MAGYAR GRAMMATIKA

Nemzeti Tankönyvkiadó

MAGYAR GRAMMATIKA

MAGYAR GRAMMATIKA

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Egyetemi tankönyv

Szerzők:

BALOGH JUDIT
HAADER LEA
KESZLER BORBÁLA
KUGLER NÓRA
LACZKÓ KRISZTINA
LENGYELKLÁRA

Szerkesztő:

KESZLER BORBÁLA

Bírálók:

ELEKFI LÁSZLÓ
D. MÁTAI MÁRIA

© Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Lengyel Klára, Nemzeti Tankönyvkiadó, Rt., 2000

ISBN 963 19 1686 3

A mű más kiadványban való részleges vagy teljes felhasználása, utánközlese, illetve sokszorosítása a Kiadó engedélye nélkül tilos!

TARTALOM

BEVEZETÉS 17

Előszó *(Keszler Borbála)* 19
Nyelv, nyelvtan, grammatika *(Lengyel Klára)* 23
A nyelvi egységek szinteződése *(Lengyel Klára)* 24
1. A fonémák szintje 25
2. A morfémák szintje 26
3. A szavak szintje 26
4 A szintagmák szintje 28
5 A mondatok szintje 31
6. A nyelv és a beszéd egysegeinek összefüggései 32

ALAKTAN 35

Az alaktan tárgya és alapkategóriái *(Laczkó Krisztina)* 37
1. Az alaktan tárgya 37
2. Alaktani alapfogalmak 38
3. A morfémák osztályozása 39
4. A morfémaosztályok jellemzése 40
5. A zéró morféma és a grammatikai kategóriák 48
A tőtípusok 51
1. Általános kérdések *(Laczkó Krisztina)* 51
2. A szavak tőtani besorolásának problémái *(Keszler Borbála)* 52
A toldalékok (affixumok) *(Laczkó Krisztina)* 55
Affixum és affixáció 55
A toldalékok osztályozása 55
1. A toldalékok osztályozása a tőhöz viszonyított helyzet alapján 55
2. A toldalékmorféma-típusok elhatárolása: képzők, jelek és ragok *(Keszler Borbála)* 57
3. A toldalékváltozatok 59
A morfémaszerkezetek *(Laczkó Krisztina)* 61
1. A szintetikus és az analitikus szerkesztésmód 61
2. Sorrendi szabályok 61
3. A szabályostól eltérő szerkezetek 62

SZÓFAJTAN 65

A mai magyar nyelv szófaji rendszere *(Keszler Borbála)* 67
1. A szófaji felosztás szempontjai 67
2. Szófaji osztályok a magyar nyelvben 67
3. A szófaji felosztás problémái 70
Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban *(Lengyel Klára)* 77
1. A lexikai szófajok 77
2. A kettős és az átmeneti szófajúság 77
3. Az aktuális szófajok 78
4. A szófajváltás 78
5. A szófaji jelentés hatóköre 79

AZ ALAPSZÓFAJOK 81

Az ige *(Lengyel Klára)* 81
1. Az ige jelentése *(1.3. Kugler Nóra)* 81
2. Az ige morfológiai tulajdonságai 88
3. Az ige szerepe a mondatban 90
4. Az igei alaptagú szintagma 90
Az igetövek *(Keszler Borbála)* 95
Egyalakú igetövek 95
Többváltozatú igetövek 96
1. Az *st ~ s* és *szt ~ sz* változatú igetövek 96
2. A */ ~ s* változatú igetövek 96
3 Hangzóhiányos változatú igetövek 96
4. A v-s változatú igetövek 97
5. Azsz-es és *d-s* változatú igetövek 100
6. Az *sz-es* és z-s változatú igetövek 100
7. Az n-es változatú igetövek 101
A zárt és nyílt tőosztályok kérdése 102
Mozgás a tőtípusok között 102
Az igeragozás *(Kugler Nóra)* 104
Általános kategóriák 104
1. Az igeidő 104
2. A mód 106
3. Az igeidő- és igemód-kategóriák rendszere 108
4. A nyelvtani szám és személy 108
5. Az egyszerű (szintetikus) igealakok lehetséges morfológiai szerkezete 111
6. Az összetett (analitikus) igealakok, azaz morfológiai természetű igei szerkezetek 111
7. Az igeragozási rendszerek 111
Igeragozási paradigmák 112
1. Általános ragozás 112
2. Határozott ragozás 115
3. Az ikes igék ragozása 118

4. Sajátos és hiányos ragozású igék ... 119
5. Grammatikai homonimák az igeragozásban ... 122
A főnév *(Balogh Judit)* ... 127
1. A főnév fogalma ... 127
2. A főnév jelentése ... 127
3. A főnév alakja, szerkezete ... 130
4. A főnév morfológiai tulajdonságai ... 130
5. A főnév a mondatban ... 132
6. A főnévi alaptagú szintagma ... 135
7. A főnév határozottsága ... 139
8. A főnév kapcsolata más szófajokkal ... 140
A melléknév *(Lengyel Klára)* ... 142
1. A melléknév típusai jelentés szerint ... 142
2. A melléknév morfológiai tulajdonságai ... 143
3. A melléknév szerepe a mondatban ... 145
4. A mellcknév mint vonzat és mint szabad bővítmény ... 146
5. A melléknévi alaptagú szintagma ... 147
6. A melléknév szófaji határkérdései ... 150
A névmások *(Kugler Nóra-Laczkó Krisztina)* ... 152
Általános kérdések ... 152
1. A névmások általános jellemzése ... 152
2. A névmások csoportosítása ... 156
Az egyes névmásfajták ... 158
1. A személyes névmás ... 158
2. A visszaható és a kölcsönös névmás ... 163
3. A mutató névmás ... 165
4. A kérdő névmás ... 168
5. A vonatkozó névmás ... 168
6. A határozatlan és az általános névmás ... 169
A névszótövek *(Keszler Borbála)* ... 175
Egyalakú névszótövek ... 175
1. Magánhangzós végű egyalakú névszótövek ... 176
2. Mássalhangzós végű egyalakú névszótövek ... 176
Többalakú névszótövek ... 176
1. Mássalhangzós végű többalakú névszótövek ... 176
2. Magánhangzós végű többalakú névszótövek ... 178
3. Keverék, illetve egyedi típusú névszótövek ... 180
Tőtípusokés szófajok ... 181
A zárt és nyílt tőosztályok kérdése ... 181
Mozgás a tőtípusok között ... 181
A névszóragozás *(Balogh Judit)* ... 183
1. A névszói paradigma ... 183
2. A névszók jelei ... 185
3. A névszójelck táblázata ... 191

4. A névszók ragjai 191
5. A névszóragok táblázata 203
6. A névszóragozásban előforduló alakok szerkezeti típusai 205
A határozószó *(Keszler Borbála)* 209
A határozószó fogalma, elhatárolása etimonjától 209
A határozószó szófajváltása 210
1. A határozószó viszonyszóvá válik 210
2. A határozószó fogalomszóvá válik 212
A határozószók állománya 212
A határozószók osztályozása 212
1. A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás 213
2. A határozószók osztályozása a határozói körülmény típusa szerint 214
3. A határozoszók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint 214
A határozószók alaktani kérdései 216
1. A határozószók képzése 216
2. A határozószók ragozása 217
3. A határozószók jelezése 217
4. A határozószók tőtani sajátosságai 219
A határozószók mondatbeli szerepe 219
1. A határozószók mondatrészszerepe 219
2. A határozószói alaptagu szintagma 219
Az igenevek *(Lengyel Klára)* 223
Az igenevek általános jellemzése 223
1. Az igenév mint átmeneti szófaj 223
2. Az igenév jelentése 223
3. Az igenev mondatbeli szerepe 224
4. Az igenév alakja 225
5. Az igenevek szófajváltása 226
A főnévi igenév 226
1. A főnévi igenév általános tulajdonságai 226
2. A főnévi igenév mondatbeli szerepe 226
3. A főnévi igenévi alaptagú szintagma 231
A melléknévi igenév 231
1. A melléknévi igenév általános tulajdonságai 231
2. A melléknévi igenév mondatbeli szerepe 232
3. A melléknévi igenévi alaptagú szintagma 234
4. A melléknévi igenév időviszonyító jelentése 234
5. Az igei igenév 236
6. A melléknévi igenév szófajváltása 236
A határozói igenév 237
1. A határozói igenév általános tulajdonságai 237
2. A határozói igenév mondatbeli szerepe 238
3. A határozói igenévi alaptagú szintagma 242
4. A határozói igenév időviszonyító jelentése 243
5. A határozói igenév szófajváltása 244

Az igenevek morfológiai tulajdonságai *(Lengyel Klára)* 246
1. Az igenevek felépítése 246
2. A főnévi igenév morfológiai tulajdonságai 246
3. A melléknévi igenév morfológiai tulajdonságai 247
4. A határozói igenév morfológiai tulajdonságai 249

A VISZONYSZÓK 252

A segédigék és származékaik *(Lengyel Klára)* 252
1. A segédigck és a segédigékből alkotott segédszók típusai 252
2. A mondatrészteremtő segédszók (a kopulák) 252
3. A szóalaktcremtő segédszók 255
4. Az ige modális, aspektuális és pragmatikai segédigéi 256
5. Segédigeszerű szavak a magyarban 256
A névutó *(Balogh Judit)* 259
1. A névuto fogalma, általános jellemzése 259
2. A névutó felépítése 260
3. A névutók fajtái 260
4. A névutók jelentése 261
5. A névutó kapcsolata más szófajokkal 262
6. A névutómelléknév 262
Azigekütű *(Balogh Judit)* 264
1. Az igekötő fogalma, általános jellemzése 264
2. Az igekötők alakja 265
3. Az igekötők funkciója 265
4. Az igekötő kapcsolata más szófajokkal 266
A kötőszó *(Balogh Judit)* 268
1. A kötőszó fogalma, általános jellemzése 268
2. A kötőszó alakja 268
3. A kötőszók osztályozása 269
4. A kötőszó jelentése 271
5. A kötőszók kapcsolata más szófajokkal 272
A partikula *(KuglerNóra)* 275
1. A partikula általános jellemzése 275
2. Az egyes partikulafajták 277
3. Homonímia, többszófajúság, poliszémia 280
4. A partikulák kombinációi 280
A névelő *(KuglerNóra)* 282
1. A névelő általános jellemzése 282
2. A határozott névelő 283
3. A határozatlan névelő 284
4. A névelőtlenség 285
5. Az anyagnevek és a névelőzés 286
6. A névelős szerkezet szórendje 286

A tagadószó *(Kugler Nóra)* 289
1. A tagadószó meghatározása 289
2. A tagadószó a mondatban 289
3. A tagadószó érintkezése más szófaji kategóriákkal 290

A MONDATSZÓK *(Kugler Nóra)* 292

A mondatszók általános jellemzői 292
1. A mondatszó fogalma 292
2. A mondatszók alakja 292
3. A mondatszók a mondatban 293
4. A mondatszók osztályozása 294
Az indulatszó 295
Az interakciós mondatszó 296
1. A kapcsolat felvételére és lezárására szolgáló mondatszók 296
2 A társalgásszervező és -jelölő elemek 296
3. Az akaratkifejező mondatszók 296
4. A mutató mondatszók 297
A módosítószó 298
1. A módosítószó jellemzői 298
2. A módosítószó érintkezése más szófajokkal, nyelvi egységekkel 300
3. A módosítószó kombinációi 302
A hangutánzó mondatszó 303

ASZÓALKOTÁSMÓDJAI 305

A szóképzés *(Keszler Borbála)* 307
A képzők jellemző sajátosságai 307
A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak 309
1. A produktivitás, termékenység 309
2. A gyakoriság 310
3. A képzőfunkció 310
4. A rokonértelműség 310
A képzett szavakkal kapcsolatos problémák 311
A képzők alaktani problémái 313
1. Egyszerű és összetett képzők 313
2. Egy- és többalakú képzők 313
A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából 314
Igekcpzők 314
1. Igéből igét képző képzők (deverbális verbumképzők) 314
2. Névszóból igét képző képzők (denominális verbumképzők) 315
Névszóképzők 315
1. Igéből névszót képző képzők (deverbális nomenképzők) 315
2. Névszóból névszót képző képzők (denominális nomenképzők) 316
Igenévképzők 317
Ma is termékeny képzők 317

A képzők sorrendje 318
A szóösszetétel *(Lengyel Klára)* 321
1. A szóösszetétel fogalma, jellemzői 321
2. Az összetett szavak morfológiai felépítése 322
3. Az összetett szavak grammatikai csoportosítása 324
4. Az összetett szavak szófaji jellemzői 325
5. Az összetett szavak részletes elemzése 326
A ritkább szóalkotási módok *(Lengyel Klára)* 337
Azikerítés 337
A szórövidülés és továbbképzése 339
Az elvonás 340
A mozaikszók 341
A betűszók 341
Aszóösszevonás 342
Egyéb mozaikszók 343
Aszóhasadás 343
A népetimológia (szóértelmesítés) és a szándékos szóferdítés 343
A tulajdonnevek köznevcsülése 344
Az elemszilárdulás 344

SZINTAGMATAN 347

A szintagmák *(Keszler Borbála)* 349
A szintagmák jellemző tulajdonságai 349
A szintagmák elhatárolása más szerkezetektől 349
1. A morfológiai típusú szerkezet 349
2. Az állandósult szókapcsolat 350
3. Az összetett szavak 350
A szintagmák típusai 350
1. Az alárendelő szintagma általános jellemzői 351
2. A mellérendelő szintagma általános jellemzői 351
Az alárendelő szintagma részletes vizsgálata 352
1. Az alárendelő szintagmák osztályozása 353
2. A jelöltség kérdése az alárendelő szintagmában 354
3. A bővítmények osztályozása 355
4. Az alárendelő szintagmák típusai az alaptag szófaja, valamint a bővítmény kötöttsége szerint 358
5. A szavak (régensek) valenciaszáma 358
A mellérendelő szintagmák részletes vizsgálata 359
1. A mellérendelő szintagmák típusai 359
2. A mellérendelő szerkezetek kapcsolóelemei 360
A szintagmacsoportok 361
A mondatbeli szinteződés *(Deme László alapján)* 363

MONDATTAN 367

A MONDATTAN ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI *(KuglerNóra)* 369
1. A mondattan tárgya, a mondat fogalma 369
2. A mondatok osztályozása szerkezetük szerint 372
3. A mondatfajták 379
4. Funkcionális-szemantikai kategóriák a mondatban 386

A MONDATRÉSZEK 394

Az **állítmány** *(Lengyel Klára)* 394
1. Az állítmány fogalma, funkciója 394
2. Az állítmányi szerepű szavak szófaja 394
3. Az állítmány szerkezeti felépítése 395
4. Az állítmány jelentése 397
5. Az állítmány és az alany viszonya 399
6. Az állítmány kapcsolata más mondatrészekkel 401
7. A létigével és a kopulával szerkesztett állítmányok elemzési kérdései 401
Az **alany** *(KuglerNóra)* 405
1. Az alany meghatározása 40
2. Az alany szófaja és alakja 405
3. Az alany szerkezeti felépítése 407
4. Az alany mint vonzat 408
5. Az alany fajtái 410
6. Az alany kihagyása (törlése) 411
A **tárgy** *(Balogh Judit)* 414
1. A tárgy fogalma, funkciója 414
2. A tárgy szófaja 414
3. A tárgy alakja 415
4. A tárgy szerkezeti felépítése 415
5. A tárgy fajtái 416
6. A határozói értékű tárgy 418
7. A tárgy és a határozó összefüggése 420
A határozók *(Keszler Borbála)* 423
A határozók általános kérdései 423
1. A határozó fogalma; **a** határozós szerkezet 423
2. A határozó szófaja és alakja 423
3. A határozók különleges szerkezeti típusai 424
A határozók rendszere 425
1. Kötött és szabad határozók 426
2. Sajátos jelentésárnyalatú határozók 429
3. A határozók irányhármassága 430
4. A határozók kapcsolata más mondatrészekkel 431
A határozók tüzetesebb vizsgálata 432
Az aszemantikus vonzatok 432

A helyhatározó 432
Az időhatározó 433
A számhatározó 434
Az állapothatározó 434
Az eredethatározó 437
A partitivusi (részelő) határozó 437
Az eredményhatározó 437
A társhatározó 438
A módhatározó 438
Azokhatározó 439
Acélhatározó 439
A tekintethatározó 440
A fok- és mértékhatározó 441
Az eszközhatározó 441
A részeshatározó 442
A hasonlító határozó 443
A jelző és az értelmező *(Balogh Judit)* 444
A jelző 444
1. A jelző fogalma, funkciója 444
2. A jelzők fajtái 445
3. A minősítő jelző 445
4. A mutató névmási kijelölő jelző 448
5 A birtokos jelző (és egyéb birtokos szerkezetek) 449
Az értelmező 452
1. Az értelmező fogalma 452
2. Az értelmező fajtái 452
3. Az értelmező határozó 453
4. Az értelmező grammatikai státusa 453
5. Az értelmező mint sajátos átmeneti szerkezet 457
6. A részleges értelmező 458

AZ EGYSZERŰ ÉS AZ ÖSSZETETT MONDAT HATÁRSÁVJA *(Keszler Borbála)* 461

A halmozott mondatrészes mondatok 461
1. Az állítmány halmozott 461
2. Az alany, a tárgy vagy a határozó halmozott 463
A mondathoz lazán kapcsolódó részeket (hátravetett határozót, esetleg tárgyat) tartalmazó mondatok 464
A mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok 464
1. Mondatszót tartalmazó mondatok 464
2. A megszólítások 465
Az igeneves szerkezetet tartalmazó mondatok 465
A módosító mondatrészleteket tartalmazó mondatok 465
A „mint"-es szerkezeteket tartalmazó mondatok 466

1. A mint tagmondatot kapcsol ... 466
2. A mint álhasonlító mondatot vezet be ... 466
3. A „mint"-es szerkezet mondatrész ... 466
A bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint az előrevetett propozítumokat tartalmazó mondatok ... 466
1. A bevezető szavakat és kifejezéseket tartalmazó mondatok ... 467
2. Az előrevetett propozitumot tartalmazó mondatok ... 468
AZ ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK *(HaaderLea)* ... 472
Általános kérdések ... 472
1. Az alárendelő mondatok grammatikai szerveződésében részt vevő kategóriák ... 472
2. Az alárendelő összetett mondatok jelentésviszonyai ... 476
3. Az alárendelő mondatok osztályozási problémái ... 478
4. Az alárendelő mondatok rendszere ... 480
Nem bővítményt kifejtő mellékmondat ... 483
Az állítmányi mellékmondat ... 483
Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok ... 485
Az alanyi mellékmondat ... 485
1. *Ahogy* kötőszós (tartalomkifejtő) alanyi mellékmondat ... 485
2. A vonatkozó alanyi mellékmondat ... 486
A tárgyi mellékmondat ... 487
1. *Ahogy* kötőszós (tartalomkifejtő) tárgyi mellékmondat ... 487
2. A vonatkozó tárgyi mellékmondat ... 490
A kötött határozói mellékmondat ... 490
1. *Ahogy* kötőszós (tartalomkifejtő) kötött határozói mellékmondat ... 491
2. A vonatkozó kötött határozói mellékmondat ... 494
A hasonlító határozói mellékmondat ... 495
Nem kötött (szabad) bővítményt kifejtő mellékmondatok ... 498
A jelzői mellékmondat ... 498
A minőségjelzői mellékmondat ... 499
A mennyiségjelzői mellékmondat ... 500
A birtokos jelzői mellékmondat ... 501
Az értelmező jelzői mellékmondat ... 501
A célhatározói mellékmondat ... 502
A helyhatározói mellékmondat ... 504
Az időhatározói mellékmondat ... 504
A számhatározói mellékmondat ... 507
Az állapothatározói mellékmondat ... 508
A módhatározói mellékmondat ... 509
A fokhatározói mellékmondat ... 509
Az okhatározói mellékmondat ... 511

Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok 513
A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok mondatrészkifejtéssel párosulva 514
A hasonlító mellékmondat 514
A következményes mellékmondat 515
A feltételes mellékmondat 516
A megengedő mellékmondat 517
A sajátos jelentéstartalmú mondatok a mondatrészkifejtéstől elszakadva 518
A hasonlító mellékmondat 518
A következményes mondat 519
A feltételes mellékmondat 519
A megengedő mondatok 520

A MELLÉRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK *(Balogh Judit)* 531

A mellérendelő összetett mondat általános jellemzése 531
1. A mellérendelő összetett mondat fogalma 531
2. Zárt és nyílt mellérendelő szerkezetek 532
3. Tipikus és nem tipikus mellérendelő viszonyok 533
4. Az elliptikus, kihagyásos szerkesztés 533
A kapcsolatos mellérendelés 534
1. Az egyszerű kapcsolatos viszony 534
2. A hozzátoldó kapcsolatos viszony 535
3. Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony 535
4. Az összefoglaló kapcsolatos viszony 535
5. A megosztó kapcsolatos viszony 535
6. A fokozó kapcsolatos viszony 536
Az ellentétes mellérendelés 536
1. A szembeállító vagy egyszerű ellentétes viszony 536
2. A megszorító utótagú ellentétes viszony 537
3. A kizáró ellentétes viszony 538
A választó mellérendelés 538
A következtető utótagú mellérendelés 539
A magyarázó utótagú mellérendelés 539
1. Az okádó magyarázó viszony 539
2. A kifejtő, helyreigazító magyarázó viszony 540

A TÖBBSZÖRÖSEN ÖSSZETETT MONDATOK ELEMZÉSE *(Keszler Borbála)* 542

A többszörösen összetett mondatok altípusai 542
A közbeékelődéses mondatok 545
A többszörösen összetett mondatok elemzésének egyéb problémái 550
1. Tagmondatok elmaradása 551
2. A mondattól elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések és hátravetések 551
Tárgymutató *(Lengyel Klára)* 555

"•'

^íft»-*ö'»lííü»rfii-^.„««.ii^H, ..„„.,„„„.,.,„„.,.,„„„„» ^^„.„ ^«í»wiűai^Usus,„8^^^%iU9^%«^„A4^-

%c„, <* a.'Mí*iku'.; ;>,;*»* ««*«*.. .„...,~s&t&nifaAS2 iüwíti'ísi aíti«£uáiífííw-a.^A ..$,.. 4*5

*€?, ,,.„„• .^.wv.^^i&ar^^^a^ . \-

£»< -„. ,...,«»..„ „ ...,...„.„„.....y. . . . ..,.,.. . . . .„.....,...,...„...„. . . . . .mfetfeoíL /
i\ lii .iiíí;>iZí" SjS ;' ' ' *M* _ . ...„ „„„„.,. - ,- . 31?.-

§rt.„; . .-, .v^*t*í!b!*«tsSa#^ - • •*. . . . . „i s<&»o«« g3«'->fcéM%'j4s'MA

«3 i-i^Sí<í-:.vöcísöá [jrai^íaw&jfeíw Í?.'ÍÍU>T!.^X;T 5iöfSÍ«wíí& fcfiKÖBöíst.Jk „.£***"••
IcS.....„.-. .. . .<. . . .„. . . . . .~„ :„„„. .'*AtáA-ri&H&R*
?.£(____„. . . . . 1. . . . . »..... ,^ ..... i*-tíj^^^iVíJJkft«WBBI1jpiT

e?

BEVEZETÉS

Előszó

1. Több mint harminc éve jelent meg A mai magyar nyelv című egyetemi leíró nyelvtan, mely az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere mellett a legtöbbet idézett klasszikus grammatika.

A hatvanas, hetvenes években a klasszikus grammatikai kutatások felgyorsultak, s a strukturalista, generativista és egyéb nyelvfeldolgozási módszerek elemzési módjai, következtetései, eredményei is beszivárogtak hazánkba. Ezzel kezdetét vette a hagyományos grammatika felfrissülése, s felmerült az igény egy új klasszikus grammatika megjelentetésére.

Rácz Endre már a hetvenes évek elején megalakította kitűnő külső kutatók (például Velcsov Mártonné, Tompa József, Juhász József) bevonásával az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén a leíró grammatikai kutatócsoportot, melynek feladata A mai magyar nyelv című tankönyv tüzetes bírálata és egy új, korszerűbb grammatika előkészítése volt. A kutatócsoport munkája során született eredményeket a tanszék tanulmánykötetekben, majd később folyóiratcikkekben tette közzé, mivel ebben az időben csupán erre volt lehetőség.

A tanulmánykötetek sorrendben: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből (szerk.: Szathmári István és Rácz Endre, 1974); Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (szerk.: Szathmári István és Rácz Endre, 1977); Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből (NytudDolg. 33. 1982); Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből (szerk.: Rácz Endre, 1989); Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből (szerk.: Keszler Borbála, 1992).

Ezek a munkák, bár beépültek az egyetemi és a főiskolai oktatásba, mégsem váltak általánosan ismertté, ezért is volt egyre sürgetőbb a klasszikus grammatikai kutatások eredményeinek összegezése s az új grammatika megírása. A Magyar grammatika, bár elsősorban az egyetemi és főiskolai grammatikaoktatást hivatott segíteni, alapul szolgálhat az iskolai tankönyvek írásához is, s az oktatásban közvetlenül is felhasználható akkor, ha csupán a fontos, lényegi, a rendszerre vonatkozó részeket tanítjuk meg, kihagyva a speciális, különleges eseteket.

2. A grammatika felépítése. A grammatika a nyelvi szintek szerint építkezik alulról felfelé, kihagyva a legalsó szintet: a fonémák szintjét, mely a tantervben már régóta külön stúdium tárgya, s ezért külön tankönyv foglalkozik vele. A nyelvtan fő fejezetei tehát: Alaktan, Szófajtan, A szóalkotás módjai, Szintagmatan, Mondattan. A szóalkotás módjai című fejezet didaktikai okokból került az Alaktan és a Szófajtan című fe-

jezetek után, annak ellenére, hogy a szóalkotási műveletek többnyire (bár nem kizárólagosan) az alaktan körébe tartoznak (a kérdésről lásd még Az alaktan tárgya és alapkategóriái című fejezetben is).

A grammatika szó- és mondatcentrikus, ezzel is követve a korábbi klasszikus hagyományokat. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvtan legterjedelmesebb fejezete a szófajtani fejezet. Itt ugyanis nem csupán a szófajok egyszerű leírása s a szófaji osztályok alkategóriáinak jellemzése található meg, hanem itt esik szó a szófajok alaktani (tőtani és toldalékolási) kérdéseiről, a bővítési lehetőségekről (tehát az egyes szófajok kötött és szabad bővítményeiről), valamint a szófajok mondatban betöltött szerepéről is.

3. A grammatika forrásai

a) Felhasználtuk, de csak bizonyos fejezetekben az eddigi klasszikus grammatikák eredményeit, úgy, hogy modernebb keretbe építettük a részletes elemző leírásokat.

így például az egyes határozófajták kifejezőeszközeinek, a különféle ragoknak és névutóknak a felsorolásában a legtöbb esetben támaszkodtunk A mai magyar nyelv és a Racz-Szemere-féle Mondattani elemzések megállapításaira, a határozók korábbi felosztását azonban nem tartottuk egészen helyesnek, ezért módosítottuk a rendszerező elveket.

A mai magyar nyelv című grammatika korábban hat kategóriába sorolta a határozókat. A besorolás szempontjai azonban különfélék voltak. Az első négy határozótípus (helyféle, időféle, állapotféle és módféle határozók) a jelentés alapján különült el egymástól. Az ötödik csoport, az állandó határozók csoportja, a vonzatokat tartalmazta, de bizonytalanul körvonalazva azokat; a konkrét fogalmi jelentésű vonzatok ugyanis (pl. válik *valamivé,* leheveredik *valahová)* besorolódtak az állapot-, hely- stb. határozók közé. A határozók hatodik csoportjába pedig a régi rendszerben az egyéb, sehová sem tartozó határozók kerültek (tehát a részes- és a hasonító határozó). A rendszer tehát nem volt egységes szempontú, áttekinthető és világos. Mi a fő osztályozási szempontnak azt tettük meg, hogy vonzat vagy szabad határozó-e a bővítmény.

Rendszerünkből világosan kiderül, hogy a vonzatok lehetnek pontosan meg nem határozható jelentésűek, azaz aszemantikusak, és lehetnek konkrétan leírható jelentésűek; például hely-, állapot-, eredmény- stb. határozók. A szabad határozók jelentése természetesen mindig pontosan meghatározható; a szabad határozó nem lehet azonban bármilyen típusú, így például nem lehet hasonlító határozó.

A határozók kifejezőeszközeinek számbavételéhez hasonlóan az alárendelő összetett mondatok egyes típusainak leírásában is sok segítséget nyújtottak a régi grammatikák. Tehát akkor, amikor az alárendelő összetett mondatok utalószavairól vagy kötőszavairól beszélünk, akkor leírásunk sok részlete megegyezik a régi egyetemi tankönyv megállapításaival; az alárendelő összetett mondatok tárgyalási módja azonban már új szemlélet alapján készült.

b) Grammatikánkban (főként az alaktanban és a szófajtanban) felhasználtuk az európai (elsősorban a német, az angol, az orosz és a francia) nyelvtanírás eredményeit.

Részben ennek is köszönhető, hogy a szófajtan sok új elemet tartalmaz. így például a számnevet nem tekintjük önálló szófajnak, hanem csupán a melléknév speciális kategóriájának. Vagy foglalkozunk rendszerünkben az üres, tartalmatlan, úgynevezett

funkcióigékkel is, melyek részben igei, részben segédigei természetűek, például az *ad* ige a *tanácsot ad* vagy a *hoz* ige az *ítéletet hoz* szerkezetben.

Új szófajként jelenik meg a felosztásunkban a segédigenév és a partikula. Ez utóbbiakat a határozószókkal és a módosítószókkal való szembeállítás alapján határoztuk meg.

c) Nyelvtanunkban építettünk a modern pragmatikai és szemantikai kutatásokra is, így például éppen a partikulák vagy a csak pragmatikai vagy modális jelentéssel rendelkező mondatszók vizsgálatában; vagy a mondattanban a mondatok funkcionális-szemantikai kategóriáinak és az alárendelő összetett mondatok jelentésviszonyainak a leírásában, valamint a mondattól elkülönülő részek tárgyalásában.

d) Nyelvtanunk forrásaival kapcsolatban szólnunk kell a nyelvtannak a strukturális grammatikához való viszonyáról is.

Bár helyenként hivatkozunk a Strukturális magyar nyelvtan és az Új magyar nyelvtan eredményeire, a klasszikus nyelvtan és a strukturális nyelvtan megközelítési módja, módszerei és felfogása mégis más, még akkor is, ha céljuk, a nyelvi rendszer bemutatása meg is egyezik.

A mi nyelvtanunk nem törekszik formalizáló elemzésre. Nem célunk az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassuk a nyelvi elemeket és folyamatokat. A célunk a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele.

4. A grammatika módszerei. Sok olyan kérdés van a magyar nyelvtanban, amelyet nem egyformán ítél meg a szakirodalom. Ilyen esetekben a tankönyv felveti a problémákat, boncolgatja a kérdéseket, mérlegel, ismerteti a különféle felfogásokat. Mindegyik mellett és ellen felsorakoztatja az érveket, végül ismerteti a legelfogadhatóbbnak tűnő álláspontot; tehát felkínálja az olvasónak a lehetőségeket, meghagyja a gondolkodás szabadságát, közben pedig érveléssel próbál orientálni a legjobbnak tartott megoldás, álláspont felé.

A grammatika rendszerében a kivételek és az átmenetek megkülönböztetetten fontos szerepet kapnak. A kivételek és az átmenetek ugyanis sokszor bonyolult, összetett nyelvi folyamatokat tükröznek, melyek túlmutatnak egy-egy adott kategória határain, s jellemzőek lehetnek az egész rendszerre.

Foglalkozunk tehát a jelszerű *(-hatl-het, -ni)* és a ragszerű képzőkkel *(-va/-ve),* a képzőszerű jelekkel (középfok jele) és ragokkal *(szor/szer/ször),* a segédigeszerű igékkel (pl. *tud, kezd)* stb. Külön fejezetet szentelünk az egyszerű es az összetett mondat átmeneti típusainak, de szólunk a tagolt és a tagolatlan, valamint az alárendelő és a mellérendelő összetett mondatok határeseteiről is, például *Nesze az erszényem!; Míg Péter dolgozik, János olvas a kertben.*

A tankönyv helyenként gyakorlati segítséget nyújt a grammatikai elemzéshez, így Az egyszerű és az összetett mondat határsávja vagy Az összetett mondatok elemzése című fejezet is ezt a célt szolgálja.

Fontosnak tartottuk, hogy a bonyolult, nehezen tanulható anyagrészeket táblázatba foglaljuk, s így könnyítsük azok elsajátítását. Táblázat foglalja össze például a névszóragozást, az ige- és névszótőtípusokat, az alárendelő szószerkezetek típusait vagy a mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeit.

5. Nem hálás feladat ma klasszikus grammatikát írni, még akkor sem, ha az hasznosítja a modern irányzatok eredményeit. A tankönyv szerzői mégis bátran vállalják a „hagyományos", „klasszikus" jelzőt, hiszen az úgynevezett klasszikus grammatika évszázadok óta sikeres alapja az iskolai anyanyelvoktatásnak, az idegennyelv-oktatásnak, az egyetemi oktatásnak, s így természetesen a tanárképzésnek is. Az, hogy egy országnak legyen modern klasszikus grammatikája, mely rendet teremthet a nyelvtankönyv-kiadás zűrzavarában (tehát etalon könyv lehet), nemzeti kötelesség. Mi ezt a kötelességet kívántuk teljesíteni, s ennek a megtisztelő feladatnak igyekeztünk eleget tenni. Reméljük, sikerrel.

6. Végül köszönetet mondunk lektorainknak, Elekfi Lászlónak és D. Mátai Máriának és mindazoknak a kollégáknak, akik tanácsaikkal segítették munkánkat. Ugyancsak köszönet illeti két gyakornokunkat, Laczkó Szilviát és Romhányi Andreát, akik A ritkább szóalkotásmódok című fejezet megírásában közreműködtek, valamint azt a közel kétszáz hallgatót is, akik vállalkoztak a tankönyv fejezeteinek átnézésére, s megjegyzéseikkel hozzájárultak ahhoz, hogy grammatikánk hallgatócentrikusabb legyen.

Nyelv, nyelvtan, grammatika

A nyelv elemrendszer és az elemek használati szabályainak rendszere, melyeknek ismeretében, alkalmazásával megvalósítható a legfontosabb emberi kommunikációs tevékenység: a beszéd. A beszéd a nyelvhasználat legfontosabb megjelenési formája. A beszéd alapja a nyelv, hiszen csak a nyelvi elemek és szabályok alkalmazásával hozható létre. Másik oldalról: a nyelv természetesen a beszéd által jön létre; a beszédből vonjuk el azokat az elemeket és használati szabályokat, melyeket összefoglalóan nyelvnek nevezünk. A nyelvi elemeket és szabályokat a nyelvhasználat nemcsak alkalmázza, hanem módosítja is. A világ változékonysága, a változásokhoz való alkalmazkodás kényszere tükröződik beszédünkben. A beszédbeli jelenségek, tények változásai, változatai a nyelvi elemeket és szabályokat is megváltoztathatják. Módosíthatják őket, csökkenthetik vagy éppen szaporíthatják a nyelvi elemek és szabályok mennyiségét. A változás a változatokon keresztül következik be. A világ s az ezt tükröző beszéd folytonos változásának megfelelően nyelvünk is folytonosan változik.

A nyelv elemeit és az elemek használati szabályait nyelvtanok rendszerezik, foglalják össze. Az úgynevezett leíró nyelvtanok a nyelvnek egy adott állapotát mutatják be. A leíró nyelvtan a nyelv „pillanatképét" adja ugyan, de feladatai közé nem csupán az állandó, a változatlan elem- és szabályrendszer feltérképezése tartozik, hanem az adott időszakban folyó nyelvi változások, mozgások szemléltetése is. A leíró nyelvtan a nyelvi elemek és szabályok működését is igyekszik bemutatni a nyelv használatában. A nyelvtanírásnak azonban nem feladata a beszéd feltárása. A kommunikációnak tudniillik vannak olyan összetevői is, melyek nem rögzülnek a nyelvben, noha fontos szerepet kapnak a beszédben.

A *nyelvtan* szónak hagyományosan kétféle értelmezése alakult ki. Tágabb jelentésben a nyelvtan az összes nyelvi elem rendszerét és használati szabályainak teljes rendszerezését jelenti. A nyelvtan szűkebb értelmezése: szerkesztéstan, azaz grammatika. A grammatika a nyelv jelentéssel bíró elemeinek szerkesztési, kapcsolódási szabályait írja le, összegzi. Ezért nem foglalkozik egyrészt a jelentés nélküli fonémák kapcsolódási törvényszerűségeivel; másrészt pedig nem vizsgálja a kizárólag szemantikai, pragmatikai, logikai mondat- és szövegbeli kapcsolódásmódokat sem (vö. A mondattan általános kérdései: 1.3. és 4. alfejezetek). A grammatika tárgya a morféma, a szó és a szintagma; valamint részben a mondat mint szerkesztéstaní egység.

A nyelvi egységek szinteződése

A nyelv alkotóelemei funkciójuk, használati körük, alakjuk, jelentésbeli tulajdonságaik alapján rendszert alkotnak. A nyelvi elemrendszer hierarchikus felépítésű: a kisebb nyelvi elemekből nagyobb egységek hozhatók létre, a nagyobb nyelvelemckből még magasabb rendűek alkothatók. Az összetett nyelvi egységek elemibb vagy elemi nyelvi részekre bonthatók. A komplex nyelvi egységek bontása mindig maradék nélküli: a szintagma csak szavakra bontható, a szó mint jelkombináció csak morfémákra, a morféma csak fonémákra osztható fel.

A nyelv alapelemei hierarchikus sorrendjükben a következők: **fonéma, morféma, szó, szintagma, mondat.** Az azonos elemek halmazából alakulnak ki a nyelv különböző szintjei: a fonémaszint, a morfémaszint, a szavak szintje, a szintagmaszint és a mondatszint. A nyelv szintjei önmagukban is teljes rendszert alkotnak: ezek a nyelv részrendszerei. Vö.

FONÉMA
Jelrész, jelmegkülönböztető nyelvi egység.
Például: *fal - fel - fél, kenyér - tenyér.*

MORFÉMA
A legkisebb nyelvi jel
Például: *véd-, ill-, bicikli-, -aloml-elem, -nakl-nek.*

LEXÉMA
Szóelőfordulásokból elvont önálló jelentésű nyelvi egység, szótári szó; gyakran jelkombináció.
Például: *fizikatanár, kerget, levendula, ki, után, nem, nyilván.*

SZINTAGMA
Fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolata.
Például: *jó természel, panaszkodik a hidegre, alszanak a gyermekek, meleg és nyirkos, magas vagy alacsony.*

MONDAT
Nyelvi elemekből és szabályokból létrehozható önálló nyelvi forma, mely a nyilatkozatban, a beszéd legkisebb egységében valósul meg.
Például: *Ez jó ötlet volt; Igen?; Jót tenne neked is, ha többet pihennél*

1. A fonémák szintje

A fonéma a nyelv legkisebb alkotórésze, további azonos minőségű nyelvi alkotóelemre nem bontható. A fonéma a beszéd hangjaiból elvont nyelvi egység, melynek feladata a morfémák hangalakjának létrehozása, felépítése. A fonéma jelentés nélküli építőelem. A morfémak alaki különbségeit, tehát megkülönböztethetőségüket a fonéma-összetétel mennyiségi és minőségi különbségei adják. Mivel a morféma elemi jel, a fonémát jelrésznek, jelelemnek is szoktuk nevezni. A fonémáknak jelalkotó, jelmegkülönböztető szerepük van. Például a *bár-, bér-, bír-, bor-, bőr-, búr-* tőmorfémák felismerhetőségét, elkülöníthetőségét magánhangzójuk minőségi különbsége okozza, illetőleg teszi lehetővé.

A fonémák összekapcsolódásának módját, lehetőségeit fonológiai szabályok irányítják. A morfemák hangalakja, fonetikai felépítése konvencionális, a nyelvszokásból ered. Nem tudjuk megmagyarázni, hogy például a *tavasz-* tőmorféma miért éppen a *t-a-v-a-sz* fonémákat tartalmazza. Egyszerűen hozzászoktunk ahhoz, hogy a *t-a-v-a-sz* fonémasorhoz a *tavasz* 'évszak' jelentés kapcsolódik.

Bizonyos fonémák emellett a jelentést közvetlenebbül is meghatározzák. A hangutánzó és a hangulatfcstő szavak hangalakjuk, hangzásuk által érzékeltetnek különböző jelentéseket. Lásd például a *kottyan, koccan, kattan, loccsan* szavakat, melyekben a jelentést erősen befolyásolja a fonémák minősége. Használatuk természetesen ez esetekben is konvencionális. A szavak fonetikai felépítését ilyenkor a nyelven kívüli valóság is befolyásolja, így a jelviszony közvetlen, természetes, reális. Ezért lehetnek az ilyen szavak a legkülönfélébb nyelvekben is hasonló hangzásúak.

Tapasztalni fogjuk azonban, hogy a nyelv egyes morfémaváltozatainak különbségeit a fonémák különbségei okozzák A morfémavariánsok egy része a magánhangzó-harmónia törvénye által jön létre, például: *-banl-ben, -nakl-nek* stb. Ezekben az esetekben a fonémák nem jeleket, hanem jelváltozatokat különböztetnek meg. A magyar szóépítés szabályai előírják, hogy adott fonológiai környezetben melyik morfémaváltozatot kell használnunk, így itt a meghatározott hangalakú morfémaváltozatok használatát nem pusztán fonológiai, hanem úgynevezett morfofonológiai törvények szabályozzák.

Az úgynevezett előhangzók (más néven: kötőhangzók) is fonémák. Az előhangzó speciális morfológiai helyzetben megjelenő fonéma, mely a toldalékos szóalakokban a szótő után, a toldalék első elemeként jelentkezik. Például: *ter-eget, korong-ok, űz-ött* (vö. Az alaktan tárgya és alapkategóriái, 4.3.2.).

Az előhangzót egyes nyelvtanaink régebben a fonéma és a morféma közötti átmeneti egységnek tekintették. Morfémaszerűen leválasztották a toldalékról, de jelentés nélkülisége miatt fonémaértékűnek nevezték. Véleményünk szerint az előhangzó a toldalékmorféma szerves része. Jelrész, mint a többi fonéma. Feladata a morfémavariánsok megkülönböztetése, például a *-t* tárgyrag variánsaiban: *ruhú-t, ház-at, léc-et, konty-ot, gyöngy-öl.* A variánsok az előhangzó hiánya és megléte szerint különböznek. Ritkán az előhangzó jelmegkülönböztetű is lehet. Ilyen például az *-onl-enl-ön* és az *-anl-en* morfémaváltozatok szembenállásában, hisz az *-onl-enl-ön* a helyhatározó, az *-anl-en* a mód- és állapothatározó ragja, vö. *gyorson* és *gyorsan;* illetőleg az előhangzó hiánya vagy megléte tekintetében: *kitűnők- kitűnőek.*

2. A **morfémák szintje**

A morféma a legkisebb nyelvi jel, további jelentéssel bíró nyelvi egységekre nem bontható. A morféma hangtestét néha egy, de legtöbbször több fonéma, tehát az úgynevezett jelrészek építik föl. A morfémák jelentése lehet fogalmi jelentés és viszonyjelentés. Fogalmi jelentésük jellemzően a tőmorfémáknak van: *tud-, park-, sárga-, öt-* stb., a viszonyjelentés a toldalékmorfémákra jellemző: *-ság/ség, -tokl-tekl-tök, -bbl-abbl-ebb* stb. (A tipikus esetektől való eltéréseket az Alaktan fejezet tárgyalja.) A morfémák jelentéséhez ezeken kívül egyfajta szófaji jelentés is tartozik: a morféma funkciója, előfordulása alapján tudniillik megállapítható, hogy milyen szófajú szó szóalakjának létrehozásában használhatjuk fel. Például a *lok-* igető, a *-bál* főnévi viszonyrag, a *-talán* melléknévképző. A morfémák jelentése tehát tartalmazza az úgynevezett szófaji jellegüket is.

A morfémák elsősorban grammatikai (szerkesztéstani) szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz. Ezek a szabályok túlnyomóan természetesen morfológiai szabályok, de vannak olyan morfémakapcsolatok is, melyeket morfofonológiai szabályok is irányítanak (a toldalékmorfémák variánsainak kiválasztása, lásd fentebb). A morfémák alapvető feladata a szóépítés. Morfémák felhasználásával létrehozhatunk új szótári szavakat (szóképzés) és a szóelőfordulások jeles, ragos szóalakjait.

A morfémák közvetlenül a szavak építőelemei, de fontos szerepet játszanak a mondatok szerkezetének megformálásában is. A főnévi viszonyragok például az alárendelő szószerkezetek tagjainak viszonyát jelölik, ezáltal a szintagmák létrehozásában is részt vesznek. Az igei személyragok az alany és az állítmány grammatikai kategóriáinak egyeztetését segítik elő.

Az azonos nyelvtani-logikai kategóriákhoz tartozó toldalékok szabályos, zárt rendszert alkothatnak. Ilyen például az igeragozás toldalékainak rendszere, a főnévi számjelezés vagy a melléknév fokozásának toldalékrendszere. A morfémák paradigmatikus összefüggésrendszerében fontos szerepet kapnak a testetlen toldalékok is, melyeket zéró morfémáknak nevezünk (vö. *bot-0 - bot-ok; rázós-0 - rázós-abb - leg-rázós-abb). A* zéró morfémák a paradigmatikus rendszerből kikövetkeztethető grammatikai jelentések hordozói.

3. A **szavak szintje**

A szónak nincs saját definíciója. A szó ugyanis mást jelent, ha a beszéd elemeként, és mást, ha a nyelv elemeként értelmezzük. A szó tehát összefoglaló terminus, melynek tartalmába beleértjük a beszéd egységét: a **szóelőfordulást** és a nyelv egységét: a **lexémát is.**

A beszéd szavai a szóelőfordulások A szóelőfordulások legtöbbször önálló fonetikai, szerkezeti és jelentéstani egységek. A beszéd mondatainak építőelemei; konkrét jelentésüket az adott mondat határozza meg, de alakjuk, szerepük is az adott mondat szerkezetétől, jelentéseitől függ (például *Az én házam az én váram* mondat hat szoelőfordulásból áll).

A nyelv szavai a lexémák. A lexéma a közös alaki, szerkezet- és jelentéstani tulajdonságokkal rendelkező szóelőfordulásokból elvont nyelvi egység. A nyelv elemkészletének része, szótári szó, melyet a rá jellemző morfológiai, szintaktikai és szemantikai információkkal együtt raktározunk el tudatunkban. A lexémákhoz elvont (fogalmi, grammatikai, modális, logikai stb.) jelentések tartoznak. Jelentésükben az is benne van, hogy milyen alakban jelenhetnek meg a mondatban: toldalékolhatók-e vagy sem; s ha igen, milyen típusú toldalékokat kaphatnak. *(Az én házam az én váram* mondat négy lexéma felhasználásával épül fel: *az, én, ház, vár.)*

A telefon lexéma fogalmi jelentést hordoz: egy tárgy neve. Más jelentésben magát a telefonhívást is megnevezheti, például *Ma két telefonod volt. A telefon* lexémáról tudjuk, hogy főnévi grammatikai jelentést tartalmaz, a beszéd mondataiban alany, tárgy, határozó vagy birtokos jelző lehet. Ragozása főnévi.

A lexémák jelentése a potenciális szóelőfordulások szemantikai és grammatikai jelentésének rögzítése, illetőleg összegzése.

A nyelvtanok egy része a szó lehetséges értelmezései között számon tartja a szóalak terminust is. A szóalak fogalma azonban a szóelőfordulásra és a lexémára is vonatkoztatható. A szóelőforduláshoz csupán egyetlen, konkrét szóalak tartozik: az a forma vagy morfémaszerkezet, ahogyan a szóelőfordulás az adott mondatban megjelent. A *Kiállja a próbát* mondat igéjének szóalakja: igekötő + igető + az egyes szám 3. személyű határozott ragozást kifejező személyrag.

A lexémához egy vagy több szóalak is tartozhat attól függően, hogy a lexéma tulajdonságai között szerepel-e a ragozhatóság. A nem toldalékolható lexémáknak csak egyetlen szóalakjuk van a nyelvi elemtárban, például: *csak, bim-bam, át.* A toldalékolható szavak lexikai jelentéséhez a lehetséges ragok és jelek sora is hozzátartozik. Például a *kiáll* lexéma jelentése azt is tartalmazza, hogy e szónak igei személyragozási paradigmája van, idő- és módjelekkel egészíthető ki.

A szóalak (legyen az a beszédé vagy a nyelvé) a szó morfológiai megközelítését tükrözi: a szót az adott vagy a lehetséges morfémaszerkezete, megjelenési formája által ragadja meg.

Az egyes lexémákhoz tartozó tipikus szóalakokon kívül a konkrét mondatokban előfordulnak olyan szóalakok is, melyek a szónak nem az alapvető, hanem módosult szófaji értékéből következnek Például *szervusz-sza* \ köszön, az *ügyesebbet* szereti. Bármely szóalakot használhatunk idézetszerűen, saját hangalakjával nevezve; ilyenkor alkalmilag főnévi értékű. A *szervusz* a nyelvi elemtárban mondatszó, nincs viszonyragozása, csak egyetlen toldalékot kaphat: *szervusztok*. Az *ügyes* lexikai melléknév, fenti viszonyragozása mondatbeli szerepének köszönhető (lásd erről bővebben a Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban c. fejezet 3. pontját).

A szavak összeszerkesztésével szókapcsolatokat hozunk létre. Ámde a szó funkciója a mondatépítés: minden mondat szükségszerűen szavakból (de legalább egy szóból) áll, ellenben a mondatban nem feltétlenül jelenik meg szintagma. A szavak nem alkotnak kötelezően szintagmát.

A szavak szintjén elhelyezkedő nyelvi egységek nem alkotnak homogén elemhalmazt. A szavak többségére az jellemző, hogy mondatrészként funkcionál a nagyobb nyelvi egységben, a mondatban. Vannak azonban olyan szavak, melyek önállóan nem kerülhetnek mondatrészszerepbe, csak más szavakhoz kapcsolódva: *ebéd után, a bárány, elfogom vinni, nem zöld.* Másik oldalról vannak olyan szavak is, melyek azért nem

lesznek a mondat részei, mert teljes mondatot képesek alkotni önállóan is, például *Igen; Bumm!; Szervusz!*

A „szónál kisebb" értékű szavakat régebbi nyelvtanaink álszóknak vagy állexémáknak nevezték. Formailag szavaknak, funkcionálisan morfémáknak tekintették őket. A mondatrészértékkel (és mondatértékkel) nem bíró szavak egy része valóban hasonlít a morfémához Egy részük csupán grammatikai viszonyjelentést hordoz, ilyen a grammatikai viszonyszók csoportja: a névutó, a névutómcllléknév, a segédige, segédigenév és az igekötő. A viszonyjelentést hordozó szavak másik csoportjának nem grammatikai, hanem modális, logikai vagy pragmatikai a jelentése. Ilyenek a partikula, a tagadószó, a névelő, az igekötő és részben a kötőszó. Ez utóbbiak funkcionálisan nem hasonlíthatók a morfémákhoz. Az állexéma elnevezést nyelvtanunk mindezek alapján nem alkalmazza. A nem mondatrészértékű szavak önálló szóként szerveződnek a mondatba, a nyilatkozatban szóelőforduláskénl jelentkeznek. Saját szófajuk van, s a nyelvi elemtárban a szavak és nem a morfémák között vannak számon tartva. A mondatrésznél kisebb értékű szavak is szavak, a nyelv síkján lexémak, csak a lexémák egy sajátos csoportját képviselik

4. A szintagmák szintje

A szavak a mondatban különböző módokon kapcsolhatók egymáshoz. A szavak kapcsolatait egyszerűen **szókapcsolatoknak** nevezzük. Vannak grammatikai szabályok által összefűzött szókapcsolatok, de vannak olyan szókapcsolatok is, melyek tagjait a logikai, modális, pragmatikai jelentés, illetőleg „csupán" a nyelvszokás tartja össze. (A modális és a pragmatikai jelentésről lásd A módosítószók és A mondattan általános kérdései: 1.3. és 4. fejezeteket.) A szókapcsolatok közül csak azokat nevezzük szószerkezeteknek, melyek grammatikai természetűek; vagyis melyekben a szavakat grammatikai szabályok kötik össze.

A szavak közötti grammatikai viszony vagy szintaktikai, vagy morfológiai természetű. A szavak szintaktikai kapcsolódása hozza létre a **szintagmát.** A morfológiai típusú szószerkezet egy fogalomszó és egy morféma funkciójú viszonyszó grammatikai kapcsolata (lásd föntebb).

A szókapcsolatokat tehát a következőképpen rendszerezhetjük:

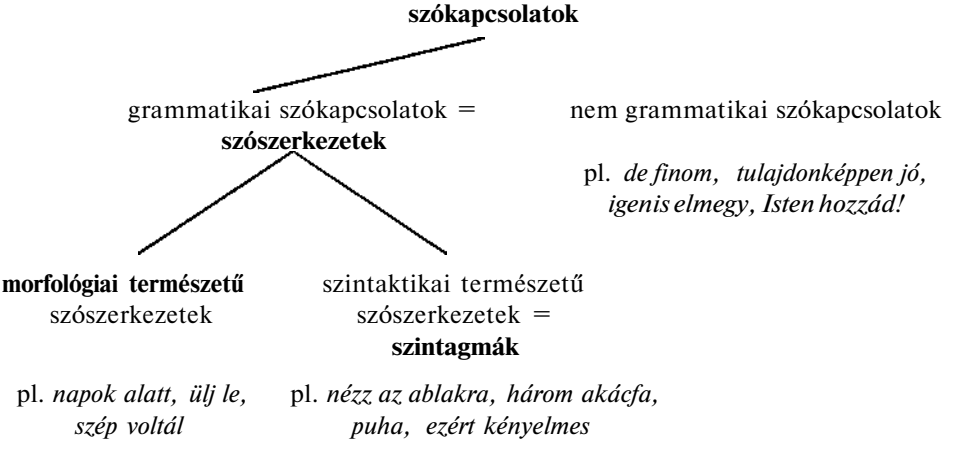

Grammatikai természetű szószerkezetet alkotnak a nyelvtani viszonyszók is a fogalomszókkal együtt. A névutók, a segédigék és más grammatikai segédszók a fogalomszókkal egyetlen mondatrészszerepbe kerülnek. Például *az erdő mellett mocsár van; képes vagy ilyesmire gondolni. A* segédszók grammatikai mozzanattal egészítik ki a fogalomszo jelentését, s általában éppen ez a grammatikai jelentés teszi alkalmassá a fogalomszót arra, hogy a megfelelő mondatrészszerepet ellássa. A segédszók használata ezért a morfémák használatával egyezik meg. A viszonyszó es a fogalomszo kapcsolata morfológiai természetű szószerkezet. A morfológiai természetű szószerkezet összetételét tekintve hasonlít a szintagmákhoz, hiszen két szó grammatikai kapcsolatából jön létre. Egyben „szóalakértékű" is, mert ez a szószerkezet mindig egyetlen mondatrész-pozícióban helyezkedik el, vó. *Holnap meg foglak látogatni benneteket* (a morfológiai természetű szerkezet állítmányi szerepben); *Vizsga közben már nem szoktam izgulni* (állapothatározói szerepben). A korábbi nyelvtankönyvek ezért nevezték ezt a szerkezettípust álszintagmának.

A morfológiai természetű szószerkezeteket nem tekintjük a szintagmák szintjéhez sorolható nyelvi egységnek, bár tárgyalásukat itt tartjuk célszerűnek. A tartalmas szó és a viszonyjelölő segédszó kapcsolata ugyanis nem hoz létre a szónál magasabb vagy a szótól eltérő minőségű nyelvi egységet. A morfológiai természetű szószerkezetek legtöbbször analitikusan szerkesztett szóalakok, például *tudni fogja, akartam volna, ment föl;* illetőleg mondatrészek: *szerelő volt, egymással szemben.* Funkciójukat tekintve tehát valóban a szavak szintjéhez tartoznak.

A mondatban olyan szókapcsolatok is léteznek, melyeket logikai, modális jelentésviszonyok fűznek össze, mely jelentések nem grammatikalizálódnak, azaz nem tükröződnek a grammatikai szerkesztésben. Például *Az öcsém még csak négyéves; Nem akarok szilvát enni* stb. Az ilyen szókapcsolatok együttes használatát nem grammatikai szabályok irányítják, ezért ezeket nem grammatikai szókapcsolatoknak nevezzük.

Az állandó szókapcsolatok szó- vagy mondatértékű nyelvi egységek, melyek általában grammatikailag szerves szókapcsolatokból keletkeztek *(cigánykereket hány, kútba esik).* Jellemzőjük, hogy az őket alkotó szavak kapcsolattípusa már nem eleven. A szavakat csupán a megszokás tartja össze, még akkor is, ha az eredeti viszony jelölőjét (például a viszonyragot vagy az egyeztetés toldalékait) a szavak magukon viselik. Jelentésüket és szerkezetüket tekintve is merevek, nem változtathatók; a szintagmából eredő kapcsolatok tagjaira nem kérdezhetünk, vö. **Mibe rág? (Szájba.) *Mire száll? (Síkra.)* Az állandósult szókapcsolatok ezért csak formai szempontból hasonlítanak a valódi szókapcsolatokra. Egyetlen, osztatlan szótári tételnek tekintendők szerkesztett formájukkal együtt, így nem tartoznak a valódi szókapcsolatok közé.

A szókapcsolatok különféle típusai közül a szintagma az, melyet önálló, új minőségű nyelvi egységnek tekinthetünk. Szintagmát csak azok a szavak képesek alkotni, melyek önmagukban mondatrészek lehetnek. Ebből azonban nem következik az, hogy a szintagma kizárólag mondatrészek nyelvtani kapcsolata. (Pl. *a magas ház mögött; nagyon beteg lévén.) A* szintagmák fogalonijelölő Icxéniák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek.

A szintagmák alárendelő vagy mellérendelő természetűek.

Az alárendelő szintagma jellegzetessége, hogy két alkotó tagja közül az egyik megkívánja vagy megengedi a másik tag jelenlétét, sokszor előírja jelentéstípusát és alakját is. Az alárendelő szintagma egyik tagja az irányító szerepű alaptag, a másik tagja az irányított, az alárendelt tag, a bővítmény.

Az alárendelő szintagma két tagja a mondat különböző szintjein helyezkedik el. Az alaptag a mondat magasabb, az alárendelt tag közvetlenül az alaptaghoz kapcsolódva a mondat alacsonyabb szintjén található. Az alárendelő szintagma bővítményi

része mindig önálló mondatrész, például *Az autó robog* - a bővítmény alany; *az úton robog* - a bővítmény helyhatározó; *gyorsan robog* - a bővítmény módhatározó. Természetesen legtöbbször a szintagma alaptagja is önálló mondatrész. *A János fia kiválóan tanul* mondatban a *János fia* szintagma alaptagja *(fia)* a mondat alanya, a *kiválóan tanul* szintagma alaptagja a mondat állítmánya. Az alaptag azonban - ritkán - nem mondatrész, hanem annak csupán része; vö. *János kiváló tanuló lesz,* melyben az összetett állítmány mint önálló mondatrész vonzza az alanyt *(tanuló lesz - János);* a mondat minőségjelzője azonban nem az állítmány egészéhez tartozik, hanem annak csupán a névszói részéhez *(kiváló - tanuló).* Az alárendelő szintagma alaptagja itt nem önálló mondatész, hanem annak fogalomjelölő tagja.

A bővítmény szerepű mondatrészt nem feltétlenül egyetlen lexéma alkotja. Vannak összetett és többtagú bővítmények, melyek egy fogalomjelölő és egy viszonyjelölő lexémából állnak. Az összetett és a többtagú bővítmények (akárhány tagból állnak is) a maguk teljességében kapcsolódnak alaptagjukhoz. Például *Jó lenne szerencsés lenni,* melyben a *szerencsés lenni* összetett alany az allítmányt *(jó lenne)* bővíti; illetőleg *Ebéd előtt kezet mosunk,* melyben névutós főnév határozóként kapcsolódik az igei alaptaghoz.

Az összetett mondatrészek bővíthetősége, illetőleg bővítményi szerepe tette szükségessé, hogy változtassunk a szintagma hagyományos definícióján, mely szerint a szintagma két fogalomjelölő lexéma grammatikai kapcsolata. Amint a fentiekben láttuk, a szintagmák összetétele ennél bonyolultabb. Ez a je lenség a lexikai és a grammatikai szófajiság nyelvi különbségeivel áll kapcsolatban, melyről részletesebben a szófajokról szóló bevezető fejezetben beszélünk.

Az alárendelések csoportjában tartjuk számon az állítmány és az alany szószerkezetét. Pl. *te - írsz, mi - eredményesek vagyunk.* Ezt a szintagmafajtát a hagyományos, különösen az iskolai nyelvtanok hozzárendelő szerkezetnek nevezik. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az alany az igének vonzata, a tárgyhoz es a határozóhoz hasonlóan. De az alany jelenlétét nem csupán a lexikai ige, hanem az állítmány mint grammatikai ige is megkívánja (ritkán tiltja), így az alanyt minden állítmány mellett vonzatnak tartjuk. Vö. ezzel kapcsolatban: Az állítmány, Az alany és a Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban c. fejezetekkel.

A mellérendelő szószerkezetek leggyakrabban úgy jönnek létre, hogy a mondat egy mondatrészét két vagy több logikailag és grammatikailag összekapcsolt szó tölti be. Például *Hajnalban sétál és tornázik; Fáradtan, nem pedig elkeseredve hagyott itt; Gyalogoltam én már tíz, sőt tizenöt kilométert is.* Ilyenkor valójában nem arról van szó, hogy két mondatrész kapcsolódik egymáshoz, hanem arról, hogy a mondat egyetlen mondatrész-pozíciójába egynél több fogalomszó kerül be, s e fogalomjelölő szavak grammatikailag összekapcsolódnak.

Ritkán az is előfordul, hogy két különböző típusú mondatrész kapcsolódik össze mellérendelés útján, például *Soha és senkinek nem beszéltem erről; Hol és kivel voltál?* Ilyenkor a különböző mondatrészeket erős logikai kapcsolat (tagadás, kérdés, összefoglalás: magasabb kategória szempontjából való egybetartozás) fűzi össze (lásd még: A szintagmák típusai).

A mellérendelés tagjai a mondat azonos szintjén találhatók még akkor is, ha mondatrészszerepük különböző. A mondat alacsonyabb nyelvi szintjeit (a bővítményszintet) elfoglaló mellérendelések közös alaptaghoz kapcsolódnak.

Az alárendelés és a mellérendelés jelölését a nyelv különböző módokon, eszközökkel végzi. Szószerkezetszinten az alárendelést leginkább toldalékmorfémák (viszonyragok és egyeztetett jelek), ritkábban morféma funkciójú viszonyszók (névutók)

jelölik. Az alárendelés tehát morfémaszinten jelölődik. Ezzel szemben a mellérendelő viszonyt nem jelölik morfémák: az egymásnak mellérendelt szerkezettagok kötőszókkal vagy azok nélkül kapcsolódnak össze.

5. A mondatok szintje

A mondat fogalmát nem fejthetjük ki egyetlen definícióval. Ennek oka az, hogy a mondat a beszédnek is és a nyelvnek is egysége, de mindkét síkon „mondat" néven beszélünk róla leggyakrabban.

A beszéd és a nyelv mondatának megkülönböztetésére többféle terminuspár született. A beszéd mondatát beszédmondatnak, nyilatkozatnak, megnyilatkozásnak, mondatpéldánynak, esetleg szövegmondatnak nevezik. Ezzel szemben a nyelv mondata a rendszermondat, mondat, típusmondat megnevezéseket kapta. Nyelvtanunkban, ha szükség van a megkülönböztetésre, a mondat és a nyilatkozat terminológiai oppozíciót használjuk.

A beszéd mondata a nyilatkozat. A nyilatkozat a beszéd elemi egysége, azaz a legkisebb olyan beszédegység, mely a beszédnek minden lényegi tulajdonságát hordozza, s további hasonló egységre nem bontható. Kommunikációs egység: szerepe a kommunikáció megvalósítása, azaz a beszelő és a hallgató közötti kapcsolat megteremtése, fenntartása, illetőleg a közlés, tájékoztatás, felhívás stb.

A nyilatkozat jelentését nyelven kívüli és nyelvi tények befolyásolják, ezért jelentése egyértelmű, konkrét. A jelentést elsősorban a különböző beszédtényezők teszik konkréttá: a beszédhelyzet tér- és időbeli tulajdonságai, résztvevői, a beszélő szándéka, viszonya a mondat tartalmához stb. A nyilatkozat egyedi és konkrét jelentése teszi egyedi és konkrét szóelőfordulássá a benne lévő nyelvi elemeket, a lexémákat. (Vö. A mondattan általános kérdései: 1.3.)

A mondat elvont nyelvi egység, hiányoznak belőle mindazok a tulajdonságok, melyek a beszéd mondatait konkréttá, a valósághoz köthetővé teszik. A mondatnak egyetlen alapvető ismérve van: nyelvi elemekből, nyelvi szabályok által létrehozható, kikövetkeztethető forma. A mondatok tartalmi-szerkezeti formái ugyanúgy részei a nyelvi elemkészletnek, mint a lexémák szemantikai-szintaktikai jellemzői. A mondatszerkesztési szabályokat és a különböző tartalmak kifejezéséhez illő mondatszerkezeti típusokat a rájuk jellemző információkészlettel tároljuk tudatunkban. A nyelv olyan mondatformákat őriz, melyek a különböző kommunikációs aktusokban nyilatkozatként, kommunikációs egységként valósíthatók meg.

A mondatszerkesztés nyelvi elemei és eszközei természetesen magukba foglalják a szó- és a szintagmaszcrkesztés elemeit, eszközeit is. Ezeken kívül tartalmaznak egy sor olyan grammatikai elemet, szabályt, eszközt, melyek kizárólag a mondat megszerkesztésében használatosak (például a mondatfajták, összetett mondatok megszerkesztése).

A mondatok egyszerűek vagy összetettek lehetnek. Az összetett mondatok tagmondatai önálló mondat formájú nyelvi egységek. Mondatnak tekintsük-e az összetett mondatok tagmondatait is mondatformájuk alapján? - A tagmondatok feladata a mondatépítés. A tagmondatokat sajátos nyelvtani szabályok kapcsolják mondattá. Szerkezetük némileg különbözik az egyszerű mondatok szerkezetétől; változatosabbak, mint a mondatok, nagyobb szerkezeti hiányosságot is eltűrnek, hiszen tartalmilag-logikailag az össze-

tett mondat teljes szerkezete, tartalma kiegészíti őket. A tagmondatokat mindezek alapján egyetlen nyelvi egységhez sem soroljuk szorosan általában mondat formájú, nem önálló közlési egységek. A szószerkezetnél magasabb, az önálló mondatnál kisebb értékűek.

Az összetett mondatok értékelése ebben a tekintetben az összetett szjvak besorolásához hasonló. Az összetett szót egyetlen lexémanak tekintjük, még akkor is, ha elő- és utótagja külön-külön szónak látszik. Például *tejbe- + -rizs; ajtón- + -álló.* Az összetett szavak szóalakokból jönnek létre, ámde elő- és utótagjuk nem nevezhető sem szónak, sem morfémának. Az elő- és az utótagok sokszor több morfémából álló szer kezeti tömbök, melyek a szavak létrehozását szolgálják. Szófunkciojuktól megfosztott szóalakok, melyek együttesen lexémát alkotnak. - Az összetett mondatok tagmondatai (hasonlóan az összetett szó tagjaihoz) egy teljes mondat formáját hordozzák, tehát mondat alakúak. Az összetett mondat mondatalakokból jön lét re. A tagmondatok mondatfunkciótól megfosztott mondatformák, melyek együttesen mondatot alkotnak.

6. A nyelv és a beszéd egységeinek összefüggései

A nyelvi alapegységek közül csupán a fonémának, a lexémanak és a mondatnak van megfelelője a beszéd síkján. A fonémának a hang, a lexémanak a szóelőfordulás, a mondatnak a nyilatkozat feleltethető meg a beszédben.

A fonéma, a lexéma és a mondat a beszéd síkján különböző módokon realizálódhatnak. Alakjukat és jelentésüket a beszéd sajátosságai módosíthatják.

Gondoljuk csak például egy fonéma beszédben elhangzó változataira (a pösseség, a zárt ejtés, nyomatékosító nyújtás stb. alakváltoztató szerepére). Egy lexémához tartozó szóelőfordulást kimondhatunk aktuálisan hangsúlyozva, nyomatékosítva, és ezzel megváltoztathatjuk vagy módosíthatjuk a jelentését, például *Az okos Péter biztosan megoldja;* mely mondatban az *okos* szó megfelelő hangszínnel, hangsúllyal kiejtve az ellenkezőjét is jelentheti akár. A nyilatkozatok a beszédben a szituációnak megfelelően többletjelentést hordoznak, egyszerű példával: a *Még mindig nincs itt* mondattal kifejezhetünk türelmetlenséget, izgatottságot, csalódottságot, meglepődést stb.

A morfémának és a szintagmának nem feleltethető meg beszédegység. Használatukat szemantikai-grammatikai szabályok irányítják. Jelentésüket nem módosíthatják nyelven kívüli, pontosabban a beszédre jellemző sajátosságok.

Érdekes összefüggésben van ezzel a nyelvi elemek kötelező vagy a szerkesztéstől függő beszédbeli megjelenése. A nyelvhasználatban feltétlenül, tehát kötelezően megjelenik a nyilatkozat, a szóelőfordulás és a hang. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legkisebb szöveg egyetlen nyilatkozatból áll, a legkisebb nyilatkozat egyetlen szóelőfordulásból áll, a legkisebb szóelőfordulás egyetlen hangból áll.

A morféma és a szintagma használata a szerkesztettségtől függ. Az igaz, hogy a legtöbb szóalak morfémákra tagolható, morfémákkal kiegészíthető, alak szerint változtatható; ám ez nem minden lexémára jellemző tulajdonság. Tipikusan nem tagolható és nem toldalékolható szófajok a viszonyszók és a mondatszók csoportjai, melyek esetében kétséges, hogy beszélhetünk-e morfémahasználatról.

A szintagma alkalmazása sem kötelező a beszédben. A szintagmák bemutatása során láttuk, hogy nem minden lexéma alkalmas arra, hogy szintagma alkotóeleme legyen. Egyes lexémák morfológiai típusú szószerkezetekben, mások logikai vagy egyéb, nem grammatikai szokapcsokban vesznek részt.

Szakirodalom

Balázs János: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 79-98.

Berrár Jolán: Próbák és problémák. A magyar nyelv tankönyv új kiadásához. - A szófajok. In: *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből.* ELTE Nyelvtudományi dolgozatok 33., Budapest, 1982. 7-32.

Bloomfield, Leonard: A nyelv. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. 62-187.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai* Slovenské Pedagogické Nakladelstvo, Bratislava, 1969.

Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.

Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Károly Sándor: Tesniére szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ANyT*. 1.1963.161-86.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310-33.

Nagy Ferenc: *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.

Szépe György: Szótan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 123-42.

Szerebrennyikov, B. *A.: Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Tompa József: Mondattan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 7-22.

ALAKTAN

Az alaktan tárgya és alapkategóriái

1. Az **alaktan** tárgya

A szóalaktan vagy más néven **morfológia** a szó szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja, így tárgyalja egyrészt a szó elemeinek, azaz a morfémáknak a fajtáit, különféle csoportosítási lehetőségeit, valamint a morfémaosztályok, alaktani kategóriák jellegzetes sajátosságait, másrészt foglalkozik a morfémák morfémaszerkezetté, lexémává vagy szóalakká kapcsolódásának szabályszerűségeivel.

A morfémaosztályokat nagyrészt éppen a morfémaszerkezetben megjelenő kapcsolódási szabályok alapján tudjuk szétválasztani. A szó és elemei között rész-egész viszony van, így tárgyalásunkban kiindulhatunk a szóalakból, az egészből, és innen juthatunk el az alkotórészekig, de teoretikusan kiindulhatunk az alapegységből, a morfémából, s ezek kombinálódási képességeit megvizsgálva juthatunk el az egészig, a szóalakig. Mi ezt az utóbbi megoldást választjuk, követve a nyelvi szintek egymásra épülésének bemutatott szabályszerűségét (vö. A nyelvi egységek szinteződése), azaz a szintézis növekvő sorrendjét

Az alaktan körébe tartozik továbbá a morfémarendszerek (különféle ragozási rendszerek: paradigmák) vizsgálata, valamint többnyire ide sorolhatók a szóalkotási műveletek: a szóképzés, a szóösszetétel és az egyéb szóalakotásmódok leírása is.

A szó szerkezetének vizsgálata azonban nem kizárólag az alaktan feladata. A morfológia kapcsolatban áll a fonológiával, ezzel a kapcsolatrendszerrel a **morfofonológia** foglalkozik. A morfofonológia területéhez tartoznak például a morfológiai alapú (morfológiailag kondicionált) fonológiai folyamatok (pl. a magánhangzó-illeszkedés a toldalékolásban) vagy az ilyen jellegű hasonulások (pl. a felszólító mód *-j-* jele esetén), valamint a morfológia és a fonológia kapcsolatrendszerébe soroljuk az alakváltozatok kiválasztásának szabályait is, azaz a morfológia által meghatározott, a fonológiai állományt érintő morfémaváltakozásokat (vö. a tövek és toldalékok alaki felosztását, illetve az allomorfok és az előhangzó problémáját alább).

Másrészről az alaktan érintkezik a szintaxissal. Itt elsősorban a szóösszetételeket kell megemlíteni, melyek sokszor levezethetők a mondatban előforduló szókapcsolodási típusokból, ebből következőleg a szóösszetétel szabályai sok hasonlóságot mutatnak a megfelelő szintaktikai szabályokkal (vö. A szóösszetétel); de az is nyilvánvaló, hogy a toldalékolásnak is lehetnek/vannak szintaktikai-mondattani okai és következményei (vö. ehhez a toldalékmorféma-típusok elhatárolását alább, valamint A szóképzés c. fejezetet).

Másfajta összefüggés van a morfológia és a szófajtan között. Ezek egymást átfedő területek, hiszen a szófaji leírásnak szerves része a morfológiai jellemzés (ezt részletesen lásd az egyes szófajoknál). Mivel a morféma a „szóvá szerkesztés" funkcionális egysége, és minden szónak van szófaji értéke, így alkotóelemeinek, a morfémáknak is van szófajiságra utaló jelentéstartalmuk (vö. a terminushasználatot: igető, melléknév-

képző, főnévi esetrag stb.; mindezt részletesen lásd a Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban c. fejezetben).

2. Alaktani alapfogaltnak

2.1. A morfológia központi eleme a morfétna. A morféma a nyelvi rendszer alapegysége, a szóalak alapvető alkotórésze. Definíciója szerint a legkisebb nyelvi jel. Ez azt jelenti, hogy a morféma az a minimális nyelvi egység, amely már meghatározott formával és az ehhez kapcsolódó jelentéssel rendelkezik, s további hozzá hasonló, meghatározott alakú és jelentésű kisebb egységekre nem bontható.

A morfémát azonban elsősorban alaki egységként tudjuk megragadni. Ennek oka az, hogy egy adott formához nem szükségszerűen egyetlen elemi jelentésmozzanat fűződhet, hanem komplex jelentéstartalom is. Az alábbi szóalakban minden egyes morfémához egyetlen jelentésmozzanat fűződik: *barát + ság + ok + at. A barát-* tő hordozza a fogalmi jelentést, a *-ság* elvont főnevet képez, az *-ok* az általános többség jelölője, az *-at* pedig a tárgyeset ragja. A *barátunk* szóalak *-unk* morfémája azonban egyszerre fejezi ki a birtoklás tényét, valamint a többes számot és az első személyt. Ugyanígy a *szeretem* igealak *-em* eleme osztatlanul utal az alany egyes számára és első személyére és még egy harmadik személyű határozott tárgyra is. Az *-unk* birtokos személyjel és az *-em* igei személyrag esetében természetesen egyetlen morfémával van dolgunk, amelyhez azonban komplex jelentéstartalom fűződik.

A magyar nyelv alapvetően agglutináló jellegű, hiszen az úgynevezett analitikus affixáció jellemzi elsősorban, ami azt jelenti, hogy a tőhöz kapcsoljuk a különféle toldalékokat, affixumokat, s ezek általában egy-egy grammatikai jelentést hordoznak, tehát egyértelmű megfeleltetés van az affixum és a nyelvtani jelentés között, vö. a fenti *barátságokat* szóalakkal. (A nyelvtipológiában ezt úgynevezett belső analitizmusnak nevezik, azaz a tő hordozza a lexikai jelentést, a nyelvtaniakat pedig analitikus - szételemezhető - kötött morfémák.) A *barátunk* és a *szeretem* példák azonban azl mutatják, hogy természetesen léteznek nem teljesen tipikus agglutináló jellegű formák is. (Ezek az úgynevezett külső szintetizmusra példák, tehát a kötött affixum több grammatikai viszonyjelentést hordoz.) Az *-unk* és az *-em* morfémákat kumulatív vagy szintetikus jelentéshordozónak is szokták nevezni a szakirodalomban.

2.2. Abból következőleg, hogy a morfémát elsősorban alaki egységkent tudjuk megragadni, a morfémákra bontás strukturálisan a disztribúció alapján történik. A disztribúció egy adott nyelvi elem összes lehetséges környezete az adott nyelvi szinten. A disztribúciós módszer azt vizsgálja tehát, hogy egy adott nyelvi elem vagy osztály azonos funkcióban milyen lehetséges környezetekben fordul elő. Vegyünk egy egyszerű példát: *asztalig. A* szóalak két összetevője az *asztal-* és az *-ig.* Ez a bontás azért lehetséges, mert mindkét elem előfordul más nyelvi környezetben is, például: *asztal + on,* illetve *hajó + ig.* (Ugyanez természetesen kimutatható az *-on* és a *hajó-* szegmentumokról is.) Mindkét elemre igaz továbbá az, hogy nem bonthatók tovább anélkül, hogy a forma és jelentés egysége ne sérülne, így nyilvánvaló, hogy ezek elemi jelek, morfémák, melyek részt vesznek különféle morfémaszerkezetek létrehozásában.

2.3. Azokat a morfémákat, amelyek termékenyen és aktívan részt vesznek a morfémaszerkezetek létrehozásában, produktív morfémáknak nevezzük, azokat azonban, amelyek passzívak ebből a szempontból, improduktívaknak. A produktivitás természete-

sen nem értékelhető mereven szétválasztható kategóriaként, fokozatok különböztethetők meg a teljes, kategorikus produktivitás (pl. az *olvas-* igető vagy a főnévi igenév képzője, mely automatikus, minden igealakhoz hozzátehető) és a ma már abszolút improduktív morfémák között (pl. a *-tall-tel* főnévképző, mely mindössze néhány szóalakban mutatható ki, elsősorban az sz-es és v-s változatú igetöveken: *é-tel, vé-tel).* A produktivitás ezenkívül relatív abból a szempontból, hogy történetileg változhat, a szinkróniában improduktívnak ítélhető morfémák egy korábbi nyelvállapotban legtöbbször produktívak voltak.

2.4. A morfcmákra bontás problémái. A morfémákra bontás esetenként problémát okozhat, s ez mindenekelőtt *a)* egy adott kritikus nyelvi elem disztribúciójával es produktivitásával vagy *b)* az elemek szemantikai összekapcsolódásával, illetve tömbösödésével függ/függhet össze.

a) Például: a szóalak egyik eleme kimutathatóan előfordul más nyelvi környezetben, produktívan részt vesz más morfemaszerkezetek létrehozásában, míg a másik elem nem. Ilyenek például a *reggel* vagy az *örömest* szóalakok. Az első esetben a *reg-* résznek már nincsen disztribúciója (de vö. *regöl, rege),* míg a *-gel* szegmentum elemezhető (a *-vei* esetrag hasonult alakja). A második esetben az *öröm-* elem termékenyen előfordul más nyelvi környezetben, az *-est* rész azonban ma már nem él, nem vesz részt más morfemaszerkezetek létrehozásában, mégha egy-két egyéb szóalakban ki is mutatható *(valamelyest),* teljesen terme ketlen, improduktív Két elvi megoldás kínálkozik erre: a szóalakot vagy szegmentálhatatlannak tartjuk, úgynevezett hagyományozott morfémaszerkezetnek, vagy részlegesen szegmentálhatónak. A két fenti példát természetesen elemezhetetlennek vesszük leíró szempontból (csak történeti szempontból szegmentálhatok), és az úgynevezett ragszilárdulás jelenségéhez soroljuk őket, mely a magyar határozószói osztály kialakulásának alapvető módja (vö. A határozószó). A *reg-* és az *-est* szegmentumokat pedig a leíró rendszerben nem tartjuk önálló morfémának.

Ugyanígy kérdéses a csak bizonyos frazeológiai egységekben előforduló, ma már egyedi szóalakok elemzése, pl. *fabatkát* sem ér. Vajon a *batka-* szegmentum morféniának tekintendő-e, hiszen ez az egyetlen előfordulása, s a szóalak, melyben megjelenik, kötött használatú? A szakirodalom nem foglal ebben egységesen állást. Létezik olyan nézet, mely szerint egyedi kötött morfémáknak kell tekinteni az ilyen szóalakokat, egy másik szerint ezek a formák már szegmentálhatatlanok.

Hasunió problémákat vethel fel az úgynevezett passzív vagy fiktív tövek elemzése is. A *rugad* szóalakban például a disztribúció alapján kimutatható egy *rag-* tő, valamint egy *-ad* képző, hiszen mindkettő előfordul más nyelvi környezetben is *(rag-aszt, dag-ad),* ám mindkettő improduktív, így az adott morfémaszerkezet közelít a hagyományozott, leíró szempontból már nem szegmentálható formákhoz, egyfajta átmenetként értékelhető. így kérdéses lehet a leíró rendszer számára ezeknek a morfémáknak a számontartása. Abban az esetben, ha az egyik elemnek már nincsen disztribúciója, a másiknak van, ám az teljesen improduktív, a szegmentálás nem hajtható végre, pl. *hint* - történetileg: *hin* + *t.* (A passzív es fiktív töveket lásd még alább is.)

b) Mas nehézséget okoz az, ha a szóalak elemei megjelennek ugyan produktívan más nyelvi környezetben, tehát szegmentálhatók, de az adott morfémaszerkezetben a jelentésük eltér az egyes morfémákhoz tartozó jelentésmozzanatoktól, például *hátra* 'vissza, nem előre' vagy *egyszer* 'valaha'. Mivel ezeket a formákat lexikalizálódott alakoknak tartjuk (elemszilárdulás. határozószok, vö. fenn), nem vagyunk tekintettel az egyes disztribúciósán elemezhető morfémáikra.

3. A morfémák osztályozása

3.1. A morfémáknak két fő típusuk, osztályuk van: tőmorfémák és affixumok (toldalékok). Ez egymáshoz viszonyított két osztály, csak egymáshoz képest értelmezhetők, vagyis: a tőmorféma az, amelyhez az affixumok járulnak, az affixum pedig az, ami a tőmorfémákhoz járul. Ez az egymáshoz képest való értelmezhetőség alapvető a megkülönböztetésben, de nem zárja ki azt, hogy azokat a nyelvi elemeket, melyek nem

társulhatnak más nyelvi elemekkel, kirekesszük a morfológiai tipizálásból. Vagyis: a szavak szintje felől nézve egy egyszerű szembeállítással megkülönböztethetünk toldalékolható és nem toldalékolható alakokat. A toldalékolható formáknál - még a korlátozottan toldalékolhatók esetén is (pl. a határozószók) - a tő és affixum egymáshoz viszonyítottsága nyilvánvaló, a nem toldalékolhatóknál pedig olyan tövekről beszélhetünk, amelyek esetén bármilyen affixum megjelenése tilos (ilyenek például a mondatszók, a viszonyszók nagyobbik része vagy az alapszófajok közül a határozói igenevek - vö. részletesen az egyes szófajoknál).

A töveket és az affixumokat egymáshoz viszonyítva általánosságban a következő szempontok alapján jellemezzük: 1. nyitott vagy zárt rendszert alkotnak, 2. milyen a jelentésük (lexikai, grammatikai viszonyjelentés, modális-pragmatikai jelentés), 3. vannak-e alakváltozataik, 4. alakilag önállóak (szabadok) vagy nem (kötöttek).

4. A morfémaosztályok jellemzése

4.1. Nyitott és zárt rendszer. A tövek osztálya - mint általános alaktani kategória - általában nyitott osztály. Ez elsősorban azt jelenti, hogy folyamatosan bővülhetnek újabb egyedekkel is (ez párhuzamos a nyitott szófaji osztályok bővülésével - vö. A mai magyar nyelv szófaji rendszere). Az affixumok ezzel szemben zárt vagy majdnem zárt rendszert alkotnak egy adott szinkrón metszeten belül, ebből következőleg többékevésbé listázhatók.

Természetesen az egyes tőtípusokat külön-külön vizsgálva ebből a szempontból jelentős eltéréseket találunk: az egyalakú tövek osztálya - akár ige-, akár névszótövekről van szó - nyilvánvalóan korlátlanul nyitott, nyitott a tővégi időtartamot váltakoztató névszótövek *(fekete- ~ fekete-)* csoportja is, míg például az úgynevezett íz-es és *v-s* változatú igetoveké *(tesz-, lesz-, vesz-, hisz-* stb.) vagy a v-s változatú időtartamot váltakoztató névszótöveké *(ló- ~ lov-)* zárt, újabb egyedekkel nem bővülhet. (Mindezt részletesen lásd az ige- és a névszótőtípusok osztályozásánál.)

Az affixumok relatív zártsága pedig azt jelenti, hogy a tövek és a toldalékok osztálya közötti határ nem merev. Az affixumok ugyanis gyakran önálló tőből keletkeznek (a fordított folyamat igen ritka), s egy adott szinkrón metszetben éppen az átmenetiség jellemzi őket. Ilyenek például az úgynevezett képzőszerű utótagok, például a *-féle, -fajta, -szerű (házféle, jófajta, macskaszem)* vagy a ragszerűen viselkedő utótagok, például a *-szám(ra), -mód (mázsaszám[ra], gombamód).*

4.2. A morfémák jelentése. A töveknek legtöbbször tartalmas fogalmi jelentésük van, a szó jelentésének a magvát hordozzák (pl. *könyv-, ír-, szép-),* ezt lexikális jelentésnek is nevezzük. A fogalmi jelentés lehet - s számszerűleg ez jellemző - tartalmas, direkt denotációjú (lásd a fenti példákat) és tartalmatlan, indirekt denotációjú[1] (ezek a névmasi szóosztályhoz tartozó tövek - az indirekt denotatív jelentést lásd még A névmások c.

[1] Közvetetten rendelkeznek csak jeltárgyj'elentéssel, kontextustól függetlenül nem rendelhető hozzájuk denotátum (jeltárgy).

fejezetben). Az affixumoknak a tövekhez képest alapvetően mindig úgynevezett járulékos vagy nyelvtani viszonyjelentésük van, ami a fogalmi jelentés valamiféle modifikációját fejezi ki, s ez lehet jelentésalkotó, illetve jelentésváltoztató (képzők), jelentésmódosító (jelek) vagy szintaktikai viszonyítást hordozó (viszonyragok), például: *(só)-s* 'az adott dologfogalommal van ellátva'; *(hajó)-k* 'az adott dologfogalomból több van'; *(ház)-ban* - a toldalék a helyviszony jelölésére szolgál (ezt részletesen lásd a toldalékmorféma-típusok elhatárolásánál alább).

Természetesen a tövek sem csak fogalmi, hanem fogalmi-grammatikai komplex jelentéssel rendelkeznek, amelynek része a szófajiság fogalmába tömörített nyelvtani viselkedés is.

Vannak azonban olyan tőmorfémák is, amelyek viszonyjelentésűek, elsősorban grammatikai viszonyítóértékkel rendelkeznek. Ezek többnyire nem toldalékolható tőmorfémák, s egy részük egyáltalán nincsen kötve más morfémához (pl. *hogy),* más részük morfológiai természetű szerkezetben képes megjelenni, viszonyjelentésük az affixumokéhoz hasonló, tehát kötve vannak egy más morfémához, anélkül azonban, hogy egy szóalakot alkotnának vele, azaz úgynevezett analitikus morfológiai természetű szerkezetet hoznak létre (pl. asztal *alatt).* (Az analitikus és szintetikus szerkesztésmódot lásd alább.)

A nem toldalékolható tövek esetében meg kell még említeni azokat az alakokat, amelyek nem tartalmas fogalmi jelentéssel s nem is grammatikai viszonyjelentéssel rendelkeznek, hanem elsőrendűen pragmatikai vagy modális[2] jelentésük van, például: *talán, bár, esetleg.*

Egyes nyelvekben (például a nyugat-grönlandiban) előfordul, hogy egy affixumnak van lexikális jelentése, azaz az affixum jelentése egyenértékű egy tartalmas lexéma jelentésével, ezeket lexikális affixumoknak nevezzük. A magyarban elsősorban a szőfajtartó úgynevezett lexikális képzőkkel kapcsolatosan merülhet fel a lexikai jellegű jelentés, ilyen például a kicsinyítő képző (vö. *házacska = kis* ház), de felmerül a probléma egyes ragok esetében is, pl. *-kor,* tehát *ebédkor* - 'ebéd idején'

Előfordulhat, hogy ugyanazt a grammatikai viszonyjelentést tővel és affixummal is ki lehet fejezni, ilyen például a magyarban az essivusi állapothatározói viszonyt jelölő határozóvá tevő *mint* es a *-ként* viszonyrag: *mint tanúr* (analitikus szerkesztésmód), illetve *tanárként* (szintetikus szerkesztésmód). Vagyis a két forma tulajdonképpen egyenlő értékű, használatuk szinte megegyezik. Vagy az angolban például a fokozás mutat hasonló jelenséget (a *more* és az *-er* középfokban, a *most* és az *-est* felsőfokban), itt azonban a grammatikai jelentésű tő es az affixum nem válthatják ki egymást, megjelenésük attól függ, hogy a lexikális tő (a fokozott melléknév) hány szótagból áll, például: *shorter* 'rövidebb', de *more beautifid* 'szebb', és nem **moreshoit,* illetve **beautifiiler.*

A pragmatikai jelentés a jel és használója, használata, kontextusa közötti viszonylatban jön létre, nem független a szótári jelentéstől, de csak a konkrét beszédhelyzetben jellemezhető pontosan. A modális jelentés a beszélői attitűd megjelenéséhez kapcsolódik, tehát a beszélőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát kifejező szavak, elemek, illetve ezek együttesének a jelentése.

Összefoglalva:

tő	lexikai (tartalmas vagy tartalmatlan) jelentés pragmatikai/modális jelentés járulékos grammatikai viszonyjelentés
affixum -	mindig járulékos különféle nyelvtani viszonyjelentés (esetenként lexikális jelleggel)

4.3. **Alakváltozatok - alternáció.** A tövek és a toldalékok egyaránt lehetnek egy- vagy többváltozatúak. Ha egy tő vagy toldalék egyalakú, akkor azt a morfológiai kategóriát, amelyet az adott tő vagy toldalék képvisel, egyetlen morféma reprezentálja. Tehát például az 'olvas' fogalmi jelentéssel rendelkező tövet az *olvas-* tőmorféma képviseli, vagy a viszonyítás kategóriáján belül a birtokjelet mint absztrakt morfológiai kategóriát az *-ér* morféma képviseli. Ha egy tőnek vagy toldaléknak több alakváltozata van, ez azt jelenti, hogy a tő, illetve a toldalék által képviselt morfológiai kategóriához több nyilvánvalóan azonos jelentésű és funkciójú, ám alakilag részlegesen eltérő morféma tartozik.

Az alakváltozatok közül van egy tipikus, elvont, állandó, melyet invariánsnak nevezünk, ez reprezentálja az adott morfológiai kategóriát. Az invariáns realizációi a variánsok vagy másképpen **allomorfok,** melyek egymáshoz képest alternánsok. Például a 'bokor' fogalmi jelentésű tövet a *bokor-* tőmorféma reprezentálja, ez az invariáns, melynek két variánsa, két allomorfja van: *bokor-, bokr-*. A birtoktöbbesítő jel reprezentánsa az *-i-,* ez az invariáns, variánsai, allomorfjai pedig a következők: -i-, *-ai-l-ei-, -jai-l-jei-*.

Az egyváltozatú morfémák esetében is beszélhetünk az invariáns-variáns kettősségéről, hiszen a morfológiai kategóriát reprezentáló morféma az invariáns, melynek mindössze egyetlen variánsa, allomorfja van, s ez azonos alakilag is az invariánssal. Nyilvánvalóan ebben az esetben nincsenek alternánsok. Mindez ábrázolva:

	Egyalakúság	
invariáns (reprezentáns)	OLVAS-	
variáns vagy allomorf	olvas-	
	Többalakúság	
ínvanans (reprezentáns)	BOKOR-	-I-
variánsok vagy allomorfok	bókor- bokr- alternánsok	-1- -ai- -ei- -jai- -jei- alternánsok

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban nem mindig egyértelmű és egységes a terminushasználat. Morfémán például nem mindenki a legkisebb nyelvi jelet érti, hanem az elvont morfológiai kategóriát. Ebben az esetben a morfológiai kategória jelölőjét többnyire morfnak nevezik. Vannak, akik morfnak csak az invariánsokat nevezik, de vannak, akik a morf terminussal illetik általában a legkisebb nyelvi jelet. Használható tehát például a következő rendszer. Morféma = az absztrakt morfológiai kategória, morf = a rep-

rezentáns vagy invariáns, allomorf = variáns. Ezek szerint az általános többesjel morfémáját a magyarban a *-k-* morf reprezentálja, melynek a következő előhangzós allomorfjai vannak: *-ak-l-ok-l-ek-l-ök-*.

Továbbá létezik olyan felfogás is, mely szerint a variáns és az allomorf terminusok nem azonosítha tők egymással: az allomorfia az alternációhoz kapcsolódik, a variáns azonban nem grammatikai alapkategóriához kötődik, például a jövő időnek mint időviszonynak a magyarban variánsait tudjuk megkülönböztetni: analitikus morfológiai szerkezettel, szintagmával vagy a jelen idő transzpozíciójával is kifejezhető - ezek azonban egymásnak nyilvánvalóan nem alternánsai. A jövő idő kifejezési lehetőségeit lásd Az igerago zás c. fejezetben. Tankönyvünk a magyar grammatikaírói hagyományt követve nem alkalmazza ezt a ternn-nushasználatot.

Alternációról elsősorban akkor beszelhetünk tehát a magyarban, ha azonos morfológiai kategóriához tartozó, vagyis azonos jelentésű és funkciójú morfémavariánsokról van szó. Ehhez kapcsolódik általában még egy kritérium: az alternánsok részleges alaki eltérése, vagyis ahogy fent láttuk, az alternánsok alapvetően szabályos alakváltozatok is. Eszerint nem tekintjük alternánsnak az *-i-* és a *-k-* morfémákat, jóllehet többesjelek, de nem azonos a használatuk, az *-/-* a birtoktöbbesítő jel reprezentánsa, míg a *-k-* az általános többesjelé, vagyis nem azonos alaktani alkategóriához tartoznak, valamint nem szabályos alakváltozatai egymásnak (jóllehet - mint látni fogjuk - ez utóbbi kritérium nem szükségszerűen zárja ki az alternáció tényét).

Létezik a magyar szakirodalomban olyan nézet is, amely alternánsnak tartja a fenti két többesjelet. Ha az alternáció alapjának az azonos alaktani alapkategóriához tartozást tekintjük, akkor valóban igaz lehet az előbbi állítás. Ez esetben alternánsok például a főnévi esetragok is, hiszen azonos morfológiai alap kategóriához tartoznak az esethez. Így azonban túlságosan kitágul az alternáció értelmezése.

Az alternáció, az alternánsok problémája a magyarban többnyire és alapvetően a morfémák fonológiai kérdésköréhez, pontosabban a morfofonológiához tartozik, s ez az oka annak, hogy az alternánsok vizsgálata elsődlegesen az alakváltozatokat érinti. A tőalternációt alapvetően olyan morfológiai jelenségnek tarthatjuk, amely fonológiai következményekkel jár. A toldalékok esetében az alternáció általában vagy tisztán fonológiailag irányított (kondicionált), vagy morfológiai meghatározottságú fonológiai szabályokkal írható le (tipikusan ilyen például a magánhangzó-illeszkedés), és úgynevezett szabályos allomorfiát eredményez. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk tehát, hogy a morfofonológiai meghatározottságon belül a tőalternáció elsősorban morfológiai, a toldalékalternáció pedig fonológiai meghatározottságú a magyar nyelvben.

4.3.1. Az alternáció típusai. Az alternánsok funkcionálisan háromféle csoportot alkotnak: létezik *a)* funkciótlan szabad, *b)* funkciótlan kötött és *c)* funkciós alternáció.

a) A funkciótlan szabad alternációban az allomorfok tetszőlegesen felcserélhetők (ezt nem kontrasztív disztribúciónak is nevezik), például a *veder-* és a *vödör-* tőalternánsok, melyek szabadon variálhatók egyes azonos toldalékok előtt (pl. *vederben ~ vödörben,* de vö. *vederhez* és *vödörhöz,* nem pedig **vederhöz,* ill. **vödörhez)* vagy az *-óz(ik)* és az *-ódz(ik)* képzőalternánsok, vö. *lopózik ~ lopódzik.*

b) A funkciótlan kötött alternáció esetében az allomorfok felhasználhatósági feltételei kötöttek, meg vannak szabva a rendszerben, tehát a változatok közül bizonyos morfológiai környezetben csak az egyik, más környezetben csak a másik jelenhet meg. Ilyenkor a morféma allomorfjai kizárják egymást (azaz úgynevezett komplementáris disztribúcióban vannak egymással). Például: *ló-hoz* és nem **lov-hoz,* de: *lov-at* és nem **ló-t;* s igy viselkedik csaknem minden többváltozatú toldalékmorfémánk: *ház-ban,*

kert-ben; vár-tok, néz-tek, jöt-tök; stb. A magyar nyelvre főleg a funkciótlan kötött alternáció a jellemző.

c) A **funkciós alternációban,** mely természeténél fogva kötött, az alternánsok között nemcsak részleges alaki eltérés van, hanem ehhez jelentésbeli - elsősorban grammatikai értékbeli - különbség is társul. Minthogy a funkciós alternáció a flektáló nyelvek jellegzetessége (pl. angol egyes számú *foot* alak szemben a többes számot kifejező *feet* formával), így a magyarban csak elvétve találunk rá példát. Ilyen például a létige ragozási paradigmájában az egyes szám második személyű *vagy* és az egyes szám harmadik személyű *van* - mely példa az úgynevezett belső flexióra, amit már alapvetően nem morfofonológiai, hanem morfológiai tőalternációnak nevezhetünk -, és ilyesféle viszony van a toldalékok között a *-na* és a *-ná* (ugyanígy a *-ne* és a *-né)* alternánsok esetében, hiszen a feltételes mód jele képes kifejezni alakváltozataival az általános és a határozott ragozás szembenállását egyes szám harmadik személyben.

alternáció		tomorfémában	toldalckmorfcmában
funkciótlan	szabad	*veder(-bcn)* ~ vöító'r(-ben)	-óz(ik) -—dcfz(ik)
	kötött	tó(-hoz) ~/ov(-at)	*(ház)-ban ~ (kéz)-ben*
funkciós		*vagy ~ van*	(ad)-rtű ~ (ad)-Hű

(Deme László táblázata alapján)

A morfofonológiai meghatározottságú és általában szabályos alakváltozatokat eredményező toldalékalternáció mellett előfordul - jóllehet jóval ritkábban - a magyarban más jellegű alternáció is. Létezik elsősorban morfematikus meghatározottságú toldalékalternáció, mely természetéből adódóan fonológiailag többé-kevésbé szabálytalan allomorfokat eredményez: erre lehet példa a felszólító mód jelének *-j- (-jj-)* és *-gy- (-ggy-)* variánsa, hiszen a *-gy- (-ggy-)* az sz-es és v-s tőtípusban jelenik meg *(te-gy-él, vé-gy, hi-ggy* stb.). A másik típus a morfofonológiailag kondicionált, ám szabálytalan toldalékalternáció. Erre példa a határozott igeragozási paradigma egyes szám harmadik személyében előforduló *-ja, -i* vagy a többes szám harmadik személy *-ják, -ik* alternációja: *várja,* de *nézi,* illetve *várják,* de *nézik.*

A nyelvtipológiai szakirodalom ismeri még többek között a szemantikailag kondicionált toldalékalternációt. Például a szlovák datívusz végződése attól függ, hogy a főnévi tő élő vagy élettelen jeggyel rendelkezik-e; az úgynevezett grammatikai meghatározottságú alternáció pedig a nembeli egyeztetés végződéseihez kötődik. Ezekre a magyar nyelvben nem találunk példát.

Néhány további probléma az alternációval kapcsolatban.

A magyar szakirodalomban felmerült az a lehetőség, hogy például az *-anl-en,* valamint az *-ull-íd* ragmorfémák egymás alternánsainak tekinthetők. Megfontolandók a következő szempontok: mindkét esetrag a modalisi-essivusi esetviszony kifejezője elsődlegesen, vagyis azonos morfológiai kategóriához tartoznak, s azonos a funkciójuk, mindkettő melléknévi tövekhez kapcsolódik, s egymást kizáró helyzetűek, tehát érvenyes rájuk a komplementáris disztribúció, azaz *lehetetlenül* és nem **lehetetlenen,* illetve *szépen* és nem **szépül.* Az alternáció ebben az esetben természetesen erősen szuppletív (kiegészítő jellegű), és részben morfematikusan meghatározott: az *-ull-ül* főként a *-liatatlanl-hetetlen* képzős melléknevekhez járul az adott grammatikai funkcióban. Az alternáció ilyen kiterjesztése azonban arra az eredményre vezetne, hogy az alternáció összemosódna a szinonimitással.

Létezik olyan nézet is a szakirodalomban, mely a létige ragozási paradigmájában egymás alternánsainak tartja a *le-, vagy-* és *vol-* tőváltozatokat az alábbi sorok egymás mellé állítása alapján:

jár-ok vagy-ok
jár-jak le-gyek
jár-tam vol-tam stb.

Nyilvánvalóan e szerint a felfogás szerint a *le-, vagy-* és *vol-* is szabálytalan alternánsok, morfológiailag kondicionáltak, és alapvetően komplementáris disztribúcióban vannak egymással, jóllehet bizonyos helyzetben rendelkezhetnek kiegészítő értékkel is: *le-nnék: vol-nék.*

Vázlatosan összefoglalva:

• tő *(alma- ~ alma-)*

a) **moríofonológiai meghatározottságú alternáció**

""---- affixum *(-banl-ben)*

Az alakváltozatok többségében szabályosak, részleges alaki eltérés van közöttük, egymásból általában levezethetők.

_____—- tő *(van ~ vagy)*

b) **morfológiailag meghatározott alternáció** —^_^__^

——affixum *(-j, -gy)*

Az alakváltozatok gyengébben vagy erősebben szabálytalanok, egymásból nem vezethetők le.

4.3.2. Az előhangzó. Az alternációs felfogás kínál megoldást a magyar alaktan egyik legtöbbet vitatott kérdésére, az előhangzó problémájára. Előhangzónak a szótő és a toldalék között jelentkező, rendszerint alsó vagy középső nyelvállású magánhangzót nevezzük, pl. *ház-ak, kert-at.* Jellegzetesen mindig egyetlen fonéma, és a toldalékmorféma hívja elő. Minőségének, hangszínének és nyíltságának meghatározottsága tipikusan morfofonetikai tulajdonság, mint a toldalékmorfémák magánhangzóira vonatkozó szabályok (lásd fenn). Az előhangzónak nincsen jelentése, funkciója ma már elsősorban az, hogy **kiemelje a szóalakok toldalékmorfémáit:** a magyar hangsúlytörvény, a szó első szótagjának nyomatékos ejtése, ugyanis éppen a toldalékok kiemelkedése ellen hat. Az előhangzó így jelenlétével testesebbé teszi a toldalékot.

Emellett gyakran, de nem szükségszerűen részt vesz a szóalakok fonotaktikai[3] jólformáltságában, azaz egy adott kötelező fonológiai szabály azért toldja be az előhangzót, hogy jólformálttá tegye a szóalakot - ezt nevezzük ejtéskönnyítésnek (nem **házk,* hanem *házak).* Az ejtéskönnyítő szerepet azonban az erősebb funkció, a toldalékkiemelő szerep törölheti, például: *érthető-ek, olvasható-ak,* hiszen ilyen esetekben a hiátus keletkezésével tulajdonképpen akár „ejtésnehezítőnek" is nevezhetnénk az előhangzót.

A *felelősök —felelősek* alakpárban az előhangzó minőségi különbsége révén a toldalékalternánsok szófaji különbséget is jelölnek: az első esetben főnévi tőhöz, a má-

A fonémák kombinációinak szabályszerűségei vannak, ezeket a fonológián belül a fonotaktika kutatja.

sodikban melléknévi tőhöz járul az általános többesjel. Ez a szabályozottság nem egyszerűen morfofonológiai kötöttségű, hanem grammatikai jellegű (funkciós alternáció). Ezt támasztja alá az előhangzó által okozott toldalékhasadás jelensége is: az -N határozórag középső nyelvállású magánhangzós alternánsa a főnévi, az alsó nyelvállású a melléknévi tőre utalt, s így a rag különböző szintaktikai funkcióba került. Az alakhasadás tehát magával hozta a funkcióhasadást, s a toldalékmorfémából az előhangzó segítségével kettő lett: *-n, -onl-enl-ön* és *-n, -anl-en*.

Az előhangzós toldalékokat alakváltozatoknak tartjuk, melyek illeszkednek az allomorfia rendszerébe, vagyis a magyarra jellemző morfofonológiailag kondicionált szabályos alternánsok közé.

Az előhangzó-kötőhangzo vita mára ugy tűnik, formálissá vált, terminológiai és nem tartalmi jellegű A fentiekkel párhuzamban az előhangzós felfogást támasztja alá az úgynevezett „áttetsző morfológia" is, mely tulajdonképpen a természetes, „naiv" nyelvérzéken alapul, erre példa a számjegyek vagy a betűszók toldalékolásakor az alábbi természetes tagolás: *15-öt, MAV-ot.*

A morfofonetikai funkció az előhangzó esetében történeti átértékelődéssel alakult ki, hiszen ezek a fonémák eredendően tővéghangzók (eredetiek vagy analógiásak). A szakirodalomban felbukkanó tőveg hangzós felfogás nyelvtörténeti jellegű, mely ebben az esetben a jelenség átértékelődése miatt kevéssé egyeztethető a leíró felfogással. A diakrón és szinkrón szemlélet összeegyeztetésére volt kísérlet az úgynevezett alakhosszabbító tő terminus, mely az alábbi tagolást javasolta: *liáza-k,* s így a *háza-* volna az alakhosszabbító tő

4.4. Alaki önállóság: szabad és **kötött** szembenállás. A morfémákat alaki önállóságuk szerint két nagy csoportba oszthatjuk: szabad és kötött morfémákra. A szabad morféma alaki önállóságot jelent szemben a kötött morfémák önállótlanságával.

4.4.1. A szabad morfémák tehát önmagukban, más testes morféma társulása nélkül, más szóelemtől függetlenül is előfordulhatnak a mondatban. Ebből következőleg a szabad morfémák közé csak tőmorfémák tartozhatnak. A tőmorfémák szabadsága lehet szükségszerű, lehet potenciális és lehet relatív. Ezt a megkülönböztetést az inflexiós toldalékmorfémák Gélek és ragok) függvényében érdemes vizsgálni. Az inflexiós morfémák ugyanis a mondatba lépő szóalakok létrehozásában játszanak szerepet, azaz a szóalakok felől nézve lehetnek tilosak, fakultatívak vagy kötelezőek (általánosak), szemben a derivációs toldalékmorfémákkal (képzőkkel), melyek tilosak vagy fakultatívak, de nem kötelezőek, úgynevezett lexémaértékű morfémakomplexumokat hoznak létre. (A derivációs és inflexiós toldalékokat lásd alább.)

Eszerint szükségszerűen szabad egy tő akkor, ha egyáltalán nem toldalékolható, tehát a mondatban megjelenő szóalak nyilvánvalóan és mindig azonos lesz megjelenésében a tőalakkal, például a *talán* módosítószó tőként és mondatban funkcionáló szóalakként egyaránt *talán. A* szükségszerűen szabad tőmorfémák természetesen nem vesznek részt a szóképzésben sem.

Potenciálisan szabadnak akkor nevezhetünk egy tőmorfémát, ha az fakultatív módon toldalékolható, tehát nem szükségszerű inflexiós toldalékmorfémával ellátnunk ahhoz, hogy mondatba kerüljön, ám esetenként felvehet inflexiós toldalékokat, tipikusan ilyenek például bizonyos határozószók *(yö.fent -fentebb, fentről). A* potenciálisan szabad tőmorfémák - ugyan korlátozottan - felvehetnek derivációs toldalékokat is (vö. *fenti).*

A **relatív** szabadság elsősorban az igei és a névszói tőmorfémákat jellemzi, ezeket ugyanis ahhoz, hogy a mondatban megjelenjenek alapvető mondatrészi pozíciójukban,

szükséges ellátnunk inflexiós toldalékokkal, s ezek ebben az esetben vagy testes affixumok, vagy testetlenek, azaz zéró morfémák (a zéró morfémát lásd részletesen később). A relativitáson tehát azt értjük, hogy ezeket a töveket csak a zéró inflexiós toldalékkal ellátva tekinthetjük „szabadnak". Hiszen például a *fut-* valójában kötött tőmorféma, azaz csak inflexiós affixummal képes szóalakként a mondatban funkcionálni; ahhoz, hogy mondatrészszerepét ellássa, szükségszerűen meg kell jelennie az idő- és módjelnek, valamint az igei személyragnak, s ezek vagy testesek, vagy testetlenek. Ha ezek testetlenek, a *fut-* tő alakilag egybeesik a *fut* ragozott igei szóalakkal (egyes szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő), amelyen az inflexiót zéró morfémák jelölik. így az ebbe a csoportba tartozó töveket csak relatívan szabadnak lehet nevezni. A relatív szabadsága tövek általánosságban szabadon társulhatnak a derivációs toldalékokkal, s részt vesznek más, elsősorban relatív szabadsága tövekkel való társulásban is.

A legproblematikusabb ebből a szempontból a melléknévi tövek megítélése. A jellemző mondatrészi szerep ugyanis a jelzői, s vitatott kérdés, hogy a melléknévi szóalak ilyenkor zéró morfémás-e vagy teljesen jelöletlen. Felmerül a szakirodalomban a zéró morféma megléte a jelzői szerepben. Eszerint a melléknévragozás sémája a magyarban mondatrészekre vetítve így alakul: zéró morfémás a jelzői funkció kifejezője szemben a ragos formákkal a határozók kifejezésére. Ennek azonban némileg ellentmond az a tény, hogy a jelzői szerep kifejezésére a magyarban nem toldalék szolgál, hanem - leszámítva a birtokos jelzőt - kizárólag a szórend, vagyis a jelzői használatú melléknév elemi szóalaknak számít.

4.4.2. A **kötött morfémák** a szabadokkal ellentétben soha nem fordulhatnak elő önállóan, csak más testes morfémával együtt képesek akár lexémát, akár mondatba lépő szóalakot alkotni, tehát mindig társulnak más testes morfémákkal. Ez azt jelenti, hogy a kötöttség nem lehet potenciális vagy relatív, csak szükségszerű, azaz kötelező.

A kötött morfémák közé tartozik kivétel nélkül minden affixum, funkciójától teljesen függetlenül. Ide kell sorolnunk a tő és affixum közötti átmeneti jelenségeket is, tehát a képző- vagy ragszerű utótagokat. Ezek átmenetiségét többek között éppen az alaki megkötődés jelzi. Harmadsorban pedig idetartozik a tövek kisebbik része is.

A kötött tövek között két csoportot tudunk megkülönböztetni.

a) Az első csoportba a **kötött töalternánsokat** soroljuk. A többváltozatú tövek esetében van egy főváltozat, amely egybeesik az úgynevezett szótári tővel (ezt részletesebben lásd később), s ez többnyire szabad morféma, s az alternációt tekintve ezek zömmel megfelelnek az invariánsnak. A főváltozat mellett létezik azonban egy vagy több mellékváltozat, melyek általában kötöttek. Például a *tesz-* igető, mely főváltozat és szótári tő egyben, a következő kötött mellékváltozatokkal rendelkezik: *te-, té-, tev-, tév-*. Sajátos csoportot képviselnek a kötött tövek esetében az ikes igék tövei és a fiktív vagy passzív tövek is. Az ikes igék tövei és a passzív tövek ugyanis mindig kötöttek, még relatívan sem lehetnek szabadok. Ennek oka a két típusban különbözik. Az ikesek esetében a szótári tő nem esik egybe egyetlen ragozott igealakkal sem, ugyanis az a paradigmatikus alak, ahol ez az egybeesés más esetekben megvalósul (egyes szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő) a zéró ragmorféma következtében, az ikes ige testes ragmorfémával rendelkezik: *esz-ik, cseleksz-ik. A* passzív vagy fiktív tövek pedig vagy eleve, vagy ma már relatíve szabadon azért nem létezhetnek, mert csak képzett alakban realizálódnak: *patt-an, for-gat.*

b) Igen kis csoportját alkotják a kötött tőmorfémáknak az úgynevezett egyedi **kötött** morfémák. Ilyen például a *fabatka* lexéma *-batka* eleme a *fabatkát sem ér* frazémából vagy a *sze-* tő a *szebb* lexémából. A probléma ezekkel az, hogy teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentáihatatlanság problémája.

Összefoglalva:

a) Szabad morféma: kizárólag tőmorféma lehet. A szabadság lehet szükségszerű (pl. *talán-, hogy-, is-),* potenciális (pl. *lent-, akkor-)* vagy relatív *(fut-, könyv-, szép-). A* szabad morfémák jelentés tekintetében lehetnek önálló vagy járulékos jelentésűek.

b) Kötött morféma: heterogénebb összetételű csoport, mint a szabad morfémák kategóriája. Idetartozik valamennyi affixum *(-ból, -ka),* a többváltozatú tőmorfemák mellékváltozatai, az ikes és passzív igetövek, valamint az egyedi kötött morfémák. A kötött morfémák jelentés tekintetében egyaránt lehetnek önálló és járulékos jelentésűek.

5. A zéró morféma és a grammatikai kategóriák

5.1. A zéró morféma fogalma és funkciója. A morfémák között megkülönböztetünk úgynevezett zéró morfémát, mely testetlenségével áll szemben a testes morfémákkal, ugyanis nincs önálló hangteste. A zéró morféma mindig egy alaktani részrendszer megkülönböztető értéket képviselő nullája, azaz funkcionális rendszertag (vo. *ház0 : házat* stb.; *ház0* : *házak; várt0 : vártam* stb.).

A zéró morféma szorosabb értelemben véve toldalékmorféma, s a kétféle toldalékcsoport közül az inflexiós toldalékok (jelek és ragok) rendszerében jelenik meg. Ennek az az oka, hogy a jeles és ragos alakok egyezésük és különbségeik, összetartozásuk és szembenállásaik révén morfológiai részrendszereket alkotnak, melyek általánosak: ezek a különböző viszonysíkok és a paradigmák. A viszonysíkok a szófajokhoz kötődő, az egyes szófajokra jellemző információk, grammatikai kategóriák (pl. idő, mód, személyszám; eset, dologszám), amelyek együttese meghatározza az adott szófaj lehetséges ragozási sorait, paradigmáit.

A képzett formák együttesen nem alakítanak ki olyan szabályos rendszert, mint az inflexiós toldalékkal ellátott alakok, valamint a képzők nem általános toldalékok, nem a mondatba lépő szóalak létrehozásában van szerepük, mint a ragoknak és a jelek nagy részének. Mindezek miatt a derivációs affixumok (a képzők) között nem vesszük fel a zéró morfémát. A tövek felől nézve: zéró toldalékmorféma a relatíve szabad töveken (ige- és névszótövek) jelenik meg, melyeknek relatív szabadságát éppen a zéró felvétele okozza. (Lásd ezt fenn is.)

A zéró morféma tehát általánosságban funkcionálisan differenciatív (megkülönböztető szerepű) egy viszonysíkon, alaktani alapkategórián vagy egy paradigmán belül. A zéró relativitását alapvetően az oppozíció hordozza.

5.2. A zéró a névszói paradigmákban. A névszók (főnév és melléknév) esetében a következő kategóriákban és paradigmákban jelenik meg. A dologszám általános kategóriájában a főnévi egyes szám jelöletlenségét nevezzük zéró morfémásnak szemben

az általános többessel: *hajó + 0 - hajó + k. A* főnévi eset kategóriájában az alapfunkció (alanyeset) áll szemben a nem alapfunkciós ragos (névutós) esetekkel: *ház + 0 - ház + at, ház + nak, ház + ban* stb., vagyis a főnév ragozási paradigmájában az alanyeset mint a főnév alapvető funkciója (vö. erre még A névszóragozás c. fejezetet) oppozícióban van a többi paradigmatikus hellyel. A melléknévi hasonlítás kategóriájában az abszolút alak (alapfok) áll szemben a viszonyított (fokozott) alakokkal: *okos + 0 - okos + abb, kg + okos + abb* (lásd A névszóragozás).

A főnévi szóosztály alapvető alaktani viszonysíkjai között a zéró morféma a birtokosság kategóriáján belül nem alapoppozícióként jelenik meg. A birtokos személyjelek egyeztető funkciójúak (a birtokos személyjel egyezik számban és személyben a birtokos jelző számával és személyével), ezért a birtokosság alaktani kategóriája önmagában viszonyított, ilyen értelemben relatív, így a zéró nem jelenik meg egy birtoknál a személyszám-paradigmán belül (valamennyi személyű birtokosra utal testes személyjel). A jelöletlenség a több birtok esetén fellépő paradigmában kap jelfunkciót: a birtoktöbbesítő jel után jelöletlen, a személyszám-paradigmán belül zérós az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel: *ház-ai + 0* szemben a *ház-ai + m, ház-ai + d* alakokkal. Vagyis a jelöletlenség egy alapvető viszonysík belső rendszerében használódik ki.

A birtokosság viszonykategóriáján belül a dologszám jelölésében is van jelölt-jelöletlen szembenállás: jelölt a több birtok (birtoktöbbesítő jellel), zéró jelöltségű a birtok egyes száma (pl. *ház-0-am : ház-ai-m).*

5.3. A zéró az igei paradigmákban. Az igei szóosztályban két alapvető viszonysíkban találjuk meg a jelölt-jelöletlen szembenállást. Az egyik az idő kategóriája. Ebben a jelen és a múlt áll egymással oppozícióban, a jelen idő kategóriája *0* morfémás a kötelezően jelölt múlt idővel szemben *(olvas + 0 : olvas + ott).* (A jövő időnek önálló morfológiai jelölője nincsen.) A másik a mód kategóriája. Ebben a kijelentő mód a jelöletlen, tehát zéró morfémás, míg a nem „közlő" módok a jelöltek (azaz a feltételes és a felszólító): *vár + 0 : vár + na, vár +j (+ on).* Az igeragozásban ezeken kívül természetesen még két grammatikai alapkategóriát találunk: a személyszámot és az ettől elválaszthatatlan tárgyhatározottságot. A személyszám (lásd a főnévi kategória esetében is) tartalmazza az egyes és többes szembenállást, valamint az első, második és harmadik személyt együttesen. A szám esetében nyilvánvaló az egyes jelöletlensége a többessel szemben, míg a személy esetén a kötelezően jelölt első és a második személy áll oppozícióban a jelöletlen harmadikkal. A felszólító mód paradigmájában a 2. személy jelöletlensége áll szemben az 1. és 3. személy jelöltségével *(várj: várjak, várjon). A* személy kategóriája nem fordul elő a szám nélkül, s az igeragozási rendszerben ezek kiegészülnek a tárgyhatározottsággal is, így a zéró morféma az igeragozási paradigmában alapvetően az általános ragozásban az egyes szám harmadik személyben jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy kijelentő mód, jelen idő, egyes szám harmadik személy esetében *(vár)* az igető *(vár-)* tulajdonképpen három zéró morfémát tartalmaz: az időjelet, a módjelet és a személyragot.

Sajátos a határozott ragozás zéró morfémája a feltételes módban: *várná + 0.* Ez azért lehetséges, mert a feltételes módjel képes utalni a tárgyhatározottságra (vö. a funkciós alternációnál is), s így a személyszám lehet jelöletlen egyes szám harmadik személy esetén.

A felszólító mód esetében a határozott ragozás egyes szám második személyében kialakult rövid és hosszú alak szembenállása *(vár + 0 + d : vár + j + ad)* teszi lehetővé a jelöletlenséget (ez tehát kategórián belüli oppozíció) olyan módon, hogy a jelöletlen rövid alakban az igei személyrag mindig előhangzó nélkül kapcsolódik az igetőhöz, s ezzel lehetővé válik az elkülönülése a kijelentő módú egyes szám második személyű alaktól, melyben előhangzós a rag: *olvas + d : olvas + od.* Tehát mindkét alakban jelöletlen a módjel az alapvető szembenállással ellentétben, erre azonban azért van lehetőség, mert a rag előhangzós és előhangzó nélküli alakváltozata a funkciós alternációhoz tartozik.

A nulla morféma általában azokban az alakokban jelenik meg, amelyek többnyire genetikusan megelőzik a többit, funkcionálisan primerebbek a többinél, és statisztikailag a leggyakoribbak. Nem véletlen például, hogy felszólító módban a többivel ellentétben az egyes szám második személy a jelöletlen forma. (A zéró problémáját, valamint a ragozási paradigmákat lásd részletesen az egyes szófajoknál.)

5.4. Az alaktani grammatikai alapkategóriák összefoglalása. Grammatikai kategórián, viszonysikon azokat a szófajokkal kapcsolatos kötelező információkat értjük, melyek összefüggései és kötelező együttes előfordulásai egy szóragozási (inflexiós) paradigmát határoznak meg.

A névszói grammatikai alapkategóriák:

a) dologszám
b) viszonyítás (birtokosság)
c) eset
d) hasonlítás (fokozás)

Az igei grammatikai alapkategóriák:

a) idő
b) mód
c) tárgyhatározottság

Mindkét szófaji csoportban meglévő grammatikai kategória:

a) szám
b) személy

Az igei személyragozásban és a birtokos szcmélyjelezésben a ket kategória együtt jelentkezik, ezért itt személyszámról beszélünk. (Mindezeket lásd részletesen Az igeragozás, valamint A névszó ragozás c. fejezetekben.)

Hasonlítás, személyszámjelölés lehetséges más, itt nem vizsgált szófajoknál is (pl *messze, messzebb, legmesszebb* - szabályos fokozású határozószó; *vinnem, vinned, vinnie* stb. - teljes paradigmát alkotó igenévi személyragozás). Ezek részletező bemutatása a határozószok és az igenevek alaktani vizsgálatánál található.

A tőtípusok

1. Általános kérdések

A szótövek lehetnek egyalakúak vagy **többalakúak.** Egyalakú (vagy egyváltozatú) tövekről egyrészt akkor beszélünk, ha a tő eleve változtathatatlan, nem toldalékolható, mondatbeli szóelőforduláskénl ugyanolyan az alakja, mint a tőmorfémának, másrészt ha a tő a különféle toldalékok előtt változatlan marad, például: *asztal + 0, asztal + t, asztal + ban, asztal + ok.*

A magyar tövek nagy százaléka egyváltozatú. Az egyalakú töveknek egyetlen alakváltozatuk maga az úgynevezett szótári tő, tehát az a tőalak, amely a szótárban megjelenő szótári alakhoz tartozik. A szótári tő sajátos módon többnyire egybeesik a szótári alakkal még a kötelezően toldalékolt szófajoknál is. A magyar igék szótári alakja ugyanis az általános ragozás egyes szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő, s mint láttuk, ebben az esetben az adott inflexiós toldalékok zéró morfémával vannak kifejezve, vagyis a szótári alak és szótári tő (relatíve szabad morféma) a felszínen teljesen azonos: *olvas* - szótári alak, *olvas-* - szótári tő. Ugyanígy a névszóknál: a főnév szótári alakja az egyes szám nominativus, mely alakilag a zéró jóvoltából egybeesik a szótári tővel: *könyv* - szótári alak, *könyv—* szótári tő, valamint a melléknévi alapalak: *szép* - szótári alak, *szép-* - szótári tő.

A többalakú (vagy többváltozatú) tövek jellemzője az, hogy bizonyos toldalékok előtt, toldaléktípustól függően alakváltozatokat mutatnak fel. Mint láttuk, ezek az alakváltozatok egymáshoz képest alternánsok (alapvetően morfológiailag kondicionált alternáció jellemzi a tőváltozatokat). Ha egy tőmorfémának több változata van, ezek közül a főváltozat általában szabad (pontosabban relatíve szabad) morféma, s ez lesz a szótári tő, amely egybeesik az invariánssal, tehát azzal az alakkal, mely reprezentálja a tőtípust. A szótári tő pedig, ahogy nyilvánvalóan az egyalakúaknál is, megfelel a szótári alaknak. A többalakú tövek esetében a főváltozaton kívül megkülönböztetünk a variánsok között egy vagy több mellékváltozatot: például az *alma-* főváltozat mellett létezik *alma-* mellékváltozat, a *tesz-* főváltozat mellett megkülönböztethetünk *tev-, te-, té-* mellékváltozatokat stb.

Sajátos csoportot képviselnek a szótári alak-szótári tő viszonylatában az ikes igék, hiszen az ikes igék esetében a kettő nem eshet egybe. A szótári alak ugyanis nem zéró morfémás, hiszen az ikes ragozási paradigmában az egyes szám harmadik személynek testes toldaléka van, az *-ik,* melyről a paradigma a nevét kapta, tehát: szótári alak például. *úszik* vagy *eszik,* az ezekben lévő szótári tő: *úsz-, esz-.*

Hasonló a helyzet az úgynevezett fiktív vagy passzív tövekkel is. A passzív tövek származékszavakban élnek, vagyis önállóan nem fordulnak elő, csak képzett alakban,

ám a tő disztribúciós módszerrel kielemezhető. Vagyis ezeknek a töveknek a megkülönböztetése leíró szempontból akkor indokolt, ha a képzők a lexémákban világosan felismerhetők, s kettős, hármas vagy sokszoros szembenállások a tőmorfémák alapszókként való kielemzésének a jogosultságát kétségtelenné teszik. Mindehhez nézzük az alábbi példát. A kérdés: *a fordul* ige esetében végrehajtható-e a szegmentáció, tehát származékigével állunk-e szemben, s ha igen, mi a tő és mi a képző. Az alábbi példasor azt mutatja, hogy a disztribúció alapján a kielemezhető tő *afor-,* mely passzív, ma már csak képzett származékokban él.

for-dul - mor-dul
for-dít - boly-dít
for-og - kavar-og
for-gat - takar-gat

A szakirodalomban a műszóhasználat némileg bizonytalan a fenti tövek esetében. Általában passzív tőnek a szembenállások, illetve disztribúció alapján kielemezhető kötött tőmorfémákat nevezik. A nyelvtörténeti elemzésekben azonban felbukkan a passzív és fiktív tő terminusok szétválasztása. Vannak, akik a passzív tővel szemben fiktívnek azokat a disztribúciós módszerrel kielemezhető töveket nevezi, amelyek képzőt hordoznak ugyan magukon, de önállóan - legalábbis adataink tanúsága szerint - ez az alak nem élt a nyelvünkben egyetlen meghatározott korban sem. Vagyis nemi egyszerűsítéssel a passzív tő az, amely a nyelvtörténet valamely korábbi szakaszában még szabad (relatíve szabad) formában élt, áin ma már csak képzett származékalakjai léteznek (például *afor-),* míg fiktív az, amely önállóan relatíve szabad tőként soha nem is létezett. Ebbe a kategóriába nyilvánvalóan a szóteremtéssel keletkezett formák tartoznak, tehát például az onomatopoetikus igealakok *(reccs-en, puff-og* stb.). Valójában a fiktív és a passzív tövek megkülönböztetésére leíró szempontból nincs szükség.

A passzív tövek elsősorban az igei szóosztályra jellemzőek. Van azonban még egy jellegzetes csoportjuk a tulajdonnevek körében, s ezek az úgynevezett becézőnévi tövek, melyek sokszor a teljes névalak megrövidüléséből és annak továbbképzéseből jönnek létre: *Zol-i, Kat-i, Jan-csi* stb. Az úgynevezett becézőnévi képzők előtt ezek a kialakult tövek azután tulajdonképpen relatíve produktívvá válhatnak: *Bor-i, Bor-ika, Bor-a, Bor-ka, Bor-csi, Bor-csa* stb.

2. A szavak tőtani besorolásának problémái

2.1. Minek az alapján beszélünk tőtípusokról?

Általában nyelvtanaink a hagyományos, de talán soha ki nem mondott elv: az írott kép alapján osztályozzák a töveket.

Azért lényeges a felosztás elvét hangsúlyozni, mert az eddigi magyar nyelvtanokban erről kevés szó esett, annak ellenére, hogy egyáltalán nem mindegy, az írott kép vagy a hangzó alak alapján végezzük-e a tőtani osztályozást, sőt a hangzó alakon belül is külön kell választani a hangokat a fonémáktól, a hangokban megadott rendszert a fonémákban megadottól. E három rendszer: az írott, a fonetikus és a fonematikus távolról sem esik mindig egybe, például az *alszik* típusú magyar igék számos nyelvtanunkban úgy szerepelnek, hogy van egy *alud-* tövük, ebből képezik a múlt idejüket, felszólító módbeli alakjaikat, főnévi igenevüket stb. Ez a megállapítás azonban ebben a formában nyilván csak az írott nyelvre lehet érvényes: *alud-tam; alud-j; alud-ni.* Ha a hangokat tekintjük, ugyanezek az alakok két (bizonyos stílusrétegek ejtésében három) különböző tőből képzettek, s ehhez hasonló, de ettől mégis eltérő képet kapunk, ha a fonémák rendszerében vizsgáljuk a kérdést.

2.2. Fontos kérdés, hogy csak a ragok és jelek előtti tőváltakozást kell-e figyelembe venni vagy a képzők előttit is? Van ugyanis több olyan szavunk, melynek ragok és jelek előtt egyalakú vagy tővégi időtartamot váltakoztató a töve, bizonyos képzők előtt azonban egyéb változást is mutat, például:

zsír, zsírok, zsírban;	de	*zsiradék*
űr, űrben, űrt;	de	*üreg*
bűn, bűnt, bűnben;	de	*büntet*
fekete, feketén;	de	*feketít, feketedik*
erdő, erdőt, erdők;	de	*erdész*
sólyom, sólymot, sólyma;	de	*solymász*

Mivel ezekben az esetekben a tőbelseji időtartam-váltakozás, illetve a véghangzóhiány csupán egy-egy képzett változatban fordul elő, ezeket a tőtípus megállapításakor nem vesszük figyelembe.

Vagy: jó néhány egyalakú, egytagú ige származékaiban az alapszó hosszú *í, ú,* lí-je rövid párjával váltakozik, például: *bíz(ik): bizalom, tűr: türelem, fúl: fuldoklik.* Mivel az ilyen esetekben a rövid magánhangzós tőalak a ragos, jeles szóalakokban nem fordul elő, hanem csak egyes - szavanként más és más - képzett változatban, az ilyen váltakozások alapján külön tőtípust mai köznyelvünk rendszerében nem veszünk fel.

Megvizsgáltunk minden olyan egyalakú, egytagú igét, melynek szótári tövében hosszú *í, ú, ű* hang található, és azt tapasztaltuk, hogy 61 ige közül 39-nek van valamelyik származékában rövid magánhangzós tőváltozata. Van rövid magánhangzós tőváltozatuk a következő igéknek: *bír, bízik, csíp, dívik, hív. hízik, ír, ívik, nyílik, nyír, sír, szív, vív, bújik, bújt, csúszik dúl, fuj, fúl, fúr, gyúl, gyúr, húz, múlik, rúg, súg, szúr, túr, úszik dűl, fül, fűz, gyűl, gyűr, hűl, szűnik szűr, tűnik, tűr, űz.* A rövid magánhangzós tőalak előfordul cselekvő, gyakorító, visszaható és mozzanatos képzők előtt, például: *birkózik, bizakodik, csipked, hivatkozik, nyirbál, nyiladozik, siránkozik, bujdosik, bujkál, bujtogat, csusszamlik, csusszan, dulakodik, fuldoklik, fullad, fuldokol, fulladozik furakodik gyullad, gyurkál, huzakodik huzigál, rugaszkodik rugdal, sugall, sugdolódzik, sugdos, szurdal, szurkál, turkál, düledezik dülleszkedik, fülled gyülekezik, gyüremlik gyürközik, hüledezik, szüremkedik, tünedezik* Gyakori a rövid magánhangzós tőváltozat deverbális nomenképzők előtt is, például: *bizalom, hivatal, irat, irka, szivattyú, szivacs, ivar, divat, viadal, gyurma, huzal, huzat, uszoda, füzér, füzet, rugó, szüntelen, szüret, türelem, üzelem, üzem, üzér, üzlet; -at, -et, -tat, -tet, -szt, -lal* képző (történetileg műveltető képzők) előtt azonban csupán néhány esetben fordul elő: *biztat, hizlal, sirat, fullaszt, tüntet, fülleszt, gyullaszt, mulaszt.*

Nincs rövid magánhangzós tőváltozata 12 képzett igének. Ezek közül 7 *-t,* illetve *-jt* (történetileg műveltető) képzős: *dűt, fűt, gyújt, gyűjt, hűt* (de vö. *dűl: dülled, fűl(ik): fülled, gyúl: gyullad, gyűl: gyülekezik. hűl: hüledezik), nyújt, sújt* (de vö. a jelentéstanilag elszigetelődött *sujtús-saV),* 4 denominális verbumképzős: *sízik, díszlik, hírlik, ízlik,* 1 pedig újabb (valószínűleg analógiás) keletkezésű: *műt.* Nincs rövid váltóhangú alakváltozata 2 *z* végű (történetileg gyakorító képzős) igének: *nyúz, tűz* (de vö. a jelentéstanilag elszigetelődött <üzefes-sel), a *nyúl,* az ismeretlen eredetű *sínylik,* a hangutánzó, illetőleg hangulatfestő *búg, kúszik, zug, zuz,* az önállóan nemigen használatos, összetétel előtagjából állandósult *csűr* és az ugyancsak ismeretlen eredetű *szít* igének.

Több meghonosodott idegen szóban (ezek vagy egyalakúak, vagy tővégi időtartamot váltakoztatok) szóbelseji *á~a, é~e,i~i, ú~u,ű~ü* váltakozás van, például

á ~ a	*barbár ~ barbarizmus* *proletár ~ proletariátus* *vulkán ~ vulkanikus* *feudális ~ feudalizmus*	*í ~ i*	*szatíra ~ szatirikus* *stílus ~ stilisztika* *típus ~ tipizál*
ó ~o	*filozófus —filozofál* *irónia ~ ironikus* *szimbólum ~ szimbolikus*	*é~e*	*kolléga ~kollegiális* *szintézis ~ szintetikus* *aszkéta ~ aszketikus*

Az ilyen szavak száma kb. 200.

Időtartam-váltakozás van néhány idegen szó alapalakjának szóvégi hosszú ó-jával kapcsolatban is: *vízió ~ vizionál, millió ~ milliomos, revízió ~ revizionizmus, tradíció — tradicionális.*

Véleményünk szerint **elsősorban a ragok és jelek előtti tőváltakozást kell figyelembe venni** a tőtani besoroláskor. **Kivételek** az igenévképzős, a műveltető képzős, a *-hatl-het* képzős, az *-ásl-és* képzős, valamint a *-d* törtszámnév- és a *-dik* sorszámnév-képzős alakulatok, ezek ugyanis közel állnak az ige, valamint a melléknév paradigmájához, s képzőik **automatikus** képzőknek tekinthetők (minden igéhez, illetve melléknévhez hozzátehetők).

2.3. Nem szoktuk figyelembe venni a tőtani besoroláskor a **jelentéstanilag elszigetelődött, s csupán történeti szempontból** összefüggő alakokat sem, például: *hamu: hamvas; gázol: gázló* (a folyamatos melléknévi igenévi alak a *gázoló!); nő: nevel; fő: fej;* stb.

A toldalékok (affixumok)

Atíixum es attixacio

A szavakat, szóalakokat létrehozó morfológiai folyamatoknak a magyar nyelvben alapvető és tipikus eszköze az affixácio. Az affixáció maga a morfológiai folyamat, valamint a folyamat eredményeképpen létrejövő állapot elnevezése is. Vagyis a szavak, szóalakok szóelemekből épülnek fel, azok összefűzésével, elrendeződésével jönnek létre. Láttuk, hogy a két fő szóelem a tő és az affixum, melyek egymáshoz viszonyítva értelmezhetők. Az affixum tehát olyan kötelezően kötött morféma, mely nem tő, hanem valamilyen formában a tőhöz járul.

A toldalékok osztályozása

1. A toldalékok osztályozása a tőhöz viszonyított helyzet alapján

Osztályozásuk elsősorban aszerint történik, hogy a szóalakban hol foglalnak helyet a tőhöz képest. Hagyományosan három alapvető fajtájuk van: a prefixum, a szuffixum és az infixum, valamint fel szokták még negyedik alaptípusként venni a circumfixumot, melyet a komplex affixáció körébe is sorolhatunk.

a) Prefixum: olyan toldalék, mely a tő előtt helyezkedik el. A magyarban egyetlen ilyen létezik: a felsőfok, illetve az ugyanehhez az alaktani kategóriához tartozó túlzófok jele, a *leg-* és a *legesleg-*.

Sajátosak ebből a szempontból az igekötők, melyek prefixumszerű elemeknek is tekinthetők, ha elöl álló helyzetűek, ám jellegzetesen átmeneti alakulatok az affixum: *elmegy* és a grammatikai viszonyszó: *megy el* között.

b) Szuffixum: olyan toldalék, amely a tő után - közvetlenül vagy közvetve, azaz másik szuffixumot követve - helyezkedik el. A magyar nyelvre tipikusan a szuffixáció jellemző. Az affixumaink túlnyomó többsége tehát szuffixum.

Az affixációnak a világ nyelveiben a legelterjedtebb típusai a prefixáció és a szuffixáció. A kettő arányában pedig a szuffixáció túlsúlya figyelhető meg. A kizárólag szuffixális nyelvek megszokottak, míg a kizárólag prefixális nyelv nagyon ritka (ilyen pl. a thai). A jelenségnek az oka a nyelvi folyamatban van: a lexikális felismerésben a szókezdet nagyon fontos, a szóvég pedig fontosabb a szóközepnél. így a tőnek leghatékonyabb megjelenése a szó eleje, az affixumoknak a szó vége.

c) **Infixum:** olyan toldalék, mely beékelődik a tőbe, tehát szétszakítja a tövet. Mindig egyetlen elemet szakít meg. A magyarban az infixáció jelenségére nem találunk példát. (Tagalog nyelvi példa: *s + um + ulat* 'írt', ahol a tő: *sulat* 'ír'.)

Felmerült a magyar szakirodalomban a birtoktöbbesítő jel elemzése kapcsán az infixálódás. Eszerint az -i- birtoktöbbesítő jel az egy birtokra utaló birtokos személyjeles alakokba ékelődne be a több birtok kifejezésére: *ház + am ->ház + a + i + m,* ahol tehát az infixum egy szuffixumot és nem egy tövet szakítana meg. Ez az elemzési eljárás azért nem állja meg a helyét, mert egyrészt nincs mindig infixálódás *(liajó-i-m, liajó-i),* másrészt így a következő alakoknak kellene előállniuk' *pad + om - *pad + o + i + in, kert + em- *kert + e + i + m.* A nyelvtipológiai megfigyelések is azt támasztják alá, hogy az affixumba történő infixálódás meglehetősen kivételes jelenség lenne

A három alaptípust általában megkülönbözteti a szakirodalom, s ezekhez fűzi hozzá negyedikként a komplex affixumként számon tartott circumfixumot vagy confixumot. A circumfixáció esetében tulajdonképpen a tő ékelődik be az affixumba, az affixum folyamatosan nem létezik. Egyesek szerint ez a prefixum és a szuffixum kombinációja úgy, hogy egy adott alaktani kategória több mint egy morfémában realizálódik egyszerre szimultán módon. A magyarban nem létezik a circumfixáció. (Indonéz példa: *ke + penting + an* 'fontosság', ahol a tő: *penting* 'fontos', *ke-...-an* kb. '-ság/-ség', valamint a német*gesagt* 'mondta' múlt idejű alak esetében a circumfixum *age-...-t.)*

Felmerült ugyan a magyar nyelvre vonatkozóan is a circumfixáció, mégpedig a felsőfokjele esetében. Tehát a *kg + bb* circumfixum lenne, hiszen ugyanazt a morfológiai kategóriát együttesen fejezi ki a szóalakban, folyamatosan morfémaként nem létezik. Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy a *kg-* önálló szóelemként is képes kifejezni a felsőfokot, pl. *legalsó, legbelső.*

Nem minden szerző tartja számon, ám ötödik típusként lehet megemlíteni a transzfixációt. A transzfixum olyan affixum, mely átszövi az egész tövet, vagyis sem a tő, sem az affixum nem létezik folyamatosan. Ez az inkorporáló (bekebelező) nyelvekre jellemző, mint például az egyiptomi arab. A *katab* 'ő írt', *kitaab* 'könyv' vagy *kaatib* 'hivatalnok' alakokban a tő **ktb* 'valamit tenni az írással', mely természetesen ebben a formájában nem létezik, ugyanis lexémaként, szóalakként úgy jelenik meg, hogy mindig a magánhangzós transzfixumok változnak.

Egyesek a transzfixációt azért nem tartják számon az affixáció folyamatai között, mert az úgynevezett belső modifikáció esetének tekintik a jelenséget, ez pedig azt jelenti, hogy a tulajdonképpeni tőhöz nem egy újabb szóelem járul egy adott szóalak létrehozásakor, hanem ez a bizonyos tő módosul valamiképpen, vő. a belső flexió jelenségét (az angol *toolh* 'fog' többes számú alakja *teeth* 'fogak').

Az affixáció ötféle formájának elkülönítését támasztja alá a következő osztályozási kritérium is, mely felmerül a szakirodalomban: az affixumokat aszerint csoportosítjuk, hogy a szóalak létrehozásában szerepet játszó elemek megszakadnak e (maga az affixum vagy a tő, amelyhez járul), valamint az affixum hogyan helyezkedik el a tőhöz képest, így kétféle osztályozási elv kereszteződik. Némi egyszerűsítéssel eszerint négy nagy kategória van:

1. Nem szétszakító és nem szétszakadó affixumok:
   a) tő előtt: prefixum,
   b) tő után: szuffixum.
2. Nem szétszakító, de szétszakadó affixum: circumfixum.
3. Szétszakító, de nem szétszakadó affixum infixum
4. Szétszakító és szétszakadó affixum: transzfixum.

Több szerző az affixáció között tartja számon az interfixumokat. Az interfixum mindig két másik elem között jelenik meg, két tőelemet kapcsol össze, az összetett szavak létrehozásában van szerepe, például: német *Königstochter* 'királylány' vagy *Pferdestall* 'lóistálló'. Az interfixumok affixumok közé sorolása

két okból problematikus: egyrészt ezek a szegmentumok csak a szóalkotásban használatosak, másrészt - s ez a fontosabb kritérium - ma már funkciótlan elemek.

A coafixum többnyire a szuffixummal együtt előforduló, jelentés nélküli, grammatikai funkcióval nem rendelkező előhangzóféle elem (vö. ehhez a magyar elohangzóról mondottakat), ezért egyértelműen kizárjuk az affixumok közül.

Az affixumszerű elemek közé sorolhatjuk azonban a részleges és teljes reduplikációt, mellyel szóalak-változtatási vagy szóképzési műveletet hajtunk végre csakúgy, mint az affixumokkal. A teljes reduplikáció a tő egyszeres vagy többszörös megismétlése (egyszeres: jávai *ratu* 'vezető': *rantratu* 'vezetők' vagy szuahéli *tafuta* 'keres': *lafuiatafuia* 'sokáig keres'; többszörös: az afrikai eve nyelvben *tolt* 'ásva': *tohtohtoh* 'sokáig ásva'). A teljes reduplikáció a szuffixumokra emlékeztet. Ezzel szemben a részleges tőismétlést inkább a prefixumokhoz hasonlíthatjuk, például: latin *parco* 'kímélek': *peperci* 'megkíméltem'. A részleges reduplikáció felhasználása grammatikai jelentések kifejezőeszköze volt az osi indoeurópai nyelvekben. Szamos mai nyelvben, kiváltképp a különféle afrikai és amerikai nyelvekben a tő teljes vagy részleges megismétlése a jelölője a többes számnak, az iteratívumnak (a gyakorításnak) és a duratívumnak (a tartósság kifejezésének).

A reduplikációhoz hasonló jelenség a magyarban is megfigyelhető, például a mondatszók körében: *haha, nono, csicsí,* ezekben az esetekben azonban a tőismétlés nem jelöl semmilyen morfológiai kategóriát

2. A toldalekmorfema-tipusok elhatárolása: képzők, jelek és ragok

A magyar grammatikák már régóta hagyományosan háromféle toldalékmorfémát különböztetnek meg: képzőt, jelet és ragot.

A toldalékmorféma-típusok elkülönítése azonban nem könnyű. Régen csupán a jelentés alapján próbálták az elhatárolást megoldani; ez a szempont azonban nem bizonyult megfelelőnek. Ki is tudná például az *óimként, óraszám, órakor, órányi* szavak második morfémáját ezen az alapon elkülöníteni?

Vannak, akik úgy gondolják, hogy van két olyan szempont, melyek megfelelő fogódzót adnak az elhatároláshoz, mégpedig:

	Képző	Jel	Rag
Az adott szófaji kategóriának minden eleméhez hozzátehető		+	
Más kötött morféma követheti		+	

A társulási képesség alapján azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy ragról, jelről vagy képzőről van-e szó. Tudniillik abból, hogy egy elem termékenyen társul különféle tövekkel, még nem következik, hogy az elem rag; s abból, hogy egy elem nem társul mindenféle tővel, még nem következik, hogy ez az elem nem rag. (Az *-ásl-és;* a *-hatl-het;* az *-atl-et, -tatl-tet* és a *-gat/-get* képző például igen termékeny és gyakori.)

A második kritérium, hogy a képzőt és a jelet követheti más kötött morféma, a ragot nem, szintén nem egyértelmű. Vannak ugyanis olyan képzők, melyek után csak bizonyos típusú képzők állhatnak, mások nem, így az *-ásl-és* és a *-hatl-het* után igeképző nem állhat. S vannak olyan képzők is, melyek után igen ritkán vagy egyáltalán nem áll újabb képző. Ilyen a *-sól-ső* (pl. *hátsó, középső;* de: *elsőség szélsőség),* az *-i* (pl. *tanári, otthoni, asztali;* de: *néhaiság,* sehonnawóg, *európaiság,* maradwóg, *szegedies)* és a *-nyi* melléknévi mértékképző (pl. *városnyi, kilónyi, percnyi;* de: *parányiság, pillanatnyiság),* valamint a főnévi és a határozói igenév képzője (a főnévi igenév képzője után jel, a határozói igenév képzője után pedig sem jel, sem rag nem állhat).

Véleményünk szerint a toldalékmorfémák merev elhatárolása lehetetlen. Vannak képzőszerű jeleink (például a középfokjel) és ragjaink (*szor/-szer/-ször; -lagl-leg* stb.), jelszerű képzőink *(-hatl-het; -ni)* és ragszerű képzőink (például a határozói igenév képzője). A legésszerűbbnek az tűnik, hogy többféle kritériummal próbáljuk jellemezni a toldalékmorfémákat. Ezek közül a kritériumok közül a legtisztább esetekre minden kritérium érvényes; a kevésbé tiszta esetekre kevesebb, a határesetekre pedig csupán néhány.

Az alábbiakban felsoroljuk a szakirodalomban használt legjellemzőbb elhatárolási kritériumokat, jelezve egyesekkel kapcsolatban fenntartásainkat, s kiemelve közülük azokat, melyeket a legfontosabbaknak tartunk.

1. Derivációs morfémák (képzők)

Új szót hoz létre.

A képző nem része valamilyen jól szervezett kategóriarendszernek.

Az adott szófaji kategóriának nem minden eleméhez tehető hozzá (kivételek: az igenévképzők, az *-ásl-és* és a *-hatl-het* képző).

A képző korlátozottan termékeny (kivételek azonban az igenévképzők, az *-ásl-és* főnévképzők és a *-hatl-het* képző).

Nem kötelező elein. Hiánya miatt nem veszünk fel 0 morfémát.

Legbelsőbb helyzetű (a tő után következik).

Más kötött morféma állhat utána.

Általában megtűr maga mellett más képzőt (a kérdést lásd bővebben A szóképzés c. fejezetben).

Jellemzően állhat utána jel és rag (de: írva).

Nem köti meg a szóalak szófaját, azaz nem akadályozza meg a további szófajváltást, például: folyik (ige) -> folyíoí (ige) -> folytatAoí (ige) —» folytatható (igenév) —> folytathatóság (főnév). Bizonyos képzők azonban nem engedik meg a további szófajváltást, például a főnévi és a határozói igenév képzője *(-ni, -va),* a *-nyi* melléknévi mértékképző stb.

A képző megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, azaz a szó bővítési lehetőségeit; például: *(levelet) ír -> (fontos) hat; (nagyon) tiszta —> (ruhát) tisztít;* de akadnak olyan képzők is, melyek nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit: *(levelet) ír -> (levelet) írni; (piros) tető —> (piros)* tete/'ű ház.

A képzők több szinonim változatban jelenhetnek meg, például: adó, adűí, adás, *adalék, adomány; írás, irat, iromány* stb. (de nincs szinonim változata a következő képzőknek: *-d* sorszámnévképző; *-at/-et, -tatl-tet* műveltető képző; *-/* melléknévképző; *-talanl-telén, -tlanl-tlen* fosztóképző stb.).

Több szóosztály töveihez is járulhatnak, például a fosztóképző főnévhez, melléknévhez és igéhez *(örömtelen, bátortalan, műveletlen);* az *-ít* és az *-odikl-edikl-ödik* képző igéhez és melléknévhez is *(állít, szépít; heveredik, sötétedik)* stb.

A szemantikai kapcsolat a tő és a képzett alak között nem mindig transzparens, átlátható, például: *mosogat* 'edényt elmos', *lakodalom, fészkelődik, házas* 'házastárssal rendelkező'.

2. Az inflexiós morféinak (jelek, ragok) általános jellemzői

Tobbé-kevésbc zárt rendszert alkotnak.

Grammatikai jelentést hordoznak.

A szófajkategória minden eleméhez hozzátehetők (de: **városibb, *újnyibb, *anyasagibb, *asztalkor, *sétálik* stb.).

Nem változtatják meg a szó szófaját.

Nem változtatják meg a szó grammatikai környezetét, azaz nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit.

Az inflexiós morfémák nem jelennek meg több szinonim változatban, csak allomorfokkal számolhatunk (sok esetben előfordul azonban, hogy azonos határozói viszonyt különféle ragokkal is ki lehet fejezni, például okviszony: *méregtől ~ mérgében* elsápad; eredményhatározói viszony: egyre *barátságtalanabbá* válik, *darabokra* hullik, *halomba* vágja a fát; célviszony: *kenyérért* megy, a lovak *látására* megy oda, kezet mos a *műtéthez* stb.).

A szemantikai kapcsolat a tő és a szóalak között transzparens, átlátható.

Több kategóriát is jelölhet egyszerre, például az igei személyragok egyszerre jelölnek számot és személyt.

Egy szóosztály töveire korlátozódik a megjelenésük, tehát vagy csak igéhez (időjclek, módjelek, igei személyragok), vagy csak névszóhoz (többes szám jele, határozóragok) járulhatnak.

a) A jel

Belső helyet foglal el (tő vagy képző után következik).

Megtűr maga mellett más jeleket (de szófajonként meghatározott módon). Például: *ház-ai-m, legokos-abb-ak.*

Nem változtatja meg a szó paradigmatikus értékét, csak ugyanazon a síkon eltolja

Lehet kötelező elem (idő- és módjel az igénél, többesjel a főnévnél), de lehet tetszőleges is (például a birtokos személyjel, a birtokjel a főnévnél, a fokjel a melléknévnél).

b) A rag

Szóalakzáró elem. Más toldalék tehát nem követheti.

Csak egy lehet belőle.

Képzőtlen, képzős és jeles szóhoz egyaránt járulhat.

Szófajkötő elem.

Kötelező elem az igénél és a főnévnél is. Hiánya esetén 0 morfémát veszünk fel.

A ragok egyrészt morfológiailag jelölnek szintaktikai viszonyokat (pl. levelei ír, a kertien ül), másrészt az egyeztetésben van szerepük (pl. *én írok, ezt a házat, Pétert, a barátomat).*

3. A toldalékváltozatok

3.1. A magyar toldalékok, melyek tehát alapvetően szuffixumok, lehetnek egy- vagy többváltozatúak. Szemben a tövekkel toldalékaink nagy számban többalakúak, s ez a többalakúság elsősorban morfofonológiailag meghatározott szabályos alternációt mutat (vö. az alternáció kérdését fenn). Az alábbi összefoglalás a toldalékok alakváltozatait listázza a morfofonológiailag kondicionált szabályos alternáció függvényében, néhány példával illusztrálva.

a) Egyalakúak például: *-ig, -ért, -ként, -é.*

b) Többalakúak (a változatok között fennálló alaki különbségek szerint csoportosítva)

3.2. Az alakváltozatok közötti különbségek

a) Eltérés a magánhangzó minőségében:

veláris-palatális eltérés: *-banl-ben; -tóll-től*

illabiális-labiális eltérés: *(-hoz)l-hezl-höz; (-kőzik)l-kezikl-kozik*

eltérés a zártság-nyíltság fokozatában: *-ukl-ok; -ükl-ök,* például: *ülniük — iilniök*

Számszerűleg ez a leggyakoribb típus, nyilvánvalóan a magánhangzó-illeszkedés következtében.

b) Eltérés a magánhangzó időtartamában: *-nal-ne —nál-né.* Idesorolhatók azok a toldalékváltozatok is, melyek esetében a rövid magánhangzós alakváltozat nyúlását az okozza, hogy az adott toldalék után újabb toldalék következik, s így a szóalak úgynevezett relatív tőként beilleszkedik a tővégi időtartam-váltakoztató tőtípusba: *lova — lová-t.*

c) Eltérés a kezdő magánhangzó meglétében és hiányában: *-nk —unkl-ünk; -n ~ -onl-enl-ön.* Idetartoznak az előhangzós toldalékalternánsok is, például az általános többesjel: *-k —akl-ekl-okl-ök.* Valamint ide kell sorolnunk a birtoktöbbesítő jel *-/ ~ -all-ei* változatait is.

d) Eltérés a mássalhangzó időtartamában: *-t —tt; -d —dd (var-d, e-dd), -ni ~ -nm (olvas-ni, e-nni).*

e) Eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében és hiányában: *-a/-e ~ -ja/-je; -atl-et ~ -tatl-tet.*

f) Eltérés a hangzóhiány szempontjából: *-alom —alm-; -dalom —dalm-.*

Ezek a morfémák szükségszerűen két szótagból állnak, s az alternáció annak köszönhető, hogy a toldalékot viselő lexéma (főként képzett alakokról van szó) mint relatív tő beilleszkedik a hangzóhiányos tőtípus kategóriájába: *hatalom ~ hatalm-at.*

g) Eltérés a véghangzóhiány szempontjából: *-ni — n - (mér-ni, mér-n-em).*

Ezek tehát a legfőbb kategóriák. Természetesen fel kell vennünk egy 8. csoportot is, mely már egyáltalán nem egységes, ide az egyéb típusú toldalékváltozatok tartoznak, elsősorban azok az alternánsok, melyek nem vagy nem teljesen szabályosak, illetve tipikusak. Ilyen például az *-ózl-őz* képzőváltozatok *-ódzl-ődz* variánsa (z és *dz* váltakozás), a fonológiailag szabálytalan (szuppletív) *-i, -ja* eltérés *(néz-i ~ vár-ja)* vagy a felszólító mód jelének *-j, -gy, -s* alternánsai.

Természetesen a fenti típusok többségükben nem tiszta formákban jelennek meg - csak a bemutatás történt az egyszerűség kedvéért bináris oppozícióban -, hanem kombinálódnak, tehát nemcsak két-, hanem három-, négy- vagy többalakú toldalékváltozatok is léteznek. Háromalakú például: *-hozl-hezl-höz* - egyszerre palatális-veláris, illetve illabiális-labiális eltérés. Négyalakú: *-n, -onl-enl-ön* - egyszerre palatális-veláris, illabiális-labiális eltérés, valamint különbség van a kezdő magánhangzó meglétében és hiányában. További példák a részletezés nélkül: a birtokos személyjel egyes szám harmadik személyű alakja: *-a/-e, -jal-je, -ál-é, -jál-jé;* a főnévi igenév képzője: *-ni, -n-, -nni, -nn-* és az előhangzós változatok: *-anil-eni, -an-l-en- (olvas-ni, olvas-n-om, e-nni, e-nn-em, halaszt-ani, küld-eni, halaszt-an-om, küld-en-em)* stb.

A morféma szerkezetek

1. A szintetikus és az analitikus szerkesztésmód

A grammatikai viszonysíkok kialakításának a magyarban alapvetően kétféle megoldása létezik. Egyrészt a viszonyítás eszköze lehet lexéma, ezek a morféma funkciójú viszonyszók, melyek egy fogalomszóval alkotnak úgynevezett morfológiai típusú szerkezetet. Tipikusan ilyen például a névutós szerkezet *(asztal alatt),* mely funkcionálisan egy szóalaknak felel meg (lásd erre még A viszonyszók c. fejezetet, valamint A szintagmák jellemzői c. részt). A viszonyításnak önálló lexémával való kifejezését **analitikus** (szételemző, körülíró) eljárásnak nevezzük. Másrészt azonban - ahogy a nyelvek jó részében is - a viszonyítás legjellegzetesebb eszközei nem a lexémák, hanem az affixumok. A viszonyításnak affixumokkal való kifejezése a **szintetikus** (összerakó, sűrítő) **eljárás.**

Az analitikus és szintetikus szerkesztésmódon kívül gyakori jelenség még a viszonyítás kifejezésére a flektáló eljárás, azaz a viszonyítás funkcionálisan lefoglalt alternánsok segítségével történik (lásd ezt a funkciós alternációnál), valamint megvalósulhat a viszonyítóérték alaki kifejezőeszköz nélkül is, úgynevezett pozicionális szabályokkal, vagyis a sorrendi hely segítségével: az angolban például a mondatbeli funkciók megkülönböztetésére pozicionális szabályok jellemzők. A magyarban ez utóbbira az elöl álló jelzős szerkezet a példa.

A szintetikus morfémaszerkezetnek a tő a magva. Az **abszolút tő** morfológiailag tagolhatatlan, tehát a szóalaknak az az eleme, amelyet már minden toldaléktól megfosztottunk. A **relatív tő** az a tő, amely még tagolható, amelyről még leválasztható toldalék. A relatív tő tehát szerkesztett. Például: az *üvegezésekhez* szóalak relatív tövei: *üvegezések-, üvegezés-, üvegez-,* az abszolút tő (egyszerű, nem összetett szóban) egyetlen morfémából áll.

2. Sorrendi szabályok

A morfémaszerkezetben - a szintetikus, azaz szóalakon belül megvalósuló szerkezetekben - a morfémák kapcsolódási sorrendje szorosan kötött. Az általános szabály a magyarban: (prefixum) + tő + szuffixum(ok). Ha több szuffixum fordul elő egy szóalakban, általános szabály, hogy a derivációs toldalékok közelebb helyezkednek el a tőhöz, mint az inflexiósok, azaz a sorrend: képző + jel + rag.

Az affixumok sorrendjét az az általános relevancia befolyásolja, hogy az affixum által kifejezett viszonyjelentés minél direktebben hat a tó lexikális tartalmára, az affixum annál közelebb helyezkedik el a tőhöz.

Az azonos típusú morfémák társulási lehetőségei a következők: két vagy több tő előfordulhat egy morfémaszerkezetben - ezek az összetett szavak (pl. *ablak-üveg, gép-kocsi-vezető);* két vagy több képző - természetesen a képzők sorrendje és kapcsolódási szabályszerűségük meghatározott (vö. A szóképzés) - megjelenhet egyetlen morféma-komplexumban (<ház> + *as* + *ság* + *i);* az inflexiós toldalékok esetében azt a megszorítást kell tennünk, hogy ebben a vonatkozásban a zéró morfémára nem vagyunk tekintettel, tehát csak a testes toldalékokat vizsgálva: két vagy több jel megjelenhet egy névszói morfémaszerkezetben (<ház> + *ai* + *m* + *é),* az ige esetében azonban csak egyetlen jel lehet jelölt (a másik zéró morfémás), a ragmorfémák pedig nyilvánvalóan soha nem társulhatnak egymással. (Az igei és a névszói szintetikus szerkezetek lehetséges morfológiai felépítését lásd részletesen a megfelelő szófajoknál.)

3. A szabályostól eltérő szerkezetek

A morfémák általános kapcsolódási szabályától csak esetenként találunk eltéréseket. Két alapvető úgynevezett szabálytalan forma lehetséges:

a) A jel megelőzi a képzőt. A leggyakoribb példa erre a középfok jele, mely legbelső helyzetű, s így bizonyos, vele társulni képes képzőket maga mögé utasít, például: *kis* + *ebb* + *ít, nagy* + *obb* + *odik,* ennek következtében a fokjelet képzőszerunek minősíthetjük. Szórványosabban fordul elő a *-béli* fiatal keletkezésű képző előtt az általános többesjel: *századokbeli,* illetve a birtokos személyjel: *korombeli.*

b) A rag megelőzi a képzőt. Ez úgynevezett kcpzőszerű ragmorfémák esetén fordul elő, például: *-szorl-szerl-ször* vagy *-nként.* Általában az *-i* és az s képzőmorfémákat előzik meg: *hat* + *szór* + *os, het* + *énként* + *i.*

Ezeket a ragokat éppen e miatt a szabálytalan társulási lehetőségük miatt nevezzük képzőszerűnek, s többek között emiatt merül fel a szakirodalomban az, hogy az adott elemek nem ragok, hanem képzők. Mi a kepzoszeru ragmorféma meghatározást tartjuk meg, mert kétségtelen, hogy amennyiben nem követi az adott affixumokat képző, a funkciójuk a ragokénak felel meg, azaz szintaktikai viszonyt jelölnek a hierarchiában feljebb álló tag felé - a *kétszer csenget* szószerkezetben a *kétszer* szóalak például számhatározó, melyben a viszonyítást a *-szer* rag fejezi ki mint tipikus számhatározói kifejezőeszköz -, azzal a nyilvánvaló megszorítással hogy a ragra jellemző kritériumok közül nem mindegyik érvényes rájuk, tehát nem prototipikus ragok.

A másik idekívánkozó megjegyzés az *-i* képzőre vonatkozik. Sajátos, hogy ez a képző képes viszonyjelentéssel rendelkező szóalakokon megjelenni, például határozószón, mely lexikalizálódott viszonyjelentéssel rendelkezik: *távol* + *i, fent* + *i,* illetve névutós szerkezeteken, mely analitikus morfémaszerkezet: *<asztal alatt>* + *i.*

A szabálytalan morfémaszerkezetek vizsgálatakor természetesen el kell tekintenunk a mesterséges alakulatoktól, például a nyelvújítás korából származó *kézbesít* vagy *szembesül* formáktól, a látszólagos kivételektől, mint például a *láttamoz,* melynek esetében nem egy eleven jeles-ragos alak kap képzőt, hanem egy főnévvé merevedett szóalak, ami így lexémának és nem glosszémának tekintendő, valamint az egyszeri előfordulásoktól, mint például az *ökl-öm-nyi* (a birtokos személyjel és a *-nyi* képző ezen az egy tőalakon je lenik meg ezzel a társulással).

Szakirodalom

Antal László: A magyar esetrendszer. *NytudÉrt.* 29. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 57-77.

Antal Laszlo˙ *A formális nyelvi elemzés.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.

Antal László: *A jelentés világa.* Magvető Kiadó, Budapest, 1978.

Bauer, L: Affixation as a Means of Word-formation. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia ofLanguage and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 44-6.

Benkő Loránd:^ *magyar fiktív (passzív) tövű igék* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek - szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71 [1975]: 35-40.

Bokor József: Szóalaktan. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.):/! *magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, L994. 234-71.

Deme László: A nulla morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe. In: Károly Sándor (szerk.): *Az ige grammatikája és szemantikája.* Budapest, 1967. 12-22.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Bratislava, 1969.

Deme László: *A beszéd és a nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Eska, J. F.: Zcro. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 5081-83.

Fabo Kinga: A szófajvaltas. *Nyr.* 108 [1984]: 360-9

Károly Sándor: A szóelemek általános kérdései. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 295-312.

Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Károly Sándor: A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzoproduktivitásról. *NyK.* 67 [1965]: 273-89.

K. Balogh Judit: A *t* végű igék felszólító módjáról. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1995. 29-34.

Kenései István: A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122 [1998]: 67-80.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Keszler Borbála: Képző-c a *-liatl-hetl Nyr.* 121 [1997]: 86-90.

Keszler Borbála-Laczkó Krisztina-Rácz Endre: Morfológia. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 9-40.

Kiefer Ferenc: A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 2. Fonológia. 25-41. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Kiefer Ferenc: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei. *NéprNytud.* 36 [1995]. 165-75.

Kiefer Ferenc: Alaktan. Bevezető. In: É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 187-97.

Kugler Nóra: Az igeragozás. *Nyr.* 121 [1997]: 436-52

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310-33.

Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 249-59.

Lotz János: A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 344-7.

Matthews, P. H.: *Morfology.* Cambridge University Press, Cambridge, 1991[2].

Mugdan: Morphological units. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 2543-53.

Nádasdy Ádám-Siptár Péter: A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 42-182.
Papp Ferenc: Tő, rag és ami köztük van. *MNy*. 65 [1969]: 33-9.
Pete István: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr*. 121 [1997]: 62-71.
Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr*. 121 [1997]: 470-75.
Rácz Endre: A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.135-49.
T. Somogyi Magda: A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. *NytudÉrt*. 125. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Valamint azonos című kandidátusi értekezés)
Szerebrennyikov, B. *A.: Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
Velcsov Mártonné: A szóelemek általános kérdései. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988[7]. 85-113.

SZÓFAJTAN

A mai magyar nyelv szófaji rendszere

1. A szófaji felosztás szempontjai

A szófaji felosztásokban általában három szempontot szoktak figyelembe venni: a szó mondatbeli szerepet (A), a szó alaktani viselkedését (B) és a szó jelentését (C). (Lásd A mai magyar nyelv szófaji rendszere című táblázatot is!) Az alaktani viselkedés egyrészt a szó tőtani viselkedését jelenti, másrészt pedig a toldalékolási lehetőségeit. A mondatbeli szerep kétarcú. Magában foglalja egyrészt a szó mondatrészszerepét, másrészt a szó bővítési lehetőségeit is.

Hogy az idők során az említett három szempont közül mikor, melyiket/melyeket tartották fontosnak, azt hosszú lenne felsorolni. Nagy vonalakban úgy tűnik, hogy a századelőn (főleg Wundt és Br0ndal hatására) a fő szempont a jelentés volt, majd a három szempont együttes alkalmazása került előtérbe (ennek egyik legnagyobb hatású külföldi képviselője H. Paul). Az újabb grammatikai irodalomban (bár a nyelvtanírók többsége ma is a három szempont együttes érvényesítését tartja helyesnek) a hangsúly egy kicsit a szintaktikai és részben a morfológiai viselkedés felé tolódott, noha sokan kételkednek a toldalékolhatóság kritériumának alkalmazhatóságában, arra hivatkozva, hogy csupán egyes nyelvekben (pl. német, magyar) van az úgynevezett lexikailag tartalmas szavaknak (ige, főnév, melléknév) saját, tipikusan a szófajra jellemző ragozásuk; más nyelvekben alig van főnévragozás (pl. az angolban és a franciában), vagy egyáltalán nincs melléknévragozás (pl. az angolban); s vannak nyelvek (például a kínai), melyekben egyáltalán nincs is ragozás, mégis meg lehet különböztetni igéket, főneveket, mellékneveket stb. Mindez azt mutatja, hogy a különböző nyelvekben nem mindig történhet azonos ismérvek alapján a szófaji felosztás.

Talán részben a sok bizonytalanság lehet az oka annak, hogy a Quirk-Greenbaum-féle angol grammatika más elgondolás szerint osztályoz: azt veszi figyelembe, hogy bővülhet-e szám szerint a szóosztaly ujabb tagokkal vagy sem. Ennek alapján megkülönböztet nyitott és zárt szóosztályokat. A nyitott szóosztalyba tartozik: a főnév, a melléknév, a határozószó és az ige; zárt szisztémájú szófajok viszont: a névelő, a demonstrativum (részben névelő, részben mutató névmás), a névmások, az elöljárószók, az indulatszók és a kötőszók.

2. Szófaji osztályok a magyar nyelvben

Szófaji felosztásunk a hagyományos három szemponton alapul, bar olykor egy negyedik szempontot (a szövegtani funkció szempontját) is igyekszünk bevonni a vizsgálatba (ennek teljes következetességgel történő alkalmazása azonban még kidolgozásra vár).

E szempontok alapján három nagy szófaji osztályt különböztetünk meg, ezek: (I.) alapszófajok, (II.) viszonyszók, (III.) mondatszók.

Az alapszófajok önállóan mondatrészek, bővítményeket vehetnek fel, toldalékolhatok, jelentésük „autoszemantikus jelentés" (azaz kontextustól független, önálló, tartalmas jelentés). Az alapszófajok: az ige, a főnév, a melléknév (a számnév; a kérdésről lásd bővebben a 3. pontban, valamint A melléknév c. fejezetben), a csak korlátozottan toldalékolható határozószók, valamint az átmeneti szófajú igenevek (a főnévi, melléknévi és a határozói igenév). Az alapszófajokhoz tartoznak az alapszófajokat helyettesítő szavak, azaz a névmások is. Ezek önállóan mondatrészek, korlátozottan bővíthetők, ragozhatok, képzők azonban csak kivételesen járulnak hozzájuk; jelentésük indirekt denotatív jelentés (az indirekt denotatív jelentésről lásd bővebben A névmások című fejezetben). Fontos szövegtani szerepük van. A névmások lehetnek főnévi, melléknévi és határozószói névmások.

A főnevet, melléknevet (valamint a főnévi és melléknévi névmásokat) közös néven névszóknak szokták nevezni (az elnevezésnek különösen a névszótövek és a névszóragozás szempontjából van jelentősége).

A viszonyszók önállóan nem lehetnek mondatrészek, nem bővíthetők, általában nem toldalékolhatok; jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs pragmatikai jelentés[1] (a kommunikációs pragmatikai jelentésről lásd A partikula című fejezetben). A viszonyszók között vannak olyanok, melyek morfológiai típusú szerkezetekben fordulnak elő; ilyenek az összetett mondatrészek kopulái: segédigéi, segédigenevei és egyéb segédszavai *(vagyok, vagy, vagyunk* stb., *volt, lesz, marad, múlik, lenni, lévén, való, volta),* az igei paradigma segédszavai *(a fog* segédige és a *volna* igei segédszó), a névutó *(mellett, alatt),* a határozóvá tevő *mint,* a névutómelléknév *(alatti),* az ige modális, aspektuális és pragmatikai segédigéi *(tetszik, szokott, talál* [az aspektuális és pragmatikai segédigékről lásd A segédigék és származékaik című fejezetben]) és az igekötők *(megnéz, befűz, kijár).* A viszonyszók másik csoportjába olyan szavak tartoznak, melyek nem morfológiai természetű szerkezetekben fordulnak elő, ezek lehetnek szemantikai és szintaktikai kapcsolóelemek, mint a kötőszók *(és, hogy);* kommunikációs-pragmatikai funkciójú partikulák *(egyáltalán, csak, bár, se, sem);* valamint névelők *(a, egy)* és tagadószók *(ne, nem).*

A harmadik nagy szófaji csoportot mondatszóknak nevezzük. A mondatszók mondatrészek nem lehetnek, nem bővíthetők, s általában elkülönülnek a mondategységtől. Lehetnek önálló tagolatlan mondatok. Nem toldalékolhatok. Jelentésük pragmatikai vagy modális jelentés.[2] A mondatszók közé tartoznak az indulatszók, az interakciós mondatszók, a módosítószók és a hangutánzó mondatszók.

[1] A beszédhelyzettől legnagyobb mértékben függő, csak a tág értelemben vett kontextusban konstruálódó jelentésfajta.

[2] A modális jelentés a beszelő attitűdjét (illetve a beszélőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát) fejezi ki.

A mai magyar nyelv szófaji rendszere

I. ALAPSZÓFAJOK

Alapszófajokat helyettesítő szófajok	Tulajdonképpeni alapszófajok	Átmeneti szófajú szavak (igenevek)
A) önállóan mondatrészek, de alig bővíthetők	*A)* önállóan mondatrészek, bővítményeket vehetnek fel	*A)* önállóan mondatrészek, bővítményeket vehetnek fel
B) ragozhatok, képzők azonban csak kivételesen járulhatnak hozzájuk	*B)* toldalékolhatók	*B)* toldalékolhatók
C) jelentésük indirekt denotatív jelentés	*C)* jelentésük „autoszemantikus jelentés" (kontextustól független, önálló, tartalmas jelentés)	*C)* jelentésük „autoszemantikus jelentés" (kontextustól független, önálló, tartalmas jelentés)
D) fontos szöveggrammatikai szerepük van		
	ige: *megy, kinyílik, van*	
főnévi névmás: *én, maga, ez, ki?, ami, bárki, valami*	főnév: *asztal, sárkány, futás, szépség, tucat, kettő, Péter*	főnévi igenév: *tanulni, lehullani*
melléknévi névmás: *olyan, ennyi, melyik?, amekkora, mindenféle, némely*	melléknév (számnév): *piros, harmadik, nagy*	melléknévi igenév: *olvasó* [fiú], *olvasott, olvasandó* [könyv]
B) csak ritkán kapnak toldalékot	*B)* csak ritkán kapnak toldalékot	*B)* nem toldalékolhatók
határozószói névmás: *itt. amikor,*	határozószó: *reggel. rög\'est, egyedül, ma, most*	határozói igenév: *futva, sietve, gondolván*

II. VISZONYSZOK

A) önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők
B) általában nem toldalékolhatók
C), D) jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés

Morfológiai természetű szerkezetekben

segédige
a fog segédige és a *volna* igei segédszó
vagyok vagy, vagyunk vagytok: volt, lesz, marad, múlik
segédigenév
lenni, lévén
névutó: *mellett, alatt*
határozóvá tevő *mint*
névutómellcknév: (ház) *melletti,* (pad) *alatti*
igekötő: *megnéz, befűz, kijúi*

Nem morfológiai természetű szerkezetekben

kötőszó (szemantikai és szintaktikai kapcsolóelemek): *és, s, de, tehát, hogy, mert, bár*
partikula: *is, egyáltalán, ám; alig, jó* [messze van], *közel* [két méter], *majdnem; csak, csakis, csupán, leginkább, egyedül [6], főképp, kizárólag; se, sem; bár, csak, bárcsak, -e, ugye, vajon*
névelő: *a, egy*
tagadószó: ne *nem*

A) önállóan nem mondatrészek, elkülönülnek a mondategységtől, sőt önálló tagolatlan mondatok lehetnek; nem bővíthetők
B) nem toldalékolhatók
C), D) csak pragmatikai vagy modális jelentésük van

indulatszó
óh!, brrr!, aul, eh!, ah!, pfuj!, jaj! stb.
interakciós mondatszo
szervusz(tok), helló([sz]tok). csaó, adjisten, pá, agyő, ámen
ühüm, igen, ja; hm, nos, ugye; na, ne, dehogyis, persze, hogyisne
hohó, pszt, nesze, hoci, csitt, hess, zsupsz, jöszte, addsza
íme, lám, ím
módosítószó
talán, valószínűleg, esetleg, állítólag
hangutánzó mondatszó
bú, gá-gá, durr, bumm, csitt-csati

3. A szófaji felosztás problémái

A szavak szófajokba sorolása számtalan **problémát** vet fel. Ezek közül a legjellemzőbbek a következők.

3.1. Már a hatvanas évektől kezdve voltak olyan nézetek a külföldi és a magyar szakirodalomban, hogy a számnév nem önálló szófaji osztály, hanem csupán a melléknév alkategóriája: adjective numerái. Akik ezt a nézetet vallották, arra hivatkoztak, hogy a számnév éppúgy járulékos fogalmat fejez ki, mint a melléknév; csak míg a melléknév minőségi járulékos fogalmat, a számnév mennyiségit. Egy kevésbé divatos nézet szerint minden fokozható szófajta: a melléknév, a számnév és a határozószó egy nagy szóosztályba tartozik.

Egy harmadik s ma már egyre inkább elfogadott nézet szerint fölösleges külön számnévi kategóriát felvenni, a számnév ugyanis csupán jelentéstani alapon elkülönülő szóosztály; tartoznak bele főnevek *(kettő, negyed, század),* melléknevek *(két, harmadik, számtalan)* és határozószók *(tucatjával, hármasavai)* is.

Ahogy számnevekről beszélünk, lehetne beszélni tulajdonságot, állapotot, időt, helyet vagy tagadást jelölő szavakról is. Állapotot jelentő szavak, például: *szenved, betegeskedik; ülve, állva; fáradtság, szomorúság, beteg, szomorú, fáradt.* Helyet jelölő szavak: *park, liget terem; szélső, oldalsó; messze, közel, távol* stb. Ezeket is csupán a jelentés kapcsolja össze, szófaj ilag igen tarka képet mutatnak: igék, igenevek, főnevek, melléknevek, határozószók, névmások. Vagy például a tagadást jelölő elemek lehetnek interakciós mondatszók: *Nem;* partikulák: *se, sem;* tagadószók: *ne, nem;* névmások: *senki, semmi, sehol, semmikor;* kötőszók: *sem..., sem; nemcsak..., luinem... is;* módosítószók: *semmiképpen, majdhogynem;* sőt fosztóképzők is: szabályto/ű«, barátságte/an.

Egyesek a számnév speciális alaktani sajátosságaira hivatkozva próbálják indokolni a számnévi kategória jogosságát. A sorszámnevek és a törtszámnevek képzése valóban speciális, s vannak olyan határozóragok, melyek többnyire számnevekhez kapcsolódhatnak csak, például a *-szorl-szerl-ször* vagy részben a *-kor* is.

Akadnak azonban egyéb speciális képzésű szavak is, például az -/, a *-nyi* képzős vagy a fosztóképzős melléknevek (pl. *budapesti, városi; maroknyi, csipetnyi; boldogtalan)* stb.; s a fent említett ragok is járulhatnak más szófajú szavakhoz, ha azok mennyiségre vagy sorrendiségre utalnak. Tehát a toldalékolásnál - úgy tűnik - elsősorban inkább a jelentés a döntő, és nem a szófaj. Például: *ötször, tízszer, ötödször, századszor, egynegyedszer, kétötödször; számtalanszor, tömérdekszer; csomószor; sokszor, kevésszer; néhányszor, valahányszor, mennyiszer.* - *Ötkor, tízkor, negyedkor, háromnegyedkor* (de nincs *tizedkor* vagy *ötödkor), ebédkor, étkezéskor, vacsorakor* stb. - S persze vannak egyéb speciális, csak melléknevekhez vagy csak bizonyos típusú főnevekhez járuló (korlátozott használatú) ragok is, például: *-nl-anl-en; -lagl-leg; -antal-ente; -képp, -képpen; -nként.* Példák: *szépen, kedvesen; tízen, húszan, sokan, kevesen, számosan, csomóan, csapatosan* (de nincs *negyeden, ötödén); békítőleg, gyakorlatilag, hozzávetőleg; nyaranta, telente, reggelente, naponta; példaképpen, másképpen; esténként, reggelenként, szálanként*

3.2. Egyesek a névmásokról is azt tartják, hogy önálló szófajként való számontartásuk nem egyértelmű, hiszen főként jelentésükben térnek csak el a főnevektől: nem tartalmas, hanem üres, indirekt denotatív jelentésük van. A névmások csak vagy a szituáció, vagy a szövegkörnyezetbeli/kontextusbeli előzmény vagy következmény révén értelmezhetők mint konnexiós utalások. Egyesek a névmásokat a fenti okok miatt viszonyszóknak tartják.

Érdekes a névmások tárgyalása a Quirk-féle angol grammatikában, mely csupán a főnévi névmásokat tekinti névmásnak, az egyéb (melléknévi es számnévi) névmásokat viszont determinánsnak. Hasonló felfogásra hajlik az orosz akadémiai nyelvtan és a Grevisse-féle francia grammatika is.

E nézetekkel ellentétben azonban mindenképpen indokolt a névmásnak mint önálló szófaji kategóriának a számontartása, s nem csupán szemantikai, hanem alaktani és mondattani szempontból is. Kétségtelen ugyanis, hogy a névmásoknak több közös alaktani és mondattani sajátosságuk is van: képzők általában nem járulhatnak hozzájuk, fokozni nem fokozhatok, és bővítési lehetőségeik tekintetében is különböznek a főnevektől, melléknevektől stb., ugyanis bővíthetőségük erősen korlátozott. Akadnak a névmásokkal kapcsolatban egyéb problémák is. Ha szemantikai szempontból vizsgáljuk őket, akkor ellentmondásos képet kapunk. Ha abból a meghatározásból indulunk ki, hogy a névmás főnevet, melléknevet (számnevet) és határozószót helyettesít, akkor azonnal kiderül, hogy ez nem jellemzője minden névmásnak, így például az 1. és 2. személyű személyes névmásnak egyáltalán nem, csupán a 3. személyűnek (ez viszont nem biztos, hogy csak személyre vonatkozhat) stb.

Vannak viszont olyan névmások, melyek nem egy szót helyettesítenek, hanem egy egész mondatra vagy szövegrészre utalnak. A helyettesítő funkció kérdése persze egyéb problémákat is felvet. Ha a névmás azonos minden helyettesítő funkciójú szóval, akkor a névmási kategóriába nem csupán a hagyományos értelemben vett névmásokat lehet besorolni. Éppen ezért többen névmásnak, proszónak (helyettesítő szónak), „más"-nak tekintenek minden olyan szót, amelyet csak a szituációból lehet megérteni, azaz amelyek nem neveznek meg, csak jeleznek, utalnak, reprezentálnak, például: *csinál, tesz, izé, dolog, most, annak idején, ma, ember, világ* stb. Ilyen alapon valóban nyugodtan ide lehetne sorolni a magyarban is az *ember* és a *világ* szót, mégpedig azokban

d) A toldalékmorféma értékű viszonyszók negyedik, **átmeneti csoportjába** a **névutómelléknevek** *(utáni, alatti),* az **igekötők** *(el, le, fel)* és az **egyéb segédigék** *(tetszik, szokott, talál)* sorolhatók.

Egyesek idesorolják a névelőket is, mivel képző- és jelszerű sajátosságokkal is rendelkeznek. Berrár Jolán képzőszerűnek tartotta őket, mondván, hogy határozottság szempontjából megváltoztatják a szó jelentését. Rácz Endre szerint kétségtelen azonban a névelőnek a jelszerűsége is, hiszen szófajkötő funkciója van: *szép* (mn), *a szép* (fn); *zöld* (mn), *a zöld* (fn). (Vö. még a ném. *laufen* 'futni' - *das Laufen* 'a futás'.) A németben egyébként a névelő a számot és az esetet is kifejezheti: *das* Fenster 'az ablak' - *die* Fenster 'az ablakok'; *der* Tisch 'az asztal' - *den* Tisch 'az asztalt'. - A nevelő toldalékmorféma-értékűségét támogatja, hogy egyes nyelvekben a határozottá vagy határozatlanná tevő elem a szó után áll, hozzátapadva a szóhoz, mint egy szuffixum, például bolgár: **Kimrjuja** 'a könyv'; román studenti/Z 'a diák', svéd hunden 'a kutya'; arab kitabun 'egy könyv'. - A névelő azonban elsődlegesen logikai szerepű viszonyszó, alapvetően a határozottság-határozatlanság, ismertség-nem ismertség kontrasztját fejezi ki, ezért a nem morfológiai természetű szerkezetekben szereplő viszonyszók közé soroljuk.

Az alapszofajok és a viszonyszók **között** átmenetet alkotnak az üres, **tartalmatlan funkcióigck.** Ezek az igék meghatározott kontextusban igei és segédigei jellemzőket egyaránt hordozhatnak. Jellemzőjük, hogy egy határozós vagy tárgyesetben álló névszóval fordulnak elő; jelentésük tartalmatlan, szinte csak segédigeszerű Magában a szerkezetben a főnév a jelentés magvát, a funkcióige pedig csupán az ige grammatikai funkcióját hordozza, olykor kezdést, befejezettséget stb. is kifejezve. A németben nagy szakirodalma van a kérdésnek. Bár a funkcióigék problémája egészében még nincs tisztázva, s elhatárolásuk, illetve egybeesésük az állandósult szókapcsolatokkal még további kutatásokat igényel, jellemző sajátosságuknak tűnik már első megközelítésben is az, hogy gyakran a szerkezet, melyben előfordulnak, felcserélhető a névszói részből képzett igével; ilyenkor tehát a funkcióigének kb. az igeképzővel megegyező funkciója van, pl. *parancsot ad ~ parancsol; gyanúba fog ~ gyanúsít; kifogást emel ~ kifogásol; választ ad ~ válaszol: hálát ad — hálálkodik; cserébe ad — cserél; engedélyi ad — engedélyez* stb.

3.4.2. A viszonyszók második csoportjába **a nem morfológiai természetű viszonyszók** tartoznak, azaz a **kötőszók,** a **partikulák,** a **névelők és** a **tagadószók.**

A partikula a nemzetközi szakirodalomban hétféle jelentésben használatos, például: partikula minden ragozhatatlan szó, tehát a határozószó is; partikula = módosítószó stb. Hogy szűkebb értelemben mi a partikula, azt legegyszerűbben a partikuláknak a határozószókkal és a módosítószókkal való szembeállításával lehet meghatározni. A **határozószó** a cselekvés, történés objektív körülményeit fejezi ki, önállóan betöltheti mondatrész szerepét, kiegészítendő kérdésre válaszol, állhat előtte tagadószó. Példák: ***Jól*** *megértette* ***a*** *feladatot;* ***Hanyatt*** *feküdt* ***a*** *fűben.* **A módosítószók** funkciója, hogy megmondják egy nyilatkozat valószínűségi fokát. Nem tartoznak közvetlenül a mondat struktúrájába, szintaktikai kapcsolat nem köti őket a mondat tagjaihoz, önálló kommunikatív egységek, ítéletek az ítéletek felett, tehát latens mondatok. Lehet belőlük főmondatot alkotni, eldöntendő kérdésre válaszolnak, a tagadószó csak utánuk állhat, közbevethetők, s általában elkülönülhetnek a mondattól. Példák: *Valószínűleg nem mondom el.* ***Állítólag*** *nem fog megvárni.*

A **partikulák** csekély jelentéstartalommal rendelkeznek, egyesek szerint csak a szituációból adódik a jelentésük, pragmatikai-kommunikatív indikátorok, általában egy szóra vonatkoznak, mondatrész szerepét nem tölthetik be, elhagyhatók a mondatból anélkül, hogy a mondatban szerkezeti hiány keletkezne, semmiféle kérdésre nem válaszolnak, hordozhatnak azonban emocionális tartalmat. Példák: *Csupán* ***a*** *városban voltam. De ügyetlen vagy!*

3.5. Nem problémamentes a **III.** nagy szófaji osztály, a **mondatszók** megítélése sem. Eddig azok a grammatikusok, akik felvettek ilyen szófaji csoportot, csupán az **indulatszókat,** a **hangutánzó mondatszókat és** a **felelőszókat** sorolták ide. Véleményünk szerint azonban mondatszók az indulatszókon kívül az **interakciós mondatszók és** a **módosítószók** is (melyek, mint említettük, nem tartoznak közvetlenül a mondat struktúrájába, hanem önálló kommunikatív egységek, azaz latens mondatok, s gyakran ugyancsak használatosak önálló mondatként).

3.6. A Grevisse-féle francia nyelvtan a szófajok közé felveszi a **bevezető** szókat is önálló kategóriaként, bár megjegyzi, hogy különféle típusú és eredetű szavak tartoznak ide. A **bevezető szók** vagy kifejezések szofajilag valóban különfélék lehetnek (határozószók, kötőszók, módosítószók stb.), de nem is a szófajiság döntő ebben az esetben, hanem az, hogy olyan lexikai-szemantikai egységek, különböző fokban önállósult szavak, szókapcsolatok, melyek a kijelentésre való expresszív reagálást fejezik ki, vagy a nyilatkozatok összefüggésére, az információ forrására, a gondolatok megformálásának eszközére, egy rész kiemelésére vagy összefoglalására, a beszélőnek a közléshez való viszonyára stb. utalnak. A bevezető szók bizonyos mértékig elkülönülnek a mondattól, mintegy önálló predikatív egységek azon belül. Például: *Apropó: hogy van a kis targoncáslány? Összegezve: jól sikerült; Őszintén szólva: nem tudom; Helyesebben: semmi nem érdekelte; Mellesleg: ő is ott volt.*

A felsorolt tulajdonságok alapján úgy tűnik, hogy helyesebb a bevezető szók kérdését nem szófajtani, hanem inkább mondattani vagy szövegtani problémaként kezelni. (A kérdésről lásd még Az egyszerű és az összetett mondat határeseteinek típusai és A többszörösen összetett mondatok típusai c. fejezetekben.)

Szakirodalom

Ágoston Mihály: *A magyar halmaznevek.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993.

Bencze Lóránt: Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pal hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1993. 41-9.

Berrár Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához - A szófajok In- *Nytud Dolg.* 33. sz. 1982. 7-32.

Berrár Jolán: Szótörténet. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.193-212.

Bohusch, O.: *Lexikon der grammatischen Terminologie.* Verlag Ludwig Auer, Donauwörth, 1972.

BuBmann, Hadumod: *Lexikon der Sprachw'issenschafl.* Alfréd Korner Verlag, Stuttgart, 1983.

Conrad, Rudi: *Lexikon sprachwissenschafllicher Termini.* VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1988.

Eisenberg, Péter: *Gnindriss der deutschen Grammalik.* J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989.

Elekfi László: Wortartbezeichnungen in deutsch-ungarischen Wörterbüchern. In: *lm Zeichen der ungeteilten Philologie.* Budapester Beitrage zur Germanistik. 24. sz. 1993. 73-84.

Engel, Ulrich: *Deutsche Grammatik.* Július Groos Verlag, Heidelberg, 1988.

Érben, Johannes: *Deutsche Grammatik.* Hueber Verlag, München, 1972

Fiámig, Walter: Zur grammatischen Klassifizierung des Wortbestandes im Deutschen. In: *Beitrage zur Klassifizierung der Wortarten.* VEB Verlag Enzyklopadie, Leipzig, 1977. 39-52.
Grevisse, Maurice: *Le bon usage. Grammaire francaise.* Duculot, Paris-Gembloux, 1986.
Heidolph, K E.-Flámig, W.-Motsch, W.: *Grundzüge einer deutschen Grammatik.* Akademie Verlag, Berlin, 1981.
Helbig, Gerhard: *Lexikon deutscher Partikein.* VEB Verlag Enzyklopadie, Leipzig, 1988.
Helbig, Gerhard: Probleme der Beschreibung von Funkzionsverbgefiigen im Deutschen. In: *Deutsch als Fremdsprache* 5. sz. 1979. 273-85.
Helbig, Gerhard: Zu einigcn Problemen der Wortklassifizierung im Deutschen. In: *Beitrage zur Klassifizierung der Wortarten.* Hrsg. von G. Helbig. VEB Verlag Enzyklopadie, Leipzig, 1977. 90-118.
Helbig, G.-Buscha, J.: *Deutsche Grammatik.* VEB Verlag Enzyklopadie, Leipzig, 1977.
Hentschel, Elke-Weydt, Harald: *Handbuch der deutschen Grammatik.* Walter de Gruyter Verlag. Berlin-New York, 1990.
Jung, W.: *Grammatik der deutschen SprachelO.* Bibliographisches Institut, Mannheim-Leipzig, 1988.
Kelemen József: A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. /. *OK.* VI, 154-74. 1955.
Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. In: *NytudÉrt.* 104. sz. 481-9. 1980.
Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Racz Endre hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1992 131-9.
Keszler Borbála: Probleme der Wortartklassifizierung der ungarischen Gegenwartssprache. Acta Linguistica. Vol. 45 (3-4): 291-310.
Kratkaja russzkaja grammatyika. Pod redakciej N. Ju. Svedovoj i V. V. Lopatyina. Russzkij jazik, Moszkva, 1989.
Kubinyi László: Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez: *MNy.* 50 [1977]: 408-19.
Kugler Nóra: A mondatszók. *Nyr.* 122 [1988]: 337-47.
Laczkó Krisztina-Keszler Borbála: A névmási szerkezet. In: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
Lengyel Klára: Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 181-217.
Lewandowski, Thcodor: *Linguistisches Wörterbuch* I., II., III. Quelle & Meyer, Heidelberg-Wiesbaden, 1990.
Mátai Mária: A határozószók helye a szófaji rendszerben. *MNy.* 84 [1988]: 31-44.
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. 1968.
Molnár Katalin: A magyar segédigék rendszere In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1993. 221-5.
Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
Polenz, P.: Funkzionsverben, Funkzionsverbgefüge und Verwandtes. Vorschlage zur satzsemantischen Lexikographie. In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 15 [1987]: 169-89.
Quirk, Randolph-Greenbaum, Sidney: *A University Grammar of English.* Longman, London, 1977.
Rácz Endre: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *MNy.* 81 [1985]: 258-66.
Rácz Endre: Az alany. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 230-8.

Schmidt, Wilhelm: *Grundfragen derdeuischen Grammatik.* Berlin, 1965.
Sebestyén Árpád: *A magyar nyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
Spears, Richárd A.: *NTC's Dictionary of Grammar Terminology.* National Textbook Company, USA, 1991.
Svedova, H. Ju.-Arutjunova, I. D.-Bondarko, A. V.-Ivanov, Val. Vasz.-Lopatyin, V. V-Uluzsanov, I. Sz.-Filin, F. P.: *Russzkaja Grammatyika* I. Akademija Nauk SZSZSZR, Moszkva, 1982.
Szikszai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak? *Nyr.* 110 [1986]: 269-73.
Temesi Mihály: A szófajok. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.193-269,281-94.
Ulrich, Winfried: *Wörterbuch. Linguistische Grundbegriffe*.* Verlag Ferdinánd Hirt, Unterágeri, 1987.
Velcsov Mártonné: A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-83.
Weinrich, Harald: *Textgrammatik der deutschen Sprache.* Dudenverlag, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1993.

Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban

1. A lexikai szófajok

A lexémák szótári jelentése nem csupán fogalmi jelentéseket tartalmaz. Ha megvizsgálunk egy-egy szót, a mondatkörnyezetének ismerete nélkül többé-kevésbé pontosan meg tudjuk állapítani róla, hogy milyen szófajú. A *gondos* szó például melléknév, az *ébresztőóra* főnév, a *tudniillik* kötőszó. A lexémák fogalmi jelentése mellett információkat raktározunk el arra vonatkozóan is, hogy a szavak általában hogyan viselkednek a mondatban, s milyen alakban jelennek meg leginkább. A szavak szótári jelentéséhez tartozó szófaji jelentés a lexikai szófajiság. Szófaji jelentés minden lexémához tartozik, vagyis minden lexémának van szófaja. A szófaji rendszerezésekben a szavakat lexikai szófajuk szerint csoportosítjuk.

2. A kettős és az átmeneti szófajúság

Gyakran előfordul, hogy egy-egy szó szótári jelentéseihez több szófaji jelentés tartozik. Az *este* szó például határozószó *(Este dolgoznom kell)* vagy főnév *(Szép ez az este);* a *kék* főnév vagy melléknév, a *körül* igekötő vagy névutó. Ezt a jelenséget kettős szófajúságnak nevezzük. Tipikusan kettős, főnévi és melléknévi szófajuak a népnevek (vö. *Itt magyarok élnek - Ó magyar ember),* a színnevek (vö. *Kedvenc színe a piros - Vettem neked piros rózsát)* és a számnevek *(A szerencseszáma tizennégy - Tizennégy kisliba kelt ki tavasszal).* A napszakokat megnevező szavak határozószók vagy főnevek *(Reggel úszni járok -A téli reggelek hidegek és sötétek).*

Kettős szófajuk csupán lexémáknak lehet, szóelőfordulásoknak nem. A kettős szófajú lexémák szóelőforduláskénta konkrét mondatban egyetlen konkrét szófajként jelennek meg, így például a főnévi-melléknévi kettős szófajuak vagy főnévként, vagy melléknévként (lásd a fenti példákat).

A *kék* szó szótári jelentésében benne van egyrészt a melléknévi, másrészt a főnévi használat is. Melléknévként a *kék* tulajdonságot jelent *(kék ég).* Ilyenkor legtöbbször minőségjelző és ragtalan. Lehet más mondatrész is; határozói szerepben a melléknevekre jellemző viszonyragozása van *(kéken fog a tolla).* Fokozható, a többes szám jelét állítmányi szerepben kapja meg leginkább. - A *kék* főnévként egy szín neve. A mondatban ilyenkor jellemzően alany, tárgy. Főnévi viszonyragokat kaphat *(Jól áll neki a kék; Szereti a kéket; Keverj a kékhez pirosat;* stb)

Az átmeneti szófajok két szófaj tulajdonságát hordozzák egyszerre és szétválaszthatatlanul. Átmeneti szófajok az igenevek. így például a főnévi igenév egyszerre igei és főnévi természetű, a melléknévi igenév igei és melléknévi természetű, a határozói igenév igei és határozószói természetű.

3. Az aktuális szófajok

A leírt vagy **kimondott mondatok szóelőfordulásainak szófaját aktuális szófajiságnak nevezzük.** Az aktuális szófaj konkrét szófaji jelentés, mely a szóelőfordulás aktuális használatából, jelentéséből, alakjából következik. (Ebből adódóan az aktuális szófajiság nem lehet kettős.) Az aktuális szófajiságot az adott mondat jelentése és szerkezete is meghatározza. Szófaji jelentés minden szóelőforduláshoz tartozik, azaz minden szóelőfordulásnak van szófaja Ha a mondatok szavainak tulajdonságait vizsgáljuk, az aktuális szófajiság szerint elemzünk.

A mondatok szóelőfordulásainak lexikai és aktuális szófaja általában megegyezik. Például a *Mesélj nekem egy történetet!* mondatban szereplő négy szó lexikai és aktuális szófaja azonos: ige + személyes névmás + névelő + főnév. De vö.: *Mesélj nekem valami szépet* - a *szépet* lexikális szófaja melléknév, ám aktuálisan, a mondatszerkezet hatására főnévvé válik. A *szépet* szó aktuális szófaja főnév. És lásd még: *Ne mondj nemet* - a lexikai tagadószó aktuális szófaja főnév; *A vasutas barátodhoz menjünk át-a vasutas* lexikai főnév aktuálisan melléknév.

A mondatrészek szófaji jellege: a grammatikai szol'ajiság

A mondatrészekhez is tartozik bizonyos szófaji jelentés. Természetesen a mondatrészeknek nincsen önálló szófajuk, ezért csupán arról beszélhetünk, hogy a mondatrészekhez sajátos szófaji jelleg tapad. Általánosságban fogalmazhatunk úgy, hogy az állítmány igei természetű, az alany, a tárgy és a birtokos jelző főnévi természetű, a minőség- és a mennyiségjelző melléknévi, a határozó határozószói természetű. A mondatrészekhez kapcsolódó szófaji jelentést grammatikai szól'ajiságnak nevezzük.

A mondatrészekhez kapcsolódó szófaji jelleg okozója lehet az aktuális szófajváltásoknak (lásd a későbbiekben). Az is előfordulhat, hogy egy-egy szintagma az alkotó tagok grammatikai szófaja alapján épül fel, nem pedig a lexikai szófajiság alapján (vö. Szintagmatan: 2.1.).

A lexikai szófajiság nyelvspecifikus tény. Ez azt jelenti, hogy nem minden nyelvben léteznek lexikai szófajok, sok nyelvben a lexémák szótári jelentéséhez nem fűződik szófaji jelentés. Ezekben a nyelvekben a lexémák gyakran többszörös szófajiságúak, azaz többféle mondatrészszerepben is megjelenhetnek. Ilyenkor az aktuális szófajiságot kizárólag vagy csaknem kizárólag a mondatrészszerep, tehát a grammatikai szófaji jelleg határozza meg A grammatikai szófaji jelentés univerzális nyelvi tény: minden nyelv mondatrészeihez fűződik grammatikai szófajiság.

4. A szófajváltás

A szófajváltás terminus többféle és sokirányú nyelvi folyamatot takar. A szófaj változása vagy változtatása lehet történeti jellegű és szinkrón folyamat; kialakulhat a nyelv működése folytán, de létrehozható szóalkotással. Érintheti a lexikai és az aktuális szófajokat egyaránt, s végül történhet toldalékmorfémák részvételével vagy azok nélkül.

a) A szavak lexikai jelentését érintő szófaji változást **lexikai** szófajváltásnak nevezzük. A lexikai szofajváltás során megváltozik a szavak jelentése, legtöbbször toldalékolhatósága és bővíthetősége is. A lexikai szófajváltások diakrón nyelvi folyamatát a jelentésváltozás és az ezzel járó mondatbeli szerepváltás idézi elő. A szófajváltás ilyenkor lehet teljes, tudniillik az eredeti szófaj kivész, eltűnik; de kialakulhat az úgynevezett **kettős** szófajúság is.

Teljes szófajváltáson ment keresztül például a *kocsi* szavunk, mely melléknévi jelentésűből ('Kocsban készült') vált jelentéstapadással főnévvé. Viszonyszóink egy

része teljes szófajváltással keletkezett, például *ha, mert, elé, meg* (igekötő) stb. (A kettős szófajok tárgyalását lásd föntebb.)

A lexikai szófajváltás szinkrón nyelvi módja toldalékolással: a szófajváltó képzők felhasználásával történik (vö. A szóképzés: 1. A képzők jellemző sajátosságai).

b) **Az aktuális szófajváltás** terminussal a lexikai és az aktuális szófajok eltérését jelöljük. Aktuális szófajváltás az, ha egy szóelőfordulás mondatbeli szerepe következményeképpen más szófajúvá válik, mint az alapjelentését képviselő lexéma lexikai szófajisága. Például *A hosszabbik kerüljön ide; Válaszd a nagyobbat; Az erőseknek mindig igazuk van* mondatok kiemelt szavai. A példákban lexikai melléknevek *(hosszú, nagy, erős)* váltak főnevekké az aktuális használatban, mert mondatrészszerepük főnevet kívánt meg az adott pozícióban.

A nyelv használatában az aktuális szófajváltások könnyen észrevehetők. Ez annak köszönhető, hogy a magyar nyelvben a lexikai szófajiság igen erős, határozott jelentéselem. Ha egy szó „csupán" aktuálisan vált szófajt, fogalmi-lexikai jelentése tulajdonképpen nem változik meg, csak az a grammatikai jelentés, mely szóelőfordulásként az adott mondatrészszerephez igazodik. A szó lexikai és aktuális szófaji jelentése ellentétbe kerül, és ez teszi szembetűnővé a szófajváltást.

Az aktuális szófajváltást a mondatrészek szófaji jellege (a grammatikai szófajiság) idézi elő.

5. A szófaji jelentés hatóköre

A lexémáknak lexikai szófajuk, a szóelőfordulásoknak aktuális szófajuk van. A mondatrészekhez bizonyos szófaji jelleg: a grammatikai szófajiság tartozik. De van-e szófaji jelentésük a szónál kisebb vagy nagyobb nyelvi egységeknek?

A nyelvészeti terminológia azt sugallja, hogy a szófajiság valamilyen módon a morfémákhoz is hozzátartozik. Az egyes szóelemek megnevezésével szófaji értékre is szoktunk utalni, például névmástő, igenévképző, névszójelek, igei személyragok stb. A morfémák jelentése elsősorban azt tartalmazza, hogy milyen szófaj szóalakjainak létrehozására alkalmasak. így tehát a morfémákhoz is tartozik szófaji jelentés. Ez természetesen nem azonos az önálló szófajjal A morfémáknak nincs szófajuk. A morfémák szofajiságra utaló jelentéstartalma arra utal csupán, hogy az adott morfémát milyen körben, milyen típusú szóalak létrehozására használhatjuk. Az igeragokat csupán az igék jelentésének módosítására, a főnévi viszonyragokat elsősorban a főnevek toldalékolására használhatjuk. A tárgyragot például hozzátehetjük minden főnévhez, beleértve az aktuálisan főnévvé vált más szófajokat is: *kenyeret, lassút, akkorát.* **A morféma szófaji jelentése a morféma használati körét jelöli** ki.

A szónál nagyobb nyelvi egységek a **szókapcsolatok.** A szókapcsolatok két vagy több szóból állnak, mely szavakhoz külön-külön lexikai és aktuális szófajiság tartozik. Például *ragyogó holdfény* (melléknév + főnév), *otthon és az utcákon* (határozószó + kötőszó + névelő + főnév), *asztal alatt* (főnév + névutó).

Vannak azonban olyan lexémák, melyek a mondat egyetlen pozíciójába szókapcsolatként lépnek be. Ilyen a legtöbb mellérendelő szószerkezet, valamint ilyenek a

morfológiai és a logikai természetű szókapcsolatok (vö. A nyelvi egységek szinteződése: 4. A szintagmák szintje; A szintagmák elhatárolása más szerkezetektől). A mellérendelő szerkezet tagjai többnyire egyetlen mondatrész-pozícióban vannak. Például: *Lassan, de alaposan tisztogatta az új bútort* (módhatározó); *Tegnap Jánost és a barátait ünnepeltük* (tárgy). A mellérendelő szószerkezetek tagjaihoz tehát egyetlen grammatikai szófaji jelentés tartozik. Mindemellett a mellérendelésekben két vagy több olyan szó is szerepelhet, melyeknek lexikai szófajuk különböző. Például a *Szédelegve és bizonytalanul jött be a szobába* mondat mellérendelő szószerkezete a *szédelegve és bizonytalanul,* melyet egy lexikai (és aktuális) határozói igenév, egy kötőszó és egy melléknév alkot. E szavak együttese a mondat állapothatározói pozícióját tölti be, grammatikai szófaji jelentésük azonos. A fogalomjelölő szavak grammatikai szófajának azonosságát többek között a viszonyragok használata biztosítja. (A fenti mondat *bizonytalanul* mellékneve attól válik grammatikai határozószóvá, hogy határozóragot kap.)

A szónál kisebb és nagyobb nyelvi egységeknek csak akkor lehet szófajuk, ha aktuálisan szóvá válnak. Például: *A gyerekek nehezen tanulják meg a „r" és a „s" ejtését. A „nák" csúnya, mondd azt, hogy „nék".* Az idézőjelbe tett nyelvi egységek a szónál kisebbek: fonémák és morfémák. A mondatban mégis szóként használatosak, aktuálisan főnevek lettek. Ugyanígy: *Ó olyan „nem is tudom, mit tegyek" ember; „Sziasztok, srácok"-ot köszönve jött be a szobába. A* szónál nagyobb nyelvi egységeket is használhatjuk szóértékben. Az első példa kiemelt szerkezete aktuálisan melléknév, a második példáé aktuálisan főnév.

Szakirodalom

Balázs János: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 79-98.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Slovenské Pedagogické Nakladelstvo, Bratislava, 1969.

Fabó Kinga: A szófajváltás. *Nyr.* 108 [1984]: 360-9.

Károly Sándor: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ÁNyT.* IV. [1966]: 91-104.

Kelemen József: A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. /. *OK.,* VI. kötet, 1955.154-74.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1992.131-9.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

A. Molnár Ferenc: A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 553-83

Papp Ferenc: Szövegszó, szóalak, Iexéma. *Nyr.* 98 [1974]: 76-82.

Szépe György: A magyar szó jellemző sajátosságai. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.123-6.

Telegdi Zsigmond: Elméletek a szófajok természetéről. Nyelvtani tanulmányok 1961. 25-80.

Temesi Mihály: A szófajok. Általános kérdések. In: Tompa József (szerk.)- *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.193-200.

Velcsov Mártonná: A szófajok általános kérdései. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968,11-3.

AZ ALAPSZÓFAJOK

Az ige

Az ige cselekvést, történést vagy állapotot kifejező szó. A mondatban mindig állítmány, más mondatrészszerepbe nem kerülhet. Mindemellett az ige az egyetlen olyan szófaj, mely a mondatnak egyszerű állítmánya. A jelentés és az elemszerkezet (morfológiai felépítés) ugyanis képessé teszi az igét arra, hogy önmagában is betöltse az állítmány szerepét. Toldalékai által időre, módra, számra és személyre utal, szemantikai és szintaktikai bővítményeivel együtt meghatározza a mondat szerkezeti vázát. Az ige megszervezi a mondat alapstruktúráját.

1. Az ige jelentése

1.1. Az **ige fogalmi-lexikális jelentései.** Az ige által a cselekvést, a történést és az állapotot folyamatként ábrázoljuk. Tartalmi jelentésük szerint az igéket sokféle módon, igen sokféle kategóriára szoktuk bontani. Megemlítjük például a fizikai cselekvést és a gondolati cselekvést kifejezőket (az előbbire példa: *söpör, fúr, pattan;* az utóbbira: *emlékszik, számol, megvizsgál).* Kisebb szemantikai kategóriák: mozgásigék *(fut, közeledik, pörög),* érzékelést kifejezők *(hall, lát),* „mondásigék" *(közöl, beleszól),* a hangutánzás igéi *(kuruttyol, tiktakol),* a természeti jelenségek igéi *(szemerkél, alkonyodik),* állapotváltozást kifejezők *(fogy, fehéredik),* állapotváltoztatást kifejezők *(tágít, ront),* érzelmi viszonyulást kifejező igék *(haragszik, tűr)* stb. Az igék szemantikai csoportosítása segítségünkre lehet az egyes igei grammatikai kategóriák körvonalazásában, jellemzésében. Az azonban természetes, hogy az igéket - a többi szófajhoz hasonlóan - nem lehet pontos szemantikai kategóriák szerint osztályozni.

Az igéknek vannak más, lexikális jellegű, azaz a fogalmi és a grammatikai kategóriákat egyaránt figyelembe vevő csoportosításai. Ezekben az igecsoportokban is többféle szempont érvényesülhet. Az ige alanyának jellegére, tranzitivitásának (tárgyra irányulásának) tenyéré, formai kifejeződésére épít az úgynevezett igenembeli felosztás. Eszerint szokás megkülönböztetni cselekvő tranzitív *(megmér),* cselekvő intranzitív *(motorozik),* faktitív műveltető *(írat),* kauzatív műveltető *(csinosít),* visszaható *(mosakodik),* kölcsönös *(verekszik),* mediális *(növekszik)* és szenvedő *(olvastatik)* igéket (lásd ezekről a későbbiekben).

Az igei cselekvés időbeli lefolyásának módja, illetőleg a mondat belső időszerkezetének szempontjai szerint alkotják meg az akcióminőség és az aspektus szerinti igei csoportokat, lásd később. Az ige modális jelentéseit figyelembe vevő csoportosítá-

sokban megnevezik a szándékjelentésű *(próbál, szeretne),* a lehetőséget, képességet kifejező *(lehet, tud)* és a szükségszerűséget *(kell)* kifejező igéket.

Az ige tartalmi jelentésének „mennyiségét" figyelembe véve, megkülönböztetik a tartalmas igéket *(fölugrik),* a féltartalmas igéket *(két részből áll, síkságon terül el)* és a funkcióigéket *(bejelentést tesz).*

Az igei vonzatok számát, minőségét tekintve elkülönítik az úgynevezett alanytalan *(hajnalodik),* az egyvonzatos *(a ház áll),* a kétvonzatos *(János könyvet olvas),* a háromvonzatos *(András átdobja a labdát a kerítésen),* esetleg a négyvonzatos igéket *(Jóska levelet küldet a barátjának a gyerekével),* valamint az úgynevezett tartalomváró igéket, melyek tagmondatot vonzhatnak *(hisz, tud, gondol).*

Az igék fenti, lexikális csoportjai átfedik, illetve keresztezik egymást, így nem egyeztethetők össze. Minden igei csoportnak csak a maga szempontrendszerében van érvényessége, tehát külön-külön abszolút értékben nem jellemzi az igéket.

1.2. Az ige grammatikai jelentése. Az ige alapvető grammatikai kategóriái az idő, a mód, a szám és személy. E kategóriáknak köszönhetően lehet az ige a mondat egyszerű állítmánya, hiszen az idő, a mód, a szám és a személy is az igei jelentés valóságra vonatkoztatását segíti elő.

Az ige grammatikai kategóriáinak jelölői az igejelek, a jelszerű igei segédszók, illetőleg a személyragok (lásd Az igeragozás).

Tágabb értelemben az ige grammatikai jelentéseihez tartozik az aspektuális jelentés, az akcióminőség és a tranzitivitás is; e jelentések hordozói elsősorban az igetövek, az igeképzők és a tövekhez kapcsolódó igekötők.

1.3. Az ige aspektuális jelentése és akcióminősége. Az igék jelentésének része az a tartalom, amellyel meg határozzak, illetve befolyásolják a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait. A *tud* 'képes valamit megtenni' jelentésű ige mellé általában nem kerül időhatározó *(Tudok úszni),* ha mégis áll mellette, az nem fejezhet ki időpontot, csak tartamot (pl. *Gyerekkorom óta/már 20 éve tudok úszni;* értelmetlen például a *'Délután ötkor tud úszni* mondat); a *tüsszent* igét viszont nem bővítheti tartamot kifejező időhatározó *(*egy órán ál tüsszent)* stb. Az igének ezt a szótári tételhez is köthető, a mondat időviszonyait meghatározó jelentését *igeaspektusnak (igeszemléletnek)* nevezzük.

Az igeaspektus szempontjából az igék a következő csoportokra oszthatók:

folyamatosak	nem folyamatosak
a) cselekvést jelentők (pl. *szalad dolgozik, énekel)*	- mozzanatot jelölők (pl. *tüsszent, összekoccan, villan)*
b) nem cselekvést jelentők	- végpontot jelölők (pl. *megtalál, elnyer, befejez)*
- állapotot vagy állapotváltozást jelölők *(virágzik, nő a gyerek, lóg, ellielyezkedik)*	
- létezést kifejezők *(van, létezik)*	
- birtoklást kifejezők *(rendelkezik, bír valamivel, van valakinek)*	
- viszonyító, értékelő igék *(hasonlít, megfelel, ellentétben áll)*	

A folyamatos igéknek nincs belső határpontjuk, a nem folyamatosak abban különböznek tőlük, hogy jelentésükben van valamilyen korlátozás, belső határpont. A határpontok lehetnek a cselekvés elején (pl

megszeret), végén (pl. *elolvas),* és lehetnek kétoldaliak (pl. *csillan* 'egy pillanatig'). A határpontok lehetnek abszolútak (pl. *erez megérez* 'kezdet', *iszik: megissza* 'végpont, a cselekvés végbemenetele'), és lehetnek viszonylagosak is (pl. *nő: megnő* - a növekedésnek nincs abszolút végpontja, viszonyítás kérdése, hogy egy növényre vagy gyermekre mikor mondjuk azt, hogy *megnőtt).*

Jelentése alapján a határ lehet mennyiségi és/vagy eredményhatár (pl. *megír, kitisztít, felébreszt),* valamint időhatár (pl. *ízlel: megízlel* 'kezdet').

A belső határpont tehát a nem folyamatos ige jelentésének része, fogalmi jelentésétől elválasztha tatlan szemantikai jegye.

A belső határpont különbözik a mondatban megjelenő külső határponttól, például az ige időhatározói bővítményétől, tárgyától (pl. *Három hét alatt írt valamit),* amelyek nem befolyásolják az ige szemléletét (folyamatos), részt vesznek azonban az ábrázolt esemény időszerkezetének, a mondat aspektualitásának kialakításában: az ábrázolt esemény befejezett (lásd A mondattan általános kérdései: 4.3. Az aspektus).

A magyarban is vannak igeszemléleti (aspektus)párok, amelyek folyamatos-nem folyamatos oppozíciót alkotnak (pl. *hall: meghall, szagol: megszagol; virágzik : kivirágzik; találkozik : összetalálkozik, csinál: megcsinál).* Olyan igék is vannak (az igéknek majdnem a fele), amelyeknek nincs szemléleti párjuk (pl. *létezik, birtokol, megbocsát)*

Kivételes helyzet az, amikor az ige kettős szemléletű, folyamatos és nem folyamatos egyaránt lehet (pl. *modernizál, zsírtalanít, érzéstelenít, létesít),* ezek általában idegen eredetűek vagy *-ít* képzősek.

Nem egyértelmű a szakirodalomban a mozzanatos igék megítélése: hol a folyamatos, hol a nem fo lyamatos, illetve befejezett kategóriába sorolják őket Mivel pillanatnyi eseményeket jelölnek, időben korlátozottak, ezért határpontosak, nem folyamatosak, ugyanakkor produktívan képezhető belőlük befejezett aspektuspár: *villan: megvillan, csillan: megcsillan, rezzen: megrezzen, suhan: elsuhan* stb.

Az alcsoportok sem választhatók el élesen, az *áll, fekszik, unatkozik, var, alszik* igéket tekinthetjük állapotot jelölőknek és cselekvés kifejezőinek is. Sőt, van olyan ige is, amelyet pedig csak nehezen tudnánk besorolni valamelyik fenti csoportba: *tartalmaz valamit, tartozik valahová/valakihez* stb.

Az akcióminőség az ige által jelölt esemény lefolyását, „cselekvésmódját" jelölő kategória. Akcióminősége csak annak az igenek lehet, amely valamilyen eseményt, cselekvést, folyamatot jelöl.

A szakirodalomban az igeaspektust és az akcióminőséget nem mindig választják szét. Általában azonban a folyamatos-nem folyamatos szembenállás kifejezésén túl minden olyan jelentésmódosulást az akcióminőség körébe sorolnak, amely érinti a cselekvés lefolyását.

Kiefer Ferenc akcióminőségen tulajdonképpen akcióviszonyt ért, és az akcióminőséget az ige temporális (idő) jelentésének módosulásában ragadja meg. Eszerint az akcióminőség az ige aspektuális értékének morfológiai vagy morfológiai jellegű eszközökkel, képzőkkel és igekötőkkel történő megváltozását jelenti. Ha az igének a vonzatkerete is megváltozik a művelet során, akkor már nem beszél akcióminőségről, mert a jelentésmódosulás nem csak az ige aspektuális értéket érinti. Mivel a módosulás mindig két, morfémaszerkezetében különböző ige viszonylatában ragadható meg, ezért nem foglalkozik azokkal az esetekkel, amelyekben a tő tőszóként már nem aktív (például *apatt-og* nem *a patt- + -og* művelet eredménye, hanem hagyományozott morfémaszerkezet).

Az akciominőségek a következők'

1. kezdés (állapotot jelölő igékből hozható létre igekötő segítségével)
   (pl. *tud — > megtud, tetszik — > megtetszik)*
2. mozzanatosság, pillanatnyiság (megszakítható cselekvést jelentő igékből)
   (pl. *zörget — > megzörget, lóbál — > meglóbál)*
3 eredményesség (megszakítható cselekvést vagy állapotváltozást jelentő igékből)
   (pl *olvas -> elolvas, vár -> meg\'ár, sárgul — > megsárgul)*
4. gyakoriság (csak cselekvést jelentő igékből hozható létre)
   (pl. *ölel -» ölelget, hajol -> hajolgat, mer — > mereget)*
5. kicsinyítés (állapotváltozást es cselekvést jelentő igékből)
   (pl. *nő —tnövöget, eszik -veszeget, olvas —>olvasgat)*

1.4. Az igenemek. A cselekvő-igei cselekvéstartalom-cselekvés irányulásának viszonya alapján az igék többségét igenem-kategóriákba sorolhatjuk. Az igenem sajátos sze-

mantikai-szintaktikai kategória, mely az igék fogalmi-grammatikai jelentéséből indul ki, érinti az igék vonzatkeretét, a vonzatkeretek egymásba alakíthatóságát, az igének és az úgynevezett cselekvéshordozónak a viszonyát, valamint az ige morfológiai felépítését (képzést, ragozást) is.

A cselekvő (cselekvéshordozó) terminus összefoglaló neve az igei cselekvés végzőjének, az igei történés, állapot érintettjének, mely nem feltétlenül alanyként jelenik meg a mondatban. Például a *Hozasd be a könyvet a húgoddal* mondat alanya a *te,* a cselekvéshordozó a *húgod,* mely a mondat eszközlo határozója (vo A határozó: Az eszközhatározó).

Az igenemeket a korábbi nyelvtanok többsége teljes rendszerként (mintegy paradigmaszerűen) kívánta ábrázolni. A próbálkozások több okból nem vezethettek sikerre. Egyrészt: nem sorolható be minden ige a létező (a nyelvtanok által fölvett) igenem-kategóriákba. Másreszt: sok átmeneti igénk van, melyeket lexikális jelentésük szerint akár több kategóriába is besorolhatnánk (pl. *fekszik, tartozik, helyezkedik, köhög),* s melyeknek aktuális használatában derül ki aktuális igenemjelentésük. Harmadrészt: az úgynevezett származtatott igenemek képzése nem automatikus, így például a *-tatl-tet* képzővel nem kizárólag műveltető; a *-kodikl-kedikl-ködik* képzővel nem kizárólag visszaható vagy kölcsönös igéket hozhatunk létre.

Az egyes igenemekhez tartozó igéket domináns tulajdonságaik: jelentésük, vonzatszerkezetük, alaki felépítésük alapján jellemezhetjük.

A klasszikus grammatikák az igéket legtöbbször cselekvést, történést, állapotot kifejező szavakként definiálják. E három jelentéskategória a két központi (bázis)igenem-kategória alapja. A cselekvést kifejező igék cselekvő igeneműek, a történést és az állapotot kifejezők mediális igeneműek (idetartoznak az úgynevezett létigék is). A cselekvő és a mediális igék tőszók vagy képzett szavak, míg a többi igenemhez tartozók (így a műveltetők, visszahatok, kölcsönösek, szenvedők) egy-két kivétellel kizárólag képzett szavak. Ez utóbbiak származtatottak: a cselekvő igékből alkotjuk meg őket.

A cselekvő (aktív) ige általában akaratlagos, többé-kevésbé tudatos cselekvést fejez ki. Kötelező vonzata az alany. Jellemzője, hogy a hozzá tartozó alany a cselekvés végzőjét nevezi meg. Cselekvő igék például *horgol, fizet, habar, fon, beszél, járkál, fürészel, cserél, közbelép, tanul.* A cselekvő ige lehet tranzitív vagy intranzitív attól függően, hogy a cselekvés ráirányul-e valamely személyre, dologra, vagy sem. Intranzitív cselekvő igék: *szalad, pityereg, lépked, pisszeg, hajlong, robog, krákog, gordonkázik, katonáskodik, politizál, teniszezik, ugat, mosolyog* stb Az intranzitív cselekvő igéket bennható igéknek is nevezik. Ez azt fejezi ki, hogy a cselekvés hatóköre csak az alanyra vonatkozik, más személyre vagy dologra nem hat ki.

A tranzitív (kiható) igék olyan cselekvést tartalmaznak, mely valamely személyre, dologra (objektumra) irányul. A tranzitív cselekvő igéknek ezért az alanyi vonzaton kívül más vonzatuk is van. Ez leggyakrabban a tárgyi vonzat, például *ábrázol, felez, markol, kilyukaszt, meglátogat, lékel, összeráz, rak, szagol, helyez, kioszt, tesz vmit.* A cselekvés objektumra irányulását határozói vonzatokkal is kifejezhetjük, például *rácsap, gondol, figyel, féltékenykedik, kacsint vkire, vmire; nekiront, köszön, integet, kedveskedik, árt, nekifut, örül vkinek, vminek; belekarol vkikbe; beleszagol, belenyúl vmibe; átjár, győzedelmeskedik vkin, vmin; bízik vkiben, turkál vmiben; esedezik, kezeskedik, megdolgozik, küzd, rajong vkiért, vmiért* (vö. Az igei alaptagú szintagma).

Egyes nyelvleírásokban tranzitívnak csak a tárggyal bővülő igéket tekintik. Eszerint tranzitív a *kocsit vezet* igéje, míg a *rálép a falevélre* szerkezeté intranzitív. - A tárgyi

és a határozói vonzatok összefüggéseit figyelembe véve azonban szükséges volt kiterjeszteni a tranzitivitás fogalmát a határozóval bővülő igékre is. Tranzitívak tehát az igék a következő szerkezetekben: *vigyáz vkire, vélekedik vmről, alkalmazkodik vkihez, udvarol vkinek, barátkozik vkivel, fest vmire, támaszkodik vminek, belelép vmibe* stb.

A cselekvő igék lehetnek képzetlenek és képzettek. Képző nélküliek például *ad, szűr, sül, tör, úszik, ver, hord, hív, köt, néz, nyal, olvas, oson, vesz, sodor, vakar.* Képzősek: *adagol, leborít, érettségizik, pattint, fogadkozik, kopogtat, húzogat, pocskol, visítozik, mosolyog, tanárkodik, eltántorít, harapdál, támogat* stb.

Noha a cselekvő igék alapvetően származtató vagy kiinduló igék - vagyis belőlük más igenemeket hozhatunk létre -, cselekvő igét mediálisból is alkothatunk. A mediális ige —> cselekvő ige tipikus képzői elhomályosult műveltető képzők. Például *éltet, döbbent, robbant, hullajt, kiolvaszt, növeszt, forraszt. A* mediális igékből létrejött cselekvő igék tárgyasak.

A mediális igék (középigék) történést, állapotot vagy állapotváltozást kifejező szavak. Történést jelentők például a *hajlik, leng, pirkad, dobban, fagy;* állapotváltozást kifejezők: *pusztul, megbetegszik, világosodik, tágul.* Állapotot, képességet jelentők például *létezik, áll (vmiből), van, marad, tartozik (vhová), fáj, tud, képvisel, rendelkezik (vmivel).*

A mediális az egyetlen olyan igenem, mely alanytalan igéket is tartalmaz. Az alanytalan igékhez olyan vonzatstruktúra tartozik, melyben az alanyi vonzathely lexémával való kitöltése tilos. Ilyenek például *alkonyodik, tavaszodik, befellegzik, havazik, villámlik. A* szinten ritkán előforduló fakultatív alanyú igék is mind mediálisak, például *esik, sötétedik, szemerkél, dörög, borul.* Mindemellett a mediális igék túlnyomó többségének természetcsen kötelező vonzata az alany.

A mediális igék alanya olyan személyt vagy dolgot nevez meg, mellyel történik valami, mely elvisel, átél valamiféle állapotváltozást, illetőleg valamilyen állapotban van.

A mediális igék egyik ismertetőjegyeként szokták említeni azt a tényt, hogy felszólító alakjuk nem reális felszólítást, hanem óhajt fejez ki. Például *Ne boruljon el az ég!; Szülessék meg végre a határozat!; Gyógyulj meg!*

A mediális igék jellegzetesen intranzitív jelentésűek. Tipikus bővítményük a történést, állapotváltozást előidéző dolgot megnevező okhatározó, például *elfárad a munkától, kifehéredik a mosástól, tüsszög az allergia miatt, kifordul a széltől, kinyílik a napfényben.*

Amennyiben tranzitív jelentésűek, az igei folyamat objektuma jellemzően határozó formájában jelenik meg mellettük, például *megharagszik vkire, megörül vminek.*

A mediális igéket sem aktív, sem passzív jelentésűeknek nem nevezhetjük, mert - mint ahogy nevük is utal rá - a cselekvő és a szenvedő jelentések végpontjai között helyezkednek el. Szemantikailag azonban a középigék nem alkotnak egységes csoportot. Vannak olyan mediális igék, melyek a cselekvő, s vannak olyanok, melyek a szenvedő igenemekhez állnak közelebb. A cselekvő igenem határát érintő középigék például azok, melyek egy-egy élőlény vagy dolog szokásos tevékenységét ábrázolják: *a szív dobog, az óra ketyeg, süt a nap, szól a rádió.* Ezek az igék tulajdonképpen állapotot fejeznek ki, miközben cselekvőnek ábrázolják az élettelen dolgokat is. Átmeneti jellegűek tehát: aktívak és mediális jelentésűek is, így mediális-cselekvő vagy medioaktív igéknek nevezhetjük őket.

A mediális és a cselekvő igék között nem lehet éles határt vonni. Jó néhány igét lehet mediális és cselekvő értelemben is használni, például: *Köhögtem, hogy rám figyeljenek* (a *köhög* cselekvő ige); *Megfáztam, és csúnyán köhögök* (a *köhög* mediális ige). Lásd még: *A ház a sarkon áll; Már két órája itt állsz.* A cselekvő igék az úgynevezett egzisztenciális (létezést kifejező) használatban mediális jellegűekké válnak, például: *Ebben az iskolában tamilnak mozgássérültek is; Főznek mesterszakácsok kétcsillagos szállodákban?* (Mindkét ige jelentése tartalmaz 'vannak' jelentéselemet is.) A megszemélyesítést kifejező igéket igenem szempontjából megítélni különösen nehéz. Ezek az igék ugyanis inkább történéseket fejeznek ki, vo *Kinyitja a huzat az ajtót; Kidönti a szél a fákat; A fa gyümölcsöt érlel; Lelohasztja jókedvét a hír.* A fenti mondatok igéi felszólító módban ugyanúgy óhajt fejeznek ki, mint a mediálisok.

A szenvedő igékhez hasonló jelentésű mediális igék *-ód(ik)/-őd(ik)* képzősek, például *a könyv megíródik; a léggömb felfújódik; az ügy elintéződik.* Ezeknek az igéknek az alanyai az igei cselekvés elszenvedőit jelölik, egyben olyan személyeket, dolgokat, melyekkel állapotváltozás történik. A fenti igéket mediális-szenvedő jellegük alapján mediopasszív igéknek szokás nevezni.

A mediális igék képzetlen vagy képzett szavak. Képzetlenek például a *nő, fagy, él, fogy, van, tűnik, kap, esik, elbukik, hajlik, dől.* A mediális igéket igékből és névszókból is képezhetjük. Cselekvő igékből a már említett *-ód(ik)/-őd(ik)* képzővel képezhetünk mediopasszív igét, például *elhányódik, megduplázódik, tisztázódik, ragozódik, lejátszódik.* Névszókból legtöbbször akkor képzünk mediális igét, ha a névszó állapotot, tulajdonságot fejez ki, s az ige ennek az állapotnak, tulajdonságnak a változását írja le. A névszó —» mediális ige képzés tipikus morfémái az *-ull-ül, -suli-sül, -od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik), -sod(ik)/ -sed(ik)/-söd(ik),* például *kiszabadul, megdrágul, fakul, némul, szürkül, felfrissül, megsüketül, állandósul, elkorcsosul, kigömbölyödik, megbátorodik, megsokasodik, berozsdásodik, vörösödik, sűrűsödik.* Az állapotváltoztató cselekvő ige és az állapotváltozást kifejező mediális ige oppozícióba állítható: *borít - borul, ferdít - ferdül, pirosít - pirosodik, szaporít - szaporodik.*

A cselekvő és a mediális igéken kívüli igenemek származtatottak, többségükben a cselekvő igékből hozzuk létre őket.

A műveltető igék aktív cselekvő igékből származnak, képzőjük az *-at/-et, -tatl-tet,* például *főzet, hozat, írat, siettet, elvitet, futtat, énekeltet.* Cselekvést fejeznek ki, mint a cselekvő igék, de alanyuk nem a cselekvőt tartalmazza, hanem azt a személyt (ritkábban más élőlényt, dolgot) fejezi ki, mely elvégezteti a cselekvést. A cselekvő az ige vonzatkeretében tárgy vagy határozó formájában van jelen, például *Megszámoltatom veled a rózsaszirmokat; A tanár egész nap kötélre mászatta a gyerekeket.*

A műveltető ige bővítményszerkezete attól függ, hogy tárgyas vagy tárgyatlan cselekvő igéből jön-e létre. A tárgyatlan cselekvő igéből képzett műveltető ige cselekvéshordozója tárgy szerepében jelenik meg: *Mária beszél a nyaralásról -> Máriát beszélteti az apja a nyaralásról; Júlia hazautazott az anyjához —> Júliát hazautaztatta a férje az anyjához. A* tárgyas igékből létrejött műveltető ige megtarthatja tárgyi vonzatát. Ilyenkor a cselekvő egy másik vonzathelyet foglal el: a műveltető ige melletti eszközlő határozóvá válik. Például *A varrónő elkészíti a ruhát —> Elkészíttettük a ruhát a varrónővel; Most kezdtük el a takarítást -* Most kezdették el velünk a takarítást; A kőműves felépíti a házfalát —> Felépíttettük a kőművessel a házfalát.*

Előfordulnak olyan igestruktúrák a műveltető igék között, melyekben a cselekvő egyaránt megjelenhet tárgy vagy eszközlő határozó formájában, vö. *Velem olvastatják*

fel a verset - Engem olvastatnak; Kötelet mászat a gyerekekkel - Kötélre mászatja a gyerekeket. Ezekben az esetekben a műveltető ige ugyanannak a cselekvő igének tárgyatlan és tárgyas használataiból is létrehozható.

Korábbi nyelvtanaink műveltetőnek nevezték az állapotot kifejező igékből vagy névszókból képzett igéket például: *nő -> növeszt, feliér -* fehérít;* illetőleg az azokkal összefüggő állapotváltozást kifejező igéket, vő. *{fordul és) fordít, (liízik és) hizlal.* Ezek az igék azonban nem műveltetők, hanem tárgyas cselekvők. Cselekvéshordozójuk alany, például: *János megfordítja a kockát; a szél megmozdítja a köveket; a szomszédasszony kifehéríti az ágyneműi; a bemondónő növeszti a haját; Anna néni hizlalja a macskáját.* Ezek az igék aktív-passzív oppozícióba állíthatók az azonos tövű mediális igékkel: *megfordítja a kockát - a kocka megfordul; megmozdítja a köveket - a kövek megmozdulnak* stb. Ez az oppozíció a cselekvő-mediális igék oppozíciójával azonos (pl. *eladja a házat - a ház eladódik; kivágja az ajtót - az ajtó kivágódik).* A műveltető igék alanya nem cselekszik, hanem cselekedtet: *megfordíttatja a kockát, megmozdíllalja a kövekel, kifehérítleti az ágyneműt* stb.

A cselekvő és a műveltető igenem között nincsen éles határvonal. Ez a tény a mediális és a cselekvő igék egybemosódásával függ össze. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy például a *forgat, gyönyörködtet, mozgat, állít (sarokba), bőget* cselekvő igék-e vagy műveltetők. Vö. *mozgatja a kisujját* és *jól megmozgatja a gyerekeket;* valamint *Ne bőgesd a magnót!* és *Ne bőgesd nekem azt a gyereket!* A mondatpárok első tagjai mintha inkább cselekvők, második tagjai pedig mintha inkább műveltetők lennének. Igenemük pontos meghatározása azonban nem cél. Sokkal közelebb kerülünk az igazsághoz, ha kimondjuk róluk, hogy átmeneti jellegűek.

A visszaható igék a tágabb értelemben vett cselekvő igék közé tartoznak. Cselekvő igékből hozzuk létre őket, de maguk is cselekvést fejeznek ki. Képzőjük a *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik), -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik),* esetleg *-ód(ik)/-őd(ik).* Visszaható igénk nagyon kevés van, ilyen például a *kenekedik, fésülködik, borotválkozik, mosakodik, törülközik. A* visszaható igék olyan cselekvést fejeznek ki, melyeknek alanya és objektuma maga a cselekvéshordozó. Kiható és bennható jelentésűek egyszerre, mert az általuk kifejezett cselekvésnek van objektuma, de a cselekvés hatása mégsem terjed túl a cselekvő körén.

A visszaható igéket át lehet alakítani azonos jelentésben cselekvő tárgyas ige + visszaható névmás kapcsolatára, például: *felruházkodik ->felruházza magát; megalázkodik —>megalázza magát.*

A visszaható igében mindig van árnyalatnyi passzív jelentéstartalom, hiszen a cselekvő saját cselekvésének elszenvedője. Ám ettől a jelentésárnyalattól a visszaható ige nem válik mediális vagy mediopasszív jelentésűvé; ellenkezőleg: továbbra is cselekvő jelentésű marad, vö. *borotválkozik, ajánlkozik, méredzkedik.*

A visszaható igék kötelező vonzata az alany. Minthogy az alany magába foglalja az igei cselekvés objektumát is, ezért ezek az igék nem lehetnek tárgyasak.

A visszaható igékkel rokon jelentésűek a kölcsönös igék. A kölcsönös jelentésű igék nem csupán igékből hanem névszókból is származhatnak. Igékből, például: *ölelkezik, kapcsolódik, értekezik, magázódik;* névszókból, például: *sakkozik, táncol, levelez, kibékül.* A kölcsönös igék között egy-két tőszó is előfordul, például: *illik, küzd.* Bár a kölcsönös igék általában képzett szavak, mégsem kapcsolódik hozzájuk tipikus képző. Leggyakoribb képzőik visszaható jellegű képzők.

A kölcsönös igék olyan cselekvést, történést fejeznek ki, melyekhez több cselekvéshordozó kapcsolódik. A cselekvéshordozók tevékenysége kölcsönösen irányul egymásra; illetőleg a történés, állapot kölcsönösen kihat mindegyikre. Például: *A fiúk birkóznak, párbajoznak, sugdolóznak, viaskodnak, összekapaszkod-*

nak egymással. A kölcsönös igéknek két különböző vonzatstruktúrájuk lehet. A cselekvéshordozók mindé gyike kerülhet alanyi szerepbe; ilyenkor a kölcsönös ige alanya többes számú vagy halmozásos. Mellette fakultatív vonzatként megjelenhet a kölcsönös névmás mint társhatározó. Például: *A gyerekek malmoznak egymással; Jó, hogy összeakadtunk: András és a kutyája kergetőznek a réten.* A másik vonzatstruktúrában *A* cselekvéshordozók közül csupán az egyik alany, a másik társhatározó szerepében jelenik meg. Például: *Te pedig ne marakodj folyton a testvéreddel!; Bálint kibékült Zitával.*

A kölcsönös igék, minthogy cselekvéshordozóik a cselekvés irányulásának objektumai is, mindig tárgyatlanok.

A szenvedő (passzív) **igék** tárgyas cselekvő igékből jönnek létre az *-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik)* képzők részvételével. A szenvedő igék ikes ragozásúak. A tárgyas cselekvő ige objektuma a szenvedő ige alanyává válik. Például *felfüggeszti a tárgyalást —>a tárgyalás felfiiggesztetik; kimondja az igazságot -*az igazsúg kimondatik; felolvassa a verset —>a vers felolvastatik.*

A szenvedő ige cselekvője kitehető eszközlő határozó formájában. Például: *A tettes kerestetik a rendőrök által; A levél a postás által átadatik.*

Ez az a tulajdonság, amely a passzív és a mediopasszív szerkezeteket megkülönbözteti egymástól. A mediopasszív igék mellett az állapotváltozást okozó vagy létrehozó cselekvéshordozó nem tehető ki, például: *A levél átadódott; A könyv megíródik*

A szenvedő ige használata a mai nyelvben ritka. A passzív jelentést ma elsősorban passzív igeneves szerkezetekkel, funkcióigés szerkezetekkel, körülírással vagy mediáhs igékkel fejezzük ki. Vö. *a ház eladatik, a ház el van adva, a ház eladásra kerül, a ház eladódik.*

2. Az ige morfológiai tulajdonságai

2.1. Az ige alaki felépítettsége. Az ige központi eleme az igető, melyhez igekötő és képző kapcsolódhat, illetőleg melyhez az igealakok kötelező jelei és ragjai csatlakoznak.

Az igekötő önálló szófaj, ám amikor egy egységet képez az igével, az ige részének tartjuk. Az igekötő és az ige morfológiai típusú összetett szót alkotnak. Az igekötő módosítja vagy megváltoztatja az ige jelentését, és megváltoztathatja az ige vonzatkeretét is. Az irányt jelölő igekötők leggyakrabban helyváltoztatást, mozgást, mozgatást kifejező igéken jelennek meg, valamint olyan igéken, melyek helyre irányuló cselekvést fejeznek ki: *bejön, odavisz, feltesz, lehasal, belenéz, rákalapál, hazatelefonál.*

Az aspektuális jelentéstöbblettel rendelkező igékre jellemző az igekötővel való ellátottság, hiszen az igekötő az aspektus egyik leggyakoribb kifejezője. Például folyamatot kifejező igéken: *elnézeget, végigböngész;* gyakoriságot kifejezőkben: *ki-kilép, visszа-visszatekint;* pillanatnyiságot jelentőkben: *megfog;* végpontot, eredményességet jelölőkben: *belilul, kivilágosodik; átlyukaszt, fölfal.*

Az igekötő módosítja az ige vonzatkeretét, például a következő igék mellett: *bújik vhová - átbújik vmi alatt - alábújik vminek — belebújik vmibe; ráakad vmire - beleakad vmibe; nekifog vminek - belefog vmibe — hozzáfog vmihez.*

Az igék szófajjelölő, szófajtartó vagy szófajváltó képzőket tartalmazhatnak. Szórajjelölő képzők a passzív tövű igealakokban találhatók, például *pih-en, legy-int, puff-og, köh-ent, tám-ad, per-dül, pezs-dít.* A szófajjelölő képzők az ige lexikai jelentésének fontos elemei: létrehozzák a passzív tőből az igei jellegű relatív szótövet, s egyben alkalmassá teszik azt a további toldalékolásra.

Az igék szohijtartó képzői: a ható képző, például *éget-het, giiggol-hat, markol-hat;* az igenemek képzőinek többsége, például *hajl-ít, peng-et* (cselekvő igék képzői), *emelked-ik, harap-óz-ik* (mediális igék képzői), *kitágít-tat, lehúz-at* (műveltető igék képzői), *mos-akod-ik, borotvál-koz-ik* (visszaható igék képzői), *ver-eked-ik, ölel-kez-ik* (kölcsönös igék képzői); *levon-at-ik, megfogalmaz-tat-ik* (szenvedő igék képzői). Szintén szófajtartó képzők általában az aspektuális jelentést hordozó képzők. Ilyenek például a gyakorítást kifejezők: *ir-kál, fog-dos, lép-ked;* pillanatnyiságot, mozzanatossagot kifejezők: *sodor-int, ér-int;* kicsinyítést (elaprózott vagy kis hatású, kis fokú cselekvést, állapotváltozást) kifejezők: *pakol-gat, ébreszt-get, vagy-ogat.*

Igét sokféle névszóból létrehozhatunk szófajváltó képző segítségével. A szófajváltó képzők a szófaji-grammatikai jelentésen kívül számtalan különböző fogalmi jelentesmozzanatot adnak az igékhez (lásd erről a képzők fejezetét). Főnévből képzett igék például a *kanal-az, hegedii-l, katoná-skod-ik, agar-ász-ik, fiú-sít.* Melléknévből képzett igék: *kék-ül, csinos-ít, sok-all, lelkes-ed-ik, ideges-ked-ik.* Határozószókból képzett igék: *hátrá-l, elő-z, föl-öz, alá-z.* Névmásokból képzettek: *magá-z, ön-öz.* Mondatszókból létrehozott igék: *éljen-ez, hurrá-z. Az* igék általános szófajváltó képzői az *-/* és a *-z.* Az igék jclezéséről és ragozásáról lásd az igeragozás fejezetet.

2.2. Az ige továbbképzése. Az igékhez szófajtartó és szófajváltó képzőket illeszthetünk. Az ige szófajtartó képzőiről lásd a fentiekben elmondottakat.

Igékből igeneveket, főneveket és mellékneveket hozhatunk létre szóképzéssel.

Az igeneveket több (elsősorban külföldi) nyelvtan az ige tágabb értelmű paradigmájába sorolja. Az igenévképzők valóban nem egészen képzőszerűek, hiszen csaknem teljes produktivitásúak, és csupán korlátozottan engedik meg a szóalak további toldalékolását. Minden igenév igetőből származik, például *emelni, koccintani* (főnévi igenevek); *tologató, forgó, bemutatott, megteendő* (melléknévi igenevek); *bejárva, összehúzódván* (határozói igenevek),

Az igéből főnevet létrehozó képzők közül a leggyakoribb az *-ásl-és,* melyet teljes produktivitása és csaknem tiszta szintaktikai jelentése miatt a főnévi igenév képzőjéhez hasonlítanak nyelvtanaink: *hajlítás, törlődés, épittetés, fújás.* Az *-ásl-és* képző általános funkciója az igei tartalmú elvont főnév képzése. (A szintaktikai képzőkről és az *-ásl-és* képző egyéb jelentéseiről vö. A szóképzés c. fejezetet.) Elvont főnevet képzünk igéből a *-t* képzővel is: *távozta, megérkezte.* Jellegzetes főnévképzők azok, melyek jelentése többek között 'a cselekvés, folyamat eredménye'. Ilyenek az *-aloml-elem, -daloml-delem, -ságl-ség, -atl-et, -mányl-mény, -ványl-vény, -ék, -dék, -lék.* Például *buzgalom, győzelem, fájdalom, jövedelem, vereség, fáradtság, fonat, idézet, iromány, sütemény, fogalmazvány rendezvény, készülék, hulladék, osztalék.*

A főnévképzők más jelentéseket is hordozhatnak. Utalhatnak például a cselekvés alanyára: *jövevény* ('aki jön'), *kíséret* ('ami kísér'); eszközére: *szivattyú, festék* ('amivel szívni, festeni lehet'); helyére: *kikötő, uszoda* ('ahol kikötni, úszni lehet'); de utalhat

magára a cselekvésre is: *találkozó* ('az, hogy találkoznak vkik'). Az *-ól-ő* foglalkozásnevek képzője: *tanító, szerelő, edző, bemondó.*

Az igéből **melléknevet** létrehozó képzők általános jelentése: 'valamely cselekvés vagy állapot jellemző, gyakori tulajdonsága vminek, vkinek'. Ilyen képző pl. az *-ósl-ős: ijedős, nyúlós, ragadós; -ékonyl-ékeny: fázékony, sérülékeny, robbanékony; -atagl-eteg: ingatag, réveteg.* Speciális jelentésű melléknévképző a fosztóképző: *-tlanl-tlen: romlatlan, fejletlen, tudatlan, sületlen.* Modális jelentése van a *-hatól-hető,* valamint az ezzel ellentétes logikai jelentésű *-hatatlan!-hetetlen* melléknévképzőknek: *átalakítható, érthető, láthatatlan, megfogalmazhatatlan.* Mindkét képző olyan mellékneveket hoz létre, melyek jelentése és bővítményszerkezete közel áll a melléknévi igenevekéhez.

3. Az **ige szerepe a mondatban**

Az ige a mondatban kizárólag állítmány lehet: *Antal a szobában üldögél; A szél fúj; Még ma megfőzetem a krumplilevest.* Jellemzője az is az igének, hogy mindig egyszerű állítmány. A több tagból álló igealakok is egyszerű állítmányok; ilyenek például az analitikusan szerkesztett igealakok: *El fogom küldeni a levelet; Kinyithattad volna előttem az ajtót.* De ilyenek az elváló igekötős igék is: *Tegnap jöttél el hozzánk? Vedd le a cipődet!*

4. Az **igei alaptagú szintagma**

Az ige vonzatokkal és szabad bővítményekkel bővülhet. Az ige vonzatai az alany és a tárgy; e két bővítményfajta mindig vonzat. A határozók az igének kötött és szabad bővítményei lehetnek. Az ige vonzatait előhívhatja az ige fogalmi jelentése, például *fél vkitől, örül vminek;* de az is előfordulhat, hogy a bővítményt (elsősorban) az ige grammatikai jelentése teszi kötötté, tipikusan ilyenek az alanyi és bizonyos típusú tárgyi bővítmények. Az ige a vonzat alakját előírhatja, például *elvesz vkitől, küzd vmiért, mond vmit;* de az is lehetséges, hogy az ige a vonzatának csak a jelentéskategóriáját határozza meg. Ilyenkor a vonzat helyét többféle szóalakkal betölthetjük: *beszél vkinek/vkihez, vmit/vmiről; él vhol, vkivel, vkinél.* Ennek következtében az igei vonzatok együttese, az úgynevezett vonzatstruktúra lehet kizárólagos vagy fölcserélhető.

4.1. Az **ige alanyi bővítménye.** A nyelvtanok nagy része az ige és az alany viszonyát nem alárendelő szerkezetnek, hanem hozzárendelő viszonynak tartja. Mondatszerkezeti vizsgálatok, átalakítások alapján bizonyíthatjuk, hogy az alany is bővítménye az igének (vö. Az állítmány, Az alany). El kell azonban ismerni azt, hogy az alany némiképpen más bővítmény, mint a többi. Az ige és az alany kapcsolata állítmány és alany kapcsolata is, mely a grammatikai alárendelő viszony mellett egy másfajta viszonyt is tartalmaz: a logikai hozzárendelést. Az igei állítmányú mondatok predikatív jelentésének magvát az ige és az alany hordozza (vö. Az állítmány). Emellett az alany szinte mindig kötelező bővítmény. Csupán néhány olyan igénk van, melyek mellett az alanyi vonzathelyet lexémával tilos kitölteni, illetőleg, melyek mellett az alany használata fakultatív, ilyenek például *a fagy, dereng, esteledik.*

Az alanytalan és a fakultatív alanyú igék mind mediális jelentésűek. Természeti jelenségeket, azok „cselekvéseit" állapotként, állapotváltozásként mutatják be. A lexi-

kai alany hiánya mellettük azért lehetséges, mert az ige jelentése az általános környezetre vonatkozik, s így az alanyt nem lehet vagy éppen nem érdemes megnevezni. Az alany azért is hiányozhat, mert inkorporálódik: az ige töve már tartalmazza azt. Alanytalan igék: *hajnalodik, villámlik, pirkad, havazik, tavaszodik, esteledik* stb. Fakultatív alanyú igék: *esik (az eső), dörög, beborul, kiderül, sötétedik, világosodik (az ég)* stb.

Az alanytalan igékre jellemző, hogy más vonzatuk nincsen. Ez alól kivétel a *befellegzett* ige, mely szemantikailag nem is illik a fenti igék sorába, például *A barátunknak, bizony, már rég befellegzett.* Az ige vonzata részeshatározó. Hasonló jelentésben szerepel az *esteledik* ige fakultatív vonzata is: *Nem is vettük észre, hogy ránk esteledett.*

Az alanytalan, valamint a fakultatív alanyú igék megléte éppen az egyik bizonyítéka annak, hogy az alany is vonzat; hiszen a tárgyhoz hasonlóan lehet tilos vagy lehetséges használatú az ige vonzatstruktúrájában.

Az alany vonzat voltának másik bizonyítéka, hogy az ige -» igenév átalakításban változatlan szerepben és formában jelenhet meg az igenévi vonzatstruktúrában. Vö. *András képet fest —»Az András festette kép (itt lóg a falon); Vasárnap van —» Vasárnap lévén (hozzátok megyünk ebédelni).* Ilyenkor az igei tartalom s az ehhez tartozó bővítménykeret sértetlen marad: az igenévhez tartozó bővítmények egy része azonos a kiinduló igei bővítményekkel. A személyragos befejezett melléknévi igenév és a határozói igenév alanyi vonzatossága bizonyítja, hogy az alany az igének is a vonzata.

Az ige vonzatstruktúrájában az azonos szerkezetszintű vonzatok gyakran felcserélhetők egymással. Az alany és a tárgy is váltakozhat határozóval egyetlen ige vonzatstruktúráiban. Tárgy-határozó váltakozás: *Vízzel öntözi a virágot* és *Vizet öntöz a virágra.* Alany-határozó váltakozás: *A rizs péppé főtt* és *Pép főtt a rizsből; Az utas és a kalauz beszélgetnek* és *Az utas beszélget a kalauzzal; A kalauz beszélget az utassal; Szíve érzi az igazságot* és *Szívével érzi az igazságot. Pa.* alany és a határozó felcserélhetősége azt bizonyítja, hogy az alany a határozóval és a tárggyal együtt a mondat azonos szintjén helyezkedik el, vagyis mindhárom bővítményfajta közvetlenül az ige alá van rendelve.

4.2. Az ige tárgyi bővítménye. A tárgy az igének mindig kötött bővítménye. Kötelező a tárgy például a *készít, tud, megfogalmaz, befejez, javít, gondol, vesz, érez, átváltoztat, kimos* igék mellett; fakultatív az *ír, számol, énekel, vásárol, figyel, fest, álmodik, horgol, tereget* stb. igék esetében. A tárgy a cselekvés objektumát tartalmazza, tehát azt a dolgot (élőlényt, fogalmat) nevezi meg, melyre a cselekvés ráirányul, illetőleg melyet a cselekvés létrehoz vagy megszüntet. Például *kavarja a rántást, beteget gyógyít, cipőt húz, megcsavarja a csapot, ruhát szab, elnyalja a fagylaltot.* A tárgy az igének szemantikai vagy strukturális bővítménye. Szemantikai bővítménye az úgynevezett kiható (tárgyas) cselekvő igéknek, valamint az ezekből létrehozott műveltetőknek, például *szobrot vés/véset; fésüli/fésülteti a haját; gondozza/gondoztatja az állatokat.* Jelentésük alapján tipikusan tárgyvonzók az állapotváltoztatást (létrehozást, megszüntetést) kifejező igék: *fehéríti a ruhát, görbíti a hátát, kocsit mos, tésztát nyújt, levelet fogalmaz, útirányt tervez, letörli a piszkot;* az érzékelést, gondolati tevékenységet kifejező igék, valamint a közlésigék: *zenét hall, látja a messzeséget, érzi a szeretetet, kitalálja a poént, elképzeli a jövőt, verset szaval, egy szót suttog* stb.

Az úgynevezett bennható (vagyis tárgyatlan) cselekvő igékből képzett műveltető igék mellett a tárgy strukturális bővítmény. Olyan vonzat, melyet nem az ige szemanti-

kai tartalma, hanem egy grammatikai jelentéshez: a műveltetéshez tartozó bővítmény-struktúra; illetőleg a képzés által létrejött grammatikai jelentés kíván meg. Vö. *A fiú edzésre jár* (tárgyatlan cselekvő ige) -> *Edzésre járatja a fiút* (műveltető ige); illetőleg: *elgondolkodtatja a társát; fiittatja a sportolókat; táncoltatja a párját; menetelteti a csapatot. A* tárgy ezekben az esetekben a cselekvés valódi végzőjét nevezi meg (lásd részletesebben a műveltető igék tárgyalásában).

4.3. Az ige határozói bővítménye. Az igét a hasonlító határozó kivételével mindegyik határozófajtával kiegészíthetjük. Például *városban él* (helyhatározó), *hajnalban dolgozik* (időhatározó); *háromszor elismétel* (számhatározó); *jónak lát* (állapothatározó); *tízen jönnek* (számállapot-határozó); *részekből rak össze* (ercdethatározó); *szedeget a gyümölcsből* (partitivusi határozó); *darabokra vagdal* (eredményhatározó); *velem ebédel* (társhatározó); *készségesen segít* (módhatározó); *eldől a széltől* (okhatározó); *indul dolgozni* (célhatározó); *arcban hasonlítanak* (tekintethatározó); *nagyon szeret* (fokhatározó); *villával eszik* (eszközhatározó); *kutyával kerestet* (eszközlő határozó); *mesél a gyerekeinek* (részeshatározó).

Az igéhez járuló határozók egyik része kötött bővítmény, másik részük szabad. A vonzatok többségét az ige jelentéstartalma kívánja meg, ezek tehát szemantikai vonzatok. Az igék egyes szemantikai csoportjai azonos vagy hasonló határozói vonzatokkal egészülhetnek ki. Ezekről teljes listát természetesen nem adhatunk, csupán néhány jellegzetes csoportot nevezünk meg. A mozgást, mozgatást kifejező igék leggyakoribb kötött bővítménye például a helyhatározó: *indul, megy, jár, siet, visz, letesz vhová; eljön, kilép, megérkezik, hoz, elvesz vhonnan* stb. A közlést, gondolati tevékenységet kifejezők egyik gyakori bővítménye a *-róll-ről* ragos aszemantikus határozó: *mesél, beszél, énekel, szól, gondolkodik, ábrándozik vmiről.* Az érzelmeket kifejező igék gyakori vonzata az okhatározó: *ond vminek, csodálkozik vtnin, fél, óvakodik, repes vmitöl* stb. A kölcsönös tevékenységet kifejező igéknek van társhatározót tartalmazó vonzatstruktúrájuk: *tancol, perlekedik, barátkozik, kártyázik, vitázik vkivel.*

A cselekvés objektumát kifejezhetjük határozóval is: *belekapaszkodik az asztalba, figyel a zajra, rátapos a gesztenyére, belecsap a tenyerébe, gondoskodik vacsoráról, pipára gyújt, beleharap az almába* stb. Minthogy ezek az igék is tárgyra irányuló cselekvést fejeznek ki, a tágabb értelemben vett tranzitív igék közé soroljuk őket. A tranzitív igék tárgyi és határozói vonzata sok esetben fölcserélhető: *néz vmit/vmire; eszik vmit/vmiből; válogat vmit/vmiben.* Gyakori az az igetípus, melyben a cselekvés objektumának határozószerepét valamely igekötő teszi kötelezővé, vö. *figyel vmit,* de *felfigyel vmire; megvilágít vmit,* de *átvilágít vmin; belenyúl vmibe, átnyúl vmin, hozzányúl vmihez* stb.

Strukturális határozói bővítmény az eszközlő határozó a szenvedő igék vonzatkeretében: *A levél felolvastatik a hírnök által; A rabló a csendőrök által elhurcoltatik.* A mediális igék okhatározója is strukturális bővítmény: *pirosodik a szégyentől; lefogy a tornától; kinyílik a huzattól.* A strukturális vonzatok az ige által leírt folyamat végzőjét, okozóját jelenítik meg.

A szabad határozók között a leggyakoribbak az idő- és a helyhatározók, ezek ugyanis minden igéhez hozzátehetők. Például *tegnap olvasott, nyolckor kapcsolja be a rádiót* (időhatározós igék); *a parkban hintázik, színpadon szerepel* (helyhatározós igék). Természetesen ezek a határozók is lehetnek kötöttek bizonyos igecsoportokban.

Minél tartalmatlanabb, üresebb vagy éppen általánosabb jelentésű egy ige, annál több vonzatstruktúrája lehetséges. A *csinál, tesz, születik, van* igéknek többféle határozói vonzatuk van; lásd a *van* ige vonzatait: *János otthon van* (helyhatározó); *A névnapom szeptemberben van* (időhatározó); *Kétszer van vizit* (számhatározó); *Anna gondban van* (állapothatározó); *Otvenketten vannak* (számállapot-határozó); *Ez mind miattad van* (okhatározó); *A kés acélból van* (eredethatározó); *Van még egy csöpp a levesből* (partitivusi határozó); *A bátyám dolgozni van* (célhatározó); *Gyerekkel vagyok* (társhatározó); *A bemondónak csíkos nyakkendője van* (részeshatározó).

Szakirodalom

E. Abaffy Erzsébet: A mediális igékről. *MNy.* 74 [1978]: 280-93.

E. Abaffy Erzsébet: A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezésmódjai. *MNy.* 75 [1979]: 329-31

E. Abaffy Erzsébet: Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 104-21.

E. Abaffy Erzsébet: Az igemód- és igeidőrendszer In- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 120-83.

Antal László: Gondolatok a magyar igéről. *MNy.* 57 [1961]: 273-9.

Antal László: Jól ismerjük a magyar igét? In: *Egy új magyar nyelvtan felé.* Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 116-33

Antal László: Még egyszer az igéről. In: *Egy új magyar nyelvtan felé.* Magvető Kiadó, Budapest, 1977.154-67.

Balázs János: Az ige grammatikája és szemantikája a szintagmatika szempontjából. In: Károly Sándor (szcrk.): *Az ige grammatikája és szemantikája.* Budapest, 1967. 6-12.

D. Bartha Katalin: Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 60-103.

D. Bartha Katalin- Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 55-119.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Slovenské Pedagogické Nakladelstvo, Bratislava, 1969.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Deme László:/! *nyelvről felnőtteknek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

Elekfi László: Az ige alanya és az alanytalan igék. In: Barczi Géza és Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest, L956. 214-20.

Fabo Kinga: A gyakorító és a mozzanatos igék szemantikája. *ANyT.* XVII., 1989. 31-48.

Farkas Vilmos: Az igei állítmány. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvta na* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 638-46.

Gremsperger László: Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése. *MNy.* 75 [1979]: 62-8.

Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 320-50 kk.

R. Hutás Magdolna: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 649-72.

R. Hutás Magdolna: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* H/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 237-47.
Károly Sándor: A magyar intranzitív-tranzitív igeképzők.*ÁNyT.* V., 1967.189-218.
Keszler Borbála: Tartalomváró szavak és kifejezések grammatikai és szöveggrammatikai szerepe. In: Havas Ferenc-Horváth Katalin-Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára.* Budapest, 1990.142-5.
Kicfer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyarnyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.
Kiefer Ferenc: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *MNy.* 92 [1996]: 257-68.
Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális ma gyár nyyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.
Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* 1928-42.
Komlósy András: Fókuszban az *igék*. *ÁNyT.* XVII., 1989.171-82.
Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 299-527
M. Korchmáros Valéria: Ige vagy segédige? In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves.* Szeged, 1997. 109-23.
H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.*ÁNyT.* VI., 1969. 229-70.
H. Molnár Ilona: Az úgynevezett mély szerkezet kategóriáinak kérdéséhez, különös tekintettel az igére. *NyK.* LXXIV, 1972. 91-120.
Papp István: Néhány szó az igei paradigma kérdéséről. *MNy.* 58 [1962]: 166-73.
Pete István: Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. *MNy.* 79 [1983]: 137-49.
Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Nyr.* 118 [1994]: 232-47.
Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak? *Nyr.* 110 [1986]: 268-73.
Tcmesi Mihály: Az ige. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 201-11.
Velcsov Mártonné: Az ige. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyarnyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 17-24.
Wacha Balázs: Az „aspektualitás" és tanítása. *Nyr.* 107 [1983]: 149-65.
Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 219-82

Az igetövek

Az igetövek lehetnek egyalakúak és többalakúak. A magyar ige töveknek kb. 85%-a **egyalakú, egyváltozatú,** s csupán a tövek 15%-a tartozik valamilyen **többalakú, többváltozatú** tőtipusba. Természetesen az egyes típusok szöveggyakorisága a fentiektől eltérő.

Az igetövek összefoglaló táblázata

Tőtípus		Példa	Tovaltozatok
egyalakú		*ír, tanul*	
tobbalakú			
st ~ s és *szt — sz* változatú		*fest, éleszt*	*fest-, fes-*
t ~ s változatú		*vitat, alkot*	*vitat-, vitas-*
hangzóhiányos		*igényel, csörög*	*igényel-, igényi-*
v-s	csupán *v-s*	*fő, lő, nő*	*fő-, föv-*
	sz-es változatú	*eszik, iszik, tesz*	*tesz-, té-, te-, tev-*
	yz-es és *d-*<\ válfo7atú	*fekszik, alszik*	*feksz-ik, feküd-, fekv-, fek-*
		haragszik, tolakodik	*haragsz-ik, haragúd-, harugv-*
sz-es és *d-s* változatú		*furakodik, gyarapodik*	*furakod-ik, furaksz-ik*
sz-es és *z-s* változatú		*igyekszik*	*igyeksz-ik igyekez, igyekv-*
		emlékszik, szándékszik	*emléksz-ik, emlékez-*
M-es változatú		*megy*	*megy-, men-, me-, mé-*
		jön	*jön-, jöv-, jö-*
		van	*van-, vagy-, vol-, val-*

Egyalakú igetövek

Az egyalakú igetövek jellemző sajátossága, hogy bármilyen hozzájuk kapcsolódó toldalék előtt változatlanok. Mind mássalhangzóra végződnek, mégpedig a *c, dzs, h, ty* és *zs* hang kivételével mindenféle mássalhangzóra végződhetnek. Például: *ad (ad-ok, ad-ja, ad-tam, ad-ja), ír (ír-ok, ír-ja, ír-tam, ír-na).*

Többváltozatú igetövek

1. Az sí ~ s és *szt ~ sz* változatú igetövek

Kb. 120 *-t* végű ige *st~s, szt—sz* tőváltakozást mutat. Ilyenek például: *fest, éleszt, hegeszt, süllyeszt* Ezek az igék egy kivételével *(fest) szt-re* végződnek. Felszólító módú alakjaikból azonban hiányzik a *t: fessed, élesszed, hegesszétek; fesd, éleszd, hegeszd* stb.

2. A *t ~ s* változatú igetövek

Közel 600 *-t* végű ige *t ~ s* váltakozást mutat, például: *alkot, kutat, siet, üt, vitat.* Ezek az igék két kivétellel *(lát, bocsát)* rövid magánhangzó + f-re végződnek, felszólító módú alakjaikban azonban *t* helyett *s* van: *alkoss, kutass, siess, vitess; kutasd, vitasd;* stb.

A korábbi grammatikák a -/ végű igéket mind egyalakúnak minősítették, annak ellenére, hogy egy részük felszólító módban a szótári tőtől eltérő tőváltozatban kapja meg *aj* módjelet, mely aztán teljesen hasonul a tő végződéséhez, s ezt írásban is jelöljük.

A jelenség csak történetileg magyarázható: egy igen korai sajátos összeolvadásról van szó.

3. Hangzóhiányos változatú igetövek

A hangzóhiányos változatú igetöveket az jellemzi, hogy szótári tövük utolsó szótagbeli magánhangzója rövidebb tőalakjukból hiányzik, ezért melléktövük mássalhangzótorlódásra végződik: *zörög, zörg-*.

Nem soroltuk a hangzóhiányos változatú csoportba azokat az igéket, melyeknek mindkét tőváltozatához hozzáilleszthető valamelyik toldalék, de a két származék között jelentesbeli különbség mutatkozik, s a hangzóhiányos tő csupán szókészleti egységekben fordul elő, például: *tarol: taroló ~ tarló, tárol: tároló ~ tárló, vádol: vádoló ~ vádló, ebédel: ebédelő — ebédlő, gázol: gázoló ~ gázló, kerepel: kerepelő ~ kereplő, vonalaz: vonalazó ~ vonalzó.*

Kb. 300 két vagy több szotagú ige tartozik ide; közöttük sok a képzett szó. Ebben a tőtípusban az igék *d, g, l, m, r* és z hangra végződhetnek. Például: *fürdik, ácsorog, kesereg, bérel, indokol, terem, gyötör, sodor, céloz, jegyez*

Az **ikes igéknél** igen gyakori a hangzóhiányos (torlódásos) tőváltozat. Ez van *-ik* ragos szótári alakjukban is. A nem torlódásos tőváltozatot általában csak a ;'-vel kezdődő személyragok, a felszólító mód *j* jele előtt, a határozói igenévben, a műveltető, a ható igei és a *-gatl-get* gyakorító képzős származékokban használjuk: *ugorjátok* (kijelentő vagy felszólító mód, határozott ragozás), *ugor-j, ugor-va, ugor-hat, ugorgat;* egyéb alakokban a torlódásos változat szerepel: *ugr-ok, ugr-unk* stb. Olykor mindkét tőalakból megalkotható egy toldalékos forma: *ugor-sz ~ ugr-asz, ugor-tok ~ ugrótok;* a feltételes módú alakoknak is két változatuk van: *ugor-na* vagy *ugr-ana,* a főnévi igenévnek szintén: *ugor-ni ~ ugr-ani. A* kétféle alakhoz stiláris különbség kapcsolódhat.

Ebben a csoportban vannak olyan igék, amelyeknek a felszólító módjával, határozói igenevével, valamint a *-hatl-het, -gatl-get* képzős származékának megalkotásával nehézségeink támadhatnak. így például a *csuklik, fénylik, hanyatlik* igék efféle alakjai

szokatlanok: *csukol-jon, csukol-va, csukol-hat;* még inkább: *vonagol-va, fényei-jen, hanyatol-va*.

Szokatlanságuknak az az oka, hogy szótári alakjukban is a hangzóhiányos tő szerepel (továbbá, hogy többségük olyan medialis ige, melyet felszólító alakban igen ritkán használunk). Ennek igen erős hatása van a többi toldalékos alakra is, ezért bizonytalankodunk, ha ettől eltérő tőalakra lenne szükség. Nyugodtan használhatjuk azonban a magánhangzóval bővülő tövet, nyelvünk hagyományaival ugyanis nincsenek ellentétben az efféle alakok. (A régi nyelvben és a nyelvjárásokban is van *csukoljon, csukolva, csukoljál.)* Van azonban jó néhány igénk, amelynek nem képezhetjük így, egy magánhangzóval bővebb tőváltozatából a felszólító módját. Nem lehet mondani, hogy **híreljen (< hírlik), *rejelhet (< rejlik), "rémeivé (< rémlik).* Ezeknek ugyanis nem jött létre sohasem magánhangzós tőváltozatuk, hiszen többnyire újabb keletkezésű igék. Az ilyen fiatalabb igék ma már egyalakú, de hiányos ragozású igéknek számítanak (vö. Az igeragozás c. fejezettel). Kérdéses hiányzó alakjaikat vagy más képzős származékkal, vagy rokon értelmű szóval, esetleg körülírással kell helyettesítenünk; például: *rémlik* helyett *tűnik (tűnjön!), hírlik* helyett *azt mondják (mondják azt!)* stb.; csak arra kell ügyelnünk, hogy félreértésre ne adjunk okot.

Az **iktclcn** igék alakváltozatai és származékai gyakrabban alakulnak a szótári tőből. A szótári és a torlodasos tőalak használatának aránya az ige végső mássalhangzója, sőt a tő utáni egyes toldalékok szerint is különböző. A hangzóhiányos tőváltozat leggyakoribb az *r* végű igék, legritkább az / végűek sorában (pl. *bitorlód, gyöttröm, söpri, tiprod,* de: *érzékelem, hengereli, torolja, panaszolod* stb.).

4. A v-s változatú igetövek

A v-s változatú igetöveknek több alcsoportjuk van: 1. csak v-s változatúak, 2. *sz-es és* v-s változatúak és 3. sz-es, *d-s* és v-s változatúak.

4.1. Csupán v-s **változatú** a/ő, *lő, nő, nyű. ró* és a *szó* ige. Csak ezek az igék végződnek szótan tőalakjukban magánhangzóra.

Az idetartozó igéknek két tőváltozatuk van. A szótári tő egytagú, hosszú magánhangzós végű (pl. *sző),* a melléktő rövid magánhangzójú és v-re végződik *(szöv-).*

A v-s tövű igéknek a szótári tőalakja szerepel a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú második meg harmadik személyű általános ragozású alakján kívül a határozott ragozás többes első személyében *(sző-sz, sző, sző-tök, sző-nek; sző-jük);* múlt időben *(sző-tt-em* stb.); felszólító és feltételes módban *(sző-j-ek, sző-né-k* stb.); a főnévi igenév, a befejezett melléknévi igenév, a határozói igenév és a ható ige képzője előtt *(sző-ni, sző-tt [anyag], sző-ve, sző-het).* Az igei paradigma többi tagjában és más képzők előtt a melléktő szerepel; például: *szöv-ök, szöv-om, szöv-ő, szöv-és, szöv-öget* stb.

Kiejtésbeli sajátságuk ezeknek az igéknek, hogy némely, egyetlen mássalhangzóból álló vagy egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékuk kezdő hangja - többnyire intervokális helyzetben - megnyúlik. Ezt a nyúlást írásban nem jelöljük: *nőtök, szőj, szője, rójuk* stb. Egyedül a határozott ragozás felszólító mód egyes számú második személyének rövidebb alakjában jelöljük a hosszúságot: *sződd, ródd.*

4.2. A v-s változatú igetövek közül 7 sz-es és v-s **változatú** *(lesz, tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik).* Mind palatális hangrenduek és egy szótagúak. (Az *iszik* igében eredetileg veláris *i* volt, ezt bizonyítják a szó ragos alakjai: iszom, *isznak* stb.)

Ezeknek az igéknek négy tőváltozatuk van. A szótári alak, illetőleg az ikeseknél a szótári tősz-re végződik, ezenkívül van v-s változatuk és legtöbbjüknek még két, magánhangzós végű, mindkét említett mássalhangzót nélkülöző melléktövük. Ezek közül az egyik rövid, a másik hosszú magánhangzóra végződik; például: 1. *vesz, 2. vev-,* 3. *ve-,* 4. *vé-*

A *lesz* igének a folyamatos melléknévi igenevét kétféleképpen alkothatjuk meg: a *lev-* és a *lév-* tőből. Ennek az igének tehát van egy 5., hosszú magánhangzós v-s töve is. (Ritkán ugyan, de előfordul a *tesz* igének is a hosszú magánhangzós v-s tőből képzett folyamatos melléknévi igenévi alakja: *mitévő* legyek.)

Az AkH." megjelenése óta számon kell tartanunk a *hisz* igének is a hosszú magánhangzós v-s tövét *(hívő),* a Helyesírási Bizottság ugyanis az általános (a *hívek* analógiájára keletkezett) hosszú ejtés elterjedtségét figyelembe véve, az eredeti rövid magánhangzós alak helyett *(hivő)* a hosszú magánhangzóst fogadta el.

Az sz-es és v-s tövű igéknek a szótári tőalakja csak a kijelentő mód jelen idejű alakjaiban fordul elő, tehát közvetlenül személyragok előtt: *visz-ek, vesz-el, hisz, esz-ik, isz-sza* stb., s ha megvan ezeknek az igéknek a *-gat, -get* képzős származékuk, ezt is ebből a tőből szoktuk képezni: *eszeget, iszogat.* (Ebből a tőből alakul még a *hisz* ige *-ékeny* melléknévképzős származéka is: *hisz-ékeny.)*

A v-s tőváltozat található mind a hét igénél az *-ó, -ő* igenévképző és az *-ás, -és* főnévképző előtt *(vev-ő, iv-ás),* illetőleg egy-két más származékban *(tev-ékeny),* s a két ikes ige múlt idejű, általános ragozású egyes szám harmadik személyében: *ev-ett, iv-ott* (de: *e-tt-em, i-tt-ál).*

A rövid magánhangzóra végződő tő a múlt időben és bizonyos mássalhangzós kezdetű képzők előtt szerepel: *te-tt, hi-tt-e, ve-tt-ük; ve-het, te-tet* (de lehet *té-tet* is), *vi-tel* stb., valamint a beálló történésű melléknévi igenévben is, például: *le-endő.*

A hosszú magánhangzós tő csak néhány paradigmatag részben választékos, olykor régies hangulatú variánsában fordul elő: *lé-gy, té-gy, vé-gy, ví-gy;* és egy-két képzett származékban: *lé-t, é-tel, vé-tel, té-tlen,* ve-ve, *lé-vén* stb. A korábbi grammatikák (MMNyR., MMNy.) szerint a *hisz,* az *iszik* és a *visz* igének nincs hosszú magánhangzós töve. Megfontolandó azonban, hogy a határozói igenévi alakot nem hosszan kellene-e ejteni és írni: *elvíve* a levelet...; nem *hívén* neki, ...

Sajátos ezeknek az igéknek a felszólító módja, ugyanis ebben a tőtípusban a felszólítómód-jel *gy,* mely általában a rövid (olykor a hosszú) magánhangzóra végződő tőváltozathoz járul, s a *hisz* ige felszólító módjában meg is nyúlik (ezt írásban is jelöljük): *te-gy-ek, ve-gy-él, e-gy-em, té-gy, vé-gy, hi-ggy-e, hi-ggy-en* stb. Ezekben az igékben megnyúlik a feltételesmód-jelnek és a főnévi igenév képzőjének a kezdő *n* hangja is a rövid magánhangzós tő után: *te-nne, ve-nni* stb.

4.3. *Az sz-es, d-s és v-s* **változatú csoportba** 13 ikes ige tartozik *(alkuszik, cselekedik dicsekedik, gyanakodik, haragszik, menekedik, növekedik, tolakodik, törekedik, esküszik alszik, fekszik, nyugszik).*

Az sz-es, *d-s* és v-s változatú igéket **két** csoportra szokták osztani. Az első csoportba sorolják azokat az igéket, melyeknek négy tövük van: sz-es, *d-s, v-s* és mássalhangzós végű *(feksz[ikj, feküd-, fekv-, fek-).* Idetartozik az *alszik, fekszik, nyugszik,* valamint részben az *esküszik* ige.

Az *sz-es, d-s ós* v-s tövűek második csoportjába a *dicsekszik ~ dicsekedik* típusúakat soroljuk. Ebben az alcsoportban az igéknek *d-s* vagy *-kodikl-kedik* képzős változata a *d-t* már a szótári alakban is tartalmazza, tehát ezeknek az igéknek tulajdonképpen két szótári alakjuk van: *alkuszik ~ alkudik, cselekszik ~ cselekedik, esküszik ~ esküdik, dicsekszik — dicsekedik, gyanakszik ~ gyanakodik, törekszik ~ törekedik* stb. Ezeknek az igéknek három tövük van: sz-es, *d-s* és v-s *(dicsekszik, dicseked[ik], dicsekv-).*

fia, alszik csoportjába tartozó igéknek az sz-es tőalakjait használjuk a kijelentő mód jelen idejében (vagyis közvetlenül személyragok előtt, éppúgy, mint az előző típusban, az sz-es és v-s változatúaknái). E tőalaknak van egy hangzóhiányos és van az *sz* előtt egy *u~ú* hangot tartalmazó változata is. Az előbbi a gyakoribb, minden személyrag előtt használható *(alsz-om, alsz-ol, alsz-ik, alsz-unk, alsz-otok, alsz-anak);* az utóbbi ritkább és választékosabb, a köznyelvben inkább csak a többes szám második és harmadik személyében szokott előfordulni *(alusz-tok, alusz-nak,* de igekötővel tárgyassá tett határozott ragozású formájukban - az első két személy kivételével - csak így: *kialussza magát, kialusszuk magunkat, kialusszátok magatokat, kialusszák magukat).*

A d-s tő szerepel az idő- és módjelek előtt *(alud-t-am, feküd-né-l, haragud-j-anak),* közvetlenül személyrag előtt azonban csak ritkán (pl. *feküd-nek, alud-tok);* az igenévképzők közül a főnévi és a befejezett melléknévi igenév képzője előtt *(nyugod-ni, nyugod-t, alud-t[tejj).* Egyes sz-es, *d-s* és v-s változatú igéknél a határozói igenév képzője előtt is csak ez a tő fordulhat elő *(nyugod-va, megharagud-va),* másoknál a *d-s* tő a *d* nélküli rövidebb tővel váltakozik *(feküd-ve* vagy *fek-ve).* Ugyanez a kettősség figyelhető meg a ható ige képzője előtt *(alud-hat* vagy *al-hat),* bár néha a ható igei származék csak a *d-s* tőből képezhető *(haragud-hat);* árnyalatnyi jelentéskülönbség is fűződhet a két változathoz.

A v-s tőváltozatot használjuk a folyamatos melléknévi igenév képzője és az *-ásl-és* főnévképző előtt *(fekv-ő, alv-ás).*

A rövidebb, valamilyen egyéb mássalhangzóra végződő tő a határozói igenév, a műveltető meg a ható ige képzője előtt és - ha egyáltalán használatos - a fosztóképzős származékban fordul elő, esetleg a *d-s* tővel váltakozva: *fek-ve, al-tat, nyug-hat, nyug-talan;* ezenkívül néhány határozószóvá vált szóalakban, például: *nyug-ton, fek-tem-ben.*

A *dicsekszik ~ dicsekedik* csoportban a *d-s* tő az előbbieknél gyakrabban szerepel, több igében a kijelentő mód jelen idejében is használhatjuk az sz-es tőváltozat mellett *(dicseksz-em ~ dicseked-em, esküsz-öl ~ esküdsz, dicseksz-ik ~ dicseked-ik),* bár 1. és 2. személyben igen ritka. Ugyancsak ez a tő található - az első csoporthoz hasonlóan - a ható ige képzője előtt és a határozói igenevekben *(veszeked-het, cseleked-ve);* ezeknek az igéknek műveltető származéka nemigen használatos (de pl. *meg-esküd-tet).*

A v-s tőváltozatot (amely mind magánhangzós, mind hangzóhiányos változatban előfordul) itt is az előző csoporthoz hasonló esetekben használjuk, de gyakran váltakozva a *d-s* tővel *(dicsekv-ő ~ dicseked-ő; törekv-ő ~ töreked-ő; gyanakv-ás ~ gyanakod-ás;* stb.).

Megjegyzendő, hogy az *esküszik* és a *menekedik* ige néhány származékában az *alízí/c-félékhez* hasonlóan megvan a mássalhangzós végű rövidebb tő is: *esk-et, menek-ül;* így ezek az igék mintegy átmenetet alkotnak az első és a második csoport között.

5. Az sz-es és *d-s* változatú igetövek

Az *sz-es* és *d-s* változatú típusba az ÉrtSz. és a VégSz. adatai alapján húsz ige tartozik: *dulakodik, furakodik, gazdagodik, gyarapodik, hidegedik, kenekedik, lerészegedik, marakodik, megbetegedik, megelégszik melegedik, mosakodik, öregedik, tanakodik, telepedik, ülepedik, vastagodik, verekedik, veszekedik vetekedik* (bár a köznyelvben olykor más igét is ragoznak hasonlóan, pl. *epekedik ~ epekszik, hozakodik ~ hozakszik, kötekedik ~ kötekszik, lopakodik ~ lopakszik, megkeményedik ~ megkeménysz ik, nyalakodik ~ nyalakszik nyomakodik ~ nyomakszik, tülekedik ~ tülekszik* stb.).

Az sz-et d-vel váltakoztató igetöveknek *{öregszik ~ öregedik* típus) ugyancsak két szótári alakjuk van (bár a *gyarapodik* igének van mássalhangzós töve is: *gyarap-ít),* s az előző tőtípus második csoportjától *(dicsekszik ~ dicsekedik* típus) csak abban különböznek, hogy nincs v-s tőváltozatuk. Csupán képzett igék tartoznak ide, alapszavuk lehet névszó is, ige is; valamennyi ikes ragozású: *öregszik ~ öregedik, melegszik ~ melegedik elégszik ~ elégedik, ülepszik ~ ülepedik, veszekszik ~ veszekedik, mosakszik ~ mosakodik* stb. Többjüknél inkább a mássalhangzó-torlódás nélküli, egy szótaggal hosszabb *d-s* változatok a választékosabbak.

Két tőalakjuk közül az egyik sz-re, a másik *d-re* végződik: 1. *gazdagsz(ik), 2. gazdagodik).* Az sz-es tő csak a kijelentő mód jelen idejében, tehát közvetlenül személyragok előtt található *(óregsz-em, megelégsz-el* stb.), a *d-s* tő viszont bármelyik toldalékos alakban, azaz ha ezeknek az igéknek csak a *d-s* szótári tőalakját vesszük figyelembe, az egyalakú igetövek módjára viselkednek *(öreged-em, leteleped-t-em, mosakod-ni, megeléged-ve, leüleped-és* stb.).

6. Az sz-es és z-s változatú igetövek

Az *igyekszik, szándékozik* és az *emlékszik* igét (mivel mindháromnak van sz-es és z-s tőváltozata) sz-es és z-s változatúnak neveztük. Az *igyekszik* tőalakjai: 1. *igyeksz-, 2. igyekez-,* 3. *igyekv-.* Az *emlékszik* tőalakjai: 1. *emléksz-, 2. emlékez-.* A *szándékszik* tőalakjai: 1. *szándéksz-, 2. szándékoz-.*

Lehetne ezeket az igéket különleges kivételként a *d-s* változatúak közé is sorolni, mégpedig az *igyekszik* igét a v-s, sz-es és *d-s* változatúak *(dicsekszik ~ dicsekedik* típus), az *emlékszik* és a *szándékozik* igét az sz-et d-vel váltakoztatok közé. Ezt indokolja az, hogy az *igyekszik* igében a három tő, az *emlékszik* és a *szándékozik* igében a két tő ugyanúgy váltakozik, mint az említett *d-s* típus tagjaiban, azzal a különbséggel, hogy a *d-nek* itt z felel meg. Az *igyekszik* igénél az sz-es tőváltozat csak kijelentő mód jelen idejében, vagyis közvetlenül személyragok előtt fordul elő. Az sz-es tőváltozat mellett azonban minden személyben használhatjuk a z-s tövet is, például: *igyekszem ~ igyekezem* (vö. *dicsekszem ~ dicsekedem), igyekszel — igyekezel* (vö. *dicsekszel ~ dicsekedet), igyekszik ~ igyekezik* (vö. *dicsekszik ~ dicsekedik)* stb. Többes szám 2. személyben azonban a z-s tő gyakoribb *(igyekeztek)* az sz-es tővel szemben *(igyekszetek).*

A z-s tő szerepel az idő- és módjelek előtt: *igyekezett, igyekezzék, igyekeznék* (vö. *dicsekedett, dicsekedjék, dicsekednék);* az igenévképzők közül a főnévi, a befejezett melléknévi és a határozói igenév képzője előtt: *igyekezni, igyekezett, igyekezve* (vö. *dicsekedni, dicsekedett, dicsekedve), s* ugyancsak ez a tő található a ható ige képzője előtt

is: *igyekezhet* (vö. *dicsekedhet).* Ennek az igének (a v-s, sz-es és *d-s* változatúak legtöbbjéhez hasonlóan) a műveltető származéka nemigen használatos.

A v-s tőváltozatot a folyamatos melléknévi igenév képzője és az *-ásl-és* főnévképző előtt használjuk: *igyekvő, igyekvés* (vö. *dicsekvő, dicsekvés),* de váltakozva a z-s tővel: *igyekező, igyekezés* (vö. *dicsekedő, dicsekedés). A* kétféle alak között azonban bizonyos jelentésmegoszlás figyelhető meg. Az *igyekvés, igyekvő* jelentése lehet 'iparkodás, törekvés, fáradozás' (illetőleg 'iparkodó, törekvő, fáradozó') is, de 'járásban, cselekvésben való sietés, sietség' (illetőleg 'siető') is (ÉrtSz.), az *igyekezés, igyekező* viszont inkább csak az utóbbi, tehát 'mozgással, cselekvéssel kapcsolatos sietség'-re (illetőleg 'siető'-re) vonatkozhatik.

A *gazdagszik ~ gazdagodik* típushoz hasonlóan váltakoznak az *emlékszik ~ emlékezik* és a *szándékszik ~ szándékozik* ige tőalakjai.

A z-s tő bármelyik toldalékos alakban megtalálható: *emlékezem, emlékezünk, emlékezett, emlékezne, emlékezzél, emlékezni, emlékező, emlékezve, emlékezhet* stb.; *szándékozom, szándékozunk, szándékozott, szándékozna, szándékozzál, szándékozni, szándékozva, szándékozhat* stb. (vö. *gazdagodom, gazdagodunk, gazdagodott, gazdagodna, gazdagodjál, gazdagodni, gazdagodó, gazdagodva, gazdagodhat* stb.), tehát ha csak a z-s tövet vesszük figyelembe, akkor egyalakú igék módjára viselkednek.

Az *emlékszik* ige 'valakinek, valaminek az emlékét felidézi, kegyelettel adózik neki; megemlékezik róla' jelentésében csak a z-s tő használatos (tehát ebben a jelentésben az ige egyalakú!). Egyébként ('korábban megismert személynek, dolognak a képét, állapotát, eseménynek a mozzanatait fel tudja idézni' jelentésben) az sz-es tő kijelentő mód jelen időben, tehát közvetlenül a személyragok előtt található: *emlékszem, emlékszel, emlékszik* stb. Többes 2. és 3. személyben a z-s tő gyakoribb: *emlékeztek, emlékeznek* (vo *gazdagodtok, gazdagodnak)* az sz-es tővel szemben: *emlékszetek, emlékszenek* Az egyes szám mindhárom személyében és a többes szám 1. személyében azonban az sz-es tő gyakoribb, a z-s változat választékosabb.

7. Az «-es változatú igetövek

Három igét *(megy, jön, van)* «-es **változatúnak** neveztünk. Egyetlen közös sajátságuk - amire elnevezésük is utal -, hogy van *n-es* tőváltozatuk is, ezenkívül azonban még mindegyiknek vannak más jellegű tövei is. Sajátságos viselkedésük miatt rendhagyónak is szokták mondani őket.

a) A van tőalakjai: 1. *van-, 2. vagy-,* 3. *vol-,* 4. *val-. A* szótári tőalak, a *van-,* csak két paradigmatagban, a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú harmadik személyében található meg: *van, van-nak,* illetőleg az ige - egyetlen állandó szókapcsolatban szereplő - főnévi igenevében: *van-ni* (van). A *gy-s* tő használata is korlátozott, a jelen idő többi négy személyében fordul csak elő: *vagy-ok, vagy, vagy-unk, vagy-tok.* Leggyakoribb a *vol-* tőváltozat, ez szerepel a múlt idő és a feltételes mód jele előtt: *vol-t-ak, vol-ná-l.* (A felszólító mód jele ebben az igében nem fordul elő, mert helyette a *lesz* ige megfelelő alakjait használjuk: *legyek, legyél* stb.) A *val-* tő csak a már melléknévvé, illetőleg viszonyszóvá vált melléknévi igenévben található: *val-ó;* továbbá elbeszélő múltban: *val-ék.*

b) A megy tőalakjai: 1. *megy-,* 2. *men-,* 3. *me-,* 4. *mé-. A* szótári tőalak, a *gy-s* tő csak a kijelentő mód jelen idejének négy alakjában szerepel (ezek közül az egyik hosszú magánhangzós): *megy-ek, mégy, megy, megy-ünk. A* leggyakoribb az *n-es* tő, ezt ta-

láljuk a jelen idő többi személyében *(men-tek, men-nek);* az idő- és módjelek előtt *(tnen-t-ünk, men-j, men-ne),* ehhez járul a legtöbb képző is *(men-ni, men-ő, men-és, men-eszt). A me-* tő a ható igei származékban kerül csak elő: *me-het;* a *mé-* pedig a jelen idő egyes számú második személyében: *(te) mész,* a *mégy-gye* váltakozva.

c) A jön tőalakjai: 1. *jön, 2. jöv-,* 3. *jö-. A* szótári tő a *van* igéhez hasonlóan a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú harmadik személyében szerepel: *jon, jön-nek,* illetőleg feltételes módban *(jön-né-nk, jön-né-nek)* és a főnévi igenévben: *jön-ni. A* v-s tő található a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú első személyében: *jöv-ök, jöv-ünk;* ezenkívül a folyamatos melléknévi igenévben meg az *-ásl-és* képzős főnévi származékban: *jöv-ő, jöv-és. A* rövid magánhangzóra végződő tő a leggyakoribb; érdekes sajátsága, hogy utána a toldalék kezdő mássalhangzója megnyúlik, s ezt a hosszúságot írásban is jelöljük: *jössz, jö-tt-ök, jö-jj-enek* stb.

Ezt az igét v-s tőváltozata miatt a v-s változatúak közé is szokták sorolni, de n-es szótári töve elkülöníti azoktól; v nélküli, hosszú magánhangzós tőalakja *(jő)* viszont mai nyelvünkben már csak a - ritkán használatos - *jőve* határozói igenévben szokott előfordulni, klasszikusainknál azonban még gyakori, például: *„Anyját latja jóm a korlátok felől"* (Arany: Toldi).

A zárt és nyílt tőosztályok kérdése

A nyelvünkben megtalálható tőosztályok bővíthetőség szerint két csoportra oszlanak: zárt és nyílt tőosztályokra. Zárt főosztályoknak nevezzük azokat a főosztályokat, amelyekbe nem kerülhetnek be új elemek. Nyíltaknak pedig azokat, amelyek újabb szavakkal bővülhetnek.

A több tőváltozattal rendelkező szavak általában zárt tőosztályokat alkotnak, mert azok a változások, tendenciák, amelyek létrehozták őket, már régen lezárultak. Az idegen szavak tehát, melyek nyelvünkbe próbálnak beilleszkedni, szükségszerűen az egyalakúak osztályába kerülnek, mivel a rendszer nagyobb részéhez igazodnak, s a tőtani változási tendenciák is általában az egyalakúvá válás felé mutatnak.

Mozgás a tőtípusok között

A tőtípusok között van bizonyos mozgás. Ennek fő oka az analógia. A mozgás általában az egyalakúvá válás felé mutat, de van példa többalakúvá válásra is.

Az egyalakúvá válás azonban nem mindig megy végbe teljesen. Gyakran előfordul, hogy egy-egy esetben egymás mellett él a régi és az új alak. A nyelv azonban az alakkettősséget nem hagyja kihasználatlanul, s a kétféle alakhoz kétféle jelentést kapcsol, azaz szóhasadás következik be. (Szóhasadás az a nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több alakváltozatra bomlik ugyanabban a nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéselkülönulés következik be, függetlenül attól, hogy a

hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megoszlása előzte-e meg a másikat.)

Bizonyos alakváltozatok között pontosan megragadható jelentésbeli különbség alakul ki, más szópárok tagjait egymástól nem is jelentésbeli, hanem csupán alkalmazásbeli különbség választja el. A jelentéskülönbség jellege szerint a következő csoportokat lehet megkülönböztetni.

a) A szópárok egyes tagjainak jelentése között csak árnyalati, használatbeli különbség van, például: *gyanakodó ~ gyanakvó, dicsekedő ~ dicsekvő, törekedő ~ törekvő, igyekező ~ igyekvő* (a *d-s* és z-s tövű alakok folyamatos melléknévi igenevek, a v-s tőből képzettek inkább állandósult tulajdonságot kifejező melléknevek); *igyekezés ~ igyekvés; alkudik* 'rábeszél, hogy engedjen az árból' ~ *alkuszik* 'ua.', de: 'meghátrál, beadja a derekát' is.

b) Ugyanazon igének kétféle tőváltozatából képzett alakjai között szóhasadás következhet be: *ebédelő* 'aki ebédel' ~ *ebédlő* 'ahol esznek', *vádoló* 'aki vádol' ~ *vádló* 'vádat emelő személy', *gázoló* 'aki gázol' ~ *gázló* 'átkelésre alkalmas hely', *vonalazó* 'aki vonalaz' ~ *vonalzó* 'vonalazásra szolgáló eszköz', *igyekező* 'aki igyekszik' ~ *igyekvő* mn. stb.; *szőtt* 'szövéssel készült; apró mozzanatokból folyamatosan létrehozott, összeállított, megszerkesztett, megalkotott, írásműbe beszerkesztett' ~ *szövött* 'szövéssel készült', *rótt* (pl. megrótt 'megszidott' tanuló, deszkából összerótt ház, *kirótt* adó) ~ *rovott* (pl. *rovott* tanuló 'írásbeli rovásban részesített', *rovott* múltú személy).

Az egyalakúvá válás mellett előfordul többalakúvá válás is. Az sz-es és *d-s* változatú igékben például olyan képző vagy képzőbokor van, amely valamiféle *d* képzőt tartalmaz. Az analógia hatására azonban azokban az igékben, amelyekben eredetileg a *d* nem váltakozott sz-szel, ugyancsak megjelenhet az ÍZ, például: *epekedik ~ epekszik, hozakodik ~ hozakszik, kötekedik ~ kötekszik, lopakodik ~ lopakszik, megkeményedik ~ megkeményszik, nyalakodik ~ nyalakszik, nyomakodik ~ nyomakszik, tülekedik ~ tülekszik* stb. - Az sz-es és *d-s* tövű igék csoportja tehát nyitott toosztály, mivel gyarapodhat újabb igékkel.

Szakirodalom

Grétsy László: *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Károly Sándor: Az igetövek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 313-20

Keszler Borbála: Az igető-váltakozásból származó párhuzamos alak- és jclentésmegoszlás. *NytudÉrt*. 83. sz. 1974. 281-2

Keszler Borbála: Az igetövek kvantitatív vizsgálata. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.). *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 91-7.

Keszler Borbála: Az *igyekszik* és az *emlékszik* totipusa. *MNy*. 68 [1972]: 209-10.

Velcsov Mártonné: Az igetövek. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 96-102.

Zelliger Erzsébet: Az igetövek. In: Bcnkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 41-60.

Az igeragozás

Altalános kategóriák

Igeragozáson az igető jelekkel és ragokkal való toldalékolását, igei paradigmán pedig ezeknek a toldalékoknak a rendszerét, ill. rendszereit értjük. Az igeragozási kategóriák szorosan összefüggenek az ige mondatbeli szerepével, tehát azzal, hogy az ige a mondat állítmánya. A mondat központi magjaként magán viseli az alany számának és személyének megfelelő jelöltséget (igei személyrag), képes utalni lehetséges tárgyi bővítményének határozott vagy határozatlan voltára (határozott vagy általános rago zás), jelentős szerepet játszik olyan mondatszintű szemantikai kategóriák kialakításában, mint a modalitás[1] és a mondat időszerkezete.

1. Az igeidő

Az igeidő az idő fogalmával összefüggő grammatikai kategória. Igeragozásunkban a jelen, a múlt és a jövő idő kategóriáját tudjuk megkülönböztetni. A múlt idejű esemény megelőzi, a jövő idejű követi a beszédidőt, a jelen idejű pedig egybeesik vele vagy tartalmazza azt (lásd A mondattan általános kérdései 4.3.). Az események idejét természetesen nemcsak morfológiai eszközökkel (tehát például az ige morfémaszerkezetén belül időjellel) adhatjuk meg, hanem más (pl. lexikai) eszközökkel is *{délben, holnap* stb.).

1.1. Ma már nem beszélhetünk a múlt idők rendszeréről, mivel csupán a *-t* jeles múlt időt használjuk, és azt is csak egyszerű múlt idő alakjában.

A múlt idők rendszerének egyszerűsödése több, egymással összefüggő okra vezethető vissza. Az egyik az igekötők rendszerének kifejlődése. A múlt idők egy részének a jelentése egybemosódott, és így fölöslegessé vált a használatuk.

[1] A modalitás a beszélői viszony (attitűd) megjelenése a mondatban. Tágabb értelemben modális minden mondat, amely nem tényt közöl, hanem a világ egy lehetséges állapotát mutatja be.

Statisztikai adatok (évszázadonként 10-10 szerzőtől 100-100 múlt idejű adat alapján) százalékban:

Igealak (típus)	16. sz.	17. sz.	18. sz.	19. sz.	20. sz.
íra	**35.5**	**34.5**	**21,1**	26,3	-
írt	**52,5**	48,9	74,0	73,4	**100,0**
írvala	**3,4**	**7,8**	2,2	0,2	-
(ír volt)	**0 5**	-	**0,1**	-	-
ín vala	**3,8**	5,4	0,9	**0,1**	-
írt volt	**4,3**	3,4	**1,7**		-

Az összetett múltak közül az *írt volt* típus az egyetlen, amely még ma is előfordul plusquamperfectum[2] értékben (főleg a Tiszántúlon, Erdély egyes nyelvjárásaiban és köznyelvében), a *szokott* ige esetében pedig igen gyakori, aminek oka segédigei szerepben a jelen idejű alak hiánya és a múlt idejű alak jelenre is kiterjedő vonatkozása (pl. *Szoktam parkban is sakkozni).* Ezért nehézséget okoz annak a kifejezése, hogy valami csak régen volt szokása valakinek.

Az elbeszélő múlt *(íra* típus) sem használatos az irodalmi és köznyelvben, a 20. századi szépirodalomban is csak mint archaizáló vagy nyelvjárási stíluselem fordul elő. Részletes bemutatása nyelvtanunkban apró betűsen a megfelelő paradigmáknál található.

1.2. A magyarban egy **jelen időt** tartunk számon, amely tehát egybeesik a mindenkori beszédidővel, **ill.** tartalmazza azt *{Most beszélek* - az eseményidő és a beszédidő egybeesik; *Juli megint csokit eszik; Zoltán gondját viseli a nagyszüleinek* - az eseményidő tartalmazza a beszédidőt). Jelen időt használunk általános érvényűnek tartott kijelentésekben vagy gyakran ismétlődő események jelölésére (például természeti törvények megfogalmazásában, közmondásokban: *A Hold a Föld körül kering. Aki nem akar adni, azt mondja, hogy nincs).*

A jelöletlen (azaz -0 morfémával jelölt alak) oppozícióban van a kötelezően jelölt múlt idővel. Ezt a strukturális sajátságot kiemelve a jelen és a múlt időt tekinthetjük csak grammatikai alapkategóriának, s ezektől megkülönböztetjük a variánsként élő szerkezeteket. A jövő **mint** időviszony kifejezése ti. csak körülíró, de még morfológiai természetű szerkezettel *(el fogok menni),* szintagmával *(holnap megyek),* **ill.** a jelen idejű alakkal történik *(Megyek, iszom egy kis vizet).* Csekély kivétellel a finnugor nyelvek többsége a magyarhoz hasonlóan a jelen idejű alakokat használja a jövő kifejezésére is.

A *menni fog* típusú jövő idejű alakok használatáról megoszlanak a vélemények. Vannak, akik szerint a határozott jövőt jelöli, mások szerint a jelen idejű alaktól csak választékosságában különbözik. Egy 1974-ben készült 1000 nyomtatott oldalnyi szépirodalmi szöveget feldolgozó statisztika szerint jövő idő kifejezésére jelen idejű alak 90,5%-ban,/og + (igető + *-ni)* alak 9,5%-ban fordult elő.

Másként: régmúlt, azaz egy múltbeli eseményhez viszonyított előidejűség kifejezője.

Bár a körülírásos igealakokhoz több szempontból hasonlít, mégis alapvetően eltér a határozói igenévi alak + *van* szerkezetrendszer *(meg van írva, meg volt írva, meg lesz írva* stb.) (lásd A határozói igenév 2.2.).

A jövő időnek szoros értelemben vett önálló morfológiai jelölője nincs. *A fog* + *-ni* morfológiai természetű, „körülíró" szerkezetet tekinthetjük egyedül a jövő idejű paradigma részének.

1.3. Az igeidők átvitele grammatikai metaforának tekinthető, hiszen morfológiai kategória átvitelét, transzpozícióját jelenti. Ilyen a praesens historicum (az elbeszélő jelen idő), mely a múltban végbement cselekvések, történések jelen idejű igealakokkal való kifejezése révén úgy ábrázolja az eseményeket, mintha azok a jelenben, „szemünk láttára" mennének végbe (pl. *Tegnap megyek az utcán, és a férjemnek a kollégámról mesélek, hogy milyen kibírhatatlan ember, s amikor hátranézek, ki jön mögöttünk? Hát nem épp a Lajos kolléga!).*

Ritkább a múlt idő használata jövő időviszony kifejezésére („ *Tégy le Dimén Ilkáról, ha nem, meghótál").*

2. A mód

A mód az igén morfológiailag jelölt kategória, melynek funkciója az egész mondat tartalmával van kapcsolatban, s alapvető szerepet tölt be a nyelv modális rendszerében, a modalitás kifejezésében (lásd A mondattan általános kérdései 4.2.). A mód nem univerzális kategória, megvan sok, de nem minden nyelvben; ezzel szemben a modalitás univerzális kategória, jelölői minden nyelv rendszerében megtalálhatók. A modális szisztéma kapcsolatban van, ill. lehet az igével, de a modalitás szemantikailag nem az igéhez tartozik, hanem az egész mondathoz. A modális jellemzők nagy része nem is jelölhető grammatikailag (pl. módjellel, *-hat* képzővel), hanem inkább lexikálisan (pl. partikulákkal: *csak, egyáltalán, hát* stb., módosítószókkal: *esetleg nyilván, talán* stb.). Hiba lenne, ha például a felszólító mód jelének a funkcióját felszólítás vagy parancs stb. kifejezésében jelölnénk meg, hiszen a módjel és az említett beszédtettek között nincs kölcsönös megfelelés: a felszólítás, parancs mint illokúciós aktus (a kimondással végrehajtható cselekvés, lásd A mondat általános kérdései 1.2., 1.3.) többféle mondatfajtával is megvalósulhat *(Most leteszed a macskát, és mész kezet mosni/./! Hányszor mondjam még, hogy moss kezet macskázás után/?/! Felállni!),* a különféle mondatfajták pedig más-más grammatikai jelölőt kívánhatnak. Az azonban kétségtelen, hogy a felszólítómód-jeles igealak csak meghatározott szintaktikai környezetben fordulhat elő (felszólító, óhajtó és kérdő mondatban vagy olyan mellékmondatban, amely leggyakrabban alanyt, tárgyat, célhatározót és bizonyos aszemantikus, azaz szemantikai csoportba nem sorolható határozókat fejt ki), s ezek a mondatok általában a beszélő akaratát, óhaját, engedélyét kifejező nyilatkozatokként valósulnak/valósulhatnak meg, tehát olyan eseményekre vonatkoznak, amelyek még nem tények.

Három igemódot különböztetünk meg: kijelentő, feltételes és felszólító módot.

2.1. A kijelentő mód (indicativus) használata a felszólító és az óhajtó mondat kivételével minden mondatfajtában lehetséges (pl. *Almát eszik. Eszik-e almát? Mit eszik? Min-*

det megeszi!). (A kijelentő mondat szintaktikai szerkezetével rendelkező, de felszólítást kifejező nyilatkozatokat természetesen nem tekintjük felszólító típusúnak, például *Senkinek a világon nem szólsz erről!)* Elsődlegesen a kijelentő mondatra jellemző, ebben a mondatfajtában csak kijelentő és feltételes módú igealak szerepelhet, de az utóbbi már modális értéket is hordoz *(Én is megenném.* - még nem tény, feltételhez/lehetőséghez kötődik) (vö. A mondat általános kérdései 4.2.).

A kijelentő mód mellékmondatbeli előfordulását semmilyen szintaktikai kategória sem korlátozza.

A kijelentő mondat modális alapértéke jelöletlen, ill. 0, de természetesen kijelentő mondattal is kifejezhetünk modalitást *(Lakott területen mehetsz ötvennel. Pisti hazamehetett).*

2.2. A feltételes mód (conditionalis) használata mindig modális jellegű, mivel a feltételes mód jelét tartalmazó ige lehetséges állapotra, folyamatra, cselekvésre stb. vonatkozik (tehát nem tényt közöl). Jellemzően óhajtó mondatban fordul elő, ennek kötelező eleme, de más mondatfajtákban is szerepelhet a fenti modális értéket képviselve (kijelentő: *Szeretnék almát enni;* felkiáltó: *De szeretnék almát enni!;* kérdő: *Vennél nekem almát? Ki venne nekem almát?).* Függő (mellékmondatbeli) óhajra és ebben a feltételes mód használatára csak kevés példát találunk a köznyelvi és a szépirodalmi nyelvhasználatban egyaránt, helyét jelentős részben a felszólító mód foglalta el *(„Azon tűnődtem, vajon megtenném-e én az én Magdusámért, hogy öt esztendeig drótoznék?").* A mellékmondatbeli feltételes mód kötelező a *mintha* kötőszó után, az esetek jelentős részében azonban kijelentő móddal szabadon váltakozhat. Ilyenkor a metaforikus módhasználat színezettebb érzelemnyilvánításra ad lehetőséget *(Nem hiszem, hogy Péter ilyet mondott/mondott volna).*

2.3. A felszólító mód (imperativus) használata kötelező a felszólító mondatokban, melyek a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak (ti. a beszélő a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el). Ezt a modális jelentést képviseli a módjel a többi mondatfajtában is, amelyben előfordulhat, de már csak kiegészítő értékként (óhajtó: *Legyen végre tavasz!;* kérdő: *Együnk almát? Ki vegye meg az almát?).* Mellékmondatban leggyakrabban függő felszólításban jelenik meg. Előfordul azonban, hogy nem tartalmaz felszólítást a mellékmondat, mégis felszólító módú az állítmánya. A felszólító mód efféle mellékmondatbeli használatát sokszor főmondatbeli szemantikai jegy, keretkifejezés (kulcsszó) határozza meg (pl. megengedés, lehetőség, szükségesség, cél, hajlandóság; *Hagyom, hogy elmenj; Óvlak attól, hogy elmenj; Most kell, hogy elmenj; Képes rá, hogy elmenjen; Meséltem neki, hogy elaludjon);* gyakran használunk felszólító módot akkor is, ha valaminek a meglétét vagy hiányát fejezi ki a mellékmondat *(Nincs, aki elmenjen),* vagy az alárendelés egészének illokúciós ereje terjed ki a mellekmondatra *(Nem akarom, hogy elmenj!).* Valószínű, hogy az alárendelt helyzetű felszólító mód megjelenését lexikális elem (úgynevezett kulcsszó), ill. ennek általános 'legyen'/'ne legyen' jelentéstartalma szabályozza.

A 2.2.-2.3. példáiban bemutatott mellékmondatbeli módhasználatot több szerző kötőmódnak (conjunctivusnak) tartja. Ez őrződött meg a *hadd* partikula + felszólító módú ige szerkezetben *(Hagyd, hogy elmenjek > Hadd menjek el),* így az nem is felszó-

litast, hanem engedélykérést (illetve enegedélyezést, ráhagyást, pl. *Hadd menjen),* kívánságot, vágyat fejez ki.

3. Az igeidő- és igemód-kategóriák rendszere

	Kijelentő mód	**Feltételes mód**	**Felszólító mód**
Jelen idő	+	+	+
Múlt idő	+	+	
Jövő idő	+	-	-

Ahogy az a táblázatból kiolvasható, jelen idő esetén mindegyik mód paradigmája megalkotható, míg múlt időben a kijelentő és a feltételes, jövő időben pedig csak a kijelentő. A mód megjelenésének a szempontjából: kijelentő mód mindegyik időparadigmában előfordulhat, feltételes mód a jelenben és a múltban, felszólító mód pedig csak a jelenben. A táblázat az igére mint típusra és természetesen nem minden igealakra érvényes (lásd Igeragozási paradigmák 4.).

Mind az idő, mind a mód kifejezésében van jelölt és jelöletlen oppozíció, a -0 tehát funkcióval bíró rendszertag. Jelöletlen, azaz a rendszerben 0 jelöltségű a jelen idő és a kijelentő mód, szemben a jelolt esetekkel.

Idő és mód kapcsolata nem kezelhető pusztán formális összefüggésként, szükséges a funkcionális-szemantikai aspektus vizsgálata is. A felszólító mód például formálisan a jelen idővel kapcsolódik össze, időjelentése szerint azonban olyan eseményekre vonatkozik, amelyek a beszédidőben még nem tények.

Az időjel és módjel az igealakban:

/ [- jelölt] módjel
[- jelölt] időjel.
^ [+jelölt] módjel
'+személvrae
(abszolút v. relatív) igető +1
[+ vagy-jeloitj
/ [- jelölt] módjel
[+ jelölt] időjel
˅ TILOS [+jelölt]

Ha az igealakban az idő [+ jelölt], akkor a mód kategóriája [+ jelölt] jeggyel már nem realizálódhat ugyanabban a szóalakban, tehát szintetikusan, hanem csak analitikusan, tehát szókapcsolatban például: *vártam volna.* Ebben a morfológiai természetű szerkezetben a feltételes módot a *volna* módjel értékű igei segédszóval jelöljük.

4. A nyelvtani szám és személy

Az igeragozásban megkülönböztetünk egyes számot (numerus singularis) és többes számot (numerus plurális), továbbá mindkét számban három személyt (persona). Az idő és a mód kategóriájához hasonlóan a szám és személy is funkcionális-szemantikai

kategória. Az általánosan meghatározott nyelvtani szám és személy a lexikai megvalósulás során válik konkréttá, az elvont kategóriából kiválasztódik az adott helyzetnek megfelelő funkció. A többes szám 3. személy például vonatkozhat az alanyban kifejezett vagy az előző mondatból „áthozott", a beszélőn és a megszólítotton kívül eső személyekre vagy objektumokra, vonatkozhat a nem tegezett megszólítottakra, és képviselheti az általános és a határozatlan alanyt. A *Már dolgoznak* mondat mindhárom jelentésben előfordulhat, de ha aktualizálódik (nyilatkozatként megvalósul), akkor a jelentés is egyértelművé válik.

Vannak azonban olyan igék, amelyekre a fenti funkciók valamelyike jellemzőbb, mint a többi. Például *Kikiáltották a köztársaságot:* a kontextusnak (a szöveg verbális és nem verbális környezetének) ismerete nélkül is általános alanyt valószínűsítünk. A *Megijedtek; Megszülettek* mondatokban az alany semmiképp sem lehet általános. Az úgynevezett alanytalan igéket a hiányos ragozású igék között részletesen tárgyaljuk (4.).

Előfordulhat az elsődleges funkcióval való ütközés is, ezt stilisztikai hatáskeltés szándéka motiválja. Például *Köszönöm, hogy beljebb húzódtunk* 'húzódtak'. A megszokottól eltérő szám- és személyhasználatra számos adatot találunk a dajkanyelvben *(Most szépen megeszi Tomi a főzeléket* 'megeszed'; *Anyu mindjárt hozza a teát* 'hozom a teát') vagy éppen az értekező prózában *(A vizsgált jelenségre több példát is bemutatunk* 'bemutatok').

4.1. Az általános személyragok funkciója az, hogy jelöljék az igealany számát és személyét; tárgyas igeken az igealany jelölésén kívül tárgyatlan használatra vagy 3. személyű határozatlan tárgyra is vonatkozhatnak. Lehet általános ragozású az ige határozott tárgy esetén is, ha az 1. és 2. személyű személyes névmás (pl. *te látsz engem/minket, ő lát engem/téged/minket/titeket, mi látunk titeket).* Idesoroljuk az E/l. alany esetén megjelenő *-laki-lek* ragot is *(én látlak téged/titeket),* itt ugyanis funkciómegoszlás figyelhető meg: a *-k* ragot használjuk a tárgy hiányának vagy határozatlan tárgynak az esetében *(én látok valakit),* a *-lak* ragot pedig a személyes névmási (határozott) tárgy mellett. A két alak *(látok, látlak)* együttesen jelöli ki azokat a vonzatszerepeket (összesen ötöt), amelyeket a többi 1. és 2. személyű általános személyrag külön-külön, ezt mutatja be az alábbi táblázat. A struktúrához a tárgyas igék tárgy nélküli használata is hozzátartozik (vö. *látok 0 : látok valamit),* mivel az igéhez ekkor is tartozik tárgy, csak a vonzat implicit marad.

Általános ragozás, illetve általános személyrag helyett az iskolai nyelvtanokban, illetve a korábbi szakirodalomban több helyen alanyi ragozás, alanyi személyrag terminus szerepelt. Ezt vetették össze a tárgyas igeragozás, tárgyas igei személyrag kategóriákkal. Ezek az elnevezések azt sugallják, hogy a két paradigma különbsége a csak alanyra, illetve az alanyra és a tárgyra való együttes utalásban ragadható meg.

Szám és **személy**	Névmás	**Ige-alak** ***lát-***	**Tárgy nélkül**	**A tárgy száma és személye**						Ossz. **tárgyi vonzat**
				E/l.	**T/l.**	**E/2.**	**T/2.**	**E/3.**	**T/3.**	
				határozott				**határozatlan**		
E/l.	**en**	*atlak*		-	**-**	+	+			**2**
		látok	+					+	+	**3**
E/2.	te	látsz	+	+	+	**-**	**-**	+	+	**5**
E/3.	ő	lát0	+	+	+	+	+	+	+	**7**
T/l.	**mi**	*látunk*	+	-	**-**	+	+	+	+	**5**
T/2.	ti	*Iáitok*	+	+	+	**-**	**-**	+	+	**5**
T/3.	ők	*látnak*	+	+	+	+	+	+	+	**7**

A *-lak* morféma tehát strukturálisan az általános ragozási sorba illeszkedik.

Felvetődhet azonban a leheloseg, hogy a határozott ragozáshoz utaljuk, mégpedig szemantikai szempontot érvényesítve, azaz azt emelve ki, hogy határozott tárgy jelenik meg a ragozott ige vonzásában. Ha így érvelnénk, akkor a *ti láttok minket* esetében is határozott ragozásról kellene beszélnünk, s azt kulon kellene kezelnünk a *ti láttok valakit* szerkezettől. Ez viszont következetlenség volna.

Harmadik megoldást is választhatunk: azt is mondhatjuk, hogy a *-laki-lek (-alaki-elek)* egy különálló ragozás, amely egyetlen paradigmatagból áll, és sem az általános, sem a határozott ragozásba nem illeszthető be. Ez a felfogás a rendszerbe illesztésnél fontosabbnak tartja a rag speciális tulajdonságainak a kiemelését.

4.2. A határozott személyragok funkciója az igealany számának, személyének és a 3. személyű határozott tárgynak a jelölése. A határozott személyrag utalhat implicit, tehát az adott mondategységben lexémával nem jelölt, de a kontextusból, ill. a beszédhelyzetből ismert tárgyra. (A tárgy határozottságának és határozatlanságának eseteit a Mondattannak a tárgyról szóló fejezete mutatja be.)

4.3. Az ikes szemelj ragok eredeti funkciója a cselekvő alanyra utaló ragozási rendszerekkel szemben a szándék nélkül cselekvő (mediális igei) alany számának és személyének a jelölése (vö. *megbíz : megbízik, tör: törik).* A funkcionális elkülönülés felbomlóban van, mivel ikesen ragozott ige alanya is lehet ágens, tehát szándékos cselekvő (pl *Péter egész nap süteményt eszik),* és a mediális szerepű alanyra való utalás is megvalósulhat más módon (pl. az ige *-ulj-ül* képzős származékának általános ragozásával). Ikes személyragok csak egyes számú, jelen idejű igealakokban fordulhatnak elő, de mindhárom módban. Az ikes személyragok tehát nem alkotnak teljes paradigmát, s a meglévő rendszer is változóban van. Az ikes személyragok helyét ugyanis egyre gyakrabban az iktelen általános személyrag foglalja el. Az ikes ragozás felbomlásáról beszélve azonban különbséget kell tenni az ikes ragozás alakjai, illetve az igetípusok között, mivel a nyelvi változás nem egyformán érinti az egyes alakokat, ill. típusokat. A mintegy 3400 ikes igének kb. 54%-a *d-re* végződik (pl. *növekedik, viselkedik),* ezekben az ikes ragozás fölénye tapasztalható. A rendszert teljességében azonban még ebben, a szenvedő és a visszaható szemléletet leginkább tükröző csoportban sem találjuk meg. A rendszer „nyomai" leghatározottabban a szabályos (úgynevezett állandó) ikes igék típusában, a leghalványabban a kijelentő mód E/3, személyében *-ik* nélkül is élő (úgynevezett ingadozó ikes) típusban *(botlik ~ botol)* találhatók meg. Az alakok tekintetében: megingathatatlan az ikes jelleg a kijelentő mód E/l. személyében. Egyre ritkábban ragoz-

zuk ikesen a *-hat* képzős ikes igéket (pl. *megbetegedhetem, megbetegedhetik),* és az iktelen általános ragozás a gyakoribb az ikes igék feltételes és felszólító módjában is.

Az ikes ragozás visszaszorulását illetően különbség van a feltételes és a felszólító mód használatában. Kijelentő módban még nem partikuláris az ikes ragozás használata, feltételes módban viszont igen. A felszólító mód pedig köztes helyet foglal el. Ebben gyakori az ikes ragozás, de a használatban a gyakoriság mellett nagy ingadozás is jelentkezik.

Az ikes igeragozás eredeti funkciójával függ össze az a tény, hogy az ikes igék 94%-a tisztán tárgyatlan használatú; ha a tárgyasságból indulunk ki: az igéknek kb. 42%-a tárgyatlan, s a tárgyatlan igék 53%-a ikes, 47%-a iktelen. A tárgyas igéknek (az igék 58%-a) csak 2%-a ikes, 98%-a iktelen.

Az ikes ragozást mint az igék meghatározott, jellemzően tárgyatlan használatú típusainak ragozását az általános paradigma speciális alaksorának tekintjük.

5. Az egyszerű (szintetikus) igealakok lehetséges morfológiai szerkezete

	Időjel	**Módjel**	**Szemclyrag**	**Példa**
Igető +	**0**	**0**	**0**	*vár, kér*
Igető +	**0**	**0**	+	*várok, kérek*
Igető +	**0**	+	+	*várnék kéljen*
Igető +	**0**	+	**0**	*várna, kérj*
Igető +	+	**0**	+	*vártam, (kérénk)*
Igető +	+	**0**	**0**	*kért, (vára)*

6. Az összetett (analitikus) igealakok, azaz morfológiai természetű igei szerkezetek

- Kijelentő mód, jövő idő:
  [igető + *-ni]* + *[fog-* + személyrag,.,,
  v. határozott J
- Feltételes mód, múlt idő:
  [igető + *-tl-tt* időjel + -0 módjel + személyrag$_{(A1,,_{vhatiirüi}"_{n})}$] + *volna*

A modális és pragmatikai szerepű segédigés összetett igealakokat - pl. *(még) el találsz esni, tetszik venni* -, valamint az aspektuális jelentésű *szokott* segédigés analitikus szerkezeteket - pl. *meg szokott látogatni* - a segédigékről szóló fejezetben mutatjuk be.

7. Az igeragozási rendszerek

Az igei szóosztályra jellemző ragozott formák készletének teljes számbavétele több paradigmát igényel. Az igeragozás paradigmáinak rendszerét a fentebb bemutatott kategóriák: az igeidők, igemódok és az igei személyragok hálózata adja meg. Beszélhetünk tehát kijelentő, feltételes, felszólító, jelen, múlt és jövő idejű, valamint általános és határozott paradigmáról.

A vizsgált szófaj esetében is vannak erősen produktív, néhány adattal is jellemezhető, úgynevezett szabályos paradigmák (ilyen például a tárgyas igék határozott ragozása); vannak kisebb csoportokra jellemző, de szintén produktív paradigmák (pl. az ikes igék ragozása); vannak egészen kis számú vagy éppen egyetlen szóhoz tartozó, te-

hát kivételes paradigmák, és vannak tipikusan hiányzó alakok, kisebb vagy nagyobb mértékben hiányos paradigmák. Az utolsó két csoporttal a Sajátos és hiányos ragozású igék című részben foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a paradigmák még az első esetben sem következetesek annyira, hogy minden kiválasztott esetre kivétel nélkül érvényesek volnának.

A magyar nyelv agglutináló volta nem zárja ki, hogy más tipológiai jegyek is megmutatkozzanak benne, például flektáló nyelvekre jellemző megoldások, melyekben morfofonológiai eszközök hordozzák a grammatikai funkciót. Ilyen a *megy : mégy* alakok esetében a személy különbségének kifejezése a tőbelseji magánhangzó időtartamának különbözősége révén. Ugyanakkor nem arról van szó, hogy a tőbelseji időtartam-váltakozás a magyar nyelvben (rag-)morféma értékű, hiszen más esetekben (pl. *ad ~ ád)* ez nem jár ilyen grammatikai funkció felvételével, hanem arról, hogy konkrét szóalakok hangszerkezetének különbsége lehetővé tette, hogy azok eltérő funkcióra kötődjenek le. A rövid-hosszú szembenállás nemcsak tövekben, hanem toldalékmorfémákban is vezethet hasonló elkülönüléshez (lásd a feltételes mód jelének és az elbeszélő múlt idő jelének funkciós alakváltozatait az általános és a határozott ragozásban).

A tőalternáció és nem a morfémaszerkezeti felépítés különbsége az alapja a *vagy* és a *van* paradigmabeli helyének, hiszen mindkettő -0 idő- és módjelet, valamint -0 személyragot tartalmaz. Nem különül el morfematikusan a grammatikai funkció a *lön, tőn* múlt idejű alakban sem, használatuk azonban lényegesen korlátozottabb, mint a megelőző példáké.

Kiegészítésként jegyezzük meg, hogy - bár ma már ezek a paradigmák keveredhetnek - a *megy. mégy* eredetileg különböző nyelvváltozatok különböző alaksorába illeszkedett: *megyek, mész, megy* vagy *megyek, még)', megyén.*

Igeragozási paradigmák

1. Általános ragozás

1.1. Kijelentő mód; jelen, múlt és jövő idő

	Jelen idő			**Múlt idő**			Jövő **idő**
E/1.	*vár-ok* *vár-lak*	*kér-ek* *kér-lek*	*tör-ök* *tör-lek*	*vár-t-am*	*kéi-t-em*	*tör-t-em*	*várni fog-ok*
E/2.	*vársz* *mos-ol*	*kérsz* *néz-el*	*törsz* *főz-öl*	*vár-t-ál*	*kér-t-el*	*tör-t-él*	*vámifogsz*
E/3.	*vár-0*	*kér-0*	*tör-0*	*vár-t-0*	*kér-t-0*	*tör-t-0*	*várnifog-0*
T/l.	*vár-unk*	*kér-ünk*	*tör-ünk*	*vár-t-unk*	*kér-t-ünk*	*tör-t-ünk*	*várni fog-unk*
T/2.	*vár-tok*	*kér-tek*	*tör-tök*	*vár-t-atok*	*kér-t-etek*	*tör-t-etek*	*várnifog-tok*
T/3.	*vár-nak*	*kér-nek*	*tör-nck*	*vár-t-ak*	*ker-t-ek*	*tör-t-ck*	*várni fog-nak*

A vizsgált igeragozási kategóriák jelen és múlt időben szintetikus, jövő időben analitikus szerkezetben realizálódnak.

A jelen idő jele: -0, a múlt időé: -T: *-t/-tt/-ott/-ett/-ött. A* jövő időre való utalás nem morfémával, hanem a *fog* segédigével történik. A *fog* segédige morfémaszerkezetében -0 időjel és a grammatikai alannyal egyeztetett igei személyrag található. A jövő idejű alakok lexikai tartalmát nem ige, hanem az igető *-ni* képzős származéka hordozza

Az általános igei személyragok a jelen és a múlt idejű igealakokban eltérőek. Míg E/l.-ben (nem 2. személyű tárgy vagy tárgyatlan használat esetén) a *-k* személyragot használjuk jelen időben, addig a múlt idő jele *-m* személyraggal társul. E/2.-ben az igető hangszerkezetétől függően *-sz* vagy -/ személyrag van jelen időben, múlt időben mindig -/ használatos *-áll-él* alternáns formájában. Az -/ jellegzetes ikes személyrag, megjelenése az alaksorok közötti hatásfolyamatban az ikes -> iktelen irányt példázza.

1.2. Feltételes mód; jelen és múlt idő

	Jelen idő		**Múlt idő**	
E/l.	*vár-né-k* *vár-ná-lak*	*kér-nc k* *ker-né-lck*	*vár-t-am volna* *vár-t-alak volna*	*kér-t-em volna* *kér-t-elck volna*
E/2.	*vár-ná-l*	*kér-né-l*	*vár-t-ál volna*	*kér-t-él volna*
E/3.	*vár-na-0*	*kér-ne-0*	*vár-t-0 volna*	*kcr-t-0 volna*
T/l.	*vár-ná-nk*	*kér-né-nk*	*vár-t-unk volna*	*kcr-t-ünk volna*
T/2.	*vár-ná-tok*	*kér-né-tck*	*vár-t-atok volna*	*kér-t-ctek volna*
T/3.	*vár-ná-nak*	*kcr-né-nck*	*vár-t-ak volna*	*kcr-t-ek volna*

Az ige morfémaszerkezetét vizsgálva láttuk, hogy ha megjelenik benne a múlt idő jele, azaz az idő kategóriája nem 0 morfémában realizálódik, akkor a mód jelölése már csak analitikusan valósulhat meg. Ez figyelhető meg a táblázatban is (pl. *vár-t-0 volna, kér-t-0 volna). A* mód jelét ilyenkor a *vol-* igetőhöz csatoljuk, melynek egyetlen szerepe, hogy a felteteles mód jelét felvegye, azonkívül más morféma felvételére ebben a szerkezetben nem képes. A lexikai tartalmat, az időjelet és a személyragot egyaránt az igei rész hordozza. A *volna* szerepe hasonló a segédigékéhez, de a rájuk jellemző morfémaszerkezettel nem rendelkezik. Ezért nem segédigének, hanem igei segédszónak nevezzük.

A szintetikus igealakokban a feltételes mód jeléhez *(-tiaj-ne, -anal-ene; -nál-né, -anál-ené)* mindig előhangzó nélkül kapcsolódik a személyrag, hiszen a módjel magánhangzóra végződik. Az sz-es, v-s tövekhez a feltételes mód jelének hosszú mássalhangzós allomorfja *(-nna/-nne, -nnál-nné)* járul.

A magyar nyelv sztenderd[3] változatában a feltételes mód jele E/l. személyben nem illeszkedik *(várnék, látnék)*.

[3] A sztenderd a nyelvközösség legnagyobb presztízsű nyelvváltozata.

50 budapesti adatközlő produktív tesztekkel és olvasási feladatokkal vizsgált nyelvhasználata alapján a következő kép mutatkozik a *nákolás* jelenségerői. A tesztekben 88,7%-ban a sztenderd *-nék,* 11,3%-ban az illeszkedett, nem sztenderd *-nák* toldaléksor szerepelt. Az olvasási feladatokban az arány 95,4%-4,6%. Természetesen ezek a százalékarányok nagy eltéréseket mutatnak (max. 40%), ha az adatközlők társadalmi megoszlását is figyelembe vesszük.

1.3. Felszólító mód; jelen idő

	Jelen idő	
E/1.	*vár-j-ak* *vár-j-alak*	*kér-j-ek* *kér-j-elek*
E/2.	*vár-j-0, vár-j-ál*	*kér-j-0, kér-j-él*
E/3.	*vár-j-on*	*kér-j-cn*
T/1.	*vár-j-unk*	*kér-j-ünk*
T/2.	*vár-j-atok*	*kér-j-etek*
T/3.	*vár-j-anak*	*kér-j-cnek*

Az eddig bemutatott paradigmákban a jelöletlen eset az egyes szám 3. személy volt. Felszólító módban azonban a nyelv története során (képzőből átértékelődve) megjelent E/3.-ban az *-onl-enl-ön* személyrag. Ezzel lehetővé vált, hogy a jelölt-jelöletlen oppozíció ne az E/3, személyrag és a többi morféma között, hanem ettől eltérő szerkezetben álljon föl. A fakultatív jelöletlen eset az E/2, személy lett *(vár-j-0 ~ vár-j-ál),* aminek nyelvtörténeti háttere a közvetlenül megszólítottnak eredeti jelöletlensége lehetett. A személyraggal jelölt változat az ikes ragozásból terjedt el; ma inkább enyhébb felszólítást, kérést fejez ki.

A felszólító mód jele a -J: *-j, -jj (jö-jj), -gy, -ggy (hi-ggy), -s.* A *-jj* és a *-ggy* alternáns csak az idézett példákban *(ajö-,* ill. a *hi-* tövek mellett) jelenik meg, a -gy a többi hat sz/v-s tőtípusba tartozó igére jellemző. Az *-s* alternáns felvételére a í-re végződő igék egyik csoportjának - felszólító módban - sajátos viselkedése miatt van szükség (pl. *indíts, rántsál). A* jelenség csak történeti megközelítésben magyarázható, a tő utolsó hangjának és a toldaléknak a találkozása már az ősmagyar korban összeolvadást eredményezett.

A *t* végű igék egyéb csoportjainak tövei (rövid magánhangzó + *t* végűek, pl. *fut; st, szl* végűek, például: *fest, halaszt)* nem egyalakúak, felszólító módban tövük í-re vagy *sz-re* végződik, amelyhez a *-j* modjel teljesen hasonul (pl. *fus-s, fes-s-él, halasz-sz-ad).* Lásd Az igetövek.

1.4. Elbeszélő múlt idő. Az elbeszélő múlt a régies igeidők egyike. Múltbeli, folyamatos cselekvés leírásakor volt használatos (praetentum)

E/1-	*vár-é-k* *vár-á-lak*	*kér-é-k* *kér-é-lek*
E/2.	*vár-á-l*	*kér-é-l*
E/3.	*vúr-a-0*	*kér-e-0*
T/1.	*vár-á-nk*	*kér-é-nk*
T/2.	*vár-á-tok*	*kér-é-tek*
T/3.	*var-á-nak*	*kér-é-nek*

1.5. Az *-nd* jeles jövő idő. Ez az igeidő ma már nem használatos. Bemutatásával régebbi nyelvállapotot tükröző szövegek jövő idejű alakjainak értelmezését kívánjuk segíteni.

Az igealakokban az *-andl-end* időjel után a jelen idejű paradigmáéval azonos személyragok jelentkeznek, például: *men-end-ek, men-end-esz, men-end-0* stb

Az *-nd* időjel történetileg összefügg az *-andól-endő* igenévképzővel. A beálló melléknévi igenév szintén alkalmas utóidejűség és feltételesség, lehetőség kifejezésére.

Az általános személyragok összefoglaló táblázata:

	Kijelentő mód		**Felszólító mód**	**Feltételes mód**
	Jelen idő	**Múlt idő**	**Jelen idő**	
E/l.	*-okl-ekl-ök -laki-lek,-alaki-elek*	*-aml-cm -alaki-elek*	*-akl-ek -alaki-elek*	*-k -laki-lek*
E/2.	*-sz\aszl-esz, -oll-ell-öl*	*-áll-él*	*-áll-él, -0*	*-l*
E/3.	***0***	***-0***	*-onl-enl-ön*	***0***
T/l.	*-unkl-ünk*	*-unkl-ünk*	*-unkl-ünk*	*-nk*
T/2.	*-toki-tekl-tök* *-otokl-etekl-ölök*	*-atokl-ctck*	*-atokl-ctck*	*-tokl-tck*
T/3.	*-nakl-nek* *-anakl-enek*	*-ak/-ek*[5]	*-anakl-enek*	*-nakl-nek*

2. Határozott ragozás

2.1. Kijelentő mód; jelen, múlt és jövő idő

	Jelen idő			**Múlt idő**			Jövő **idő**
E/l.	*vár-om*	*kér-cm*	*tör-őm*	*vár-t-am*	*kér-t-cm*	*tor-t-em*	*várni fog-om*
E/2.	*vár-od*	*kér-ed*	*tör-öd*	*vúr-t-ad*	*kér-t-cd*	*tör-t-cd*	*várni fog-od*
E3.	*vár-ja*	*kér-i*	*tör-i*	*vár-t-a*	*kér-t-c*	*tór-t-e*	*várni fog-ja*
T/l.	*vár-juk*	*kér-jük*	*tör-jük*	*vár-t-uk*	*kér-t-ük*	*tör-t-ük*	*várni fog-juk*
T/2.	*var-játok*	*kér-itck*	*tör-itek*	*vár-t-átok*	*kér-t-étek*	*tór-t-étek*	*várni fog-játok*
T/3.	*vár-ják*	*kér-ik*	*tör-ik*	*vár-t-ák*	*kér-t-ék*	*tör-t-ék*	*várni fog-ják*

fljö- tő mellett *-ssz* alakban.

Régies, archaizáló és nyelvjárási használatban: *-anakl-enek*.

2.2. Feltételes mód; jelen és múlt idő

	Jelen idő		Múlt idő	
E/l.	*vár-ná-m*	*kér-nc-m*	*vár-t-am volna*	*kcr-t-cm volna*
E/2.	*var-ná-d*	*kér-né-d*	*vár-t-ad volna*	*kér-t-ed volna*
E/3.	*vár-ná-0*	*kér-né-0*	*vár-t-a volna*	*kcr-t-c volna*
T/l.	*vár-ná-nk, vúr-nök*	*kér-né-nk, kér-nők*	*vár-t-uk volna*	*kér-t-ük volna*
T/2.	*vár-ná-tok*	*kér-né-tck*	*vár-t-átok volna*	*kcr-t-étck volna*
T/3.	*var-ná-k*	*kcr-né-k*	*vár-t-ák volna*	*kér-t-ék volna*

A jelen idejű, egyszerű (szintetikus) igealakokban a feltételes mód jelének *-nál-né, -anál-ené* allomorfjai jelentkeznek. E/3.-ban az igei személyrag: *-0.* Az általános és a határozott ragozás alakjai szemben állnak egymással, különbségük a feltételesmódjel-alternánsok magánhangzóinak időtartamában van *(vár-na-0: vár-ná-0, kér-ne-0: kér-né-0).* Nem arról van szó, hogy a feltételes mód jele egyszerre reprezentálja a mód, a szám, a személy és a határozottság kategóriáit az igealakban, hanem arról, hogy a módjel rövid és hosszú magánhangzós változatai *{-nal-ne, -nál-né, sz-es* és v-s tövek mellett ezek hosszú massalhangzós allomorfjai) közül az általános E/3, személyrag előtt csak a rövid, a határozott személyrag előtt pedig csak a hosszú magánhangzós alak jelenik meg, így már a feltételes mód jelénél különbözik az igealak a két paradigmában. A nyelv kihasználja az alternánsok rövid-hosszú oppozícióját a paradigmák közötti különbség jelölésére. így a határozott ragozásban is jelölheti *-0* személyrag az egyes szám 3. személyt, nincs szükség a grammatikai homonímia testes morfémával való elkerülésére.

Az általános és a határozott paradigmában homonim igealakok is találhatók, például többes szám 1. személyben (pl. *várnánk, kérnénk).* Ez a homonímia a feltételesmód-jel *-nól-nő* alternánsának improduktívvá válásával állt elő, mely eredetileg a határozott ragozásban, T/l.-ben jelölte a feltételes módot *(vár-nó-k, kér-nő-k);* napjainkban nem annyira a homonímia elkerülésére használják (ezt a gyakori hiperkorrekció is mutatja, például *„Helytelen adatokra jutnák, ha így végeznénk [sic!] el a felvételt. "),* hanem inkább stilisztikai céllal.

2.3. Felszólító mód; jelen idő

	Jelen idő	
E/l.	*vár-j-am*	*kér-j-cm*
E/2.	*vár-j-ad, vár-0-d*	*kcr-j-cd, kér 0 d*
E/3.	*vár-j-a*	*kér-j-e*
T/l.	*vár-j-uk*	*kcr-j-ük*
T/2.	*vár-j-átok*	*kér-j-étek*
T/3.	*vár-j-ák*	*kcr-j-ck*

A felszólító mód jelének alternánsai: *-j, -gy, -ggy, -s, -0.* Az ÍZ/V-S változatú tövek-nél jelentkezik a felszólító mód jelének *-gy (e-gy-ed, vi-gy-ed* stb.) és -ggy allomorfja *(hi-ggy-ed),* az *-s* pedig a f-re végződő igéknek arra a csoportjára jellemző, amelyben a f-t hosszú magánhangzó vagy mássalhangzó előzi meg (pl. *fordít-s-ad, ránt-s-ál),* kivéve a *lat, lói-fut, bocsát* szavakat, amelyek töve f ~ *s* változatú *(lás s, lóss-fuss, bocsáss).*

E/2.-ben árnyalatnyi használatbeli különbséggel két alak is lehetséges: egy hosz-szabb, például *vár-j-ad* és egy rövidebb, például *vár-0-d.* E/2, rövid alakjában a felszólítómód-jel *-0. A. fordít-s-ad: fordít-s-d* típusban a felszólítómód-jel a rövid válto-zatban is megtalálható. Az ÍZ/V-S tőtípusba tartozó igék E/2, rövid alakjában a szemé-lyrag megnyúlik, például: *e-dd, hi-dd.*

A használatbeli különbség alapja az, hogy a hosszabb formát általában finomabbnak, választéko-sabbnak, udvariasabbnak tartják a nyelvhasználók. Hasonló a helyzet például a köszönésformákkal is

Kortárs drámai szövegeken végzett statisztikai vizsgálat a rövid alakok túlnyomó használatát mutatja: 96% a rövid, 4% a hosszú alak százalékos aránya.

2.4. Elbeszélő múlt idő

E/l.	*vár-ú-m*	*kér-é-m*
E/2.	*vúr-ú-d*	*kér-é-d*
E/3.	*vár-á-0*	*kér-é-0*
T/l.	*vár-ók (vár-á-nk)*	*kér-ök (kér-é-nk)*
T/2.	*vár-á-tok*	*kér-é-tek*
T/3.	*vúr-ú-k*	*kér-é-k*

A magánhangzó időtartamában való eltérés *{-al-e: -á/-é)* az alapja az általános és a határozott para-digma alakjai közti különbségnek ugyanúgy, mint ahogy azt a feltételesmód-jel esetében láttuk. A szakiro-dalomban itt is felmerül az az észrevétel, hogy a jel felveszi a rag szerepét is, többfunkcióssá válik. Az időjelről azonban nem állíthatjuk, hogy számot és személyt is kifejez, valójában tehát nem a jelek vesznek fel uj funkciót, hanem a jeleket is tartalmazó igealakok kötődnek le más-más paradigmában való használatra.

Szintén a feltételes mód jelével rokon a T/l .-ben látható megoldás, az *-ókl-ök* toldaléktömb megjele-nése határozott használatban. Ha korábbi elemzésünkhöz következetesek akarunk maradni, akkor talán itt is helyesebb lenne a szegmentálás *-ó-k, -ő-k* formában. A jelenségnek egyébként magyarázata is hasonló a feltételes mód jelénél bemutatottakkal.

A határozott ragozás személyragjainak összefoglaló táblázata:

	Kijelentő mód		**Felszólító mód**	**Feltételes mód**
	Jelen idő	**Múlt idő**	**Jelen idő**	
E/l.	*-oml-cml-öm*	*-aml-em*		*-m*
E/2.	*-od/-ed/-od*	*-adl-ed*	*dl-dd* *-adl-cd*	*-d*
E/3.	*-ja, -i*	*-al-e*		***-0***
T/l.	*-jukl-jük*	*-ukl-ük*		*-nk*
T/2.	*-játok, -itek*	*-átokl-ctck*		*-tokl-tck*
T/3.	*-ják -ik*	*-ákl-ék*		*-k*

3. Az ikes igék ragozása

3.1. Az ikes személyragok nem alkotnak teljes paradigmát: csak jelen időben és egyes számban, de mindhárom módban jelentkeznek. Többes számban az ikes igék az általános személyragokat veszik föl.

A mára improduktívvá[6] vált régies időparadigmákban (elbeszélő múlt, *-nd* jeles jövő idő) is léteztek ikes személyragok, ezeket lásd: 3.2. és 3.3.

	Kijelentő mód, jelen ido		
E/l.	*alsz-om*	*es-em*	*rejtőz-öm*
E/2.	*alsz-ol*	*es-el*	*rejtőz-öl*
E/3.	*alsz-ik*	*cs-ik*	*rejtőz-ik*

	Feltételes mód, jelen idő		
E/l.	*alud-ná-m*	*es-né-m*	*rejtőz-né-m*
E/2.	*alud-ná-l*	*cs-né-l*	*rejtőz-nc-l*
E/3.	*alud-né-k*	*es-né-k*	*rcjtőz-nc-k*

	Felszólító mód, jelen idő		
E/l.	*alud-j-am*	*es-s-em*	*rejtőz-z-em*
E/2.	*alud-j(-al)*	*es-s(-él)*	*rejtőz z(cl)*
E/3.	*alud-j-ck*	*cs-s-ék*	*rejtöz-z-ék*

Az sz/v-s tőtípusba tartozó ikes igék esetében a felszólító mód jele *-gy (e-gy-ék, i-gy-ál)*. Más igetövek után a *-j* allomorf jelentkezik, ahogy azt a táblázatban is látjuk. Itt az *-s* és a -z a -/ morféma írásban is jelölt teljesen hasonult realizációja.

3.2. Elbeszélő múlt

E/l.	*iv-á-m*	*es-é-m*	*rejtőz-é-m*
E/2.	*iv-ú-l*	*es-é-l*	*rcjtőz-é-l*
E/3.	*iv-é-k*	*es-é-k*	*rejlőz-é-k*

3.3. Az *-nd* jeles jövő idő. A morféma *-andl-end* realizációját a jelen idejű paradigmáéval azonos ikes személyragok követik, például *nyugod-and-om, nyugod-and-ol, nyugod-and-ik*. Ma már nem él.

Improduktív: nem termékeny.

Az ikes személyragok összefoglaló táblázata:

	Jelen idő		
	Kijelentő mód	**Felszólító mód**	**Feltételes mód**
E/l.	*-oml-eml-öm*	*-aml-em*	*-m*
E/2.	*-oll-ell-öl*	*-áll-él*	*-l*
E/3.	*-ik*	*-ék*	*-k*

3.4. Az ikes ragozás és az általános ragozás egymásra **hatása.** A jellegzetes ikes személyragok *(-m, -/, -ik)* közül az -/ behatolt az iktelen igék egyes szám 2. személyébe is. Ezt az indokolja, hogy az *-sz* rag ejtése *s, sz, z* igetovégződés esetén nehézkes lenne (bár van rá példa, főként a régi, az archaizáló és az úgynevezett regionális köznyelvi nyelvhasználatban). A hatás kölcsönös: az / végű ikes igéknél a szabályos -/ rag ejtése okozna hasonló gondot (pl. *botol, illik; *botlol, *illel),* ezért itt az iktelen igék *-sz* általános személyragját használjuk.

Az *-áll-él* ikes személyrag megjelenése iktelen igék felszólító módjának E/2. személyű alakjában szintén szokásossá vált (pl. *te-gy-él, men-j-él).*

Az ikes paradigmából hiányzó alakokat az általános személyragozás alaksorának tagjaival pótoljuk például múlt időben, többes számban. Az ikes ragozás visszaszorulása (lásd részletesen fent) is úgy zajlik, hogy egyre gyakrabban jelennek meg általános személyragok az ikes igéken.

Iktelen igék (valamint az ingadozó ikes igék E/l., 2. általánosan ragozandó alakjainak) ikes ragozása a hiperkorrekció[7] jelenségkörébe tartozik (pl. *forduljék, edzem + 0* tárgy), ennek dinamikáját a grammatikainál tágabb modellekben lehet bemutatni.

4. Sajátos és hiányos ragozású igék

4.1. Sajátos ragozáson azt ertjük, hogy a paradigma kivételes, csak kevés vagy éppen egyetlenegy szóhoz tartozik, tehát nem produktív. Ilyen a *van* és a *lesz* létige és segédige paradigmája, amelyben a két igető (és megfelelő alternánsai) hol egymást kiegészítve, hol egymás mellett párhuzamosan jelenik meg. Az alakkiegészülés (suppletivismus) tette lehetővé a létige teljes paradigmájának kialakulását. A párhuzamos alakok között jelentés- és funkcióbeli különbség is van. Ez olykor csak árnyalatnyi, például *volnék ~ lennék:* az előbbinek erőteljesebb a jelenidő-, az utóbbinak a jövőidővonatkozása, amit azonban a nyelvhasználók inkább csak a nyelvi kódexet képviselő munkákból tudnak. A párhuzamosan létrehozható alakok másik részében nagyobb jelentés- és funkcióbeli különbség is lehet, például *matematikus lettem/voltam,* ahol a két kopula közül az előbbi a *válik* igével rokon jelentésben használatos. Ha az eredet- vagy az eredményhatározó is megjelenik a mondatban, akkor a grammatikai funkció különbsége

A hiperkorrekció „a természetes tendenciák feletti ellenőrzést célzó erőfeszítés túlzó, kiterjesztett használatát jelenti" (Pléh Csaba).

is jól megfigyelhető: *matematikussá lettem/*voltam; matematikus lett/*volt belőlem* - a *lettem, lett* ezekben a szerkezetekben nem kopula, hanem alapszófajú szó: ige.

A *van/lesz* létige és kopula paradigmája:

	Kijelentő mód			Feltételes mód		Felszólító
	Jelen idő		Múlt idő	Jelen idő	Múlt idő	mód
E/1.	*vagy-ok*		*vol-t-am* *Ic-tt-cm*	*vol-né'k* *le-nnc-k*	*Ic-tt-em volna*	*le-gy-ek*
E/2.	*vagy-0*		*vol-t-ál* *le-tt-él*	*vol-ná-l* *le-nné 1*	*le-tt-él volna*	*le-gy-él* *lé-gy-0*
E/3.	*van-0 (vagy-on)*	kopula: *0*	*vol-t-0* *le-tt-0*	*vol-na-0* *le-nne-0*	*le-tt-0 volna*	*Ic-gy-cn*
T/1.	*vagy-unk*		*vol-t-unk* *Ic-tt-ünk*	*vol-ná-nk* *Ic-nnc-nk*	*le-tt-ünk volna*	*Ic-gy-ünk*
T/2.	*vagy-tok*		*vol-t-atok* *le-tt-ctck*	*vol na-tok* *Ic-nné-tek*	*le-tt-etek volna*	*Ic-gy-etek*
T/3.	*van-nak*	kopula: *0*	*vol-t-ak* *k-tt-ek*	*vol-ná-nak* *le-nné-nek*	*Ic-tt-ek volna*	*Ic-gy-cnck*

* A jövő idő kifejezése a létige esetében is az 1.2. ben leírtaknak megfelelően történik: alakilag jelen idejű formában a *lesz-* tőből. Az összetett formát *(le-nni fog-* + általános személyrag) a sztenderdben nem használjuk.

A létige rendhagyó viselkedését mutatja az is, hogy a szabályos tagadószós szerkezetek mellett *(nem vagyok/voltam/leszek, nem vagy/voltál/leszel* stb.) önálló tagadó igéje is van, de csak jelen idejű, kijelentő módú és csak harmadik személyű alakban: *nincs, nincsenek; sincs, sincsenek. A nincs, sincs* felől közelítve a jelenséghez hiányos ragozású igeként említi ezeket a szakirodalom.

4.2. Vannak kisebb-nagyobb mértékben hiányos paradigmák is. Egyes igék ragozási sorából ugyanis hiányoznak bizonyos alakok.

A segédigékre általában igaz, hogy igei paradigmájuk van, kivéve a *volna* igei segédszót. Épp az lehet az egyik kritérium ige és segédige elhatárolásában, hogy van-e az elemnek paradigmája kijelentő módban, jelen időben, és van-e jövő idejű alakja (pl. *meg kell enni, *meg kellek enni, *kelleni fog megenni* v. **meg fog kelleni enni).* Ha nincs, akkor elképzelhető, hogy segédigével van dolgunk, de a biztos besoroláshoz más szempontokat is figyelembe kell vennünk (lásd A segédigék és származékaik).

a) A szokott segédige múlt idejű, kijelentő és feltételes módú paradigmája teljes, a jelen idejű hiányzik. Ennek az az oka, hogy a múlt idejű alakok a jelenben is meglévő szokást, rendszeres tevékenységet jelölnek. Ha lényeges annak érzékeltetése, hogy valami csak régebben volt szokásunk, a jelenben már nem, akkor indokolt megoldás az összetett múlt idő *(szoktam volt)* fölelevenítése ennek egyértelművé tételére.

b) A tetszik segédige: *tetszik, tetszenek; tetszett, tetszettek; tessék, fessenek.* Jelen és múlt időben, mindhárom módban, de csak harmadik személyben használatos, udvariassági formula főnévi igenévi alak mellett *(Hogy tetszik/tetszenek lenni?; Kinek tetszett/tetszettek*

mondani?; Meg tetszene/tetszenének várni?; Tessék/tessenek bejönni!), vagyis összetett igealakban.

A *tetszik* ebben a használatban elszigetelődött eredeti funkciójától *(vmi tetszik vkinek),* gyakran már nem a valamikori alapszófajú ige melletti, eredeti alannyal, hanem a kiinduló mondat részeshatározójával (a származtatott mondatban alany) egyeztetjük:

Tetszik kérni [önöknek]?
részes

*Tetszenek kérni [önök] *[önöknek]?*

A *tetszik* 'vki, vmi ízlésének megfelel, vonzódást, rokonszenvet kelt benne' jelentésben azonban teljes alaksorral rendelkezik.

c) Hasonlóan viselkednek a *-ni* képzős alakok mellett a *talál* és egyéb segédigeszerű szavak is: *lehet, kezd* és a már idézett *kell.*

Csak kivételesen és nem normatív használatban találkozhatunk a *muszáj* szo igei előfordulásával *(„muszájtott lódítsak is kicsit"; muszújjon). A szabad* melléknév igei értékű használata, igei ragozása elterjedtebb, főként a beszélt nyelvben *(„Szabadna, de nem illik"; „Ez alkalommal szabadjon elmondanom egy kis történetet").*

4.3. A hiányos ragozásnak nemcsak a grammatikai funkció előtérbe kerülése, a szemantikai tartalom általánossá válása lehet az oka, ahogy azt a segédigéknél megfigyelhettük.

a) A gyere, gyerünk, gyertek igealakok. A felszólítás, hívás kommunikációs helyzetével függ össze, hogy melyek a közvetlen megszólítható személyek (E/2., T/1., 2.), nem véletlen, hogy épp ezekre alakult ki külön forma. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a *jer, jertek* esetében is, hozzátéve, hogy ezeket a hiányosság és a produktív paradigmáktól való elszigetelődés miatt a szakirodalom már inkább a mondatszók közé sorolja, a *gyere, gyerünk, gyertek* alakokat pedig úgy jellemzi, hogy átmenetet alkotnak az ige és a mondatszó szófaji kategóriája között.

b) Hiányos ragozásúak a természeti jelenségek működését (úgynevezett causalis eset: például *pirkad, árad, zuhog),* az élő szervezeteknek, élettelen anyagoknak, dolgoknak önkéntelen állapotváltozását, hangadását kifejező mediális igék (pl. *dagad, heged, poshad;* hangutánzó [onomatopoetikusj eredetűek, pl. *serceg fröcsög, rotyog).* Az ÉrtSz. anyaga és a VégSz. jellemzése alapján 873 ilyen szavunk van, ezeket alaki viselkedésük alapján táblázatos formában csoportosítottuk. Illusztrációként néhány példa is szerepel.

A VégSz. minősítése néha vitatható. A *virrad* például azért nem szerepel hiányos ragozású igeként, mert az ÉrtSz. teljes paradigmával is adatolja *(Vidám hajnalra virradok ...),* noha ez csak másodlagos, metaforikus használatban fordul elő. Jelentésátvitellel pedig a hiányos ragozású igék jelentős részének kiegészülhet a paradigmája *(Tanár úr kérem, én fájok).* Számos ÉrtSz -béli adat elavultnak tekinthető, a lexémák jelentős részét a mai köznyelv nem ismeri *(kireklik, pustol, langallik),* de ez természetesen nem befolyásolja a hiányos ragozású igék szerkezetéről elénk táruló képet

Személyparadigma —> Módparadigma J,	**Csak 3. személyben használatos***	**Főleg 3. személyben használatos**	**Nincs korlátozás a személy-használatban**	**Összesen**
Felszólító módban nem használatos	26 (3%) *ízlik, alapszik, viszonylik, rémlik, megismerszik*	3 (0,3%) *piroslik, levitézlik, bagzik*	**18 (2%)** *vedlik, vonaglik, ihlik, porlik, siklik, sínylik, magaslik*	**47 (5,3%)**
Felszólító módban csak ritkán használatos	5 (0,6%) *aktualizálódik gyüremlik, türemlik, kihallszik, fehérlik*	**15 (1,7%)** *felködlik, kibicsaklik, kihámlik, felötlik, fogzik, porzik*	**12 (1,4%)** *befurakodik, kisiklik, hanyatlik, fénylik, elviharzik*	**32 (3,7%)**
Nincs korlátozás a módhasználatban	582 **(66,7%)** *pirkad, erjed, domborodik, megoldódik, émelyít, felhőz*	**212 (24,3%)** *dagad, berreg csorog férgesedik, álmosít, foszlik apad*	—**	**794 (91%)**
Összesen	**613 (70,3%)**	**230 (26.3%)**	**30 (3,4%)**	**873 (100%)**

*A VégSz. **itt** E/3, személyű használatot ír, de a felsorolt igék jelentős részének van T/3, alakja is (pl. *behorpadnak, hegednek, visszatükröződnek)*.
**Nincs olyan hiányos ragozású ige, amely csak az időhasználatban van korlátozva, mód- és személyparadigmája pedig teljes.

A csoport 73%-a ikes ige, 98,3%-a mediális. 1,7% besorolása problematikus lehet, hiszen az *összemarakodik, befurakodik* típust tekinthetjük visszaható (kölcsönös: reciprok és visszaható: reflexív) igeneműnek, de ha az alany nem rendelkezik önálló hatóerővel vagy rendelkezik, de azt nem képes irányítani, akkor máris úgy viselkedik, mint a mediális igék alanya *(* marakodjatok össze juhászkutyák, * furakodj be kórokozó a szervezetembe)*. Hasonló a probléma néhány cselekvő és műveltető igével, amelyeknek még tárgy is megjelenhet a struktúrájukban (pl. *elsodor, szédít, álmosít, köptet, dugít, émelyít, eredményez)*. Ezek a tárgyak nem valódi objektumok, a passzív transzformáció során nem lesznek alanyok a transzform mondatban *(*émelyíttetem a sok torta által, *álmosíttatol a zenétől, *eldugíttatik az orra)*. Az alany cselekvésére is általában az aktivitás hiánya a jellemző.

5. Grammatikai homonimák az igeragozásban

Az általános és a határozott ragozás azonos alakjai:

- Kijelentő mód, múlt idő	E/1.	*vártam, kértem*
- Feltételes mód, jelen idő	T/1.	*várnánk, kérnénk* (elkerülésére lásd *-nókl-nők)*
	T/2.	*vámátok, kérnétek*
- Feltételes mód, múlt idő	T/1.	*vártam volna, kértem volna*
- Elbeszélő múlt idő	T/1.	*várónk, kérénk* (vö. eredetibb *-ókl-ők)*

Az ikes ragozás és az általános ragozás kapcsolatát lásd: 3.4.

Az ikes és a határozott ragozás azonos alakjai[8]:

- Kijelentő mód, jelen idő E/1. *iszom, eszem*
- Feltételes mód, jelen idő E/1. *innám, enném*
- Felszólító mód, jelen idő E/1. *igyam, egyem*
- Feltételes mód E/3, ikes és T/3, határozott *ennék*

A homonímia elkerülésére való törekvésről részletesen lásd a paradigmákat bemutató vonatkozó helyeket!

Az igei jelek és ragok
(Összefoglaló táblázat)

Időjelek	Jelen idő: *-0*		Múlt idő: -T: *-tl-ltl-Vtt**
Módjelek	Kijelentő mód: *-0*	Feltételes mód: -NA: *-nal-ne, -Vnal-Vne, -nál-né, -Vnál-Vné; -nnal-nne, -nnál-nné*	Felszólító mód: -J: -/, *-ü -gy. -ggy > -s. -0*
Szemclyragok 1. Általános ragozás	Egyes szám 1. *-kl-Vk; -ml-Vm* *-laki-lek, -Vlakl-Vlek* 2. *-szl-Vsz* *-ll-Vl, -áll-él* ***-0*** 3. *-0* *-onl-enl-örP* Ikes igéknél: *-ml-Vm* *{-Vsz)* *-ll-Vl, -áll-él* *-ik, -k, -ék* Többes szám 1. *-nk, -unkl-ünk* 2. *-toki-tekl-tök -Vtokl-Vtckl-Vtök* 3. -V/c *-nakl-nek, -Vnakl-Vnek*		
2. Határozott ragozás	Egyes szám 1. *-ml-Vm* 2. *-dl-Vd,-dd* 3. *-ja, -i, -al-e, -0* Többes szám 1. *-nk, -ukl-ük -jukl-jük* *2. -tokl-tek -játok, -itek -átok, -étek* 3 *-k, -ják, -ik, -ák, -ék*		

*V = vokális jelöli itt az előhangzót, amely alsó és/vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó, megjelenését fonológiai szabályok írják elő.

[8] Az ikes igéknek mindössze 6%-a állhat tárggyal, tehát a jelenség az igéknek csak kis hányadát érinti.

[9] A *lön, tön* igealakokban az egyes grammatikai kategóriák jelölői nem különíthetők el (lásd 7.), ezért morfémaszerkezetüket nem elemezzük, nem veszünk fel e két szó miatt *-n* alternánst.

Szakirodalom

E. Abaffy Erzsébet Az igemód- és igeidő-rendszer. Az igei személy ragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 104-59.

E. Abaffy Erzsébet: Az igemód- és igeidőrendszer. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* **II/l.** Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 120-238.

Antal László: Gondolatok a magyar igéről. *MNy.* 57 [1961]: 273-9.

K. Balogh Judit: A / végű igék felszólító módjáról. In. Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1995. 29-34.

Bánhidi Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. *NytudÉrt.* 12. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 52-62.

Bárczi Géza: A felszólító mód jelének kérdéséhez. *MNy.* 46 [1950]: 359-61.

Bencze Lóránt: Egy kognitív és szociointerpretációs morfológia körvonalai. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* 1992. 34-41

Deme Laszlo˙ A nulla morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe In: Karoly Sándor (szerk.): *Az ige grammatikája és szemantikája.* Budapest, 1967. 12-22

Éder Zoltán˙ A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. *NytudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 289-98.

Elekfi László: Az ige alanya és az alanytalan igék. In: Bárczi Géza-Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956 214-20

Elekfi László: Jelentéskategóriák a nyelvtani alakrendszerben. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 125-8.

Horváth László: Rövidebb és hosszabb felszólító alakok mai drámákban. In: Hajdú Mihály-Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1998. 81-5.

Horváth Vera-Reményi Andrea Ágnes: Az ikes ragozásról. In: Balogh Lajos-Kontra Miklós (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok. *Linguistica Ser. A,* 3. Budapest, 1990. 9-19.

Hutterer Miklós: Az idő és a mód kategóriájának összefüggéséről. In: Károly Sándor (szerk.): *Az ige grammatikája és szemantikája.* Budapest 1967 28 30

Jakab László: A *t* végű igék felszólító módjához. *MNy.* 63 [1967]: 194-6.

Jánoska Sándor: A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 464-8.

Kálmán Béla: A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 234-6.

Kálmán Béla: A magyar múlt idejű igealakok történetéből. *MNyTK.* 140. Budapest, 1975.117-24."

Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 283-305

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Keresztes Kálmán: About the Problem of the Hungárián 'Implicative'. *UAJb.* 36. 1965. 39-45.

Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C,* l. Budapest, 1990.

A régies múlt időket bemutató táblázat forrása

Kiefer Ferenc: A mondatok belső időszerkezete. Az akcióminőség. A folyamatos-befejezett aspektuspár. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 807-48.

M. Korchmáros Valéria: A magyar igealakok funkcionális rendszere. *NéprNytud.* 1977

Kovalovszky Miklós. Ikes és iktelen ragozás. In. Grétsy László-Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 1008-14.

Laczkó Mária: Az igék feltételes mod egyes szám első személyű alakjának *(én tudnék/tudnák)* használata különböző társadalmi csoportokban. In: Balogh Lajos-Kontra Miklós (szerk.): Élőnyelvi tanulmányok. *Linguistica Ser. A,* 3. Budapest, 1990. 20-31

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310-33.

Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 249-55. Lásd meg *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 127-34.

Lotz János: A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 344-7.

Lotz János: A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In: *Szonett koszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 170-84. Lásd még Lotz János: The place of the implicative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungárián. *MSFOu.* CXXV, 317-27.

Lőrincze Lajos: Nyelvszokás es nyelvi norma. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974 348-54

Máthé-Kovács Bölöni-Schveiger-Székely: A magyar igeragozás független analízisének egy modelljéről. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 499-502.

Molnár Ilona: A nyelv értékeinek kérdéséhez. *NyK.* 87 [1985]: 3-36.

H. Molnár Ilona: A nyelvi modalitás fogalma. A modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek kérdése. In: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 5-25.

H. Molnár Ilona: Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT.* VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 229-70.

H Molnár Ilona: Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. Kézirat, 1997.

Palmer, F. R.: *Mood and Modality.* Cambridge, 1986.

Papp István: A magyar nyelv szerkezete. *Nyr.* 83 [1959]: 451-64.

Papp István: Néhány szó az igei paradigma kérdéséről. *MNy.* 58 [1962]: 166-73.

Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Nyr.* 118 [1994]: 232-47.

Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. III. fejezet: Grammatikai kategóriák érzelemkifejező lehetősége. 5. Igei kategóriák. 117-24.

Pléh Csaba: A stigmatizácio és a hiperkorrekció dinamikajáról. In: Balogh Lajos-Kontra Miklós (szerk.)- Élőnyelvi tanulmányok. *Linguistica, Ser. A,* Studia et dissertationes, 3. MTA, Budapest, 1990. 55-75.

Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kjado, Budapest, 1974. 473-5.

Ráun, Alo: A magyar deklinációkról és konjugációkról. *NytudÉrt* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 278-81.

Tompa József: Az igeragozás. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 482-514.

Tompa József: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk. *Nyr.* 88 [1964]: 439-49.

Tompa József: A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelvtanainkban. *NyK.* 67 [1965]: 143-9.

T. Urbán Ilona: Ikes ragozás és nyelvi norma. In: Kemény Gábor (szerk.): Normatudat-nyelvi norma. *Linguistica, Ser. A,* 8. Budapest, 1992. 229-43.
G. Varga Györgyi: Az ikes ragozás mai köznyelvi helyzetéről. *MNy.* 57 [1961]: 222-8.
G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 219-45
Velcsov Mártonná: Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar igéről" című cikkéhez. *MNy.* 58 [1962]: 323-6.
Velcsov Mártonné: Alaktan. Az igeragozás. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 170-85.
Velcsov Mártonné: A magyar nyelv verbum finitumainak néhány kérdése. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 125-33.
Wacha Balázs: Az aspektualitas a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 219-82. Ezen belül: 229-49.

A főnév

1. A főnév fogalma

A főnév olyan alapszófajú szo, amely élőlényt, élettelen tárgyat (szubsztanciát), gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelöli. A mondat szintaktikai szerkezetének fontos építőeleme, önálló mondatrészszerepe van, és bővítményeket is felvesz. Ennek megfelelően toldalékolható, ragokat, jeleket is kaphat. Képzők is járulhatnak hozzá. Szintaktikai és viszonyszós (morfológiai és nem morfológiai természetű) szerkezetek alkotására egyaránt képes.

2. A főnév jelentése

A főneveknek két fajtájuk van: **konkrét** (a valóban létező vagy ilyennek elgondolt élőlények és tárgyak nevei) és **elvont** főnév (fogalmak, gondolati jelenségek, cselekvések, tulajdonságok, állapotok megnevezői).

2.1. A **konkrét** főnevekről szólva a nyelvtanok szokás szerint megkülönböztetnek **köznevet** és **tulajdonnevet.** A köznév több egyforma dolog közös neve, mindig általánosítás eredménye. A tulajdonnév valakinek vagy valaminek a saját, külön neve. A tulajdonnév nem tartalmaz általánosítást, célja, szerepe az identifikáció.

A tulajdonnévről - az újabb névadási szokásokat is megemlítve, elemezve - az utóbbi években több kutató megjegyzi, hogy ezt a kategóriát nem kellene külön szófaji csoportnak tekinteni, mivel a név elsősorban nem nyelvi kritériumok, hanem pszichológiai és szociokulturális körülmények révén lesz név. Vagyis a tulajdonnév attól név, hogy vonatkozik valamire, olyasmire, ami egy közösségben intézményesen viseli a nevet, tehát egy adott közösség azt valaminek névül, névként adja. Ez pedig független attól, hogy az adott tulajdonnévi szerepet egy szó, szókapcsolat, frazéma vagy akár egy egész mondat tölti-e be (pl. *Cirkogejzír, Graffiti* - mozinevek; *Magyar Nemzet* - újságnév; *Tilos az A*- klubnév; *Na mi van?* - galérianév stb.). Ilyen értelemben a név kérdését nyelvészeti keretben pragmatikai nézőpontból is meg lehet közelíteni. A grammatikai elemzéskor azonban a tulajdonnevet - akárhány tagból is áll - egyetlen főnévként kell tekintenünk, és toldalékkal csak az utolsó elemet látjuk el.

A hagyományos névadásban a név, a tulajdonnév implicit vagy explicit formában jelzi azt a csoportot vagy kategóriát is, amelyikbe a név viselője tartozik, sőt a tulajdonnév épp ezen a kategórián keresztül utal, vonatkozik az egyedre. Ennek alapján szokás megkülönböztetni a tulajdonnevek különböző fajtáit. A **tulajdonnevek** lehetnek személynevek, család- vagy vezetéknevek, kereszt- vagy utónevek, becézőnevek és ragadványnevek *(Gárdonyi Géza, Gergő, Marcsi, Hosszú);* **állatnevek** *(Villám, Bodri, Morzsa);* **helynevek,** a világűr nevei, **földrajzi nevek,** világrészek, országok, tájak, közigazgatási egységek, települések, utak, utcák, terek, hegyek, vizek és az égitestek nevei, az ezekkel rokon csillag-

zatnevek *(Európa, Magyarország, Erdély, Veszprém megye, Budapest, Révfülöp, Vindornyaszőlős, Pusztaszeri út, Szentháromság tér, Piarista köz, Mátra, Balaton, Göncölszekér);* **intézménynevek** *(Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE);* **címek,** könyvek, újságok, folyóiratok, irodalmi és művészeti alkotások nevei *(Egri csillagok, Magyar Nemzet, Magyar Nyelvőr, A város peremén, Majális);* **márkanevek,** gyártmány- és termékelnevezések *(Opel, Minolta, Philips).*

A **köznevek** csoportjai a következők:

A köznév lehet **egyedi név,** amely hasonló egyedek közös neve, s egyes számban egy dolgot jelöl. Az egyedi nevek többféle jelentéstípusba tartozhatnak.

Egy részük például az **élővilággal kapcsolatos,** idesorolhatók az élőlényeket jelölő megnevezések *(ember, állat, növény).* Az emberre vonatkozó kifejezések többek között lehetnek olyanok, amelyek például az ember korát, nemét, személyiségét jelölik meg *(gyerek, leány, kisfiú; nő, férfi; boszorkány, kiválóság);* utalhatnak rokoni, családi kapcsolatokra *(férj, feleség, fia, lánya).* Jelölhetnek társadalmi helyzetet, szerepkört, foglalkozást, beosztást, másokhoz való viszonyt *(polgármester, hivatalvezető, képviselő; tanár, mérnök, író, orvos; adjunktus, osztályvezető, ügyintéző; úr, szolga, igazgatóné).* Idetartoznak a népnevek *(magyarok, angolok, oroszok, ukránok, szerbek);* a megszemélyesített vallási fogalmak *(isten, angyal, ördög).* Az élőlényekkel kapcsolatos egyéb megnevezések, a fajok, fajták stb. szintén e csoport részei *(egysejtűek, emlősök, madarak, rovarok, gerincesek, ragadozók; fa, virág, fű, vízinövény* stb.); valamint az élettel kapcsolatos dolgok elnevezései (pl. testrészek: *kéz, fej, láb;* betegségekkel kapcsolatos kifejezések: *seb, fekély).*

Az egyedi nevek jelölhetnek **élettelen dolgokat** is, például a környező világ, a természet fogalomkörébe tartozó elnevezéseket, ezek közé sorolhatók többek között a földrajzi köznevek *(hegy, patak, tó, folyó, puszta, síkság);* az idővel kapcsolatos, az időegységet jelölő főnevek *(hét, nap, hétfő, kedd, óra, perc);* a természeti jelenségek nevei *(szél, nap, eső, villám)* stb.

Az élettelen dolgokat jelölő főnevek utalhatnak az emberi tevékenység eredményére is. Jelölhetnek használati eszközöket, munkaeszközöket, szerszámokat stb. *(ceruza, papír, számítógép, kalapács, ásó, gereblye).* Idetartoznak a lakóhely, ruházkodás, táplálkozás kifejezései *(ház, ruha,* ételek, italok: *hús, sajt, gyümölcs, tej, sör),* a dolgok részei *(eleje, közepe, hátulja),* a színnevek (a *piros* és *a kék* a kedvenc színem) és így tovább. Továbbá lehetnek mértékjelölők, mennyiséget jelentők, úgynevezett **mennyiségnevek** *(liter, kilogramm, méter, tucat, pár, mázsa, halom, pohár, sereg),* tágabb értelemben idetartoznak főnévi használatukban a tő- és törtszámnevek is *(kettő* meg *három* az *öt, egyhatod* meg *kéthatod* az *háromhatod).*

A mennyiségi tulajdonságot *(öl* alma, *sok* lány, *egyhatod* rész) és a minőségi tulajdonságot *(negyedik* sor. *sokadik* eset) kifejező számneveket a melléknevek közé soroltuk (vő. A melléknév típusai jelentés szerint c. fejezetet), annak alapján, hogy ezek is járulékos fogalmat jelölnek, valamint a melléknevekhez hasonlóan elsősorban jelzői (ritkábban határozói) mondatrészi szerep betöltésére alkalmasak.

A gyűjtőnév több egyedből (élőlényből vagy élettelen dologból) álló csoport megnevezője, összefoglaló jelentésű szó. A gyűjtőnév elnevezést több főnévi csoport megjelölésére is használja a szakirodalom. Egyrészt alkalmazzák olyan főnevek esetében, amelyek jelentéstartalmában eleve benne van a többség fogalma, például: *nép, csapat, csoport, tömeg, erdő,* esetleg *bútor, szerszám.* Ezek a főnevek egyes számban is több dolgot

jelölnek, de többségi (gyűjtőnévi) jelentésük ellenére például alanyi mondatrészi szerepükben egyes számú állítmányt kívánnak meg maguk mellett: *A nép elégedetlen, A tömeg énekel, Az újonnan vett bútor jól illik a lakás többi berendezéséhez.* Állítmányi szerepükben számban nem egyeztetjük őket a többes számú alanyhoz: *Az első osztályosok a versenyben a legügyesebb csapat voltak, A magyarok régóta élő nép a Kárpát-medencében.* Ebben az értelemben több alárendelt fogalom közös fölérendeltjét, főfogalmát jelöli a gyűjtőnév (a *nép, csapat, csoport, tömeg* az emberek, nők, férfiak, gyermekek összességét, az *erdő* a fák, bokrok csoportját jelöli, a *bútor* a szekrény, asztal, szék, ágy stb. gyűjtőneve).

Másrészről a gyűjtőnév terminust azokra a képzett szavakra is alkalmazzák, amelyek nevében, hangalakjában már benne van, hogy milyen azonos egyedekből álló csoportot jelölnek. Ilyenek például azok az -s képzős főnevek, amelyek 'az alapszóval jelölt növénnyel benőtt, beültetett terület' jelentésűek: *cseresznyés, cserjés, kukoricás, fenyves, tölgyes, akácos, bükkös.* A *-ság, -ség* képző ugyancsak alkalmas gyűjtőnév képzésére: *ijjúság igazgatóság, katonaság lakosság, vezetőség, rokonság, ellenség;* illetve *pusztaság, hegység, erdőség.* Gyűjtőnévi értelműek lehetnek *-zat, -zet* képzős főnevek is: *csillagzat, billentyűzet, fegyverzet, növényzet, személyzet,* sőt esetleg *ruházat.*

Az első csoport tagjainak, a *nép, csoport, csapat* típusúaknak gyűjtőnévi értelme többé-kevésbé viszonylagos, ezeket például többes számban is használhatjuk, s akkor már egyedi név értékben szerepelnek: *erdők, népek, tömegek.* Egyesek közülük egyes számú használatukban is megjelenhetnek egyedi névként: *Egyik bútor sem tetszett az áruházban, Add már ide azt a szerszámot!*

Mivel a szoros értelmében vett gyűjtőnév jelentéstartalmának megfelelően nemigen használatos többes számban, lehetséges, hogy a gyűjtőnévi terminussal célszerűbb lenne csak a második típust, a képzett főneveket illetni.

Az anyagnév olyan dolognak a neve, melynek legkisebb része is ugyanolyan nemű (és nevű), mint nagyobb mennyisége, egysége: *szén, bőr, gyapjú, homok, liszt, bor.* Az anyagnév sem nagyon használatos többes számban, ha mégis előfordul, akkor azt a különféle anyagfajták megnevezésére használjuk: *A hazai borok sokfélék, A táska különféle bőrökből készült.*

2.2. Az elvont főnevek lehetnek értelmi képességgel kapcsolatos szavak: *értelem, okosság, butaság;* jelölhetnek cselekvést, szellemi tevékenységet, történést, tényt: *futás, olvasás, gondolkodás, beszéd, vita, megnyilatkozás, megbetegedés;* valamint lehetnek időponthoz köthető, eseményjelölő főnevek: *verseny, vizsga, nyaralás, vacsora, ebéd;* a cselekvés, tevékenység stb. eredményét kifejezők: *per, levél, megérkezés, betegség, panasz, kérelem;* tulajdonságot jelentők: *jóság, szín, forma;* állapotot jelentők, ezen belül fizikai és lelkiállapotra vonatkozók: *béke, egészség, boldogság;* létezést jelentők: *élet, létezés;* erkölcsi magatartásra utalók: *becsület, példamutatás, rágalmazás, árulás, erkölcsösség. Pa.* emberi kapcsolatok, viszonyok, társadalmi jelenségek megnevezése is ebbe a témakörbe tartozik: *barátság, együttérzés, széthúzás, bűnözés, nagylelkűség, harc, harag.* Idesorolhatók még az úgynevezett tartalomváró főnevek is: *ok, cél, feladat* stb.

3. A főnév alakja, szerkezete

Szerkezete szerint a főnév lehet egyszerű *(barát)* és **képzett** szó *(barátság),* valamint **összetett** szó *(tudományegyetem, nyugdíjjogosultság).*

3.1. A főnév mint származtatott szófaj (eredményszófaj). A képzett főnév létrejöhet **igéből,** ezek lehetnek egyrészt cselekvést, történést kifejező elvont főnevek (pl. *futás, verés, gyógyulás, félelem, gyötrelem, fordulat, találkozó, bemutató);* másrészt jelölhetik a cselekvés, történés eredményét (pl. *huzat, mondat, ítélet; gyártmány, vetemény; győzelem, siralom, jövedelem, felelet);* illetve eszközét *(billentyű, állvány);* valamint a cselekvőt, a cselekvés alanyát *(szabó, nyomozó, jövevény, szökevény);* vagy a cselekvés helyét *(vendéglő, ebédlő, bejárat);* a cselekvés mértékét *(egy harapás,* egy *sütés* kenyér, egy *falat* kalács, egy *csipet* só).

A **főnévből** képzett főnevek - többek között - lehetnek kjesinyítő-becéző képzősök *(felhőcske, fiúcska; lányka, emberke; Agi, Feri, Jancsi);* foglalkozásnevet jelentők *(órás, hajós, boltos; kertész, sebész, közgazdász);* intézménynevek *(fogászat, szemészet, fodrászat, szabóság, pékség);* gyűjtőnevek *(gyümölcsös, akácos, nádas; honvédség, hegység, erdőség);* számjegynevek *(négyes, ötös);* pénz- és mértéknevek *(forintos, tízes).*

Melléknévből is képezhetők főnevek, például elvont tulajdonságot jelölők *(jóság, okosság, bölcsesség);* állapotot jelölők *(egészség, betegség, fáradtság).*

Határozószóból is alkotható képzett főnév *(közelség, távolság).*

3.2. Az összetett főnevek. Az összetett főnevek között megtalálható a szóösszetételek valamennyi fajtája. Szervetlen összetételek például az *egyszeregy, miatyánk.* Szerves alárendelő összetételek például a *favágó, porszívó, pártfogó, jótevő* (tárgyas alárendelések); a *messzelátó, hangosbemondó, nyugdíjjogosult; tejberizs, napraforgó, együttérzés* (határozós alárendelések); a *gyermekkor, bölcsészhallgató; tízperc, sokszög' háztető, lámpaernyő, tojásfehérje, városháza* (jelzős alárendelések). Jelentéssűrítő összetételek: *hamutálca, lépcsőház, tudományegyetem.* Mellérendelő összetételek: *ég-föld, apraja-nagyja; búbánat, árvíz.* Morfológiai típusú összetételek: *délelőtt, délután* (ezek kettős szófaj úak), *Dunántúl, földalatti, munkanélküli.*

4. A főnév morfológiai tulajdonságai

4.1. A főnév jelezése és ragozása. A főnév jeleket és ragokat egyaránt felvehet. Mondatrészi szerepeit leginkább esetragjai (valamint névutók) segítségével fejezzük ki. A főnévre jellemző jelek a számjelek, a birtokjel, a birtokos személyjel. (Ezekről részletesebben lásd A névszóragozás fejezetét!)

4.2. A főnév képzése, a főnév mint előzményszófaj (kiinduló szófaj). A főnév sokféle képzőt is kaphat.

Szófajtartó képzői különféle jelentésű főneveket hoznak belőle létre. Ilyenek például a

a) kicsinyítő-becéző képzők: *-cskal-cske* (és előhangzós változataik); *-kal-ke; -ikó; -i; -esi* - példák: *lábacska, kezecske; tányérka, asztalka; házikó, ládikó; csoki, diri, Agi, Gabi; repesi, Jancsi;*

b) foglalkozásnév-képzők: *-s* (és előhangzós változatai); *-ászl-ész* - példák: *órás, hajós, boltos, fűszeres; sebész, kertész, közgazdász;*

c) gyűjtőnévképzők: *-s* (és előhangzós változatai); *-ságl-ség; -zatl-zet* - példák: *gyümölcsös, akácos, nádas; hallgatóság, hegység, erdőség; csillagzat, izomzat, személyzet;*

d) asszonynévképző: *-né (trafikosné, doktorné);*

e) -d (előhangzós változatban is) törtszámnévképző: *ötöd, negyed.*

Szófajváltó képzők is szép számmal járulhatnak a főnévhez.

a) Melléknévképzők:

-s (és előhangzós változatai) - 'valamivel bíró, ellátott' jelentésben: *fás, kavicsos, pettyes, szerencsés, hatalmas;* hasonlítás kifejezésére: *daliás, lányos* (alak), *ezüstös, JózsefAttilá-s;*

-ú/-ű, -júl-jű: jelzős szerkezet alaptagját alkotó főnévhez járul, tulajdonképpen az egész jelzős szerkezetet képzi tovább, jelentése: 'vmivel bíró, ellátott': *(nagy) orrú, (piros) arcú, (rövid) életű, (éles) elméjű, (hosszú) szempillájú;*

-i: 'vkihez, vmihez tartozó, rá jellemző' jelentésben: *rokoni, baráti, testvéri, gyári, egyetemi; magyarországi, alföldi; idei, évi, heti; világi, gondolkodási, művészeti;*

-si (az előző képző változata): *falusi, tanyasi;*

-béli: 'vhova tartozó, onnan való' jelentésben: *házbeli, helybeli, falubeli;* 'vmire vonatkozó, vmivel kapcsolatos' jelentésben: *ízlésbeli, becsületbeli;* 'annak formájában történő' jelentésben: *írásbeli, szóbeli;* 'vmikor történő, szokásos' jelentésben: *korabeli, korombeli;*

-tlanl-tlen (előhangzós változatban is), *-talanl-telen* fosztóképző: *sótlan, lelketlen,* sőt *lélektelen, álmatlan;*

-nyi: pontatlanul meghatározott mérték megnevezésére szolgál: *ujjnyi, morzsányi, tengernyi;*

-dik (előhangzós változatban is) sorszámnévképző: *harmadik, negyedik.*

b) Igeképzők, mégpedig elsősorban cselekvő igéket létrehozó képzők:

-z (előhangzós változatban is): sokféle jelentésárnyalat kifejezésére alkalmas képző, például 'azzal ellát': *sóz, foltoz;* 'azzal végez': *gereblyéz, csákányoz;* 'azzal muzsikál': *zongoráz(ik), csellóz(ik);* 'azon utazik': *buszoz(ik), metróz(ik);* 'annak nevez': *magáz, tegez;* 'azt létrehozza': *lármáz(ik), jövedelmez;*

-l (előhangzós változatban is): az előzőhöz hasonló jelentésárnyalatok kifejezésére alkalmas képző: *talpal, pecsétel; kaszál, gépel; dobol; dalol, fészkel;* 'olyan minőségben szerepel' jelentésben: *elnököl, szónokol;* 'azt elfogyasztja': *vacsorál, ebédel; porlik, kiviláglik;*

-ít: világít, díszít;

-sít: létesít;

-kodikl-kedikl-ködik: 'vmilyen szerepben működik': *kontárkodik, vegyészkedik, kertészkedik.*

5. A főnév a mondatban

A főnév mondatbeli szerepe igen változatos. Ennek megfelelően ragozása és jelezése is igen sokszínű. Valamennyi mondatrészi szerepben megjelenhet. (Az alábbiakban ezekből mutatunk be néhány példát)

5.1. A főnév mint állítmány. Az állítmányi funkciót a főnév ragtalan formában láthatja el. Névszói (névszói-igei) állítmányként jelenik meg, és kifejezhet minősítést: *Tanár (volt) az apám,* és azonosítást: *Ő az áruló.* Főnévi jelek természetesen az állítmányi szerepű főnéven is lehetnek: *A fiúk még diákok; Ez a könyv Jóskáé; Budapest Magyarország fővárosa.*

5.2. A főnév **mint bővítmény**

1. Az alanyi funkciót az alanyesetű (0 viszonyragos) főnév töltheti be (természetesen főnévi jelek lehetnek rajta): *Zsófi hegedül, A fiúk ügyesek; Pistáé sikendt legjobban; A kulcsom elveszett.* Ragtalan főnév kopulával együtt összetett alanyt alkot értékelő jelentésű melléknévi állítmány mellett: *De jó volna mindig boldog ember* ***lenni!***

2. **Tárgyként** a főnév tipikusan tárgyesetben, tárgyragos formában áll: *Könyvet olvasok.* Az egyes szám 1. és 2. személyű birtokos személyjeles főnév azonban ragtalanul is előfordulhat tárgyként: *Add ide* ***a*** *kalapom/kalapod!* Összetett tárgyat ragtalan főnév segédigenéwel alkothat: *Szeretnék boldog ember lenni, Senki sem akar jövőre is elsős maradni.*

3. **Határozóként** a főnév határozóragos vagy névutós formában jelenik meg: *A kertben, a ház mellett játszik.* Ritkán ragtalan főnév is lehet határozó, elsősorban az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott és mennyiségjelzővel bővülő *(három) éve, esztendeje, hete, hónapja, napja, órája, perce* stb. típusú főnevek alkalmasak időhatározói szerepre (valószínűleg kihagyásos szerkesztéssel váltak határozóvá, eredetileg főmondatok részei voltak: *Két napja van annak, hogy nem aludtam —> Két napja nem aludtam),* valamint a *nap* főnév az *egész nap nem ettem, fél nap is eltarthat* kapcsolatokban.

Kivételes esetben tárgyragos főnév is lehet határozói mondatrész, ez a határozói értékű tárgy: *Élt hetven évet, Hármat rikkant a rigó, Aludt egy órát.*

Összetett határozót ragtalan főnév segédigenéwel alkothat: *Igyekszem boldog ember lenni, Boldog ember lévén mindig jókedvű*

A határozói esetek száma a magyarban elég nagy (vö. A névszóragozás fejezetével), a határozóragok és névutók segítségével a főnév sokféle határozói viszony kifejezésére alkalmas. A határozói szerepet igei, névszói, igenévi, határozószói alaptagok mellett egyaránt betöltheti: *a városban lakik; egy lakás a városban, szerelmes a diákba, ötödik a sorban; a városban lakni/lakó (ember)/lakva; közel a városhoz;* sőt frazeológiai egységek is lehetnek az alaptagok: *gúnyt űz a barátjából, számot vet a lehetőségekkel, pénzt fektet a vállalkozásba.* Megjelenhet kötött és szabad határozóként is. Kötött határozóként lehet aszemantikus, vagyis pontosan meg nem adható jelentésű határozói vonzat és szemantikai tartalommal rendelkező vonzat is. (Ezekről részletesebben lásd A névszóragozás és a Szintagmatan fejezetet!)

A főnév mindenféle határozó lehet.

A) A főnév mint **kötött** határozó
A főnév lehet szemantikai tartalmú határozói vonzat és aszemantikus határozó is.

a) aszemantikus határozóként megjelenő főnevek (a korábbi terminológia szerint ezek állandó határozók voltak):
- ragos főnevek: bízik, csalódik *az apjában,* biztos, vétkes *a dologban;* tanul *az esetből;* beleszeret *a munkatársába;* változtat *az életén,* töri a fejét *a feladaton;* gondoskodik *a családjáról,* híres *a kedvességéről,* rosszat mond *a barátjáról;* felel *a kérdésre,* méltó *a dicséretre* szert tesz *a pénzre;* elmarad *a társaitól,* független *az eseményektől,* rossz néven vesz vmit *a feleségétől;* hozzáfog *a munkához,* hasonló *a barátjához,* köze van *az esethez;* nekilát a *takarításnak;* foglalkozik *a tanítványaival,* számot vet *a következményekkel;*
- névutós főnevek: felment *a tornaóra alól;* védekezik *a betegség ellen;* közömbös *az udvarlója iránt;* óvatos *a szomszédjával szemben.*

b) Szemantikai tartalommal rendelkező határozói vonzatok:
1. helyhatározó:
- ragos főnévvel: *a városban* lakik; kijön *a házból;* beleesik *a gödörbe;* rálép *a lépcsőre;* nekimegy *a falnak;*
- névutós főnévvel: kimászik *az asztal alól/mögül;* eljön *a fa mellől;* elbújik *az asztal alatt, a szekrény mellett, a ház mögött;*

2. időhatározó:
- ragos főnévvel: megmaradt a múlt *évről; hétfőn* kezdődik; eltart *májusig; októberben* született;
- névutós főnévvel: *húsvét előtt* történt;

3. állapothatározó:
- ragos főnévvel: *biztonságba* kerül; felgyógyul *a betegségből; gyereknek* látszik;
- névutós főnévvel: *eszméletén kívül* van,
- határozóvá tevő *mint-tel: mint vendég* érkezett;

4. társhatározó:
- ragos főnévvel: *a gyerekkel* veszekszik, barátkozik *a lánnyal;*
- névutós főnévvel: *a gyerekekkel együtt* vagyunk; harcolnak a másik *csapat ellen;*

5. eredethatározó:
- ragos főnévvel: *a rokonszenvből* szerelem támadt, két *részből* **áll,** a település *faluból* várossá válik, a gondolat *a barátnőmtől* származik;
- névutós főnévvel: *az ügyből kifolyólag* történt az eset;

6. eredményhatározó:
- ragos főnévvel: a település faluból *várossá* válik; szétesik *darabokra* kinevezik *tanárnak,*
- névutós főnévvel: ?

7 modhatározó:
- ragos főnévvel: *keresztnéven* szólít; *örömmel* fogad, *figyelemmel* kísér;
- névutós főnévvel: a ruha *mérték szerint* készült;

8. eszközhatározó:
- ragos főnévvel: felhívták *telefonon; kenyéren és vizén* él; *vonattal* utazik; drága pénzen vásárol,
- névutós főnévvel: a *tehetsége által* jut el (vhova);

9. fok- és mértékhatározó:
- ragos főnévvel: gazdagabb *egy fokkal;*
- névutós főnévvel: ?

10. tekintethatározó:
- ragos főnévvel: akadályoz *a munkájában;* ártalmas *az egészségre,* kedvezőtlen *az ügyre,*
- névutós főnévvel: *a tanulók szempontjából* lényeges kérdés;

A kérdőjellel jelölt helyekre nem találtunk példát.

11. okhatározó:
- ragos főnévvel: megborzong *az ijedtségtől,* belebetegszik *az izgalmakba,* belehal *a sérülésekbe;* felhördül *a sértésre;* nevet *a viccen;* örül *az ajándéknak;*
- névutós főnévvel: izgatott *az eset miatt;*

12. célhatározó:
- ragos főnévvel: küzd *az eredményért; vendégségbe* megy; törekszik *a sikerre;*
- névutós főnévvel: felszólal *az ügy érdekében*

13. részeshatározó:
- ragos főnévvel: ad, segít *a testvérének;* kell, szükséges, szabad *a gyerekeknek;*
- névutós főnévvel: az eredmény 2:0 a mi *csapatunk javára;*

14. hasonlító határozó'
- ragos főnévvel: okosabb *a barátjánál;*
- névutós főnévvel: műveltebb *az átlaghoz képest;*
- határozóvá tevő minMel: ügyesebb, *mint a barátja.*

B) A főnév mint szabad határozó

A főnév szabad határozóként is sokféle határozói mondatrészszerepben megjelenhet.

1. helyhatározó:
- ragos főnévvel: *a szobában* olvas; *egy kilométerre* fut; *a háznál* találkoznak; *a felhőkig* repül;
- névutós főnévvel: *az asztal alatt* alszik; *a ház mellett* szalad; *a kert alól* kiabál; *a hegyek között* nagy a köd;

2. időhatározó:
(- ragtalan főnévvel: *két napja* nem aludt, *egész nap* esik);
- ragos főnévvel: *májusban* elhatározták; a hét *elején* levelet írtunk; *tavasztól* minden megváltozik;
- névutós főnévvel: *egy hét alatt* elolvassa; pár *perc múlva* becsönget; *vacsora után* moziba megy; *menetközben* leszáll;

3 állapothatározó:
- ragos főnévvel: *eredetiben* olvas; ébredezik *az alvásból; vénségére* megházasodik, *éligyomorra* vesz be; nyitott *szemmel* alszik; *tanárként* dolgozik;
- névutós főnévvel: *munka mellett* tanul; *a tanáron kívül* csak ő tudja a választ;

4. társhatározó:
- ragos főnévvel: *a rokonokkal* ebédel; látja őt *a férjével,* utazik *a nővérével:*
- névutós főnévvel: *a nővérével együtt* főz;

5. eredethatározó:
- ragos főnévvel: *rokonszenvből* támogatta kérését;
- névutós főnévvel: ?

6. eredményhatározó:
- ragos főnévvel: őt választotta *kísérőül;*
- névutós főnévvel: ?

7. módhatározó:
- ragos főnévvel: *szívből* utál; *félvállról* beszél; *örömmel* fogad; *csöndben* beszél;
- névutós főnévvel: rákialt *szokás szerint; lepke módjára* libeg; a ház *a tervek alapján/a terveknek megfelelően* készült,

8. eszközhatározó
- ragos főnévvel: *kanállal* eszik; *postán* kapja a pénzt, *vödörben* hozza a vizet; száz *forintért* vesz vmit;
- névutós főnévvel: *a felesége által/révén* üzen neki;

9. fok- és mértékhatározó:
- ragos főnévvel: több *tányérral* esznek; tíz *százalékkal* emelkedett az életszínvonal;
- névutós főnévvel: *átlagon felül* megállta a helyét; *a fizetésén túl* nem költekezhet;

10. tekintethatározó:
- ragos főnévvel: *látszatra* gyenge;
- névutós főnévvel: *születésére nézve/születését tekintve* nem idevalósi;

ll.okhatározó:
- ragos főnévvel: *gyávaságból* nem jön el; minden tagja fáj *a verestől;*
- névutós főnévvel: *tehetségénél fog\<a* előrejutott;

12 célhatarozo
- ragos főnévvel: virágot visz *ajándékba;*
- névutós főnévvel: egész nap *jegy után* szaladgál; az ügy *elintézése végett* külföldre utazott;

13. részeshatározó:
- ragos főnévvel: kényelmes, megfelelő *a résztvevőknek;*
- nevutos fonewel: félretesz vmit *a vevő részére/számára*

4. A **jelzői** mondatrészszerepek egy részét a főnév ragtalanul látja el. Minőségjelzőként ritkábban fordul elő, ilyenkor mindig a jelzett szó előtt áll. Minőségjelző: *a szomszéd lány;* kijelölő jelző: *Gergő fiam.* Mcnnyiségjclzőként elsősorban a mértékjelölő főnevek jelenhetnek meg: *egy kosár alma, egy csomó gyerek.* Birtokos jelzőként a főnév ragos és ragtalan is lehet, de ragtalanul csak a jelzett szó előtt állhat: *a fiúnak a kutyája, a fiú kutyája.*

A főnév lehet **értelmező,** mégpedig azonosító értelmező: *Pista, a barátom.* Ebben a szerepében az alaptag (az értelmezett tag) alakjához igazodik számban és esetben, vagyis jeles, ragos (névutós) és ragtalan volta az alaptagtól függ: *Pistát, a barátomat; a fiúkról, a barátaimról; Pista nélkül, a barátom nélkül.*

6. A főnévi alaptagú szintagma

A főnév bővítményeket is kaphat. A főnévi szerkezetet a főnév és bővítményei alkotják. Ezek a bővítmények a jelző *(magas ház)* és a hátravetett határozó *(ház a sziklák alatt).*

6.1. A **főnév** szabad **bővítményei.** A főnév tipikus bővítménye a szabad **bővítmény** (a szabad bővítmény fogalmát lásd a Szintagmatan fejezetben), hiszen valaminek a minősége, száma, birtokosa általában nem szükségszerű tartozéka a főnév jelentésének. Ez elsősorban **jelző,** minőségjelző *(piros alma),* mennyiségjelző *(sok madár),* birtokos jelző *(Zsófi hegedűje)* és hátravetett helyzetben **értelmező,** egyrészt a jelzőnek megfelelő értelmező *(az alma, a piros; madár, sok; a hegedű, Zsófié),* illetve az azonosító értelmező *(Gergő, a fiam).* (A jelzőkről és az értelmezőről lásd részletesebben a mondatrészek fejezetét!)

Jelzői, értelmezői bővítményt a főnév valamennyi mondatrészi szerepében kaphat. Birtokos jelzői bővítmény esetén a főnévi alaptagon morfológiai eszközzel (a birtokos személyjellel) is jelölve van az, hogy a személyjeles főnév egy birtokviszony részesévé vált, vagyis hogy birtokos jelzői bővítménye van (pl. *Pista kutyája).*

A főnév másik tipikus szabad bővítménye a **hátravetett határozó** vagy jelzői értékű határozó. Ez lehet például helyhatározó: *ház a sziklák alatt, áldásadás a vonaton;* időhatározó: *a puszta télen;* állapothatározó: *álmodozás a napon;* társhatározó: *séta a barátommal;* eszközhatározó: *evés késsel és villával;* módhatározó: *találkozás titokban;* célhatározó: *készülődés a munkába;* részeshatározó: *levél a hitveshez.* Ez a határozótípus elöl álló jelzővé alakítható, „jelzősíthető" *(a sziklák alatti ház, a vonaton való/történt áldásadás, a téli puszta, a napon való álmodozás, a barátommal való séta, a késsel és villával való evés, a titokban való/történő találkozás, a munkába való készülődés, a hitvesi/hitveshez írott levél).* Ez a határozótípus elsősorban címekben és nominális mondatokban

fordul elő, bár megjelenhet bármilyen mondatrészszerepű főnév bővítményeként is *(Jól sikerült a nyaralás a tengerparton, Nem fogom soha elfelejteni a nyaralást a tengerparton, Mindig szívesen emlékezem a nyaralásra a tengerparton).* Azt is érdemes azonban megemlíteni, hogy használata a mondatban néha kétértelműséget okozhat: *Hallotta a botrányt a ligetben, Értesült a botrányról a ligetben* - nem egyértelmű ugyanis, hogy a *ligetben* határozó az ige vagy a főnév bővítménye-e, mivel mindkettőhöz tartozhat, kétféleképpen is értelmezhető. Vagyis a mondatból nem derül ki, hogy a mondat alanya a ligetben hallott-e az esetről, vagy a ligetben volt-e a botrány.

Az állitmányi helyzetű főnév a mondatban **elöl álló** szabad **határozóval** is bővülhet. Ezt az állítmányi szerep következtében kaphatja meg (pl. *Az öcsém Szegeden katona).*

6.2. A **főnév kötött bővítményei.** Bár a főnevek tipikus kiegészítői a szabad bővítmények, bizonyos csoportjaikra a vonzatosság is jellemző lehet. A főnév kötött bővítményei (vonzatai) is a jelzők, illetve a határozók köréből kerülnek ki.

6.2.1. A vonzatos főnevek első csoportját a **képzett főnevek** (elsősorban a 'tény, cselekvés' jelentésű főnevek) alkotják. Az eredetileg is vonzatos igéből, melléknévből, határozószóból képzett főnevek továbbra is igei, melléknévi, határozószói természetűek maradnak abból a szempontból, hogy a kiinduló szó vonzatát gyakran megőrzik. Az igétől, melléknévtől, határozószótól „örökölt" vonzat elsősorban **határozó:** *ragaszkodik vmihez - ragaszkodás vmihez; jártas vmiben - jártasság vmiben; közel vmihez - közelség vmihez. Pa.* „örökölt határozók" a főnév mellett hátravetett határozóként jelennek meg, s így ezek is - a szabad hátravetett határozókhoz hasonlóan - átalakíthatók elöl álló jelzős szerkezetekké *(vmihez való ragaszkodás, vmiben való jártasság, vmihez való közelség),* ahol a jelzősítő elem pusztán kapcsoló értékű, hiszen a határozó a főnév bővítménye. Vagyis:

kiinduló (alap)ige, melléknév, határozószó + határozói vonzat -> képzett főnév + határozói vonzat

A hátravetett határozói vonzat a mondatban elsősorban alanyi, tárgyi szerepű főnév mellett jelenik meg (és általában a mondat elején vagy végén áll): *A tanár megjelenése a folyosón a szünet végét jelentette; A diákok izgatottan várták a tanár megjelenését a folyosón.* Határozói szerepű főnév mellett már ritkábban fordul elő: *Sokan rettegtek a tanár megjelenésétől a folyosón*

A nyelvészeti szakirodalom a képzett főnevek vonzatai között a határozón kívül a jelzői bővítményt is megemlíti. Tárgyas igei szerkezetek átalakítása során a tárgyi vonzattal rendelkező igéből képzett főnév ugyanis örökölheti a tárgyi bővítményt. Ez a képzett főnév mellett megmaradhat tárgyként is *(könyvet olvas - a könyvet olvasás,* ilyenkor azonban természetesebb, szokásosabb a jelöletlen összetételi forma: *könyvolvasás);* de gyakrabban átalakul, s a képzett főnév mellett **birtokos jelző** lesz belőle *(könyvet olvas —> a könyv olvasása).* Ez a tárggyal váltakozó birtokos jelző, a **gcnitivus objectivus** tárgyi vonzatból eredő bővítmény a képzett főnév mellett. Vagyis:

kiinduló tárgyas ige + tárgyi vonzat -» képzett főnév + birtokos jelzői bővítmény (genitivus objectivus)

A képzés alapjául szolgáló igének (ha nem alanytalan ige) és a mondat állítmányi szerepű melléknevének alanyi vonzata is van. Ez az alanyi vonzat - a szerkezet átalakítása során - az igéből, melléknévből képzett főnév mellett is megmaradhat, de akkor átalakul; ugyancsak birtokos jelző lesz belőle, de ez már az alannyal váltakozó birtokos jelző, a genitivus subjectivus *(Pista fut -> Pista futása; a tábla fekete —* • a tábla feketesége).* Vagyis:

kiinduló ige, állítmányi szerepű melléknév + alanyi vonzat —• képzett főnév +birtokos jelzői bővítmény (genitivus subjectivus)

A tárgyas igei szerkezet alanya és tárgya birtokos jelzővé és határozóvá alakul át a következő módon:

az apa szereti a fiát —> az apa szeretete a fia iránt (genitivus subjectivus + kötött aszemantikus határozó), illetve
az apát szereti a fia —> az apa szeretete a fia által (genitivus objectivus + kötött aszemantikus határozó)

Vagyis *az apa szeretete* szerkezet kétféleképpen is feloldható, az egyértelmű jelentést a határozói vonzat megjelenése mutatja meg.

A fentiek alapján a kétvonzatos igéből képzett főneveknek birtokos jelzői és határozói bővítményük is lehet egyszerre. Ugyanígy a vonzatos állítmányi szerepű melléknévből képzett főnévnek is két bővítménye lehet: *a fiú hű az apjához - a fiú hűsége az apjához.* Olykor hármas vonzat is előfordulhat, ha magának a kiinduló igének is egyszerre három vonzata van: *Pista átadja a levelet Jóskának - a levél átadása Pistának Jóska által.*

A fenti birtokos jelzői bővítmények, a genitivus subjectivus, illetve a genitivus objectivus azonban elsősorban mondatszerkezetek átalakítása során jelennek meg, vagyis a szintaktikai átalakítás következtében lépnek fel. Az *olvasás, szeretet, feketeség, hűség* stb. főneveknek önmagukban, szótári alakjukban általában nem vonzatuk a birtokos jelző. A fenti birtokos jelzők közül esetleg a kötelező tárgyi vonzatból eredő birtokos jelzőt lehet továbbra is kötött bővítménynek tartani: *asztalt készít - az asztal készítése,* de ez meg szokásosabb *asztalkészítés* formában.

6.2.2. A vonzatos képzett főnevek csoportjai tehát a következők (ezek elsősorban kötelező vonzattal rendelkező alapszóból származnak):

1. tárgyas igék származékai, elsősorban kötelező tárgyi vonzat esetén *(asztalt készít - az asztal készítése);*

2. kötött (és elsősorban kötelező) határozói bővítménnyel járó igék származékai *(ragaszkodik vmihez - ragaszkodás vmihez);*

3. (kötelező) tárggyal vagy vele szinonim kötött határozóval bővülő igék származékai *(átugrik vmit/vmin — átugrás vmin);*

4. önállóan nem élő (nem aktív) tranzitív igei tő származékai, ezek általában olyan szócsaládok tagjai, amelyeknek minden tagja kötött bővítményt vesz fel: *irgalom vkinek/vkivel szemben (irgalmaz vkinek,* sőt *irgalmas vkihez);*

5. kötött (kötelező) bővítményű melléknevekből származó főnevek *(jártas vmiben - jártasság vmiben);*

6. kötött bővítményű határozószókból származó főnevek *(közel vmihez - közelség vmihez).*

6.2.3. A **nem képzett főnevek** között is vannak olyanok, amelyek kötött bővítményeket kapnak. A nem képzett főnevek vonzatai között is határozói és jelzői bővítményeket találunk.

a) **Határozói vonzatok.** Bizonyos főnevek alapjelentésükben hordozzák azt a jelentésmozzanatot, amely bővítményük kötöttségét általában előidézi. Ilyen főnevek a cselekvés, történés, szellemi műveletek, közlés jelentéskörébe tartoznak, például *beszéd vmiről, búcsú vmitől* (kötött aszemantikus határozók); illetve a lelkiállapot, az érzelem, a magatartás jelentéskörébe, például per *vkivel; harc vkivel/vki ellen* (kötött társhatározók), *példa vmiről* (kötött aszemantikus határozó). Ezek a kötött hátravetett határozók is „jelzősíthetők": *a vmiről szóló beszéd, a vmitől/vkitől vett búcsú, a vkivel folytatott per* stb., de a jelzős szerkezetek határozói itt már grammatikailag az igenévi jelző bővítménykeretébe tartoznak.

Ezek az említett határozói vonzatok gyakran valamilyen általános jelentéskórű, mondhatni „üres" igével alkotott szókapcsolat, funkcióigés szerkezel tagjaként (a funkcióigéről lásd a segédigék fejezetét) jelennek meg a mondatban *(beszédet tart vmiről, búcsút vesz vmitől).* Az „üres" ige, funkcióige önálló jelentése gyakran lényegtelen, szerepe csak annyi, hogy a mondat állítmányaként lehetővé tegye a vonzatos névszónak a mondatba való beilleszkedését. (Ugyanezt a célt szolgálja bizonyos mértékig az általánosabb érvényű s főként a szabad határozós, illetve jelzős szerkezetekben használt *való* segédszó is.) A leggyakrabban használt igék közül néhány: *van, nincs (ereje vmihez, panasza vmire, hite vkihez, gondja vmire, reménye van vmire); ad (hálát vkinek, erőt vkinek, részt vkinek, tanácsot vkinek); tesz (panaszt vkire); tart (haragot vkivel).* Érdekes módon a határozói vonzat a főnév fogalmi keretéből származik, szintaktikailag azonban az ige-főnév kapcsolat vonzataként szerepel. Némely főnévhez többféle ige is járulhat, az azonos típusú vonzatot megtartva (pl. *reménye van vkiben, megtartja a reményt vkiben),* más főnevek csak egy meghatározott igével együtt mutatkoznak, s ezek a szerkezetek frazeológiai egységgé válva élnek tovább *(köze van vkihez, kedve van vmihez, kedvét leli vkiben).*

Az említett igék egyébként a képzett főnevek vonzataival is előfordulhatnak funkcióigés szerkezetekben *(különbség van vmivel szemben).*

b) **Jelzői vonzatok.** Kivételes esetben a jelzői bővítmény, így a mennyiség- és a birtokos jelző is kapcsolódhat kötött bővítményként a főnévhez.

A **niennyiségjclzős szerkezetek** kötöttsége a mértékjelölő szerkezetekben jelentkezik: *egy kiló (hús), három méter (anyag), tíz forint (darabja), két deci (bor).* (Ha ezek a főnevek jelző nélkül állnak, akkor az elliptikus szerkezetek 'egy'-et jelentenek: *forint darabja, deci bor.)* A mennyiségjelző ezekben a szerkezetekben kötelező vonzat.

A **birtokos jelzős szerkezetek** kötöttsége a viszonyjelölő főnevek szemantikai szerkezetében eleve benne foglaltatik. Ezek a viszonyjelölő főnevek jelölhetnek családi, társadalmi, hivatali kapcsolatokat *(férj, feleség, báty, húg, apa, anya, rokon, barát, ellenség főnök, beosztott),* ezeknek a főneveknek egy részén a viszony már eleve - esetleg szótári alakjukban is - jelölve van *(öccse, bátyja, nénje, fia).* Másrészt idetartoznak az úgynevezett helyzetjelölő főnevek, amelyek leginkább csak birtokos személyjeles formában létez-

nek a nyelvben, abszolút alakkal sokszor nem is rendelkeznek: *széle, közepe, eleje, hátulja, alja.* Ezek a vonzatok fakultatív vonzatok.

6.2.4. Az **állítmányszerepű főnévnek** kötelező **alanyi vonzata** is van *(A sógorom tanár)*.

7. A főnév határozottsága

A határozottság vagy határozatlanság a főnév, illetve a főnévi csoport sajátossága.

A határozottság szerepet játszik a tárgyas vagy határozott ragozásban (hiszen az ige tárgyas, határozott ragozású akkor, ha 3. személyű határozott tárgy a bővítménye), valamint az úgynevezett azonosító szerkezetekben, egyrészt az azonosító predikatív viszonyban *(Budapest Magyarország fővárosa; Pista a barátom),* másrészt az azonosító értelmezős szerkezetben *(Pista, a barátom).* Határozottságról (determináltságról) akkor beszélünk, amikor a beszélő és a hallgató, a kommunikáció résztvevői ugyanarra a denotátumra gondolnak.

7.1. A határozottság **szófaji természetű** is lehet:

- a tulajdonnév mindig határozott *(Budapest, Péter);*
- határozottak bizonyos főnévi névmások is *(én, te, magam, enyém, ez, az).*

Köznév esetén a határozottság alaki kitevővel történik, ezeket a kitevőket **determinánsoknak** nevezzük. A determináns lehet morféma:

- birtokos személyjel: *barátom,*
- birtokjel: *iskoláé.*

A determináns lehet **önálló** szó is:

a) logikai szerepű viszonyszó:
- határozott névelő: *a ház;*

b) valamint kijelölő jelzői szerepű névmás, illetve egyéb szó:
- mutató névmás: *e ház, ezen ház;*
- kérdő névmás: *melyik ház;*
- határozatlan névmás: *egyik ház, valamelyik ház;*
- megengedő névmás: *bármelyik, akármelyik ház;*
- sorszámnév: *második dolog;*
- kiemelőjelcs középfokú melléknév: *szebbik lány;*
- felsőfokú melléknév: *legszebb lány.*

7.2. A determinálás redundáns is lehet. (Redundanciáról akkor beszélünk, ha a közvetített üzenetben akad olyan elem, amely az előzményekhez képest nem szolgál új információval, amelynek nincs saját hírértéke.) A determinálás redundanciájáról beszélünk például akkor, ha az egyébként is határozott főnév (tulajdonnév, birtokos személyjeles főnév, kijelölő jelzős főnév) előtt megjelenik a határozott névelő. Tehát:

névelő + tulajdonnév: *a Mátra, a Balaton;*
névelő + birtokos személyjel: *a barátom;*
névelő + kijelölő jelző: *ez a ház, az egyik ház, a második dolog* stb.

A névelő redundáns használata - mint a grammatikai redundancia általában - haszonnal is járhat. Bizonyos helyzetekben értelcmmegkülönböztető szerepe lehet. Például

segít elkülöníteni egymástól a homonim tulajdonneveket, tehát: *Balaton* (községnév) - *a Balaton* (a tó neve); *Badacsony* (településnév) - *a Badacsony* (hegynév); *Vértes* (családnév) - *a Vértes* (elsősorban hegységnév). Bizonyos mondattani helyzetekben egyértelművé teheti a közleményt, például: *A diák leckéjét írja - A diák a leckéjét írja* (csak a második szerkezetben egyértelmű, hogy a diák a saját leckéjét írja, mivel az első esetben a *diák* szó alany és birtokos jelző is lehet, a másodikban azonban csak alany).

8. A főnév kapcsolata más szófajokkal

8.1. A főnevek egyes csoportjaira jellemző a többszófajúság. A népnevek *(magyar, német, orosz),* a színnevek *(piros, kék),* az anyagnevek *(arany, üveg fa),* a mértekjelolo szavak, mennyiségnevek *(méter, deka, kiló, kupac, darab, zsák)* főnevek és melléknevek is lehetnek, mondatrészi szerepüktől függően (alanyként, tárgyként, a legtöbb határozóként, birtokos jelzőként főnevek; minőségjelzőként, mennyiségjelzőként melléknevek).

- Főnév és melléknév (számnév) egyaránt lehet: *öt, tized, század.*
- Főnév és határozószó: *reggel, este, délelőtt.*
- Főnév, melléknév, határozószó (esetleg névutó és igekötő is): *közel, távol, messze.*

8.2. Állandósult főnévi értékben szereplő melléknévi igenevek, melyek eredetileg jelzős szerkezetből származnak: *pörkölt, halott, író, mosdó, fagylalt* stb. Jelzett szavukat „elveszítve" átvették annak jelentéstartalmát, s ma már főnévként használatosak.

8.3. Főnévként szereplő megmerevedett igealakok (szófajváltásukat részben írásmódjuk is tükrözi): *nefelejcs, haddelhadd, nemulass, eszem-iszom, mehetnékje* (van)

8.4. Alkalmi szófajváltással bármely szó szerepelhet főnévi értékben, ha főnévre jellemző mondatrészszerepet tölt be, és főnévre jellemző toldalékolású (esetleg névelőzésű): *győzni fog a jó; jóból is megárt a sok; csak egy kellene nekem; felhangzott a jaj; meglepett ez a talán* stb.

Szakirodalom

Antal László: A magyar esetrendszer. *NytudÉrt.* 29. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* I. 1963. 41-52.

Barabás András-Kálmán C. György-Nádasdy Ádám: Van-e a magyarban tulajdonnév? *NyK.* 1977.135-55.

Dezső László: A főnévi csoport. *ÁNyT.* VI. 1969: 25-158.

Hámori Antónia: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Mny.* 50 [1954]: 419-31.

S. Hámori Antónia: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1. II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 1992. 676-715, 329-425.

Hajdú Mihály: A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. *MNyTK.* 209. sz. I—II. Budapest-Miskolc, 1997. 471-6.

Hajdú Mihály: Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eger, 1998. 52-6.

Imre Samu: A minőség- és a mennyiségjelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 265-84.

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105 [1981]: 286-92.

Károly Sándor: Az értelmező jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 295-314

Karoly Sándor Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Kiefer Ferenc: Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos-Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet.* Zalaegerszeg, 1989. 286-90.

B. Lőrinczy Eva: A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II Aka démiai Kiadó, Budapest, 1962. 162-259.

H. Molnár Ilona: A tárgy. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 147-61.

Nyirkos István: A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eger, 1998. 57-65.

Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 205-458.

Rácz Endre: Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszereben *MNy* 83 [1987]: 274-84.

Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Rácz Endre: A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 91-6.

Rácz Endre-Szemere Gyula: *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.

J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémiai Kiadó Budapest, 1979.

J. Soltész Katalin: Számneveink. *Nyr.* 110 [1986]: 401-15.

Szabó Dénes: Szófajok. *In: A mai magyar nyelv.* Kézirat. 1958.129-71.

Szabolcsi Anna-Laczkó Tibor: A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.179-298.

Tamasiné Bíró Magda: A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 91-139.

Tamásiné Bíró Magda: A fészekalja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr.* 120 [1996]: 468-76.

Temesi Mihály: A névszók. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 212-50.

Tolcsvai Nagy Gábor: A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán. *Nyr.* 120 [1996]: 319-25.

Tompa József: Az alany. Az állítmány. A jelző. A birtokos jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 105-37, 260-4, 285-94.

Tompa József: Főnév vagy melléknév? *Nyr.* 89 [1965]: 356-7.

Velcsov Mártonná: A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-84.

A melléknév

1. A melléknév típusai jelentés szerint

A melléknevek tulajdonságokat kifejező szavak. Személyeknek, dolgoknak, fogalmaknak valamely jegyét nevezik meg, úgynevezett járulékos fogalmakat, akcidencia-jelentést hordoznak. (A „melléknév" terminus e szócsoport járulékos jelentésére utal).

A mellékneveket jelentésük alapján három különálló, ámde egymással összefüggő csoportra oszthatjuk, *a)* Minősítő melléknevek: *szép, tiszta, szegény, barna* stb. *b)* Viszonyító melléknevek: *házi, anyai, félkarú, sebhelyes, négyajtós* stb. *c)* Mennyiségjelölő melléknevek: *két, tizenhármad, sok, fikarcnyi, rengeteg* stb.

a) **A minősítő melléknevek** fizikai, lelki vagy elvont tulajdonságokat, állapotokat fejeznek ki, például *pajkos, gyenge, ijedős, szűk, idegen, kerek*. Jellemzően tőszavak, de vannak képzéssel, szóösszetétellel és más szóalkotásmóddal létrehozott minősítő melléknevek is: *önálló, féltékeny, kárörvendő, pirosas* stb. A minősítő melléknevek általában relatív tulajdonságokat neveznek meg, így nagy részük fokozható. A képzéssel, összetétellel létrehozott minősítő melléknevek között sok az igéből képzett származék: *ínycsiklandó, jövendő, helyrehozhatatlan, borzasztó* stb.

b) **A viszonyító melléknevek** személyek, dolgok, fogalmak konkrét, tényszerű tulajdonságait, hovatartozását, más dolgokhoz való viszonyát fejezik ki, például *kábeltévés lakás, réti virág tavalyi bogáncs, az itteni események, hajadon lány*. Általában olyan tulajdonságokat neveznek meg, melyeknek nincsen kisebb vagy nagyobb foka. Ezekre tehát a fokozhatatlanság jellemző. Ezzel összefüggő sajátosságuk az is, hogy jelentésük legtöbbször nem módosítható fokozó jelentésű partikulával, határozószóval *(*túl atyai szigor; *eléggé 1992-es költségvetés)*.

A viszonyító melléknevek legtöbbször főnevekből, határozószókból, névmásokból képzett melléknevek. Közöttük is leggyakoribbak az *-i, -s (-os/-es/-ös), -ú/-ű* képzősek: *háromtagú munkacsoport, angyalarcú lány, padlószőnyeges szoba,* ***európai*** *ország, családi fényképalbum* stb. E szavaknak gyakran csupán grammatikai formájuk, viselkedésük melléknévi, fogalomjelentésük más szófaji jelentéskategóriát tartalmaz. Ennek köszönhető, hogy a viszonyító melléknevekkel bővített szerkezetek gyakran átalakíthatok birtokos jelzős, határozós vagy más, komplexebb szerkezetekké. Például *atyai szigor —>az atya szigora; ázsiai körút -* körút Ázsiában; ötkilós dinnye -* dinnye, amely öt kilóit nyom)* stb.

Tipikusan viszonyító jelentésű melléknevek az anyagnevek és a sorszámnevek, például *műanyag pohár, ötödik beérkező*.

A viszonyító melléknevek gyakran fajtajelölő jelentésűek. Ilyenkor szemantikai-szintaktikai kapcsolatuk alaptagjukkal annyira szoros, hogy összetettszó-szerűvé válnak, például *mezei nyúl, emlős állatok;* illetőleg vö. *magyar tanár* és *magyartanár.*

A viszonyító melléknevekre a konkrét jelentés jellemző. Ha a viszonyító melléknevek jelentése elvonttá válik, könnyen átkerülnek a minősítő melléknevek közé. A minősítő és a viszonyító melléknevek határa nem válik el élesen. Az is lehetséges, hogy egy-egy melléknév szövegkörnyezettől függően minősítő és viszonyító, ilyen például a *fejedelmi rendelet* és a *fejedelmi vacsora.* Ha a viszonyító melléknév a jelentés elvonttá válásával közeledik a minősítő melléknevek csoportjához, vagy átkerül oda, természetesen fokozhatóvá válik.

A viszonyító melléknevekből képzéssel minősítő mellékneveket hozhatunk létre Pl. *pesti —>pesties: városi —* városias, családi —>családias.*

c) A mennyiséget jelentő melléknevek személyek, dolgok, fogalmak számát, mennyiségbeli tulajdonságát nevezik meg. Például *ötven fenyőfa, fél alma, tengernyi gond, csipetnyi cukor.*

Az úgynevezett számneveket nyelvtanunk a melléknevek altípusaként tartja számon, hiszen ezek is járulékos fogalmakat fejeznek ki: tulajdonságot, méghozzá mennyiségi tulajdonságot jelentenek. A számnév terminust továbbra is használhatjuk a melléknév e sajátos szemantikai alcsoportjának megnevezésére. A hagyományosan számneveknek nevezett szóosztály alkategóriái a melléknév különböző típusaiban találhatók: a tőszámnevek és a törtszámnevek a mennyiséget jelentő melléknevek között, míg a sorszámnevek a viszonyítást jelentők között. A mennyiséget jelentő mellékneveket azonban nem azonosíthatjuk a számnevek csoportjával, hiszen sok olyan melléknevünk utal mennyiségre, melyet nem nevezhetünk számnévnek, például *szemernyi fáradtság, kis víz, hordónyi bor, számtalan szalmaszál.*

A melléknevek jelentéstípusai alapvető grammatikai tulajdonságaikat tekintve megegyeznek, de vannak különbségek is a jelentés szerint kialakítható csoportok nyelvtani viselkedésében, használatában.

2. A melléknév morfológiai tulajdonságai

2.1. A melléknév jelezése és ragozása. A melléknevek a névszóragozás szabályai szerint toldalékolhatók (vö. A névszóragozás). A melléknevek szemantikai csoportjai azonban ragozás tekintetében is különböznek valamelyest. A legszembetűnőbb különbséget fokozhatóságukban figyelhetjük meg.

A fokozást a melléknevek szóosztályában általános toldalékolási lehetőségnek tekintjük, de nem minden melléknév fokozható. Általánosságban véve kijelenthetjük, hogy a relatív minőséget és mennyiséget kifejező melléknevek fokozhatok, az abszolút minőséget és mennyiséget kifejezők nem. A melléknevek minden szemantikai típusában találhatunk fokozható és nem fokozható szavakat. Ezeknek száma, aránya a jelentéstípusokon belül különböző.

A minőséget kifejező melléknévtípusokra a relatív tulajdonságot kifejezők túlsúlya jellemző. A minőséget kifejező melléknevek így többségükben fokozhatok: *hatáso-*

sabb, meggondolatlanabb, céltalanabb, irigyebb, félszegebb, rövidebb, sutább, sárgább, kövérebb stb. Vannak azonban olyan melléknevek ebben a szófaji alkategóriában is, melyek abszolút tulajdonságokat hordoznak. Ezek többsége olyan összetett szó, melyet előtagja pontosít, tesz abszolút jelentésűvé, például *koromfekete, vadonatúj, égszínkék ultrarövid tökrészeg, mézédes.* Mas, minősítő jelentésű melléknevek esetében: *hajadon lány, olasz állampolgár, szomszéd kert, néma ember.*

A viszonyító mellékneveket általában nem fokozhatjuk, vö. *anyanyelvi gyakorlatok, egysejtű állat, balkezes vívó, magyar szakos hallgató, sziámi macska, tizenéves korosztály.*

A mennyiséget jelentők közül abszolút jelentésűek a pontos számot megnevezők (azok, melyeket nyelvtanaink határozott tő- és törtszámneveknek neveztek). Ezek nem fokozhatok. Például: *nyolc tábla, ezerkétszáz forint, háromnegyed óra.* Nem fokozhatok a *-nyi* képzős melléknevek sem, valószínűleg a *-nyi* hasonlító, hozzávetőleges jelentésárnyalata miatt, például *tányémyi leves, diónyi jégdarabok, maroknyi homok.* Nem fokozható a nagyon nagy és nagyon kis mennyiséget jelentő melléknevek zöme: *számtalan, tömérdek, csepp* stb.

A melléknevek egyéb jelei és ragjai a mondatrészszcrcpekkcl függnek össze. A **többes szám jelét** azok a melléknevek kapják meg, melyek állítmanyok lehetnek: *(Az emberek) ügyesek, tetszetősek, ellenállhatatlanok, ingerültek, életvidámak* stb. *(voltak). A* viszonyító melléknevek közül a szorosan tapadó jelzők nem válnak el jelzett szavuktól, nem kerülhetnek állítmányi szerepbe, így nem tehetők többes számba. Például *orvosikamara, házi feladat, lábasfejű állat, szenes vasaló. A* mennyiséget jelentő melléknevek általában nem kaphatják meg a többes szám jelét saját szófaji értékükben; legfeljebb akkor, ha jelentésükben a minősítő jelentésű melléknevekkel érintkeznek, például *a jégdarabok diónyiak, a kolbász szeletei ujjnyiak.*

A melléknevek **ragozását** a nevszóragozás fejezetében tárgyaljuk részletesebben. **Itt** most csak a legjellemzőbb eseteket soroljuk fel.

A minősítő melléknevek tipikus határozóragja az *-anl-cn* rag mód-, állapot- és fokhatározói szerepben. Például *illendően köszön, készen hoz be, károsan hat, gyengéden megsimít, szaporán dolgozik.* Az *-ull-ül* rag ritkább *(rosszul kutyául, veszettül, németül);* a fosztóképzős mellékneveknek jellemző határozóragja: *hatástalanul, hiánytalanul, fáradhatatlanul* stb.

A mennyiséget jelentő melléknevekhez is hozzákapcsolható az *-anl-en* toldalék. Az *-anl-en* ragos mennyiségjelentésű szavak számállapot-határozók. Például *tizennyolcan, kevesen, egypáran, hánnan-négyen (voltak jelen).* Másik tipikus határozóragjuk a *-szorl-szerl-ször* rag szám- és fok-mérték határozói szerepben. Például *négyszer (hallgatja végig); négyszer (hosszabb).*

2.2. A melléknév képzése. A melléknevekből igéket és névszókat képezhetünk.

Igéket leggyakrabban a 'valamilyenné válik' jelentésű *-ull-ül; -suli-sül,* valamint *-od(ik)/-öd(ik); -sod(ik)l-söd(ik)* mediális igeképzőkkel alkotunk melléknévi tövekből. Például *kékül, tágul, állandósul; szegényedik, szakállasodik, felforrósodik, sűrűsödik.* Ezzel ellentétes jelentésű a szintén gyakori *-ít, -sít* (Valamilyenné tesz') képző: *keményít, frissít, érzéstelenít, városiasít* stb. Ritkább igeképzők: a 'vmilyennek tart' jelentésű *-//, -/: rosszall, kevesell, kicsinyel, helyesel;* a 'vmilyen minőségben, állapotban van, működik'

jelentésű *-kod(ik)/-köd(ik); -skod(ik)/-sköd(ik),* valamint *-//-//*: *betegeskedik, huncutkodik, udvariaskodik, fehérlik, sárgállik, kétszínüsködik.*

Főnevet melléknévből a *-ságl-ség* képzővel hozunk létre: *figyelmesség, okosság, gyorsaság.* A mcnnyiségjelentésű melléknevek közül a határozott számot jelentőkből *-osl-esl-ös* képzővel főnevet és viszonyító mellékneveket alkothatunk, például *négyes, hetes, tizenhatos.*

A mellékneveknek többféle szófajtartó képzőjük van, melyek lehetnek kategóriaváltó képzők, de lehet, hogy csak egy jelentésmozzanattal módosítják a melléknevek jelentését. Katcgóriaváltó képző például a viszonyító melléknévből minősítő melléknevet létrehozó *-asl-es* képző: *északias, pesties, anyagias.* Az úgynevezett törtszámnév- és sorszámnévképzők is kategóriaváltók: *tizenötöd, harmincad, negyedik, sokadik.* Nem váltanak kategóriát, csupán a melléknevek logikai jelentését módosítják a fosztóképzők, például *bátortalan, szerénytelen, boldogtalan.* Becéző, kicsinyítő vagy éppen eufemisztikus szerepe van a kicsinyítő képzőnek: *szépecske, aprócska, csúnyácska, butuska, fiatalka.* Megközelítő, határozatlanabb tulajdonságot is kifejezhetünk *-sl-asl-es* képzővel: *barnás, beteges, kopottas. A -ságos/séges* képzőnek fokozó jelentése van: *szépséges, dicsőséges, magasságos.*

Több tankönyvünk a képzők közé sorolja a *-féle, -fajta, -szerű* utótagokat. A *jóféle, sokféle, jófajta, újszerű* stb. szavakat mi az összetett szavak között tartjuk számon, megjegyezve, hogy elismerjük az említett szóelemek átmeneti jellegét, képzőszerűségét.

3. A melléknév szerepe a mondatban

A melléknevek legjellemzőbb mondatrészszerepe a minőség- és a mennyiségjelzői szerep. A minősítő és a viszonyító melléknevek minőség-, illetőleg kijelölő jelzők, a mennyiséget jelentő melléknevek mennyiségjelzők, például *csintalan gyerek, fontos munka, tarka kutya, fogós kérdés, szilárd* meggyőződés (minősítő melléknevek minőségjelzőként); *múzeumi dolgozó, toktermésű növény, harmadik próba, tegnapi eset, hatvancentis szalag* (viszonyító melléknevek minőségjelzőként); *nagyszámú sérült, tömérdek papír, több-kevesebb gond, 23,5 fok* (mennyiséget jelentő melléknevek mennyiségjelzőként).

A minőség- és a mennyiségjelzős szerkezetek átmeneti sávjában olyan mellékneveket találunk, melyek alapvetően minősítő jelentésűek, de megszámlálhatatlan főnevek mellett mennyiséget jelentenek, például *kis víz, egy nagy kávé.*

A minőség- és mennyiségjelzőket hátravetve, értelmező jelző szerepű melléknevet kapunk. Például *Elolvastam a mondatokat, a következőket; A gyerekekkel, méghozzá a legkedvesebb arcúakkal fotókat készítettek; Hozzál, kérlek, kiflit, legalább hatot!*

Gyakori a melléknevek állítmányi szerepe. A melléknevek az összetett állítmányok névszói részét alkotják (vö. Az állítmány: 2. Az állítmányi szerepű szavak szófaja). Minősítő jelentésű melléknevek állítmányi szerepben: *Gyors nekünk ez a tempó; A kenyér még meleg; Szorgalmas voltál; Egyelőre nagyon gyenge, erőtlen vagyok.*

A viszonyító melléknevek állítmányi szerepe ritkább. Ennek oka általában a viszonyító melléknevek szoros kapcsolata, összetételszerűsége a jelzett főnévvel. Lásd

folyami kikötő, de: **a kikötő folyami; érettségi bizonyítvány,* de: **a bizonyítvány érettségi; tűlevelű fa,* és (?) *a fa tűlevelű.* Egyéb viszonyító melléknevek állítmányi szerepben: *Kapcsolatuk rokoni volt; Büntetése életfogytiglani; Ez az állat nyolclábú; Én tanyasi vagyok.*

A mennyiséget jelentő melléknevek közül a relatív mennyiségeket jelölőket használjuk inkább állítmányi szerepben; az úgynevezett tő- és törtszámneveket igen ritkán. Például *Ez már nekem is sok; Tejünk rengeteg maradt; (?) Három a kislány.*

A **határozói** szerepek közül tipikusan melléknévi jellegű a mód- és az állapothatározói szerep. **Módhatározóként** általában a módhatározó-ragos minősítő melléknevet használjuk, például *lassan ballag, gorombán válaszol, vastagon fog, mókásan kacsint, barátságtalanul fogad.* Ehhez hasonlóan **állapothatározói** szerepbe is elsősorban a minősítő melléknevek kerülhetnek ilyen raggal, például *üdén virít, ferdén áll, romlatlanul, épen ad vissza, falfehéren figyel, libabőrösen ül. A* mennyiségjelentésű melléknevek szamállapot-határozók lehetnek, például *kevesen voltak jelen; legalább ezren látták; rengetegen tudják.* Természetesen essivusi (dativusi alakú, állítmányszerű) állapothatározó minden fajta melléknév lehet, például *okosnak tart, negyvenötnek számol, soknak lát, ideinek hisz, októberinek tűnik.*

Melléknévi eredethatározók: *átfesti barnáról a haját; savanyúból édessé válik; ötből négy marad.* Eredményhatározók: *tisztává varázsol, simára csiszol, nagyra nő, kékre fest.*

Tipikus szerepe a mennyiségjelentésű mellékneveknek a **számhatározói** szerep képzőszerű raggal, például *többször találkoztam vele, kétszer fölpattan, kismilliószor elmondtam már.* Mind a minőség-, mind pedig a mennyiségjelentésű melléknevek lehetnek **fok-** és **mértékhatározók.** Minőségjelentésűek: például *jobban megjegyez, erősen figyel, csúnyán megütötte magát.* Sajátos **fokhatározónak** tekinthetők ma már a *szebbnél szebb, jobbnál jobb* figura etymologicák: *A városban magasabbnál magasabb házak sorakoznak. A* szerkezet csupán formailag azonos a hasonlító határozós szintagmákkal, semmiféle hasonlító jelentést nem hordoz.

A mennyiségjelentésű melléknevek középfokú melléknevek, határozószók fakultatív vonzatai fokhatározói szerepben. Például *kétszer okosabb, sokkal elégedettebb, százszor előrébb.*

Időnként **tekintethatározói** szerepben is használunk mellékneveket dativusraggal, *például jónak jó, szépnek szép, alkalmasnak alkalmas.*

Amint azt láttuk, a melléknevek jelentéstípusai a lehetséges mondatrészszerepek tekintetében is mutatnak különbségeket. Legszélesebb körben a minősítő mellékneveket használjuk, melyek minőségjelzők, állítmányok, mód-, állapot-, eredet-, eredmény-, fok- és tekintethatátozók lehetnek. A viszonyító melléknevek elsősorban minőségjelzői szerepet töltenek be. Ritkábban állítmányok; határozók pedig - úgy tűnik - az essivusi állapothatározói szerepen kívül nem lehetnek. A mennyiséget jelentő melléknevek leggyakoribb szerepei a mennyiségjelzői, a számállapot- és a számhatározói, valamint a fokhatározói szerep. Csupán néhány esetben lehetnek a mondat állítmányai.

4. A melléknév mint vonzat és mint szabad bővítmény

A melléknevek jelzőként és határozóként is legtöbbször szabad bővítmények. Például *részletes leírás, hibás kiejtés, mintás terítő, eszeveszetten rohan, kitűnően fogalmaz, négy*

dió, sok lemez, négyen láttuk. Bizonyos alaptagok azonban megkívánhatják a melléknévi vonzatokat. Ilyenek a főnevekből képzett *-úl-ű* képzős melléknevek, például *hosszú hajú lány* (és **hajú lány); csipkés szélű kalap* (és **szélű kalap);* illetőleg: *jelentős mennyiségű adat, kellemes arcú bemondó.* Hasonlóak ehhez az olyan viszonyító melléknevek, melyek csak szerkesztettek lehetnek: *hatodik osztályos tanuló (*osztályos tanuló); tizenkét hónapos várakozás (*hónapos várakozás)* stb.

A mérteket megnevező főnevek (a hivatalos és nem hivatalos mértékegységek) kötelező vonzata a mennyiségjelző. Például *tíz mázsa búza, két csomó retek, egy pár cipő, két kupica pálinka, hat szál rózsa.*

5. A melléknévi alaptagú szintagma

A melléknevek bővítményeit elsősorban szemantikai kategóriáik, jelentésük írja elő vagy engedi meg. Meghatározza bővítési lehetőségeiket mondatrészszerepük és a fokozás is. A melléknevek gyakrabban kapnak bővítményeket akkor, ha állítmányi szerepben állnak. Ez természetes, hiszen a melléknév szokásos jelzői szerepében általában már bővítmények bővítménye. A nyelv kerüli a bonyolult, „mélyen szerkesztett" mondatokat, ezért jelző szerepű melléknévi alaptagok ritkábban fordulnak elő.

5.1. A melléknevek jelentése által előírt bővítmények. A melléknév **szemantikai tartalma** által előírt vagy megengedett bővítmények - minősítő és mennyiségjelentésű melléknevek esetében - kizárólag határozók. A melléknevek sokféle jelentéscsoportjához sokfajta határozó kapcsolódhat. A legjellemzőbb típusok a következők.

Ha a melléknevek személyek, dolgok, fogalmak közötti összefüggéseket: kapcsolatot, szembenállást, illetőleg ezek módját fejezik ki, aszemantikus határozókkal bővülnek. Például kötelező aszemantikus határozóval: *A hangok madárcsicsergéshez hasonlóak voltak; Kati elválaszthatatlan Pétertől;* illetve *kapcsolatos vmivel, párhuzamos vmivel, egykorit vkivel, azonos vmivel, büszke vkire, jellemző vkire* stb. Fakultatív aszemantikus határozóval: *Most nem vagy velem őszinte;* illetőleg *féltékeny vkire, hűséges vkihez, elégedett valamivel, ellenséges vkivel/vkihez, udvarias vkivel, kedves vkivel* stb.

A szándékot kifejező melléknevek aszemantikus határozót vagy célhatározót vonzhatnak. Például aszemantikus határozók: *Hajlandó vagy már végre bevenni az orvosságot?;* illetőleg: *képes, képtelen, hajlamos vmire* vagy *vmit megtenni, kénytelen vmit tenni.* Célhatározó: *Nem bolond ilyen dolgokat cselekedni; Kész vagyok bemenni az igazgatóhoz* Ez utóbbival vannak rokonságban azok a bővítmények, melyek - mintegy megszorítva a melléknevek jelentését - kifejezik, kinek vagy minek a szempontjából érvényes, kire vagy mire vonatkozik a melléknevek által kifejezett tulajdonság. E bővítmények egy része vonzat, másik része szabad határozó. Formájuk, jelentéstartalmuk többféle lehet. Lehetnek célhatározók, részeshatározók, tekintethatározók, ám e határozófajták nem különülnek el egymástól élesen.

A valamire való alkalmasságot kifejező melléknevek elsősorban célhatározóval bővülnek: *A vonalzó a mértani feladatokhoz szükséges; Kicsi ő még a síeléshez,* illetőleg: *jó vmire/vmihez, méltó vmire, alkalmas, megfelelő vmihez vmire, okos, buta, hasznos* stb. *vmihez.* Más típusú szerkezetben: *Az elhasznált ruha jó lesz portörlőnek/port törölni; Túl-*

ságosan rövid ez a bot karónak/a növényt megtámasztani; illetőleg *hosszú, szűk, keskeny, laza, sötét vminek* (Vmilyen célra') *valami.*

Igen közel áll ez utóbbi típushoz a részeshatározóval bővülő, alkalmasságot kifejező melléknévi szerkezettípus, például *A gyerekeknek sötét lesz ez a szoba; Gábornak kevés ennyi leves;* illetőleg: *fontos, szabad, megfelelő, szükséges, fölösleges valakinek valami* stb. Szabad bővítményekkel: *nekem ez hosszú, túl kevés, rövid, sötét, göröngyös* stb. - ez utóbbi részeshatározók modális jelentést is hordoznak.

Szintén korlátozó jelentésűek a melléknevek tekintethatározói vonzatai: O *még járatlan az újságírásban; ötletekben kimeríthetetlen;* illetőleg: *jártas, tudós, tudatlan, tapasztalt, tapasztalatlan, művelt, okos valamiben.*

A megszorító, korlátozó jelentésű bővítmények tipikusan a relatív tulajdonságokat kifejező melléknevek bővítményei.

Okhatározói bővítményként a melléknév által kifejezett tulajdonságot okozó, létrehozó jelenségek, dolgok jelennek meg. Például *Anna már egészen sápadt az ijedtségtől; Szeplős lettem a tavaszi napsütéstől,* illetőleg: *beteg a gombától, piszkos a sártól, izzadt a munkától, vidám, nyúzott, nedves, kövér, csíkos* stb. *vmi miatt/vmitől.*

A relatív jelentésű melléknevek szabad határozóként fokhatározókkal bővülhetnek: *hihetetlenül szép, csodálatosan tiszta, nagyon hátrányos, félig kész, egészen magabiztos, iszonyatosan sáros, rettenetesen hideg* stb.

A viszonyító melléknevek bővítése viszonylag ritka. A viszonyító melléknevek ugyanis igen gyakran összetett szavak, így eleve szintaktikai szerkezetet tartalmaznak, például *kétnapos csirke, rövidnadrágos kisfiú, háromféle pohár, nagyvárosi élet.* Gyakori az is, hogy a viszonyító melléknevek szerkezetesen kapcsolódnak a jelzett szóhoz: *szőke hajú lány, angol tagozatos diák* stb. A viszonyító melléknevek többsége főnévből képzett melléknév, ezért jelzői bővítményük is lehet. Például *barna kabátos férfi, huszonnégy órás ügyelet, sós vizű tenger, műanyag flakonos üdítő.* Az igazság persze az, hogy ezekben a szerkezetekben nem a melléknevek bővülnek melléknevekkel, hanem azok a főnevek, melyekhez a melléknévképző kapcsolódott, vö. *műanyag flakon —> (műanyag flakon)os üdítő; sós víz —> (sós viz)ű tenger* stb.

5.2. A mondatbeli szerepek által meghatározott bővítmények. A melléknevek bővítési lehetőségeit meghatározza mondatrészszerepük is. Határozói pozícióban a melléknevek bővíthetősége szűkül, állítmányi szerepben bővül.

A határozói szerepű melléknevek legerősebb vonzataikat megtarthatják: *A tegnapi beszélgetésünkkel kapcsolatosan azt szeretném mondani,...; Hozzám hasonlóan senki nem ír verset.* Megszorító, korlátozó jelentésű bővítményeiket azonban határozóként a melléknevek elveszítik. Fokhatározóval a határozó funkciójú melléknevek is bővülhetnek: *fülig pirosan jött be, félig készen adta be a dolgozatát, nagyon hanyagul végzi a dolgát.*

Az állítmány szerepű melléknevek - mint arról szóltunk - könnyebben egészülnek ki vonzatokkal és szabad határozókkal, mint a jelző szerepű melléknevek. Állítmányi szerepben azonban a melléknevek újabb, szófajiságukra nem jellemző bővítményeket kaphatnak. Például a melléknevekhez alanyok kapcsolódnak: *Ferenc okos, csak lusta; A virágok illatosak; Az ég szinte vérvörös.* Időhatározói bővítmény: *A táj ilyenkor szép, hajnalban;* helyhatározói bővítmény: *Mindenütt jó, de legjobb otthon;* állapothatározói

bővítmény: *Elegáns voltál a sötétkék öltönyödben.* Az alany és a fenti határozói bővítmények közvetlenül a melléknevekhez tartoznak szintaktikailag, de valójában nem azok lexikai kiegészítői. Az alanyt az állítmány grammatikai szófajisága teszi kötelezővé, s ugyanez engedi meg a fenti határozók használatát is (vö. ezzel kapcsolatban Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban, Az állítmány, Szószerkezettan c. fejezeteket). Az alanyt, az idő-, a hely- és az állapothatározókat nem tekintjük a melléknév lexikai jelentése által előírt, természetes bővítményeinek. E bővítmények a melléknevek aktuális funkciójából, mondatrészszerepéből (állítmány voltából) következő szintaktikai kiegészítői.

5.3. **A fokozott melléknevek bővítményei.** A fokozással a melléknevek vonzatkerete bővül. Ezért is nevezzük a fokjeleket képzőszerűeknek, vö. A névszóragozás: 2.5.

A középfokú melléknevek hasonlító jelentésű *a)* mondatrészeket, mondatrészleteket vagy *b)* tagmondatokat vonzanak.

a) A hasonlító határozó *-náll-nél* ragos főnév, mely fokjelcs szófajok, így a leggyakrabban a melléknevek, ritkábban a határozószók bővítménye. Lásd: *Az egyik gyerek szeplősebb a másiknál; A dereka vékonyabb a nádszálnál; A nyírfánál magasabbra nőtt a fenyőfa; A történél sokkal finomabbnak érzem az almát; A pók még a hangyánál is gyorsabban mozog.*

A középfokú melléknevek hasonlító határozóját „kiválthatja" a partitivusi határozó: *Kettejük közül Niki a fejlettebb; A csapatok közül a piros mezesek bizonyultak jobbaknak.* (Természetesen ezekben a mondatokban csak két tulajdonsághordozót feltételezünk.)

b) A hasonlító határozói mellékmondatokra a nagyfokú hiányosság jellemző. *Ügyesebben másznak fára, mint kötélre* ('Ügyesebben másznak fára, mint ahogyan kötélre másznak'); *Érdekesebbnek tűnsz pizsamában, mint utcai ruhában; Többször gondolok rád, mint Albertre; A gyerekek otthon elevenebbek, mint az iskolában.* Az aktuálisan főnévvé vált melléknevek is megőrzik hasonlító határozói vonzatukat: *Gábor szellemesebbeket szokott mondani, mint te.*

A hasonlító határozói mellékmondat sokszor beolvasztható a főmondatba a fokjeles melléknév közvetlen, *-náll-nél* ragos bővítményévé, például *Hasznosabbnak tartja a zöldséget, mint a gyümölcsöt —> Hasznosabbnak tartja a zöldséget a gyümölcsnél; Többször gondolok rád, mint Albertre —> Albertnél is többször gondolok rád. A* hasonlító határozói mondatrész és a hasonlító határozói mellékmondat szinte azonos értékűvé válik, ha a mellékmondat hasonlított mondatrésze alanyesetű: *Mihály kövérebb, mint az apja -> Mihály kövérebb az apjánál.* Ilyenkor a hasonlított jelentésű mellékmondat mondatrészértékűvé válik, a *mint* kötőszó pedig prepozíciószerű lesz, melynek feladata mondatrész jelölése. Lásd még: *Én pontosabban végzem a munkámat nálad/, mint te; Frissebbnek látszol Katinál/, mint Kati.* (A fokozás okozta vonzatosság a határozószókat is érinti, vö. A határozószók; A hasonlító mellékmondat.)

A középfokú melléknevek és határozószók vonzataként megjelenő *mim* kötőszós mondatrész grammatikai státusát a jövőben tisztáznunk kell. Tankönyvünkben szereplő minősítésük megegyezés alapján született.

A középfokú melléknevek fakultatív vonzata a fokhatározó: *sokkal szebb, kétszer gyorsabb, százszor szélesebb* stb.

A felsőfokú melléknevek partitivusi határozókkal bővülhetnek: *Közöttünk te vagy a legelismertebb; A nyeremények közül a legtöbbet a múlt héten fizették ki.* Partitivusi jelentést hely- és időjclentésű határozók is tartalmazhatnak. Ilyenkor természetesen komplex jelentésűekké válnak. Például *Az osztályban az unokahúgom a legtehetségesebb tanuló; Az elmúlt két hétben a mai napom volt a legboldogabb.*

6. A melléknév szófaji határkérdései

A jelző szerepű melléknevek mellől elmaradhat a jelzett főnév. A melléknév jelentéséhez ilyenkor hozzáadódik a kimaradt főnév grammatikai jelentéstípusa, s a melléknév átveszi a főnév mondatrészszerepét. Ennek megfelelően a melléknév alkalmi főnévvé válik. Például *a hosszabbikból kér, jönnek a nagyok, gondolj a bátrakra.* Az alkalmi főnevesülés állandósulhat: *tanári, beteg, reggeli, párizsi, idegen;* a melléknév szófajt vált

A melléknevek körében gyakori a főnévi-melléknévi kettős szófajúság. A színnevek, a népnevek, az anyagnevek, valamint a tő- és törtszámnevek kettős szófajú szavak, például *A magyar és a cseh labdarúgó-válogatott mérkőzésén a magyarok egy gólt lőttek a cseheknek. A magyar* és a *cseh* szóelőfordulások melléknevek, a *magyarok* és a *csehek-nek* szóelőfordulások főnevek. Lásd még: *sárga virág* és *szép szín a sárga; selyem nyakkendő* és *selymet vásárol.*

A számokat megnevező mellékneveket csaknem olyan gyakran használjuk főnévként, mint melléknévként. A matematika „nyelvében" a számok elvont fogalmak, ezért a matematikai műveletek számnevei legtöbbször főnevek, például *kettő a köbön, tizenháromból négyet, huszonkilenc meg hat.*

A mennyiségneveket sok jelentésben használjuk főnévként, például *negyed nyolcra; száz- meg százezrek; Kossuth utca négyben; százhússzal megy, a fizetése ötvenezer.* Közel állnak a melléknevekhez a mértéknevek: *két hold szőlő, hat tonna áru, öt fej hagyma* stb. (Ezek használatáról lásd részletesebben A főnév fejezetet.)

A határozóragos melléknevek közel kerülhetnek a határozószókhoz is. Néhány nyelvtanban az *-an/-en* és az *-ull-ül* ragos mellékneveket *(szépen, tisztán, fáradhatatlanul, kellemetlenül)* határozószóknak tartják. Csak azokat a szavakat tekintjük határozószóvá vált mellékneveknek, melyek morfológiai szerkezete, szóelemeinek jelentése már elhomályosult: *nagyon, kicsit, eléggé* stb., vö. A határozószók. A mennyiséget jelentő melléknevek *-szor/-szer/-ször* ragját képzőszerűnek tekintjük; a fok- és a számhatározó szerepű számnevek valóban határozószó-szerűek, például *ötödször, rengetegszer.* Ám ezeket sem nevezzük egyelőre határozószóknak. Elgondolkodtató a *harmadjára, negyedjére* stb. szavak szófaji átmenetisége is.

Szakirodalom

Ágoston Mihály: *A magyar halmaznevek.* Forum Könyvkiadó, 1993.

Berrár Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához - A szófajok. In: *NytudDoIg* 33 1982 7-32.

Fabó Kinga: A szófajváltás. *Nyr.* 108 [1984]: 360-69.

Károly Sándor: A melléknévi csoport. *ÁNyT.* VI. 1969. 159-227.

Simonyi Zsigmond: *A jelzők mondattana*. MTA kiadása, 1913.
J. Soltész Katalin: Számneveink. *Nyr.* 110 [1986]: 401-15.
Temesi Mihály: A szófaji értékek változásai. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok* Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.
Thimar Márta: A melléknévi csoport. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 139-80.
Tompa József: Főnév vagy melléknév? *Nyr.* 89 [1965]: 356-7.
Tompa József: Mellékneveink *-ull-ül* toldalékos alakjai a mai szinkróniában. *MNy.* 71 [1975]: 132-142.
Tompa József: *Öten* típusú számnévi alakulataink mai használata. *Nyr.* 100 [1976]: 129-36.
Velcsov Mártonné: A számnév. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 39-42.

A névmások

Általános kérdések

1. A névmások általános jellemzése

1.1. A névmások közvetett denotatív (jeltárgy-) jelentéssel rendelkező szavak, amelyek alaktani és szintaktikai viselkedésük alapján a főnevekkel, melléknevekkel, határozószókkal rokoníthatók, ugyanakkor több szempontból (jelentés, képezhetőség, bővíthetőség) különböznek is azoktól. Ezért a szakirodalom a névmásokat általában más alapszófajú szavak helyettesítőiként mutatja be. A névmások alapvetően zárt szóosztályt alkotnak, egyedei listázhatók (lásd még A mai magyar nyelv szófaji rendszere).

1.2. A névmások jelentése. A névmásokat általánosságban a nyelv deiktikus[1] elemei közé szokták sorolni, minthogy nem jelölnek önálló valóságkategóriát (vagyis nincs közvetlen denotatív, azaz jeltárgyjelentésük). A névmások jelentését a mindenkori beszédhelyzet vagy kontextus[2] határozza meg, ezért üres vagy grammatikai szóknak (univerzális jeleknek) is nevezik őket. Ez nem azt jelenti, hogy a névmásnak nincs denotátuma, hanem azt, hogy lehetséges denotátumai nem határolhatók körül, csak általános osztályokba sorolhatók. Például az *ő* személyes névmás jelentése 'valaki, aki nem *én* és nem *te',* tehát nagyon absztrakt jelentés. A névmási szóelőfordulás mindig utal a jeltárgyra, de csak közvetve, ezért azt mondjuk, hogy a névmásnak indirekt denotatív jelentése (közvetett jeltárgyjelentése) van. A jeltárgyra való utalás (a névmás referenciája) többnyire a beszédhelyzet és a szintaktikai-szemantikai környezet segítségével valósul meg. Ez lehet deixis, rámutatás a beszédhelyzet valamely elemére *(Abból kérek 10 dekát)* vagy a szöveg egy részletére[3] *(Nem ismerem ezt az urat. - Ez hazugság),* lehet szövegbeli előre- vagy visszautalás (előreutalás, azaz katafora: *A kérdésem az:* .-.; visszautalás, azaz anafora: *A fiú átnyújtotta a borítékot. Abban volt a szerződés másolata).*

A névmásokat korábban elsősorban jelentésük alapján tartották helyettesítő szófajnak. Kétségtelen, hogy a helyettesítés jellemző bizonyos névmásfajtákra. Például *A fiú átnyújtotta a borítékot. 0 tudta, mi van benne* mondatok esetében az *ő* névmás valóban helyettesíti *a fiú* determinált főnevet (= A fiú tudta, mi van benne). A *Csupa szemét ez a terem. Szedje már össze valaki!* mondatokban a határozatlan névmás nem helyettesít, hanem egy tetszőleges személyt jelöl, bárki lehet, aki a teremben tartózkodik.

A deixis rámutatásszerű utalás a beszédhelyzet valamely elemére.
A kontextus azon jelek, információk összessége, amelyek a szöveg szűkebb vagy tágabb értelemben vett nyelvi környezetét alkotják.
A szakirodalomban ez a szövegbeli rámutatás diskurzusdeixis megnevezéssel is szerepel.

A továbbiakban névmási helyettesítésen nem az egyszerű helyettesítést (szubsztitúciót) értjük (vö. *ő* = a fiú), hanem a névmásnak azt a morfológiai és szintaktikai képességét, hogy alkalmas a mondatban a főnévre, melléknévre, határozószóra jellemző pozíciók betöltésére anélkül, hogy azt közvetlen denotatív jelentéssel telítené. Ebben az értelemben minden névmásnál beszélhetünk helyettesítő szerepről.

Jelentése alapján a névmás érintkezik egyéb helyettesítő, általában tartalmatlannak nevezett szavakkal, az úgynevezett pro-szókkal (pl. *dolog, ember),* morfológiai es szintaktikai viselkedésük alapján azonban ezek elhatárolhatók egymástól.

1.3. A névmások morfológiai viselkedése. Morfológiai és/vagy szintaktikai alapon a hagyományosan névmásnak tartott elemek megfeleltethetők más szófaji értékeknek. A névmások egyes csoportjai a főnévvel, melléknévvel (ezen belül a számnévvel), határozószóval azonos jelentesformával rendelkeznek, paradigmatikusan helyettesíthetik egymást, vagyis ugyanazokat a ragokat vehetik föl, és ugyanazokat a mondatrészszerepeket tölthetik be:

A tanuló		*A tanulót*	
A gyerek		*A gyereket*	*látom.*
Péter	*kopog.*	*Pétert*	
Ő		*Őt*	
Valaki		*Valakit*	*látok*
Ki	*kopog?*	*Kit*	*látok?*

Ugyanakkor a paradigmatikus helyettesítés nem korlátlan: *A kedves gyerek kopog : *A kedves ö kopog.*

A névmások ragozása tehát megegyezik a főnév, melléknév ragozásával (mivel a határozószó korlátozottan ragozható, ezért a vele összevethető névmás is csak korlátozottan vehet fel inflexiós morfémákat, pl. *ide —tidébb, addig —> addigra). A* személyes névmás is főnévi paradigmával rendelkezik, de alakjai rendhagyók (a paradigma szuppletív, alakkiegészüléses), pl. *te* alanyeset, *téged* tárgyeset, *benned* inessivus, *ti* homogén vagy heterogén többes szám, *tiéd* azonos funkciójú a főnév birtokjeles alakjával (lásd a részletes tárgyalásnál).

Morfológiai szempontból jellemző a névmásokra, hogy alapvetően nem kaphatnak képzőket (de vö. **1.4.).**

1.4. A névmási alaptagú szintagma. A névmások a helyettesített szófajra jellemző szerepeket töltenek be a mondatban. A paradigmatikus helyettesíthetőség érvényét azonban csökkenti, hogy a névmások csak nagyon korlátozottan bővíthetők, egyáltalán nem lehetnek kötelezően vonzatosak. Kötött fakultatív bővítményt azok a névmások kapnak, amelyekben ezt egy speciális morfológiai kategória jelöltsége megkívánja. Ilyen például a *-dik* képzőt tartalmazó melléknévi névmás (pl. *hányadik, valahányadik),* ugyanis a képző *-ik* eleme történetileg partitivusi értékű birtokos személyjel volt, **s** ek-

képpen előhívta (és ma is előhívja) a vele ellátott szó partitivusi bővítményét *(A sok közül valahányadik csak lesz ez a gyerek* - partitivus: *a sok közül; Valahányadik a versenyben biztosan lesz ez a gyerek* - partitivusi jelentésárnyalatú helyhatározó: *a versenyben).*

A határozatlan és az általános névmásra az *-ik* végződéstől függetlenül is jellemző a partitivusi bővítmény *(A fiúk közül mindenki indult a versenyen; Minden ember halandó* 'aki az emberek csoportjába tartozik, az halandó, vagyis az emberek közül mindenki'). Ezek a névmások logikai műveletet jelölnek, azt fejezik ki, hogy valamely elem egy csoporton belül értelmezhető, például *vala-* = meghatározhatatlan, hogy melyik elemre érvényes, *minden-* — a halmaz minden elemére érvényes, *bár-, akár-* = a halmaz minden elemére érvényes lehet, *se(m)-* = nincs olyan eleme a halmaznak, amelyre érvenyes lenne Ezért mindkét névmás rendelkezik partitivusi jelentésárnyalattal.

Szabad bővítményként minden névmásfajta kaphat értelmezőt *(Én, Varga Rajmund ...; megismerte magát, a küszködő embert; Ott, a hegyen túl ...* stb. - azonosító értelmezős, illetve értelmező határozós szerkezetek; *Mit láttál ott, érdekeset; Vidd el az enyémet, azt, amit kikészítettem az asztalra* - a személyes névmási tárgy értelmező jelzője utalószó, az értelmező tagmondat formájában jelenik meg).

Az értelmezős szerkezetekből a hangsúly eltolódásával, a szünet eltűnésével jöttek létre a *mi nők, mi férfiak* kifejezések. Értelmezőszerűnek tarthatjuk a nyomatékosító szerkezeteket is (pl. *Én magam készítettem, Neki magának semmi köze ehhez),* ezt mutatja a szám-, sőt szemelybeli és esetbeli egyeztetés. A nyomósító elem azonban önállóan is megjelenhet ezekben a szerkezetekben.

Minősítő jelzőt kaphatnak főnévi értékű névmások, elsősorban határozatlan és általános, illetve mutató névmások *(Ó olyan valaki, akivel érdemes tárgyalni; Valami ilyet kerestem).*

Feltehető, hogy az utóbbi szerkezetek hátterében is értelmező van, amely az idők során részint gyakori előfordulásuk, részint a határozatlan jelentés miatt egyszerűsödött, csak a második tag vette fel az inflexiós toldalékokat, a határozatlan névmás tulajdonképpen melléknevesült. Az első esetben a névmás más típusú tartalommal való telítődése okozhatja a bővítmény megjelenését (vö. *O már lett valaki. O olyan valaki* 'személy, személyiség').

A jelzős szerkezethez redukció is vezethet: a névmás eredeti alaptagja kimarad a szerkezetből (pl. *Az első valahány 0 kapjon díjat; Nálunk egyetlen ilyen 0 van: X. Y.).*

Szabad bővítményként birtokos jelzőt *(a főnök akárkijelvalakije),* fok- és mértékhatározót *(kétszer annyi)* kaphatnak névmások.

Ha a névmás állítmányi pozícióba kerül, s így a kopula az ige grammatikai kategóriáival egészíti ki, természetesen grammatikai igeként bővülhet, kaphat alanyt és többféle határozót (pl. *Jövőre a helyesírási versenyen envém lesz az első díj).*

(Az általános tulajdonságoktól való eltérések, sajátosságok és további részletek az egyes névmásfajtáknál olvashatók.)

1.5. A névmások alakja. A névmások fonológiai szerkezete körülhatárolható, és bizonyos egységességet mutat, ami nyilvánvalóan történetiségükkel függ össze.

A névmások alaktani felépítésük szerint lehetnek egyszerűek és összetettek. Az összetett névmások előtagjai és felépítése:

	Főncvi	Melléknévi[4]		Határozószói
vala-	*valaki*	*valamely(ik)*	*valamennyi*	*valahol*
né-	-	*némelyik*	*(néhány)*	*néhol*
bar-	*bárki*	*bármelyik*	*bármennyi*	*bárhol*
akár-	*akárki*	*akármelyik*	*akármennyi*	*akárhol*
mind(en)-	*mindenki*	*(mindegyik)*	*(minden)*	*mindenhol*
se(m)-	*senki*	*semelyik*	*semennyi*	*sehol*

Összetétellel fejezhetjük ki a nyomatékosítást, azonosítást több névmási csoportban (pl. *önmaga, tehozzád, ugyanaz).*

A névmások tőtani vizsgálatát, alternációját lásd a névszótöveknél és a határozószók alaktani vizsgálatánál.

1.6. A határozószói névmás. A korábbi szófaji rendszerezésekben a határozószókon belül tárgyalták a névmási határozószókat, azokat, amelyek (részben) névmási tővel rendelkeznek és/vagy indirekt denotatív jelentésük van. Mivel a névmási eredetű és tartalmú határozószók elhatárolása a „valódi" határozószóktól következetesen nem oldható meg, több szerző kereszteződőnek tartja ezt a szófaji csoportot, vagyis azt állítja, hogy több szófajba is besorolható úgy, hogy a két lexikai szófajiság a konkrét szóelőfordulásban is teljes mértékben képviseltetik: névmási határozószónak nevezi az idetartozó elemeket a határozószókról szólva, és határozószói névmásoknak tartja őket a névmások helyettesítő rendszerében.

Megoldásunk a következő: határozószói névmásról beszélünk abban az esetben, ha

- a lexéma rendelkezik a névmásokra jellemző fonológiai szerkezettel (palatális-veláris szembenállás a mutatóknál: *itt : ott, így : úgy)* vagy az összetett névmásokra jellemző előtaggal (lásd 1.5.);
- a lexéma tartalmatlan jelentéssel rendelkezik, amely a kontextusból, a mondategység vagy mondategész más csoportjának jelentéséből telítődik meg, vagy az egyéb névmásokra jellemző logikai szereppel rendelkezik, tehát a referencia típusa megegyezik a főnevet, melléknevet helyettesítő névmásokéval;
- beilleszthető a névmások funkcionális rendszerébe.

A határozószói névmás jellemzői, hogy alakjuk tömbösödött, csakúgy, mint a határozószóké, ezért külön viszonyító elem nélkül töltik be a határozói mondatrészszerepet. így tehát általában nem vesznek fel esetragokat, nem társulnak névutóval, s csak kivételesen fokozhatok (pl. *Gyere idébb!).* Ugyanazokat a főbb jelentéstani csoportokat mutatják, mint a határozószók (helyviszonyt, pl. *onnan,* időviszonyt, pl. *meddig,* egyéb elvontabb körülményt fejeznek ki, pl. *hogyan, miként, némileg).*

A határozószói névmás tehát paradigmatikusan alkalmas a határozószó helyettesítésére, de nem csak arra. Az *ott* referense (az az elem vagy csoport, amelyre utal, il-

[4] A korábban számnévi névmásnak nevezett elemeket a melléknévi névmások közé soroltuk, azokon belül, de külön oszlopban találhatók (pl. *valamennyi).*

letve amelytől jelentése telítődik) egyaránt lehet határozószó (pl. *fent, kint)* és ragos vagy névutós főnév (pl. *az udvaron, a ház mellett).* Ugyanezt figyelhetjük meg a főnevet helyettesítő névmásoknál is, amikor határozóragot vagy névutót vesznek fel, például az *akkor* jelentése kötődhet ragos vagy névutós főnévhez (pl. *ebédkor, ebéd után)* és határozószóhoz is (pl. *majd, jövőre, tavaly).*

A határozóragos mutató névmás esetében is fölvetődhet a tömbösödés szempontja, hiszen az *akkor. arra* stb. esetében nem szabályos a hangváltozás (egyrészt nincs más példánk hátra ható, írásban jelölt teljes hasonulásra, másrészt soha nem jelentkezik *k* hatására *z->k, r* hatására *z->r* hasonulás). Egyes esetekben a szóelőfordulás egyértelmüsít (pl. *Erre gyere* \ - határozószói, *Erre tedd ru*[1] - főnévi mutató névmás).

Mindezek a problémák elvezethetnek ahhoz a javaslathoz, hogy a fentieket nevezzük összefoglalóan „határozói" névmásoknak. A névmások helyettesítés szerinti csoportosításánál megtartjuk az egységes formát (főnévi, melléknévi, határozószói)[5], amely a szófajból és nem a mondatrészszerepből indul ki. Megjegyezzük azonban, hogy a határozói előfordulásokban nem húzható éles határ a helyettesítés szempontjából, a névmás felépítése azonban általában ad fogódzókat.

2. A névmások csoportosítása

2.1. A névmások három szempont szerint csoportosíthatók: a névmás szintaktikai-logikai-szemantikai funkciója, a helyettesített szófaj és a referencia fajtája szerint (lásd 1.2.). Csoportosításunk alapja a funkcionális szempont.

2.2. Funkcionális csoportok:
- személyes (pl. *te, tiéd, téged, utánad),*
- visszaható (pl. *maga, magát),*
- kölcsönös *(egymás, egymást),*
- mutató (pl. *ez, az; ilyen, olyan; ennyi, annyi; itt, ott),*
- kérdő (pl. *ki, mit, milyen, mennyi, hol),*
- vonatkozó (pl. *aki, amit, amilyen, ahol),*
- határozatlan (pl. *valaki, némely, valahol),*
- általános (pl. *mindenki, semennyi, bárhol).*

A korábban birtokos névmásként tárgyalt *enyém, tied, mieink* stb. elemeket a személyes névmások között tartjuk számon (lásd Az egyes névmásfajtáknál: 1.3.1.).

2.3. A helyettesített szófajok szerinti csoportosítás:
- főnévi névmások (pl. o, *magának, egymással, azt, kit, amire, valaki, senki),*
- melléknévi névmások (pl. *ilyen, efféle, milyen, amilyen, valamennyi, akárhányadik),*
- határozószói névmások (pl. *itt, úgy, hol, ahogy, valahol, sehogy, bármeddig).*

Az igenevek elnevezéseit nem egységesítettük, megtartottuk a hagyományos *határozói igenév* terminust.

2.4. A fenti két osztályozási szempontot egymásra vetítve az alábbi képet kapjuk:

	Főnévi	Melléknévi		Határozószói
Személyes	*én*	-	-	-
Visszaható	*magam*	-	-	-
Kölcsönös	*egymás*		-	-
Mutató	*ez*	*ilyen*	*ennyi*	*itt*
Vonatkozó	*ami*	*amilyen*	*amennyi*	*ahol*
Kérdő	*ki*	*milyen*	*mennyi*	*hol*
Határozatlan	*valaki*	*valamilyen*	*valamennyi*	*valahol*
Általános	*bárki*	*bármilyen*	*bármennyi*	*bárhol*

2.5. A referencia fajtája szerint:

- szituációfüggő (pl. *te, mi;* deixis), a névmás jelentését a beszédhelyzet határozza meg, például a *te* mindig arra vonatkozik, aki partnerünk a társalgásban; a deixis ebben a csoportban a beszédhelyzet valamely elemére való rámutatást jelent (pl. *Ezt veddfel!);*
- kontextusfüggő, vagyis a névmás jelentése a szövegkörnyezetből válik teljessé, ez lehet például a szövegbeli előzmény: *A futár beszólt a portásnak. Az kiment a küldeményért* (anaforikus használat);
- ritkán ugyan, de a szövegben is előfordul deixis (pl. *Nem tudtam elmenni, pedig nagyon szerettem volna. - Ez nem igaz);*
- mondategységen belüli, például *Péter és Mari mindent megtesznek egymásért;*
- mondategészen belüli (konnexiós, azaz szintaktikai funkciójú referencia, amely a szöveg szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt), például *Azjött el ma is, aki a múlt héten* - a névmás a főmondatbeli utószó, a referens itt a mellékmondat;
- nincs referens csoport: a névmás logikai műveletet jelöl *(ki?, valaki, senki).*

2.6. A funkcionális csoportok és a referencia fajtája mint szempont érvényesítése az alábbi táblázatban egyesíthető (a tipikus esetek alapján):

	Szituáció-függő	Kontextus-függő	Mondategy-ségen belüli	Mondategé-szen belüli	Nincs referens
Személyes 1 es 2 szem	+				
Személyes 3. szem.	+	+		+	
Visszaható	-	-	+	-	-
Kölcsönös	-	-	+		-
Mutató	+	+	-	+	-
Vonatkozó	-	-	-	+	-
Kcrdő	-	-	-	-	+
Határozatlan	-	-	-	-	+
Altalános	-	-	-	-	+

A táblázatban nem számoltunk azokkal az átmeneti alakulatokkal, amelyek több névmásfajta tulajdonságait egyszerre hordozzák, s így egyfajta kategórián belüli kereszteződést képviselnek, mint például a *mindannyian,* amely személyes és általános névmási jegyeket is tartalmaz.

Nem vettük figyelembe az *ott a kertben* típusú, valamint az értelmező és magyarázó szerkezeteket.

A személyes névmás egyetlen esetben konnexiós szerepű (a szöveg szintaktikai összefüggésében részt vevő) is lehet: aszemantikus[6] határozói mondatreszszerepben, *hogy* kötőszós alárendelés főmondatában utalószónak tekinthető, például *Bíztam benne, hogy sikerülni fog* (határozó, alárendelés).

Az egyes névmásfajták

1. A személyes névmás

A személyes névmás szám-személy paradigmával és esetparadigmával rendelkező, főnevet helyettesítő névmás, amely 1. és 2. személyben személyre, 3. személyben személyre (élőlényre) vagy dologra utal.

Személyes névmáson tehát az elsődleges, szorosabb értelemben vett személyes névmásokat értjük, amelyek a nyelvtani személyt jelölik. Hagyományosan szokás tágabb értelemben vett (másodlagos) személyes névmásnak tekinteni a visszaható és a kölcsönös névmást, a személyre vonatkozó *az-X* (pl. *A rendőr intett az autóvezetőnek, az nyomban meg is állt),* a magázó formákat, és idesorolták korábban a birtokos névmást is.

Egyes számban a három személy struktúrája a következőképpen mutatható be:

első személy ——————— második személy
(én) *(te)*

heterogén harmadik személy
(ő, az, főnév, nem tegező megszólítás)

Vagyis az első személy a beszélő, a második a partner kategóriájának nyelvtani kifejezése, a névmás referenciája a szituációban valósul meg. A harmadik személy pedig a tipikus közlésben mindig valóságelem, akire vagy amire a közlés vonatkozik. Tehát míg az első és második személy fogalma megegyezik a személyes névmásokéval, s csak rajtuk keresztül jelenik meg más szóalakokon (igén: *várok, vársz;* főnéven: *könyvem, könyved;* igeneveken: *vámom;* névutón: az én *számomra;* segédigén: ifjú *voltam,* segédigenéven: ifjú *lennem),* addig harmadik személyben a személyes névmás csak része a harmadik személy fogalmának, az nem kizárólag a sajátja.

Ebből az alapvető különbségből következik, hogy a személyes névmások nem egyformán tartalmatlanok lexikailag, vagyis a hozzájuk köthető általános jelentések még az adott paradigmán belül sem egyneműek. Az 1. és 2. személyű személyes névmások jelentése pragmatikai kötöttségű, a konkrét szituációból következik, grammatikailag nem helyettesíthető (vö. *Én voltam otthon tegnap este —> *Péter voltam otthon tegnap*

[6] Korábbi terminushasználatban: állandó határozói.

este). Ezzel szemben a 3. személyű *ő* referenciáját vagy a konkrét szituáció határozza meg a deixis révén (pl. *És ő honnan jött?),* vagy pedig a kontextus *(A lány lehajolt. Ő tudta, hogy a cetlit az asztal alatt kell keresni).* Az egyszerű szubsztitúciónak, grammatikai helyettesítésnek nincs akadálya (vö. *Ő volt otthon tegnap este —> Péter volt otthon tegnap este).*

Az *ő* megjelenésének, illetve törlésének szabályai vannak. Azonos mondatalanyok esetén a névmást nem tesszük ki (pl. *János megpillantotta a lányt, 0 átment az utcán, és 0 odaadta neki a könyvet).* Ha azonban az új mondategységben szereplő anaforikus (visszautaló) o nem azonos a megelőző mondategység alanyával, akkor kötelező kitennünk *(A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön megértette, miről van szó),* a mondat azonban a hallgató számára így is kétértelmű marad (o = vagy a lány, vagy a fiú). A szerkezetet különböző alanyok esetén (ha a névmáson kivul mas lexikológiai elem nem egyértelműsíti) csak mutató névmási anafora tudja teljesen egyértelművé tenni *(A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó).* Ez részint visszaigazolja a 3. személy heterogenitásáról mondottakat, részint felhívja a figyelmet arra, hogy a mutató névmás is referálhat személyre a személyes névmáshoz hasonlóan

Az *ő* névmás mindezeken túl meg egy szövegtípusnak, a függő beszédnek is meghatározó eleme, és ez lényegesen túlmutat nyelvtani funkcióin.

A többes számú személyes névmások jelentésszerkezete a három személyben a következő:

mi = *én* + x_m, ahol *én:* állandó, x_m: változó
(x_m lehet: n • *te;* n • *ő;* n • *te* + n • *ő;* ahol n > 1)
ti = *te* + x_t, ahol te: állandó, x_t: változó
(x_t lehet: n • *te;* n • *ő;* n • *te* + n • *ő;* ahol n > 1)
ők = n • *ő,* ahol n > 2.

Csak a harmadik személy többese azonos szerkezetű a dolgok többes számának kifejezésével *{könyvek* = n darab könyv, homogén többes szám). A *mi* mindig heterogén többes számú (különböző elemeket foglal össze), a *ti* homogén (n • *te)* és heterogén *{te* + mások) egyaránt lehet.

A mi és *ti* referenciája megegyezik az egyes számú 1. és 2. személyű névmáséval (szituációfüggő, a deixis elvén alapul), az *ők* referenciája pedig az *ő* névmáséval azonos típusú (szituáció- vagy kontextusfüggő, igényel egy koreferens[7] főnévi szerkezetet).

Többes számban mindhárom személyben beszélhetünk grammatikai helyettesíthetőségről, de ebben az egyik elem mindig egy másik személyes névmás (pl. *Mi voltunk otthon = Óésén voltunk otthon; Vilmos és én voltunk otthon).*

A *mi* szerkezete alapján szokás megkülönböztetést tenni inkluzív és exkluzív többes szám között. Az inkluzív többes szám a beszélőt és kommunikációs partnert, esetleg még más személyt tartalmaz: mij_{in} = én + te (+ ő/ők). Az exkluzív többes számba nem értjük bele a kommunikációs partnert: nii_{ex} = en + ő/ők. A magyarban a két *mi* formailag nem különül el, habár szokás hivatkozni a *bennünket* (inkluzív) és a *minket* (exkluzív) szétválaszthatóságára, ez azonban nem élő gyakorlat a magyar nyelvhasználatban.

1.1. A magázó **formájú személyes névmás.** *Azon- önök, maga - maguk* névmások szintén rendelkeznek esetparadigmával, szám és személy tekintetében azonban csak a fenti

A koreferencia referenciaazonosságot jelent. A koreferencia akkor áll fenn, ha a szavak, kifejezések azonos valóságelemre, tényállásra stb. utalnak, tehát referentjük azonos.

változatokat mutatják. Ezeket a névmásokat grammatikáink az alaki szempontokat előtérbe helyezve a harmadik személyhez sorolják (egyeztetés: *ön vár - *ön vársz, maguk várnak - *maguk vártok; az ön könyve, a maguk könyve),* korlátlan helyettesíthetőségük is ezt támasztja alá. Szemantikailag azonban világosan a második személyhez tartoznak, hiszen a beszédhelyzetben a hallgatót jelölik, s pusztán pragmatikailag van eltérés a *te/ti* és a *maga/maguk, ön/önök* névmások között, jelentésszerkezetük és referenciaviszonyuk egyébként teljesen azonos (vö. 1.).

A magázó formájú névmásokat az alapparadigmához képest másodlagosnak tartjuk. A második személyhez képest jelentéstöbblettel ruházzák fel a 2. személyt kifejező névmásokat: a bizalmas és a kevésbé bizalmasan ismert beszédpartner megkülönböztetésével.

A magázás, önözés természetesen más tartalmakhoz is kötődik, használatát olyan szociolingvisztikai kategóriák befolyásolják a beszélő-hallgató viszonyában, mint a státus, nem, életkor stb.

A magázó formájú személyes névmások közé szokták sorolni a *kegyed - kegyetek, kegyelmed - kegyelmetek, kelmed - kelmétek, kend - kendtek* alakokat is. Ezek részben régiesek vagy tájnyelviek, de a *kend* már területi kötöttségű használatban is ritka. Idesorolhatnánk még a *kiskegyed, uraságod, nagyságod, méltóságod. magácska* stb. másodlagos névmásokat, amelyek az elsődlegesekhez képest állandóbb érzelmi-értékelő tartalmat hordoznak, az elsődleges személyes névmás és a főnév közötti átmeneti jellegű sávon helyezkednek el. Használatuk szociokulturális meghatározottságú.

A magázó névmások vagy alanyai a mondatnak, vagy az alanytól különböző személyt jelölő egyéb mondatrészek (pl. *Öröm magát látnom* - tárgy, *Az ön írását már rég elolvastam* - jelző, *Magával tarthatok?* - határozó).

1.2. A személyes névmás nyomatékosított formái. A személyes névmás nyomatékos formái belső homonímiát hoznak létre, személyes és visszaható névmások egyaránt lehetnek:

önmagam	*önmagunk*
önmagad	*önmagatok*
önmaga	*önmaguk*

Visszahatást fejez **ki itt: *Önmagamat*** *okolom* (= magamat okolom), személyes névmás a következő mondatokban: *Önmagad is beláthatod; Szisztémájáról önmaga nyilatkozott.*

Szinte teljesen kivesztek a nyelvhasználatból a nyomatékosítás hosszabb alakjai *(ennen-, len-, tennen-; önnön-* előtaggal).

A nyomatékosításnak másik elterjedt módja az, hogy a *maga* névmás megfelelő alakját kapcsoljuk a személyes névmáshoz, pl. *Én **magam** sütöttem neked A magam* teljesen át is veheti az *én* szerepét *(Magam sütöttem). A maga* ezekben a mondatokban nyomatékosító személyes névmás, csak alakilag azonos a visszahatóval, szemantikailag és szintaktikailag is különbözik tőle: a referenciaviszonyok megváltozása nélkül képes a személyes névmásnak vagy egy megfelelő főnévnek (főnévi csoportnak) a helyére lépni; csatlakozhat egy vele azonos esetben álló főnévhez vagy személyes névmáshoz, szintén a referenciaviszonyok megváltoztatása nélkül (pl. *Ő intézett el mindent, Ő maga intézett el mindent; Maga intézett el mindent; Péter maga intézett el mindent)* (vö. 1.5.).

A nyomatékosítás eszköze lehet *a jó-* előtaggal alkotott összetétel:

jómagam	*jómagunk*
jómagád	*jómagatok*
jómaga	*jómaguk*

Személyes névmásnak tartjuk a birtokos jelzői *maga* szót *(Mindenki a maga igazát bizonygatta).* Megkülönböztetjük azonban az 'egyedül' jelentésű *maga* határozószótól *(Magam megyek, senki se jöjjön utánam),* bár az elkülönítés nem mindig problémamentes (pl *Magad küldelek oda, nem megy veled senki).*

A személyes névmás alakjai határozói esetben az alapalakkal nyomatckosíthatók (pl. *énhozzám, tehozzád, őhozzá; énutánam, teutánad, őutána).*

1.3. A személyes névmási szóalak

1.3.1. Inflexiós kategóriák megjelenése a névmáson. Az inflexiós morfémák megjelenését az elsődleges személyes névmásokon fogjuk vizsgálni. Ezek teljes szám-személy paradigmát alkotnak, de rendhagyó módon hozzak létre főnévi jeles, ragos szóalakjaikat (szuppletív, alakkiegészüléses alakok). A határozós esetek felépítésében ragmorféma[s] + személyrag, illetve névutó + személyrag tömbösödése figyelhető meg. Az összes határozói esetet nem soroljuk fel, a táblázat csak egy-egy példát mutat be.

Alanyeset (nominativus)	én	te	ő	mi	ti	ők
Targyeset (accusativus)	engem	téged	őt	minket bennünket	titeket	őket
Részeseset (dativus)	nekem	neked	neki	nekünk	nektek	nekik
Inessivus	bennem	benned	benne	bennünk	bennetek	bennük
IHativus	belém	beléd	belé	belénk	belétek	beléjük
Elativus	belőlem	belőled	belőle	belőlünk	belőletek	belőlük
Adessivus	nálam	nálad	nála	nálunk	nálatok	náluk
Comitativus	velem	veled	vele	velünk	veletek	velük
Causalis	értem	érted	érte	értünk	értetek	értük

A személyes névmás többes száma (első és második személyben) (lásd 1.) és birtokjeles alakja is rendhagyó módon jön létre: *enyém, tiéd, övé, miénk, tiétek, övék.* Ezek tehát nem külön birtokos névmások, ahogy nem az a *valakié, azé* stb. sem, hanem csak részei az alapvető szófaji kategória alakrendszerének.

1.3.2. A képezhetőség. Minden megjelenése problematikus. A *tegez, magáz, önöz* képzett alakok *-z* denominális verbumképzővel jönnek létre, amelynek itt 'valahogyan szólít, valaminek nevez' jelentése van, alapszavuk valójában nem személyes névmás, hiszen önmagát a megszólítást nevezi meg, nem személyre utal. Aktuálisan nem személyes névmások, lexikálisan továbbra is azok.

A *maga* személyes névmás felveheti a *-fajta, -forma, -féle* képzőszerű utótagokat is (pl. *magamfajta, magadforma, magunkféle).* Ezáltal a személyes névmás kategóriajelölővé válik (pl. *magamfajta ember),* s ezzel elmozdul a személyes névmás elsődleges

Nyelvtörténeti szempontból: tő.

funkciójától (szám- és személyjelölés) a melléknévi mutató névmások tulajdonságai **felé.**

1.4. A személyes névmás szintaktikai viselkedése. A személyes névmás főnévi helyettesítő képessége és ezzel összefüggő esetparadigmája révén mindazokat a mondatrészszerepeket betöltheti, amelyeket a főnév, vagyis lehet alany *(Te gyere!),* tárgy *(Téged vártalak),* birtokos jelző *(A te kedvenc ételedet főztem, Az ő/*ők kertjük szebb),* többféle határozó (szemantikus kötött: pl. *Beszélgetnék veled;* szemantikus szabad: pl. ***Nálad** szeretnék játszani egy parti sakkot;* aszemantikus, kötött: ***Benned** bízom).* A személyes névmás akkor lehet állítmány, ha az alany is személyes névmás *(Ne feledd: én nem vagyok te!),* vagy ha állítmányként tulajdonító szerepű *(A labda nem a **tiéd**).*

A személyes névmásnak nincs vonzata.

Fölvetődhet, hogy elmaradhatatlan vonzat a részeshatározó vagy a helyhatározó (egymással kiválthatő vonzatok) a következő példákban: *Neked én te vagyok, A faluban a postáskisasszony csak mugácska volt,* de a mondatokban kiemelt szavak már bizonyosan főnévvé válva kerülnek állitmányi pozícióba, mind megszólításra alkalmasak, és itt önmagukat nevezik meg (vö. *tenek* szólít: **neked* szólít), amelyre a valódi személyes névmás nem képes. De ha a névmás személyes volna is, határozói bővítményeit a fenti példákban a kopula igésítő hatásának köszönhetné (a kopula az ige grammatikai jelentéseivel látja el, pl. idő, mód).

Szabad bővítményként értelmezőt kaphatnak (pl. *Én, Szabó B. János; Pont te mondod, **a** legjobb barátom?),* ritkábban jelzői értékű határozót *(Apu és én a fényképen).*

1.5. A szófajiság határkérdései. A személyes névmás felé elmozduló főnevek, névmások. Személyjelet tartalmazó, elsősorban mennyiségjelölő főnevek, főnévi értékű számnevek, általános névmások tartoznak ebbe a csoportba (pl. *hármunk, valamennyiünk, mindegyikünk; hármónk* (a *kettőnk* analógiájára); *valamennyiőtök, mindegyikőtök).* Bár a jelek eredetileg birtokos személyjelek, nem jelölnek valódi birtoklást *(Vedd el a mi hármunkat is* 'a mi három valaminket' - itt valóban birtoklást fejez ki a szerkezet; a *Csak hármunkat hívtak meg* - a személyjel nem birtoklást fejez ki, hanem személyre utalással a személyes névmáshoz közelíti a főnevet), így a szóalak sem illeszthető be egyértelműen a főnévi paradigmába; másrészt a személyes névmásoktól is különbözik jelentésszerkezetében.

A *maga* nyomatékosító személyes névmás homonim a visszaható névmással, de mind referenciatípusuk, mind szintaktikai viselkedésük eltér egymástól (lásd 1.2.). A *maga* nyomatékosító személyes névmás homonim a *maga* magázó személyes névmással is, de az utóbbi nyelvtanilag mindig 3. személyű, a nyomatékosító pedig teljes számszemély paradigmával rendelkezik.

A *saját, tulajdon* melléknevek közel állnak a birtokos jelző szerepű személyes névmáshoz, kiegészítik, nyomatékosítják azt, de a *saját* önállóan is megjelenhet *(a te saját könyved, a saját könyved),* főnévi értékben pedig birtokos személyjelet fölvéve *(sajátom, sajátod)* a személyes névmás birtokjeles alakjához hasonlít *(enyém, tied),* ezért a *saját* és a *tulajdon* szavak szófajisága sokat vitatott kérdés a szakirodalomban. A *saját* hasonlóképpen nyomósíthatja a visszaható névmást is *(Mindig saját magát helyezi előtérbe)* a I a különbséggel, hogy ebben a használatban önállóan sosem fordulhat elő.

A személyes névmás határozós esetének funkciója egybeeshet a mutató névmás utalószói funkciójával, például *bízom benne, hogy...; gondoltam rá, hogy...* Ilyenkor azonban kérdéses, hogy nem valtott-e szófajt a személyes névmás. Ebben a szerepben nem is nyomósítható a névmás alapalakjával *(*Bízom őbenne, hogy sikerülni fog).* Az *ő/ők* heterogenitásával, mutató funkciójával függ össze, hogy kaphat *ugyan-* előtagot: *ugyanő, ugyanők.* Ebben az alakban inkább a mutató névmásokhoz illik

2. A visszaható és a kölcsönös névmás

A visszaható névmás azt fejezi ki, hogy a cselekvés (szándékos vagy szándékolatlan) a cselekvőre *(figyeli magát, megüti magát),* illetve annak helyzetére, állapotára, viszonyaira hat vissza (pl. *békében van önmagával; felülmúlta önmagát).* A kölcsönös névmást több személy vagy dolog kölcsönösen egymásra (illetve egymás állapotára, viszonyaira) ható működésének a kifejezésére használjuk *(üdvözlik egymást, összeütköztek egymással; belenéztek egymás lapjaiba).*

Egyes nyelvtanok úgy fogalmaznak, hogy ezek a névmások a cselekvő alany önmagára irányuló, illetve több alany kölcsönösen egymásra irányuló cselekvését fejezik ki. Egyrészt láthatjuk, hogy nemcsak szándékos cselekvés eredménye lehet a vissza-, illetve az egymásra hatás. Másrészt nem igaz, hogy a névmások referense mindig alany, például *A fiúnak sikerült kihúznia magát, A fiúknak meg kellett küzdeniük egymással* mondatokban a referens főnév *(a kedves fiúnak/fiúknak)* nem alany, hanem részeshatározó. A cselekvő nem szükségképpen grammatikai alany is Ráadásul nem mindig a visszaható névmás rendelkezik a „rá-hatottság" jegyével (pl. *Magától megindult a masina* - a szándékolatlan cselekvés kiváltó oka jelenik meg visszaható névmással kifejezve). Részletesen lásd 2.3.

A szakirodalomban megjelenik a „tágabb értelemben vett visszaható névmás" fogalma, amely alkalmazásával visszaható névmás lenne a birtokos jelző vagy alárendelt alany szerepű *maga* is *(a magam könyve, a magam készítette szürhlmzés).* Ezt mi nem követjük, mivel ezekben a szerkezetekben egyrészt nincs értelme visszahatásról beszélni, másrészt a referencia típusa is azt mutatja, hogy az utolsó példákban személyes névmások szerepelnek. Vö. *Elolvasta a könyvét = Elolvasta az óla maga könyvét* - a névmás szerepe egyszerű nyomatékosítás, elhagyható; a referencia szituációfüggő. Ugyanez *Ez az én könyvem = Ez a magam könyve* - az *én* és a *magam* azonos szerepű, referenciatípusú (referenciájuk nem az azonos tagmon datban szereplő főnévi szerkezeten keresztül valósul meg), a különbség az, hogy a *magam* szintaktikailag 3 személyként viselkedik, így inkongruens szerkezeteket hoz létre.

A kölcsönös névmás birtokos jelzőként másképp viselkedik, mint a *maga.* Az *A lányok elolvasták egymás könyvét* mondat névmásának referense a mondat alanya, tehát azonos tagmondatban lévő főnév, a névmás a mondatból nem hagyható el a jelentésszerkezet sérülése nélkül *(A lányok elolvasták a könyvét* - a könyv birtokosa csak az alany(ok)tól különböző személy lehet).

Mindkét névmás főnevet helyettesít, főnévi esetparadigmája van, a referencia mondategységen belül valósul meg, vagyis a névmás az azonos tagmondatban főnévvel (főnévi szerkezettel vagy főnévi névmással) megjelölt denotátumra utal.

2.1. A visszaható névmás. A vissszaható névmásnak teljes szám-személy paradigmája van:

magam	*magunk*
magad	*magatok*
maga	*maguk*

Ezek az alapalakok felvehetnek birtokjelet (pl. *a magatoké),* főnévi esetragokat (pl. *magát, magának, magára),* kaphatnak névutókat (pl. *a maga számára).*

Az első és második személyű visszaható névmás tárgyesete megvalósulhat -/ raggal vagy anélkül *(magam : magamat, magatok: mtigaiokat* stb.). A névmás a *mag* 'test' jelentésű szó birtokos személyjelezésével jött létre, ez a magyarázata annak, hogy a tárgyrag felvételével kapcsolatban ugyanúgy viselkedik, mint a birtokos személyjeles főnevek *(könyvem*: *könyvemet).*

A visszaható névmás nyomatékosítása történhet az *ön-, önnön-* előtaggal *(önmagam, önnönmaga),* a *saját* nyomatékosító szóval *(saját magam/magad* stb.) és egyes szám 3. személyben részleges kettőzéssel is *(magamagát, magamagának* stb.).

A visszaható névmás nem képezhető, nem vehet fel bővítményeket (amennyiben a *saját* szót nyomatékosítónak és nem melléknévi minőségjelzőnek tartjuk). Alany, állítmány, jelző nem lehet, betöltheti viszont a tárgy és többféle határozó szerepét a mondatban (lásd 2.3.).

2.2. A kölcsönös névmás. Egyetlen kölcsönös névmás van: az *egymás.* Többes jelentésű, hiszen kölcsönösség csak egynél több személy/dolog között lehetséges, ezért nincs alakilag jelölt többes száma. Nincs személy paradigmája sem, mindhárom személyben ugyanabban az alakban használjuk.

A kölcsönös névmás az *egy* és *más* határozatlan névmások összetételéből keletkezett, eredete részben magyarázza tehát jelentésszerkezetét, morfológiai jellemzőit

A kifejezett kölcsönösség lehet kétirányú *(Sokáig nem szóltak egymáshoz* - Ai ⇐⇒ Aj) vagy egyirányú *(A fiú és a lány egymást követve távozott a boltból* - Ai követte A2-t vagy fordítva, de oda-vissza nem érvényes).

A kölcsönös névmás nem képezhető. A mondatban tárgy, birtokos jelző és többféle határozó lehet. A tárgyi és határozói szerepet esetragos vagy névutós alakban tölti be *(egymást, egymásra, egymás után* stb.). Nem bővíthető.

A kölcsönös névmással való fakultatív kiegészülés miatt az igék és melléknevek egy csoportját kölcsönös jelentésű igéknek (vö. Az ige) vagy mellekneveknek nevezzük. A kölcsönös igék mindig kétirányú összefüggést fejeznek ki. Egyik csoportjuknál a névmás az ige alanyától nyeri el jelentését (pl. *Pélerés Pál sokai veszekednek egymással),* másik csoportjuknál az ige tárgyától (pl. *Kibékítette a fiúkat egymással).* Ezekben a szerkezetekben a kölcsönös névmás vagy *-vall-vel.* vagy *-tőll-töl* ragos *(barátkoznak egymással, búcsúzkodnak egymástól).* Néhány példa „kölcsönös" melléknévre, *azonos, párhuzamos, határos, hasonló, egyidős* stb. A melléknév fakultatív kölcsönös névmási vonzata az alanyon keresztül telítődik meg tartalmas jelentéssel. De: *Szeretném végre egymással párhuzamosnak látni a képeket* - a referens szerkezetszintű tárgy.

2.3. A visszaható és a kölcsönös névmás referenciájának megvalósulása a mondategységen belül

Az a mondatrész, amelytől a névmás a jelentését kapja	A névmás mondatrészszerepe	Példa
A	T	Iván nem érti magát. A lányok megértik egymást.
A	H	Iván ezt nem vallja be magának. A lányok meséltek egymásnak
A	Jbirt	A fiatal házasok értik egymás gondolatait.
T	Jbirt	A fiatal házasokat érdeklik egymás gondolatai.
T	H	Téged sohasem sikerül szembesíteni önmagáddal. Két egymásra következő lépést sem tud megtanulni.

Az a **mondatrész, amelytől** a névmás **a jelentését kapja**	A névmás **mondatrészszerepe**	**Példa**
H	T	A lánynak sikerült megértetnte magát a többiekkel. A lépéseknek muszáj egymást követniük.
H	H	Ivánnak sikerült kibékülnie önmagával. A lányoknak sikerült kibékülniük egymással.
H	**Jbirt**	A fiatal házasok számára fontosak egymás gondolatai.
Jbirt	H	Mindegy, hogy sikerül-e Iván rajza magáról. Jó a lányok véleménye egymásról.

A névmásnak és referensének lehet közös (a) és különböző (b) is az alaptagja:

(a) (b)

festett sikerült

FéíT képet önmagáról megbékélnie Ferinek

önmagával

A referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ebben az esetben a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése is: a szituációban konkretizálódik a személyes névmás -> és ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás.

3. A mutató névmás

A mutató névmás valamilyen személyre, dologra vagy ezek tulajdonságára utal aktualizálással, rámutatással (deixis), a szövegmondatok között ritkábban rámutatással, általában előre- vagy visszautalással. Egységes fonológiai felépítésére jellemző, hogy palatális-veláris alakváltozatai vannak, ezek funkcionálisan elkülönülnek: konkrétan vagy metaforikusán közelre mutat a palatális magánhangzót, távolra a veláris magánhangzót tartalmazó alak *(ez: az, ilyen: olyan, itt: ott)*.

A szövegbeli deixisnek is gyakoribb eszköze a közelre mutató névmás (pl. • *Ilyet ne mondj*[1]*),* míg visszutalásra a veláris változatot használjuk.

A paradigmatikus helyettesíthetőség alapján a mutató névmás főnevet, melléknevet és határozószót is helyettesíthet (lásd Általános kérdések: 1.5., 2.4.). Toldalékolása, mondatrészszerepe megegyezik a helyettesített szófaj tulajdonságaival, különbség

azonban, hogy csak kivételesen képezhetők *(idé-z, odá-z,* lásd A határozószók) és korlátozottan bővíthetők (fok-mérték határozóval: *kétszer ekkora,* értelmezővel: *azt, a felsőt).*

A távolra mutató névmás kötődött le egy speciális grammatikai (konnexiós) használatra, az utalószói szerepre. Az alárendelő összetett mondatok tőmondatában az utalószó alapvetően távolra mutató névmás (pl. *Qlyat_ kérek, ami használ* - tárgyi alárendelés; *Addig megyek, míg hozzád el nem érek* - határozói alárendelés). Ez a mondategészen belüli konnexiós utaló szerep. A kötöttség kétirányú: az utalószó jelöl(het)i a főmondatban, kapcsolóelem a mellékmondatban.

A mutató névmás lehet nyomatékos (pl. *emez: amaz, emilyen : amolyan, emennyi: amannyí)* vagy azonosító jelentésárnyalatú, összetett névmás (pl. *ugyanez : ugyanaz, ugyanennyi: ugyanannyi, ugyanitt: ugyanott).*

A mutató névmás személyre is utalhat (pl. *Ez egy igazi úriember').* Mindig a mutató névmást használjuk személyre való visszautalásra, ha egyértelművé akarjuk tenni, hogy egy újabb mondat vagy tagmondat alanya nem azonos az előző (tag)mondatéval *(A fotós a modellhez fordult. Az már tudta, mi következik,* vö. 1. is).

3.1. A főnévi és a melléknévi mutató névmások

Főnéviek:

	Alapalak	Nyomatékos	Azonosító
Egyes szám, alanyeset (nominativus)	*ez: az*	*emez: amaz*	*ugyanez: ugyanaz*
Tárgyeset (accusativus)	*ezeket: azokat*	*emezeket: amazokat*	*ugyanezeket: ugyan-azokat*
Részeseset (dativus)	*ennek:annak*	*emennek: amannak*	*ugyanennek: ugyan-annak*
Inessivus	*ebben: abban*	*emebben: amabban*	*ugyanebben: ugyan-abban*
Illativus	*ebbe: abba*	*emebbe: amabba*	*ugyanebbe: ugyanabba*
Elativus	*ebből: abból*	*emebből: amabból*	*ugyanebből: ugyanabból*
... után	*ezután: azután*	-	-
...végett	*evégett: avégett*	-	-
... felé	*efelé." afelé*	-	-

A táblázat csak egy-egy példát mutat be, de ebből is látható, hogy a főnévi mutató névmás szabályos főnévi paradigmával rendelkezik, így lehetővé válik, hogy ugyanazokat a szerepeket töltse be a mondatban, amelyekre a főnév is képes. Az alapalak *z* fonémája a morfémakapcsolátokban rendhagyó változáson megy át, a toldalék kezdőhangjával válik azonossá, ami a hasonulás fonológiai szabályaival nem magyarázható (kivéve a *-vall-vel* rag kapcsolódását).

Korábbi nyelvtanok és iskolai tankönyvek megjegyezték, hogy a mutató névmás mindig hangsúlyos, ez azonban nem igaz, a mutató névmás hangsúlytalan is lehet (pl. *Ez a 'csibész már 'megint 'ijesztget; Csak ne 'volna az az 'adósság!),* bár ilyenkor mintha eltávolodna eredeti funkcióitól. Valóban hangsúlyos viszont általában kataforikus, előreutaló szerepben.

A főnévi mutató névmási kijelölő jelzős szószerkezetnek sajátos tulajdonságai vannak. Más kijelölő jelzős szintagmáktól eltérően ebben számbeli és esetbeli egyeztetés is van, amelyet az alaptag határoz meg, és jelöltsége kötelezően jelenik meg a bővítményen (pl. *az a fiú, azok a fiúk, azt a fiút, azokat a fiúkat)* (vö. A szintagmák jellemző tulajdonságai).

A melléknévi mutató névmások is felvehetnek ragmorfémákat, és a főnéviével megegyező nyomósító és azonosító változatokat mutatnak (pl. *emilyen, ugyanolyan).* A mondatban természetesen a melléknévre jellemző szerepeket tölthetnek be, így leggyakrabban jelzők (pl. *Ő olyan ember, aki...; Annyi könyvet vettem, hogy ...),* de állítmányok *(Én nem is vagyok ilyen; Ó olyan, hogy...)* és határozók is lehetnek (pl. *ennyiszer, olyanná).* Alcsoportjaik is megegyeznek a melléknevek alosztályaival (minősítő: *ilyen: olyan,* viszonyító: *ilyenfajta, ilyenforma,* mennyiségjelölő: *ennyi: annyi, ugyanennyi).*

Az *olyan* fokhatározói szerepben már inkább a határozószói névmások közé illik, mivel ragtalanul tölti be a határozói szerepet, amelyre a melléknévi névmás nem képes *(olyan éles, olyan nagyon* 'annyira').

A nem normatív nyelvhasználatban előfordulhat a melléknévi mutató névmás fokozása is (pl. *Ő még olyanabb).*

A főnevet és melléknevet helyettesítő névmásoknak közös tulajdonságuk, hogy bővülhetnek a névmások egyetlen általánosnak tekinthető bővítményfajtájával, az értelmezővel. Általában megemlítik, hogy fok- és mértékhatározót is kaphatnak, de a példák jelentős részében nem valódi fokhatározó, hanem partikula szerepel (pl. *éppen ilyen, pont azon, majdnem annyi).*

Fölvehetnek képzőszerű utótagokat, például: *efféle : afféle, effajta : affajta; olyanféle, annyifajta, ilyenforma.*

3.2. A **határozószói mutató névmás.** A határozószói mutató névmás csak kivételesen vesz fel toldalékot (pl. *odáig, idébb),* bővíthetősége megegyezik a főnévi-melléknévi mutató névmáséval, a mondatban kizárólag határozó lehet. Szintén lehet nyomatékos (pl. *amott)* és azonosító (pl. *ugyanott). A* határozói szerepekben a főnévi és határozószói névmások kiegészítik egymást, a helyviszony jelölésében például a határozószói névmás alkalmas a térbeli helyzet általános megjelölésére, a ragos főnévi mutató névmás pedig utal a helyviszony fajtájára:

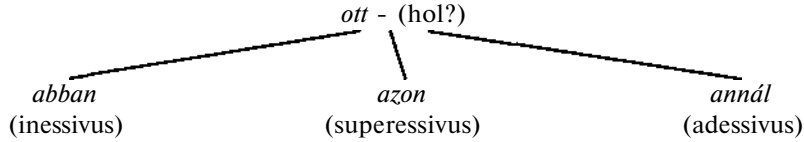

A kiegészítő kapcsolat másik vonatkozása az, hogy nem tudunk minden határozói viszonyt határozószói mutató névmással kifejezni, ez azonban lehetséges a főnévi névmás határozóragos alakjaival.

A határozószói mutató névmások alapalakjai:

- hely- és időviszony: *itt : ott, ide : oda, innen : onnan, eddig : addig, ezután : azután, ezelőtt: azelőtt* stb.
- mód és állapot: *így: úgy, ekképp(en) : akképp(en)*
- fok és mérték: *olyan, ennyivel: annyival, ennyire: annyira*
- ok- és célviszony: *ezért: azért, erre: arra*

Az érintkezés a ragos főnévi-melléknévi névmásokkal nyilvánvaló (lásd fent), a felsorolt elemeket azonban a tömbösödés miatt is határozószóinak kell tekintenünk (vö. *annyira izgalmas* [határozószói], *annyira számítottam* [nem határozószói]); csak a szóelőfordulásban megnyilvánuló különbség van az *Azért jöttem, hogy megvigasztal]* (határozószói) *Azért jöttem ami a kezedben van* (főnévi névmás) mondatokban. Hozzá kell tenni, hogy a határozószói névmási példa is visszavezethető főnévi helyettesítésre (Vigaszért jöttem').

4. A kérdő névmás

A kérdő névmás egyaránt helyettesíthet főnevet, melléknevet és határozószót. A kommunikációs folyamatban elengedhetetlen, hogy minden denotátummal rendelkező elemre rá tudjunk kérdezni, ez ugyanolyan jelentőségű, mint maga a megnevezés. A kérdő névmás a kiegészítendő kérdésnek, vagyis egy mondatfajtának kötelező eleme.

A kérdő névmásnak nincs koreferense, azt jeloh, hogy egy x elem a mondatban még kérdő formában van jelen, tehát a névmás logikai művelet jelölőjeként (operátorként) működik a mondatban.

A kérdő névmásra is jellemző, hogy a helyettesített szófajhoz járuló ragokat (a főnévi a többesjelet, a birtokjelet és a birtokos személyjelet is: *kik, kié, kim* ő nekem?) fel tudja venni, mondatrészszerepe azzal megegyezik. Sajátossága, hogy más névmáscsoportoktól eltérően (de a logikai szerepűekhez, pl. az általános, határozatlan névmáshoz hasonlóan) kaphat birtokos jelzőt, bár ez nem gyakori jelenség *(A lánynak kije ez a férfi?).*

- Főnévi kérdő névmások: *ki, mi, kicsoda, micsoda.*
- Melléknéviek: *milyen, mekkora; miféle, melyik; hány, mennyi; hányadik.*
- Határozószóiak: *hol, hová, honnan, merre, meddig, merről, mettől, mikor, mióta, hogyan, miért, miként, miképpen.*

5. A vonatkozó névmás

A vonatkozó névmásoknak sajátos grammatikai funkciójuk van: az alárendelő összetett mondatok mellékmondatát kapcsolják (vö. Az alárendelő összetett mondatok). Ezáltal valósul meg az alárendelő viszonyú tagmondatok kapcsolatának kétszeres jelöltsége (a főmondatban utalószóval, a mellékmondatban vonatkozó névmással vagy kötőszóval). A vonatkozó névmás tehát korrelációban áll a főmondatbeli veláris (mély hangrendű), utaló szerepű mutató névmással.

A vonatkozó névmás kötőszónak is tekinthető. A tagmondatok szempontjából névmás, a mondatkapcsolat vagy a mondategész szempontjából kötőszói szerepű. Mégis azt mondjuk róla, hogy kapcsoló vagy viszonyjelölő szerepe miatt nem vált szófajt, illetve nem kap kettős szófaji érteket. Jelentése tartalmatlan, de mondatrészszerepe van (a kötőszónak nincs), toldalékolható (a kötőszó toldalekolhatatlan).

A vonatkozó névmás ugyanúgy viselkedik a toldalékolás szempontjából, mint az eddig tárgyalt névmások, vagyis a helyettesített szófaj tulajdonságaival rendelkezik. Mondatrészszerepet tölt be, ezt esetragjai jelölik. A főnévi értékűek többes számban is megjelenhetnek, és az egyes-többes oppozíció révén szerepet kapnak a mondategységen túli egyeztetésben (pl. *Szeretném megnézni a könyvet, amelyet írtál; a könyveket, amelyeket írtál;* értelmi egyeztetés: *Amott jön a két fiú, akikkel tegnap is találkoztunk).*

A határozószói vonatkozó névmás külön viszonyító elem nélkül mindig határozó. A vonatkozó névmás nem bővíthető, és képzőket sem kaphat.

- Főnéviek: *aki, ami, amely(ik).*
- Melléknéviek: *amilyen, aminő, amekkora; amely(ik); ahány, amennyi; ahányadik.*
- Határozószóiak: *ahol, ahová, ahonnan, amerre, ameddig, amerről, amettől, amióta, ahogyan, amidőn, amint, amiként, amiképpen, amiért.*

A határozatlan névmás és a vonatkozó névmás funkciója egybeesik, ezáltal szófajilag közelítenek egymáshoz, ha a határozatlan névmás kötőszerepben jelenik meg: *Valahányszor veled beszélek, mindig elpirulsz.*

6. A határozatlan és az általános névmás

A határozatlan és az általános névmás (a kérdő névmáshoz hasonlóan) logikai operátorként jellemezhető, azaz a mondatnak olyan elemei, amelyek logikai műveleteket jelölnek. Paradigmatikusan főnévi, melléknévi és határozószói is lehet, szemantikailag azonban tulajdonképpen nem beszélhetünk helyettesítésről ezeknél a névmásoknál, hiszen nincs referensük a kontextusban, és nem igényelnek kiegészítést a beszédhelyzetből sem.

Referentjük vagy referáltjuk természetesen van, a *Valaki kopog* mondat esetén feltehető x, aki/ami kopogott, a névmás azt jelöli, hogy ez az x a beszélő számára ismeretlen.

A névmás által jelölt x elem vagy egy olyan csoporton belül értelmezhető, amely teljesen általános érvényű, nem határolható körül (pl. *Valaki kopog),* vagy a csoport konkretizálható *(Itt bármelyik gyerek el tudja mondani a Szózatot). A* határozatlan és az általános névmás tehát hordoz bizonyos partitivusi árnyalatot. Ez a magyarázata annak, hogy *-dik, -ik* végződés nélkül is bővülhetnek partitivusszal *(valaki/bárki a felnőttek közül).* Ritkábban járul hozzájuk birtokos jelző *(a főnök akárkije, Péter valakije)* és minőségjelző *(olyan valaki),* ez utóbbi csak ebben a szerkezetben fordul elő.

A két névmás bizonyos esetekben nehezen választható szét, illetve felcserélhető *(Valaki vigye le a szemetet* 'bárki'). A két csoport közti átmenetet mutatja az is, hogy tipikus határozatlan névmási előtaggal nemcsak határozatlan, hanem általános névmás is alkotható (pl. *Maradt még valamennyi pénzem* - határozatlan, *Valamennyi könyvemet elvitte* - általános, gyűjtő jelentésű).

A *valamennyi* vonatkozó névmási használaton át válhatott általános érvényűvé (... *valamennyi csak van, annyi...* - 'mind'), ez a jelentésváltozás a mennyiségjelentő szavakra jellemző (vö. Az alárendelő összetett mondatok).

Több szempontból is átmenetet képeznek a személyjeles alakok (pl. *valamennyiünket, mindannyiunkat),* amelyek általános, gyűjtő jelentésűek, ugyanakkor személyre is vonatkoznak, így részben az általános, részben pedig a személyes névmás tulajdonságait hordozzák.

A határozatlan és általános névmások általában összetettek, jellegzetes előtagjaik vannak.

6.1. A határozatlan névmás. A határozatlan névmás azt jelöli, hogy meghatározhatatlan, melyik x elemre érvényes (pl. *valaki, valami* 'a személyek, ill. dolgok halmazának

egy meghatározhatatlan eleme', *néhány* 'meghatározatlan számú elem'). A halmaz nemcsak általános, hanem jól körülhatárolható is lehet *(valaki a családomból; néhány az asztalon lévő könyvek közül).*

A határozatlan névmások általában összetettek, tipikus előtagokkal rendelkeznek:

	vala-	*né-*
Főnéviek	*valaki, valami* *valamelyik*	 *némelyik*
Melléknéviek	*valamilyen, valaminő, valamelyes, valamekkora;* *valamely(ik), valamiféle;* *valamennyi, valahány*	*némely, némi;* *néminemű;* *néhány*
Határozószóiak	*valahol, valahova, valamerre, valahonnan;* *valamikor, valaha*;* *valahogyan, valamiképpen, valamiért*	*néhol;* *néha*, némelykor;* *némiképpen, némileg*

Egyéb: *holmi* 'valamiféle', *egynéhány, megannyi* (melléknéviek).
Egyszerű határozatlan névmások: *egyik, más(ik)*, egyéb** (melléknéviek, főnéviek), *olykor* (határozószói).

A * jelű szavak problematikusak, ugyanis több szempontból is eltérnek a névmások általános tulajdonságaitól. A *valaha, néha* pusztán felépítésében különbözik, a *más* és az *egyéb* azonban több tulajdonsága alapján is közelebb áll a melléknevekhez, mint a névmásokhoz.

Mindkét szó kötött bővítménnyel rendelkezik, hasonlító határozóval, amely ritkábban mondatrészként, gyakrabban önálló tagmondat formájában jelenik meg *(A fiúnak a vacsorából nem jutott egyéb morzsánál; Nincs más, mint morzsa és kenyériiéj). A* hasonlítás-megkülönböztetés jelentésmozzanata, vagyis a viszonyítás képessége és a vonzatosság eltávolítja őket a névmásoktól: más névmások csak utalószói szerepben és speciális előtaggal képesek erre (pl. *feleakkora, mint; ugyanaz, mint),* de az utóbbiaknál nem beszelhetünk vonzatról, hanem csak utalószó és mellékmondatbeli kötőszó korrelációjáról. A *más* és *egyéb* jelentéstöbbletet visznek a mondatba, felfoghatók logikai operátorként (a fenti mondatok mindegyike átalakítható állítóvá a *csak* partikulával: *A fiúnak csak morzsa jutott; Csak morzsa és kenyérhéj van;* más esetekben a jelentése 'hasonló; különböző, nem azonos, nem olyan'). Melléknévi tulajdonságokat jelez a morfológiai szempont vizsgálata: a *más* a nem normatív nyelvhasználatban előfordul fokozott alakban *(Ez sokkal masabb* - ekkor még fok- és mértékhatározót is kaphat), az *egyéb* pedig megszilárdult középfokjelet tartalmaz, amely leíró szempontból természetesen nem szegmentálható (magyarázza viszont a hasonlító szerkezet vonzását). Szabad bővítménnyel is bővülhetnek (pl. *valami más/egyéb). A más* felvehet képzőket *(más-ít, más-ság),* ami a névmásokra egyáltalán nem jellemző, a mellékneveknél viszont tipikus.

Főnévi értékben mindkettő felvehet birtokos személyjeleket *(Nincs egyebem a hitemnél; Nincs másom csak a hitelem),* de ez természetes a határozatlan *(valakim, valakid),* az általános *(nincs senkim)* és a kérdő névmások egyes csoportjainál is *(Kicsodája ő Hildának?).*

6.2. Az általános névmás. Az általános névmásnak három csoportja van. Ezekben az a közös, hogy meghatározható, milyen x elemre érvényesek, bár csak nagyon általánosan:

- vagy egy halmaz minden elemére együttesen vonatkoznak, ezt jelölik a gyűjtő általános névmások, például *mindenki;*
- vagy minden elemre külön-külön vonatkozhatnak, ennek lehetőségét jelölik a megengedő általános névmások, például *akárki, bárki;*

- vagy azt fejezik ki, hogy nincs a halmazban olyan elem, amelyre az állítás igaz lenne: tagadó általános névmások, például *senki*.

Az általános névmás alcsoportjaihoz meghatározott előtagok tartoznak, ennek megfelelően mind összetettek (kivétel: *minden* mennyiségjelölő melléknévi általános névmás; rövidüléssel *mi sem* 'semmi sem').

	Gyűjtő névmás	**Megengedő névmás**		**Tagadó névmás**
	mtnd(en)-	***bár-***	***akár-***	*se(tn)-*
Főnéviek	*mindenki*	*bárki, bármi*	*akárki, akármi*	*senki, semmi*
Melléknéviek	*mindegyik, mindenféle, mindennemű; (minden)*	*bármilyen, bárminő; bármelyik, bármiféle; bármennyi*	*akármilyen, akárminö; akármelyik akármiféle; akáriiány, akármennyi*	*semmilyen, semekkora, semminő; semelyik, semmiféle; sehány, semennyi*
Határozószóiak	*mindenhol, mindenütt, mindenhonnan, mindenhová, mindenüvé; mindig*, mindenkor; mindenképpen*	*bárhol, bárfionnan, bárhova; bármikor, bánneddig, bármiképpen*	*akárhol, akárfionnan akáHiova; akármikor, akármeddig, akármiképp*	*sehol, sehonnan, sehova; semmikor, soha *, sehogy(an), semmiképp*

• Problematikus lehet a *mindig* és a *soha* idesorolása felépítése miatt.

Sajátos szerkezetű a *ki-ki* főnévi megengedő általános névmás, amely a kérdő névmás változatlan ismétlésével jött létre. Használata lényegesen korlátozottabb, mint a *bárki* névmásé *(Ki-ki/bárki megtalálhatja a maga párját; Ht *kikit/?kit-kii/bárkit megkérdezhetsz); Vége lett a vacsorának, aztán ki-ki meni a maga szobájába* = mindenki.

Előtagjuk miatt általános névmásnak szokták tartam a *mindez: mindaz* elemeket is, tévesen. Ezeknek van ugyan gyűjtő jelentésárnyalatuk, de mind alakjukban, mind referenciatípusukban a mutató névmások tulajdonságait hordozzák.

A gyűjtő névmás tagadásával nem jutunk el a tagadó névmáshoz, tehát *nem mindenki it senki. A nem mindenki* azt jelenti, hogy 'van a halmazban olyan elem, amelyre nem érvényes az állítás', a *senki* jelentése: 'a halmazban nincs olyan elem, amelyre érvényes lenne az állítás'. A tagadó névmás nem más, mint az univerzális jelölő tagadó formája, így nincs ellentmondás abban, hogy mellette megjelenik még egy tagadás: egy tagadott kifejezés is (pl. *Senki nem/sem ment el).*

A gyűjtő névmáson belül megkülönböztethetünk kollektív (pl. *minden)* és disztributív értelműeket (pl. *mindegyik* 'minden egyes'), a magyarban azonban e két kategória nem különül el olyan élesen, mint például az angolban vagy a németben *(all: each; allé :jeder, jede, jedes).*

Alárendelő tagmondategyüttesek főmondatában, bizonyos helyzetben a gyűjtő névmás és esetleg a megengedő általános névmás is utalószónak tekinthető, például *Mind, akik az előadás iránt érdeklődnek ma kedvezményes jegyet kaphatnak (< Mindazok, akik az előadás iránt érdeklődnek, ma kedvezményes jegyet kaphatnak); Bárki, aki érdeklődik, kedvezményt kaphat* (lásd Az alárendelő összetett mondatok).

Szakirodalom

Antal László: Gondolatok a magyar pronomínalizációról. *MNy.* 72 [1976]: 271-81.

Antal László: Gondolatok a magyar névmásokról. *MNy.* 72 [1976]: 90-4.

Bencze Lóránt: Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 41-9.

Berrár Jolán: A névmások. In: Bárczi Géza-Benkő Loránd-Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 207-11.

Bősz Ágnes: *A névszói állítmány bővítési lehetőségei.* Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, 1992.

Braun, Friderike: *Terms ofAddress.* Berlin-New York-Amsterdam, 1988.

Bussmann, Hadumod: *Lexikon der Sprachwissenscliaft.* Alfréd Korner Verlag, Stuttgart, 1983.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Bratislava, 1969.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Dienes Dóra: A hiányos mondat kérdéséhez. *NéprNytud.* 17-18 [1973]: 19-25.

É. Kiss Katalin. Az anafonkus névmások értelmezéséről. *ÁNyT.* XVI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.155-87.

Elekfi László: A névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. *NytudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 299-305.

Engel, Ulrich: *Deutsche Grammatik.* J. Groos Verlag, Heidelberg, 1988.

Fabó Kinga: A szófajváltás. *Nyr.* 108 [1984]: 360-9.

Gaal Edit: Egy magyar leíró nyelvtan terve. *NytudDolg.* 33. ELTE, Budapest, 1982. 33-81.

Gasparicsné Kovács Erzsébet: *Köszönési és megszólítási formák a XVIII. század második felének magyar nyelvében.* Bölcsészdoktori disszertáció. 1985.

Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

S. Hámori Antónia: A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyarnyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 426-73.

Hunyadi László: Operátorok a magyar nyelvben. In: Kiss Jenő-Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 461-7.

Jakab István: A névszói személyragozás kérdéséhez. *MNy.* 75 [1979]: 205-8.

Károly Sándor: Az egyszerű mondat szerkezeti egységei. *Nyr.* 82 [1958]: 438-56.

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NytudÉrt.* 16. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958

Károly Sándor: Tesniére szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ÁNyT.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 161-86.

Károly Sándor: A melléknévi csoport.*ÁNyT.* VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 159-227.

Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Keszler Borbála: Tartalomváró szavak és kifejezések grammatikai és szövegtani szerepe. In: Havas Ferenc-Horváth Katalin-Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1990. 142-5.

Keszler Borbála: Alaktan, Szintagmatan. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 131-9.

Kocsány Piroska: Műhelytanulmány az *ő* névmásról. *Nyr.* 119 [1995]: 285-93.

Laczkó Krisztina: Gondolatok személyjeles számneveinkről és névmásainkról. In: Hajdú Mihaly-Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1991. 399-403.

Laczkó Krisztina: Gondolatok a névmások szófajiságáról. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 150-6.

Laczkó Krisztina: *A magyar névmások rendszere, különös tekintettel a főnévi névmásokra.* Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1993.

Laczkó Krisztina: Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Nyr.* 119 [1995]: 398-408

Laczkó Krisztina: A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály-Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. szülelésnapjára.* ELTE, Budapest, 1998. 120-5.

Lengyel Klára: Töprengés a birtokos névmásokról. *Nyr.* 121 [1997]: 487-9.

Lotz János: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

D. Mátai Mária: A névmási határozószók. *Nyr.* 111 [1987]: 109-14.

D Mátai Mária: A határozószók helye a szófaji rendszerben. *MNy.* 84 [1988]: 31-44.

Moravcsik Edit: *Agreement. Universals of Humán Language.* In: Greenberg (ed.), Stanford, 1978.

Nagy J. Béla: Kettő meg kettő *az* négy - Kettő meg kettő négy. *Nyr.* 87 [1963]: 384-6.

Pais Dezső: Egymást. *MNy.* 51 [1955]: 183-8

Pete István: A névmások osztályozása. *MNy.* 77 [1981]: 330-5.

Péter Mihály: Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc-Horvath Katalin-Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1990. 193-8.

Pléh Csaba-Radics Katalin: „Hiányos mondat", pronominalizácio es szöveg *ANyT.* XI. Aka démiai Kiadó, Budapest, 1976. 261-77.

Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Rácz Endre- Mondatgrammatika és szöveggrammatika. *Linguistica, Ser. C, Relationes,* 6. Budapest, 1992

Simon Györgyi: A szófaji felosztás problémái. In: Rácz Endre (szerk.): *Tanulmányok a mai magyarnyelvszófajtana és alaktana köréből.* Budapest, 1987. 33-58.

Sipos Pál: A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 353-400.

J. Soltész Katalin: Mikor *őket,* mikor *azokat? Nyr.* 100 [1976]: 257-62.

Szalámin Edit: Az úgynevezett témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. *Linguistica, Ser A, Studia et Dissertationes, 1* Budapest, 1988. 91-101.

Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968

Szilágyi N. Sándor: *Világunk, a nyelv.* Bukarest, 1978.

Tálos Endre: A magyar inkluzív személynévmásai. *MNy.* 76 [1980]: 70-2.

Telegdi Zsigmond: Elméletek a szófajok természetéről. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok.* Budapest, 1986. 25-48.

Temesi Mihály. *A magyar névmások története.* Budapest, 1937.

Temesi Mihály: A személyes névmás kiegészült alakjairól. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.319-23

Tompa József: A „kiemelő jel" mai nyelvtani szabályai. *MNy.* 58 [1962]: 435-42.
Tompa József: Az *az* az néha fölösleges. *MNy.* 60 [1964]: 359-63.
G. Varga Györgyi: Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84 [1988]: 167-72.
G. Varga Györgyi: A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 455-569.
Zsilka János: *Szemantika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

A névszótövek

A névszótövek lehetnek egyalakúak és lehetnek **többalakúak.**

A névszótövek összefoglaló táblázata

Totípus	Példák	Tőváltozatok
Egyalakú	*hajó, kávé, asztal*	
Többalakú		
Hangzóhiányos változatú	*iker, bátor*	*iker-, ikr-*
Hangzóhiányos, hangátvetéses változatú	*kehely, pehely, teher*	*kehely-, kelyh-*
Tőbelseji időtartamot váltakoztató	*nyár, híd*	*nyár-, nyar-*
Tovégi időtartamot váltakoztató	*alma, epe*	*aima-, alma-; epe, epé-*
Véghangzóhiányos	*borjú, hosszú*	*borjú-, borj-*
Hangszínt és időtartamot váltakoztató	*ajtó, mező*	*ajto-, ajta-; mező-, meze-*
változatlan tőhangzójú	*mű, bő*	*mű-, müv-*
időtartam-váltakoztató	***fű, ló***	***fü-,*** *füv* ***; ló-,*** *lov-*
*v-s • ** hangszínt és időtartamot váltakoztató	*hó, tó*	*hó-, hav-; ló-, tav-*
, véghangzóhiányos	*daru, falu*	*daru-, datv-*
Keverék és egyedi típusú, például	*apa, lélek száj*	*apa-, apá-, ap-; lélek-, leik-; száj-, szá-*

Egyalakú névszótövek

Az egyalakú névszótövek jellemző sajátossága - az egyalakú igetövekhez hasonlóan - az, hogy minden toldalék előtt változatlan az alakjuk. Legtöbb névszónk (a névszótoveknek kb. 70%-a) ebbe a csoportba tartozik. Vannak közöttük **magánhangzós és mássalhangzós végűek.**

1. Magánhangzós végű egyalakú névszótövek

A magánhangzós végűek *{hajó: hajók* típus) utolsó hangja középső vagy felső nyelvállású magánhangzó, például: *kópé, kávé, csokoládé; bogyó, cipó, golyó, lottó; cipő, ernyő, felhő; kocsi, puli; sí; áru; bú, sarkantyú; eskü; betű, kesztyű* stb. Megjegyzendő viszont, hogy az említett magánhangzók valamelyikére végződő szavaink közül nem mindegyik egyalakú *{borjú,* de: *borja* stb.); az *é* és a *-tyú, -tyű* végűek azonban mind idetartoznak.

Hasonlóképpen egyalakúak bizonyos relatív tövek, például az *-é* birtokjelre vagy az *-i* birtoktöbbesítő jelre végződő relatív tövek: *falué: falué-ra, falué-tói; hajói: hajóinak; madarai: madarai-val* stb.

2. Mássalhangzós végű **egyalakú névszótövek**

Mássalhangzós végű egyalakú névszótövek *{ház: házak,* illetőleg *pad: padok* típus) még nagyobb számban találhatók nyelvünkben: *asztal, ház, hal, kar, láb, motor, pad, sör* stb.

Ebbe a csoportba tartozik a relatív szótövek jó része is, például a mássalhangzós végű birtokos személyjelekkel, a többesjellel, a középfokjellel vagy az *-ik* kiemelő jellel ellátott szavak és igen sok képzett szó, természetesen még olyan szavak is, amelyeknek vegso (abszolút) töve nem egyalakú *{borjúk: borjúk-at, borjúk-nak; öklöm: öklöm-et, öklöm-rc; szebbik: szebbik-et, szebbik-röl; hosszabb: hosszabb-ak, hosszabb-ról;* stb.).

Az egyalakú névszótöveknek egy sajátságos alcsoportját alkotják a ***h-ra*** végződő főnevek *(düh, cseh, pléh, céh, méh, éh).* Ezek ugyanis csak írásmódjukat tekintve változatlan tövűek. A hagyományos kiejtés szerint ugyanis szóvégen vagy mássalhangzós kezdetű toldalék előtt nem hangzik a *h,* csak intervokalikus helyzetben, azaz csak magánhangzóval kezdődő vagy előhangzóval kapcsolódó toldalék esetén ejtjük: *düh, dühvel* (ejtsd: *dii, düvel);* de: *dühös.* Néhány *h* végű főnév végső /i-ját azonban hangoztatjuk, ilyenek a *doh, potroh, sah, Allah, APEH, bolyh* (ez utóbbi toldalék nélkül ritkán fordul elő), *moh* (főleg összetételi előtagként, például: *mohlepte).*

Többalakú névszótövek

A többalakú névszótovek is két nagy csoportra oszlanak, vannak közöttük **mássalhangzós és magánhangzós** végűek.

1. Mássalhangzós végű többalakú névszótövek

A mássalhangzós végű névszótöveknek két csoportjuk van: **1. a hangzóhiányos változatúak és 2. a tőbelseji időtartamot váltakoztatok.**

1.1. Hangzóhiányos változatú névszótövek. A hangzóhiányos változatú névszótövek közé kb. 210 tőlexéma tartozik. E névszótövek mind több szótagúak. Az idetartozó névszóknak az ugyanígy nevezett igetövekhez hasonlóan két tőváltozatuk van. Szótári tövük utolsó szótagbeli magánhangzója a melléktőből hiányzik, tehát az utóbbi más-

salhangzó-torlódásra végződik. Tőváltozatok: 1. *bokor, 2. bokr-*. *A* melléktő végén torlódó mássalhangzócsoport egyik eleme *cs, g, k, l, r, j (ly)* vagy orrhang *(m, n, ny),* vagy sziszegő-susogó hang *(sz, z).* Ezeken kívül ebbe a csoportba tartozik minden *-alomI-elem; -dalom/-delem* képzős származék: *hatalom ~ hátaim-, lakodalom ~ lakodalm-* stb. Elsősorban főnevek tartoznak ide, de melléknév (és számnév) is található közöttük. Például: *árok, csokor, gyomor, hurok, kölyök, majom, ólom, köröm, pokol, selyem, szurok, torok, tücsök, verem; bátor, ezer.*

E tőtípusban a szótári tő található általában az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt *(malom-ba, halom-ra, bátor-talan, ezer-nyi).*

A torlódásos tő az egyetlen mássalhangzóból álló vagy a két mássalhangzóval kezdődő testes toldalékok előtt szerepel, amelyek előhangzóval kapcsolódnak a torlódásos tőhöz *(dolg-ot, bokr-ocska, körm-östül);* az egyetlen magánhangzóból álló vagy magánhangzós kezdetű toldalékok általában ugyanehhez a tőhöz járulnak *(tork-a, kami-ú, malm-unk, bátr-an);* de részleges kivétel az *iker* és *bátor* szó, mert ezek az *-ít* képzőt szótári alakjukhoz veszik fel *(bátor-ít, iker-ít és)*

A hangzóhiányos változatú névszótövekhez tartozik három olyan főnév is, amelynek torlodasos töve a szótári alakhoz viszonyítva a már tárgyalt különbségen kívül két utolsó mássalhangzójában hangátvetést is mutat, ezek a *kehely: kelyhet, pehely: pelyhes* és *teher: terhet* szavak. Tőváltozataik: *kehely, kelyh-; pehely, pelyh-; teher, terh-.*

1.2. Tőbelseji időtartamot váltakoztató névszótövek. E tőtípusba több mint 70 szó tartozik. Ezeknek két tőváltozatuk van. A két tőváltozat közül a szótári alak hosszú magánhangzós, a melléktőben rövid a magánhangzó: 1. *kéz,* 2. *kez-*. *A* váltóhangpárok a következők: *á ~ a, é ~ e, í ~ i, ú ~ u, ü ~ ü.* E tőtípusba elsősorban főneveket találunk, de itt is akad néhány melléknév és számnév *(elég, kevés, hét).*

A tőbelseji időtartamot váltakoztató névszótöveknek két típusa van: a *kéz: kezet, keze* és a *híd: hidat, hídja* típus. A két típus között csak az a különbség, hogy az első csoportban a 3. személyű birtokos személyjel a rövid változatú tőhöz *(nyara),* a másodikban a szótári tőhöz *(hídja),* járul.

a) kéz: kezet, keze; nyár: nyarat, nyara típus: *agár, bél, bogár, cserép, darázs, dél, dér, derék* 'testrész', *derék* 'mn.', *ég egér, elég, ér, ész, fazék, fedél, fél, fenék, fonál, fűz, gyökér, het, hév, húsz, ín, jég, kanál, kenyér, kerék, kevés, kéz, kosár, kötél, közép, légy, levél, madár, mész, mocsár, mozsár, nehéz, név, nyár, nyél, nyíl, nyúl, parázs, pohár, réz, sár, sudár, sugár, szamár, szekér, szél, szemét, szén, szűz, tehén, tél, tenyér, tér, tíz, tűz, úr, veréb, víz.* - *A közép, sár, sugár* szavakban nem olyan szabályos a tővaltakozás, mint a többiben.

b) híd: hidat, hídja típus: *híd, kút, lúd, rúd út.*

A tőbelseji időtartamot váltakoztató tőtípusba tartozó szavakban a hosszú váltóhangú szótári alak található az egyetlen mássalhangzóval kezdődő testes toldalékok előtt *(jég-re, víz-bői, út-nak, tűz-re, hét-féle).*

A rövid váltóhangú tő rendszerint a magánhangzós vagy a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt fordul elő *(bőviz-ű, nehez-en, bogar-ász; jeg-et, kez-el, nyar-al, tüz-es, hid-ak; kerek-estül, het-enként).*

Kivétel az *-onl-enl-ön* rag, mert ez rendszerint a szótári tőalakhoz kapcsolódik *(út-on, víz-en);* hasonlóképpen gyakran az *-i* melléknévképző is *(nyár-i, kéz-i, mocsár-i; de: het-i, level-i [béka], kétkez-i [munkás]).* Néhány szóban az *-/* vagy *-z* igeképző kivé-

telesen a hosszú váltóhangú tőhöz kapcsolódik: *elég-el, parázs-l(ik), sugár-z(ik), sugár-oz* (de vö. az orvosi nyelvben: *sugaraz* 'sugárkezelésben részesít').

2. Magánhangzós végű többalakú névszótövek

A magánhangzós végű névszótöveknek négy alcsoportjuk van: 1. a **tővégi időtartamot váltakoztatok; 2.** a **véghangzóhiányos változatúak; 3. a hangszínt és időtartamot váltakoztatok és 4.** a **v-s változatúak.**

2.1. A tővégi időtartamot váltakoztató névszótövek *(fa: fát, eke: ekét* típus) közé tartozik valamennyi *-a,* illetőleg *-e* végű szavunk (a névszótöveknek kb. 25%-a). Ezeknek szintén két tőváltozatuk van, a szótári tő végső rövid magánhangzója helyén a melléktőben a megfelelő hosszú magánhangzó mutatkozik. Váltóhangpárok: *a ~ á, e ~ é.* Tőváltozatok: 1. *fa, eke; 2. fá-, eké-.* Ilyen névszó például: *árpa, árva, árvácska, béke, búza, borda, cérna, dézsa, donga, epe, ige, kefe, körte, teke, vese; afféle, miféle; barna, fekete;* illetőleg az *a,* e-re végződő relatív szótövek: *fiúcska: fiúcská-t, leányka: leányká-t; lába: lábá-ra, keze: kezé-re, kertje: kertjé-be;* stb.

A szótári tő viszonylag kevés toldalékos alakban fordul elő, leginkább csak az újabb keletű, testes toldalékok és az *-i* melléknévképző előtt *(óra-kor, árvaság, apaként, fa-féle, donga-szerű, utca-beli, óbuda-i). A* hosszú magánhangzós mellcktő található a legtöbb toldalék előtt (így: *búzá-t, epé-s, bordá-k, dézsástul, kaszá-val, ruhá-m, tégla-d).*

Négy *-a, -e* végű, rokonsági viszonyt jelölő főnévnek *(apa, anya, bátya, néne)* van csonkult, véghangzóhiányos töve is a harmadik személyű birtokos személyjelek előtt: *apja, anyja, bátyja, nénje.* Ezeket a szavakat az egyéb vagy keverék tőtípusba tartozó tövek közé soroljuk. Vannak azonban, akik ezt a csoportot külön, a tiszta tőtípusok egyik fajtájaként veszik számba.

Bárhogy nevezzük is a fenti tőlexcmák csoportját, nyilvánvaló, hogy a felsorolt szavak végső magánhangzója a szó paradigmáján belül a 3. személyű birtokos személyjel előtt hiányzik, s így jellemzője, meghatározója a tőtípusnak.

2.2. A **véghangzóhiányos változatú névszótövek** *(borjú: borjak* típus) nem alkotnak népes csoportot, néhány *ú, ű* végű főnév és melléknév tartozik csak közéjük. Főnevek: *borjú, fiú, gyapjú, varjú;* melléknevek: *ifjú* (ez kettős szófajú, lehet főnév is), *hosszú, könnyű, lassú, szörnyű.* Jellemző sajátságuk, hogy a szótári alak végső magánhangzója bizonyos toldalékok előtt hiányzik. Tőváltozatok: 1. *borjú-,* 2. *borj-.*

A szótári tő található az egy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt *(borjúnak, ifjú-val);* a véghangzóhiányos melléktő a magánhangzó alakú vagy azzal kezdődő toldalékok előtt *(fi-a, gyapj-a, hossz-abb, könny-en, lass-an).* Az egyetlen mássalhangzóból álló, illetőleg a két mássalhangzóval kezdődő testes toldalékok előtt ingadozik a tőhasználat: *gyapjú-t,* de: *gyapj-astul; borjú-nként,* de: *borj-as;* hasonlóan még *fiú-k,* de: *fi-am* stb. A melléknevek a többesjelet a magánhangzós tőhöz veszik fel előhangzóval *(hosszú-ak, könnyű-ek).*

Vannak olyan melléknevek és főnevek, melyeknek **csupán** bizonyos ige- vagy névszóképzők **előtt** véghangzóhiányos a tövük, például: *fekete: feket-ít, gömbölyű: gömböly-ít* stb.

Természetesen nem lenne helyes ezeket, a csupán bizonyos képzők **előtt** jelentkező tőváltozatokat a tőtipus megállapításánál figyelembe venni (vö. még A tőtípusok c. fejezettel), sőt e szócsoportokat a tőtípus alcsoportjaként emlegetni

2.3. Hangszínt és időtartamot valtakoztató névszótövek *(ajtó: ajtaja, mező: mezeje). A* típusra az jellemző, hogy a szótári alak végső hangja középső nyelvállású hosszú *ó, ő,* s ez a melléktőben alsó nyelvállású rövid *a, e* hanggal váltakozik; a váltóhangpárok tehát: *ó ~ a, ő ~ e.* Tőváltozatok: 1. *ajtó, mező; 2. ajta-, meze-.*

E tőtípusba nem sok névszó tartozik. Az ÉrtSz és a VégSz. szerint 25, a mindennapi nyelvben azonban ezek nagy része már egyalakúként toldalékolható. Ma már nincs tehát a köznyelvben *bimbó ~ bimbaja, csikó — csikaja, hintó ~ hintaja, korsó — korsaja, tinó — tinaja, zsidó — zsidaja* stb. tőváltakozás, illetve a rövid magánhangzós tőalak csak sajátos stilisztikai értékben fordul elő.

Idetartozó főnevek és melléknevek: *ajtó, apró, első, erdő, erő, esztendő, idő, kettő, külső, mező, tető, tüdő, velő, vessző, vő, zászló.*

A melléktő többnyire csak az egyes és többes számú harmadik személyű birtokos személyjel előtt található meg *(erde-je, esztende-je, meze-je, tete-je, vele-je; ajta-juk, tüdejük, vele-je).* Az idesorolt melléknevek és számnevek alkalmi főnévként használva szintén ehhez a tőhöz veszik fel az említett toldalékokat *(apra-ja, külse-je, else-je, kette-jük).* Ezenkívül egyes szavakban (ha megvannak az alább felsorolandó alakjaik) előfordul még ez a tő az *-/,* a *-jú, -jű* melléknévképző s az *-ig* határozórag előtt *(erde-i, ide-i, kései, tüde-jű, külse-jű, esztende-ig, [egy] ide-ig),* ritkábban az *-i-* birtoktöbbesítő jel előtt *(erde-im, meze-im).* - Egy-két szónak, amelyhez az *-ít* vagy az *-ász, -ész* képző hozzájárulhat, egy csonkult tőváltozata is mutatkozik: *apr-ít, erd-ész.*

2.4. A v-s változatú névszótövek több alcsoportra oszlanak: *a)* változatlan tőhangzósak, *b)* időtartam-váltakoztatóak. *c)* hangszínt és időtartamot váltakoztatok és *d)* véghangzóhiányos v-s változatúak.

a) A változatlan tőhangzós, v-s változatú névszótövekhez csak egy főnév és egy melléknév tartozik: a *mű* és a *bő.* Jellemzőjük, hogy hosszú magánhangzós szótári alakjukkal egy, ugyancsak ezt a hosszú magánhangzót is mutató, de még egy v hanggal bővült melléktő áll szemben. Tőváltozataik: 1. *mű, bő; 2. műv-, bőv-.* Főtövük az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt mutatkozik *(mű-ből, mű-nek; bő-re [szab]);* melléktövük a többi toldalék előtt *(műv-em, műv-es, müv-ész; bőv-en, bőv-elkedik* stb.).

b) Az időtartam-váltakoztató, v-s változatú névszótövek közé *(fű: füvet* típus) csak néhány egytagú, *ó, ő; ú, ű* és egyetlen *é* végű főnév sorolható: *ló, kő, tő, cső, szú, fű, nyű* 'féreg', *lé.* Jellemző tulajdonságuk, hogy a főtő végső magánhangzója helyén a v-s melléktőben a megfelelő rövid magánhangzó szerepel. Tőváltozatok: 1. *fű-, 2. füv-. A* szótári tövet az előző csoporthoz hasonlóan az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt használjuk *(ló-ra, kő-vel, fű-ben),* a többi inkább a rövid hangzójú v-s melléktőhöz járul *(töv-et, lev-es, füv-ek, füvész[kert], lov-astul).*

c) A hangszínt és időtartamot valtakoztató, v-s változatú névszótövek *(hó : havat* típus) közé a következő egy szótagú, *ó* hangra végződő főnevek és melléknevek tartoznak: *hó* 'hónap', *hó* 'csapadék', *tó, szó.* Jellemzőjük, hogy az előző csoporttól eltérően a melléktő magánhangzója a főtőéhez viszonyítva nemcsak időtartamában, hanem hang-

színében is különbözik: a középső nyelvállású hosszú *ó* alsó nyelvállású rövid ű-val váltakozik bennük. Tőváltozataik: 1. *hó-,* 2. *hav-*. A szótári tövet az előzőkhöz hasonlóan az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt találjuk *(hó-ban, hó-val, szónak, tó-féle);* más esetekben a melléktő használatos *(szav-ak, tav-i).*

Ebben a tőtípusban is kezd érvényesülni a kiegyenlítődés a szótári tő javára, különösen a *szó* esetében *(szav-ak ~ szó-k; szó-t).*

d) A véghangzóhiányos, v-s változatú névszótövek közé a *daru, falu, odú* és a *tetű* főnevek tartoznak. Szótári alakjuk végső magánhangzója a v-s melléktőből hiányzik. Tőváltozataik 1. *daru-, 2. darv-*.

Megjegyzendő azonban, hogy a *daru* szó csak a 'madár' jelentésben v-s tövű, 'emelőgép' jelentésben egyalakú: *daru-s, dant-k.*

E csoportban a melléktő használata ritkább, mint az előzőekben. A v-s tőváltozat az *-s* képző, a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag és a birtokos személyjelek előtt található, de ezek az alakok is váltakozhatnak a szótári tőből alkotottakkal *(tetves ~ tetűs, falvak ~ faluk, darvat ~ darut* stb.), sőt a v nélküli tő sokszor megszokottabb.

A *falu* többese például általában *faluk,* noha a választékosságra törekvő nyelvhasználatban *a falvak* sem ritka. A szó birtokos személyjeles alakja viszont országszerte inkább *faluja,* csak összetett helynevek utótagjaként találjuk *-falva* alakban (pl. *Bethlenfalva).* Tárgyraggal pedig csak *falut* alak lehetséges. A v-s tő leginkább még a *daru* szóban érvényesül, ennek bizonyára az az önkéntelen nyelvi törekvés az oka, hogy az 'emelőgép' jelentésű *daru* szótól a tőváltakozás elkülönítse *(darv-a, darv-as, darv-ak, darv-acska).*

Egy-két toldalékos alakja alapján a v-s névszótövekhez csatlakozik egy mássalhangzós végű szó is, a *mag* főnév. Tőváltozatai: 1. *mag-, 2. magv-. A* -v-s melléktő azonban csak elvétve fordul elő: pl. *magv-as, magv-ak, magv-at, magv-a* (a *magv-ak, magv-at, magv-a* helyett ma már a *mag-ok, mag-ot, mag-ja* a megszokottabb; de vö. *magvaváló).*

3. Keverék, illetve egyedi típusú névszótövek

Vannak **keverék, illetve egyedi típusú névszótövek** is: *apa: apát,* de *apja; atya: atyát,* de *atyja; anya: anyát,* de *anyja; bátya: bátyám,* de *bátyja; néne: néném,* de *nénje; öcs: öcsém,* de *öccse; három: hármat,* de *harmad; száj: szája,* de *szád; lélek: lelket; bíró: bírót,* de *bírája, bírák, bíráim; szép: szépek,* de *szebb; jó: jók, jól, de jobb.*

Tőtípusok és szófajok

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy a felsorolt tőtípusok közül melyekbe tartoznak főnevek, melléknevek (számnevek) és névmások. Főnevek és melléknevek mind a kilenc tőtípusban találhatók. A számnevek azonban csak cgyalakúak *(öt: ötöt),* hangzóhiányosak *(ezer: ezret),* tőbclseji időtartamot váltakoztatok *(hét: hetet)* és hangszínt és időtartamot váltakoztatok *(kettő: ketten)* lehetnek; a névmások pedig csak az egyalakú *(ez: ezt),* a tőbelseji időtartamot váltakoztató *(egyéb: egyebet)* és a tővégi időtartamot váltakoztató *(maga: magát, ekkora: ekkorát)* csoportban fordulnak elő.

A zárt és nyílt tőosztályok kérdése*

A változó tövű névszók nagy része zárt tőosztályt alkot, a tőosztályba új szó nem kerülhet be, mivel azok a hangtani változások, amelyek létrehozták ezeket a főosztályokat, lezárultak. Az új szavak tehát főként az egyalakúak osztályába kerülnek.

Van azonban a magyar nyelvben egy olyan tőváltakozás is, amely minden hasonló jellegű szónál végbemegy, és ezáltal a rendszerkényszer az ezekhez hasonló felépítésű idegen szavakban is hasonló tőváltakozást idéz elő. Ez a tővégi időtartamot váltakoztató tövek osztálya. A magyarban minden *a, e* végű szó bizonyos toldalékok előtt a melléktőben *á-t, é-t* mutat. Ennek alapján, ha egy idegen szó ű-ra vagy c-re végződik, toldalékok előtt ugyanúgy meg fog jelenni a megfelelő hosszú magánhangzó a melléktő végén. Például: *kóla: kólát, kólás, kólában.* Megjegyzendő, hogy (a tulajdonneveket kivéve) elég kevés *a, e* végű szó kerül be idegen elemként a magyar nyelvbe az átadó nyelvek hangtani felépítése miatt.

Megállapítható tehát, hogy az idegen szavakkal szemben nyílt osztályként viselkedik az egyalakúak és a tővégi időtartamot váltakoztatok osztálya.

Mozgás a tőtípusok között

A tőtípusok között van bizonyos mozgás. A tőtípusok mozgásának, az egyes tőtípusok közötti áramlásnak a fő oka az analógia. Az analógia hathat az egyalakúsodás irányában, de lehet oka a **többalakúvá válásnak** is (erre nincs példa a névszók esetében). Az egyalakúsodás során a szó elveszíti tőváltakozását, s az egyalakú tövek csoportjába kerül.

Az egyalakúvá válás főként a hangszínt és időtartamot változtató töveket érinti. Az utóbbi évtizedekben közülük közel egy tucat vált egyalakúvá, például *korsó: korsója* (és nem *korsaja), csípő: csípője* (és nem *csípeje)* stb. Más hangszínt és időtartamot váltakoztató tövekben csak megkezdődött az egyalakúvá válás, s a kettős alakok között jelentéskülönbség alakult ki, például: *mező: mezeje,* de *tuáatmezője; tüdő: tüdeje,* de [a

A zárt és nyílt főosztályokról lásd az igetöveknél is.

kórház több] *vastüdője,* [a hentes friss] *tüdője; ajtó: ajtaja* (például a kocsinak), de [az asztalos] *ajtója.* Hasonló a helyzet a *bíró* főnév 3. személyű birtokos személyjeles alakjával is: megmaradt a változó tövű *(bírája)* alak is, de használatos a szótári tő is *(bírója)* a birtokos személyjel előtt, s mindkét alakhoz más jelentés társul: [valakinek] a *bírája,* de: [a falu] *bírója* (de vö. még *bírám* 'aki megítél', de *bíróm* 'a bíró, akit ismerek').

Több, a véghangzóhiányos tőtípusba tartozó szónak is megalkotható a 3. személyű birtokos személyjeles alakja a véghangzóhiányos tövön kívül a szótári tőből is, s a két szóalak között szintén jelentésmegoszlás (szóhasadás; a kérdésről lásd még Az igetövek c. fejezetben is) történt: (az anya) *fia* ~ (a lány) *fiúja;* (a tehén) *borja* ~ (a gazda) *borjúja;* (a birka) *gyapja* ~ (a gazda) *gyapjúja.*

Kezdődőben van az egyalakúvá válás néhány v-s tőtípusú névszótőben is, ugyanis egy-egy szóalakjukban lehetséges a v-s tő mellett a szótári tő használata is, például *lé: leve, levet* (pl. a citrom *leve),* de *léje, lét* (pl. a vendéglő *halászléje,* permet/cf); *falu: falvak* és *faluk, szó: szavak* és *szók* (elsősorban szakszókban és összetételi utótagokban); *tő:* [szó]föv<?f ~ [szó]tó'í, [szó]fó7i ~ [ezen a] *tövön* [van a legtöbb bimbó].

Szakirodalom

Elekfi László: A részleges szóhasadások mint határesetek. *MNy.* 92 [1996]: 151-8, 286-96.

Elekfi László: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. *Nyr.* 122 [1998]: 305-17.

Grétsy László:/! *szóhasadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Károly Sándor: A névszótövek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 321-32.

Keszler Borbála: Véghangzóhiányos tőtípus - véghangzóhiányos tőváltozat. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Benkő-emlékkönyv. Budapest, 1981. 219-27.

Sárosi Zsófia: A névszótövek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kadó, Budapest, 1991. 160-88.

Velcsov Mártonné: A névszótövek. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 103-12.

A névszóragozás

1. A névszói paradigma

A névszóragozás a névszók jellel és raggal való ellátását jelenti. Eszerint a névszók jeles és ragos alakjai alkotják a névszói paradigmát. Felmerül azonban a kérdés, hogy beszélhetünk-e egységes névszói paradigmáról, sőt egyáltalán egységes névszói osztályról abban az értelemben, ahogy ezt a korábbiakban tették. Magának a névszói csoportnak a megalkotása a korábbi szakirodalomban ugyanis elsősorban jelentéstani alapon történt. A mai magyar nyelv egyetemi tankönyv meghatározása szerint „a tulajdonképpeni névszók (nomina) létező vagy ilyennek elgondolt élőlényt, élettelen tárgyat, elvont dolgot vagy ezek milyenségét, mennyiségét megnevező szavak (főnevek, főnévi igenevek, melleknevek, melléknévi igenevek, számnevek). Ugyancsak a névszók közé soroljuk a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavakat, a névmásokat (pronomina) is."

A főnév, a főnévi igenév, a melléknév, a melléknévi igenév, a számnév és a névmás közös szófaji osztályba kerülésének egyik legfontosabb szempontja tehát az volt, hogy jelentéstartalmukban (s ehhez képest csak másodlagosan ragozási rendszerükben és mondattani szerepükben is) elkülönülnek az igétől, a határozószóktól.

1.1. Az újabb szófaji rendszerezések a szavakat és a szófajokat a korábbiaktól eltérően már elsősorban funkcionális (mondattani és ehhez szorosan kapcsolódva morfológiai) szempontból vizsgálják, s ennek alapján nem is beszélnek egységes névszói kategóriáról, csak külön főnévről, melléknévről (számnévről), névmásról s az igenevek osztályáról. Az említett szófaji csoportok mind a mondatban betölthető szerepüket, mind bővíthetőségüket, mind az ezzel összefüggő toldalékolhatóságukat (de még eltérő jelentéstartalmukat) tekintve is más-más módon jellemezhetők, tehát különböznek egymástól.

1.2. A fenti tág értelemben tehát nem beszélhetünk egységes névszói osztályról és névszóragozásról. Van azonban a névszóknak hagyományosan egy szűkebb értelmezésük is, eszerint névszónak számít a főnév, a melléknév (a számnév, valamint a nekik megfeleltethető névmások). S bár az ezekhez járuló affixumok rendszere sem azonosítható egymással, mert mindegyik szófaji kategóriának megvannak a jellemző toldalékai, ragozásuknak mégis vannak hasonló vonásaik. Mindegyik az analitikus affixáció tipikus példájának tekinthető. A magyar főnév, melléknév (számnév s részben a főnévi, melléknévi, számnévi névmások) ragozási rendszere agglutinatív jellegű, a tövekhez járuló szuffixumok mindegyike általában csak egy-egy grammatikai jelentést hordoz. Ennek alapján a nyelvtani hagyománynak megfelelően továbbra is nevezhető egységesen névszóragozásnak. A szótövekhez járuló rag mindegyik rendszerben viszonyrag, a mondat-

részi viszonyítás eszköze, mondatrészi szerepre utal, a számmal szemben azonban (néhány képzőgyanús ragot kivéve) rendszerint közömbös, a számra utaló információt más morféma hordozza. A névszóraggal szemben az igerag szétválaszthatatlanul (szintetikusan) együtt jelöli a számot és a személyt, a számviszony jelölésére az igeragozásban nincsen külön morféma.

A történetiségben az igei személyragban is elkülöníthető volt a személyre és a számra utaló információ, az egyes számra utaló személyragok az alapnyelvi 1., 2. és 3. személyű személyes névmásból alakultak, a többes számúak pedig az említett névmások és a *-k* többesjel kapcsolatából.

1.3. A névszórag tehát arra szolgál, hogy lehetővé tegye az alapszó számára, hogy meghatározott mondatbeli, szintaktikai szerepeket töltsön be, mondatreszi pozíciókba léphessen. A főnév például jó néhány mondatbeli szerepre alkalmas, lehet állítmány, alany, tárgy, többféle határozó, birtokos jelző. Természetes helyzete, alapformája az alanyi funkció, ezt abszolút alakjában is betöltheti, de ha tárgyi vagy határozói szerepbe kerül, azt már valamilyen viszonyító eszközzel, viszonyraggal jelölni kell rajta, vagyis ezeket a funkciókat csak viszonyított formában láthatja el. Ugyanígy a melléknév természetes helyzete a jelzői funkció, ezt abszolút alakjában is betöltheti (bár ehhez a mondatrészi szerephez fontos a mondat szórendjében betöltött helye is). Ha azonban határozóként kell állnia, ezt a funkciót csak viszonyító eszközzel, viszonyraggal képes ellátni. (Mindkét említett szófajta alkalmas ragtalan formában az állítmányi funkció betöltésére is, de ebben a mondatrészi pozícióban segédigével egészülnek ki, ami zéró kopulaként is megjelenhet a puszta névszói állítmány esetében, tehát a kijelentő mód, jelen idő 3. személyben.) A viszonyragok alapvető szerepe tehát az, hogy másodlagos eszkoztipust teremtsenek azoknak a mondatrészeknek a kifejezésére, amelyekre az adott szófaj abszolút alakjában nem képes. (Az igének nincs szüksége ilyen típusú viszonyragra, amely állítmányi funkcióját kifejezné, mivel ez a szófaj csakis ebben a mondatrészi minőségben jelenhet meg. Az igeragozás nem jelölője az állítmányi pozíciónak, csak velejárója, nem mondatrészi viszonyító, hanem egyeztető funkciójú. Vö. Az állítmány c. fejezettel.)

A névszóragozásra - hasonlóan az igeragozáshoz - az is jellemző, hogy az alapszó paradigmájába a jellel ellátott alakok is beletartoznak. Ezek a szó paradigmáján belül alparadigmát indítanak. A jelek mondatrészi minőséget nem jelölnek, utánuk következnek még az erre utaló viszonyragok.

1.4. A névszóragozás szuffixumai között vannak általánosnak nevezhető morfémák, ezek az inflexiós morfémák általában minden megfelelő szófajú szóhoz kapcsolhatók. A szakirodalomban előfordul ezeknek grammatikai morfémaként való említése is. Ilyen típusú toldalékok képviselik például a főnévragozásban az eset kategóriáját, a nyelvtani szám kategóriáját. Ezekkel a kötelezőnek tekinthető elemekkel szemben csak tetszőlegesek például a főnévragozásban a viszonyítás-birtokosság kategóriáját, valamint a melleknévragozásban a kiemelés kategóriáját hordozó morfémák, ezeket a szakirodalom a derivációs morfémák között is számon tartja. (Az inflexiós és a derivációs morféma fogalmára és különbségére lásd az Alaktan, A toldalékok fejezetét!)

2. A névszók jelei

2.1. A többes számjelei

2.1.1. Általános jele a *-k* (előhangzós *-k)* - például *almá-k, ember-ek, ut-ak, gyöngy-ök* -, ezt használjuk a leggyakrabban; valamint az *-i (-ail-ei, -jail-jei)* - például *hajó-i, lány-ai, konyv-ei, darab-jai, kert-jei* -, ez utóbbi speciális, mivel csak birtokviszonyban, birtokjeles vagy birtokos szemclyjeles főnéven fordulhat elő. A birtuktöbbesítő jel a birtokjel után *(apámé-i),* illetve a birtokos szcmélyjel előtt *(könyv-ei-m, könv-ei-d, könyv-ei-0)* áll.

Az általános többesjel is elsősorban főnéven jelenik meg, hiánya esetén zéró morfémát veszünk fel. Vagyis az egyes szám 0 jelével áll szemben: *ember - emberek.* Melléknéven is előfordulhat állítmányi helyzetben, ha egyeztetjük a többes számú alanyhoz *(az emberek feledékenyek),* vagy értelmezői helyzetben *(a gombok, a szépek).*

A főnevek többes száma az egyes számú alakkal szemben a megnevezett dolog többségére utal. (Csak ritkán fordul elő, hogy többes számú főnevet egyes számú értelemben használunk, például *Amerikai Egyesült Államok.)* Ez a többség azonban nincs közelebbről, számszerűen pontosan meghatározva. Ha számbelileg jellemezzük a többség fogalmát (akár határozott, akár határozatlan formában), akkor már nem a többes számú alakot használjuk, hanem az egyes számú főnevet bővítjük mennyiségjelzővel: *öt hajó, sok ház.* Az alapvető oppozíció tehát egy számbelileg nem jellemzett speciális csoport (az úgynevezett többes szám, például *hajók, házak)* és a gyakrabban hasznait általános szám (az úgynevezett egyes szám, például *hajó, ház)* között áll fenn.

Ugyanazon a szón előfordulhat mindkét többesjel különböző funkcióban, például *hallgatókéi,* az első helyen álló *-k* a birtokos többségét, a végső *-/* a birtok többségét jelöli.

A többesjel általában minden főnévhez járulhat, de vannak olyan főneveink is, amelyeknek nincs többes számú alakjuk. így például nem szoktuk többesjellel ellátni az elvont főneveket, például *gondolkodás, fejlődés, jóság;* az egyetlennek tartott dolgok nevét: *világ, földkerekség;* a tulajdonneveket.

2.1.2. A fenti két, általánosan névszói többesjelként számon tartott morféma mellett a szakirodalomban felmerül egy harmadik, úgynevezett heterogén többséget kifejező többesjel is, mégpedig az *-ék* toldalék *(Pistá-ék).* Ez a személyt jelentő főnevekhez járuló szóelem korábbi nyelvtanainkban képzőnek (összefoglaló jelentésű, illetve gyűjtőnévképzőnek) minősül, elsősorban „a jelekénél nagyobb jelentésmódosító szerepe" miatt. Nyelvtanaink arra is utalnak, hogy ez a toldalék eredetileg az *-é* (birtokjel) és a *-k* (többesjel) szóelemekből alakult ki, de a mai nyelvhasználók számára az *-ék* elemei közötti kapcsolat már nem érezhető. Mindemellett utalnak arra, hogy jelentése rokon a többesjel funkciójával.

Az *-ék* végű főneveket a korábbi szakirodalomban a plurale tantumokkal, illetve a gyűjtőnevekkel vetették össze. Ez az összevetés azonban csak jelentéstani szempontból állja meg a helyét, szintaktikai és morfológiai szempontból az *-ék* végű főnevek az említett csoportoktól eltérően viselkednek, hiszen míg azok többnyire egyes számú alanyként egyes számú állítmányt kívánnak meg *(Az Egyesült Államok tárgyalni kényszerül, A tömeg énekel),* az *-ék-es* forma mellett mindig többes számú állítmány áll, hasonlóan a *-k* többesjeles alakokhoz: *Pistáék megérkeztek, A fiúk megérkeztek.* Az *-ék* toldalékot az

is a *-k* többesjelhez köti, hogy mennyiségjelzős főnéven ugyanúgy nem jelenhet meg, mint ahogyan az általános többesjel sem.

Jelként való megítélésének helyességét (a jelek tulajdonságaira vö. az Alaktan, A toldalékok fejezetét!) támasztják alá az alábbi tulajdonságai:

- a szófajkategória személyt jelentő elemeihez általában hozzátehető;
- szófajt nem változtat;
- nem változtatja meg a szó grammatikai környezetét, azaz nem változtatja meg a szó bővítési lehetőségeit;
- új lexémát nem alkot;
- irányító szerepet visz az egyeztetésben a *-k* többesjelhez hasonlóan;
- szófajkötő elem, képző nem állhat utána;
- jelek állhatnak előtte is a szóalakon belül (természetesen mögötte is): *szomszéd-ék-é-i, szomszéd-ai-m-ék-é-i.*

A többesjelek közé való besorolása szempontjából meg kell említenünk, hogy az általános többesjelhez képest az *-ék* egymást kölcsönösen kizáró viszonyban van: *szomszéd-ok - szomszéd-ék,* vagyis egy szóalakon belül vagy az egyik, vagy a másik jelenhet meg. A két morféma többségre való utalása nem azonos, míg az általános *-k* úgynevezett homogén többséget jelöl, tehát a *szomszéd-ok* = szomszéd + szomszéd, addig az *-ék* heterogén többségre utal: *szomszéd-ék* = szomszéd + a hozzá tartozó személy(ek). Vagyis heterogén többséget alkot minden olyan csoport, amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető. Ilyen típusú heterogén többséget a nyelvben például a többes szám első személyű személyes névmások fejeznek ki, hiszen a *mi* = én + valaki más.

2.2. Birtokjel: *-é.* Birtokviszonyra utaló, főnévhez járuló jel, a birtokjeles szóalak jelentése egy birtokos szerkezet (szintagma) jelentésével egyenértékű, a birtokos jelzős szerkezet redukciójaként jön létre. A birtokjeles főnév utal a birtokosra és a birtokra is, de természetcsen csak egy jeltárgya van (Ű *diák könyve: a diáké).* (Értelmezői helyzetű, birtokos viszonyban egyeztetett melléknéven, számnéven is előfordul, például *a könyv a diáké, az idősebbé; a torta a lányoké, mind az öté;* ez azonban nem azonos a birtokos jelzőnek megfelelő értelmezővel, amin ugyancsak megjelenik az *-é* birtokjel: *a könyvet, a fiúét.)*

Erős jelentésmódosító szerepe miatt a szakirodalomban egykor éles vita folyt az *-é* jel voltáról. Korábban ragnak tartották a birtokos szerkezetre emlékeztető tulajdonsága és feltehetőleg rag eredete, valamint a latin genitivussal való megfeleltetése miatt. Később néhányan a képzőként való megítélése mellett foglaltak állást annak alapján, hogy az *-é* birtokjellel ellátott főnév a szótő jelölte fogalmon kívül álló, de ahhoz hozzátartozó dologra vonatkozik, vagyis a birtokjeles szóalakban az alapszó jelentését szinte elfedi az *-é* utalása. Mégis a jelek közé soroljuk kapcsolódási, pozicionális tulajdonságai következtében, hiszen új szótári szót nem hoz létre, csak alparadigmát indít, és sohasem előzheti meg a *-k* többesjelet, valamint a birtokos személyjelet, vagyis csak ezek után következhet.

Többes számban az *-i* többesjel jelöli rajta a birtok többségét: *a könyvek a gyerekéi.* (A mai beszelt nyelvben azonban gyakran elmarad mellőle a birtoktöbbesítő jel, a szóalak végének nehézkessége miatt)

2.3. **Birtokos** személyjel: *-in;* előhangzós *-in;*
-d; előhangzós *-d;*
-al-e, -jal-je, 0;
-nk, -unkl-ünk;
-tokl-tekl-tök; előhangzós változatban is;
-ukl-iik, -jukl-jük, -k.

A birtokos személyjelek (korábbi nevükön személyragok) is főnévhez járuló toldalékok. Leginkább birtokos szerkezetben, a birtokszói tagon fordulnak elő, két főnév egyszerű birtokviszonyára utalnak, legfontosabb nyelvtani szerepük az, hogy a birtokszói tagon megjelölik a birtokos számát és személyét, azaz egyeztetnek a birtokoshoz *{az én könyv-em, a te könyv-ed* stb.), így teljes szám- és személyparadigmával rendelkeznek. Ez az egyeztető szerep az igei személyragok funkciójával azonos. Ezért a nyelvészeti szakirodalomban nem teljes az egyetértés e toldalékfajta megnevezését illetően, s bár egyre gyakoribb a személyjcl elnevezés, nem ritka a személyrag megjelölés sem.

Jeltulajdonságaik: a főnévi alapalakok létrehozásában vesznek részt, alparadigmát indítanak a főnévi paradigmán belül, nem zárómorfémák, más jel is állhat utánuk (pl. birtokjel), nem jelölnek ki mondatrészi szerepet, viszonyrag követi őket.

A birtokos személyjeles szó birtokos nélkül is utalhat a birtokviszonyra (elsősorban első vagy második személyű birtokos esetén: *könyv-em, könyv-ed, könyv-ünk, könyv-etek),* vagyis a birtokos személyjel gyakran „reprezentálja" a birtokost, mivel utal annak számára és személyérc, így a birtokos a birtokszó mellől elmaradhat.

A birtokos személyjeles alakok a birtokos személyjellel ellátott főnév „kiegészülésigényét" jelölik, vagyis relatív (viszonyított) kategóriát alkotnak a személyjel nélküli főnevekkel szemben. (Ez a „kiegészülésigény" bizonyos főnevek szemantikai szerkezetében már eleve benne foglaltatik, ezek már alapjelentésükben is utalnak valamiféle viszonyra, ilyenek például a rokonsági, családi, baráti kapcsolatokra utaló főnevek: *férj, feleség, báty, húg, barát,* de szintaktikailag ez a kiegészülésigény a birtokos személyjel segítségével realizálódik, jelenik meg bennük. Velük szemben más főnevek a valóság tárgyait a többi tárgyhoz fűződő viszonyuktól függetlenül írják le, például *férfi, nő, fiú.* Olyan főneveink is vannak, amelyek már eleve csak birtokos személyjeles alakban léteznek a nyelvben, abszolút alakkal nem rendelkeznek. Például *széle, eleje, közepe, vége, színe-java, fia.* Ezekben a nyelv már morfológiai eszközökkel is jelzi, hogy a főnév jelentése kiegészítésre szorul.) A birtokos személyjel megjelenése utal arra, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik, szintaktikailag kiegészítést igényel, azaz szintaktikai bővítéskényszere lesz, más szóval vonzatossá válik. Ez a viszony a birtokos szerkezetben válik általában explicitté, amelyben a viszony másik pólusát leggyakrabban a birtokos jelző nevezi meg.

A birtokos szerkezeteknek azonban csak egy részük jelzős szerkezet, így a birtokos jelzőn kívül más mondatrész is lehet a személyjeles főnév kiegészítője, például részeshatározó, a dativus possessivus: *Nincs ennek semmi értelme.* Itt az egyeztetés a részeshatározót kifejező szóhoz történik. Az ilyen birtoklást kifejező részeshatározó és a szoros szerkezetű birtokos jelző között vannak a következő átmeneti szerkezetek (a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik őket): *Ennek nem látom semmi értelmét, Barátomnak ellopták az óráját.* Ezekben a példákban a birtokos és a birtokszó

távolabb kerül egymástól, a közéjük bekerülő elem hangsúlyossá válik, kapcsolatuk meglazul, a birtokosszó az állítmány bővítményeként is felfogható, kérdezni is lehet rá az állítmánnyal, az igével: *Kinek lopták el (az óráját)?; Minek nem látom (semmi értelmét)?* (Hasonlóképpen az állítmány segítségével kérdezünk a birtoklást kifejező részeshatározóra is: *Minek nincs semmi értelme?)*

A birtokos szerkezetnek tehát csak egyik fajtája a birtokos jelzős szerkezet, amikor a birtokosszó és a birtokszó egy alárendelő szintagmát alkot, s a jelző a jelzett szó előtt vagy tőle nem nagyon elválasztva áll (ragtalanul vagy *-nakl-nek* raggal), illetve kerülhet a jelzett szó mögé is közvetlenül, s akkor mindig *-nakl-nek* ragos *(Pista könyve, Pistának a könyve, a könyve Pistának; Pistáék könyve, Pistáéknak a könyve, a könyve Pistáéknak)*. De a birtokos szerkezet megjelenhet az előbbi szoros szerkezetnél jóval lazább formában is, amikor a birtokos és a birtokszó távolabbra kerül egymástól, vagy közöttük kiemeléssel jelölt aktuális viszony van, s ekkor már kétpólusú szerkezetnek tekinthető a birtokos szerkezet (a kétpólusú szerkezetre nézve lásd Az alárendelő szintagmák részletes vizsgálata fejezetet). Ekkor a birtokos és a birtokszó már nem is mindig egy alárendelő szintagmában foglal helyet *(Pistának van sok könyve; Pistának könyve van sok, nem lemeze; Pistának elveszett a könyve; Pistáéknak van sok könyvük; Pistáéknak könyvük van sok, nem lemezük; Pistáéknak elveszett a könyvük)*. Ilyenkor a birtokos szerkezet részeshatározóból és birtokszóból áll.

A birtokos személyjeles viszonyított alakok a szám és a személy, vagy másképpen a személy és a személyszám kategóriájával együtt jelennek meg.

A személy és a személyszám megfogalmazás azon a felfogáson alapul, miszerint a *húzunk* alakban szereplő többes szám I. személyű birtokos személyjel irányító tagja, a *mi* személyes névmás nem egyszerű többszöröse az *én* névmásnak, mivel jelentése nem 'sok én', hanem 'én és valaki más', ugyanígy a *ti* sem feltétlen azonos 'sok te'-vel, hanem 'te és te, vagy valaki, aki nem lehet én'. Eszerint az egyeztető szerepű személyragok esetében nyelvileg nem két szám és három személy, hanem egyszerűen hat személy (három egyes számú és három többes számú) áll szemben egymással

A birtokos személyjelck rendszere egyes számú birtok esetén:

hajó-m	*kesztyű-m*	*ház-am*	*kez-em*	*pad-om*	*vödr-öm*
hajó-d	*kesztyű-d*	*ház-ad*	*kez-ed*	*pacl-od*	*vödr-öd*
hajó-ja	*kesztyű-je*	*ház-a*	*kez-e*	*pad-ja*	*vödr-e*
hajó-nk	*kesztyű-nk*	*ház-unk*	*kez-ünk*	*pad-unk*	*vödr-ünk*
hajó-tok	*kesztyű-tök*	*ház-atok*	*kez-etek*	*pad-otok*	*vödr-ötök*
hajó-juk	*kesztyű-jük*	*ház-iik*	*kez-ük*	*pad-juk*	*vödr-ük*

Több birtok esetén a birtokos személyjelet megelőzi a birtoktöbbesítő jel a szóalakban. Ennek következtében az elemzés eltér az előzőktől az egyes szám harmadik személyben. Míg egy birtoknál testes morféma, több birtoknál 0 morféma jelöli az egyes szám 3. személyű birtokost:

hajó-i-m	*kesztyű-i-m*	*ház-ai-m*	*kez-ei* $_{m}$	*pad-jai-m*	*vödr-ei-m*
hajó-i-d	*kesztyű-i-d*	*ház-ai-d*	*kez-ei* $_{d}$	*pad-jai-d*	*vödr-ei-d*
hajó-i-0	*kesztyű-i-0*	*ház-ai-0*	*kez-ei* $\boldsymbol{0}$	*pad-jai-0*	*vödr-ei-0*
hajó-i-nk	*kesztyű-i-nk*	*ház-ai-nk*	*kez-ei* $_{nk}$	*pad-jai-nk*	*vödr-ei-nk*
hajó-i-tok	*kesztyű-i-tek*	*ház-ai-tok*	*kez-ei* $_{tek}$	*pad-jai-tok*	*vodr-ei-tek*
hajó-i-k	*kesztyű-i-k*	*ház-ai-k*	*kez-ei-k*	*pad-jai-k*	*vödr-ei-k*

A birtokos jelzős szerkezetek között vannak nem egyeztető, inkongruens formák is, mégpedig a többes szám 3. személyben: *a fiúk könyve, az ő könyvük* (egyeztetve így lenne: **a fiúk könyvük, *az ők könyvük)* - itt számban nincs egyeztetés (a birtoklást kifejező részeshatározó és az úgynevezett birtokos részeshatározó esetében szokásosabb, természetesebb az egyeztető forma: *A fiúknak van könyvük; A fiúknak elveszett a könyvük; A fiúknak a könyvük veszett el, nem a táskájuk);* valamint abban az esetben, ha a birtokos jelző szerepét a *maga* névmás tölti be: *a magam ötlete, a magad ötlete* („szabályosan" így lenne: **a magam ötletem, *a magad ötleted)* - tehát személyben nincs egyeztetés; illetve *a magunk ötlete, a magatok ötlete (*a magunk ötletünk, *a magatok ötletetek* helyett) - szám- és személybeli az inkongruencia; sőt *a maguk ötlete (*a maguk ötletük* helyett) - számbeli inkongruencia. A *maga* névmás 3. személyű alakként épül be a birtokos szerkezetbe.

2.4. Kiemclőjcl: *-ik.* Tipikusan melléknévre jellemző toldalék, közép- és felsőfokú melléknevekhez járul, *szebb-ik, legszebb-ik.* Az a funkciója, hogy a megnevezett tulajdonsággal rendelkező dolgok közül egyet kiemel, megkülönböztet, határozottá tesz. A nyelvtanírói hagyomány elsősorban jelnek mondja, de van olyan vélekedés is a szakirodalomban, hogy inkább a képzők kozótt kellene számon tartani, többek között annak alapján, hogy a fokozott melléknévből egyesek szerint főnévi szerepű szót hoz létre, hiszen a kiemelőjellel ellátott melléknév minden olyan szerepet betölthet a mondatban, amilyent a főnév betölt (például *A kisebbik megnősült* - alany; *A legkisebbiket nem ismerem* - tárgy; *A kisebbik miatt vesztek össze* - okhatározó; *A kisebbiknek a bizonyítványa jobb lett* - birtokos jelző). Ezek az említett mondatrészszerepek azonban egy eredetileg jelzős szerkezet alaptagjának, főtagjának a mondatrészszerepei *(a kisebbik fiú, a legkisebbik gyereket, a kisebbik gyerek miatt, a kisebbik gyereknek a bizonyítványa);* csakhogy a jelzett szó eltűnésével a jelző átvette annak mondatrészi szerepét és szófaji jellemzőit.

Az mindenesetre bizonyos, hogy a kiemelőjeles alak az egész jelzős szerkezetet természetesebben helyettesítheti, mint a pusztán fokjellel ellátott melléknév. A kiemelőjel mindig határozottá teszi azt a főnevet (vö. A főnév határozottsága c. fejezetet), amelyik előtt a jelzői szerepű melléknéven áll (vagyis kijelölő jelzői szerepűvé teszi a melléknevet), valamint ő maga is határozott tárgyon jelenhet csak meg *(Nézd meg a kisebbik gyereket.', Nézd meg a kisebbiket!)*

Emellett megváltoztatja a középfokú melléknév szintaktikai környezetét *(kisebb vkinél vmennyivel,* de: *kisebbik vkik közül),* a kiemelőjellel ellátott melléknév partitivusi vonzattal jár. Az a tulajdonsága is elgondolkodtató, hogy a melléknevekre jellemző *-n, -an, -en* viszonyragot maga után már nem veheti fel (tehát: *gyorsabban, leggyorsabban,* de nincs **gyorsabbikan).* Ez azonban valószínűleg jelentéstartalmának köszönhető.

Melléknévként egyébként az *-ik-ke* ellátott szóalak más melléknévhez hasonlóan kaphat toldalékot értelmezői szerepben, illetve szöveggrammatikailag vagy dialógusban az előzményhez kapcsolódó mondatban, amikor is toldalékai az értelmezett szó vagy az előzményből odaértett főnév toldalékaihoz igazodnak az egyeztetés következtében *(Egyik lányát, a kisebbiket nem is ismerem, Melyik lányt ismered? A nagyobbikat.)*

Jeltulajdonsága az ilyen *-ik-nek,* hogy csak a fokjel után következhet, képző nem jöhet utána, tehát szófajkötő elem.

2.5. **Fokjel:** *-bb, -abb, -ebb; leg- (-bb, -abb, -ebb); legesleg- (-bb, -abb, -ebb). A* fokjel elsősorban (összehasonlítható, relatív tulajdonságot kifejező) minősítő melléknévhez (vö. A melléknév) járuló morféma, bár elvétve más szófajú szón is megjelenhet (pl. határozatlan számnéven: *kevesebb,* határozószón: *kijjebb* stb.). A fokjel megjelenése a melléknév jelentését a tulajdonság mértékének a tekintetében módosítja. Míg az alapfokú melléknév a tőmorféma jelentését viszonyítás nélkül nevezi meg, addig a fokozott melléknév ugyanezt viszonyított formában teszi.

Az alapvető oppozíció tehát az abszolút és a hasonlított (viszonyított) alakok között létesül, így a középfokú és a felsőfokú alakok az alapfokúval állnak szemben. A viszonyítás lehet összehasonlítás két tulajdonság között, s ekkor a nagyobb fokút a középfokkal jelöljük *(kisebb, nagyobb).* Felsőfok esetén legalább három dolog közül emelünk ki egyet, amely az említett tulajdonsággal a legnagyobb mértékben rendelkezik *(legkisebb, legnagyobb);* vagy szélső értéket fejezünk ki vele *(legalsó, legszélső).* Az úgynevezett túlzófok *(legeslegjobb)* a felsőfok nyomósított változata.

Az abszolút és a viszonyított alakok között fennálló oppozíció miatt a fokjelet a nyelvtanírói hagyománnyal egyetértve továbbra is jelként tartjuk számon, annak ellenére, hogy több, a képzőre jellemző tulajdonsága is van, amint ez a szakirodalomban többször felmerült. A fokjel képzőszerű jel.

Jel voltát támogatja, hogy ez a toldalékmorféma általánosnak, produktívnak és automatikusnak tekinthető a melléknévi toldalékok között, hiszen a fokozhatóság jellemző a melléknevek egyik típusára, a minősítő melléknevekre. A fokjel szófajtartó toldalék. Utána megjelenhetnek a melléknévre jellemző határozóragok is (pl. *szépen - szebben, legszebben),* tehát a melléknév paradigmatikus értékén nem változtat. A fokjel a fogalmi jelentést nem változtatja meg, a fokjellel ellátott melléknév szerkezete transzparens, jelentése levezethető.

Ezek után nézzük azokat a tulajdonságait, amelyek a képzőkhöz közelítik: előtte más jelek nem állhatnak, felvehet maga után egy-két képzőt *(kisebbedik, jobbít),* bár csak néhány szóalakban, és csak néhány képzőt. Ennek megfelelően nem nevezhető automatikusnak a fokjeles melléknevek továbbképzése (nincs például **gyorsabbít, *szélesebbít, *kerekebbít, *lassúbbít).* Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a fokjel megjelenésével megváltoznak az alapfokú melléknév bővítési lehetőségei, hiszen a fokozás mint grammatikai kategória megnöveli a melléknév lehetséges bővítményeinek a számát, utal arra, hogy a melléknév szintaktikailag kiegészítést igényel, vonzatossá válik. A bővítési lehetőségek, a szintaktikai környezet megváltoztatása elsősorban a képzőkre jellemző.

A középfokú melléknév mellett megjelenik két új vonzat (a hasonlító határozó, a fok- és mértékhatározó: *nagyobb valaminél valamennyivel),* a felsőfokú melléknév mel-

lett pedig egy vonzat (a partitivus: *a legnagyobb vmik közül).* Ezek alapfokú melléknév mellett nem állhatnak. A fokozott melléknév az alapfokú melléknév szabad fokhatározóját ellenben sohasem tartja meg *(nagyon nagy,* de: **nagyon nagyobb).* Megtartja viszont általában az alapfokú melléknév eredeti vonzatát *(hasonló vkihez - hasonlóbb vkihez; elválaszthatatlan vkitől - elválaszthatatlanabb vkitől; sürgős vkinek - sürgősebb vkinek; hasznos vkinek - hasznosabb vkinek; féltékeny vkire - féltékenyebb vkire; hálás vkinek - liálásabb vkinek).*

3. A névszójelek táblázata

Főnévi jelek		
1. Számjel	*0* homogén többségre utaló: *-k* (előhangzós *-k)* *-i, -ail-ei, -jail-jei* heterogén többségre utaló: *-ék*	*alma, ember* *almá-k ember-ek* stb. *hajó-i, lány-ai* stb. *szomszéd-ék*
2. Birtokjel	*-é*	*lány-é*
3. Birtokos személyjel	*-ni* (előhangzós *-ni)* *-d* (előhangzós *-d)* *-al-e, -jal-je, 0* *-nk -unkl-ünk* *-toki-tekl-tök* (előhangzós változatban is) *-ukl-ük -jukl-jük; -k*	*könyv-em, könyvei-m* *könyv-ed, könyvei-d* *könyv-e, könyvei-0* *könyv-ünk könyvei-nk* *konyv-etek könyvei-tek* *konyv-ük könyvei-k*
Melléknévi (számnévi) jelek		
4. Kiemelőjel	*-ik*	*szebb-ik, kevesebb-ik*
5. Fokjel	*0* *-bb, -abbl-ebb* *leg- (-bb, -abb/-ebb)* *legesleg- (-bb, -abbl-ebb)*	*piros* *piros-ubb* *leg-piros-abb, leg-alsó* *legesleg-piros-abb* *legesleg-alsó*

4. A névszók **ragjai**

A névszókhoz járuló ragok szintaktikai vonatkozásúak, mondatrészi szerepet, viszonyt jelölnek (viszonyragok). Arra szolgálnak, hogy a velük ellátott névszó megfelelő mondatrészi pozíciókba kerülhessen. A ragos névszó bővítményértékű egy neki általában fölérendelt mondatrészhez képest, azzal alárendelő szószerkezetet, szintagmát alkot, s a névszórag a szintaktikai viszonyt jelöli a szószerkezet alaptagja felé (például: *könyvet olvas, hangosan beszél).* Szintaktikai szerepét, mondatrészi értékét a ragos névszó általában bővítményként és legtöbbször az alaptagjától kapja (de az is előfordulhat, hogy a mondatszerkezet jelöli ki a számára, például: *Most aztán jaj a lányoknak!, A testvérem*

Szegeden katona). A névszóragok szóalakzáró helyzetűek, utánuk más toldalékmorféma nem következhet. Sohasem változtatják meg a névszó szófaji hovatartozását, rendszerint megőrzik bővítési lehetőségeit. Produktívak, automatikusak és általánosak, vagyis az adott szófaj egyedeihez általában hozzákapcsolhatók. Az abszolút alakokhoz, illetve a jelekkel bővült szóalakokhoz járulhatnak.

A magyar névszóragozás jellemzője, hogy a névszókhoz tartozó egyes szófajok a ragozás tekintetében többé-kevésbé elkülönülnek egymástól. A legjellegzetesebb névszói paradigma a főneveké. Az elsősorban főnévhez járuló ragok között vannak teljesen grammatikai jellegűek (és szintaktikai vonatkozásúak), a szakirodalom ezeket a főnévi ragokat szokta elsősorban esetragoknak nevezni, mivel ezek a ragos főnevek külön paradigmába rendeződnek, s adják a magyar főnév eseteit. A főnévi esetragok mellékneveken (számneveken) is megjelenhetnek, a melléknévi paradigma érintkezik a főnévivel. De a mellékneveknek (és számneveknek) sajátos melléknévi (számnévi) ragjaik is vannak, melyek viszont nem jelennek meg főneveken.

A magyar esetrendszer rendkívül gazdag, jóval több esetet foglal magában, mint bármelyik indoeurópai nyelv. Az esetek számát úgy lehet pontosan meghatározni, ha a velük kapcsolatba hozható egyes toldalékok esetrag voltát ahhoz kötjük, hogy egyes és többes számú alakhoz egyaránt járulhatnak. A jeles alakok megtöbbszöröznek a puszta esetalakokat. Van olyan felfogás is, amely szerint a névszóragozásba belejátszik a névutózás is, de ez túlságosan kitágítaná a ragozás kereteit. A névszóragozással kapcsolatba hozható elemek nyelvünkben nem alkotnak egészen szorosan strukturált, zárt rendszert, mégis az látszik célszerűnek és áttekinthetőnek, ha 18 névszói esetről, illetve esetragról beszélünk. A kérdéssel kapcsolatban megnyilvánuló többféle vélemény miatt az alábbiakban szólunk valamennyi toldalékról, amely korábbi nyelvtanainkban (A mai magyar nyelv rendszerében és A mai magyar nyelvben) névszói esetragnak minősült.

4.1. Főnévhez **járuló ragok, főnévi esetragok.** A főnévi esetrag általában a bővítményszerepű főnév és az alaptagja (vagy egy szó, illetve mondatrész, vagy egy állandósult szókapcsolat) között létrejövő szintaktikai viszonyra utal, esetviszony kifejezésére alkalmas. Az esetragokkal jelölt főnévi esetek alkotják a magyar főnév paradigmáját. Az esetviszony kifejezésére szolgáló esetalakot tehát elsősorban morfológiai eszközök, esetragok jelenítik meg. Az esetviszonyok (esetfunkciók) és az esetalakok (esetragok) között azonban különbséget kell tennünk, hiszen az esetviszonyok és az esetragok között nincs pontos megfelelés. Egy adott esetviszony többféleképpen is realizálódhat, vagyis több esetragban is kifejezésre juthat, sőt akár névutó segítségével is megvalósulhat (pl. *megérkezik hova? - a városba, a repülőtérre, az iskolához,* ill. *a híd mellé).* De ugyanaz az esetrag többféle esetviszony megtestesítője is lehet (pl. *-ral-re - ráadja a gyerekre a kabátot,* de: *a vegyület elemeire bomlik).*

Ennek alapján például meg kell különböztetnünk egymástól a genitivusi viszonyt (birtokviszonyt) mint esetfunkciót az ennek a viszonynak a kifejezésére szolgáló esetalakoktól. Genitivusi funkcióban ugyanis birtokos személyjeles birtokszóhoz kapcsolódva egyaránt előfordulhat alanyesetű (ragtalan), azaz nominativusi főnév *(a fiú kutyája)* és *-nakl-nek* ragos alak is, ami a dativusi alak *(a fiúnak a kutyája, a kutyája a fiúnak).* Genitivusi alak, azaz birtokos eset a magyarban nincs, hiszen a magyar főnévnek nincs olyan esetalakja, tipikus esetragja, amely egyértelműen genitivusi érté-

két mutatná, és a genitivusi funkció jelölésére szolgálna (a birtokviszonyra nem a birtokoson megjelenő esetrag, hanem a birtokszón kötelezően jelen lévő birtokos személyjel utal egyértelműen). Az eset meghatározásában tehát nem az általa jelölt viszony minősége, hanem az alak az elsőrendűen döntő szempont. Ehhez érdemes még azt is hozzátenni, hogy ha felvennénk egy *-nakj-nek* genitivust (a *-naki-nek* dativus mellé), akkor ugyancsak fel kellene vennünk egy *0* ragos genitivust is a 0 ragos nominativus mellé. Tehát két genitivust, ami önmagában véve abszurdum lenne.

Az esetragok alapvető szerepe tehát az esetviszony, a szintaktikai viszony jelölésében van, a számjelölés (az igeragoktól eltérően) nem feladatuk. A főnévi alak csak jelek (többesjel, birtoktöbbesítő jel) segítségével képes számviszonyra utalni, de akkor számviszonyok egész kombinációját tudja felmutatni (pl. *könyvekéi, könyveinkéi).* Ennek alapján több szerző szerint csak az a kötött morféma minősülhet esetragnak, amely járulhat főnévi jelekkel (többesszám-jellel, birtokos szemelyjellel stb.) bővült szóalakhoz.

Mások a főnévi esetragok megítélésénél azt hangsúlyozzák, hogy a kérdéses toldaléknak elő kell fordulnia valamely ige vonzatkeretében, annak alapján, hogy az esetfunkciók szintagmatikus rendszereket alkotnak, különösen az igével és vonzataival kapcsolatban. E szerint a felfogás szerint az esetrag mindig az alaptag és a vonzata közötti esetviszony jelölésére szolgál (bár e felfogás azt nem állítja, hogy az esetraggal ellátott főnév bármely mondatban szükségszerűen mindig csak vonzatként jelenhet meg).

Az alaptag és a vonzata közötti viszony egyrészt hordozhat konkrét szemantikai tartalmat, ekkor a vonzatot kifejező viszonyrag jelentését megtartva járul a bővítményhez (pl. *a városban lakik* - helyhatározói vonzat). Másrészt a viszonyító elem pusztán jelentés nélküli „címkeként" is kapcsolódhat a bővítményhez *{bízik vkiben, boldognak tart,* korábban az ilyen típusú határozói vonzatokat nevezték állandó határozóknak). A vonzatoknak mindenkor fontos jellemzőjük az, hogy milyen viszonyító elemmel járnak együtt.

Az esetragok megítélésében, jellemzésük során harmadik szempontként az is felmerült a szakirodalomban, hogy ezek hogyan illeszkednek mondatainkba a különféle beszédaktusok során. Kiegészítendő kérdéseinket ugyanis esetragos kérdő névmásokkal alkotjuk meg, s az ezekre adott válaszokban is esetragos névmásokat s fogalomszókat használunk (pl. *Kit várasz? Őt várom, A fiút várom; Mit kérsz? Ezt kérem, A könyvet kérem)* Sőt, összetett mondataink egyik típusában, a vonatkozó névmási kötőszós mondatokban esetbeli egyeztetés figyelhető meg a mutató és a vonatkozó névmások között azokban a mondategyüttesekben, amelyeknek az *azt, akit; annak, akinek; azzal, akivel-féle* kapcsolatok az alkotóelemeik. Ugyancsak esetragok jelennek meg a mutató névmáson kijelölő jelzői szerepében a névszói alaptaghoz való egyeztetése során *(ezt a fiút).* E szerint a harmadik szempont szerint tehát esetrendszerünkben feltétlenül helyet kell kapniuk azoknak a ragjainknak, amelyek kérdő, mutató és vonatkozó névmásainkhoz járulhatnak, valamint az említett egyeztetéses szerkesztésmódokban nélkülözhetetlenek. Ez a harmadik álláspont a vonzatkereteken is túllépve egyrészt az összetett mondatok utalószó-kötőszó egyeztetésében, másrészt a mondaton is túljutva a kérdés-felelet relációjában vizsgálja az esetragok megjelenését.

Az említett szempontok alapján s elsősorban a főnévi jelekkel való társulási képesség, valamint a vonzatkeretekben való előfordulás kritériumának megfelelően a korábban esetragként számon tartott toldalékmorfémák között megkülönböztethetők a rendszer központi elemei, amelyek lényegében korlátozás nélkül kapcsolódnak jellel bővített tőhöz, és vonzatként is előfordulnak, a továbbiakban csak ezeket fogjuk esetragoknak nevezni; valamint a korlátozottabb használatú elemek, amelyek nem járulhatnak jeles alapszóhoz, és általában vonzatkeretben sem fordulnak elő.

4.1.1. A rendszer központi elemeihez, tehát az **esetragokhoz** tartoznak azok a ragok (és az általuk kifejezett esetek), amelyek a fentiek alapján a következő főnévi alapalakokhoz járulnak: egyes számú alapalak: *ház;* többesjellel bővült alak: *házak; -é* birtokjellel bővült alak: *házé;* többesjellel és birtokjellel bővült alak: *házaké;* birtokjellel és *-i* birtoktöbbesítő jellel bővült alak: *házéi;* többesjellel, birtokjellel és birtoktöbbesítő jellel bővült alak: *házakéi;* birtokos személyjellel bővült alak: *házam, házad* stb.; birtoktöbbesítő jellel és birtokos személyjellel bővült alak: *házaim, házaid* stb.; birtokos személyjellel és birtokjellel bővült alak: *házamé, házadé* stb.; birtoktöbbesítő jellel, birtokos személyjellel és birtokjellel bővült alak: *házaimé, házaidé* stb.; birtokos személyjellel, birtokjellel és birtoktöbbesítő jellel bővült alak: *házaméi, házadéi* stb.; birtoktöbbesítő jellel, birtokos személyjellel, birtokjellel és birtoktöbbesítő jellel bővült alak: *házaiméi, házaidéi* stb. Ezekhez hozzátehetők még az *-ék,* személyt jelentő főnevekhez járuló többesjeles és egyéb jeles alakok: *szomszédék, szomszédéké, szomszédékéi, szomszédomék, szomszédodék* stb., *szomszédaimék, szomszédaidék* stb., *szomszédoméké, szomszédodéké* stb., *szomszédomékéi, szomszédodékéi* stb., *szomszédaiméké, szomszédaidéké* stb., *szomszédaimékéi, szomszédaidékei* stb.

Megjegyzendő, hogy bár grammatikailag a fenti szóalakok megalkothatok, mondatainkban ritkának számítanak az egymás mellett négy jelet tartalmazó szavak (az ilyen nagy mértékű azonos elemszám az észlelést, a felfogást jelentősen megnehezíti).

A főnévi esetragok és **esetek a következők** (az esetek latin elnevezése a ragos főnév legfőbb eredeti funkciójára utal):

1. Az **alanyeset** (nominativus) ragja: *0 (ház/0).* Az alanyesetű főnév alany a mondatban. Az alany mindig alanyesetben áll. Például *Épül a ház. Épülnek a házaink.*

Ragtalan főnév birtokos jelző is lehet birtokos személyjellel ellátott szóhoz szorosan kapcsolódva, a jelzett szó előtt állva, például *A fiú könyve elveszett.*

Meghatározott morfológiai helyzetben ragtalan főnév a tárgyi mondatrészszerepet is betöltheti, mégpedig E/1. és E/2, birtokos személyjeles alak esetén: *Add ide a **kalapom!***

Ennek történeti oka van, mégpedig az, hogy a tárgyrag és a birtokos személyjel azonos, személyes névmási eredetű, így kezdetben egyformán determinálhatták a tárgyat.

2. **A tárgyeset** (accusativus) ragja: *-t (szőlő/t, házlat).* A tárgyraggal ellátott főnév leggyakrabban tárgy a mondatban. Például *Vettem szőlőt.* Lehet azonban még úgynevezett tárgyragos határozó (vagy határozói értékű tárgy): *Élt hetven évet; Hármat csenget.*

3. A különféle **határozói esetek** ragjai. Az alany és a tárgy mindig vonzat, a határozók, illetve a határozói viszonyokat kifejező, megjelenítő esetragok, esetragos

főnevek azonban megjelenhetnek vonzatként, azaz kötött bővítményként, de lehetnek szabad bővítmények is. A kötött (vonzatos) határozókat kifejező esetragok gyakran konkrét jelentésüket elvesztve járulnak a főnévhez *(szerelmes a fiúba),* ilyenkor a vonzat és alaptagja között semmiféle szemantikai viszony nem érzékelhető, az alaptag csak előírja vonzatának a szükséges esetragot. Az ezeket a szemantikai tartalommal nem rendelkező vonzatokat a továbbiakban, az egyes ragoknál aszemantikus vonzatoknak fogjuk nevezni. Máskor az alaptag és vonzata között érezhető a szemantikai tartalom, ez a szemantikai tartalmú vonzat, ilyenkor a viszonyrag is jelentését megtartva fejezi ki a határozói vonzatot *(bemegy a házba).*

Az esetragok, az esetragos főnevek a rag eredeti jelentésén, funkcióján túl sokféle határozói viszony kifejezésére alkalmasak. Az itt következő példák ezek közül mutatnak be néhányat, természetesen a teljesség igénye nélkül.

A) -banl-ben (inessivus - „belviszony eset", eredetét tekintve helyviszonyrag):

1. Kötött határozót fejez ki a következő példákban:

a) aszemantikus vonzatok: *bízik vmiben, csalódik, dönt, engedelmeskedik, megerősít, határoz, hisz, eligazodik, közrejátszik, kételkedik, mesterkedik, közreműködik, reménykedik vmiben, kedve telik, örömét leli vmiben;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *a városban lakik, meccset tart a sportcsarnokban* (helyhatározó); *elfárad a munkában* (okhatározó); *mérgében dúl-fúl* (komplex ok- és állapothatározó); *akadályoz, bővelkedik, egyetért* stb. *vmiben* (tekintethatározó); *sötétben van* (körülményhatározó).

2. Szabad határozói bővítményt jelöl az alábbiakban:
   - helyhatározó: *a szobában ül;*
   - időhatározó: *gyermekkorában* betegeskedett;
   - módhatározó: *titokban* találkozik; *tőmondatokban* beszél; *természetben* fizet; *elővételben* fogy el; *érdemben* intéz; *dióhéjban* mond el; *fejben* számol; *holtversenyben* végez;
   - állapothatározó: *álmában* beszél; *csírájában* elfojt; *eredetiben* olvas; *tisztességben* megőszül; *sötétben* ül (körülményhatározó);
   - tekintethatározó: *arcban* hasonlítanak (egymáshoz).

B) -bal-be (illativus - „belső közelítő eset", eredete szerint ugyancsak helyviszonyrag):

1. Kötött határozót fejez ki a következő példákban:

a) aszemantikus vonzatok: *fogad, kerül, szerelmes, beleavatkozik, belefeledkezik, belefog, beleköt, belenyugszik, beletörődik, belezavarodik vmibe;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elindul a városba* (helyhatározó); *belebetegszik az izgalmakba, belefárad a küzdelembe, belehal a sérülésekbe, beleizzad a munkába* (okhatározók); *leánynézőbe készül, háztűznézőbe megy, követségbe indul* (célhatározók); *biztonságba kerül* (állapothatározó); *koszorúba* fűz (eredményhatározó).

2. Szabad határozók:
   - célhatározó: *ajándékba* kap;
   - eredményhatározó: *oszlopba* sorakozik.

C) -bóll-ből (elativus - „távolító eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *kifogy, megbukik enged, ért, kifoszt, fordít, ítél, jósol, kérdez, kisemmiz, tanul, kitűnik, vizsgázik levon vmiből;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *kihajt az udvarból, kilép a házból* (helyhatározók); *megél a munkájából, eltartja* (a családot) *a keresetéből* (eszközhatározók); *szerelemből nősül, rosszindulatból vádaskodik* (okhatározók); *ered vmiből, származik \miből* (eredethatározók); *felépül, felgyógyul a betegségből* (állapothatározók); *szel a kenyérből, kér az ételből, részesül a szerencséből, válogat a ruhákból* (partitivusi, részelő határozók).

2. Szabad határozók:
   - módhatározó: *szívből* nevet, *lelkéből* gyűlöl;
   - célhatározó: *időtöltésből* horgászik;
   - állapothatározó: ébredezik az *alvásból.*

D) -nl-onl-enl-ön (superessivus - „rajtalevés eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *alkudozik, álmélkodik, ámul, csúfolódik, derül, dolgozik gondolkodik, gúnyolódik eligazodik, elméláz, elmereng, mosolyog, osztozik, piszmog meglepődik, töpreng vmin;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *vonaton utazik, autón szállít* (komplex hely-, mód- és eszközhatározók); *fuvolán játszik zongorán kísér* (eszközhatarozók); *nevén nevez, keresztnéven szólít* (módhatározók); *bosszankodik bánkódik, megbotránkozik, felháborodik, kesereg, sajnálkozik csodálkozik vmin* (okhatározók).

2. Szabad határozók:
   - helyhatározó: *állványon* (állva) dolgozik;
   - időhatározó: *nyáron* dolgozik;
   - állapothatározó: a *napon* álmodozik (körülményhatározó).

E) -ról, -ről (delativus - „eltávolítás eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *ábrándozik, áradozik, beszél, megbizonyosodik biztosít, megemlékezik énekel, érdeklődik, értekezik faggat, megfeledkezik, felel, gondolkodik, meggyőz, határoz, intézkedik, kérdezősködik, lemásol, mesél, beszámol, tájékoztat, tanúskodik, vitatkozik vmiről;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *fölemelkedik a székről, levesz a polcról* (helyhatározó); *megmarad tavalyról* (időhatározó).

2. Szabad határozók:
   - módhatározó: *félvállról* néz, *névről* ismer;
   - okhatározó: megismeri a *hangjáról.*

F) -ral-re (sublativus - „ráhelyezés eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

- igei alaptagok mellett: *ad, alkuszik, árulkodik, bólint, emlékezik, esküszik, felel, figyel, figyelmeztet, ráfizet, ráfog, fütyül, gyanakodik, hallgat, haragszik, hivatkozik, irigykedik, következtet, oktat, panaszkodik, szavaz, rászoktat, rászolgál, tanít, tartozik, vállalkozik, vonatkozik vmire;*

- melléknévi alaptagok mellett: *büszke, dühös, érdemes, érzékeny, féltékeny, fogékony, hajlandó, hiú, irigy, jellemző, kapható, kényes, képes, kíváncsi, méltó vmire;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *tekinget vmerre, leesik az asztalra, leereszkedik a földre* (helyhatározók); *ajánlkozik, áldoz valamire, szórakozásra fordít, felhasznál, meghív vmire* (célhatározók); *havazóra fordul, jelesre javít, pénzbüntetésre változtat* (eredményhatározók); *(öttagú) családra keres, (húsz) személyre terít* (részeshatározók); *felriad a lármára, felhördül a sértésre* (okhatározók); *ártalmas az egészségre, kedvezőtlen az ügyre* (tekintethatározok).

2. Szabad határozók:
   - helyhatározó: (egy) *kilométerre* fut;
   - időhatározó: *reggelre* elmegy;
   - módhatározó: *kedvére* kisírja magát, *jegyre* ad, *részletre* vásárol;
   - állapothatározó: *vénségére* megházasodik, *éhgyomorra* vesz be;
   - eredményhatározó: (anyja) *örömére* megnő;
     fokhatározó, *halaira* bosszant;
   - mértékhatározó: *percre* pontos;
   - komplex ok-, idő- és állapothatározó: *óracsörgésre* ébred.

G) -náll-nél (adessivus - „közelében levés eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzat: *bevágódik vkinél;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *jobb vminél* (hasonlító határozó), *lakik vkinél* (helyhatározó).

2. Szabad határozók:
   - helyhatározó: *a háznál* találkoznak;
   - időhatározó: *az ebédnél* találkoznak;
   - komplex hely- és eszközhatározó: *a hajánál* fogja (a babáját).

H) -tóll-től (ablativus - „távolító külviszony eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

- igék mellett: *búcsúzik, függ, függetlenít, elhidegül, elidegenedik, irigyel, kap, kér, elköszön, különbözik, megmenekül, oltalmaz, óvakodik, örököl, elrabol, megszabadul, eltanul, visszatart, tartózkodik, eltekint, elválaszt vmitől;*

- melléknevek mellett: *független, idegen, mentes vmitől;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elküld a háztól* (helyhatározó), *hétfőtől kezdődik* (időhatározó); *ragyog a tisztaságtól, bűzlik a pálinkától, eleped a szomjúságtól, felfrissül a fürdőtől, bereked a kiabálástól* (okhatározók); *származik vkitöl* (eredethatározó).

2. Szabad határozó:

- okhatározó: ráér a *dolgától* (megengedő értelmű).

/) *-hozl-hezl-höz* (allativus - „külső közelítő eset", eredetileg helyviszonyrag):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

- igei alaptagok mellett: *alkalmazkodik, aránylik, ért, fohászkodik, fordul, gratulál, hasonlít, igazodik, hasonul, ragaszkodik, hozzásegít, hozzászokik, hozzászól, vonzódik vmihez;*

- melléknév mellett: *barátságos, hűséges, igazságos, jó, kedves, kegyetlen, méltatlan, szigorú, méltó vmihez vagy vkihez;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *odalép az ágyhoz* (helyhatározó); *átöltözik a munkához* (célhatározó).

2. Szabad határozó:

- célhatározó: (bort) vesz a *vacsorához.*

J) -ig (terminativus - „határeset"):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *elnyúlik a partig, elmegy a házig* (helyhatározók); *eltart vmeddig* (időhatározó).

2. Szabad határozók:

- hely határozó: a *felhőkig* száll;
- időhatározó: *délig* befejezi;
- fok- vagy mértékhatározó: *fülig* maszatos, *talpig* becsületes.

K) -nakl-nek (dativus - részeshatározó eset, röviden részeseset):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *nekilát, nekifog, nekikezd, nekitámad, ellenáll, utánajár, utánaszámol vminek;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *nekiindul az útnak, nekidob a falnak* (helyhatározók); *ad, ajánl, fáj, felel, használ, ígér, könyörög, parancsol, szól vkinek, fölösleges, hasznos, jó, kellemes, szabad, szükséges, tilos vkinek* ('számára' jelentésű részeshatározók); *van/nincs vkinek (vmije)* (birtoklást kifejező részeshatározó); *örül vminek* (okhatározó); *odakészít (vmit) ebédnek, tanárnak jön* (célhatározók); *fegyelmezettnek kell lennie, fiatalnak mond, ítél, csúfol, gondol, mutatkozik, nyilvánít, számít, látszik* (állapothatározó, dativus praedicativus); *a kutyáját ellopják valakinek* (birtokos részeshatározó).

A kérdőjellel jelölt esetekre nem találtunk példát.

2. Szabad határozók:
- állapothatározó (essivus): *utolsónak* megy el;
- tekintethatározó: *szépnek* szép.

3. Birtokos személyjeles szóval szoros szerkezetet alkotva (tehát előtte vagy utána állva) a dativusragos főnév birtokos jelzői mondatrészszerepben jelenik meg. Ekkor a birtokos jelző ragjának nevezzük a *-nakl-nek* ragot. A dativusi eset ilyenkor genitivusi funkciót tölt be: *a fiúnak a kutyája, a kutyája a fiúnak.*

L) -ként (essivus - „állapoteset"):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *győztesként kerül ki, tanárként dolgozik, kárpótlásként ad, bíróként szerepel* (állapothatározók).

2 Szabad határozó:
- módhatározó: *sasként* repül, *óriásként* áll (felfogható állapothatározónak is).

M) -vál-vé (translativus - „eredményeset"):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *világgá megy* (helyhatározó); *alakít, alakul, válik, változtat vmivé, lovaggá üt* (eredményhatározók).

2. Szabad határozó:
- eredményhatározó: *ronggyá ázik.*

N) -vall-vel (instrumentális - eszközhatározó eset, röviden eszközeset):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok:

- igék mellett: *előáll, azonosít, bajlódik, bánik, bír, megbíz, boldogul, csúfolódik, dacol, visszaél, elégedetlenkedik, megelégszik, ellenkezik, egybeesik, foglalkozik, gyanúsít, összehasonlít, próbálkozik, rendelkezik, elszámol vmivel;*

- melléknevek mellett: *adós, arányos, azonos, bizalmas, egyenlő, egykorú, elégedett, elégedetlen, ellentétes, párhuzamos vmivel;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *babával játszik, éremmel jutalmaz, virággal kedveskedik, viccekkel szórakoztat, vízzel tölt meg* (eszközhatározók); *a fogával kínlódik* (okhatározó); *(rossz) előjelekkel indul* (állapothatározó); *megállapodik, barátkozik, beszélget, csókolódzik, harcol, megismerkedik, együttműködik, szembeszáll, szövetkezik, találkozik, tárgyal, veszekedik, vitatkozik stb. valakivel* (társhatározók), *figyelemmel kísér, könnyűszerrel végez, örömmel fogad* (módhatározók).

2. Szabad határozók:
- fokhatározó: *sokkal* kevésbé;
- mértékhatározo: (egész) *fazékkal* esznek;
- módhatározó: *élvezettel* eszik, *kedvvel* dolgozik, *joggal* kifogásol;
- állapothatározó: (nyitott) *szemmel* alszik, *aggodalommal* néz;

- időhatározó: *ősszel* szüretel, *idővel* elmegy;
- társhatározó: a *barátjával* sétál.

O) -ért (causalis - „okhatározó eset"):

1 Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: *felelős, helytáll, jótáll, kezeskedik, lelkesedik, rajong, szavatol valamiért;*

b) szemantikai tartalmú vonzatok, *aggódik, vádol, gyötrődik, haragszik, gúnyol, hibáztat, irigyel, okol, veszekedik vmiért* (okhatározók); *meghal vmiért, felajánl, feláldoz, odaígér vmiért* (eélhatározók).

2. Szabad határozók:

- célhatározó: indul a postára *a levélért.*

P) -ull-ül (essivus - „szerepállapot eset"):

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *tanúbizonyságul hív* (célhatározó); *barátjául fogad (eredményhatározó); feleségül megy* (komplex cél-, állapot- és eredményhatározó); *eszközül tekint* (állapothatározó).

2. Szabad határozó:

- állapothatározó: *zálogul* elfogad.

4.1.2. Átmeneti típusú toldalékok a főnévi esetragok és a képzőszerű elemek között. Szemantikailag erősen korlátozott használatúak. Vonzatként előfordulnak, de jelek után nemigen állnak.

A) -képpl-képpen (formális - „módeset") - főnévhez járuló esetragszerű használatában a *-kent* szinonimája:

Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzat: *példaképp/példaképpen említ* (célhatározó).

B) -kor (temporalis - „időeset") - szemantikailag erősen korlátozott használatú esetrag:

1. Kötött határozók:

a) aszemantikus vonzatok: ?

b) szemantikai tartalmú vonzatok: *ötkor történt, húsvétkor született* (időhatározók).

2. Szabad határozó:

- időhatározó: *tévénézéskor* elalszik.

4.1.3. A **korlátozottabb használatú elemekhez** tartoznak a következők. Ezek jellel ellátott szótőhöz nem járulhatnak, a velük ellátott főnév a mondatban szabad határozó, vonzatkeretben nem fordulnak elő. Leginkább képzőszerű **ragoknak** nevezhetjük őket:

A) -nként („osztóhatározó-alak"):

Szabad határozók:
- helyhatározó: *falunként* (más szokás) járja;
- időhatározó: *esténként* játszik;
- módhatározó: *cseppenként* vesz be.

B) -stull-stül („társashatározó-alak")-

Szabad határozók:
- társhatározó: *gyerekestül* jön;
- állapothatározó: *ruhástul* ugrik.

C) -képpl-képpen („módhatározó-alak") - melléknévhez járulva képzőszerű:

Szabad határozó:
- módhatározó: *többféleképpen* elemez.

D) -anta/-ente („ismétlődő időhatározói alak") - erősen képzőszerű, nagyon kötött használatú, ritka:

Szabad határozó:
- időhatározó: *reggelente* (korán) kel.

Ezek a toldalékok csak egyes számú főnévi alak után következhetnek, bár morfológiai kötöttségük némelyikük jelentéstartalmából magyarázható, ugyanis egyesítenek magukban egyes és többes számú jelentésmozzanatot; a disztributív *-nként* csoportot bont fel egyedekre, a *-stul* pedig a társ megnevezésével és beleértésével csoportot alkot. Némelyikük (pl. az *-anta)* nem túl termékeny a mai magyar nyelvben, s csak néhány főnévvel fordul elő. Ezeket a toldalékokat többen képzőszerű ragoknak, határozói (határozószói) képzőknek tartják.

4.2. Csak melléknévhez (számnévhez) járuló ragok

A) -nl-anl-en (modalis - „mód-állapot határozói alak"):

1. Kötött határozók:
a) aszemantikus vonzatok: ?
b) szemantikai tartalmú vonzatok: *nyugodtan él* (állapothatározó), *húszan vagyunk* (számállapot-határozó).
2. Szabad határozók:
- módhatározó: *kedvesen* ad, *sikeresen* szerepel, *szívélyesen* üdvözöl, *bátorítóan* mosolyog, *lassan* megy;
- fokhatározó: *mérsékelten* kellemes, *égetően* sürgős, *életbevágóan* fontos;
- állapothatározó: *szelíden* alszik, *vidáman* beszél, *dühösen* kérdez, *sápadtan* áll;
- számállapot-határozó: *tízen* mentek el.

B) -lagl-leg („mód-állapot határozói alak"):

1. Kötött határozók:
a) aszemantikus vonzatok: ?
b) szemantikai tartalmú vonzatok: *butitokig hat rá* (eredményhatározó).
2. Szabad határozók:
- módhatározó: *tettleg* bántalmaz, *láthatólag* megdöbbent, *egyénileg* gazdálkodik, *külsőleg* használt, *egyhangúlag* megválaszt, *jóindulatúkig* figyelmeztet (állapothatározói színezettel),
- tekintethatározó: *művészileg* (kitűnően) megold.

C) -ull-iil („módhatározói alak"):

Szabad határozók:
- módhatározó: *szükségtelenül* kockáztat, *hangtalanul* sír;
- fokhatározó: *hallatlanul* érdekes, *irgalmatlanul* elpáhol;
- állapothatározó: *tétlenül* néz.

D) -szórI-szeri-szőr („számhatározói alak"):

1. Kötött határozók:
a) aszemantikus vonzatok: ?
b) szemantikai tartalmú vonzatok: *százszor könnyebb* (mértékhatározó).
2. Szabad határozók:
- számhatározó: *egyszer* kérdez;
- mértékhatározó: *kétszer* annyi.

A melléknévhez (számnévhez) járuló hagyományosan viszonyragként számon tartott toldalékok közül képzőszerűen viselkedik a *-szorl-szerl-ször,* mivel képzőt vehet fel maga után *(egyszer-i, háromszor-os, ötször-öz),* sőt rag is megjelenhet mellette *(ötször-re, ötödször-re). A* határozatlan számnevek fokozott alakjaihoz is kapcsolódhat *(kevesebb-szer, többször).*

A melléknévhez járuló *-anl-en* ragszerűen viselkedik, mivel más toldalék nem követheti.

Képzőszerűbb a *-lagl-leg,* mivel a vele ellátott melléknév nem tartja meg eredeti bővítményét *(egészen új,* de nincs **egészen újólag, teljesen új,* de nincs **teljesen újólag).* S míg a *-szorl-szerl-ször* és a *-nl-anl-en* az illető szófajnak (illetve szófaji alosztálynak: a számneveknek, vagyis a mennyiségjelölő mellékneveknek) majdnem minden egyedéhez hozzákapcsolható (ez utóbbi még jellel bővült alakhoz is járulhat, és vonzatkeretben is előfordul), tehát automatikus és produktív, addig a *-lagl-leg* sokkal ritkábban használatos, előfordulása elég jól körülhatárolható, leginkább -/ képzős melléknevekhez szokott csatlakozni *(államilag, testületileg, egészségileg).* Nem is mindig bizonyul szóalakzárónak *(utólag-os, házilag-os, jelenleg-i).* Lehetséges, hogy ezek a *-lagl-leg* ragos szóalakok a rag megszilárdulása révén már elindultak a határozószóvá válás útján, és egyre inkább határozószókként viselkednek, úgy, ahogyan már nem számít ragos névszónak a *végleg;* az *aránylag, viszonylag;* a *főleg, hozzávetőleg, lehetőleg, némileg,* mivel ezek már határozószóvá, módosítószóvá, sőt partikulává váltak.

5. A névszóragok táblázata

A) Központi (általános) névszói ragok, amelyek jeles alakok mellett is előfordulnak, és megjelennek vonzatkeretben:

Névszoragok	Az alak neve	Példa	Mondatrészi szerep
Főnévi esetragok	Az eset neve		
1.-0	nominativus	a *ház-0* magas; a *ház-0* ablaka (add a *kalapom-0)*	alany; birtokos jelző (tárgy)
2.-t	accusativus	*ház-at*	tárgy
3. -nak/-nek	dativus	*ház-nak* *a ház-nak* az ablaka	kötött határozó; szabad (állapot-, tekintet)határozó birtokos jelző
4. -ban/-ben	inessivus	*ház-ban*	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, mód-, állapothatározó
5. -ba/-be	illativus	*ház-ba*	kötött határozó; szabad (cél-, eredmény)határozó
6. -ból/-ből	elativus	*ház-ból*	kötött határozó; szabad (mód-, cél-, állapothatározó
7. -n/-on/-en/-ón	superessivus	*ház-on*	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, állapothatározó
8 -ról/-ről	delativus	*ház-ról*	kötött határozó; szabad (mód-, ok)határozó
9. -ra/-re	sublativus	*ház-ra*	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, mód-, állapot-, eredmény-, fok , mérték)határozó
10. -nál/-nél	adessivus	*ház-nál*	kötött határozó; szabad (hely-, idő-, eszköz-, állapothatározó
ll.-tól/-től	ablativus	*ház-tói*	kötött határozó; szabad (ok)határozó
12. -hoz/-liez/-höz	allativus	*ház-hoz*	kötött határozó; szabad (cél)határozó
13. -ig	terminativus	*ház-ig*	kotótt határozó; szabad (hely-, idő-, fok-, mérték) határozó
14. -ként	essivus	*ház-ként*	kötött határozó; szabad (mód)határozó
15. -vá/-vé	translativus	*haz zá*	kötött határozó

Névszóragok	Az alak neve	Példa	Mondatrészi szerep
Főnévi esetragok	Az eset neve		
16. -val/-vel	instrumentális	*haz-zal*	kötött határozó; szabad (mód-, állapot-, ido-, társ-, fok-, mérték)határozó
17.-ért	causalis	*ház-ért*	kötött határozó; szabad (cél)határozó
18. -ul/-ül	essivus	*haz-ul*	kötött határozó; szabad (állapot)határozo
Melléknévi rag	A ragos alak neve		
19. -n/-an/-en	(modalis)	*drágá-n*	kötött határozó; szabad (mód-, fok-, mérték-, állapothatározó

B) Képzőszerű ragok - többféleképpen megítélhető névszói toldalékok, korlátozottabb használatú, periferikus esetragként számon tartott elemek: jellel bővült alakokhoz nem járulnak, a velük ellátott névszó a mondatban elsősorban szabad határozó, vonzatkeretben ritkábban fordulnak elő:

A toldalék	Az alak neve	Példa	Mondatrcszi szerep
Főnévi			
1. -képp/-képpen (esetszerű főnévi használatban)	formális	*ház-képpen, példa-képpen*	kotott határozó; szabad (mód)határozó
2. -kor (esetszerű, de korlátozott használatú)	temporalis	*tévénézés-kor*	kötött határozó; szabad (idő)határozó
3. -nként	„osztóhatározói alak"	*ház-anként*	szabad (hely-, idő-, mód)határozó
4. -stul/-stul	„társashatározói alak"	*ház-astul*	szabad (társ-, állapothatározó
5. -anta/-ente	„ismétlődő időhatározói alak"	*reggel-ente*	szabad (idő)határozo
Melléknévi (számnévi)			
6. -Iag/-leg	„mód-állapot határozói alak"	*egyéni-leg*	kotott határozó; szabad (mód-, tekintet)határozó
7. -ul/-ül	„módhatározói alak"	*hangtalan-ul*	szabad (mód-, fok- és állapothatározó
8. -szor/-szer/-ször	„számhatározói alak"	*egy-szer*	kötött határozó; szabad (szám-, fok-, mérték) határozó

6. A névszóragozásban előforduló alakok szerkezeti típusai

6.1. A főnévi alakok morfémaszerkezete:

Tő	+ számjel	+ egyéb, birtokviszonyra utaló jelek	+ esetrag	Példa
ház	***0***	-	***0***	ház
ház	-ak	-	***0***	hazak
ház	***0***	-	-ban	házban
ház	-ak	-	-ban	házakban
ház	0	-am (-é, -i)	***0***	házam
ház	-ai	-m (-é, -i)	***0***	házaim
ház	***0***	-am (-é, -i)	-ban	házamban
ház	-ai	-m (-é, -i)	-ban	házaimban
ház	***0***	-é (-i)	***0***	házé
ház	-ak	-é(-i)	***0***	házaké
ház	***0***	-é(-i)	-ban	házében
ház	-ak	-é(-i)	-ban	házakében
szomszéd	-ék		***0***	szomszédék
szomszéd	-ék	-	-at	szomszédékat
szomszéd	-ék	-é (-i)	***0***	szomszédéké
szomszéd	-ék	-é(-i)	-t	szomszédékét
szomszéd	-	om (ék)	***0***	szomszédom
szomszéd	-	-om (-ék)	at	szomszédomat
szomszéd	-ai	-m (-ék, -e, -i)	***0***	szomszédaim
szomszéd	-ai	-m (-ék, -é, -i)	-(a)t	szomszédaimat

6.2. A melléknévi alakok morfémaszerkezete:

Felsőfokjel	+ tő	+ kozcpfokjel	+ számjel vagy kiemelőjel	+ viszonyrag	Példa
0	piros	***0***	-	-	piros
0	piros	***0***	-	-nak	pirosnak
0	piros	***0***	-ak	-	pirosak
0	piros	***0***	-ak	-nak	pirosaknak
0	piros	-abb	(-ik)	-	pirosabb
0	piros	-abb	(-ik)	-nak	pirosabbnak
0	piros	-abb	-ak	-	pirosabbak
0	piros	-abb	-ak	-nak	pirosabbaknak
leg-	piros	-abb	(-ik)	-	legpirosabb
leg-	piros	-abb	(-ik)	-nak	legpirosabbnak
leg-	piros	-abb	-ak	-	legpirosabbak
leg-	piros	-abb	-ak	-nak	legpirosabbaknak
0	piros	***0***	-	-an	pirosan
0	piros	-abb	-	-an	pirosabban
leg-	piros	-abb	-	-an	legpirosabban

6.3. A mennyiségjelölő melléknévi (számnévi) alak morfémaszerkezete:

Tő	+ határozórag	Példa
öt		öt
öt	-szór	ötször

Szakirodalom

Ágoston Mihály: Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. *Tanulmányok* 3. Növi Sad, 1971. 7-57.

Ágoston Mihály:/! *magyar halmaznevek.* Fórum Kiadó, Növi Sad, 1993.

Antal László: Hány esete van a magyar főnévnek? *MNy.* 56 [1960]: 52-7.

Antal László:/! *magyar esetrendszer.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Antal László: *A formális nyelvi elemzés.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.

Babos Ernő: A magyar és az orosz főnévragozás rendszere. In: *Az idegen nyelvek tanítása* 3 , 4. 1960. 103-9,40-8.

Balázs János: Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: *Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a Collegis et discipulis.* Budapest, 1988. 15-20.

Berrár Jolán: A magyar esetrendszer vizsgálati módjairól. *MNy.* 59 [1963]: 430-9.

Berrár Jolán: Mondattortenet. In: Benkő Loránd (szerk.):/! *magyarnyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 389-487.

Berrár Jolán: Próbák és problémák a mai magyar nyelvi tankönyv új kiadásához. A szófajok. In: *Nyelvtudományi Dolgozatok.* 33. 1982. 7-32.

Bokor József: A névszóragozás. In: A. Jászó Anna (szerk.): A *magyarnyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 259-67.

Deme László:/! *nyelvről felnőtteknek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1966.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai* Bratislava, 1969.

Deme László: *A beszéd és a nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Dezső László: A főnévi csoport.*ÁNyT.* VI. [1969]: 25-158.

Elekfi László: Birtokos szerkezetek hangsúlya. In: Grétsy László-Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 352-3.

Elekfi László: Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. In: *Műhelymunkák* 4. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1988. 41-70.

Elekfi László: Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? *Állapot és történet - szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben.* ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1993.

Elekfi László" Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai. *Nyr.* 117 [1993]: 447-51.

S. Hámori Antónia: A névszói személyragozás. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 531-51.

Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. *NytudÉrt.* 85. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

Hexendorf Edit: Az *emberé-fé\e* alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* 50 [1954]: 301-18.

Hexendorf Edit: A jelfunkció és egy bírálat kérdéséhez. *MNy.* 52 [1956]: 61-6.

Jakab István: A névszói személyragozás kérdéséhez. *MNy.* 75 [1979]: 205-8

Károly Sándor: A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. *NyK.* 67 [1965]: 273-89.
Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
Kenései István: A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122 [1988] 67-81
Keszler Borbála: Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 89-96.
Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1992. 131-9.
Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308
Kiefer Ferenc: A magyar főnév esetei. *MNy.* 83 [1987]: 481-6.
Kiefer Ferenc: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei. In: *Néprajz és nyelvtudomány.* 36 [1995]: 165-75
Kiefer Ferenc: Alaktan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 187-292
M. Korchmáros Valéria- *Mondattan.* JATE BTK, Szeged, 1993.
M. Korchmáros Valéria: Az -ék többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány.* 36 [1995]: 295-307.
Korompay Klára: A névszójelezés. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyarnyelv történeti nyelvtana* I., II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991., 1992. 259-318; 321-410.
Korompay Klára: A rendszer gondolatának alakulása a magyar névszóragozás leírásában. In: Kiss Jenő-Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Kovalovszky Miklós: Névszók egyes és többes számú használata. In: Grétsy László-Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 295-8
Lotz János: A magyar nyelv grammatikai kategóriái. In: *Jelentéstan és stilisztika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 344-7.
Lotz János: A magyar *-É* morféma. In: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 191-6
Lotz János: A magyar *-ék* morféma. In: *Szonettkoszorú* ... 185-90.
Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. In: *Szonettkoszorú...* 127-34.
Lotz János: Topológiai modellek a magyar nominális bázisok jelentéstani és formai elemzésére. In: *Szonettkoszorú...* 150-63.
Lorinczi Réka: „vraim határát", avagy még valami a régi és a mai magyar birtokos szerkezetről. In: Hegedűs Attila-Laczkó Krisztina-Papp Lajos (szerk.): *Névtani Értesítő* 15 [1993]: 224-6.
Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (szerk.: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. Alaktan és Szószerkezettan c. fejezetek. 7-40 és 59-106
H. Molnár Ilona: A határozói értékű tárgy helye a mondatrészek rendszerében. *MNy.* 54 [1958]: 243-571.
H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.*ÁNyT.* VI. [1969]: 220-55.
Papp István: A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51 [1955]: 290-7
Papp István: A szó nyelvtani jellege. *MNy.* 49 [1953]: 359-70.
Rácz Endre: A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 135-49.

Rácz Endre: A szószerkezetek. A bővítmények In Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 257-359.
Rácz Endre: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *MNy*. 81 [1985]: 258-66.
Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Ruzsiczky Éva: A szóképzés. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 333-420.
T. Somogyi Magda: A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. NyTudÉrt. 125. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Valamint azonos című kandidátusi értekezés.)
Strukturális magyar nyelvtan (szerk.: Kiefer Ferenc). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. Grammatikaelméleti bevezető, A főnévi csoport szerkezete és a Régensek és vonzatok c. fejezetek. 21-78, 179-298, 299-528.
Szabó Dénes. *A mai magyar nyelv*. Egyetemi jegyzet. Kézirat. 1958.
Tamásiné Bíró Magda: A főnévi csoport vizsgálata a szemantikai szerkezetek alapján. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 91-139.
Tamásiné Bíró Magda: A fészekalja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr*. 120 [1996]: 468-76.
Tompa József: A „kiemelő jel" mai nyelvtani szabályai. *MNy*. 58 [1962]: 435-42.
Tompa József: Mellékneveink *-ull-ül* toldalékos alakja a mai szinkróniában. *MNy*. 71 [1975]: 132-42, 308-18.
Tompa József: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk. *Nyr*. 88 [1964]: 439-49.
Tompa József: Birtokos jelző. In: Grétsy László-Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 341-5.
G. Varga Györgyi: A szószerkezetbokor vizsgálatáról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyarnyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 95-111.
G. Varga Györgyi: Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy*. 84 [1988]: 167-72.
Velcsov Mártonné: A szófajok. Alaktan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-83, 83-204.

A határozószó

A határozószó fogalma, elhatárolása etimonjától

A határozószó (adverbium) legkorábbi nyelvtanaink óta szerepel a magyar nyelv szóosztályai, szófajai között. A különböző nyelvi, nyelvtani leírások sokféle névvel nevezték, amíg a mai *határozószó* terminus általánossá vált.

A határozószó már alapjelentésében valamilyen határozói viszonyt jelöl. A határozószó tehát olyan szófaj, amely egyesíti magában a névszóknak és a viszonyszóknak bizonyos szófaji jellemzőit (ugyanakkor különbözik is mindegyiktől). Szemantikailag olyan értelemben egyesíti, hogy a határozószók jelentésében lexikai és szintaktikai mozzanatok kombinálódnak, a tárgyi jelentéstartalom és a mondatbeli funkció igen szoros kapcsolatban van, illetve a tartalmi és a viszonyjelentés együttesen található meg bennük. De szintaktikai és morfológiai szempontból is ez a helyzet. Míg a névszók (beleértve a névmásokat is) csak viszonyító eszköz segítségével tudnak határozóként beépülni a mondatba, a határozószó külön viszonyító elem nélkül, önmagában, szótári szó formájában képes betölteni a határozó szerepét (és csak azt a szerepet). Ezt az teszi lehetővé, hogy történetileg tipikusan ragot vagy névutót (esetenként jelet [is]) tartalmaz, ez a szerkesztettség, motiváltság azonban többé vagy kevésbé elhomályosult (vagy elhomályosulóban van).

A határozószók keletkezése az egész magyar nyelvtörténet folyamán állandóan érvényesülő változás, így a szinkróniában jelen vannak - a már régi, biztosan megkövesedett alakok mellett - a megszilárdulóban levő, azaz határozószóvá válóban levő alakok. Vagyis: a morfológiai mcgszilárdultságnak igen különböző fokozatait mutatják fel a határozószók, a ragos névszótól, illetve a különféle szókapcsolatoktól az elemezhetetlen (morfológiai szempontból egyszerű vagy összetett) „kövületekig".

A megszilárdultság fokának egy adott nyelvállapotban való érzékelése és ennek szótárban vagy nyelvtanban való rögzítése rendkívül nehéz feladat.

Valamely ragos szóalak határozószóvá válását (a rendszerszerűség elvének és a funkcionális szemléletnek az érvényesítése mellett) a következő kritériumok segítségével állapíthatjuk meg: a kérdéses alakulat már határozószó vagy útban van a határozószóvá válás felé, ha például azáltal szűnt meg (vagy van megszűnőben) morfológiai tagolódása, hogy önállóan nem használatos, illetve elavulóban van a tő (pl. *reggel),* vagy a rag (pl. *oldalt, örömest, folyton, egyedül, jól, rögtön),* vagy mindkét elem (pl. *hanyatt, tüstént, rögvest, imént),* vagy a morfémák kapcsolata nem szokásos, illetve a tő és a rag (vagy névutó) összekapcsolódása veszti el mozgékonyságát (pl. *haza, rendkívül)* stb. Vannak esetek, amikor alakilag ugyan világosan tagolódik a szó, de ehhez nem társul

megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentéstanilag (többé-kevésbé) elszigetelődött alkotóelemeitől (pl. *hatra, későn, újonnan* 'ismét').

Keletkezhetnek határozószók határozói igenévből is *(lopva, játszva, betéve, közvetve, elvétve).* Az igenevek szófajváltását az igei tartalom csökkenése, végső soron megszűnése okozza. Az igei tartalom megszűnésével a határozói igenév határozószóvá válik, s igévé nem vagy csak más jelentésben alakítható át. Például: *Lopva az órájára nézett, Játszva megcsinálta a feladatot; Elvétve itt is találunk árvacsalánt; Betéve tudja a verset, Ez csak közvetve kapcsolódik az alapproblémához.* - *A közvetve* szónak nincsen igei és határozói igenévi megfelelője. A többi igenév alakú szó viszont szembeállítható a homonim igenéwel; vö. *Ellopva a virágot, menekülnie kellett; Sakkot játszva tévét néz; A célt elvétve, újból lőnie kellett;* stb. - A határozói igenév alakú határozószókat nem igével, hanem szinonim határozószókkal vagy ragos névszókkal cserélhetjük fel. *Játszva = könnyen, lopva = titokban, elvétve = néha, betéve = kívülről, tökéletesen. A* határozószóvá vált igenevek elveszítik igei vonzataikat, nincsen időjelentésük és igenemjelentésük.

A határozószónak minősítés során figyelembe lehet venni azt is, hogy a kérdéses alakulatnak kimutatható-e igekötői, kötőszói, névutói, módosítószói vagy partikulai használata. Ha igen, akkor a mondatrészértékben szereplő ragos alakot nagy valószínűséggel határozószónak tekinthetjük (az említett szófajokhoz ugyanis a határozószón keresztül vezet a szófajváltás).

A határozószók és a ragos névszók elhatárolásának egyik nehéz problémája az *-n, -anl-en, -ull-ül, -lagl-leg, -szor/-szer/-ször* stb. ragos melléknevek és számnevek szófaji megítélése. A régi nyelvtanokban is van hagyománya, előzménye annak az újabban megint fölerősödő felfogásnak, miszerint ezek az alakulatok egységesen határozószók, toldalékuk pedig képző. Véleményünk szerint ezekben az esetekben ragos névszókról van szó, igaz ugyan, hogy ezek a határozóragok rendelkeznek bizonyos képzőszerű tulajdonságokkal is (a kérdésről lásd még A névszóragozás c. fejezetben is).

A határozószó és előzményei elhatárolásának kérdései közül igen fontos még a névmás-kategóriától, illetve a ragos névmásoktól való megkülönböztetés (lásd lejjebb!).

A határozószó szófajváltása

A határozószók szófajváltása kétirányú. A határozószó válhat: (1) viszonyszóvá és (2) fogalomszóvá.

1. A határozószó viszonyszóvá válik

A határozószók szófajváltásának egyik típusában a határozószó fogalmi jelentése háttérbe szorul, majd megszűnik, s a viszonyjelentés vagy a modális jelentés kerül előtérbe. A határozószóból keletkezhet névutó, igekötő, módosítószó, partikula és kötőszó. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az utódszófajok minden egyes eleme határozószóból keletkezett volna.) A szófaji elhatárolást (a határozószóvá válás meg-

ítéléséhez képest) ezúttal az könnyíti meg, hogy a határozószó önálló mondatrész értékű, a viszonyszó pedig nem az.

A határozószó és a névutó között lényeges különbség, s így elhatárolási kritérium is, hogy a határozószó csak egyoldali, a névutó pedig „kétoldali kiegészítésre szorul". Ez azt jelenti, hogy a határozószó csak a szintaktikailag fölérendelt tagjától függ, míg a névutó névszójától is, mellyel együtt határozót alkot. A határozószónak a névutótól való elhatárolását az úgynevezett ragvonzó névutóknak egy csoportja nehezíti meg. *Avalamin kívül, valamin belül, valamihez közel-iéle,* sokak által névutósnak tekintett szerkezetekben a *kívül, belül, közel* szó valójában nem névutó ugyan, de a névutókhoz hasonló szerepű határozószó; ha azonban önállóan fordulnak elő, akkor egyértelműen határozószók (tehát akár azt is mondhatnánk: kettős szófajú szavak). Némiképp hasonló a helyzet a *valamivel együtt, valamivel egyetemben-féle* névutós szerkezetekkel.

A határozószónak az igekötőtől való elhatárolására szolgáló kritériumok, például: az igekötő számos igével kapcsolódhat, az igét az irányjelentés hozzáadása nélkül perfektiválja, vagy az igének egyéb jelentésmódosulását idézi elő stb.

A határozószók és a módosítószók elhatárolása. A módosítószók olyan mondatértékű szók, amelyek vagy tagolatlan mondatot alkotnak, vagy összetevői egy mondatnak, amelyek nem tartoznak bele közvetlenül a struktúrájába. Önálló kommunikatív egységek, tehát latens mondatok, lehet belőlük főmondatot alkotni (pl. *Valószínűleg nem tudok elmenni —> Valószínű az, hogy nem tudok elmenni).* Eldöntendő kérdésre válaszolnak *(Elmész? - Valószínűleg).* Tagadószó csak utánuk állhat. Közbevethetők *(Péter - valószínűleg - nem fog elmenni).* Általában elkülönülnek a mondattól (pl. *Valószínűleg nem mondom el. Állítólag nem fog megvárni).*

A határozószók és a partikulák elhatárolása. A partikulák csekély jelentéstartalommal rendelkeznek. Nem lehetnek mondatrészek. Más szavakkal nem alkotnak sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot. Semmilyen kérdésre nem felelnek. Nem toldalékolhatók. Funkciójuk az, hogy a mondatban levő állításon műveleteket végeznek, például előfeltevést kapcsolnak hozzá, meghatározzák a téma-réma szerkezetét (a téma-réma problémáról lásd A mondatok osztályozása szerkezetük szerint c. fejezetben), jelölnek modális viszonyt, a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre stb. (Pl. *Tulajdonképpen tud angolul? Alig egy napja történt.* Stb.)

A **módosítószókkal** és a **partikulákkal ellentétben a határozószó** a cselekvés, történés objektív körülményét fejezi ki, önálló (határozói) mondatrészszerepet tölt be, kiegészítendő kérdésre válaszol *(Mikor látogatsz meg? - Holnap foglak meglátogatni.),* s állhat előtte tagadószó.

A határozószó és a kötőszó elválasztása. A kötőszó - funkciójából fakadóan - kettős kötöttségű: két mondatrész vagy két tagmondat fogja közre. A határozószónak a kötőszótól való elválasztásához a szintaktikai szerepnek, a szórendi és hangsúlyviszonyoknak a vizsgálata ad fogódzót.

A szófajváltás eredményeként gyakran **több szófajúvá válik a határozószó.** így határozószó és igekötő a *fel, le, vissza (Vissza a dombok mögé!, visszafogja a lovat);* határozószó, névutó és igekötő is a *körül, együtt (együtt ült a család, a barátommal együtt megyek kirándulni, együttműködik).*

2. A határozószó fogalomszóvá válik

A határozószók **válhatnak fogalomszóvá** (főnévvé, melléknévvé) is. Ilyenkor gyakran megmarad a határozószói szófaj is. S a szó több szófajúvá válik. A több szófaj lehet: melléknév és határozószó, például a *messze, hirtelen, céltalan, érdemtelen, meztelen* (a *-talanl-telen* képzős alakok nagy része azonban ma már inkább csak melléknévként használatos); határozószó és főnév, például: *délelőtt, este, délután.*

A határozószók állománya

Az ErtSz. 58 323 címszava közül 1084 esetben szerepel a határozószó minősítés mint egyetlen szófaji megjelölés. Ezenkívül a két vagy több szófaji értékben használt szavak egyik minősítése még 447 esetben határozószó. így a határozószóként használatos szavak száma az ErtSz.-ban 1531. Ez a szótár címszavainak 2,62%-át jelenti. A határozott szófaji minősítéseken kívül még igen sok címszó ragos alakja mellett szerepel ilyen megjegyzés: „határozószószerűen", „határozószóként" (pl. az *annyi* címszó *annyiban, annyiból, annyira, annyit* származékai mind használatosak határozószószerűen, noha önálló határozószóként nem szerepelnek).

A fenti szám csak hozzávetőlegesnek tekinthető; részben azért, mert a határozószó-állomány változik; főleg azonban azért, mert a határozószó-fogalmat ma már másként értelmezzük, mint ahogy azt az ÉrtSz. megjelenése idején tették. Az ÉrtSz. határozószónak tekintette az igekötőket *{meg, elő, túl* stb.), a módosítószókat *(állítólag bizonyára, csakugyan, talán, tényleg* stb.), a partikulákat *(alig, bezzeg, cirka, csak, csakis, csupa, egyébként, hiszen, maximum, meg, netalán, persze, pláne, vajha* stb.), a tagadószókat *(nem)* s bizonyos kötőszókat is *(hiszen, holott, illetve, semmint, tehát* stb.).

Mindezeket a szófajokat leszámítva a szorosabb értelemben vett határozószók állománya (a névmási határozószókkal, illetve határozószói névmásokkal együtt) körülbelül 1000-re tehető.

A határozószók osztályozása

A különféle nyelvtanok a határozószokat **két szempont** szerint osztályozzák: egyrészt annak alapján, hogy **a** benne kifejezett **viszonyított fogalom határozott-e** - eszerint vannak határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók *(reggel, hanyatt)* -, vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve *(ott, így)* - eszerint vannak névmási határozószók. A másik csoportosítási szempont **a határozószók mondatbeli szerepe,** vagyis az, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki - eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók.

Lehet azonban osztályozni a határozószókat **morfológiai tagoltságuk szerint** is, figyelembe véve, hogy egyszerűek vagy összetettek, hogy alaktani elemeik felismerhetők-e, s ha felismerhetők, miféle toldalékok lexikalizálódtak bennük.

1. A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás

A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás problematikus, mert a határozott fogalmi tartalmú határozószók között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyeknek egyértelműen csak indirekt denotatív jelentésük van (az indirekt, denotatív jelentésről lásd A névmások című fejezetben); majdnem mindenütt szerepel például a *most,* pedig ez jelentéstartalma alapján nem más, mint az *itt* helyhatározó-szói mutató névmás időhatározó-szói megfelelője. De sok „határozott fogalmi tartalmú határozószó" fogalmi tartalma sem határozott. A fogalmi tartalom határozottsága bizonyos esetekben (így hely- és időviszony kifejezése esetén) csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leghatározottabb fogalmi tartalmúak is) - ezekhez képest - törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményre. A *házban* ragos alakhoz képest kevésbé határozott fogalmi tartalmú a *belül* határozószó, ennél is gyengébb fogalmi tartalmú a *benn,* még gyengébb a névmási előtaggal is megtoldott *idebenn.* - Az összetett határozószók körében még bizonytalanabb a fogalmi tartalom határozottságának a megállapítása, annál is inkább, mert sokszor nem névszói, hanem névmási tövű az előtag, vagy az utótag, vagy mindkettő (pl. *mindvégig, mindeddig, néha* 'olykor', *legott* 'rögtön, azonnal').

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, illetve határozottságának a méricskélése csak osztályozási zavart és következetlenséget szül. Az osztályozást azonban csak objektíven eldönthető tulajdonság alapján végezhetjük, tehát esetleg annak alapján, hogy az alapszó (a tő) szófaja főnév, melléknév, igenév vagy névmás. - Mivel leíró szempontból olykor nehézséget jelenthet annak az eldöntése is, hogy egy határozószó főnévi, melléknévi vagy névmási tövű-e (pl. *távol, ma, hajdan),* e szempont szerint nem lehet élesen elhatárolni a határozószókat.

Ha mégis meg kívánunk különböztetni névmási határozószókat, akkor egyértelműen csak az indirekt denotatív jelentésűeket sorolhatjuk ide, melyek betölthetnek fonkus szerepet is (lehetnek előre- vagy visszautalások a szöveg más részeire). Egyesek szerint azonban ezek nem is határozószók, hanem névmások, mégpedig a főnévi, melléknévi és számnévi névmások mellett alkotnak egy negyedik csoportot, az úgynevezett határozószói névmások csoportját. - Ez lényegében igaz. Hiszen névmástövűek, s a többi (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános) névmáshoz hasonló jelentéstani tagolódást mutatnak, és mondatrészszerepet töltenek be a mondatban, illetve a szövegben (más, tárgyi tartalmú szavakat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.), összetett elemeik alaki rendszere is hasonló *(valaki, valahol; sehány, sehol)* stb. Tulajdonképpen e szócsoport elemei egyszerre névmások is és határozószók is. Ezért e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak", a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak" lehetne nevezni. Ezt a viszonylag pontosan körülhatárolható csoportot az egyéb névmásokkal közös sajátosságaik alapján a névmásoknál tárgyaljuk, elismerve határozószói jellegüket is.

2. A határozószók osztályozása a határozói körülmény típusa szerint

A határozószók osztályozásának másik szempontja a határozói körülmény típusa (jelentése) szerinti osztályozás. Eszerint megkülönböztetünk helyhatározó-, időhatározó-, fokhatározó-, állapothatározó-, módhatározó-, eredményhatározó- és tekintethatározó-szókat.

Helyhatározószók: *balra, belül, elöl, fent, hátul, hazafelé, jobbra, kívül, lent* (pozíciójelölők); *felfelé, lefelé, sokfelé, visszafelé* stb. (mozgás irányát jelölők). A pozíciójelölő helyhatározószókat háromirányúság jellemzi, például: *belülről, belül, belülre; felülről, felül, felülre.* Olykor egy alak kétféle irány kifejezésére is használatos, például a *jobbra, balra* egyaránt válaszolnak *hol* és *mene* kérdésre.

Időhatarozo-szók: *azonnal, egykor, egyszer, éjjel, este, holnapután, manapság, menten, nappal, reggel, rövidesen, újabban, újólag, újra, utoljára* stb. Az időhatározó-szók kifejezhetnek időpontot, időtartamot, az események bekövetkezésének, lezajlásának a periodicitását, gyakoriságát, például: *holnapután, ma, alkalmanként, állandóan, mindig, néha-néha, ritkán, soha, többnyire, unos-untalan.* Az időhatározó-szók a cselekvés, történés múlt, jelen és jövő idejének kifejezésében is szerepet játszhatnak, mégpedig tipikusan az igéhez kapcsolódva *(hajdan, mostanig, előbb, korábban, megelőzőleg, jelenleg, tegnap, holnap, ma, közben, a jövendőben, majd, már, később, újra* stb.). Az időhatározó-szók utalhatnak időbeli érintkezésre is: *azonnal, mihelyt, mindjárt, nyomban, rögtön, rögvest, tüstént.*

Számhatározószók: *elvétve, gyakran, néha.*

Fokhatározószók: *dugig, eléggé, félig-meddig, igazán, jobban, jól, jóval, kimondottan, leginkább, meglehetősen, mindenestül, nagyban, nagymértékben, nagyobbára, nagyrészt, sokkalta, színültig, túl* (zsúfolt).

Állapothatározó-szók: *bőviben, egyedül, dűlőfélben, együtt, hanyatt, hanyatt-homlok, nyakra-főre* (mód is!), *veszteg.*

Módhatározószók: *alattomban, átabotában, biztosan, egyben, egyfolytában, egyhuzamban, egyszersmind, egyvégtében, felében-harmadában, fennen, futtában, gyakrabban, hamar, hamarjában, hasztalan, hevenyében, hirtelen, javában, joggal, keresztben, kutyafuttában, lóhalálában, magában, örömest, ritkán, sebbel-lobbal, sebtében, sorjában, sutyomban, sülve-főve, szőrmentén, szüntelen, tessék-lássék, titokban, vaktában.*

Eredményhatározó-szó: *ketté.*

Tekintethatározó-szók: *külsőleg, részben.*

3. A határozószók osztályozása morfológiai tagoltságuk szerint

3.1. Morfológiailag ma már elemezhctetlen határozószók: *gyalog, hajdan, haránt, ingyen, ma, majd, már, még most, rögtön, rögvest, soha, tavaly, tüstént.*

3.2. Ragtalan névszóból keletkezett határozószók: *hamar, kölcsön* (török jövevényszó), *mezítláb, négykézláb.*

3.3. Egy (esetleg több) tövet + valamilyen toldalékot (esetleg több toldalékot) tartalmazó határozószók. A határozószók leggyakrabban *-n, -t, -a, -e, -l* hangokra

végződnek. Ezek a végződések az ősi, finnugor locativusi *-n* és *-t,* lativusi *-é/-á* és ablativusi *-/* határozóragokat vagy azok fejleményeit őrzik. Ez az öt végződés található határozószavainknak kb. 75%-ában.

Az *-n* végződés a következő főbb toldalékmorfémákat összesíti: *-n (korán, tisztán, titkon, zokon bőven, ébren, külön, rögtön, hajdan, majdan); -banl-ben {alattomban, átellenben, déltájban, egyben, egyhuzamban. egyszeriben, frissiben, hajdanában, hevenyében, javában, nyomban, sebtében, széltében, titokban, vaktában); -képpen {szükségképpen).* Idesorolhatók a *-talanl-telen* fosztokepzos (< történetileg *-tal* fosztokepző + *-n* határozórag) kettős szófajú (melléknév és határozószó) alakok is *(bűntelen, étlen, haszontalan, hirtelen, meztelen, nesztelen, szakadatlan, veretlen),* bár legtöbbjük ma már csupán melléknévként használatos.

A *-t* végződés a következő főbb morfémákat egyesíti: *-tl-tt {haránt, jórészt, oldalt, tüstént, hanyatt); -st (bízvást, egyenest, örömest, szemlátomást, vegyest); -int (alkalmasint, megint); -ként (főként, önként); -nként (apránként, apródonkém, egyenként, esténként, fejenként, helyenként, lassanként).*

Az *-al-e* végződés a következő főbb morfémákat egyesíti: *-al-e (mindössze); -bal-be (hiába, hegyibe, izibe, közibe); -ral-re {apróra, jobbára, jövőre, találomra, utoljára, rendre, többnyire, ugyanennyire, végre); -tal-te (gyakorta, sokkalta, régente, reggelente); -antal-ente (nyaranta, éjente, évente);* valamint a *-val-ve* határozói igenévképző *(fordítva, hivatva, lopva, közvetve).*

Az *-l* végződésűek között a következő morfémák fordulnak elő: *-/ (jól, közel, távol, alul, felül, körül); -stull-stul (csapatostul, csőstül, fenekestül); -bóll-ből (újból); -róll-ről (félvállról, hazulról, balkézről); -vall-vel (azonnal, nappal, éjjel, jószerével, reggel); -tóll-től (magától).*

Vannak ezeken kívül még *ig (dugig, váltig, végig); -lagl-leg (futólag, pillanatnyilag, egyénileg, jelenleg, némileg); -kor (rosszkor)* és *-szórI-szeri-szőr (elégszer, először)* ragos alakok is.

Birtokos személyjelet is tartalmazó határozószók: *hamarjában, hányadán, közéje, mostanában, mostanáig, nyárára, siettében, visszájára.*

Kicsinyítő képzőt is tartalmazó határozószók: *jócskán, kettecskén, lassacskán, szépecskén.*

Középfokjclct is tartalmazó határozószók: *egyébként, kevésbé, többé.*

3.4. Összetett határozószók.

Elhomályosult összetételek: *holnap, otthon, tétova.*

a) **Mellérendelő összetételek**

- Szóismétlessel keletkezett határozószók: *egyszer-egyszer, hogyhogy, körbe-körbe, külön-külön, lassan-lassan, már-már, néha-néha.*

- **Tőismétléssel keletkezett határozószók:** *akarva-akaratlan, egyes-egyedül, folyton-folyvást, furtonfurt, körös-körül, örökkön-örökké, réges-rég, szünös-szüntelen, úton-útfélen* stb.

- **Rokon** vagy **ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett határozószók:** *agyba-főbe, alul-felül, deríire-borílra, égvilágon, egyre-másra, egyszer-máskor, éhen-szomjan, előbb-utóbb, élve-halva, fel-alá, felibe-harmadába, félig-meddig, hanyatt-homlok, hegyén-hátán, hellyel-közzel, hovatovább, ideig-óráig, innen-onnan, ízig-vérig, ízzé-porrá, jól-rosszul, jövet-menet, kénytelen-kelletlen, kézen-közön, kézzel-lábbal, kívül-belül, kurtan-furcsán, lépten-nyomon, maholnap, menet-jövet, nyakra-főre, oda-vissza, okkal-móddal, összevissza, sebbel-lobbal, sülve-fővе, szegről-végről, széltében-hosszában, szerteszéjjel, szőrén-szálán, tárva-nyitva, télen-nyáron, tessék-lássék, tüskön-bokron, tűzzel-vassal, ügygyel-bajjal, végre-valahára* stb.

- **Kötőszóval kapcsolt mellérendelések:** *egyszersmind, idestova.*

b) Alárendelő összetételek

- Alanyosak: *alkalomadtán, arcpirulva, szívdobogva, szívrepesve, szívszakadva.*

- Tárgyasak: *díjátalányozva, dolgavégezetlenül, fogcsikorgatva, fogvicsorítva, karöltve, lélegzet-visszafojtva, rangrejtve, szemlesütve, szemmeresztve, vállvetve.*

- Határozósak: *annálfogva* 'azért', *idefenn, idejövet, karonfogva, odamenet, örömrepesve, visszamenet, visszavárólag.*

-Jelzős összetételek: *aznap, balkézről, baloldalt, éjszaka, életfogytig élethosszig ezúton, ezúttal, féloldalt, felváltra, fenemód, gondolomformán, harmadmagával, harmadnap, ilyenformán, ilyentájt, jobbkézt, jobboldalt, jószerével, kétoldalt, kétrét, körmesza kadtáig kutyafuttában, másodíziglen, másodkézből, másodmagával, másodsorban, mindenesetre, mindennap, nagymértékben, sajátkezűleg*

- Jelentéssurítők (szintaktikailag pontosan nem elemezhetők): *homlokegyenest, négykézláb, mezítláb.*

c) Morfológiai természetű összetételek: *délelőtt, délután, hazafelé, kétségkívül, magánkívül, módfelett, négyszemközt, tavalyelőtt, tegnapelőtt, többfelé, túlfelől, útközben, visszafelé.*

d) Szervetlen összetételek: *alighogy, korántsem, nemkülönben, nemsoká, sohasem.*

3.5. Ikerszószerű határozószók: *cakpakk, cakompakk, hébe-hóba, ímmel-ámmal, ripsz-ropsz* stb.

3.6. A határozószók között vannak idegen eredetűek is: *ab ovo, ad absurdum, ad acta, allegro, andante, fortissimo; dettó, direkt, expressz, momentán, paralel, pertu, pozitíve, privátim, vizaví.*

3.7. Határozószó értékű állandósult szókapcsolatok: *adott esetben; akarva, nem akan'a; árkon-bokron át; egész nap; erre fel; közel s távol; minden körülmények között; nap mint nap; töviről hegyire, tűzön-vízen át.*

A határozószók alaktani kérdései

Bár az úgynevezett határozószói névmásokat elsődlegesen névmásoknak tartjuk, az alaktani egyezések miatt alaktani problémáikat itt tárgyaljuk.

1. A határozószók képzése

A határozószókhoz olykor járulhatnak képzők, mégpedig többnyire denominális képzők.

Igeképzők: -z(ik): *fellebbez, idéz, odáz, rögtönöz, újráz, viszonoz* (< *viszont* hsz.); -/(ik): *hanyatlik, hátrál, ismétel, vesztegel; -ít: különít, továbbít; -kozik/-kezik/-közik: visszakozik*

Főnévképzők: *-s: együttes; -ságl-ség: biztonság, fenség, jelenség* (TESz.), *manapság, mostanság* (az utóbbi két példa határozószó, bár főnévképző van bennük), *összevissza ság; -di: igazándiból; -ányl-ény: hátrány; -lagl-leg: átlag* (TESz.); *-lék: hátralék* (a *-lék* eredetileg deverbális képző, de vö. *aprólék, százalék); -ó/-ő: átló* [az *álta(l)* ~ *átal(!)* határ-

rozószóból keletkezett az *l(1)* végű ige melléknévi igenevének mintájára. A rövidebb *átló* alakot Bolyai Farkas honosította meg: TESz.].

Melléknévkcpzők: *-s: alantas, folytonos, ingyenes, magános, otthonos, önkéntes, végleges, visszás* (történeti szempontból idetartoznak még az *alattomos, általános, méltányos,* sőt a főnévi alapszavúnak látszó *hiányos, magányos* és *talányos* is, melyek mind határozóragos alakból képzett melléknevek: TESz.), *réges-rég* (itt a képző fokozó szerepű); -i: *addigi, akkori, alábbi, alanti, aluli, aznapi, azonnali, eddigi, egyebkénti, egyedüli, egyszeri, egyúttali, ekkori, fenti, hajdani, hasmánti, hosszanti, iménti, itteni, jelenlegi, későbbi, kinti, korábbi, körülbelüli, közelebbi, közeli, lenti, majdani, mindenkori, mindennapi, módfeletti, mostani, múltkori, néhai, olykori, ottani, régebbi, régi, rendkívüli, sehonnai, szemközti, tavalyi, távolabbi, további, utóbbi, voltaképpeni; -sól-ső* (e képzőnk rendszerint határozói alapszóhoz vagy időt, helyet jelentő névszóhoz járul, s valamilyen helyen levőt jelentő melléknevet képez): *elülső, hátulsó, innenső, közbenső, közbülső, külső, utolsó, túlsó.*

2. A határozószók ragozása

A határozószóknak igazi viszonyragozásuk nincsen. Olykor azonban mégis felvehetnek viszonyragokat a határozói viszony megváltoztatására *(lentről, felülre* stb.) vagy a határozói viszonyjelentés felfrissítésére, illetőleg pontosabbá tételére *(odáig sokáig* stb.). A határozószókhoz a következő viszonyragok járulhatnak:

-n, *-anl-en: ahogyan, amottan, fennen, hajdanán, imigyen, itten, majdan, mostan, ottan, régen, túlnan; -róll-ről: akkonól, alulról, belülről, bentről, felülről, fentről, hátidról, hazulról, ideátról, kintről, kívülről, odaátról, oldaliról, otthonról; -ral-re: addigra, akkona, alábbra, azonnalra, belülre, eddigre, előbbre, felülre, hátulra, későbbre, kívülre, koránra, máskorra, meddigre, mikorm, mostanra, sokára, valahára; -tóll-től: mikortól, mostantól; -ig: egykorig, liazáig, idáig, mostanig, odáig.*

Egyesek szerint a határozószóknak továbbragozása nagyrészt főnévi használatukkal karöltve jár. E felfogással nem érthetünk egyet, sőt azt valljuk, hogy még a kettős szófajú határozószók *(délelőtt, délután, holnap* stb.) ragozásában is hol a főnév, hol a határozószó tekinthető a ragozás alapjának, például: *gondolj a holnapra (ín.),* de *holnapra* (hsz.) *elfelejt.*

3. A határozószók jelezése

A jelek közül egyes határozószók fokjelekkel társulhatnak. Az arra alkalmas határozószók ugyanis (például a helyi vagy időbeli távolságot, irányt jelölők) éppúgy fokozhatok, mint a melléknevek.

A határozószók fokozásáról s a fokozásukban jelentkező különféle fonetikai és egyéb rendhagyó eltérésekről azonban csak itt-ott találunk megjegyzéseket a szakirodalomban.

Az ÉrtSz.-ból és az ÉKsz.-ból összegyűjtött adatok alapján megállapítható, hogy a magyarban csupán 12 határozószó fokozása tekinthető viszonylag szabályosnak. De ezek is csupán abból a szempontból szabályosak, hogy mindhárom fokuk megvan, s

mindhárom fok ugyanabból a tőből származik: *alant: alantabb: legalant* v. *legalantabb; elé- elébb: legelébb; előre: előbbre vagy előrébb, legelőre, legelőbbre, legelőrébb; hamar: hamarabb, hamarább, hamarébb: leghamarabb, leghamarább; hátra: hátrább, hátrébb: leghátrább, leghátrébb, leghátra; közel: közelebb, közelebb: legközelebb, legközelebb* (az utóbbi csak mozgásra vonatkozik, lativusi értelemben); *messze: messzebb, messzebb* (ritka, inkább lativusi értelemben): *legmesszebb; nagyrészt: nagyobbrészt: legnagyobbrészt; széjjel: szétjelebb: legszéjjelebb; távol: távolabb: legtávolabb; tova: tovább legtovább* (ritkán *legtova); arra: arrább* v. *arrébb: legarrább* v. *legarrébb.*

Látható, hogy még a viszonylag szabályosnak mondható csoportban is vannak kivételes esetek, például az *alant* és az *előre* felsőfokában gyakran elmarad a *-bb,* vagy a *előre* közép- és felsőfokában a fokjel nemcsak a szó végén, hanem a *-re* rag előtt is állhat: *legelőbbre* stb.

A többi határozószó fokozása valamilyen szempontból rendhagyónak tekinthető, mivel vagy az egyik fok hiányzik, vagy különféle alaki eltérések mutatkoznak a tokozás során.

12 határozoszonak csak alap- és középfoka van: *alá: alább* (a *legalább* nem tartozik ebbe a sorba, mivel jelentése már régen eltávolodott az eredeti jelentéstől; szófajilag pedig inkább partikulának tekinthető); *arra: arrább, arrébb; erre: enébb; felelte, fölötte: felettébb, fölöttébb;gyakorta: gyakortább; ide: idébb, idább; ide-oda: idébb-odább; így: ígyebbiil; mihamar: mihamarabb; oda: odább, odébb; össze: összébb; úgy: úgyabbul, úgyabban.*

Van négy határozószó, melyeknek csak közép- és felsőfokuk van: *előbb: legelőbb; elsőbben: legelsőbben; újabban: legújabban; utóbb: legutóbb.*

Csak alapfokban és felsőfokban használják a következő határozószókat: *elöl: legelöl; először legelőször, elsősorban: legelsősorban; utoljára: legutoljára; utolsósorban: legutolsósorban; utolszor: legutolszor, végül: legvégül.* - Az utóbbi határozószók felsőfokát az alapfokból /eg-gel, *-bb* nélkül képezzük (vö. még: *legbenn, legelőre, legfenn, leghátra, legtova)*

Hasonlóan hozzuk létre az *alul, belül, felül, kívül* határozószók felsőfokát is: *legalul, legbelül, legfelül* Ezeknek a hatarozoszóknak azonban van középfokuk is, csak azokat az *alá. be, fel, föl, ki* határozószókból alkotjuk meg: *alább; beljebb; feljebb, följebb; kijjebb* (de vö. még: *legfeljebb, legföljebb, legkijjebb).*

A *benn, bent; fenn, fent, fönn. fönt; kinn, kint, künn, kunt* középfokaként többnyire a *be. fel. föl. ki* megfelelő alakjait használjuk, de előfordulnak *bennebb, bentebb (legbenn. legbent); fennebb, fentebb, föntebb (legfenn, legfent); kintebb (legkinn)* alakok is. E határozószók felsőfokaként azonban a *belül, felül, kívül (legbelül, legfelül, legkívül)* felsőfokú alakjai szokásosak. Az *-/, -ül* és *-n* ragos alakok fokozott variánsai tehát keverednek egymással, de keverednek a *hová* kérdésre felelő közép- és felsőfokú alakokkal is.

A *lenn, lent* közép- és felsőfokú alakjaiként általában a *le* közép- és felsőfoka *(lejjebb, leglejjebb)* szokásos, újabban terjed azonban a *lentebb* is. Az *-n* és *-t* ragu határozószó-változatok közül a *-i* rágóshoz járul a fokjel: *bentebb, kintebb.*

A *hátra: hátrább, hátrébb: leghátrébb; előre: előrébb, előbbre: legelőre, legelőbbre, legelőrébb* és az *elöl: legelöl; hátul: leghátul* sorok között is van keveredés, azaz a *hátul, elöl* határozószók közép- és felsőfokait *(hal rább: leghátrább* és *előbbre, előrébb: legelőre, legelőrébb)* is használják a *hátra, előre* közép- és felsőfokaiként.

Előfordul a határozószók fokozásában, hogy az alapfok esetragja közép- és felsőfokban a fokjel után kerül: *gyakran: gyakrabban: leggyakrabban; későn: később, későbben: legkésőbb, legkésőbben; korán: korábban: legkorábban; rég, régen: régebb, régebben: legrégebben; szívesen: szívesebben: legszívesebben* (vö. még *előbbre, ígyebbiil, úgyabbul).* Van példa arra is, hogy más esetrag jelentkezik alapfokban, mint közép- és felsőfokban: *jól: jobban: legjobban; úgy: úgyabban ~ úgyabbul.*

A *nagyon* és a *kicsit* határozószók közép- és felsőfokait más tőből képezzük (paradigmatikus alakkiegészülés): *nagyon: jobban: legjobban* vagy: *nagyon: inkább: leginkább; kicsit: kissé, kevésbé: legkevésbé.*

A fentiekből világosan kiderül, hogy a határozószók közül csupán (a *fenn, fent, fönn, föntfel, föl* stb. alakokat formai variánsoknak, a grammatikai kiegészülést mutató sorokat pedig egy sornak tekintve) 55 fokozható, azaz a határozószóknak csupán 5,5%-a. A fokozható határozószók 75%-a hely- vagy időhatározó-szó (ebből 37,5% kizárólag helyhatározószó, 21,4% kizárólag időhatározó-szó, 16,1%-nak pedig az egyes fokai egyaránt kifejezhetnek hely- és időviszonyt is), 25%-a pedig egyéb elvont körülményt kifejező határozószó.

4. A határozószók totani sajátosságai

A határozószók tőtanilag a névszókhoz hasonlóan viselkednek. A legtöbb szó az egyalakú csoportba tartozik. Vannak közöttük magánhangzós és mássalhangzós végűek. A magánhangzós végűek utolsó hangja alsó vagy középső nyelvállású hosszú magánhangzó: *soká* stb. (de kivételesen: *messze- messzebb).* E csoport tagjai előhangzó nélkül veszik fel a toldalékokat. Mássalhangzós végű egyalakú tövek: *ismét, hamar, rég* stb.

A határozószók végződhetnek *a ~ e* hangra is. Tövük ilyenkor a *fa:fát, epe: epét* típusú névszó tövekkel azonos váltakozást mutat; *oda: odáz, hátra: hátrább, ide: idébb, előre: előrébb, újra: újráz, valaha: valahára* stb.

Néhány adatban rendhagyó a tőváltakozás, mégpedig *é ~ ő: mellé ~ mellőz* (de: *mellém), e ~ á: ide ~ idáig* Nyelvj. *idább* (de: *idéz), a ~ é: oda ~ odébb* (de: *odább* is, *odáz), a ~ 0: hátra ~ hátrány* (de: *hátrál).*

A határozószók mondatbeli szerepe

1. A határozószók mondatrészszerepe

A határozószók **csak határozói szerepet tölthetnek be a mondatban.** Lehetnek helyhatározók, időhatározók, fokhatározók, állapothatározók, módhatározók, eredményhatározók és tekintethatározók.

Leggyakrabban igének vagy igenévnek a bővítményei, például: *este várlak, hanyatt fekszik, örömest segít neki, bent várva, később jövő* stb.

A fok- és mértékhatározó-szók lehetnek melléknevek (számnevek) bővítményei is, például: *sokkalta több, sokkalta boldogabb.*

A hely- és időhatározó-szók főnevekhez járulva betölthetik jelzői értékű határozó szerepét is, például: *az idő ma, Budapest éjjel* stb.

2. A határozószói alaptagú szintagma

A határozószóknak soha sincs kötött, kötelező bővítményük. A kötött fakultatív bővítmény lehetősége a *közel, távol, messze,* esetleg az *átellenben* és a *külön* határozó-

szókkal kapcsolatban merül fel. Kérdés azonban, hogy ezek a szavak milyen szófajúak. Eredetileg valószínűleg határozószók voltak, s hozzájuk *-hozl-hezl-höz,* illetve *-vall-vel* és *-tóll-től* ragos bővítmény járult kötelező vonzatként. Nehéz azonban eldönteni, hogy e határozószók nem váltak-e névutóvá. Ha azonban a *közel, távol, messze, átellenben, külön* névutók, akkor nincs olyan határozószónk, melynek vonzata lenne.

A határozószónak lehetnek szabad bővítményei is, mégpedig fok- és mértékhatározók, például: *nagyon messze, kissé oldalt, teljesen egyedül.*

Szabad bővítményről beszélünk a következő esetekben is, például: *fent a dombon* (határozószó + ragos főnév), *itt a szobában* (határozószói névmás + ragos főnév), *itt bent* (határozószói névmás + határozószó). Ilyen esetben értelmezőszeru viszonyról van szó. Ez az értelmezőszerű viszony még egyértelműbb, ha külön hangsúly esik az értelmezettre és az értelmezőre is, például: *föntt, a dombon; régen, fiatal koromban;* várt *egy kicsit, egy-két napot;* stb. Az értelmező határozós szerkezetek egy része azonosító típusú *(fent, a dombon),* más része pontosító értelmező, például: *tegnap, reggeli után; tavaly, a nyári táborban;* stb.

Néha a határozószó valamilyen „üres igével" alkotott szókapcsolat (funkcióigés szerkezet) tagjaként jelenik meg a mondatban, és így kíván meg vonzatot, például: *valaki túl van valamin, valaki ottfog valakit valamire* v. *valahol.*

Ilyenkor, ha a határozószónak nincs kötött bővítménye, akkor a szerkezet csak az ige bővítményeit kívánja meg (pl. *valaki előre jelez valamit, valaki titokban tart valamit, valaki otthon hagy valamit, fenn van valaki);* ha van a határozószónak is kötött bővítménye, akkor az ige és a határozószó bővítményeit is (pl. *valaki távol tart valakit valamitől, valami távol esik valamitől, valami távol áll valamitől, valaki távol marad valamitől, valaki közel áll valakihez, valaki külön él valakitől).*

Olykor a határozó grammatikai státusa (közép- és felsőfoka) írja elő az alaptag bővítményeit. A középfok egy kötelező (hasonlító határozói) és egy fakultatív (fokhatározói) bővítményt, a felsőfok pedig egy partitivusi bővítményt: *kicsit feljebb állt Péternél; ő ért oda leghamarabb a tanulók közül.*

Szakirodalom

Antal László: A magyar esetrendszer. *NytudÉn.* 29. sz. 1961.

Ágoston Mihály: Az *n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása. In: *Tanulmányok* 3. füzet. Újvidék, 1971. 7-57.

Balázs János: Nyelvtörténet es „transzformáció". *MNy.* 65 [1969]- 154 60.

Balázs János: Az alaktani rendszerek leírása. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan, modern nyelvészet.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 33-55.

Beké Ödön: Finnugor határozós szerkezetek. *NyK.* 43 [1914]: 161-275.

Beké Ödön: Névmási határozóink történetéhez. *Nyr.* 49 [1920]: 73-6,115-8.

Beké Ödön: így, úgy, hogy. *NyK.* 52 [1950]: 304-8.

Benkő Loránd: Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *NyK* 64 [1962]: 116-36.

Benkő Loránd: *Az Arpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Berrár Jolán: *Magyar lónéneti mondattan* Tankönyvkiadó, Budapest, 1957.

Berrár Jolán: A határozószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyarnyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 205-6.
B. Lőrinczy Éva: A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere 11.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.162-259.
Csúcs Sándor: A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében. *NyK.* 70 [1968]: 392-6.
Deme László: A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *NyK* 54 [1952]: 10-36.
Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Slovenské Pedagogické Nakladate'stvo, Bratislava, 1969.
Elekfi László: Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. In: *Műhelymunkák 4.* Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1988.
Fokos Dávid: A névragozás történetéből. *NyK* 58 [1956]: 61, 65-6, 81.
S. Hámori Antónia: A formaszók etimológiai vizsgálatának néhány kérdése. *NytudÉrt.* 89. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.116-20
Honti László: Az ugor nyelvek jellemző vonásai. *NyK* 81 [1979]: 225 45.
Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
Kelemen József: A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. /. *OK.* 6 [1954]: 154-74.
Keszler Borbála: Die Steigerung der Adverbien im Ungarischen. *AnnBpL.* 7 [1976]: 145-9
Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* MTA, Budapest, 1928. 252-3
Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés - nyelvhelyesség.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 170-1.
Lotz, John: *Das Ungansche Sprachsystem.* Eurolingua, Bloomington, 1988, 106-15.
Majtinszkaja, K. E.: *Vengerszkij jazik.* Izdatyclsztvo Akademii Nauk, Moszkva, 1959.
Majtinszkaja, Klára: A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvben. *NyK* 65 [1963]: 361-70.
Martinkó András: Igyól. A mutató névmási határozószók történetéhez. *MNy.* 49 [1953]: 61-9.
Martinkó András: Rögtön. *Nyr.* 79 [1955]: 342-4
Mátai Mária: A határozószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 401-32.
Mátai Mária: Pronominaladverbien. In: *AnnBpL.* 15 [1984]: 149-57.
D. Mátai Mária: A névmási határozószók. *Nyr.* 111 [1987]: 109-14.
D. Mátai Mária: A határozószók helye a szófaji rendszerben. *MNy.* 84 [1988]: 31-44.
D. Mátai Mária: A határozók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. *MNy.* 88 [1992]: 385-98.
Mikola Tibor: „Démonstrativite" ou „démonstrativique"? *NéprNytud.* 14 [1970]: 11-22.
Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy. 41* [1951]: 135-54.
Papp István: A finn szófaji kutatás fő irányai. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok* 1961. 49-67.
Ravila, Paavo: Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *JSFOu.* 59 [1957]: 7-8.
Sebestyén Árpád: A mutató névmások anaphorikus használatához, *Nyr.* 83 [1959]: 464-70.
Sebestyén Árpád:/! *magyar nyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 231-6.
Sebestyén Árpád: A magyar időhatározószók jelentéstanához. *NytudÉrt.* 83. sz. 1974. 532-8.
Sebestyén Árpád: A magyar nyelv határozószavainak tipológiájához. In: *CTIFU* Pars. I. 685-688. Tallinn, 1975.
Simonyi Zsigmond:/! *magyar kötőszók.* Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881.
Simonyi Zsigmond: Önállósított határozók. In: *Budenz-album.* Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest, 1884. 52, 65.
Szabó Dénes:/! *mai magyar nyelv.* I. rész. Kézirat, Budapest, 1958. 144-6.
Szemere Gyula: Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban. *MNy.* 74 [1978]: 27-37.

Temesi Mihály: A határozószók. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 251-67.
Temesi Mihály: A szófaji értékek változásai. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest 1961 69-88.
Temesi Mihály: A személyes névmás kiegészült alakjairól. *NytudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 319-23.
Tompa József: Die Adverbien. In: *Ungarische Grammalik.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 67-70.
Tompa József: Mellékneveink *-ull-ül* toldalékos alakja a mai szinkróniában. *MNy.* 71 [1975]: 132-42, 308-18.
G. Varga Györgyi: Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 59-73.
Velcsov Mártonná: A határozószók. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 57-69.
Veress Ignác: Most, már, majd. *Nyr.* 19 [1890]: 351-60.

Az igenevek

Az igenevek általános jellemzése

1. Az **igenév mint átmeneti szófaj**

Az igenevek csoportjába **a főnévi igenév, a melléknévi igenév és a határozói igenév** tartozik. Lásd az alábbi mondatok kiemelt szavait:

János korcsolyázni tanul - főnévi igenév.
Ne zavard az alvó gyermeket!; Széttárt karral jelezte tehetetlenségét; Az orvos behívta a megvizsgálandó beteget - melléknévi igenevek.
Nincs finomabb a nagyanyám sütötte kenyérnél - személyragos melléknévi igenév, úgynevezett igei igenév.
Az utolsó ötven métert már lihegve tettem meg - határozói igenév.

Az igeneveket **átmeneti szófajoknak** szoktuk nevezni, mert két szófaj tulajdonságait hordozzák egyszerre. A főnévi igenév átmenet a főnév és az ige között, a melléknévi igenév a melléknév és az ige között, a határozói igenév a határozószó és az ige között. Az igenevekben az igei és a nem igei tulajdonságok jól felismerhetők, ám ezek mégis elválaszthatatlanul összefonódva jelennek meg.

Az igenevek átmeneti jellegének köszönhető, hogy a különböző (európai és magyar) grammatikák többféle módon sorolják be e szófajtípust szófaji rendszerezéseikbe. Az európai grammatikák többsége az igék tágabb értelmű alakrendszerében tartja számon az igeneveket. Vannak olyan magyar grammatikák, melyekben az igenevek egyes típusai egymástól elszakítva jelennek meg, a főneveknél, a mellékneveknél, valamint a határozószók csoportjában. Ez a rendszerezési mód az ígenevek funkcionális különbségeit domborítja ki

Szófaji rendszerezésünkben az igenevek átmeneti jellegét kívánjuk hangsúlyozni. Ezért az igeneveket elhatároljuk a névszóktól és a határozószótól, valamint az igéktől is. Az igeneveket egységesen az alapszófajok közé soroljuk, mintegy átmeneti sávként az igei és a nem igei alapszófajok között (vö. A mai magyar nyelv szófaji rendszere).

2. Az igenév jelentése

Az igeneveket igékből alkotjuk a *-ni, -ól-ő, -tl-tt, -andól-endő, -vaj-ve, -ánj-vén* szintaktikai képzők (vö. A szóképzés) segítségével. Például: *fut -» futni; elfárad -> elfáradó; mosakszik —> mosakodva.* Az igenevek is cselekvést, történést, állapotot fejeznek ki, mint az igék. Az igenévképzők tartalmas lexikai jelentéssel nem gazdagítják az igenevekjelentéstartalmát: feladatuk kizárólag a szófajváltás megteremtése. Részvételükkel az igenevek a cselekvést és a történést az igéktől eltérő grammatikai jelentéstípusként fejezik ki. A főnévi igencv az igei jelentést elvont fogalomként tartalmazza *(Olvasni jó dolog és Az olvasás jó dolog).* A melléknévi igenév a cselekvést és a történést tulajdon-

Ságként fejezi ki *(Az olvasó lány a barátnőm)*. A határozói igenév igei jelentéstartalma a cselekvés, történés vagy valamely dolog körülményeit határozza meg *(Regényt olvasva utazott a metrón)*. Az igenevekben az igei tartalom az adott mondatrészszerepnek megfelelő szófaji-grammatikai formában jelenik meg: főnévi, melléknévi vagy határozószóijelleget ölt. Az átmenetiség így az igenevek jelentésében is benne rejlik.

Az igenevek egyéb viszonyjelentéseket is hordoznak. Egyes típusaikra jellemző az időviszony-jelölő képesség, az aspektuális jelentés, az igenemjelentés, illetőleg a szám- és személyjelölés. Mindezekkel az igenévtípusok vizsgálatában foglalkozunk részletesebben.

3. Az igenév mondatbeli szerepe

Az igenév csaknem mindig bővítményszerepű mondatrész. A főnévi igenév a főnévnek, a melléknévi igenév a melléknévnek, a határozói igenév a határozószónak megfelelő mondatrész-pozíciókba kerül. Például *Korai még erről beszélni* - a főnévi igenév alany; *A leszedett borsót zsákba rakta* - a melléknévi igenév minőségjelző; *Szinte újjászületve jött ki a fürdőből* - a határozói igenév állapothatározó. (Az egyes típusok mondatrészszerepeinek pontos leírását a részletes tárgyalás tartalmazza.) Az igenevek mondatrészszerepe tehát névszói vagy határozószói jellegű.

Ezzel szemben az igenév az igéhez hasonlóan bővül. Az igenév megőrzi az igei vonzatok és a szabad bővítmények nagy részét. Például *A kérdésekre jól válaszoltam* mondat igéjének igenévé való átalakítása után az azonos tövű ige és igenevek bővítményei változatlan szerepűek maradnak:

válaszoltam

kérdésekre — *jól*

aszemantikus hat. — módhat.

— > Fontos volt a kérdésekre jól válaszolni.

~~*válaszolni*~~

kérdésekre — *jól*

aszemantikus hat. — módhat.

— >A kérdésekre jól válaszoló jelentkezőket fölvették.

válaszoló

kérdésekre — *jól*

aszemantikus hat. — módhat.

—>A kérdésekre jól válaszolva, elégedetten távozott.



Néhány esetben mégis találunk különbséget az ige és az azonos tövű igenév bővítménykerete között. A legszembetűnőbb különbség az, hogy nem mindegyik igenév bővíthető alannyal: a főnévi igenévnek és a személyragozás nélküli melléknévi igenévnek nincs alanyi vonzata. Az igei és az igenévi bővíthetőség további különbségeiről lásd az igenévtípusok részletes tárgyalásában.

Az igenevek mondatbeli funkciói tehát részben igei, részben nem igei jellegűek. Mondatrészszerepüket tekintve (típusuktól függően) főnéviek, melléknéviek, határozószóiak; bővíthetőségük pedig az igékhez teszi hasonlókká őket.

4. Az igenév **alakja**

Az igeneveket igetövekből, igenévképzők hozzáadásával hozzuk létre. Csaknem minden igéből alkothatunk igenevet: az igenévképzés produktív nyelvi folyamat.

Vannak azonban olyan igefajták, melyekből nem alkothatunk igeneveket. Ilyenek a hiányos paradigmájú igék közül a *nincs* és agyere. A *van* ige és segédige a *lesz* lexéma szóalakjaival kiegészítve alakítható igenewé, például: *házban van —>házban lenni, levő, lévén;* illetőleg *(szeretne) első lenni, első lévén (érmet kapott). A* ható igékből ritkán hozunk létre igeneveket. Főnévi igenevet nem alkothatunk bármelyik ható igéből, például: *Sokat olvashatni róla; Nem tudhatni, mit csinál most;* de: **A tornateremben néha szaladgálhatni; *A mi kertünkben kapálhatni. A* melléknévi igenévképzők közül csupán az *-ól-ő* követheti a *-hatl-het* képzőt, de a két képzőt már együttesen, összeforrott alakjukban melléknévképzőnek nevezzük, *ehető, vihető, nézhető* stb. A ható ige határozói igeneve alkotható meg legtermészetesebben, hiszen ott a képzők párhuzamosan elemezhetők. Például: *Nem beszélhetvén velük, telefonáltam a szüleiknek*

A szenvedő ige igenévi alakjai is igen ritkák: *A könyvnek el kell olvastatni; Kihirdettetvén az ítélet, a bírák elhagyták a termet.*

Az igenévképzők a képzőrendszer sajátos elemei. A legtisztább szintaktikai képzőknek nevezhetjük őket, hiszen nincsen tartalmas lexikai jelentésük. Feladatuk csupán a szófajváltás, melynek célja, hogy az igei tartalmat hordozó szótövet kimozdítsa az állítmányi pozícióból, s áthelyezze a mondat valamely bővítményi pozíciójába.

Az igenévképzők szófajváltó természetűek, mégsem változtatják meg alapvetően az alapige bővítménystruktúráját, habár ez a tulajdonság a szófajváltó képzők egyik legjellegzetesebb sajátossága. Többségük szófajkötő természetű: utána képző már nem következhet.

A különböző igenévtípusok különböző módon társulhatnak jelekkel és ragokkal. A főnévi igenév - bizonyos mondatrészszerepekben (lásd a későbbiekben) - személyragokat vehet fel: *Ide nem szabad bemennem/bemenned/bemennünk* stb. A melléknévi igenév egyeztetés során számjelet és ritkán viszonyragokat kaphat: *bemutatandóknak tartotta őket; érdeklődően néz rá* stb. Az úgynevezett igei igenévnek saját személyragozása van, más morféma viszont nem követheti képzőjét, például *az olvastam, az olvastad* könyv. A határozói igenév a mai nyelvben nem ragozható és nem jelezhető.

5. Az igencvek szófajváltása

Az igenevek különböző típusai nem egyformák a szófajváltás képességének szempontjából sem. A személyragozott vagy személyragozással ellátható igenevek, tehát a főnévi igenév és az igei igenév sohasem váltanak szófajt. A melléknévi és a határozói igenév szófajváltásának leggyakoribb oka az, hogy az igenevek igei jelentéstartalma csökken vagy teljesen megszűnik. A melléknévi igenév melléknevesül, például *valaki kiválik valakik közül -> kiváló;* a határozói igenévből pedig az igetartalom elvesztésével határozószó válik, például *vki megfordít valamit -^fordítva* 'ellenkezőleg'. Az igenevek szófajváltása más típusú is lehet, például a melléknévi igenév a melléknevekhez hasonlóan jelentéstapadással válhat főnévvé: *ebédlő, jövendő, sültek* stb. A határozói igenévből pedig kötőszó, módosítószó, névutó, tehát elsősorban viszonyszó keletkezhet: *illetve, nyilván, múlva.*

A főnévi igenév

1. A főnévi igenév általános tulajdonságai

A főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között. Igetartalmat hordoz a főnév jelentéstípusába ágyazva, tehát a cselekvést és a történést elvontan, dologként, fogalomként nevezi meg, például *Jó lenne teniszezni; Szeretek főzni; Óvakodj oda belépni!* Nyelvtani szinonimái ezért az igéből képzett főnevek, s közülük is azok, melyek a cselekvést mint elvont folyamatot képesek láttatni, így az *-ásl-és* képzősek. Vö.: *nekiállt mosakodni* és *nekiállt a mosakodásnak jogom van megtekinteni az iratokat* és *jogom van az iratok megtekintéséhez.*

A főnévi igenevek képzése a többi igenévhez hasonlóan automatikus. A kivételek megegyeznek az igenevek általános összefoglalásában elmondottakkal; a különbség pusztán annyi, hogy a *van* létigéből tekintethatározói szerepben megalkotható a főnévi igenév: *(-Van vaj itthon?) -Vanni van, de már elég avas.* (A ható igékből megalkotott igenevekről lásd a mondattani szerepük tárgyalásában.)

2. A főnévi igenév mondatbeli szerepe

A főnévi igenév a főnévre jellemző mondatrészszerepeket tölti be. Elsősorban tehát alany, tárgy és határozó. Ritkán lehet birtokos jelző, de ez utóbbi szerepe vitatható. Állítmányi funkciója véleményünk szerint nem lehetséges (lásd erről a későbbiekben).

2.1. A főnévi igenév mint alany. A főnévi igenév leginkább az igetartalmat valamilyen módon minősítő, értékelő állítmányok mellett alany. A minősítő állítmányok jellemzően melléknevek, melléknévi névmások, melléknévből képzett főnevek vagy melléknévi jelzővel bővülő, általános jelentésű főnevek. Melléknévi állítmányokkal: *Kellemes volt hajnalban sétálni; Tanácsos lenne abbahagynod a fogyókúrázást;* emellett például a *jó, késő, helyes, helytelen, fontos, hiábavaló, milyen, muszáj, szükséges* melléknevekkel.

Főnévi igenévt alanyt vonzó, melléknévből képzett főnévi állítmányok: *Meggondolatlanság vizes ruhában kiülni a szélbe,* és a *gorombaság, butaság, lehetetlenség, ostobaság, badarság* stb. állítmányok. A melléknévi jelzővel bővülő főnevek közül például a *feladat, dolog, érzés, szokás* lehet állítmány főnévi igenévi alany mellett; vö. *Nehéz/könyortelen/borzalmas feladat lehet megtanulni kínaiul; Remek/kiváló/jó szokás hajnalban úszni.*

Főnévi állítmány mellett alanyi szerepű főnévi igenév elsősorban akkor fordul elő, ha az állítmány úgynevezett tartalomváró főnév: *A mai feladat három versszakot megtanulni.* A főnévi igenevet alanyként vonzó igék száma csekély: *illik, fáj, van, nincs, derogál, sokba kerül, sikerül, van/nincs eszében, jól/rosszul esik* stb. Megjegyezzük, hogy ezek az igék jórészt szintén értékelő jelentést hordoznak. Például *Ilyenkor már nem illik telefonálni; Jólesett visszagondolni a nyárra; Holnap is lesz mit ennünk.*

A főnévi igenéwel összekapcsolódó igék másik típusa mintha „csökkent értékű" lenne, nem hordoz teljes igei jelentést. Igen szorosan fűzi magához a főnévi igenévi alanyt, s mintha együttesen alkotnának valamiféle többtagú állítmányt. Ilyen a *kell* és a *lehet* ige. Például *Holnap nem kell iskolába menni; Ki lehet bontani a csomagol.* (Vö. A segédigék és származékaik c. fejezettel is)

A főnévi igenev alanyi szerepét vizsgálva a grammatikák egy része megemlíti az igenév különleges megjelenését az úgynevezett kettős alanyos szerkezetekben. A kettős alanyt a *látszik, hallatszik* és *megszűnik,* illetőleg a *tűnik* 'tetszik' és *kezd* 'kezdődik' alaptagok mellett feltételezik a nyelvtanok. A szerkezetet úgy vezetik le, hogy a fent felsorolt igék rendelkeznek egy (szokásos) névszói alannyal, emellett a főnévi igenevet is alanyként vonzzák. Például *Az ég felhősödni látszik* mondatban a *látszik* alaptaghoz az *ég* főnév és a *felhősödni* igenév egyaránt alanyként csatlakozik. Megjegyzik, hogy ilyen esetekben a névszói és az igenévi alany között logikai hozzárendelés van, vö. *Az ég felhősödik.* A főnévi igenév alany voltát azzal a ténnyel igazolják, hogy a *felhősödni* igenév *-ásl-és* képzős főnévi alannyá alakítható, vö.: *az ég felhősödni látszik —>az ég felhősödése látszik.*

Bármennyire is meggyőző a kettős alanyos szerkezetek levezetése, elemzésük mégis jó néhány problémát vetett föl. Ellentétbe került például azzal az állítással, mely szerint két, grammatikailag egymástól független, azonos szerepű mondatrész nem csatlakozhat azonos alaptaghoz. Szembetűnő az is, hogy a főnévi igenév e szerkezettípusban nem vehet föl személyragot." **tn sápadnom látszom; *Te sápadnod látszol* stb.; márpedig az alany szerepű főnévi igenevet személyragozhatjuk: *Szerencsés dolog volt odamennem/odamenned/odamennie* stb.; *Kész csoda lesz* ***bejutnomIbejutnod/bejutnia*** stb. *a koncertre.* Mindezek pedig azt sejtetik, hogy a főnévi igenév e szerkezetekben nem alany, hanem határozó.

A megoldáshoz a következő próbák és meggondolások vezettek. A főnévi igenév igei alaptagját melléknévi igenéwé kell alakítani. E próba azért szerencsés, mert mint tudjuk, az ige ->• igenév átalakításban az igei vonzatok vagy változatlanok maradnak, vagy szabályosan, jól meghatározható módon változtatják meg mondatbeli szerepüket. Egy szerkezetes igenév bővítményének meghatározása így segíthet az eredeti ige vitatott bővítményének értékelésében.

Mi történik tehát akkor, ha az igét folyamatos melléknévi igenéwé alakítjuk? - Ha az ige névszói alanyt vonz, akkor ez az alany az igéből átalakult melléknévi igenév jelzett szavává válik Pl *a gyermek játszik —>a játszó gyermek; a művész zongorázik —>a zongorázó művész.* Ha pedig az ige főnévi igenévi alanyt vonz, úgy a fenti átalakítás nem végezhető el *sikerült bemenni —> *sikerülö bemenni; sokba kerül oda eljutni —y *sokba kerülő eljutni;* ami persze természetes, hisz az igenév nem bővülhet jelzővel.

Nos, ha az úgynevezett kettős alanyú igét melléknévi igenéwé alakítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a létrejött igeneves szerkezet tartalmazza mind a névszói, mind pedig a főnévi igenévi bővítményt is: *az ég bondni látszik —>a borulni látszó ég.* Az ige névszói alanya *(ég)* a szabályok szerint a melléknévi igenév jelzett szavává válik. A főnévi igenév viszont állapothatározó lesz: *a borulni látszó ég* ('a borulásában' vagy 'a boruiónak látszó ég'). Ha tehát a *látszó* melléknévi igenév *borulni* bővítménye állapothatározó, akkor a *látszik* ige *borulni* bővítménye is állapothatározó.

Ugyanehhez az eredményhez vezet el a *látszik* és *hallatszik* igék vonzatstruktúrájának vizsgálata is. A *látszik* és *hallatszik* tudniillik olyan igék, melyekhez kétfajta vonzatkeret társulhat. Az első az, melyben az

igék csupán alanyt vehetnek föl kötött bővítményként: *te nem látszol, hallatszik a zene.* A másik vonzatkeret az, melyben az alany mellett állapothatározó is jelen van: *te csinosnak látszol, a zene vidámnak hallatszik.* Az állapothatározók valamely névszói bővítmény állapotát fejezik ki, méghozzá úgy, hogy átalakíthatók e névszói bővítménnyel aiany-ailitmanyi konstrukcióvá: *te csinos vagy, a zene vidám.* E tulajdonság az állapothatározókjellegzetessége (lásd A határozó: Az állapothatározó)

A *látszik, hallatszik* állapothatározói bővítménye főnévi igenév is lehet, vö.: *te csinosnak látszol* és *te csinosodni látszol; a zene vidámnak hallatszik* és *a zene gyorsulni hallatszik* stb. A *látszik* és a *hallalszik* olyan igék, melyek az állapotot jelentő névszói bővítmények mellett az állapotváltozást jelentő főnévi igenévi bővítményeket is felvehetik állapothatározói szerepben. (A *megszűnik* ige csak főnévi igenévi állapothatározóval bővülhet: *Szűnj meg bosszantani!)*

Hogyan vélekedjünk a kettős alany jelenlétét valló grammatikák egyetlen bizonyítékáról, mely szerint a főnévi igenév azért nevezhető alanynak, mert névszói alannyá alakítható át? (Pl. *A repülő közeledni látszik —>A repülő közeledése látszik.)* Kimondhatjuk, hogy ez a levezetés nem az alanyiság bizonyítéka Ugyanis a *látszik, hallatszik* igék névszói állapothatározója is átalakítható alannyá:/! *torony ferdének látszik ->A torony ferdesége látszik; A kép színesnek látszik-* A kép színessége látszik.* Az állapothatározó -> alany átalakítási lehetőség e szerkezettípus sajátossága, s nem a bővítmények azonosságának bizonyítéka.

A kettős alany felfogást - a korábbi grammatikákkai ellentétben - a fenti indoklások miatt mi nem követjük. A főnévi igenevet a bemutatott szerkezetekben állapothatározói bővítménynek tekintjük

2.2. A főnévi igenév mint tárgy. A főnévi igenév természetesen csupán igei vagy igéből képzett alaptagok mellett lehet tárgy. A tárgy szerepű főnévi igencveket vonzó igéket jelentésük szerint jól körülhatárolhatjuk. **Itt** is felbukkannak az értékelő jelentésű igék. Például *János szeret csónakázni, de utál fürdeni-* Ilyenek még a *gyűlöl, imád, rühell, sajnál, un* stb. igék.

A főnévi igenévi tárgy alaptagja gyakran szándékosságot vagy a szándék hiányát kifejező ige. Például *Ide kívántam bejönni; Nem merek hazudni* és még az *óhajt, megkísérel, merészel, próbál, szándékozik, szégyell, elfelejt* igék mellett. A 'szándék' jelentésű igecsoporthoz lazán kapcsolódik a 'tudás' jelentést hordozó igecsoport, melynek tagjai közül néhány szintén összekapcsolódhat főnévi igenévi tárggyal Például *Csak most tanultál meg biciklizni?;* ezenkívül a *bír, győz* igék mellett fordul elő a főnévi igenév tárgyként.

Egyik szemantikai típushoz sem sorolható a *kezd* 'bele-, nekikezd' ige, melynek főnévi igenévi bővítményét hagyományosan tárgynak tekintjük, de jelentése és az azonos tövű névszóval való váltakoztatási lehetősége alapján aszemantikus határozónak is tarthatnánk: *énekelni kezd —> éneklésbe kezd; varrni kezd—> (hozzá)kezd a varráshoz.*

A kettős alany letét valló grammatikák a kettős tárgyat is felvették rendszerezésükbe, méghozza a *lat, Itali, érez* és a *hagy, enged* igék mellett. A *lát* és a *hall* a *látszik* és a *hallatszik* igékhez hasonlóan alkotnak szerkezetet a névszói és a főnévi igenévi bővítménnyel, például *Láttam borulni az eget; A zenél gyorsulni hallom; Gyengülni éreztem a szeretetét.* Az úgynevezett kettős alany tárgyalásánál leírtak alapján e szerkezetek főnévi igeneveit is állapothatározóknak tartjuk. A *hagy* és az *enged* igék főnévi igenevei más módon vezethetők le, mint a *lát* és a *hall* alaptagot bővítő igenevek. Például *Hagyjál még engem aludni!; Ne engedd a fiadat pocsolyába lépni!* A főnévi igeneveket a *hagy* és az *enged* ige mellett aszemantikus határozónak elemezzük.

2.3. A **főnévi** igenév **mint határozó.** A főnévi igenév eredeti véghatározói szerepének megfelelően a mai magyar nyelvben is gyakran **célhatározó,** mozgást jelentő vagy „mozgásba segítő" jelentésű igék mellett. Például *Betértem egy vendéglőbe elfogyasztani a vacsorámat; Elküldtem a fiamat bérletet venni.* Ilyenkor a főnévi igenév alaptagja lehet például *a jön, iparkodik, igyekszik, megy, áll, látogat, kísér, érkezik, visz, indul, siet, törekszik, hoz, hív, küld* ige.

Sajátos jelentést hordoz a *való* a főnévi igenéwel együtt: *eladni való búza, aszalni való szilva;* a *való* itt alkalmassagot, szükségességet fejez ki. A főnévi igenév e szerkezettípusban szorosabban kapcsolódik a *való* alaptagjául szolgáló névszóhoz: *búza eladni, szilva aszalni.*

Más szerkezetben: *Itt egy vállfa felakasztani a kabátodat; Hozzál nekem egy papin rajzolni!* Természetesen a főnévi igenevet ilyenkor is az ige bővítményének tekintjük, de az bizonyos, hogy a célhatározó szerepű főnévi igenév a névszóhoz tartozik logikailag.

Az **aszemantikus határozó** szerepű főnévi igenév igei vagy melléknévi alaptagjai gyakran értékelő jelentésűek, mint az alanyi és tárgyi szerepűeké. Például *Szerencsére senki sem habozott elvégezni ezt a nehéz feladatot; Nem vagyok hajlandó abbahagyni a horgászást;* lásd még a *kénytelen, képes, képtelen, kényszerül, méltóztatik, kegyeskedik, habozik, köteles, fütyül* stb. állítmányok mellett. Vannak kezdést jelentő igék is az aszemantikus határozói szerepű főnévi igenevet vonzó alaptagok között: *nekiáll, nekilát, vállalkozik vmit tenni. A* többi, aszemantikus határozót vonzó ige, névszó és szerkezet: *segít, tartozik, vágyik, bolond (lesz), kedve van, joga van, hivatva van.*

A felest, valamitől való óvakodást jelentő igék mellett előforduló főnévi igenevek okhatarozo szerepűek, például *Félek a magasból lenézni; A gyerek vonakodott megkóstolni a főzeléket.*

A főnévi igenévnek **állapothatározói** szerepe a már említett *látszik, hallatszik, megszűnik,* valamint a *lát, hall, érez* igék mellett van, illetőleg a régies és ritkán használt *vél, tetszik* 'látszik' igékkel. Például *A futó lassulni látszik; Hallom a fákon a verebeket csiripelni; A nap* ***lemenni*** *tetszett. A* főnévi igenév ilyenkor, amint az az állapothatározókra jellemző, a szerkezet alanyával vagy tárgyával alany-állítmányi konstrukcióvá alakítható, vö. a fenti szerkezetek átalakítását: *a futó lassul, a verebek csiripelnek, a nap lemegy.*

Részcshatározónak tekintjük a főnévi igenevet a *van/nincs értelme; mi haszna/semmi haszna; ideje/nincs ideje* konstrukciók mellett, például *Nincs értelme sokáig náluk maradnunk; Mi haszna ezen keseregni?* E szerkezetek párhuzamos felépítésűek a birtoklást jelentő részeshatározós, azaz a dativus possessivusi szerkezetekkel, vö. *Van értelme a maradásnak - Van értelme maradni; Mi haszna van ennek a sok kesergésnek? - Mi haszna volt ennyit keseregni;* stb. A főnévi igenév a birtoklást jelentő létige részeshatározói bővítménye.

Sajátos szerepe a főnévi igenévnek a **tekintethatározói** mondatrész betöltése: *Olvasni ugyan olvastam a könyvet, de most sem tudom, miről szól. A* főnévi igenév kizárólag alaptagjának tőismétléseként jelenhet meg, vagyis az ige mint alaptag és a főnévi igenév mint bővítmény figura etymologicát alkot. A tőismétléses szerkezetek a megszorító utótagú ellentétes mellérendelt összetett mondatok, illetőleg a velük rokon jelentésű megengedő alárendelések tagmondataiként jelennek meg leggyakrabban, például *Ha nem is tetszik a ruha, megpróbálni azért megpróbálhatnád! A* tekintethatározói szerepű főnévi igenevek között fordul elő az a kivételes eset, mikor a főnévi igenév a létige *van* tövéből jön létre: (- *Van még narancsunk?) - Vanni van, de már nagyon kevés.* Ennek a szerkezetnek azonban nincsen múlt idejű alakja.

2.4. A főnévi igenév mint jelző és mint értelmező. A főnévi igenév igen ritkán **értelmező és birtokos jelző** szerepébe is kerülhet. Az értelmező szerepű főnévi igenevet tartalmazó szerkezetek jellegzetessége, hogy a főnévi igenév alaptagja, vagyis az értelmezett

főnév tartalomváró jelentésű, például *Senkinek nem tetszett az új szokás, hajnali ötkor kelni és mosakodni; A felsőbb osztályoknak szánt feladat, kottából szabadon énekelni, még a tanároknak is nehézséget okozott. A* főnévi igeneveket e típusokban leginkább értelmezőnek elemezzük, de el kell ismerni, hogy közel állnak a kifejtő magyarázó mellérendeléshez.

A főnévi igenév birtokos jelző csupán néhány szerkezetben lehet, például: *Eljött az ideje befejeznünk a dolgozat írását;* mondatrészszercpe azonban vitatható. A birtokos jelző és a részeshatározó szerepű főnévi igenevek közötti kapcsolat éppen olyan szoros, mint a birtoklást kifejező főnevek részeshatározói és birtokos jelzői szerepei között (vö. A jelző és az értelmező: 5. A birtokos jelző).

2.5. A főnévi igenév mint a mondat főtagja

A főnévi igenév, mint szo esett róla, állítmány nem lehet. Az analitikus szerkesztésű jövő idejű igében ugyan főnévi igenévi alak szerepel *(el fog jönni, megfogja látni),* de ez a szóalak csupán formáját tekintve főnévi igenév. Funkciója, jelentése alapján nem azonosíthatjuk a valódi főnévi igenevekkel. A segédigével kiegészülve összetett igealak megalkotásában vesz részt: denotatív jelentése tiszta igei jelentés, grammatikai viszonyjelentéseket hordozó toldalékot viszont nem vehet föl, azok a segédigére rakódnak rá.

A főnévi igenév néhány esetben önállóan is a mondat főtagja. Nem vonz alanyi bővítményt, ragozhatatlan. A nyelvtani szakirodalomban a főnévi igenévi főtagú mondatokat a nominális mondatok közé is szokták sorolni.

A főnévi igenévi főtagú mondatok - funkciójuktól és a szerkezettípustól függően - különféle modális jelentéssel bővülnek.

a) Felszólító igét helyettesít és felszólító mondat főtagja a főnévi igenév a következő mondatokban: *Felállni!; Gyorsan bemenni a szobába!; Nekem aztán két perc alatt rendet csinálni! A* főnévi igenév e szerkezetekben többféle igei bővítményt vehet fel, de az általános jelentésű cselekvője semmilyen grammatikai formában nem jelenhet meg. Nincs lehetőségünk arra sem, hogy a szerkezetet igei vagy névszói állítmánnyal egészítsük ki azonos jelentésben, vö. *Felállni! #Fel kell állni; * Muszáj felállni.*

b) A cselekvés lehetőségét kifejező mondatok főnévi igenével is főtagok: *Mostanában sokat olvashatni az áremelkedésekről; Láthatni már azt a falut?; Nem tudhatni, mikor érkezik.*

c) A nominális mondatok közé tartoznak a felkiáltást kifejező, főnévi igenévi főtagú mondatok. Például *Még ennyi hibát elkövetni!; Nahát, cipőre zoknit húzni'; Ó, újra otthon lenni, és nem menni el soha többé!* E mondatokat a szerkesztett, tagolatlan mondattípusok közé soroljuk, bár közel állnak a hiányos mondattípushoz is.

2.6. A főnévi igenév mint vonzat és mint szabad bővítmény. A főnévi igenevek bővítményként jellemzően kötöttek és kötelezőek. A főnévi igenév alany és tárgy szerepében kivétel nélkül kötelező vonzat: *Kellemes feladat gyermekekkel foglalkozni* (alany); *Szeret horgászni* (tárgy).

Határozói pozícióban szintén a vonzatként megjelenő főnévi igenevek vannak többségben: az okhatározói, az állapothatározói és természetesen az aszemantikus határozói főnévi igenevek mind vonzatok. Például *Retteg bejárni a munkahelyére; Érzem közeledni a tavaszt; Kénytelen leszel ezt még egyszer megvarrni. A* célhatározói főnévi

igenevet általában szabad bővítményként emlegetik a grammatikák: *Indulok a piacra vásárolni; Adj egy szivacsot letörölni az asztalt.* Van azonban célhatározói vonzat is a főnévi igenevek között, például *Igyekezz minél előbb felöltözni!* Amennyiben a főnévi igenév helyhatározói (névszói) vonzatot helyettesít, illetőleg vált ki, célhatározó szerepében is felléphet vonzatként: (- Hol van / Hová ment az édesapád?) - *Dolgozni van; Fürödni ment.*

3. A főnévi igenévi alaptagú szintagma

A főnévi igenév igeként bővül, azaz alapigéjének bővítményeit nagyrészt megtartja. Például *Hajnalban a fürdőszobában lámpafénynél borotválkozik —* • *Kénytelen hajnalban a fürdőszobában lámpafénynél borotválkozni. A* főnévi igenév bővítményei a tárgy: *címet cserélni, kézben tartani a virágot, felvenni a kabátot* stb. és a határozó: *tudni az esetről, hét végén hazamenni, áthelyezni vidékre. A* főnévi igenévnek - ellentétben az igével - nincs alanyi bővítménye.

A főnévi igenév által kifejezett cselekvés művelője, végzője, vagyis az igenév „logikai alanya" *-nakl nek* ragos névszó formájában jelenhet meg abban az esetben, ha az igenév alany. Pl. *János feladta a leveleket —> Muszáj volt/Fontos/Nagy megtiszteltetés Jánosnak feladni a leveleket.* A *-nakl-nek* ragos névszót a hagyományos grammatikák a főnévi igenév alaptagjához kapcsolják részeshatározóként, pl. *A csoportnak jól esne kicsit pihenni* - Kinek esne jól? *-A csoportnak* (részeshatározó).

A tárgy szerepű főnévi igenév saját tárgyának határozott vagy határozatlan minősége befolyásolja a főnévi igenév igei alaptagjának ragozását. Például *Hogy mersz innen cukrot venni?,* illetőleg *Hogy mered innen elvenni a cukrot? A* főnévi igenév határozatlan tárgya az igei alaptag általános ragozását, a határozott tárgy az alaptag határozott ragozását hívja elő 3. személyű tárgy esetén, miközben maga az igenév nem vesz részt az egyeztetésben. A főnévi igenév alaptagja és az igenév 2. személyű bővítménye időnként a személy szerint is egyeztetődik. Például *Elfelejtettelek felköszöntem téged a névnapodon; Sajnáltalak volna zavarni benneteket.* Az egyeztetés a tárgy szerepű főnévi igenevek esetében kötelező, vö. *Unom hallgatni az előadást* és *Unlak hallgatni téged,* de **Unom hallgatni téged. A* személybeli egyeztetés a célhatározói szerepű főnévi igenevek mellett fordulhat még elő, de csak esetlegesen: *Igyekszem* vagy *Igyekeztek még tavasszal meglátogatni benneteket.* Ez utóbbi szerkezet nyelvi helyessége vitatható.

A melléknévi igenév

1. A melléknévi igenév általános tulajdonságai

A melléknévi igenév átmeneti szófaj az ige és a melléknév között. Igetartalmat hordoz a melléknév jelentéstípusába ágyazva, tehát a cselekvést és a történést tulajdonságként, minősítésként nevezi meg.

A melléknévi igenévnek három fajtája van: az *-ól-ő,* a *-tl-tt* és az *-andól-endő* képzős igenevek. E három típusnak többféle elnevezése él a szakirodalomban. A ré-

gebbi nyelvtanok jelen, múlt és jövő idejűnek neveztek a melléknévi igenevek különböző fajtáit. Később a folyamatos, befejezett és beálló terminussal jelölték az igenévtípusokat, s ez az elnevezés található meg a mai iskolai nyelvtanokban is. A legújabb grammatikák egy része a képzők, illetőleg a képzésmód alapján különböztetik meg egymástól az igenévfajtákat.

a) -ó/-ő képzős melléknévi igenevek: *Egy ódon kastélyt ábrázoló képet nézegettem; Nem félt a lángot okádó sárkánytól; A gépek egykedvűen zümmögő hangja elálmosította.*

b) -tl-tt képzős melléknévi igenevek: *Az egymásba akasztott függönykarikákból pompás láncot csinált; Most adta nyomdába a rókatenyésztésről írott dolgozatát; A Skóciából érkezett hírek felkeltették érdeklődésünket. A doktor javasolta kúra valóban hatásos volt; A kiállítás nevezetessége a kenyai művész festette kép volt.*

c) -andól-endő képzős melléknévi igenevek: *Minden fontos embernek megmutatom az átalakítandó irodákat; A lejegyzendő mondatokat észre sem vette; Válogassuk külön a még ma elküldendő leveleket!*

Az igenevek általános tulajdonságairól szólva kifejtettük, hogy képzésmódjuk automatikus: minden igéből létrehozhatunk igenevet. így van ez a melléknévi igenevek esetében is: melléknévi igenevet szinte minden igéből alkothatunk, kivéve néhány hiányos paradigmájú igét, a ható és részben a szenvedő igéket (felsorolásukat lásd Az igenevek általános jellemzésében). Ha azonban azt vizsgáljuk, vajon a melléknévi igenevek három altípusában külön-külön is érvényes-e a képzés automatizmusa, azt tapasztaljuk, hogy megalkothatóság tekintetében a különböző altípusok egymástól eltérően viselkednek.

Az *-ó/-ő* képzős igenév produktívan megalkotható a cselekvő tárgyatlan és tárgyas, a műveltető, a visszaható és a mediális igékből is. Például *jár ->járó* (cselekvő tárgyatlan igéből); *olvas -> olvasó* (cselekvő tárgyas igéből); *varrat -> varrató* (műveltető igéből); *borotválkozik -> borotválkozó* (visszaható igéből); *pottyan -> pottyanó* (mediális igéből).

Kevésbé produktív a *-tl-tt* toldalékos igenevek képzésmódja, mert a szokásos kivételek mellett a tárgyatlan folyamatos cselekvő igék többségéből sem hozhatók létre *{^foglalkozott gyerek; *gondolkozott ember).*

Az *-andól-endő* képzős igenevek száma a legcsekélyebb a nyelvünkben. Tárgyas cselekvő igékből hozhatók létre, például *elolvasandó cikk, kivasalandó terítő, megteendő táv* (tárgyas cselekvő igékből). Nemigen jön létre *-andól-endő* képzős igenév tárgyatlan cselekvő, műveltető, mediális és visszaható igékből sem: **ülendő férfi, lelvitetendő levél *növendő adósság, ^törülközendő nő* stb.

2. A melléknévi igenév mondatbeli szerepe

2.1. A melléknévi igenév mint jelző. A melléknévi igeneveknek mindhárom típusa elsősorban minőségjelző. Például *A kertre nyíló ajtó küszöbén egy kutya állt; A doktor régimódi bútorokkal berendezett szobában dolgozott; Ledőlt a virágos huzattal borított heverőre; A felosztandó örökség dolgát ügyvédre bíztam; Kitettük a beiskolázandó gyerekek listáját a hirdetőújságra.*

Az értelmező szerepű melléknévi igenevek meglehetősen ritkán fordulnak elő. Például: *A blúzodra, a reggel kivasaltra, rácsöppent a festék; A művészt, a színházban fellépőt, nagy taps köszöntötte; Vidd a kályhához a zoknikat, a szárítandókat! A* szerkezetes hátravetett bővítmény félig felbontja a zárt mondat szerkezetét, s az utólag toldott állítmánnyal rokonítható.

2.2. A melléknévi igenév mint állítmány. Az igenevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep. A valódi melléknévi igenevek többsége sem kerülhet állítmányi szerepbe: *zongorázó kisasszony -> *A kisasszony zongorázó; legelésző tehenek —> *A tehenek legelészők; az elzavart kutya —> *A kutya elzavart volt; a sarokba rúgott labda -> *A labda sarokba rúgott volt* stb. Csupán az *-andól-endő* képzős igeneveket használjuk állítmányként: *A sorok rendezendők; Az összeg három részre osztandó.*

Miért használhatjuk az *-andól-endő* képzős igeneveket állítmányi szerepben, szemben a többi melléknévi igenévtípussal? - Valószínűleg azért, mert ez az igenévfajta modális jelentéstöbbletet hordoz. Vö. *A lecke még ma befejezendő* és *A leckét még ma be kell fejezni; Ez a ház lebontandó* és *Ezt a házat le kell bontani.*

Az állítmányi szerepű *-ól-ő* és *-tl-tt* képzős igenévi alakok gyakran melléknévvé válnak, aktuálisan melléknévként használjuk őket, vagy éppen átmenetet képviselnek melléknévi igenév és melléknév között. Ezek az igenévi alakok ugyanis nem egészíthetők ki a szokásos igenévi bővítményekkel, csupán a melléknévi bővítményeket vehetik fel vagy tarthatják meg. Vö. *Pétert fenyegető pillantás,* de: **Pillantása Pétert fenyegető volt; a gyerekeket lenyűgöző téma.* de: **Ez a téma a gyerekeket lenyűgöző marad; A vendégeket viccekkel szórakoztató házigazda,* de: *"A házigazda a vendégeket szórakoztató volt; * viccekkel szórakoztató volt.*

2.3. A **melléknévi igenév mint határozó.** A melléknévi igenevek tipikus határozói szerepe a mód- és az állapothatározói szerep, például *A nénikét magára hagyottan találták meg; A karácsonyfát plafonig érőnek képzelem el.* Fontos megjegyeznünk azonban azt, hogy a melléknévi igenevek határozóként sokkal inkább mellékncvszerűek, mint a szokásos minőségjelzői szerepükben. Például *elkésetten érkezik, védekezően hátrál, elszáradtán találják, elhalóan nyöszörög. A* melléknévi igenevek szófaji elmozdulását határozói szerepben bővítménykeretük szűkülése jelzi, vö. *A kézzel-lábbal védekező kapusnak sikerült hárítani a büntetődobást* és **A kapus kézzel-lábbal védekezően hárította a büntetődobást; A nyáron elszáradt növényeket ideje kikapálni* és **A növények [nyáron elszáradtán] fekszenek a földön.*

Az *-andól-endő* képzős igenevek határozói szerepben gyakoribbak: *ezeket a dobozokat elteendőknek gondoltam; gyűlölendőnek tartja az utastársát* stb. Ez lehetséges állítmányi szerepükből következik.

A határozói szerepre specializálódott igenév a határozói igenév. Vö. ** kézzel-lábbal védekezően,* de: *kézzel-lábbal védekezve.*

Az *-andól-endő* képzős melléknévi igenévnek szokatlan használata a ragtalan célhatározói szerep. Például: *Tollat vett magához, a csekket kitöltendő; A veszekedoket lecsendesítendő, kopogni kezdett vonalzójával.* A melléknévi igenév mint cclhatározó a latin nyelv hatására került be a magyarba. Jellegzetessége, hogy csupán bővítménnyel jelenhet meg, vö. **Az asztalhoz ültem, írandó;* de: *Az asztalhoz ültem, levelet írandó.* Az *-andól-endő* képzős igenév, minthogy előfordul állítmányi szerepben, tekinthetározóként is megjelenhet: *meggondolandónak meggondolandó, kimosandónak éppen kimosandó...*

3. A melléknévi igenévi alaptagú szintagma

A melléknévi igenév bővítménykeretét több körülmény befolyásolja: alapigéjének bővítménykerete, az igenév fogalmi jelentése, időviszonyító jelentése, illetőleg a mondatban betöltött funkciója. A melléknévi igenevek közé sorolt szemclyragos igenév (az igei igenév) speciálisan bővül. Ez utóbbi jelenségekkel az adott téma keretei között foglalkozunk.

A melléknévi igenevek jelzői szerepben bővíthetők legváltozatosabban és legtermészetesebben. Például *A lépcsőházat reggel óta takarító házmester, a vázában álló virág, a neked írott levél, a rólad készült fénykép, a Jánosnak adandó ajándék, a vásárra szállítandó kukorica.* Amint azt a példákból láthatjuk, a melléknévi igenév általánosan kitehető bővítménye a határozó. Határozót mindegyik típusú melléknévi igenév kaphat.

A melléknévi igenévnek alanyi bővítménye nincsen, csupán a személyragozott *-tl-tt* képzős melléknévi igenév vonz alanyt A melléknévi igenév alapigéjének alanyi bővítménye az igenévi átalakulás során bennmaradhat a mondat szerkezetében. Ha az igenév aktív, az eredeti ige alanya az átalakított melléknévi igenév alaptagjává válik. Pl. *a katonák menetelnek-* a menetelő katonák; az ég borul —> a boruló ég; a szülők gyermekeket sétáltatnak —> a gyermekeket sétáltató szülők.* Alanytalan igéből éppen ezért nem is képezhető melléknévi igenév. Amennyiben az igenév passzív jelentésű, az ige alanya megjelenhet az igenév szabad határozói bővítményeként. Pl. *a diák dolgozatot ír ->a diák által írt dolgozat; a koldus pénzt kér -ta koldus által kért pénz.*

A melléknévi igenév tárggyal természetesen csupán akkor bővíthető, ha az igenév alapigéje tárgyas ige, és ha a tárgyas igéből létrehozott igenév aktív. Például *gyümölcsöt szed -> gyümölcsöt szedő; repülőt hajtogat -> repülőt hajtogató.* Ha a tárgyas igéből passzív igenevet hozunk létre, az alapige tárgya a melléknévi igenév alaptagjává válik: *keresi a tollat -> a keresett toll; elülteti a virágot -> az elültetett virág; eldugja a kesztyűt -* az eldugott kesztyű.*

4. A melléknévi igenév időviszonyító jelentése

A melléknévi igenév összetett időviszony-jelentést hordoz. Igetartalmának időjelentése a mondat által kifejezett más időjelentésekhez (a beszédidőhöz vagy az eseményidőhöz) viszonyítható. A melléknévi igenév előidejűséget, egyidejűséget vagy utóidejűséget fejez ki. A melléknévi igenevek megőrzik a cselekvés, történés folyamatosságát, befejezettségét, gyakoriságát tükröző aspektuális jelentést is.

A régebbi nyelvtanok az időviszony jelölő képesség alapján nevezték a melléknévi igenév különböző típusait múlt, jelen és jövő idejű igeneveknek. A mai nyelvtanok az igenevek aspektuális jelentésére alapozva adták a melléknévi igenevek fajtáinak a befejezett, folyamatos és beálló igenév elnevezéseket.

a) Az *-Ó/-Ő* képzős igenevek többnyire egyidejűséget fejeznek ki. Időjelentésük leggyakrabban a mondat állítmányának időjelentéséhez viszonyítható, azzal egyidejű. Például *A teniszező vendégek átkiabálnak a szomszéd üdülő lakóinak* — a vendégek teniszezése és kiabálása azonos időben zajlik; lásd még: *A síró gyermeket megvigasztalták; A célba érkező versenyzőket virágokkal fogják köszönteni.*

De az igenevek időjelentésc a beszédidőhöz is viszonyítható. Pl. *A hintázó kislány tegnap csúnyán elesett* - 'az a kislány esett el, aki éppen most hintázik'; *A követ dobáló gyerekeket holnap biztosan megszidják az iskolában.*

Az *-ó/-ő* képzős igenevek arra is alkalmasak, hogy általános időt fejezzenek ki: *A legjobban dolgozó alkalmazottaink jutalmat kapnak* - 'azok kapnak jutalmat, akik a legjobban szoktak dolgozni'. *A falun lakó emberek kedvesebbek, mint a városiak.*

Az általános időt kifejező igenevek könnyebben váltanak szófajt, mert egyik igei tulajdonságuk, az időjelölés határozatlanná válik.

A melléknévi igenév időviszony-jelölő képessége az igenév felépítésében nem tükröződik, az időjelcntést külön morféma nem hordozza. Ezért az adott mondat összjclentése, valamint a beszédszituáció dönti el, hogy a melléknévi igenév időjelentése konkrét-e vagy általános, illetőleg, hogy azt mely időjelentéshez kell viszonyítanunk: a beszédidőhöz vagy a mondat állítmányának idejéhez.

Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév aspektuális jelentésére a tartósság kifejezése jellemző, például *csobogó víz, sakkozó barátok, korcsolyázó lány* (folyamatos cselekvést kifejezők); *kopogtató vendég, levelezgető barátok, festegető lány* (gyakorító cselekvést kifejezők). Az igenév mozzanatos vagy pillanatnyi cselekvést ritkábban jelöl: *felpattanó zár* (kezdő), *a labdára mozduló kapus* (mozzanatos jelentésű). Az igenév aspektuális jelentése alapigéjének jelentéséből adódik.

b) A -tl-tt képzős igenevek előidejűséget fejeznek ki. Az igenév egy meglévő (volt vagy leendő) tulajdonságot jelöl úgy, hogy megnevezi a tulajdonságot létrehozó, okozó cselekvést, történést. Például *kidöntött fák, kék fonállal hímzett mellény.*

A -tl-tt képzős melléknévi igenevek legtöbbször konkrét időt fejeznek ki, általánosat csak ritkán. Az általános időt jelentő melléknévi igenevek természetesen egyidejűséget hordoznak: *a ládában tartott kincsek; a széfben őrzött iratok.*

Gyakori elnevezésüknek megfelelően legtöbbször befejezett aspektusúak. Befejezett igékből hozzuk létre őket; aspektuális jelentésüket igekötő vagy perfektivalo bővítmény hordozza. Például *kimagozott szilva, sárgára festett kapu, falnak támasztott kerékpár, meggyógyult seb.* Az általános jelentésű melléknévi igenevek aspektuális jelentése természetesen folyamatos: *A gyerekeknek tartott előadás-sorozat a szülőket is érdekli; A tápszerrel öntözött virágok gyorsabban növekednek.*

c) Az *-andól-endő* képzős melléknévi igenév utóidejű jelentésű. Időjelentését a mondat állítmányának időjelenteséhez viszonyítjuk. Például *Különválogattam a megcímzendő borítékokat: Mutasd meg a tisztítandó ablakot!; El fogod olvasni a beadandó dolgozatomat?* - az igenevek cselekvéstartalma a mondatok állítmányamak cselekvéstartalma utáni időre vonatkozik.

Az *-andól-endő* képzős igenevek aspektuális jelentéseit - úgy tűnik - nyelvtani szabályok nem korlátozzák. Folyamatos, befejezett, ritkábban mozzanatos, kezdő és gyakorító igékből is létrehozhatók. Megalkotásukat inkább az érthetőség igénye szabályozza. Például *olvasandó könyv, elolvasandó könyv, elintézendő feladat, beléptetendő tag.*

5. Az igei igenév

Igei igenévnek (igenév-igének, ige-igenévnek) nevezik nyelvtanaink a *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek személyragozott alakjait. Például *a nagymama sütötte rétes, az igazgató előírta szabályok, az olvastam könyv.* A grammatikák többségében az igei igenevet a melléknévi igenév alfajaként írják le, s csak a legújabb nyelvtanokban jelenik meg önálló igenévtípusként mint az igenévrendszer negyedik tagja.

Az igei igenév valamely cselekvés által létrejött tulajdonságot nevez meg, mint a melléknévi igenév. Vö. *A bajnokjelöltek rangadót játszanak —>A bajnokjelöltek játszotta rangadó; A vendégrendező irányította a forgatást —>A vendégrendező irányította forgatás.* Igei igenevet csupán tárgyas cselekvő igéből hozhatunk létre: *anyám gyümölcssalátát készít —tanyám készítette gyümölcssaláta; a szél fákat dönt —> a szél döntötte fák.*

Az igei igenév előidejű cselekvést fejez ki és befejezett aspektusú. Például *az írtam mondat - a leírtam mondat jól sikerült; a szél döntötte fák eltorlaszolták az utat.* A passzív jelentés, az előidejűség és a befejezett aspektusjelentés a *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek sajátossága.

Az igei igenevek képzésmódja megegyezik a *-tl-tt* képzős igenevekével, csak az igenévképzőt személyragozás követi, lásd *az (én) hoztam, a (te) hoztad, az ő hozta alma.*

Az igei igenév sajátosan bővül. Legáltalánosabb bővítménye a kötelező alany, mely implicit marad, ha az igenév első vagy második személyű, például *olvastam könyv, olvastad könyv,* de: **olvasta könyv.* Megjegyezzük, hogy e szokatlan igenévi alak első és második személyű használata a mai nyelvben egészen idegenszerűnek tűnik.

Még ennél is ritkább az az eset, melyben az igenév mellett nem az alany jelenik meg bővítményként, hanem a tárgy. Pl. *virágját bontotta fa, termését érlelte olajág.* - Szembeállítva a fenti szerkezeteket az igei igenév szokásos megjelenési formáival azt tapasztaljuk, hogy az igei igenév aktív is lehet, ugyanúgy, mint a személyrag nélküli *-tl-tt* képzős melléknévi igenév. Vö. *felborult szék* (aktív jelentésű) és *felborított szék* (passzív jelentésű melléknévi igenév); *gyümölcsét érlelte fa* (aktív jelentésű) - *fa érlelte gyümölcs* (passzív jelentésű igei igenév).

Az igei igenevek a *-tl-tt* képzős melléknévi igenevek személyragos formáinak tekinthetők. Érdemes azonban - a melléknévi igeneveken belül - külön alcsoportként számon tartani őket, hiszen személyragozásuk és az azzal egyeztetett alanyi bővítményük a többi igcnévtől eltérővé teszi őket.

Az igei igenév személyragozásáról lásd Az igenevek morfológiai tulajdonságai c. fejezetet.

6. A melléknévi igenév szofa'válta

A melléknévi igenevek közül a produktív *-ó/-ő* és a *-tl-tt* képzős típusok váltanak legkönnyebben szófajt. Szófajváltásuk alkalmi vagy lexikalizált is lehet. A melléknévi igenevek melléknevesülnek vagy főnevesülnek.

A melléknévi igenevek melléknévvé válását nehéz nyomon követni. A melléknévi igenévből alakult mellékneveknek csak kis száma változtatja meg jelentését. Gyakran találkozunk olyan igenévi alakokkal, melyek visszavezethetők igére, de igenévi jelenté-

sük egy részét már elveszítették. Ilyenkor különböző fogódzókat keresünk az adott szóalak szófajiságának megállapításához.

A melléknévi igenevek szófajváltását három szempont közös vizsgálatával lehet legegyszerűbben kimutatni. Megfigyeljük, hogy az adott melléknévi igenévi alak *a)* szerepelhet-e a mondatban állítmányként, *b)* határozóként és *c)* fokozható-e. Ha a három szempont mindegyike teljesül, valószínű, hogy az igenévi alak szófajt váltott: melléknév lett belőle. Például *A fegyelmezett ember nem szól bele mások beszédébe.* A *fegyelmezett* szó *a)* lehet állítmány: *Az emberek fegyelmezettek; b)* lehet határozó: *fegyelmezetten ül; c)* fokozható: *Ok a legfegyelmezettebbek. A* melléknévvé vált igenevek jellegzetessége, hogy igenévi bővítményeik nagy részét elveszítik. Például *pillantással fegyelmez —> *a gyerek pillantással fegyelmezett. A* melléknévi igenevek többsége csak ritkán lehet állítmány, határozó; emellett a fokozhatóság sem jellemző a valódi melléknévi igenevekre. Például *A karosszékben ülő apóka a híreket hallgatja -> a) *Ez az apóka karosszékben ülő; b) ^Karosszékben ülőén hallgatja a híreket; c) ^Karosszékben ülőbb, mint te.*

A főnévként használt melléknévi igenév jelentéstapadással vált szófajt: főnévi alaptagjának elvesztésével főnévi jelentést vesz fel. A melléknévi igenevek alkalmi főnevesülését könnyű megkülönböztetni az állandósult, lexikalizált szófajváltástól, ugyanis az alkalmi főnevek megtartják vagy megtarthatják igenévi bővítményeiket. Például *A legszebb népdalokat éneklőkkel lemezfelvétel készül; Az ételek között válogatónak a végén nem jutott semmi; A sportolók közül az éremmel jutalmazottak fényképe az újságokba is bekerül. A* melléknévi igencvekből létrejött szótári főnevek természetesen csak jelzői bővítményeket kaphatnak: *sikeres író, ötletes felügyelő, női öltöző, ízletes pörkölt* stb.

A határozói igenév

1. A határozói igenév általános tulajdonságai

Az ige és a határozószó közötti átmeneti szófaj a határozói igenév. Igei jelentést hordoz, mellyel egy másik cselekvés, történés vagy esetleg dolog, személy körülményeit nevezi meg. Például *A munkából hazatérve megfürödtem; Valaki hátul dörmögve énekel; Megrémülve a kutyától elszaladt; A banán megsütve is finom.*

A határozói igenevet - mint az igeneveket általában - csaknem minden igetípusból létrehozhatjuk, kivéve a *nincs-bő* és a *van* tőváltozataibol. Megalkotásukat a szavak morfológiai, illetőleg morfofonológiai felépítése is gátolhatja: csak korlátozottan hozhatunk létre határozói igenevet az *-sz/-v-s* tövű igecsoport tagjaiból: **léve, *íván, *vívén, *híve* és az ikes hangzóhiányosakból: *rémelve, (?) bűzölve* stb.

A szenvedő és a ható igékből a mai nyelvben már határozói igenevet sem szoktunk alkotni, de e szóalakokat valamivel természetesebbeknek és elfogadhatóbbaknak érezzük, mint a hasonló felépítésű főnévi igeneveket, mert a múlt században egészen gyakran fordultak elő az írott szövegben. Például *Meghatároztatvan tehát a fölavattatás napja, nagy erős készülettel útra kerekedtünk; Aztán az ünnepély befejeztetvén, Cári-*

baldi e szavakat idézte a lent összesereglett sokasághoz; A nyelvben maradt még valami, az író nem szabadulhatván tőle; Egyetértés nélkül pedig munkát készíteni nem lehetvén, mi lön természetesebb, mint...

A határozói igenév képzője a *-val-ve* és a *-vánl-vén*. Ez utóbbi képző igen ritka, előfordulása az összes határozói igenév között írott anyagban megközelítőleg 5%. A beszélt nyelvben valószínűleg ennél még kevesebb. A két képző között a 17. században funkciómegoszlás alakult ki: a *-vánl-vén* képzős igenevek az ok- és időhatározói, a *-val-ve* képzősek pedig a mód- és állapothatározói mondatrészszerepet töltötték be. Később ez a funkcionális különbségtétel elhomályosult, a mai nyelvben már csak egy-egy szerkezettípusban figyelhető meg a régi funkciómegoszlás. Az állapothatározói igenevek *-val-ve* képzőt viselnek: *A fehérnemű a napon szárítva megújul; Lófarokba kötve viseli hosszú haját.* Megfigyelhető az is, hogy a *-vánl-vén* képzős alak lazábban kapcsolódik alaptagjához, mint a *-val-ve* képzős. A *-vánl-vén* képzős igenevek sokkal inkább mellckmondatszerűek. Önállóságukat, gyengébb kötöttségüket a mondatok szórendje és központozása is tükrözi, vö. *A város boltjait járván, sok ismerőssel összetalálkoztam. Egész este ébren maradtam, együtt ünnepelvén a többiekkel.*

A *-vánl-vén* képzőt valószínűleg a *-val-ve* képzővel való szembenállásának korlátozódása vagy megszűnése tette fölöslegessé, hiszen azonos funkcióban szükségtelen két nyelvelemet használni; így ennek köszönhető lassú fogyatkozása.

A határozói igenév - lévén határozószó jellegű szófaj - nem toldalékolható Igenévképzője után a mai nyelvben semmiféle toldalékmorféma nem következhet. A *-val-ve* és a *-vánl-vén* képzőt szóalakzáró jellege miatt ma már egyaránt ragszerűnek nevezzük.

2. A határozói igenév mondatbeli szerepe

2.1. A határozói igenév mint határozó. A határozói igenév mondatrészértékét tekintve a határozószóval azonos, így a mondatban kizárólag határozó lehet. Leggyakrabban idő-, ok- és állapothatározó, de komplex határozóként más határozói jelentéstípusokat is tartalmazhat.

Időhatározók: *Befejezvén a levélírást, leragasztotta a borítékot; A fiókban matatva kezembe került a rég elveszettnek hitt naplóm; Hazafelé indulva mindenkinek súgott valami kedveset a fülébe.*

Okhatározók: *Már nem volt semmi kifogása a lánya barátai ellen, megismervén nehéz sorsukat; Az özvegyasszony hanyagolni kezdte öltözködését, tapasztalva, hogy már nem figyelnek rá az emberek; Első verse sikerén felbuzdulva, nekifogott egy egész hősköltemény megírásához.*

Állapothatározók: *A beteg felöltözve feküdt az agyon; Az úgy le van zárva. Ha csak rád néz, akkor is érezd magad megtisztelve!; Térdre borulva, halkan imádkozott.*

Igen ritka a határozói igenevek célhatározói jelentése, például *Résnyire kinyitotta az ablakot, utat engedve a füstnek; Felhajtotta a pult végén levő zárólapot, szabaddá téve az átjárást.*

A határozói igenevet legtöbbször mellékmondattal fejezhetjük ki, mely a főmondathoz az eredeti mondatrészszerepének megfelelő grammatikai viszonnyal kapcsolódik. Vö. *Dezső, kissé felocsúdva az ámulatból, rögtön a tiltakozásra gondolt —> Miután*

felocsúdott, rögtön a tiltakozásra gondolt (időhatározói alárendelések szószerkezetben és tagmondatok között). *A nagynénje behívta a házba, féltve a hűvösödő levegőtől —> A nagynénje behívta a házba, mert féltette a hűvösödő levegőtől* (okhatározói alárendelések). A határozói igenév tagmondattá való átalakítása gyakran segít az igenév mondatrészszerepének megállapításában.

Nyelvtanaink megemlítik, hogy a határozói igenév figura etymologica tagjaként alaptagjának fokhatározója is lehet: *Kérve kértem, hogy ne hagyjon el; Tudván tiidta, hogy baj lesz, mégis megtette.* E szerkesztésmód azonban igen ritka, s nem is produktív, vö. ** énekelve énekel; *járva jár* stb. A határozói igenév ezekben a szerkezetekben nem fordítható át igévé sem, nincsenek bővítményei. Tanácsosabb lenne a fenti szerkezeteket sajátos kategóriaként, a frazeológiai egységekhez közel álló konstrukciók között számon tartani.

A határozói igenevek gyakran komplex határozók. A komplex határozói jelentésekben nem csupán a szokásos igenévi viszonyjelentések (idő-, ok- és állapotjclcntés) kapcsolódnak össze: gyakori a módjelentés, és felbukkanhat az eszköz-, fok- és esetleg céljelentés is.

Az igenévképzők eredeti funkciómegoszlása következtében legtöbbször a mód- és állapothatározói, illetőleg az ok- és időhatározói jelentések kombinálódnak. A komplex mód- és állapothatározó jelentése abból az egyszerű tényből következik, hogy a határozói igenevet egyszerre foghatjuk fel alaptagjának módhatározói kiegészítőjeként és a mondat valamely névszójának állapotára utaló határozóként. Például: *A zenét karosszékben ülve hallgattam végig,* melyben az *ülve* igenév a zenehallgatás módját és az én állapotomat is kifejezi egyszerre. Továbbá: *A gyerekek duzzogva néztek szüleikre; A napfény szikrázva zúdult be az ablakon; Aggodalmaskodva kérdezgettem a terveiről.*

Minthogy a határozói igenév időviszonyító képességgel rendelkezik, az időhatározói jelentés könnyen hozzátapad az igenév által hordozott többi viszonyjelentéshez.

Komplex idő- és **okhatározók:** *Némi töprengés után, megadva magam az érveknek, bólintottam.* (Vö. 'Miután megadtam magam' és 'mivel megadtam magam'.) Továbbá: *Az asszony kacagását hallva, Imre maga is elmosolyodott; Az árok falának ütközve, az autó nagy zökkenéssel megállt.*

Komplex idő- és **módhatározók:** *Nagyot szusszantva letelepedett az asztal mellé* ('úgy telepedett le, hogy szusszantott', 'miután vagy miközben szusszantott egyet, letelepedett'); *Egyenesen rám tekintve beszélni kezdett; Lábait egymásba fonva hátradőlt a karosszékben.*

Egyéb határozói jelentéskapcsolatok: komplex ok- és állapothatározók, például *Ültünk a hegy tetején, s megmámorosodva a látványtól, egyszerűen nem tudtunk lejönni onnét* ('mivel meg voltunk mámorosodva' és 'megmámorosodott állapotban' nem tudtunk lejönni); *Belefáradva a sok gyaloglásba, jobbnak láttam egy üres padot keresni.*

A komplex határozói jelentések között néha megjelenik az - ebben a kategóriában egyébként szokatlan - eszközhatározói jelentés is. Komplex mód- és eszközhatározók: *Forró homlokát az üvegnek támasztva hűtötte* ('úgy vagy azzal hűtötte, hogy az üvegnek támasztotta'). *A csoport folytatja a kutatást, bevonva a külső munkatársakat is.*

A figura etymologicás esetekhez hasonlít a komplex határozóknak az a típusa, melyben a határozói igenév és alaptagjának jelentése rokon, így az igenév a fokozás kifejezésére is alkalmas. Komplex mód- és fokhatározó: *Leborult előtte és könyörögve kérte bocsánatát.*

A határozói igenevek viszonyjelentései a bemutatottaknál bonyolultabban is kombinálódhatnak. Léteznek három-négy határozófajtába sorolható igenévtípusok is.

A határozói igenév és alaptagjának kapcsolata lehet olyannyira laza, hogy mármár az is kétséges, bővítményszerepű-e a határozói igenév, vagy inkább önálló tagmondatot képvisel: *Az udvart gaz borította, belepve a téglával kirakott gyalogiitat is* ('az udvart gaz borította, sőt, belepte a gyalogutat is'); *A levelek illetékes helyről érkeztek, igazolva ártatlanságát és talán fel is mentve őt a vádak alól; A miniszterelnök üdvözölte az angol kormányfőt, köszöntve az őt kísérő küldöttséget is.* Az utólag csatolt igeneveket természetesen ezekben a példákban is bővítményeknek kell tartanunk, de laza kapcsolódásmódjukat, tagmondatszerűségüket az elemzésben érdemes figyelembe vennünk.

2.2. A *meg van írva* szerkezet elemzésének kérdése. A határozói igenév és a létigei alak szoros kapcsolatát tartalmazó szerkezetet nyelvtanaink kétféleképpen elemzik. Vannak, akik szerkezetes, állapothatározóval bővülő állítmányoknak tartják *a fel van szántva, ki van ficamodva* szerkezeteket, s így elemeznek: a *van* állítmány, melyhez szorosan kőtelező vonzatként kapcsolódik a határozói igenév. A határozói igenév állapothatározó, mely a mondat alanyának állapotbeli körülményeit nevezi meg, például: *a föld fel van szántva* 'felszántott állapotban van'; *a lába ki van ficamodva* 'kificamodott állapotban van'.

Az elemzések másik típusa a *fel van szántva, ki van ficamodva* szókapcsolatok egészét nevezi állítmánynak. A *van* igealakot segédigénck tekinti, melyhez a határozói igenév mint a lexikális igei tartalom kifejezője csatlakozik. Ebben a felfogásban az elemzés a következő: - Mit állítunk? - *Fel van szántva.* - Mi van felszántva? -*A föld.*

Mindkét felfogás mellett és ellen vannak érvek. Mindemellett el kell ismerni, hogy a szerkezet nem illik tökéletesen sem az állapothatározós igei, sem pedig a többtagú állítmányi konstrukciók közé.

A szerkezetet a következő tulajdonságok alapján nevezhetjük állítmányhoz hasonlónak.

A *fel van szántva, ki van ficamodva, meg van lepődve, meg van írva* stb. egyetlen igéből vezethető le, vö. *felszántották ->fel van szántva; kificamodott —> ki van ficamodva; meglepődött —> meg van lepődve; megírták -> meg van írva. A van* és a határozói igenév kapcsolata tehát nem vezethető le két mondatból, mint azt a határozói igenévvcl bővített más igéknél megszoktuk. Vö. *Péter megírta a levelet; Péter elment a postára —> Megírva a levelet, Péter elment a postára. Figyeltem az eseményeket; Meglepődtem -> Meglepődve figyeltem az eseményeket. A van* + határozói igenév kapcsolatát azért nem vezethetjük le két mondatból, mert a szerkezet létigéje tartalmatlanabb, a segédigéhez hasonló. Nem fejez ki létezést, így önállóan (határozói bővítmény nélkül) nem jelenhet meg a mondatban. Vö. **Vanföld; A földet felszántották ->A föld fel van szántva. A van* szónak további segédigei vonása az is, hogy nyomatéktalan mondatban mondathangsúlyt sohasem kaphat. Emellett a határozói igenév igekötője és töve közé ékelődik Az ige és az igető sorrendjét pedig csupán a segédszerepű szavak képesek megszakítani.

A szerkezet állapothatározós szintagma volta mellett a következő tények szólnak. A *van* létigei alak alapalakban is megjelenik a szerkezetben. Nem tarthatjuk tehát segédigének, mert a létigei alakú segédigék az állítmány alapalakjában kötelezően *0* fo-

kon szerepelnek. Vö. *János otthon van; János edzésen van* (az állítmány szerepében igék állnak); és: *János házmester 0; János okos 0* (az állítmány szerepében melléknevek és *0* kopulák vannak).

Emellett a *van* ragos névszókkal kiegészülve állapotra is utalhat, például *jobban van, magánál van, pizsamában van.* Az állapotjelentésű szavak mellett a létigék elsősorban nem létezést, hanem állapotban levest fejeznek ki. Erős állapothatározói vonzatukkal együtt utalnak valamely személy, dolog állapotbeli körülményeire. Jelentésük nem teljes igei jelentés. Segédigéknek azonban sem ragos névszói, sem határozói igenévi állapothatározók mellett nem nevezhetők.

Tankönyvünk ez utóbbi felfogást támogatja: a *meg van írva* típusú szerkezetet állapothatározós szintagmának tekinti.

A *meg van írva, fel van szántva, meg van lepődve-féle* szerkezetek, amint láttuk, némileg eltérnek a határozói igenevekkel bővülő szintagmáktól. Egyetlen igéből vezethetők le, de nem bármely igéből. A szerkezetek használatának szigorú szemantikai és szintaktikai korlátai vannak.

A fenti szerkezetek olyan állapotot fejeznek ki, mely egy - már befejeződött - cselekvés, történés nyomán, annak következményeként jön létre. Ezért a *van* + határozói igenév szerkezetét csak befejezett jelentésű igéből vezethetjük le. Például *belefoglal ->bele van foglalva; elhajlik ->el van hajolva; meggyőződik ->meg van győződve.*

A szerkezetet tárgyas cselekvő (esetleg műveltető) és medialis (esetleg visszaható) igékből vezetjük le. A tárgyas cselekvő (vagy műveltető) igékből levezethető határozói igenév passzív jelentésű: *felássa a kenet —> a kert fel van ásva; kifehéríti a nthát —> a niha ki van fehérítve.* A medialis (esetleg visszaható) igékből létrejött határozói igenevek mediálisak (visszahatok) maradnak: *elsárgul -+ el van sárgulva; kifárad -> ki van fáradva; megborotválkozik —> meg van borotválkozva.* Mind a passzív, mind pedig a medialis jelentésű határozói igenév az állapotjelentésű (statikus) *van* létigét bővíti.

A *van* + határozol igenev szerkezet a következő oppozíciókat alkotja az igenéwel azonos tövű igei állítmányokkal:

1. tárgyra ható, befejezett, dinamikus jelentés——passzív, statikus jelentés
   felás, teleír, meggyőz — *fel van ásva, tele van írva, meg van győzve*

2. medialis, befejezett, dinamikus jelentés——medialis, statikus jelentés
   meghízik, felnő, meggyőződik — *meg van hízva, fel van nőve, meg van győződve*

A nyelv különbséget tesz a tárgyas igék között aszerint, hogy az igében foglalt cselekvés milyen módon hat a tárgyra: változtat-e a tárgyban megnevezett személy, dolog állapotán, vagy sem. Ennek alapján nem alkothatunk minden tárgyas cselekvő vagy műveltető igéből állapothatározó szerepű határozói igeneves szerkezetet. Csupán azokból az igékből vezethető le ez a konstrukció, melyek állapotra ható, állapotváltoztató cselekvéseket tartalmaznak. Vö. *összetekeri a szőnyeget -> a szőnyeg össze van tekerve; kikapcsolja a tévét -* a tévé ki van kapcsolva;* de: *megnezt a kepét —> *a kép meg van nézve; megmutatja a naplót —> *a napló meg van mutatva. A megnéz* és a *megmutat* szavak nem állapotváltoztató cselekvéseket tartalmaznak, így belőlük nem vezethetők le állapothatározó szerepű határozói igenév.

A fentiek értelmében nem hozható létre ez a szerkezet folyamatos (tehát nem befejezett) jelentésű igékből. Például: **dugulva van a* csap, de: *el van dugulva a csap; * lyukadva van a zokni -> ki van lyukadva a zokni.* Emellett nem vezethető le statikus, állapotjelentésű igékből sem, például: *János tudja a leckét -> *A lecke tudva van; Oszlopok tartják az erkélyt —> *Az erkélyek tartva vannak.*

2.3. A **határozói** igenév **mint vonzat és mint** szabad **határozó.** A határozói igenév - mint láttuk - a mondatnak kizárólag határozó szerepű mondatrésze lehet.

Az állapotjelentésű létige mellett a határozói igenevet kötelező vonzatnak tekintjük. Például *ki van kötve, el van szakadva.*

A határozói igenevek többségére az alaptaghoz való laza kapcsolódásmód és a mellékmondatszerűség is jellemző. A határozói igenév ebből következően csaknem mindig szabad bővítmény. Vonzat, úgy tűnik, csupán egy-két szerkezettípusban lehet: *a hagy, tart, felejt* stb. igék állapothatározójaként: *Égve hagytad/felejtetted a villanyt; A madarat fogva tartotta.*

Az igenevek rendszerében a főnévi és a határozói igenevek között sajátos „munkamegosztás" alakult ki. A főnévi igenév az, mely alanyként, tárgyként is vonzat, és a határozói pozíciók közül is a vonzat szerepét gyakrabban betöltő határozók helyét foglalja el. A határozói igenév pedig olyan határozófajta, mely jellegzetesen nem vonzat, hanem szabad határozó.

3. A határozói igenévi alaptagú szintagma

A határozói igenév, mint az igenevek mindegyike, igeként bővül. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az igei bővítmények nem vesznek el az igető mellől akkor sem, ha az igét határozói igenévé alakítjuk. Például *Belenéztem a fiam bizonyítványába, megláttam az osztályzatokat, és majdnem rosszul lettem —> Belenézve fiam bizonyítványába és meglátva az osztályzatokat, majdnem rosszul lettem. A dobozt oldalára állította, ujjaival leszorította, így sikerült meggyújtani egy kézzel is a gyufaszálat —>A dobozt oldalára állítva, ujjaival leszorítva sikerült egy kézzel is meggyújtani a gyufaszálat.*

A határozói igenév az igenevek között a legszélesebb körben és a legnagyobb mennyiségben bővíthető szófaj. Gyakori mellékmondatszerűségét, függetlenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy mellette megőrződött az ige alanyi vonzata is. **A határozói igenévnek tehát alanya is van.** A határozói igenév alanya leggyakrabban megegyezik a mondat állítmányának alanyi vonzatával. Például *Sok szerencsét kívánva köszöntem el a vendéglátóktól —> Én kívántam szerencsét* és *Én köszöntem el; Ulrik felbátorodva rázott kezet a házmesterrel —> Ulrik felbátorodott* és *Ulrik rázott kezet a házmesterrel.* Olyan határozói igeneves szerkezeteink is vannak, melyekben az igenév alanya különbözik a mondatszintű alanytól. Ilyenkor **saját alanyú határozói igenévről** beszélünk. A határozói igenév saját alanya legtöbbször nem jelenik meg a mondat szerkezeteben, mert ez a mondatot igen bonyolulttá tenné. Például *A dobozt oldalára állítva s ujjaimmal leszorítva sikerült meggyújtanom a gyufaszálat.* A mondat alanya a *meggyújtanom,* a határozói igenevek *(állítva, leszorítva)* alanyai pedig az *én* személyes névmás. További saját alanyú határozói igeneves szerkezetek: *Meleg idő lévén elhatároztuk, hogy kirándulni megyünk; Meglátva (Palkó) Bodri okos szemét, nagy elhatározás érlelődött meg szívében; Városban éhe (én) egy pillanatig sem jutott eszembe, milyen hasznos találmány a központi fűtés.*

A határozói igenév odaérthető alanya megjelenik vagy megjelentethető a mondatban az állítmány vagy egy másik mondatrész bővítményeként. Például: *a dobozt oldalára állítva (én) - sikerüli (nekem) meggyújtani; (Palkó) meglátva Bodri okos szemét - nagy elhatározás érlelődött meg (Palkó) szívében.*

Korábbi nyelvtanaink egységesen olyan szemléletet képviseltek, mintha a határozói igenévnek csupán akkor lenne alanyi bővítménye, ha az saját alany. Ezt az állásfoglalást - az alanyi bővítmény természetét ismerve - el kell vetnünk. Az alany mindig vonzat: kötelező vagy fakultatív. Az alanytalan igéket kivéve minden ige bővítendő vagy bővíthető alannyal. Ha a határozói igenevek egy csoportjában ki tudjuk mutatni az alanyi bővítményt, akkor biztosak lehetünk abban, hogy minden határozói igenévhez tartozik alany Az

igék és a határozói igenevek közötti különbség az, hogy az igenév alanyának kitétele a legritkább esetben kötelező. A *Futva közeledtünk a házhoz; Az ajtóhoz érve, erős fény világított a szemembe* mondatokban a határozói igenév alanyait nem tesszük ki. Ki kell tennünk azonban az alanyt a *lévén* igenév mellett, például *jó idő lévén, kirándulni mentünk,* de: **Lévén kirándulni mentünk.* A határozói igenév alanyi vonzatossága olyannyira meghatározó, hogy alanytalan igéből nem alkotunk határozói igenevet. Például: **Esve, esemyo\el mentünk ki az utcára; TTavaszodván, hozzá kellett látni a kerti munkákhoz; *Elmentem sétálni, esteledve.*

4. A határozói igenév időviszonyító jelentése

A határozói igenév kétféle módon és formában hordoz időviszony-jelentést. Egyrészt megörökli alapigéjének folyamatos vagy befejezett szemléletét, így utal a benne lévő cselekvés vagy történés időbeli lefolyására. A folyamatosság-befejezettség aspektuális oppozíciót, mint az ige esetében is, több tény idézheti elő. Folyamatos szemléletű határozói igenév jön létre folyamatot, huzamos cselekvést, gyakorítást jelentő igékből. Például: *A fiú a padláson lapult, várva, hogy elmenjenek a többiek; A fák egymásnak dőlve állnak; A gyerekek ugrándozva szaladtak a vízpart felé.* Befejezett határozói igenevet hozunk létre pillanatnyiságot, kezdést, befejezettséget jelentő, igekötővel és bővítménnyel perfektivált igéből. Például *Kilépve az ajtón, szembetalálkozott az anyósával; A gömb halkan pukkanva semmivé vált; Magda megigazítva szoknyáját, körülnézett; Lábait egymásba fonva, hátradőlt a karosszéken.*

Másrészt a határozói igenév kifejezi azt is, hogy az általa tartalmazott cselekvés és történés milyen idejű a mondat fő cselekvéséhez és történéséhez képest: azt megelőző, azzal együtt végbemenő, esetleg a főcselekvés után lezajló. A határozói igenevek előidejűek, egyidejűek vagy ritkán utóidejűek lehetnek. Előidejű igenevek: *Mária a szobájába osonva, felvette az ünneplőblúzát* ('előbb beosont a szobájába, majd fölvette a blúzát'); *A gróf, látva zavaromat, megmagyarázta e furcsa jelenetet; A férfi egyedül maradván a kocsiban, sírni kezdett.* Példák egyidejű határozói igenevekre: *Rám nézett választ várva* ('Rám nézett, miközben választ várt'); *A két hölgy rám sem pillantva beszélgetett; A helyén maradt, mást nem tehetvén.* Példák az igen ritka utóidejű határozói igenevekre: *Úgy nevettek, hogy könnyeik is kicsordultak, végigfolyva arcukon* ('előbb kicsordultak a könnyek, majd végigfolytak arcukon'); *Tévedhetetlenül döfött, azonnali halált okozva; Elmozdította a könyveket, hozzáférhetővé téve a hátul porosodó vaskos köteteket.*

A határozói igenév időjelentéseinek kombinációiban leggyakoribb és legjellemzőbb a folyamatosság és egyidejűség, valamint a befejezettség és előidejűség együttállása. Folyamatos és egyidejű határozói igenevek: *Suttogva beszél; Pirulva sütötte le a szemét; Elképedve kér magyarázatot; Tűnődve tekint végig az embereken. A* határozói igenév mondatrészszercpe ilyenkor legtöbbször mód- vagy állapothatározó, képzője szinte kizárólag a *-va,-ve.* Befejezett és előidejű határozói igenevek: *A börtönből kiszabadulva, folytathatta munkáját; Felhagyva a tettetett ünnepélyességgel, természetes hangon folytatta a beszédet; Zilált ruházatát rendbe hozván, elindult az ajtó felé; Szorongását leküzdve, benyitott. A* befejezett és előidejű határozói igenevek legtöbbször a mondat idő- és/vagy okhatározói. Képzőjük lehet a *-val-ve* és a *-ván\-vén* is.

Az utóidejű határozói igenevek igen lazán kapcsolódnak alaptagjukhoz, ezért folyamatos és befejezett szemléletűek is lehetnek. Lásd a fenti példákat: *Könnyük kicsor-*

dúlt, végigfolyva arcukon; Elmozdította a könyveket, hozzáférhetővé téve a vastagabb köteteket. Ezekben a mondatokban a határozói igenevek szerepét azért nagyon nehéz megállapítani, mert az igeneves szerkezet inkább mellérendelésre mint alárendelésre emlékeztet. Például 'Kicsordult a könnyük és végigfolyt arcukon'; 'Elmozdította a könyveket, és ezzel hozzáférhetővé tette a vastagabb köteteket'.

A *van* állapothatározói vonzataként megjelenő határozói igenevek időjelentésükben is különböznek a többi határozói igenévtől, mert szokatlan módon befejezettséget és egyidejűséget hordoznak egyszerre. Nem véletlenül, hiszen befejezett állapotváltozás vagy állapotváltoztatás nyomán létrejött statikus állapotot jelentenek. Például *Meg van lepődve az események miatt; Fel voltam zaklatva; Az őrnagy magába volt roskadva.*

5. A határozói igenév szófajváltása

A lexikai szófajváltás a határozói igenevek esetében kétféle módon zajlik: vagy az igenevek általános szófajváltásának megfelelő, vagy a határozószók szófajváltásával azonos.

Az igenevek szófajváltását az igei tartalom csökkenése, végső soron megszűnése okozza. A határozói igenév átmeneti jelentésében a cselekvés- és történésjelentés gyengül, az igenév nem vezethető le igéből. Az igei tartalom megszűnésével a határozói igenév határozószóvá válik, s igévé nem vagy csak más jelentésben alakítható át. Például *Lopva az órájára nézett; Játszva megcsinálta a feladatot; Elvétve itt is találunk árvacsalánt; Betéve tudja a verset; Ez csak közvetve kapcsolódik az alapproblémához.*

A *közvetve* szónak nincsen igei megfelelője. A többi igenév alakú szó viszont szembeállítható a homonim igenévvel; vö. *Ellopva a virágot, menekülnie kellett; Sakkot játszva tévét néz; A célt elvétve, újból lőnie kellett;* stb.

A határozói igenév alakú határozószókat szinonim határozószókkal vagy ragos névszókkal cserélhetjük fel. *Játszva = könnyen, lopva = titokban, elvétve = néha, betéve = kívülről, tökéletesen.* A határozószóvá vált igenevek elveszítik igei vonzataikat, nincsen időjelentésük.

A határozói igenév szófajváltásának másik típusa a határozószók szófajváltásával egyezik meg. A határozószó és a határozói igenév szófajváltását egységesen a fogalomjelentés csökkenése, majd megszűnése okozza, melynek eredménye a viszonyjelentés előtérbe tolódása lesz. így válnak a határozószókból és a határozói igenevekből is viszonyjelentést hordozó szavak, azaz viszonyszók.

A határozói igenév jelentésének, funkciójának megváltozása többféle szófajt eredményezhet. Létrejöhet belőle módosítószó vagy a módosítószóval rokon úgynevezett bevezető szó vagy szerkezet, de átalakulhat névutóvá vagy kötőszóvá is.

A határozói igenév módosítószóvá alakulását szükségszerűen megelőzi az igenév szervetlenedése. A szervetlenedést legszemléletesebben a bevezető szóvá válás folyamatán mutathatjuk be. A határozói igenév mondást, megállapítást, tapasztalást jelentő ige bővítménye: *Az eddigi tapasztalatainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy...; Visszatérve az előző kérdéshez, az tapasztaljuk, hogy...* stb. A beszéd folyamán a mondást, tapasztalást jelentő alaptag lemaradhat Például *Tapasztalatainkat összegezve: nem nő a válások száma az országban; Visszatérve az előbbi kérdéshez: a vízisportok valóban közkedveltek ebben a városban.* Az alaptag elmaradásával a határozói igenevet egyetlen mondatrész

sem kapcsolja grammatikailag a mondat szerkezetéhez, így az szervetlenné válik. Ez a szervetlen mondattag vagy szövegkapcsoló szerepet játszik, ilyenkor bevezető szó vagy bevezető szerkezet része (lásd a fenti példákban); vagy megtelik modális tartalommal és módosítószó lesz belőle. Határozói igenévből keletkezett módosítószók: *Nyilván ők sem jönnek el; Úgyszólván mindenki megjelent a köszöntésen.*

A határozói igenév névutóvá vagy kötőszóvá válása során az igenév grammatikai funkciója válik egyeduralkodóvá. Névutóvá a határozói igenév nem önmagában, hanem csak szerkezetesen válhat. A bővített határozói igenév fogalomjelölő tartalmának elvesztésével eredeti bővítményének grammatikai kiegészítője lesz. Például *Elmúlván két nap, a táborozók hazautaztak —> Két nap múlva, a táborozók hazautaztak.* Ebben a példában a határozói igenév és alanyi bővítménye alakult át névutós névszóvá. Lásd még: *Kihúzta a fuldoklót a vízből, a hajánál megfogva —> A fuldoklót a hajánál fogva húzta ki a vízből. A* példában a helyhatározós határozói igenév értékelődött át névutós főnévvé. További határozói igenév alakú névutók: *A pincétől kezdve a padlásig mindent kitakarított; Alakjára nézve egészen elfogadható; Mozgását tekintve nem nevezhető lassúnak*

Kötőszóvá vált határozói igenévi alakok: *illetve,* emellett talán a *feltéve, kivéve. A kivéve* kötőszó érdekes módon tárgyragos névszót is köthet az őt megelőző szóhoz vagy szerkezethez. Ilyenkor egészen névutószerű. Vö. *Mindenki ötöst kapott, kivéve Pista* és *Mindenki ötöst kapott, Pistát kivéve.*

Érdekes példája a kötőszóvá válásnak a *minélfogva, annálfogva, ennélfogva,* melyekben a névutóvá vált *fogva* határozói igenév névszójával kapcsolódik össze összetett szóvá, s így együttesen alkotnak új szófajt.

Az igenevek morfológiai tulajdonságai

1. Az igenevek felépítése

Az igenevek mindegyik típusára jellemző az, hogy kötelezően igetőből és speciális igenévképzőből épül fel. Az igenevek igetöve abszolút vagy relatív. Az igető tartalmazhat igekötőt és különböző képzőket. Például *nyer-ő, nyer-ni, megnyer-ve, (nev-ez)-ett, (szegély-ez)-endő, (meg-baboná-z)-ott.* Az igenév nem hozható létre közvetlenül névszótőből és passzív tőből. Mindkét tőtípust igetővé kell alakítani ahhoz, hogy igenév képzésére alkalmas legyen. Például *(surr-an)-ó, (patt-og)-va, (meg-reccs-en)-ő.*

Az igenevek tövei, minthogy igetövek előzik meg őket, relatív tövek. Az igenévképzők a szófajtípus speciális képzői. Az adott szófajban elhagyhatatlanok, hiszen a szófajiság megteremtői.

Az igenevek képzését automatikus műveletnek nevezzük, mert csaknem minden igéből létrehozhatunk igeneveket. Ám a képzésmód produktivitása, a képzés szabályai igenévtípusonként különbözőek. Az igenevek típusuktól függően toldalékolhatók. Mindezekről az adott igenévi csoport morfológiai és szófajtani bemutatásában szóltunk részletesebben.

2. A főnévi igenév morfológiai tulajdonságai

A főnévi igenév morfológiai felépítése a következő: igető + főnévi igenév képzője (+ személyrag), például *lát- + -ni- + -a, fog- + -n- + -om.*

A főnévi igenév képzésmódja produktív, automatikus, bár nem hozható létre szenvedő igéből és néhány hiányos paradigmájú igéből. A ható igék főnévi igenévi alakjának jelentése modális jelentéstöbbletet hordoz (vö. A főnévi igenév mint a mondat főtagja).

A -NI igenévképző az egyes igenévi szóalakokban különböző alakváltozatokban realizálódik: *rág-ni, rág-n-om, ve-nni, ve-nn-ed.* Variánsai tehát a *-ni, -n, -nni* és a *-nn* morfémaváltozat, illetőleg ezek előhangzós alakjai.

Az igenévképzőt főnévi igenévi személyragok követhetik. A főnévi igenév személyragozása párhuzamba állítható a névszói személyjelezéssel és az igei határozott személyragozással is. Mindez a magyar személyjelölés azonos eredetére utal.

A főnévi igenév személyragozási paradigmája a következő:

Egyes szám	1. személy:	*jám-om*	*lépn-em*
	2. személy:	*jám-od*	*lépn-ed*
	3. személy:	*jámi-a*	*lépni-e*

Többes szám	1. személy:	*jám-unk*	*lépn-ünk*
	2. személy:	*járn-otok*	*lépn-etek*
	3. személy:	*jámi-uk*	*lépni-ük*

Az igenévképző után csupán személyragok következhetnek, egyéb képzők és jelek nem. Ezért a grammatikák egy része a főnévi igenév képzőjét jelszerűnek is szokta nevezni, hiszen szófaja további képzőkkel nem változtatható meg. Megjegyezzük, hogy a szófajkötő jelleg minden igenévképzőre jellemző. A határozói igenév és az igei igenév képzője sem enged maga után szófajváltó képzőt. A melléknévi igenévi szóalakhoz ugyan hozzátehető a *-ságl-ség* képző, de ez az egyetlen képző, amit az igenévképző megtűr maga mellett. Másrészt nem minden melléknévi igenév képezhető tovább, csupán azok, melyek melléknévszerűek. Feltételezhető, hogy a *-ságl-ség* képzőt egy melléknévvé vált melléknévi igenévi alak előzi meg.

A főnévi igenév személyragozása nem kötelező nyelvi művelet, ezért a személyragok elmaradása esetén nem vesszük föl a zéró morfémát.

A személyragok használatát szintaktikai szabályok engedik meg vagy tiltják. Személyragot az alany, illetőleg a ritka részeshatározó szerepű főnévi igenév vehet föl. Például: *be kell néznem, muszáj elolvasnom, jó itt üldögélnünk* (alany szerepű főnévi igenevek); *nincs értelme tovább vámotok, ideje befejezniük a másolást* (részeshatározó szerepű főnévi igenevek); és vö. **szeretek úsznom, * zenét akarsz hallgatnod* (tárgy szerepű főnévi igenevek); **képtelen voltál megnézned;* félünk beleugranunk* (határozó szerepű főnévi igenevek). A tárgy és a határozó pozíciójában álló főnévi igenevek (a részeshatározó szerepűeket kivéve) tehát nem ragozhatok. Ritka kivétel a *hagy, enged* és az *ad* igék mellett szereplő főnévi igenév, melyet ragos formában is használhatunk, például *Hagyj még aludnom; Adj ennünk valamit! A* szerkezetek jellegzetessége, hogy az állítmány csak második személyű igealak lehet, maga az igenév pedig első személyű lehet csupán. Vö. *engedj indulnom/indulnunk, engedjetek indulnom;* de: **hagylak aludnod, *adnak ennetek* stb. A *hagy, enged* igék és az első személyben ragozott főnévi igenév kapcsolatát állandósult szintagmatípusnak nevezhetjük.

A főnévi igenév személyragjai az állítmány részeshatározójával (a cselekvővel) vannak egyeztetve: *nekem fontos meghallgatnom, neked érdemes figyelned, neki tilos látnia* stb.

3. A melléknévi igenév morfológiai tulajdonságai

A melléknévi igenevet igetőből képezzük az igenévi altípusnak megfelelő képzőkkel. A melléknévi igenév képzői az 1. *-ól-ő;* 2. *-tl-tt;* 3. *-andól-endő.* Az úgynevezett igei igenevet a *-tl-tt* melléknévi igenévképzővel hozzuk létre, és a melléknévi igenév sajátos alcsoportjának tekintjük.

Melléknévi igenevet szinte minden igéből létrehozhatunk, képzésének elsősorban szintaktikai korlátai vannak (vö. A melléknévi igenev általános tulajdonságai). Legproduktívabb az *-ól-ő* képzős igenév alkotásmódja; a *-tl-tt* és az *-andól-endő* képzős melléknévi igenevek részlegesen produktívak.

A melléknévi igenevek toldalékolhatósága erősen függ mondatrészszerepeiktől és szófaji „tisztaságuktól". Az igeként bővített, „tiszta" melléknévi igenevek nem lépnek a mondat határozói szerepébe, ezért nem is vesznek föl határozóragokat. Például: **A kertben kapálóan tűnődött, *A tepertőkrém kenyérre kenten finom. A* határozóragok

fölvétele többnyire a melléknévvé válásuk felé mutat: *elnagyoltan rajzol, elkésetten érkezik* stb.

A többes szám jelét az állítmányi és az ebből eredeztethető állapothatározói szerepű melléknévi igenevek vehetik fel. Az *-andól-endő* képzős igenevek gyakrabban kerülnek állítmányi szerepbe, bár helyességüket némelyek vitatják: *A kinti padok lefestendők; A füzetek beköttetendők* stb. Az állítmányból állapothatározó jöhet létre: *Én gyorsan elintézendőknek látom ezeket az ügyeket.*

Az *-ó/-ő* és a *-tl-tt* képzős igenevek csak melléknévgyanús helyzetben lesznek a mondat állítmányai, tudniillik szokásos igenévi bővítményeiket ebben a szerepben sem vehetik föl. Ezekre az igenévfajtákra nem jellemző a többes számú alak. Lásd **Az ismerőseim kertben kapálok; *A libazsír és a tepertőkrém kenyérre kentek,* de vö. *Boszszantóak ezek a dolgok; A kisebb házak már elhagyottak.*

Az igei bővítmények elmaradása jellemző a fokozott melléknévi igenévi alakok esetében is. Vö. *idegesítő hang; idegesítőbb hang - Jánost idegesítő hang; *Jánost idegesítőbb hang.* És lásd még: **pirosra festettebb tető, holnapra elvégzendőbb feladat* stb., de: *bonyolultabb eset, maradandóbb dolgok, melengetőbb érzések.* A fokozhatóság a melléknevek tulajdonsága, a melléknévi igenevekre nem jellemző.

A melléknevek tipikus toldaléka a *-ságl-ség* képző, mely a tulajdonságjelentést elvont fogalomjelentéssé alakítja, tehát melléknévből főnevet képez. Például *okosság, szépség bátorság.* Néha a melléknévi igenévi szóalakok után is megjelenik a *-ságl-ség* képző: *szaggatottság fegyelmezettség kiválóság, ingerültség* stb. Ezek az igenévi alakok azonban már nem valódi igenevek: melléknévvé váltak. Kétséges, hogy a valódi melléknévi igenév kaphat-e képzőt, például *gondolkodó ember - *az ember gondolkodósága; fellapozott könyv - *a könyv fellapozottsága; fésülendő haj - *a haj fésűlendősége* stb.

A „tiszta szófajiságú", valódi melléknévi igenevek - úgy tűnik - semmiféle toldalékot nem hordozhatnak. Képzőjük legtöbbször nemcsak szófajkötő, hanem szóalakzáró is.

Az igei igenév szerkezete. A *-tl-tt* képzős igenevek változatai a személyragos melléknévi igenevek, melyeket igei igenévnek nevezünk igéhez való hasonlóságuk miatt. E rendkívül ritkán előforduló szófajtípust leggyakrabban passzív képzésmóddal hozzuk létre tárgyas cselekvő igékből. Például *a csukát a róka fogta —> róka fogta csuka; a képet a barátom rajzolta —> a barátom rajzolta kép.* Igenévképzőjük után személybeli paradigma következik.

1. személy	*(én) sütöttem*	*hoztam*	*kalács*
2. személy	*(te) sütötted*	*hoztad*	*kalács*
3. személy	*ő sütötte*	*ő hozta*	*kalács*
1. személy	*(mi) sütöttük*	*hoztuk*	*kalács*
2. személy	*(ti) sütöttétek*	*hoztátok*	*kalács*
3. személy	*ők sütötték*	*ők hozták*	*kalács*

Az igei igenév szám- és személybeli paradigmája formáját és használatát tekintve nem elsősorban az igei határozott személyragozáshoz hasonlít, hanem inkább a névszói személyjelezésre. A hasonlóságot két ponton igazolhatjuk. A névszói és az igei igenévi személyes paradigma többes szám 3. személyű alakja egyes számban jelenik meg ak-

kor, ha egyeztetett bővítménye főnév. Vö. *az asszonyok sütötte kalács; az asszonyok háza - *az asszonyok sütötték kalács, *az asszonyok házuk*

Emellett, ha az igei igenév alanya a *magam, magad, maga* stb. személyes névmás, az igenév személyragozásában nincs személybeli egyeztetés. Lásd:

a magam sütötte kalács,
a magad sütötte kalács,
a maga sütötte kalács.

Ugyanez figyelhető meg a névszói személyjelölésben is. A birtokszó személyjeleit nem egyeztetjük a birtokos személye szerint:

a magam háza,
a magad háza,
a maga háza.

Az igei személyragozás minden hasonló esetben követi az alany személybeli változásait:

En sütöttem,
Te sütötted,
Ok sütötték a kalácsot; valamint: *Az asszonyok sütötték a kalácsot.*

4. A határozói igenév morfológiai tulajdonságai

A határozói igenevet a *-val-ve* és a *-vánl-vén* képzők segítségével hozzuk létre. A határozói igenevhez sem jel, sem rag nem járulhat, ezért az igenév képzőjét szóalakzáró, tehát ragszerű képzőnek szoktuk nevezni. A szóalakzáró jelleg kivételes képzőtulajdonság, de ha arra gondolunk, hogy a határozói igenév határozószóként viselkedik a mondatban (határozószói viszonyjelentést hordoz), úgy ezt a tulajdonságát szabályosnak, természetesnek kell tekintenünk.

A *-val-ve* és a *-vánl-vén* képzők közötti funkciómegoszlás a mai nyelvben már alig-alig vehető észre. A két képzőpáros közötti különbség pusztán annyi, hogy a *-vánl-vén* képző állapot- és módhatározói szerepben a legritkábban fordul elő.

Szakirodalom

Antal László: Gondolatok a magyar igéről. *MNy.* 57 [1961]: 273-79.

Aradi András: A határozói igeneves szerkezetek grammatikai és jelentéstani funkciói a magyar műszaki nyelvben. In: Kiss Jenő-Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése* I—II. Budapest, 1988. 138-46.

Balogh Péter: Főnévi igenév mint állítmány. *Nyr.* 19 [1890]: 109-12.

Berrár Jolán: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957.

Berrár Jolán: Alany és Állítmány. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyarnyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 79-93.

Bokor József: Szótan. In: A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1994[1]. 159-300.

Bősz Ágnes: A főnévi igenévi állítmány kérdése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 30-2.

Budai László: A nominalizáció korlátai a magyarban. *MNy.* 80 [1984]: 313-23.
Fokos Dávid: A magyar határozói igenevek és a gerundium. *MNy.* 55 [1959]: 175-81.
I. Gallasy Magdolna. „Közismert"-e? *Nyr.* 105 [1981]: 29-37.
S. Hámori Antónia: A névszói személyragozás. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 531-51
Horváth László: Mindig szabad bővítmény a határozói igenév? *MNy.* 87 [1991]: 65-9.
Horváth László: Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *NytudÉrt.* 133. sz. 1991.
Horváth László: A határozói igenevek mondatbeli szerepeiről. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 33-81.
R Hutás Magdolna A kettős tárgy szemantikai problémái. *Nyr.* 109 [1985]: 275-81.
R Hutás Magdolna: Az alárendelő szerkezetek. Az igenévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.):/! *magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 318-28.
Jakab István. A jelzővé süllyedt igealak - és ami mögötte van. *Nyr.* 112 [1988]: 300-2.
Jankowski, Henryk: A *-t.-tl* deverbális képző származékai és szófaji hovatartozásuk. *MNy.* 85 [1989]: 86-91.
A. Jászó Anna: Az igenevek. In Benko Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 319-52.
A. Jászó Anna: Az igenevek. In: Bcnkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/l. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 411-54.
Jókay Zoltán: Megjegyzések a *bántóan-, sértően-fé\e* alakok jelentéséhez. *MNy.* 52 [1956]: 333-8.
Kálmán Péter: Igeneveink használatáról. *Nyr.* 108 [1984]: 153-62.
Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *NytudÉrt.* 10. sz. 1956.
Károly Sándor: El van ázva..., el volt ázva... *MNy.* 55 [1959]: 536-40.
Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. *NytudÉrt.* 104. sz. 1980. 481-9.
Keszler Borbála: *A magyar írásjelhasználat grammatikai alapjai.* Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest. 1985.
Keszler Borbála: A magyar nyelv szófaji rendszere. In: Faluvégi Katahn-Keszler Borbála-Laezkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996[2]. 53-63.
Sz. Kispál Magdolna: A *-va/-ve (-vánl-vén, -valj-vel)* képző története. *MNy. 11* [1981]: 33-41.
É. Kiss Katalin: A személyragos főnévi igeneves szerkezetekről. *MNy.* 82 [1986]: 393-408.
É. Kiss Katalin: Egy főnévi igeneves szerkezetről. *ÁNyT.* XVII. 1989. 153-69.
Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* MTA kiadása, Budapest, 1928.
Kocsány Piroska: Adalékok az állítmányi melléknevek szemantikájához. *MNy.* 72 [1976]: 450-56.
Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 1. *Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 299-527.
Kovalovszky Miklós: A határozói igenév. In: Grétsy László-Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 816-29.
M. Korchmáros Valéria: A „kettős alany" megítéléséhez. *NéNnyt.* 24-25 [1980-81]: 179-95.
Mócs Szaniszló Gyula: A magyar gerundium-alakok történeti fejlődése. *Nyr.* 20 [1891]: 67-72; 112-8; 160-7; 203-9.
Papp István: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében. *MNyj.* VIII. 1962. 71-81.
Rácz Endre: Tranzitív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. *Nyr.* 99 [1975]: 3-11.
Rácz Endre: A mai magyar nyelv változásai. *MNy.* 83 [1987]: 1-7.

Ruzsiczky Éva: Az *-ó, -ö* végű igenevek kötőhangzós *(-ak, -ek)* többesének a kérdéséhez. *Nyr* 79 [1955]: 289-98.
Ruzsiczky Éva: A szóképzés. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 333-420
Simonyi Zsigmond:/! *magyar határozók* I., II. MTA kiadása, Budapest, 1888, 1892.
Simonyi Zsigmond: A főnévi igenévről. *Nyr.* 19 [1890]: 241 50
Simonyi Zsigmond: Igenévi szerkezetek. *Nyelvészeti Füzetek* 47. 1907.
Szepesy Gyula: A *lenni* + *-va,-ve* igeneves szerkezet funkciói *NytudÉrt.* 83. sz. 1981. 593-7
Szepesy Gyula: *A lenni* + *-va,-ve* igeneves szerkezet csonka változatai. *Nyr.* 102 [1978]: 277-82.
Szinnyei József: Főnévi igenév mint birtokos-jelző? *Nyr.* 19 [1890]: 76-7.
Szűcs József: A vessző alkalmazása a határozói igeneves szerkezetek elkülönítésére. *Nyr.* 88 [1964]: 31-5.
Temesi Mihály: A szófajok. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 193-269; 281-94.
Tompa József: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *MNy.* 49 [1953]: 129-40.
Tompa József: „Kettős tárgy" - „kettős alany"? *NyK.* 56 [1954]: 129-48.
Tompa József: Melléknévi igeneveink fokozhatósága. *MNy* 54 [1958]: 105-7.
Tompa József: Deverbalis *-vast, -vést* toldalékos szavaink mai nyelvtani helye. *MNy.* 56 [1960]: 245-7.
Tompa József: Mellékneveink *-ull-ül* toldalékos alakja a mai szinkróniában. *MNy.* 71 [1975]: 132-42; 308-18
Tompa József Szintaxisunk kitagadott gyermekei? *Nyr.* 108 [1984]: 137-45.
Velcsov Mártonné: A szófajok. Alaktan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-204.
Velcsov Mártonné: A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *MNy. 11* [1981]: 308-15.

A VISZONYSZÓK

A segédigék és származékaik

1. A segédigék és a segédigékből alkotott segédszók típusai

A segédige olyan viszonyszó, mely az ige grammatikai jelentéseit hordozza. A segédige szám- és személyjelentést, idő- és modális jelentést, ritkábban aspektuáhs és pragmatikai jelentést tartalmaz. Az igei viszonyjelentéseket egy fogalomjelölő szóhoz adja hozzá, melynek lexikai jelentése lehet igei vagy névszói (főnévi, melléknévi, névmási) jelentés.

A magyar nyelv szófajai között két segedigetípust tartunk számon. Megkülönböztetjük egymástól az összetett állítmányban szereplő igésítő segédigéket, például *ügyes volt, jó marad;* valamint az analitikus szerkesztésű igealakok segédigéit: *menni fogok* (vö. Az ige, Az igeragozás, Az állítmány). A segédigék tehát vagy az összetett állítmányok, vagy az összetett igealakok létrehozásában vesznek részt. Másképpen fogalmazva: a segédigék egyik csoportja mondatrésztereintő, a másik szóalakteremtő jellegű.

A segédigékből - képzők segítségével - igenévi alakokat hozhatunk létre. A segédigékből képzett igenévi szóalakokat segédigeneveknek nevezzük. A segédigenevek elsősorban az összetett bővítményekben (összetett alanyban, tárgyban, határozóban) szerepelnek. Nagy részük tehát mondatrészteremtő szerepű, mivel mondatrészteremtő segédigéből jött létre, például *(szeretne) okos lenni, okos lévén (tisztelték).*

A való és a *volta* segédszavak is mondatrészteremtő segédszók, melyek szintén összetett bővítmények grammatikai szerepű tagjai: *A családokkal való törődés minden kormány fontos feladata; Sokan irigykedtek Károlyra tehetséges volta miatt.*

A mondatrészteremtő segédigéket, segédigeneveket és segédszókat összefoglalóan kopulóknak nevezzük.

Mind a mondatrészteremtő, mind pedig a szóalakteremtő segédigékre az jellemző, hogy nincs tartalmas lexikai jelentésük, grammatikailag azonban az igékhez hasonlítanak. így természetesen ragozhatok. A segédigékből képzett egyéb szófajokra is jellemző lehet a ragozhatóság (lásd később). A segédigék és származékaik tehát a viszonyszók egyik jellegzetes csoportját alkotják, hiszen a viszonyszók többi csoportjára általában a toldalékolhatatlanság a jellemző.

2. A mondatrészteremtő segédszók (a kopulák)

2.1. Az összetett állítmány segédigéi. Az összetett állítmány névszói részből és segédigei részből áll, például *Látom, egészen tiszta lettél; A nagybátyám régen kalauz volt; Ez voltam én.* Az összetett állítmány fogalmi jelentését egy főnév, melléknév vagy névmás tartalmazza. Az állítmány azonban - mint tudjuk - grammatikai szófajiságát tekintve igei természetű: személyt, időt, módot kell kifejeznie. Ebből következően a névszók

csak akkor tölthetik be a mondat állítmányának szerepét, ha kiegészülnek azokkal a segédszókkal, melyek az ige grammatikai jelentéseit hordozzák: azaz a segédigékkel. A segédigék toldalékolásával a névszói alapú állítmány grammatikai kategóriáit a tartalomnak megfelelően változtathatjuk időben, módban, számban és személyben. Például *A próbálkozásaink sikeresek lesznek/voltak/lennének/lehetnek. A* segédige tehát alkalmassá teszi a névszókat az állítmányi szerep betöltésére, ezért nevezzük ezt a segédigetípust mondatrészteremtő jellegűnek. A segédige töve - az összetett állítmány megteremtésének folyamatában - leginkább a szófajváltó szintaktikai képzőhöz hasonlítható, hiszen névszóból grammatikai igét hoz létre. Vö.

ügynök | ösköd \t \em
ügynök | vol \ t \ am

A névszó tövű egyszerű és összetett állítmány a segédige képzőszerűségének köszönhetően azonos morfológiai felépítésű: a névszó tövét vagy igeképző, vagy hasonló értékű segédszó követi, mely után igei jelek és ragok állhatnak.

A magyar nyelv összetett állítmányaiban háromfajta lcxéma jelenhet meg segédigeként: 1. a *van (lesz)* alakkiegészüléses paradigmában, 2. a *marad* és 3. a *múlik (elmúlik).*

A *van* segédige szóalakjai csupán akkor jelennek meg a névszói alapú állítmányban, ha az állítmány valamely grammatikai kategóriájának jelöltnek kell lennie. Ha az állítmány első vagy második személyű *(szép vagyok, nagy vagy),* ha jövő vagy múlt idejű *(erős lesz, fényes volt),* ha felszólító vagy feltételes módú *(légy bátor, kék lenne),* illetőleg ható jelentésű *(fontos lehet),* a segédige használata kötelező. Amennyiben az állítmány minden grammatikai kategóriája jelöletlen, tehát kijelentő módú, jelen idejű és 3. személyű, a scgcdigénck semmiféle grammatikai igejelentést nem kell hordoznia *(Ez kevés; János szerelő).* A többes szám jelölésére az állítmány névszói része önmagában is képes, ezért a kopula az állítmány többes számú jelentésében is elmaradhat, például *Ők lelkiismeretesek; Mariék nagyon kedvesek. A* kopula elmaradása határozottan kijelöli az állítmány paradigmatikus értékét, ezért ilyenkor - az igei zéró morfémáknak megfelelően - zéró kopuláról beszélünk. (A kopulák paradigmáját lásd Az igeragozás c. fejezetben.)

A *marad* és a *múlik* segédigek az állítmány alapalakjában is megjelennek, például *0 mindig határozott marad; (?) Az öcsém nyáron múlik húszéves.* Mindkét segédigc grammatikai jelentéstöbbletet hordoz, aspektualis jelentést tartalmaznak; használatuk ezért kötelező az állítmányok alapalakjában.

Ritkán a *van* kopula is megjelenhet a kijelentő módú, jelen idejű, 3. személyű grammatikai igében, ha úgynevezett emfatikus mondathangsúly helyeződik rá, és a szerkezet mértéket, mennyiséget nyomatékosítva fejez ki. Például: *Van ő olyan bátor, hogy bemenjen az oroszlán barlangjába.* De vö. nyomatéktalan mondatban: *Ő bátor.*

A kopulák (az egyébként jelszerű) *-hatl-het* képző kivételével más szófajtartó képzőt nem vehetnek fel (vö. Alaktan: A toldalékok). Igekötőket is csak korlátozottan kaphatnak, általában hangsúlyos helyzetben: *Elmúltál már negyvenöt?; Megvan ő másfél mázsa is.* Mindez annak köszönhető, hogy alig van tartalmas jelentésük.

2.2. Az összetett mondatrészek segédigenevei. A segédigeneveket formálisan a segédigékből hozzuk létre az igenévalkotás szabályai alapján, vö. *van/lesz —> lenni, lévén; marad —> maradni, maradva; múlik —> múlni, múlva.* Ilyenkor az összetett állítmányból mint grammatikai igéből összetett bővítményt alkotunk. *Én első vagyok* (összetett állítmány) —> *Jó érzés első* ***lenni*** (összetett alany); *Szeretnék első lenni* (összetett tárgy); *Igyekszem első lenni; Első lévén jutalmat kapott* (összetett határozók). Az összetett alany, tárgy és határozó, mint láttuk, összetett állítmányból jön létre. Fogalmi jelentésüket - az összetett állítmányhoz hasonlóan - a névszók hordozzák, grammatikai jelentésüket pedig a segédigenevek (kopulák) képviselik. A segédigenevek az összetett mondatrészek alkotóelemei. Mondatrészteremtő segédszók, kopulák.

A *marad* és a *múlik* segédigék igenévi alakjait ritkábban használjuk: *Péter győztes akar maradni; Mindenki megünnepelte, győztes maradva; Nem szeretne harmincéves elmúlni.*

A segédigenevek ritkán toldalékolhatók. A határozói igenév alakú kopula természetesen nem vesz föl toldalékokat, hiszen a határozói igenév grammatikai tulajdonságait képviseli. De nem társul szívesen személyragokkal a főnévi igenév alakú kopula sem. Például *Jö volna első lennem;* de: **Kellemetlen náthásak lennetek; *Megéri okosak lennünk* stb.

2.3. A *volta* **és a** *való* segédszók. A *volta* kopula a segédigenevekre emlékeztető segédszó. Az összetett állítmányból létrehozott összetett bővítmények grammatikai jelentésű, igei és főnévi jellegű komponense: *János orvos volta sokaknak hihetetlen volt* (összetett alany), *Meg mindig csodálom erős voltát* (összetett tárgy); *Ne kételkedj okos voltában* (összetett határozó).

A *volta* segédszó a *van* kopula tövéből a *-t* igenévképzőből származó főnévképző felhasználásával keletkezett. (Ezt a képzőt találjuk meg a *léte, főztje, napkelte* stb. szavakban is.) Jellemzője, hogy kétfajta toldalékolása van: a személyjelezés és a viszonyragozás morfémáit is fölveszi, mint a tartalmas főnevek. Vö. *erős voltom/voltomat/voltomrol; voltodat/voltát/voltunkat* stb.; illetőleg: *házam/házamat/házamról; házadat/házát/házunkat* stb.

A *volta* kopula szerepe leginkább a *-ságl-ség* főnévképzőhöz hasonlít, melynek alapvető funkciója szintén az állítmányi szerepű főnevek és melléknevek (ritkán igék) átalakítása főnévi szófajú bővítménnyé, vö. *Kati szép —> Kati szép volta* vagy *Kati szépsége; Kati anya —t Kati anya volta* vagy *Kati anyasága.*

A *való* kopula az összetett jelzőt teremti meg. Előfordulása, használata eltér a többi mondatrészteremtő segédszóétól, hiszen az összetett jelző nem vezethető le az összetett állítmányból. A *való* kopulát olyan összetett jelzőben alkalmazzuk, melynek névszói részében egy ragos főnév van, például *vásárba való indulás, karácsonyra való készülődés.* Az összetett jelzőt tulajdonképpen egy szerkezetes ige szófajváltása hívja elő. Az igék főnévvé válása után az igei határozók nagy része jelzői értékű lesz, például *Miskolcra utazik —> utazás Miskolcra; gondolkodik a feladaton -> gondolkodás a feladaton.* A *való* segédszó ilyenkor az igei határozókat mintegy melléknevcsíti: olyan viszonyjelentést ad a határozói szerepű főnevekhez, hogy azok betölthessék a jelző szerepét a főnevek mellett: *Miskolcra való utazás; a feladaton való gondolkodás.*

Vannak olyan összetett jelzők is, melyek melléknévi alaptagú határozós szerkezetekre vezethetők vissza: *megfázásra való hajlam -> hajlamos a megfázásra, a gyerekekhez való türelem —> türelmes a gyerekekhez.*

A *való* melléknevesítő szerepű kopulát nem keverhetjük össze az azonos alakú, általában modális jelentést hordozó *való* lexcmával, mely különböző jelentéseket hordozhat, pl. *a terítő az asztalra való; ez a kabát lányoknak való; nem való* ('nem illik) *így viselkedni.* Az összetett jelzős szerkezet mindig visszavezethető igei vagy melléknévi alaptagú, határozói vonzatos szerkezetre, vö. *esküvőre való készülődés -> készülődik az esküvőre; a matematikában való jártasság -> jártas a matematikában.* Ilyenkor nyilvánvalóvá válik, hogy a határozói bővítmény az igéhez vagy a melléknévhez tartozik. A modális és egyéb jelentésű *való* melléknévnek, illetőleg melléknévi igenévnek önálló bővítményei vannak, lásd *rád való ruha; az ebédhez való teríték; bőrből való cipő* stb.

3. A szóalakteremtő segéd szók

A szóalakteremtő segédszók egy-egy lexéma valamely szóalakját hozzák létre. A szóalakteremtő segédszókkal összetett, úgynevezett analitikus szóalakokat alkotunk, melyekben a segédszók egy vagy több grammatikai jelentés hordozói. Analitikus szóalakjai a magyarban az igének vannak (ritkán a belőlük képzett igeneveloiek). Az ige jövő idejű alakjai a *fog* segédigével, feltételes módja a múlt idejű alparadigmában a *volna* segédszó részvételével fejeződnek ki, például *oda fog ugrani, szét fogja szedni, láthattad volna, gondolkodtunk volna.*

Tágabb értelemben a szóalakteremtő segédszók közé számíthatjuk a modális, az aspektuális és a pragmatikai jelentésű segédszókat is. Ilyenek a *szokott, talál* és *tetszik* segéd igék.

3.1. Az igei paradigma segédszavai. Az igei paradigmába a jövő idejű igealakok segédigéje, *a fog* és a feltételes mód jelentését hordozó *volna* segédszó tartozik. Mindkét segédelemmel analitikus igealakot hozunk létre.

A. fog olyan segédige, mely egy főnévi igenévi szóalakkal együtt alkot teljes értékű igét, például *írni fog, el fog merengeni. A* főnévi igenévi alaknak önálló mondatrészszerepe nincsen, feladata az összetett igealakban az ige fogalmi jelentésének kifejezése. A főnévi igenévi forma ebben az esetben az ige személy-, idő- és módjelentésétől megfosztott alakját képviseli. Az igei személyragozást, időjelentést a *fog* segédige hordozza. A segédigének az esetek többségében teljes szám- és személybeli paradigmája van: *járni fogok/fogsz/fog/fogunk/fogtok/fognak;* illetőleg *látni fogom/fogod/fogja* stb. A hiányos ragozású igék természetesen a jövő idejű alparadigmában is hiányosak, így a *fog* segédige csupán 3. szemelyű alakban jelenik meg például a *virradni fog, befog esteledni, be fog hegedni* igékben (vö. Az igeragozás).

A *fog* segédige a személyragozás toldalékain kívül egyéb toldalékmorfémákat nem vesz föl, hiszen igei morfémaszerkezet része. Idő- és módjele nincs; illetőleg nagyon ritkán, alkalmilag élünk vele *(? írni fognék),* és képzők sem járulhatnak hozzá.

A *volna* segédszó az igei paradigmában az ige múlt idejű alakjainak feltételes módját fejezi ki. Például *játszottad volna, elküldtük volna, felnézhettél volna. A volna* szót nem tekintjük segédigének, hiszen a segédigéktől sokban különbözik. Nincs személyragozása, semmiféle igei toldalékot nem vesz föl. Alakja megváltoztathatatlan, merev. Teljes alakú (személyragozott, a múlt idő jelével ellátott) igéhez kapcsolódik, azt egészíti ki egyetlen grammatikai jelentésmozzanattal: a feltételes mód jelentésével.

A *volna* szót igei segédszónak nevezzük. Keletkezését, részvételét az igei szóalakban annak köszönhetjük, hogy az ige csupán egyetlen testes jelet enged meg egy

egyszerű szóalakban. Az igében vagy az idő kategóriája van jelölve testes jel által (pl. *énekeltem),* vagy a mód kategóriája (pl. *énekelnék)* (vö. Az igeragozás). Ha az idő és a mód kategóriájának is jelöltnek kell lenni, tehát az ige egyszerre múlt idejű és feltételes módú, akkor a múlt idő jele marad meg az igető mellett; a feltételes mód „kiszorul" az igei szóalakból. Önálló szóvá válva, az igéhez szorosan hozzátapadva jelöli a feltételes mód jelentését. A *volna* segédszó kapcsolata az igével olyannyira szoros, hogy szórendje, sorrendisége megváltoztathatatlan: mindig közvetlenül a személyragozott ige mögött áll. Eléje nem kerülhet, s más szavakat sem enged maga elé. Ez abból következik, hogy a *volna* szóvá vált morféma, mely az igealakhoz szinte toldalékszerűen tartozik.

4. Az ige modális, aspektuális és pragmatikai segcdigéi

Segedigének tekintjük a főnévi igenévi alakokkal együtt megjelenő *szokott, talál* és *tetszik* szavakat: *Reggel szoktak fürdeni; Nehogy meg találd érinteni!; El tetszik utazni?* Mindhárom segédigénk morfológiai természetű szerkezetet alkot a főnévi igenévvel: a főnévi igenévvel együtt képviselnek egyetlen igealakot. A *szokott,* a *talál* és a *tetszik* segédigés összetett igealak morfológiai szerkezete azonos *a fog* segédigés jövő idejű, összetett igealakkal. Az ige fogalmi jelentését a főnévi igenévi szóalak hordozza, grammatikai jelentéseit pedig a segédigék képviselik. Az ige ragozása, idő- és módjelezése a segédigén található: *el szoktam/szoktál/szokottjárni; be találokltalálnékltaláltam nézni; tetszik/tetszene, tetszenék/tessék ülni.*

a) A *szokott* segédige a főnévi igenévvel együtt aspektuális jelentéstöbbletet hordozó igealak, vö. *esténként olvas - esténként olvasni szokott; ásítozik a moziban - ásítozni szokott a moziban. A* segédige a cselekvés, történés folyamatának rendszerességére, gyakoriságára vonatkozik, tehát csupán grammatikai jelentést fejez ki. Jellemzője a *szokik* segédigének, hogy hiányos ragozása: csak a múlt idejű paradigmája létezik

b) A talál modalis jelentésű segédige; a cselekvés, történés véletlen, akaratlan voltara vonatkozik. Vö. *Ha elárulod a titkot, megharagszom - Ha el találod árulni a titkot, megharagszom; Néha összeveszünk - Néha össze találunk veszni. A talál* segédigének teljes személy- és módbeli paradigmája van.

c) A tetszik használatához sajátos pragmatikai jelentés kapcsolódik. Vö. *Üljön le - Tessék leülni; Vett már a süteményből? - Tetszett már venni a süteményből?* Egyetlen beszédhelyzetben fordul elő: akkor, amikor a beszélő a beszédpartnerhez szól. S minthogy a *tetszik* a magázódás kifejezésének egyik változata, ezért csupán 3. személyben használatos; 1. és 2. személyű alakjai nincsenek. Számbeli alakváltozatai: *Meg tetszik/tetszenek nézni? A tetszik* segedige és a főnévi igenévi alak olyan összetett igealakot hoz létre, mely alanytalan mondat főtagja.

Mindhárom bemutatott segédigére jellemző az időbeli paradigma hiányossága: e segédigék jövő idejű alakjait nem használjuk. Amint arról már volt szó, a jövő idejű igealak azonos felépítésű e segédigék főnévi igenévvel együtt alkotott szerkezetformájával. A kettős segédige-használat bonyolulttá tenné a létrejövő konstrukciót, például: **befog tetszeni menni; (?) azt fogja találni mondani..; *be fog szokni járni.* A három segédigének igenévi alakjai sem használatosak, kivétel a *talál,* melynek egyedül a ritka határozói igenévi alakjára láthatunk példát: *Be találván nyitni a szobába, megláttam az ajándékomat.*

5. Segédigeszerű szavak a magyarban

Az ige és a segcdige között nincs éles határvonal. Nem tudjuk pontosan megmondani, hol „fejeződik be" az igék sora. és „hol kezdődik el" a segédigéké. Mindez abból fakad, hogy az igék különböző mértékben hordoznak fogalmi es grammatikai jelentéseket. Van olyan ige melyben erősebb a tartalmas fogalmi jelentés, s van olyan, melyben a grammatikai viszonyjelentés domborodik ki. Segédigének a csupán viszonyjelentéssel rendelkező igéket nevezzük. Tárgyalt négy szóalakteremtő segédigénk egyúttal teljes ragozású ige is, de segédigei használatuk szófajilag jól elkülönül.

Azok az igék, melyekben a grammatikai jelentés erősebb, dominánsabb, de mégsem tartalmatlanok, a segédigék felé közelítenek, segédigeszerűek. A segédigeszerű igék átmeneti sávot alkotnak az igék és a

segédigék között. Ezeket a szavakat elemzéseinkben az igék között tartjuk számon. Igéknek nevezzük őket, de a szófajok jellemzésében segédigeszerűségüket is hangsúlyoznunk kell.

Vannak olyan segédigeszerű igék, melyek a mondatrészteremtő segédigékhez hasonlítanak, s vannak olyanok is, melyek a szóalakteremtő segédigékhez közelítenek.

a) A mondatrészteremtő segédigékhez hasonlóak az úgynevezett funkcióigék. A funkcióigék toldalékos névszókhoz kapcsolódnak, például: *levelezést folytat, beszédet tart, javítást végez, döntési* hoz, *választ* ad, *javaslatot* tesz. E kifejezések az esetek nagy részében visszaadhatok képzős igealakokkal, lásd a fenti példákat. *levelez, beszél, javít. A* funkcióigés szerkezetek es az egyszerű igék közötti különbség legtöbb esetben csupán stiláris, nem grammatikai különbség. A funkcióige a kopulához hasonlít, mert szerepe a szófajváltó képzőével egyenértékű. Ámde a kopulás és a funkcióigés szerkezetek között több különbség is van. Az egyik, hogy a mondatrészteremtö segédige ragtalan névszóval kapcsolódik össze, s a segédige és a névszó között morfológiai típusú viszony van. A funkcióige ragos névszóhoz tartozik. A ragos névszó a funkcióigének eredetileg vonzata volt, szintaktikai kapcsolatuk jelölője, a viszonyrag a névszón megtalálható. A funkcióigét mégsem tekinthetjük valódi vonzatos igének, hiszen a határozóragos névszó csupán formálisan bővítménye.

Az is gyakori, hogy a funkcióigés szerkezetekhez önálló bővítmény tartozik, mely eltér a vele párhuzamos, egyszerű ige szinonim vonzatától. Például: *javít valamit/valamin* de: *"javítást végez valamit;* csak: *javítást végez valamin*. Illetőleg: *beszél vatakivel/valakihezfvatakinek,* de: *beszédei tart valakinekl*valakihezl*valakivel.*

A funkcióige és a kopula közötti további különbség az, hogy a funkcióige legtöbbször igéből képzett főnévhez vagy igei tartalmat hordozó, eseményre utaló főnévhez kapcsolódik; míg kopula bármely névszó mellett megjelenhet.

b) A szóalakteremtő segédigék és az igék közötti átmeneti sávban aspektuális és modális tartalmú igék vannak. Modális jelentésűek például az *akar. bír, kell, lehet, óhajt, szerelne, tud* igék, valamint a *szabad* melléknév, mely igeként is toldalékolható. Például: *Tudni akarom az igazat; Fel bírja emelni a zsákot; Meg kell nézni a filmet; Ezt nem lehet így elintézni; Mária aludni óhajt; Szeretném már befejezni a varrást; El tudod ezt nekem intézni?; Neked is szabad beleszólnod.* Aspektuális jelentésű a *kezd* ige és az *akar* más jelentésben: *Mindjárt esni kezd; Hát sohasem akar már kitavaszodni?*

A felsorolt igék nem egyenértékűek a segédigeszerűség szempontjából, hiszen sem grammatikai, sem szemantikai tulajdonságaik nem egyformák. Segédigeszerűek abban a tekintetben, hogy elsősorban, dominánsan grammatikai jelentést fejeznek ki: a kötelező igei grammatikai kategóriákon kívül csupán aspektuális és modális jelentéseket. Segédigeszerűvé teszi őket az is, hogy a főnévi igenév igekötőjének és igetövének kapcsolatát megszakíthatják, például: *be kell kölni, meg tudja fejleni, haza szerelne menni.* (Az igekötő es az igetö közötti szórendet jellemzően a viszonyszók bonthatják meg.) Nyomatéktalan mondatban a hangsúlytalanság jellemzi őket, de kaphatnak mondathangsúlyt is, mint a segédigék.

A felsorolt tulajdonságok mellett még jó néhány grammatikai sajátosságot kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy egy-egy igealakról bebizonyíthassuk: ige-e vagy segédige. Most csak néhányat sorolunk fel e tulajdonságok közül. A segédigének nem lehet önálló bővítménye. A segédige és a főnévi igenév kapcsolata nem alakítható át összetett mondattá, például: *Juli haza fog jönni -> *Juli fog, (és) hazajön. A* segédige nem változtathatja meg a főnévi igenév lexikai jelentése által kijelölt vonzatstruktúra mennyiségi tulajdonságait (magyarán: új vonzatot nem vezethet be, s a régiek közül sem törölhet), csak átrendezheti azt

A felsorolt szavak már a fenti tulajdonságokat tekintve sem viselkednek egyformán. Sőt, egy-egy segédigeszerű szó másképpen viselkedhet a különböző típusú igéket képviselő főnévi igenévi alakok mellett Például: a *kezd* mediális jelentésű szerkezetben sokkal közelebb áll a segédigékhez, mint cselekvő jelentésű igenév mellett, vö. *fázni kezd* és *énekelni kezd.*

A segédigeszerű szavak sokszínűsége miatt nem zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy a *szokott, talál* és *tetszik* segédigék mellett a későbbiekben más igéket is fölvegyünk a segédigék közé.

Szakirodalom

Budai László: A nominalizáció korlátai a magyarban. *MNy.* 80 [1984]: 313 23.

Dezső László: A főnévi csoport. *ÁNyT.* VI. 1969. 25-158.

Fülei-Szántó Endre: Segédigék és módosító igék a magyarban. *NylrK.* XXXI. 1987.143-50.

Hámori Antónia: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *MNy.* 50 [1954]: 419-31.

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr* 105 [1981]: 286-92.

Kálmán C. György-Kálmán László—Nádasdy Ádám-Prószéky Gábor: A magyar segédigék rendszere. *ÁNyT.* XVII. [1989]: 49-103.

Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. *NytudÉrt.* 104. sz. 1980. 481-9.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1992.131-9.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Kiefer Ferenc: *Mondattani-szemantikai tanulmányok.* OMKDK. A tudományos tájékoztatás és gyakorlata. 13-14. sz. 1970.

Kiefer Ferenc: A *tud* segédige jelentéstanáról. *MNy.* 80 [1984]: 144-60.

Klemm Imre: A létige mondatbeli szerepe. In: Bárczi Géza-Benko Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1956. 224-30.

Komlósy András: Fókuszban az igék. *ÁNyT.* XVII. 1989.171-82.

M. Korchmáros Valéria: Ige vagy segédige? In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves* 1997. 109-23.

Kubínyi László: Az iskolai elemzés kérdései. *Nyr.* 79 [1955]: 195-8.

Kugler Nóra: Az igeragozás. *Nyr.* 121 [1997]: 436-58.

Molecz Béla: A módosító igék és névszók szórendje. *Nyr.* 43 [1914]: 201-7; 241-9.

Molnár Katalin: A magyar segédigék rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 1993. 221-5.

Papp István: Elemzési problémák az iskolában. *Nyr.* 77 [1953]: 115-6.

Papp István: Az elemzés kérdéséhez. *Nyr.* 79 [1955]: 17-23.

Radics Katalin: Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról. *ANyT.* XV. 1984. 257-73.

Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak? *Nyr.* 110 [1986]: 268-73.

Szvorényi József: *Magyar nyelvtan tanodái s magán használatra.* Pest, 1864.

Tóth T. Albin: Az alanytalan mondatok. *Nyr.* 24 [1895]: 106-11

Varga László: A magyar névszói állítmány kérdésköréhez. *NyK.* 83 [1981]: 79-95.

Veress Ignác: „Van" alak- es mondattana. *Pótkötetek az Egyetemes Philologiai Közlönyhöz 2.* kötet, 1890. 122-220.

A névutó

1. A névutó fogalma, általános jellemzése

A névutó olyan viszonyszó, amely morfológiai természetű szerkezetet alkot az előtte álló névszóval, ahhoz szorosan, általában hangsúlytalanul kapcsolódik. Grammatikai szerepű, szintaktikai vonatkozású, a névszó jelentését valamilyen határozói viszonyjelentés-mozzanattal bővíti. Funkciója tehát elsősorban a névszói viszonyragokéhoz hasonló, a névutós névszó bővítményértékű egy neki fölérendelt mondatrészhez képest, azzal alárendelő szószerkezetet alkot, s a névutó a névutós szerkezetben a szintaktikai, a határozói viszonyt jelöli a szószerkezet alaptagja felé *(a ház mellett sétál, az asztal alatt ül).*

A névutó részt vehet kötött és szabad határozói bővítmény megalkotásában (pl. *a város mellett lakik;* illetve *a ház mellett játszik)*, hordozhat konkrét szemantikai tartalmat (az előbbi példákban), és lehet átvitt jelentésű is *(munkája mellett mást is vállal). A* viszonyraggal szemben a névutó önálló hangalakkal rendelkező önálló szó, amelyre az egyalakúság jellemző, így hangrendi szempontból sohasem illeszkedik névszójához, azaz nem vesz részt a magánhangzó-harmóniában, vagyis morfofonológiai meghatározottság nincs a névutós szerkezet tagjai között. A névutó alakjában hosszabb, testesebb a ragnál, míg az leggyakrabban egy szótagból áll, a névutóra inkább a többszótagúság jellemző. A ragoktól eltérően - önálló szói jellegénél fogva - egyetlen névszóhoz egyszerre több névutó is kapcsolódhat *(a ház elé vagy mellé);* illetve egyetlen névutó több névszóhoz is tartozhat egyszerre *(a ház vagy a fa mellé);* vagyis a névutós szerkezet mindkét tagja halmozható.

A névutó tehát önmagában szintaktikai kapcsolat alkotására nem alkalmas, így sohasem mondatrész, és nem is bővíthető. Szintaktikai önállótlanságát morfológiai mozdulatlanság kíséri, alakja általában nem változtatható. Legrégibb névutóinkra a háromirányúság jellemző, ezeknek három alakjuk is van: *alá-alatt-alól; elé-előtt-elől; felé-felett—felől; közé-között-köziil; mögé-rnögött-mögül; mellé-mellett-mellől.*

A névutó toldalékmorfémát általában nem vesz fel, névutóként nem ragozható (kivételesnek számítanak a következő példák: *a nyár előttről származik, ebéd utánra tedd el;* ezekben a névutóban jelölttől eltérő viszonyt jelenít meg a határozórag). Gyakran megkaphatja az *-i* melléknévképzőt, és névutómelléknévé válhat; illetve személyragos formában is él a nyelvben, de a személyragos alak már nem névutó, hanem személyes névmás: *alattam, mellettem* stb.

2. A névutó felépítése

Legősibb névutóink morfológiailag tagolatlanok. Leggyakrabban két szótagból állnak: *alá, alatt, alól; elé, előtt, elől; közé, között, közül; mögé, mögött, mögül; felé, felett/fölött, felől; belül, kívül, körül, miatt, nélkül, óta, után* stb. Ezek a névutók szétbonthatatlan egységként, a meghatározott grammatikai viszony jelölésére szolgáló állandó formaként élnek a nyelvtudatban.

Más névutók olyan többtagú viszonyszók, amelyeknek eredeti morfológiai szerkezete még felismerhető: *átellenben, egyetemben, szemben, végig* (eredetileg határozóragos névszók voltak); *fogva, múlva, nézve* (eredetileg határozói igenevek); *(kisgyermek) korában, (felnőtt ember) létére* (birtokos személyjelet és határozóragot is tartalmazó névszókból származnak). Ezek jelentése már kisebb-nagyobb mértékben eltávolodott morfémáik jelentésösszegétől, tartalmi jelentésüknél fontosabb viszonyjelölő szerepük. Viszonyító funkciójukat osztatlan egészként töltik be. Tágabb értelemben ezeket is a névutókhoz soroljuk.

Nincs egységes vélekedés a szakirodalomban arról, hogy tekinthetjük-e már névutónak, azaz viszonyszónak azokat a szavakat, amelyek birtokos személyjelet és határozóragot is tartalmaznak, valamint szabályos birtokos jelzős szerkezetet alkotnak tartalmas főnevükkel, amely lehet ragtalan vagy *-nak/-nek* ragos: *(vmi/vminek a(z) alapján, céljából, dacára, ellenére, érdekében, értelmében, esetén, kapcsán, következtében, módjára, nyomán* stb. Ez utóbbi típusról is elmondható, hogy e szavak esetében is fontosabb a fogalmi jelentésnél már a viszonyjelölő funkció, tehát szerepüket tekintve ezek közel állnak a névutókhoz, vagy legalábbis elindultak már a névutóvá válás útján. Arra is jó példát mutatnak, hogy a névutós szerkezetek nagy többsége birtokos szerkezetből származik. Más típusú névutós szerkezetek is valódi alárendelő szintagmákból jöttek létre, így például határozós szerkezetből *(valamivel szemben),* alanyos alárendelésből *(húsz év múlva),* jelzős szerkezetből *(három ízben),* értclmezőszerű határozós kapcsolatból *(az ajtón kívül).*

3. A névutók fajtái

3.1. Ragtalan névszóhoz járuló névutók (ezek a tulajdonképpeni, szoros értelemben vett névutók).

a) Idesorolhatók elsősorban az úgynevezett egyszerű névutók. Például: *alá, alatt, alól, által, elé, ellen, elől, előtt, felé, felől, fölé, fölött, gyanánt, helyett, köré, mellé, mellett, miatt, mögé, mögött, mögül, múlva, nélkül, óta, szerint, után.* E szavak egyetlen, elsődleges funkciója a névutói szerep. Névszójukhoz fűződő eredeti kapcsolatuk a mai nyelvtudat számára nem világos, elemezhetetlen. Másodsorban ebbe a csoportba más típusú, úgynevezett ragos névszói névutók is tartoznak, amelyek morfológiai szerkezetüket tekintve többé-kevésbé tagolhatok, például *ízben, közben, létére, módjára, módra, múltán.*

b) Többes értelmű ragtalan névszóhoz járuló névutók. A *között, közé, közül* névutók mindig csak többes számú vagy több, halmozott egyes számú főnévhez járulhat-

nak, tehát magukban hordozzák a többség fogalmát: *a fák között, az asztal és a szék között, a betegek közé, a gyerekek közül* stb.

3.2. Ragvonzó névutók. Például: *-nél fogva, -től fogva, -hez képest, -től kezdve, -re nézve.* Ezek a névutók névszójukat, főnevüket mindig egy meghatározott raggal ellátva kívánják meg. A hatarozoragos névszó utal arra, hogy a névutós szerkezet milyen típusú alárendelő (határozós) szintagmából származik. Az említett példákon kívül meg kell említenünk azokat is, amelyek sorrendi helye nem ragszerűen kötött, hanem főnevük elé is kerülhetnek Ezek csak bizonyos határozókat kifejezve viselkednek névutóként, más esetekben a névszó előtt is állhatnak: *-n át, -n belül, -n keresztül, -n túl* (időhatározóként névutók); *-vei együtt; -n felül* (mértékhatározóként névutó); *-n innen; -n kívül* (állapot- és tekintethatározóként névutó); *-vei szemben, -n végig.* Ezek közül néhány önálló határozószóként, esetleg igekötőként is előfordul *(belül, együtt, felül, innen, kívül, túl, végig).*

3.3. Birtokos személyjelet tartalmazó névutók. A harmadik típust azok a névutószerepű szavak képviselik, amelyek birtokos személyjelesek, valamint ragtalan és ragos *{-nakl-nek* ragos) névszóhoz, főnévhez egyaránt járulhatnak. Ezek elsősorban birtokos szerkezetből, illetve annak alaptagjából származnak, ragos névszói névutók. Megtalálható bennük az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, amely jelzi az eredeti szintaktikai megszerkesztettséget. Idetartoznak a következők: *alapján, céljából, dacára, ellenére, érdekében, értelmében, esetében, folyamán, javára, következtében, nyomán, részéről, számára, táján* stb.

4. A névutók jelentése

A névutókat az általuk hordozott viszonyjelentés szerint is szokták csoportosítani, eszerint nyelvtanaink megkülönböztetnek hely-, idő- és elvontabb viszonyt jelölő névutókat.

A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv szerint helyviszonyt jelölnek az *alá, alatt, alól, előtt, elé, elől, mellett, mellé, mellől, között, közé, közül, felett, túl;* időviszonyt a *múlva, múltán, fogva, óta, tájt, tájban;* elvontabb jelentésűek például a *helyett, ellen, ellenére, részére, miatt, végett, iránt.*

A fentiekhez hozzátehetjük, hogy sok névutónk egyszerre többféle határozói viszony kifejezésére is alkalmas. így például az említett, eredetileg helyviszony jelölésére szolgáló névutók elvontabb jelentés kifejezésére is képesek, s így többféle határozói mondatrész megalkotásában is részt vehetnek, vagyis nem csupán helyviszony jelölésére szolgálnak. Ennek bemutatására lássunk néhány példát:

Alá: a híd alá (helyviszony), de: *lakat alá / vkinek a keze alá I a befolyása alá / az irányítása alá kerül, a zene hangja alá énekel, kifogás alá esik* stb. (elvontabb viszony jelölése).

Alatt: az asztal alatt (helyviszony), de: *ez idő alatt, uralkodása alatt* (időviszony), *vkinek a védelme alatt áll, morog a bajsza alatt, vmit ért vmi alatt, vesz vmit kéz alatt* stb. (elvontabb viszony).

Alól: az asztal alól (helyviszony), de: *felszabadul a gyarmati sors alól, felment valakit a tisztsége alól, kibújik vamilyen feladat alól, elveszti a talajt maga alól, kivétel vmi alól* stb. (elvontabb viszony).

Elé: a ház elé (helyviszony), de: *bizalommal tekint a jövője elé, feladatot tűz maga elé, vmilyen esetet tár a nyilvánosság elé* stb. (elvontabb viszony).

Előtt: a ház előtt (helyviszony), de: *idő előtt* (időviszony), *vki nyer vki előtt, az ország előtt álló feladat, vmit említ vki előtt, szégyell vmit vki előtt, ismeretes vmi vkik előtt* stb. (elvontabb viszony).

Elől: a ház elől (helyviszony), de: *elmenekül vki elől, eltakar vmit vki elől, kitér a feladat elől, szem elől téveszt* stb. (elvontabb viszony).

5. A névutó kapcsolata más szófajokkal

5.1. Viszonyszói szerepben előfordulhatnak ragos névszók olyan szerkezetekben, amelyekben a névszó tartalmi jelentése háttérbe szorul, s a viszonyjelölő funkció kezd előtérbe kerülni. A viszonyjelölés folytán ezek a névutószerű szavak funkcionálisan a névutókhoz közelednek, a velük alkotott szerkezetek pedig a viszonyszós kapcsolatokhoz hasonlítanak (esetükben jól érzékelhető a szinkróniában folyó nyelvi mozgás). Ilyenek például: *a pirula alakjában beadott készítmény; ezen az alapon megemlíthető; jókívánságok az újév alkalmából; ebből az alkalomból elmondható; minden alkalommal becsönget; némi vita árán tisztázódott; semmi áron nem lehetséges; milyen címen mondja le az előadást?; a fizetés dolgában is létrejött az egyezség; ettől eltekintve semmi nem történt; félreteszem végszükség esetére; az emberek életét illetően sok még a tennivaló; az üggyel kapcsolatban kérdések merültek föl; megismételjük a gyengébbek kedvéért; a lehetőségekhez mérten bővítik az üzletet; a magad módján igazad van; példának okáért megemlít; az ország szempontjából fontos kérdés; minden tekintetben helyes döntés; ezen a téren vannak még hiányosságok; közvetett úton kimutatható; ebben a vonatkozásban hasonlít; erre vonatkozóan megkérdeztük.*

5.2. Néhány névutónkra jellemző a többszófajúság. így például a ragvonzó névutók nagy része önállóan, határozószóként is él még, önálló mondatrészként is megjelenhet: *alul, belül, együtt, felül, innen, kívül, közel, szemben, végig* (pl. *rohantunk az úton végig* - névutó, *rohantunk végig az úton* - határozószó). Néhány közülük igekötőként is használatos: *felülbírál, végigszalad.* Igekötő és névutó is az *át* és a *túl (átszalad, túlhevít).* Határozói igenév és névutó a *múlva, fogva, kezdve.*

5.3. Egyszerű, legősibb névutóink nagy része a személyes névmásokkal van rokonságban. Személyragozott formájukban ugyanis részt vesznek a személyes névmás (tágabb értelemben vett) rendhagyó paradigmájának a felépítésében: *alattam, mellettem, előttem* stb.

6. A névutómelléknév

Egyszerű, valódi névutóink egy része ellátható az -/ melléknévképzővel: *alatti, elleni, előtti, felőli, fölötti, helyetti, iránti* stb., s így melléknévi jellegű szóvá, úgynevezett név-

utómelléknévvé válik. Ezek a névutómelléknevek is névutószerűen alkotnak morfológiai természetű szerkezetet az előttük álló névszóval *(a ház mögötti),* de az egész határozói értékű névutós szerkezetet melléknevesítik, s így a jelzői szerepre teszik alkalmassá. Valójában itt nem is a névutói tő kap képzőt, hanem maga az egész névutós, vagyis a morfológiai természetű szerkezet: *(a ház mögött)-i, (az asztal alatt)-i.* Az *-i* képző szerepe a névutós szerkezethez kapcsolt *lévő, való* igenév szerepével azonosítható *(a ház mögötti = a ház mögött lévő).* Tehát a névutómelléknév formailag ugyan származéka a névutónak, a jelzői mondatrészszerepre valójában csak az egész névutó-mellékneves szerkezet alkalmas, nem pedig a puszta névutómelléknév.

Szakirodalom

Berrár Jolán: A viszonyító eszközök története. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 389-429

Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek - szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71 [1975]: 35-40.

Berrár Jolán: Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához - a szófajok. In: *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből.* ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 33.1982. 7-32.

Bokor József: Szófajtan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991.187-233

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310-33.

Sebestyén Árpád:/! *magyarnyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv.* Kézirat. ELTE. 1958.

Temesi Mihály: A névutó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.281-7.

Velcsov Mártonná: A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-84.

Zsilinszky Éva: A névutó. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történetinyelvtana* 1., II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991,1992. 442-60,696-715.

Az igekötő

1. Az igekötő fogalma, általános jellemzése

Az igekötő olyan - a határozószókkal rokon - viszonyszó, amely tipikusan igéhez (esetleg igei természetű szóhoz, igenévhez, deverbális főnévhez) kapcsolódik, s elsősorban lexikai-szemantikai szerepű nyelvelem, az igék j'elentésének módosítására, megváltoztatására szolgál *(ír-megír, átír)*. Emellett megváltoztathatja az ige szintaktikai környezetét is, tehát jelentésváltoztató szerepe szintaktikai következményekkel is járhat *(dönt vmiről - eldönt vmit)*. Funkciója tehát a képzők funkciójával is rokon. Máskor az igekötő jelentésmódosító szerepe egészen a határozószókra emlékeztet, s az igekötős ige az alárendelő határozós összetételeket idézi fel (kérdezni is lehet az igekötőre, mint az alárendelő összetételek bővítményi tagjára, például *félrefordít, visszanéz, hazamegy - hova fordít/néz/megy?),* ilyenkor az igekötő mintha önálló szói, határozószói szerepet töltene be.

Morfológiai természetű szerkezetet az igekötő akkor alkot igéjével, ha nem előtte áll, vagyis ha az ige után következik, fordított szórend esetében *(nem ment el, figyelj ide!, száll le a köd),* valamint az ige jövő idejű alakjában *(elfog menni)*. Az ige (vagy a belőle képzett igei természetű szó, igenév, névszó) előtt állva a prefixumokra emlékeztető jelleget ölt, hiszen ilyenkor egybeírjuk alapszavával. Kivételes esetben, igekötő-halmozáskor azonban ilyenkor is elválhat tőle, például *föl-le szaladgál* (az igekötő megismétlésekor, ami ugyancsak tekinthető halmozásnak, viszont nem válik el az igétől: *megmegnéz)*. Akkor is különírjuk az igekötőt, ha valamilyen más szó ékelődik be az igekötő és az ige (vagy a belőle képzett igenév) közé, az úgynevezett megszakított szórend esetében *(el is ment, el van szakadva, hátra akar szaladni, meg kell tanulni* stb.).

Hangrendi szempontból az igekötő mindig változatlan, vagyis morfofonológiai determináltság nincs az igekötő és igéje (igei természetű alapszava) között, hasonlóan az összetett szavak alkotóelemeihez.

Az igekötő önálló szómondatként is előfordulhat, eldöntendő kérdésre adott egyszavas válaszban: *Eljössz? El.*

Átmeneti jellegűnek tekinthető tehát az igekötő többféle szempontból is, egyrészt képzőértékű (prefixumjellegű) jelentésmódosító szóelem, másrészt határozószó-szerű összetételi előtag, harmadrészt morfológiai természetű szerkezet alkotására képes viszonyszó.

2. Az igekötők alakja

Legrégebbi igekötőink általában egy szótagúak: *meg, le, fel, ki, be, el.* Egy részük mind a mai napig megőrizte eredeti helyhatározói jelentését, de ugyanakkor a cselekvés befejezettségének jelölésére is szolgál. Alakjuk nem változtatható, toldalékmorfémát nem vehetnek fel, mondatrészi szerepet nem töltenek be. A később keletkezettekre is a rövid alak jellemző, ezek is egy vagy két szótagból állnak: *át, rá, alá, felül, közbe, ide, oda, össze, vissza, együtt, hátra* stb. Ezek közül némelyik fokozható, de a fokjeles alakot már egyértelműen határozószónak tekintjük, nem is írjuk egybe az igével, csak bizonyos lexikalizálódott egységekben, tehát: *alább, idcbb, odább, összébb, hátrább.* (De van *alábbhagy, odébbáll.)* Csak a *tovább* tekinthető több alakulatban is igekötőnek *{továbbáll, továbbmegy, továbbnéz* stb.).

Az igekötők alakja morfológiailag nem tagolható, egy egységet képvisel. Egy részük emlékeztet a határozószói igekötő-előzményre, amelyből szófajváltás útján jöttek létre. Ezek az igekötők gyakran határozószóként is élnek a nyelvben, tehát többszófajúak: *ide, oda, haza.*

3. Az igekötők funkciója

Az igekötők szerepe az, hogy módosítják, megváltoztathatják az ige jelentését, s változást okozhatnak az ige bővíthetőségében, ezáltal szintaktikai környezetében is. A jelentésmódosító és a szintaktikai funkció nem határolható el élesen egymástól, gyakran egymásba olvadnak, együtt jelentkeznek, keresztezhetik egymást.

3.1. jelente modo ito szerep:

1. Az igekötők legrégebbi funkciója a cselekvés irányának a megjelölése: *lejön, benéz, visszatér, odaköszön, széttekint, hátranéz.*

2. Az igekötők másik funkciója az aspektus- és az akcióminőség-képzés (vö. Mondattan, Az ige).

a) Ezen belül leggyakoribb és legáltalánosabb a perfektiváló funkció, a befejezettség jelölése: *megír, elhasznál, felszánt.*

Érdemes megemlíteni, hogy a perfektív funkciójú (befejezett cselekvést jelölő) igekötők a cselekvés befejezett voltát elsősorban múlt idejű igéhez kapcsolódva jelölik. Természetesen járulhatnak jelen idejű igealakhoz is, de akkor elsősorban jövő idejű cselekvést fejeznek ki, a cselekvésnek a jövőben való bevégződésére utalnak: *megírta a levelet* (már megtörtént a cselekvés), de *megírja a levelet* (majd később fog megtörténni).

b) A perfektiváló funkció mellett az igekötő az igében kifejezett cselekvés akcióminőségét is megváltoztathatja, képes kifejezni a cselekvés kezdő jellegét: *felgyújt, meglát, megáll,* mozzanatosságát: *megzörget, meglóbál* vagy eredményességét is: *megszeret, megcsinál, elolvas.*

c) Az igekötő a folyamatos aspektusú alapige jelentését erősítheti, a tartósság, a folytonosság kiemelésével: *elidőzik, elálldogál, eljátszadozik, elbeszélget.*

d) Az igeaspektus kifejezésében lényeges szerep juthat az igekötő és az ige sorrendjének, az igekötő szórendi helyének. Az ige-igekötő sorrend (tehát a fordított szó-

rend) a cselekvés folyamatosságát érzékeltetheti, vagyis folyamatos (progresszív) aspektust is kifejezhet: *száll le (a köd); (éppen) jött vissza, (amikor...).*

e) Az ige-igekötő sorrend arra is alkalmas, hogy úgynevezett „közlő (hangsúlyosan közlő) szemléletű", egzisztenciális igés szerkezetet hozzon létre. Ezek a szerkezetek se nem befejezett, se nem folyamatos aspektusúak, sem egymásutániságot, sem egyidejűséget nem fejeznek ki, egyszerűen csak közlik a cselekvés megtörtént voltát, előfordulását (de a cselekvés relatív idejéről, egyszeriségéről, többszöriségéről nem nyújtanak pontos tájékoztatást), például: *keltem föl (hajnali háromkor is); bontottak le (házat fél nap alatt).*

3. Az igekötők harmadik funkciója az úgynevezett jelentésspecializáló szerep. Erről a funkcióról akkor beszélhetünk, ha az igekötős ige jelentése nem vezethető le az igekötő és az ige jelentésének összegéből, hanem valamilyen sajátos többletet vagy attól eltérő jelentést hordoz.

a) Az alapige jelentését megváltoztatja az igekötő (speciális jelentésárnyalatot tesz hozzá): *meggondolja magát, elbeszélgeti az időt; kimos, elmos, felmos.*

b) Eredményes, sikerült cselekvést jelölnek a következő igekötős igék: *fölnevel, kiharcol, levizsgázik, átalakít.*

c) Valaminek az elhibázására, elrontására utalnak: *leszerepel, elsóz, elnéz, félrelép, félreüt, félresikerül.*

d) Lekicsinylést jelölnek a következők: *leint, letegez, lekezel, lenéz (valakit).*

e) Felnagyítást fejeznek ki ezek: *felnagyít (valamit), felmagasztal (valakit), felnéz (valakire).*

3.2. Az igekötők szintaktikai szerepe:

1. Az igekötő a tárgyatlan alapigét tárgyassá teszi: *fut - végigfutja (az utat), nő - kinövi (a ruhát).*

2. Az igekötő megváltoztatja az ige vonzatát, esetleg új határozói vonzattal bővíti az igét: *kel - felkel (vhonnan), lép (vhol) - kilép (vhonnan), rálép (vmire), belelép (vmibe); dönt (vmiben) - eldönt (vmit).*

3. A tárggyal és határozóval is bővíthető alapige igekötővel ellátva elveszti egyikmásik vonzatát, illetve a lehetséges vonzatok közül egyet kiemel (a többit pedig tilossá teszi): *néz (vkire vagy vhova, vhonnan, vkit) - ránéz (vkire), benéz (vhova), kinéz (vhonnan), megnéz (vkit).* Ezekben az esetekben az igekötő tulajdonképpen szűkíti az ige jelentéskörét, s így csökken a vonzatok száma.

4. Az igekötő több vonzatban is változást eredményez, megváltoztatja az egész vonzatkeretet: *ajándékoz (vmit vkinek) - megajándékoz (vkit vmivel); rak (vmit vmire) - megrak (vmit vmivel).*

4. Az igekötő kapcsolata más szófajokkal

Néhány igekotőnk több szófajú, határozószóként, illetve a névutóként is előfordul. Ez eredetükkel magyarázható, hiszen az igekötők határozószókból származnak, keletkezési módjuk tehát a szófajváltás. Két szótagú igekötőink egy része önálló határozószói életet is él, ezek igekötőként is őrzik határozószói jelentésüket: *ide írja alá - idejön, oda kéri az ebédet - odamegy, hátra hagyja a gyerekeket - hátrasiet, haza gondol - hazamegy.*

Igekötőként és névutóként is megjelennek a következők: *körülnéz - a ház körül, mellétesz - a ház mellé, átolvas - a folyón át, túlharsog - a városon túl.*

Igekötőként, névutóként és határozószóként is használatos: *együttműködik - valakivel együtt — együtt sétálnak.*

A fokjellel ellátott igekötők már határozószók: *alább megjelöl, idébb tesz, összébb húzódnak.*

Személyes névmások a személyraggal ellátott igekötők: *alám áll, belém szeret.*

Szakirodalom

Berrár Jolán: A viszonyító eszközök története. In: Benko Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 389-429.

Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek - szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71 [1975]: 35-40.

Bokor József: A viszonyszók. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 224-31.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyarnyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.

Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310-33.

D. Mátai Mária. Az igekötők. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 1992. 433-41; 662-95.

Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 205-458.

Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv.* Kézirat. I. 1958. 129-69.

Temesi Mihály: Az igekötők. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 263-7.

Velcsov Mártonné: A szófajok In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-84.

Wacha Balázs: Az „aspektualitás" és tanítása. *Nyr.* 107 [1983]: 149-65.

Wacha Balázs: Az igeaspektusról. *MNy.* 72 [1976]: 59-69.

Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 219-82.

Wacha Balázs: A folyamatos - nemfolyamatos szembenállásról. *ÁNyT.* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 279-328.

A kötőszó

1. A kötőszó fogalma, általános jellemzése

A kötőszó olyan viszonyszó, amely szavakat, mondatrészeket, tagmondatokat, szövegmondatokat kapcsol össze. Mivel elsődlegesen szemantikai és szintaktikai kapcsolóelem, a mondatban mondatrészi szerepe nincs; nem is bővíthető. A kapcsoló szerep következtében semmilyen kérdésre nem felel. Általában hangsúlytalan eleme a mondatnak, az összekötendő tagok közötti nyelvtani, illetve logikai viszonyokat jelöli, konkretizálja. A mondat szavaival nem alkot sem szintaktikai, sem morfológiai természetű kapcsolatot. Ebből a szempontból jól elhatárolható a grammatikai szerepű viszonyszóktól, valamint a vonatkozó névmásoktól is, amelyek szintén kötőszói szerepűek, de ugyanakkor mondatrész értékűek is. A kötőszó alakja nem változtatható, toldalékmorfémát nem vesz fel.

2. A kötőszó alakja

A kötőszók nem toldalékolhatók. Egy részükre (ezek a legrégibb kötőszóink) a morfológiai tagolatlanság jellemző. Ezek igen gyakran egytaguak, rendesen egy vagy két szótagból állnak; például *és, s, is, de, meg, hát, hogy, mint, mert, bár, ha, sőt; tehát, pedig, viszont.* Esetükben megfigyelhető a viszonyszókra jellemző rövid alak.

A kötőszók más része morfológiailag tagolható, többtagú, például: *ezért, ellenben, azonban, illetve, azután, hanem, merthogy, mintha, tudniillik, jóllehet.* (Némelyik közülük még nem is vált teljesen hangsúlytalanná: *mindazonáltal, egyrészt, másrészt, nemcsak.*) E kötőszók elemei ma is világosan felismerhetők, jelentésük azonban többnyire tömbösödött, bizonyos fokig eltávolodott az őket alkotó morfémák jelentésösszegétől. Alakjuk emlékeztet a kötőszóelőzményre. Ez leggyakrabban ragos névszó vagy határozószó *(ezért, ellenben),* amely tagmondat elején állva gyakran elveszti eredeti funkcióját, és az ezzel együtt járó hangsúlyvesztés és jelentéselhomályosulás következtében viszonyjelölő elemmé válik. De a kötőszóelőzmény lehet határozói igenév *(illetve),* morfológiai természetű szerkezet *(azután),* szintaktikai szerkezet *(egyrészt),* önálló szavak nem szintaktikai jellegű kapcsolata (pl. tagadószó és partikula: *nemcsak,* két szomszédos kötőszó: *merthogy),* sőt külön tagmondat *(azaz, tudniillik, jóllehet)* vagy akár indulatszó *(de).*

A kötőszók keletkezésének legfőbb forrása a szófajváltás és a szóösszetétel. A kötőszó jellegzetesen befogadó szófaj, nyitott szóosztály, folyamatosan vesz át más szófajoktol a kapcsoló funkció betöltésére alkalmas elemeket.

Alakjuk szerint a kötőszók lehetnek egyszerűek *(és, de, meg, mert, hogy, ezért, ellenben, azonban, illetve* stb.) vagy összetettek *(azután, mindazonáltal, egyrészt, másrészt, merthogy, úgyhogy, tudniillik* stb.).

3. A kötőszók osztályozása

A kötőszókat többféle szempontból is lehet osztályozni. Elsősorban funkciójuk, azaz az általuk kifejezett nyelvtani viszony (vagyis az összekapcsolt egységek viszonya) alapján szokták őket csoportosítani, valamint aszerint, hogy az általuk összekapcsolt egységek a nyelv mely szintjén helyezkednek el.

3.1. A kötőszók funkciója szerint beszélhetünk **alárendelő** és **mellérendelő** kötőszókról. Alárendelők a *mert, hogy, merthogy, mint, ha, mintha, mivel, bár, jóllehet, noha, ámbár* stb. Mellérendelők az *és, is, de, vagy, akár, tehát, így, azaz, vagyis, hanem* stb.

Alá- vagy mellérendelő jellegüket a kötőszók elsősorban az általuk összekapcsolt egységek viszonyából nyerik. Az alárendelő kötőszók alárendelő szerkezetekben jelennek meg, s a grammatikai alárendelő kapcsolatot jelölik, a mellérendelők pedig elsősorban logikai viszonyokra utalnak, az egymásnak mellérendelt tagok közötti térés időbeli kapcsolatot: *és, meg,* hozzátoldó kapcsolatot: *és...is;* fokozó kapcsolatos viszonyt: *sőt;* ellentétet: *(nem...) hanem, de;* vagylagosságot, azaz választó viszonyt: *vagy;* az oksági viszonyon belül következtető kapcsolatot: *ezért;* magyarázó viszonyt: *ugyanis, vagyis* jelölnek. Ezeket a logikai viszonyokat grammatikai szempontból mellérendelőknek szokás tekinteni.

Ismeretes azonban, hogy nem minden kötőszó jelenik meg egyformán alá- vagy mellérendelőként az összetett mondatokban, illetve a szószerkezetekben. (Sőt, a szószerkezetekben az alárendelő viszonyt nem is kötőszók segítségével, hanem elsősorban viszonyragokkal jelöljük, a kötőszó csak a mellérendelő szintagma tagjai között jelenik meg, a logikai kapcsolat konkretizálására.) Ráadásul néhány kötőszó egyaránt előfordulhat alá- és mellérendelő szerkezetekben, tagmondategyüttesekben is. Az oksági kapcsolatra utaló *mert* például szószerkezeti szinten mindig mellérendelő viszony jelölője, például *egy létező, mert értelmezhető fogalom;* a *mert* itt az *ugyanis, hiszen* mellérendelő kötőszóknak feleltethető meg. A mondatok, tagmondatok szintjén azonban lehet alá- és mellérendelő jellegű is az összekötött tagok viszonyától függően, például *Sár van (azért), mert esik az eső* - itt az okhatározói alárendelés kötőszava; illetve: *Fölveszem az új ruhám, mert ('hiszen, ugyanis') van ám nekem új ruhám is* - itt pedig a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszava. A megengedő kötőszók *(bár, jóllehet, noha, ámbár* stb.) szószerkezetek tagjai között megjelenve ugyancsak mellérendelő jellegűek: *egy jókedvű, noha/bár ('de') fáradt ember.* Tagmondatok között azonban alárendelők: *Noha ('jóllehet, bár') szeretett otthon lenni, gyakran csak késő este érkezett haza.* De például még az alárendelő kötőszóként számon tartott *hogy* is megjelenhet olyan mondatszerkezetben, amely az alárendelő kötőszó ellenére is inkább mellérendelő jellegűnek tűnik, például: *Mi történt, hogy ilyen izgatott vagy? (A* második tagmondat az elsőnek mintegy magyarázatát adja.) Sőt, a *hogy* az alárendelő összetett mondat főmondatbeli *úgy* utalószavával „összetapadva", egy egységet alkotva, tagmondathatár-eltolódással a következményes jelentéstartalmú alárendelés jelölőjéből a ko-

vetkeztető mellérendelés kötőszavává is válhat, például: *A földre kuporodtak úgy, hogy a terem üresnek látszott -A földre kuporodtak, úgyhogy a terem üresnek látszott.*

Más alárendelő formájú kötőszók is megjelenhetnek időnként mellérendelő szerkezeteket kapcsolva, például *inkább .... mint; lm nem is..., legalább; ha nem .... akkor.* Példák: *A fiatalok manapság inkább válnak mint házasodnak* (ez a kizáró ellentétre emlékeztet: *válnak, nem házasodnak); Ha nem is tudta megoldani. legalább gondolkodott a feladaton* (a megszorító ellentétre emlékeztet: *nem tudta megoldani, de gondolkodott rajta); Fruzsina egész nap furcsán viselkedell, egyik végletből a másikba esett: ha nem sírt, akkor neveleti* (az összefoglaló-megosztó, esetleg a választó viszonyra emlékeztet: *hol sin, hol nevetett; vagy sín, vagy nevetett).*

Arra is van példa, hogy egyes mellérendelő kötőszók alárendelő szerkezetbe bekerülve megváltoztathatják annak minőségét, így például az *azaz, vagyis* kötőszó megjelenése értelmezős szerkezetből mellérendelő kötőszós azonosító szerkezetet hoz létre: például *Bálint, Anna bátyja már hatodikba jár* (értelmezős szerkezet); *Bálint, azaz/vagyis Anna bátyja már hatodikba jár* (mellérendelő kötőszós azonosítás). (Talán nem is szerencsés élesen elválasztani ezt a két típust egymástól, mivel nagyon hasonlóak. Vö. az értelmezőről szóló fejezettel.)

A fentiek alapján tehát egyes kötőszók alá- vagy mellérendelő jellegének a megítélése, megítélhetősége nem mindig problémamentes. Egyesek szerint azok a kötőszók minősíthetők alárendelőknek, melyek az összetett mondat keretein belül előfordulhatnak a mondat élén, vagyis az első tagmondat előtt megjelenhetnek, és általában az alárendelt tagmondat részének tekinthetők. Ezzel szemben a mellérendelő kötőszókat nem lehet a mondat élére, tehát az első tagmondat elé helyezni, a mellérendelő kötőszó egyik tagmondat alkotóelemének sem tekinthető. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az alárendelő kötőszó tagmondatával együtt általában elmozdulhat, s kerülhet mondatkezdő helyzetbe oly módon, hogy közben a tagmondatok közötti szintaktikai viszony változatlan marad (pl. *Azért jöttem, hogy lássalak - Hogy lássalak, azért jöttem).* Ez a mellérendelő kötőszókra általában nem jellemző (pl. *A tévét nézte, és vacsorázott - *És vacsorázott, a tévét nézte;* de így már jó: *Vacsorázott, és a tévét nézte),* hiszen a mellérendelő kötőszó nem tartozik hozzá egyik tagmondathoz sem, csak a tagmondatok közötti logikai viszonyok jelölésére szolgál, explicitté teszi azt a tartalmi kapcsolatot, ami a tagmondatok jelentésében, a tagmondatok között már (legalábbis potenciálisan) megvan.

3.2. Annak alapján, hogy az összekapcsolt nyelvi elemek a nyelv mely szintjén helyezkednek el, beszélhetünk csak mondatok között előforduló (ezek tagmondatok és széttagolás esetén szövegmondatok között is megjelenhetnek), illetve mondatok és mondatrészek között is megjelenő kötőszókról.

A **csak mondatkapcsoló** kötőszók elsősorban alárendelő jellegűek (pl. *hogy, ha).*

Mondatkapcsolók és mondatrészkapcsolok is lehetnek a mellérendelő kötőszók *(és, is, de, tehát, vagy, vagy ... vagy, akár ... akár* stb.), továbbá néhány olyan kötőszó, amely alá- és mellérendelő funkcióban egyaránt előfordul (pl. *bár, ám, mert).*

Csak mondatrészkapcsoló kötőszó például a mellérendelő *mind... mind.*

3.3. A kötőszók az összekapcsolt nyelvi elemek száma szerint is többfélék lehetnek.

3.3.1. Egy részük mindig kéttagú szerkezetben, úgynevezett **zárt** szerkezetben jelenik meg (idetartoznak egyrészt az alárendelő szerkezetekben megjelenő kötőszók, másrészt a mellérendelő szerkezetek közül például a kizáró ellentétes, a következtető és a

magyarázó mellérendelő típusok kötőszavai). Ezek a kötőszók lehetnek úgynevezett egyes kötőszók, melyek az összekötendő két tag között csak egyszer jelennek meg, lehetne őket cgyhclyű kötőszóknak is nevezni, például *mert. hogy, ha, azaz, ezért, hanem.* Más kötőszók az adott kötőszói funkciót önmagukban nem, mindig csak egy másik taggal együtt képesek betölteni, azzal állandósult kötőszókapcsolatot, kötőszói szerkezetet alkotva. Ezeket a korábbi szakirodalom páros kötőszóknak nevezte. Tagjaik általában az összekötött két nyelvi elem mindegyikéhez kapcsolódnak, s bár nem szomszédos elhelyezkedésűek, mégis egy kötőszói egységet képviselnek. Megjelenésük alapján lehetne őket kéthelyű kötőszóknak nevezni. Az állandósult kötőszókapcsolat létrejöhet szóismétléssel, például *vagy-vagy, sem-sem, mind-mind,* de állhat különböző lexémákból is: *egyrészt... másrészt, nemcsak... de/hanem ... is* (ez utóbbi kivételesen három tagból áll).

3.3.2. A kötőszók másik része akárhány tagú, nyitott szerkezetben is megjelenhet, ezek azonos vagy funkcionálisan hasonló komponensek sorát kapcsolhatják össze. Mellérendelő viszonyban lévő szerkezettagok között jelennek meg, elsősorban az egyszerű kapcsolatos, az összefoglaló kapcsolatos, valamint a választó kötőszók sorolhatók ide. Egy részük az összekötött tagok mindegyikéhez kötelezően kapcsolódik, ezek a sokhelyű kötőszók, például *is ... is ... is, sem ... sem ... sem, mind ... mind ... mind, akár... akár... akár* stb. Más részük leggyakrabban az összekötött nyelvi elemek utolsó tagja előtt szokott csak megjelenni, például *és, s, meg, vagy.*

4. A kötőszó jelentése

4.1. A kötőszók szemantikai és szintaktikai kapcsolóelemek, az általuk összekötött nyelvi egységek viszonyát konkretizálják. Többnyire nem ők létesítik a viszonyt, de jelölik a kapcsolat típusát. A nyelvtani viszonyjelentésen túl szemantikai, logikai tartalmakat is hordozhatnak, modális jelentésárnyalatúak is lehetnek (pl. a megengedő *ámbár, bár, pedig,* a fokozó *sőt,* a korlátozó jelentésű *de,* a feltételes *ha).*

1. Ok-okozati (oksági) viszonyra utalnak például a következők:

a) ok-okozat sorrendben kötik össze a tagokat: *úgyhogy* 'tehát', *tehát, így, ezért, ennélfogva, következésképpen* (következtető mellérendelésben);

b) okozat-ok sorrendben kötik a tagokat: *mert, merthogy* (elsősorban okhatározói alárendelő vagy magyarázó mellérendelő kötőszóként); *mivel, mivelhogy, minthogy* (alapvetően okhatározói alárendelő viszonyban); *ugyanis, tudniillik, hiszen* (okádó magyarázó mellérendelésben).

c) Az oksági viszony feltételes tartalommal együtt jelenik meg a *ha* kötőszó segítségével (a feltételes sajátos jelentéstartalom jelölőjeként).

d) Idetartozik a szándéktalan következményt jelölő *hogy* (következményes jelentéstartalmú alárendelésben *úgy, olyan, akkora, annyi* stb. utalószóval társulva: *Megrúgták úgy, hogy vérzett a lába).*

2. Célviszonyra utal a *hogy* a célhatározói alárendelésben *azért* utalószóval együtt *(Azért jöttem, hogy lássalak).*

3. Ellentétes viszonyra utalnak a következők:

a) bár, jóllehet, holott (megengedő alárendelésben);

b) azonban, ellenben, viszont, pedig (a szembeállító ellentétes mellérendelésben);

c) (nem...)hanem (a kizáró ellentét jelölésére);

d) de, ámde, ám, csakhogy (a megszorító utótagú ellentét kifejezésére).

4. A helyreigazítás, helyesbítés, pontosabb kifejtés jelölésére szolgál a *vagyis, azaz, azazhogy, mégpedig, tudniillik, illetve* kötőszó.

5. A vagylagosság, a választási lehetőség szemantikai tartalmára utalnak a *vagy, vagy... vagy, akár... akár* (a választó mellérendelés kötőszavai).

6. Az összekötött tagok közötti térbeli, időbeli stb. kapcsolatra utalnak a következők:

a) és, s, meg (az egyszerű kapcsolatos mellérendelés jelölői);

b) is, se, sem (a hozzátoldó viszony hordozói);

c) (nemcsak ...)hanem ... is (az ellentétesen hozzátoldó viszony jelölője);

d) is ... is, sem ... sem, hol... hol, egyrészt... másrészt (az összefoglaló-megosztó kapcsolatos mellérendelés jelölői);

e) sőt (a fokozó viszony kötőszava).

7. A hasonlítás szemantikai tartalmára utal a *mint,* a feltételes hasonlításra a *mintha* (sajátos jelentéstartalmú) kötőszó. A *mintsem, semmint, semhogy, hogysem* a hasonlító határozói alárendelés kötőszavai.

4.2. Vannak kötőszók - elsősorban mellérendelő kötőszók -, amelyek többféle szerkezetben is megjelenhetnek, ezek többféle szemantikai viszony jelölésére alkalmasak. Ilyenek például az *és, s, vagy, de, illetve.* Néhány példa: *Fruzsina és Noémi testvérek* (kapcsolatos viszony); *A mozgólépcsőn ugrálni életveszélyes és szigorúan tilos* (következtető viszony); *Választhatsz: ő vagy én; Hozzál fél kiló kenyeret vagy tíz zsömlét!* (választó viszony); *A szomszédaink folyton szórakoznak, de sohasem dolgoznak* (kizáró ellentét); *A mai ebéd kevés, de laktató volt* (megszorító utótagú ellentét); *Gergő, Bence és Balázs, illetve Márk tegnap délután elkérték az osztály kulcsát a portástól* (hozzátoldó kapcsolatos viszony); *Megoldottuk, illetve megpróbáltuk megoldani a versenyfeladatokat matematikából* (helyreigazító magyarázó viszony).

A többjelentésű kötőszók mellett gyakran megjelenik egy határozószó, esetleg egy másik kötőszó (vagy partikula), hogy egyértelművé tegye a konkrét logikai viszonyt, például *és ezért, és ezzel, és mégis, és ennek ellenére; de aztán, de különben.*

Az alárendelő *hogy* kötőszó is többféle alárendelt tagmondatot köthet a főmondatához. Jelentése, szemantikai tartalma a főmondatbeli utalószóval való kapcsolatában konkretizálódik (pl. *azért, hogy; azáltal, hogy; arról, hogy; attól, hogy; ahelyett, hogy; anélkül, hogy; úgy, hogy).*

5. A kötőszók kapcsolata más szófajokkal

A kötőszók tipikus funkcióját, a **kapcsoló funkciót** más szófajok is betölthetik.

5.1. Mindig kapcsoló szerepben jelennek meg, mégpedig elsősorban az alárendelő összetett mondat tagmondatainak az összefűzésére szolgálnak - a főmondatbeli utalószóval szoros kapcsolatot alkotva - a **vonatkozó** névmások *(aki, ami, amely, ahol, amikor).* Ezeket vonatkozó kötőszóknak is nevezik. A kapcsoló funkciót forikus (előre- vagy hátrautaló) szerepükön keresztül töltik be, ennélfogva a viszonyjelentésen kívül indirekt denotatív, azaz névmási jelentést is hordoznak. (Vö. A névmások.) Ezek a

kötőszóktól eltérően az alárendelt tagmondatban mondatrészszerepűek, s ennek megfelelően lehet rájuk kérdezni, s így kiegészítendő kérdésre felelnek. A főnévi és melléknévi vonatkozó névmások ebből következően toldalékolhatók, jelekkel, ragokkal láthatók el, a határozószói vonatkozó névmások pedig határozószói jellegüknél fogva - mivel megszilárdult ragos formák - csak korlátozottan vehetnek fel szuffixumokat. Ezek kötőszói szereppel rendelkező névmások. A kötőszók - tehát a viszonyszók - közé való besorolásuk nem indokolt.

5.2. Kötőszói szerepben gyakran előfordulhatnak határozószók (határozóragos névszók, ilyen típusú szerkezetek), elsősorban a mellérendelő szerkezetekben, például *majd, aztán, továbbá, ráadásul, pontosabban, hihetőbben, másként, más szavakkal, egyszerűbben; néha ... néha, olykor ... olykor, egyszer ... egyszer, egyfelől... másfelől, félig ... félig, egyik oldalról... másfelől, első pillantásra ... valójában, nemrég... most, egyik oldalról... másik oldalról, nem annyira... inkább.* Kötőszószerű funkciójuknál fogva azonban az adott mondatban nem felelnek kiegészítendő kérdésre, tehát nem mondatrészek, csak az adott kapcsoló funkció betöltésére szolgálnak.

5.3. A kapcsoló funkciót betölthetik olyan, határozószói eredetű (a korábbi nyelvtanokban leginkább módosítószóként számon tartott) elemek is, amelyek leginkább a partikulákhoz sorolhatók (vö. A partikula). A kötőszóhoz hasonlóan a partikula is a viszonyszók csoportjába tartozik, nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, s nem lehet rá kérdezni sem. Kötőszószerű funkcióban megjelenő (elsősorban rémakiemelő) partikulák például *a tanulók, főleg (különösen, kiváltképp, elsősorban, mindenekelőtt, például, legalábbis) a fiúk.*

5.4. Módositószok (lásd A mondatszók fejezetében) is összekapcsolhatnak azonos típusú mondatrészeket: *A gyerekek, feltehetőleg (alighanem, esetleg, feltehetően, természetesen, nyilvánvalóan, kétségkívül) a fiúk betörték az ablakot.*

5.5. Arra is van példa, hogy a kötőszó a kapcsoló funkción túl más szerepet is kap. A *mint* kötőszó például a *bátyámat mint tanút hívták be* szerkezetben prepozícióra emlékeztető jelleget ölt, funkcionálisan névutóval válik egyenértékűvé, tipikus viszonyszónak tekinthető; segítségével fejeződik ki az állapothatározói mondatrész *(bátyámat mint tanút hívták be - bátyámat tanúként hívták be).* így amellett, hogy összeköti a két tárgyragos főnevet, a másodikkal mintegy morfológiai természetű szerkezetet is alkot, a mondatrészi szerep jelölésére is alkalmassá válik. Másrészt ez a szerkezet úgy is felfogható, hogy itt a *mint* egy hasonlító funkciójú, hasonlító jelentéstartalmú értelmezőt kapcsol alaptagjához, értelmezettjéhez (hiszen a két főnév kapcsolata hasonló az azonosító értelmezős szerkezethez: *bátyámat, a tanút hívták be).* De a hasonlítás háttérbe szorulását, az essivusi állapothatározói értéket jelöli írásban az, hogy nem teszünk eléje vesszőt.

Szakirodalom

Balogh Judit: A mellérendelő szószerkezetek és határeseteik. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, 1989.

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NytiidErt.* 117. sz. 1983.

Bánréti Zoltán: A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk) • *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 715-96.

Berrár Jolán: Mondattörténet. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyarnyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 389-486.

Bokor József: Szótan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 159-300.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Juhász Dezső: A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 772-814

Károly Sándor: Az értelmező jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 295-314.

Kenései István: Az alárendelt mondatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelv tan. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 529-714.

Keszler Borbála: A mellérendelő szószerkezetek osztályozása, valamint nehany problémája. A határozói alárendelő összetett mondatok összefoglalása. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 103-6; 135-7.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk) *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 205-458.

Simonyi Zsigmond:/! *magyar kötőszók.* Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881.

Szabó Dénes: Szófajok. InM *mai magyar nyelv.* Kézirat. ELTE BTK. 1958.129-71.

Temesi Mihály: A kötőszó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 287-90.

Velcsov Mártonné: A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 9-84.

A partikula

1. A partikula általános jellemzése

1.1. A partikula meghatározása. A partikula olyan viszonyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész. Morfológiai természetű szerkezetet azért nem hoz létre, mert nem grammatikai viszonyító elem, mondatrészi szerepre pedig nem létező vagy nagyon szűk denotatív (jeltárgy-) jelentése miatt alkalmatlan. Funkciója az, hogy a mondatban lévő állításon műveleteket végez (pl. előfeltevést kapcsol hozzá, meghatározza téma-réma-szerkezetét); modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére. A partikula önmagában semmilyen kérdésre sem felelhet.

A partikula a latin *pars* 'rész' szóból származik. Régi magyar grammatikákban is szerepelt (pl. Földi Jánosnál „részetske"), akkor még a nem toldalékolható szavak összefoglaló elnevezésére.

A szakirodalomban ma sem egységes a partikula terminus használata, a legtágabb értelemben a nem ragozható szavak összefoglaló neve, a legszűkebb határok között használva pedig csak a modális jelentésű, önállóan semmilyen kérdésre sem felelő szavak tartoznak a kategória alá; és léteznek e két felfogás között átmenetek is.

1.2. A **partikula alakja.** A partikula nem toldalékolható. Morfológiailag lehet tagolt (pl. *különösen, éppenséggel, legfeljebb),* de a jelentésváltozás miatt a szerkezet már nem aktív, ezért elhatárolható az olykor meglévő homonim névszói alakulatoktól (pl. *Különösen viselkedett* - ragos melléknév; *Különösen Joli viselkedése lepett meg* - partikula). Nyilvánvaló a morfológiai szerkezet megszilárdulása a határozószóvá válás folyamatán is túljutott partikuláknál (pl. *csupán, pusztán; egyedül* 'csak'; *elvégre; főleg).* Partikula lehet összetett szó is (pl. *hovatovább; ide-oda* 'hozzávetőlegesen' *már-már, egyes-egyedül* 'csak, csupán'; *csupáncsak, hátha, háthiszen, legalábbis, ugyebár).* Gyakran keletkeznek partikulák alaki redukcióval, amely lehet például a határozórag hiánya (a leggyakoribb ez fokozó szerepben: *eléggé - elég, borzasztóan - borzasztó, irtára - irtó),* lehet rövidülés *(bizony > biz),* de lehet a mai nyelvérzék számára már nehezebben kikövetkeztethető, többlépcsős redukció is: **találom* (ige) > *talán* (módosítószó) > *tán* (partikula), *váljon* 'legyen' > *vajon* > *vaj, látom* > *lám, hagyd* > *hadd. Az* alaki redukciót megelőzte az igék modális főmondatbeli használata *(Látom, hogy ...; Hagyd, hogy...),* majd szófajváltása. Ez történt a *hiszen* > *hisz* igei eredetű kötőszó és partikula esetében is.

A szófajváltás az egyik legjelentősebb forrása a partikulák állománynövekedésének (a fokozó partikulák mind így jöttek létre főleg melléknevekből, például: *borzasztó, csupa, tiszta;* határozószókból, például: *egészen, felette).*

1.3. Jelentése. A partikulák jelentésük alapján két nagy csoportra oszthatók: modális-pragmatikai jelentésűekre és viszonyító partikulákra.

A viszonyítok a propozíción végeznek műveleteket. A propozíció (vagy dictum) a mondatban található állítás, tétel, az a tartalom, amely a közlési célok változása mellett is változatlan marad. így például a *Köt Mari barna pulóvert?; Mari kössön bama pulóvert!* mondatok propozíciója egyaránt: Mari barna pulóvert köt. Felvetődik a külföldi szakirodalomban, hogy a partikuláknak nincs lexikai jelentésük, csak valamilyen grammatikai funkciójuk van, illetve a jelentést nem a partikulák hordozzák, hanem az őket befogadó mondatszerkezetek alakítják ki. A jelentés olykor valóban nehezen adható meg (különösen az árnyaló partikuláké) az elemek használati szabályát azonban a nyelvközösségen belül mindenki ismeri.

A modális-pragmatikai partikulák a beszélőnek a közölt tartalomra vonatkozó attitűdjét, illetve a kommunikációs helyzet valamely összetevőjére való reagálását fejezik ki (pl. *Ez bizony nehéz kérdés. Csakhogy kimondtad végre!).*

A viszonyító partikulák a mondatban lévő állítást, annak egy összetevőjét értékelik például fok vagy mérték szerint (pl. *Alig egy napja történt. Egészjó a megoldásod),* rémáját kiemelik (pl. *Nekem csak ő kell),* valamilyen előfeltevést kapcsolnak hozzá (pl. *Péter is alszik;* előfeltevés: Péteren kívül más is alszik; *Péter még alszik;* előfeltevés: Péter a mondat kimondása előtt is aludt).

A partikulák jelentésével függ össze, hogyan viselkednek, ha tagadószó előzi meg őket. Ilyenkor három eset lehetséges. 1. A partikulát tagadjuk *(nem elég jó; nem csak te voltál ott).* Ez csak viszonyító partikulák esetén lehetséges. 2. A partikula és az őt követő szó/szavak egységét tagadjuk, nem magát a partikulát, például *Ez ma már nem (puszta fikció), hanem maga a valóság.* 3. A modális-pragmatikai partikulák tagadó mondatban a beszélői attitűd szempontjából árnyalják a tagadást (pl. nem *ám/bizony;* nyomatékosítást, megerősítést fejeznek ki).

1.4. A partikula a mondatban. A partikula nem vesz részt morfológiai szerkezet megalkotásában, és szintaktikai viszonyban sem áll a mondat többi összetevőjével, tehát nem is mondatrész. Nem szerkeszthető az őt befogadó mondatból sem olyan kiegészítendő kérdés, sem eldöntendő kérdés, amelyre önmagában válaszolna.

Mivel a partikula nem illeszkedik be a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért annak sérülése nélkül általában ki is hagyható. Törlésével a mondat szemantikai szempontból természetesen módosul.

A fokozó partikulák nem mindig hagyhatók ki a szerkezet sérülése nélkül (pl. *Csupa sara cipőd. 'Sár a cipőd).* Ilyenkor felvetődhet az a gondolat, hogy a partikulát az őt követő mondatrész részének tekintsük. Nem egyértelmű azonban, hogy a partikula az oka annak, hogy a mondatrész nélküle nem állhat *{Csupa kaland egy ilyen vállalkozás. - Kaland egy ilyen vállalkozás).*

A partikulák közé soroljuk azokat a modális szavakat, amelyek a modális alapérték kialakításában játszanak szerepet. Ha ezeket kihagynánk a mondatból, akkor megváltozna a mondatfajta, vagyis egy alapvető szintaktikai kategória (pl. *Bárcsak eljönnél!* - óhajtó mondat, a partikula kihagyásával a mondat már nem óhajtó többé, az intonáció megváltoztatásával kérdővé, illetve felkiáltóvá alakítható).

Partikula minden mondatfajtában előfordulhat, de az egyes csoportokra, illetve egyedekre jellemző, hogy vannak-e korlátozások ebből a szempontból. Például a *lega-*

lább partikuia ugyanabban a jelentésében minden mondatfajtában megjelenhet *(Pétert legalább felhívtam. Pétert legalább felhívtad? Bárcsak felhívna legalább egyszer! Legalább hívd föl Pétert! De legalább fölhívott!),* ugyanakkor a modális partikulak általában csak bizonyos mondatfajtákban fordulhatnak elő (pl. *bárcsak).*

A partikulak általában megelőzik, ritkábban követik (pl. *is)* azt a mondatrészt, amelyre vonatkoznak, szórendi helyzetük általában kötött.

Ehhez a mondatrészhez a partikulak szorosan tapadnak, ezért simulószonak (klitikumnak) is tartják őket. Ez a simulás azt jelenti, hogy a másik szóval együtt a partikuia egyetlen hangsúllyal ejtett egységet alkot. Bizonyosan ilyen az *is,* de a „simulás" nem általánosítható. Igaz, hogy értelmi hangsúly sosem eshet a partikulára, érzelmi nyomaték azonban igen, némelyik partikuia lehet hangsúlyos (pl. *Egyáltalán mi ez az egész?; Csak sikerült neki!).*

A partikulak fent bemutatott szórendi helyzete a tipikus előfordulásra vonatkozik, nem jelenti azt, hogy a partikulak többsége mindig elöl áll, például a *csak* hátra is vethető (pl. *Hápogjál, egy kicsit csak!).*

A partikuia mondatbeli helye is lehet kötött. Ilyen a rémakiemelő partikuia (a főhangsúlyos rész előtt), valamint az *-e* helyzete (amely a főhangsúlyos részt és az állitmányt tartalmazó részhez, többnyire az állítmányhoz, illetve az összetett állítmány segédigéjéhez csatlakozik; nem normatív használatban a puszta főhangsúlyos elemhez kapcsolódik). A többi partikuia állhat a mondat élén, illetve a nyilatkozatnak már ismert közlést tartalmazó részében.

2. Az egyes partikulafajták

2.1. A partikulak csoportjai. A már bemutatott két fő csoport tovább bontható. A csoportosítás szempontjai: *a)* funkció, *b)* előfordulás különböző mondatfajtákban, *c)* hatókor. A partikulak csoportjai:

partikulak

modális-pragmatikaiak	viszonyítok
- a modális alapérték jelölői	- becslő
- árnyaló partikulak	- fokozó
	- rémakiemelő partikulak

2.2. A modális-pragmatikai partikulak. A modális partikulak a beszélő attitűdjét jelölik, szerepük van a mondat modális értékének kialakításában. A pragmatikai funkció azt jelenti, hogy a partikulak egy része nem (vagy nemcsak) attitűdjelölő, hanem társalgásszervező (diskurzusjelölő) is lehet, kifejezhet a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálást is.

Mivel nem valóságábrázolók, ezért - bár szerepelhetnek kérdő mondatban - nem kérdezhetők, nem tagadhatók, és az őket befogadó mondat nem alakítható feltételessé *(ha..., akkor...* szerkezetűvé).

2.2.1. A modális alapérték jelölői

a) Szerepük az, hogy a mondatban jelöljék a beszélői viszony alapvető kategóriáit: a beszélő tudni szeretné, hogy valami fennáll-e vagy sem; a beszélő kívánja, hogy valami bekövetkezzék stb.

Egy eldöntendő kérdő mondat modális alapértéke például 'a beszélő tudni szeretné, hogy ....' sémával jellemezhető. Az eldöntendő kérdés egy mondatfajta, tehát szintaktikai kategória. Ennek kötelező eleme a kérdő intonáció vagy az *-e* partikula, ezek tehát a modális alapérték létrehozásához is nélkülözhetetlenek. Hasonló szerepet töltenek be a *vajon, ugye* partikulák.

Az *ugye* rendszerint utókérdésben is előfordul. Az utókérdésre az jellemző, hogy az előtte álló, kijelentő tartalmú és intonációs szerkezetű tagmondatot lényegében „utólag" modalizálja, módosítja a beszélői attitűd szempontjából. Ezzel társalgásszervező szerepet tölt be (lásd Az interakciós mondatszó). Ugyanebben a funkcióban más lexikai szófajú szó is megtalálható, például mondatszó, tagadószó, melléknév, főnév (pl. *Akkor holnap találkozunk, ugyelnemdelokélnemligazlnem igaz/jó/rendben* stb.?).

Az óhajtó mondat modális alapértekét a *bár, csak* ('bárcsak'), *bárcsak* partikulák jelölik, a mai magyar nyelvben már ritkábban használjuk ugyanebben a funkcióban a *vajha, ha* partikulat.

A *hadd* szintén óhajtó mondatban jelenik meg, és az engedélykérés aktusát valósítja meg megfelelő szintaktikai környezetben (felszólító módú, nem 2. személyű igéhez tapadva).

Vitatható, hogy önálló mondatfajta-e a felkiáltó mondat, hiszen pusztán az emocionális intonáció alkalmazásával más mondatfajtákból is megalkotható. Az azonban kétségtelen, hogy e mondattípus kialakításában az intonáción kívül lexikai elemek is szerepet kapnak: indulatszó és némely fokozó szerepű névmás (pl. *úgy/annyira/olyan nagyon szerellek)* jelenléte is felkiáltó mondatot eredményez. Ezeket nem tartjuk par tikuláknak, mivel más szóosztályokba jól beilleszthetők.

b) A funkcióból következően a modális alapérték jelölői csak meghatározott mondatfajtában fordulhatnak elő (lásd fent).

c) A hatókör a mondat rémája, vagyis új közléselemet tartalmazó része.

2.2.2. Árnyaló partikulák

a) Az árnyaló partikulák lehetnek a modális kiegészítő érték jelölői, kifejezhetnek megerősítést (pl. *Hallottam ám a dologról),* csökkentést, enyhítést (pl. *Neki ugyan mondhatod!),* korlátozást (pl. *Éppenséggel ez is elképzelhető).* Alkalmasak akarat és érzelem kifejezésére (pl. *Gyere már! Csakhogy látlak!).*

Jellemzőjük, hogy nemcsak attitűdjelölők, hanem a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálások, tehát pragmatikai elemek is lehetnek (pl. *Na ugye!; Bizony ám!),* lehetnek eszközei a kapcsolatfenntartásnak, kifejezhetnek rábeszélést, kiigazítást (pl. *Mondd csak!; Van az 18 méteres is).* Ezekben az esetekben a jelentés a pragmatikai funkcióval azonos, szituációfüggő.

Az árnyaló partikulákat más-más szerzők diskurzuspartikuláknak, pragmatikai, színező partikulák nak is nevezik a beszelt nyelv diskurzusaiban, a társalgásban betöltött szerepük miatt.

b) Általában több mondatfajtában is szerepelhetnek, leggyakrabban felkiáltó, kérdő és óhajtó mondatokban.

c) Hatókörük lehet a mondatnak egy részlete, akár egy szava is (pl. *Mit is kérdeztél?),* leggyakrabban azonban a mondat egészére vonatkoznak (pl. *Hiszen ez kész lakoma! Figyelsz te rám egyáltalán?).*

Árnyaló partikulák például: *akár, alkalmasint, ám, bezzeg, biz, bizistók, bizony, csak, csakhogy, ele, egyáltalában/egyáltalán, egyébiránt, egyszer, egyszerre, elvégre, éppenséggel, hiszenlhátlúszen, is, netalán/netalántán/tán, nemhogy, tulajdonképpen, ugye, ugyebár, úgyis, vajon, voltaképpen.*

2.3. Viszonyító partikulák

2.3.1. Becslő (inértékértékelő) partikulák

a) A becslő partikulák közelebbről határoznak meg valamilyen tulajdonságot, általában mennyiséget (pl. *mintegy/alig száz méternyire).* Nem tagadhatók közvetlenül, tagadható viszont az őket tartalmazó állítás *(Nem igaz, hogy mindössze két kilométert kell gyalogolnunk).*

b) Bármilyen mondatfajtában előfordulhatnak.

c) Hatókörük a közvetlenül utánuk álló elemre terjed ki.

Becslő partikulák például: *alig, cirka, csaknem, idestova, kerek, közel, legalább, legfeljebb, majd, mármár, mindössze, mintegy, úgy, vagy.*

2.3.2. Fokozó partikulák

a) Fokozati skálán helyeznek el valamilyen tulajdonságot, illetve valamilyen mércéhez viszonyítanak. Mondatbeli szerepük nagyon hasonló a fokhatározókéhoz, csakhogy a partikulák önmagukban nem felelhetnek sem a *mennyire?,* sem egyéb kérdésre. Tehát például a *nagyon* határozószó, a *nagyon jó* szintagmát tartalmazó mondatban fokhatározó (Mennyire jó? - *Nagyon),* az *irtó* azonban partikula (Mennyire jó? - **Irtó;* Jó? - **Irtó),* mivel semmilyen kérdésre sem lehet felelet. Az utánuk álló szóval együtt vagy önmagukban csak kivételesen tagadhatók (pl. *nem tiszta képtelenség; nem elég izgalmas),* általában tagadható viszont a teljes állítás.

b) Bármilyen mondatfajtában előfordulhatnak.

c) Hatókörük a közvetlen utánuk álló szóra terjed ki.

Fokozó-rangsoroló partikulák például: *borzasztó, csupa, egész, elég, felette, igen/igen-igen, inkább, irtó, képtelen, kutya, leginkább, legkevésbé, marlia, mérhetetlen, merő, nagy, teljes, tiszta, tök, vajmi, végtelen, veszett.*

2.3.3. Rémakiemelő partikulák

a) A rémakiemelő partikulák egyik jellemzője, hogy főhangsúlyt nem tartalmazó mondatba bekerülve az utánuk álló elemet a mondat főhangsúlyos részévé teszik, így egyértelműen kijelölik a mondat téma-réma tagolását. Például:

Az üzletben csak a 'könyvet néztem meg.
(téma) (réma)
Az üzletben ***a*** *könyvet csak 'megnéztem.* (= de nem vettem meg stb.)
(téma) (réma)

Az ilyen szűkebb értelemben vett rémaképzés a rémakiemelő partikuláknak csak egyik részére jellemző. Általános tulajdonságuk azonban, hogy meghatározott előfeltevéseket, kontextusfeltételeket (alkalmi, a beszédszituációból származó feltételeket) vezetnek be a mondatba, vagy valamilyen állítást képviselnek: a fenti példában azt, hogy valami a várakozásunkkal (pl. vásárlás az üzletben) szemben történik.

Általában tagadhatók, hozzátéve, hogy a tagadás szintén rémaképző művelet. Az *is* tagadása a *se, sem* alakkal történik.

b) Nincs korlátozás mondatfajta tekintetében.

c) A közvetlenül utánuk álló mondatszakaszra vonatkoznak, az *is* az őt közvetlenül megelőző mondatrészre.

Remakiemelő partikulák például: *csak, csakis, csupán, épp, főképp, főleg, is, kivált/kiváltképp, különösen, már, még, pont. pusztán.*

3. **Homonímia,** többszófajúság, **poliszémia**

Mivel a partikulák többnyire szófajváltással keletkeznek, ezért gyakran jönnek létre homonim vagy legalábbis poliszém alakulatok. A partikula ilyen esetekben összefügg etimonjával (azzal a szóval, amelyből származik), például az *is* vagy *csak* partikula kötőszói, a fokozó partikulák jelentős részének melléknévi, a *már* vagy *még* rémakiemelő partikula határozószói eredetével.

Az *is* például egy időben létezik kötőszói etimonjával (rémakiemelő szerepe ebből levezethető, modális jelentése azonban bonyolultabb pszicholingvisztikai folyamatok végterméke); a *csak* partikula en is helyettesíthető lehet korlátozó jelentésű kötőszóval (pl. *Csaknem tudom, mikor — De nem tudom, mikor),* a *mar* és a *még* partikulaként is időbeli előfeltevést vezet be a mondatba.

Az alapszófajoktól való elhatárolás megoldható a kérdésteszttel, mivel a melléknevek, határozószók stb. általában felelnek kiegészítendő kérdésre, a partikulák viszont semmilyen kérdésre sem válaszolnak. Ugyanez a szempont a módosítószóktól való elkülönítést is segíti, ugyanis a módosítószók - a modális partikulákhoz hasonlóan - a beszélő attitűdjét jelölik a mondatban, de úgy, hogy az abból megalkotott eldöntendő kérdésre magukban is teljes feleletet adnak (pl. *Megérnek a narancsok? - Talán).*

A partikula nem vesz részt morfológiai szerkezet megalkotásában, és ebből a szempontból jól elhatárolható a grammatikai szerepű viszonyszóktól. Nagyobb nehézséggel találjuk szembe magunkat kötőszó és partikula megkülönböztetésénél, mivel egyik szófaj sem önálló a kérdésteszt szempontjából. Ekkor csak azt tudjuk megvizsgálni, hogy a szó szerepe elsődlegesen kapcsoló-c vagy inkább a partikulákra jellemző (modális-pragmatikai, becslő, fokozó, rémakiemelő).

A fokozó partikulák nagy része több szófajú szó, másik lexikai szófajuk általában minősítő melléknév. A mondatba melléknévként kerülve fokozhatok, partikulaként viszont nem vehetnek fel fokjelet *(A tiszta/tisztább terítőt kérem* - melléknév, *Tiszta/*tisztább őrültség fagyban mezítláb sétálni* - partikula).

Némely partikula poliszém, több alcsoportba is besorolható, ezeket csak funkciójuk alapján különböztethetjük meg, például *Csak a szomszéd énekelt* (hangsúlytól függően): *'Csak a szomszéd énekelt* 'senki más'; *Csak a 'szomszéd énekelt* 'más nem történt' - rémakiemelő partikula; *Csak otthon lehetnék már!* - a modális alapérték elhagyhatatlan jelölője; *Énekelj csak valamit!* - rábeszélést fejez ki, *Ez a nap csak a mi napunk!* - 'igazán, aztán', tehát az utóbbiak árnyaló partikulák.

4. A partikulák kombinációi

A partikulák közül az árnyalók hajlamosak leginkább a más partikulákkal való társulásra. Példaképpen bemutatjuk a *csak* leggyakoribb partikula-együttállásait:

meg csak; csak még; már csak; tán csak, de csak; egyszer csak; hát csak; csak hadd; inkább csak; éppen csak; csak éppen; mégis csak; még csak nem is; bizony csak; csak bizony nem; csak elég (világos); *csak legalább; egyébként csak; hisz csak;* stb.

Szakirodalom

Doherty, Mónika: *Perhaps.* In: Studicn zum Satzmodus I. *Linguistische Studien A, \11.* Berlin, 1988.

Engel, Ulrich: *Deutsche Crammatik.* Múzsák Kiadó, Budapest, 1992[2].

Fábricz Károly: Az *-e* kérdő partikula. *Nyr.* 1981.447-51.

Fábricz Károly: Az *is* mint kötőszó és mint partikula. *MNy.* 81 [1985]: 79-82.

Fábricz Károly: A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29-30. Szeged, 1985-1986.107-14.

Fábricz Károly: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben.* Kandidátusi értekezés. Szeged, 1987.

Fábricz Károly: Where Does the Function and Meaning of Modal Particles Come From? In: Weydt, H. (Herausg.): *Sprechen mit Partikein.* Berlin, 1989. 378-87.

Fülei-Szántó Endre: A modalitás logikai és szemantikai modelljéről. *NytudErt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 148-55.

Helbig, Gerhard: *Lexikon deutscher Partikein.* VEB Verlag, Leipzig, 1988.

Helbig, Gerhard-Hclbig, Ágnes: *Lexikon deutscher Modalwörter.* Langenscheidt, Leipzig, 1993.

Juhász Dezső: A módosítószók. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 501-13.

Juhász Dezső: A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/l. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 815-38.

Kálmán Laszló-Nádasdy Kálmán: A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 393-467.

Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 283-305.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 131-9.

Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.

Kiefer Ferenc: A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88 [1986]: 3-37.

Kiefer Ferenc: Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38 [1988]: 107-25

Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1.* Budapest, 1990.

É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. *NytudErt.* 116. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Kocsány Piroska:/! *mondás mint szövegtípus.* Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1986.

Kummer, Manfréd: *Modalpartikeln.* Bonn, 1989.

Levinson, Stephen C: *Pragmatics.* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Palmer, F. R.: *Mood and Modality.* Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Zwicky, Arnold M.: Clitics and particles. *Language* 61 [1985]: 283-305.

A névelő

1. A névelő általános jellemzése

A névelő viszonyszó, funkcionális-szemantikai szempontból a determinánsok osztályába tartozik (vö. A főnév 7.), lehetővé teszi, hogy a főnév egy meghatározott egyént, dolgot stb. jelöljön. A determinánsok szemantikai kontrasztokat fejeznek ki (pl. határozottság - határozatlanság, egyediség - általánosság). Helyzetük a névelőével azonos: megelőzik a főnevet vagy a főnévi szerkezetet (pl. *ezlaz a sütemény, eme/ama sütemény, néhány sütemény).* A determinánsoknak és a főnévi szerkezet egyéb összetevőinek szórendje kötött vagy viszonylag kötött (pl. *[Pistinek [az a [három [marcipános süteménye]]]], *az a Pistinek három marcipános süteménye* stb.).

Nemcsak főnév, illetve főnévi szerkezet, hanem főnévi névmás előtt is állhat névelő: *az egyik, a/egy másik,* hozzátéve, hogy ennek hátterében kihagyást feltételezünk (pl. *az egyik palánta —>az egyik).*

A névelő alapvetően a határozottság - határozatlanság, ismertség - nem ismertség kontrasztját fejezi ki, logikai szerepű viszonyszó. Jellemzője (egyben a többi determinánstól megkülönböztető tulajdonsága), hogy nem lehet mondatrész, nem toldalékolható és - sajátos kivételektől eltekintve - mindig hangsúlytalan.

Sok nyelvben nincs névelő (pl. az oroszban) vagy, ha van is megfelelője, mint artikulus nem a főnév előtt, hanem a főnév után, vele egybeírva áll (pl. a svédben, bolgárban) (vö. A mai magyar nyelv szófaji rendszere 3.4.1.). A névelő, Ml artikulus mindenképp hangsúlytalan (klitikum, azaz simulószó).

A magyarban a határozott névelő és a mutató névmás funkcionális rokonsága eredetükkel magyarázható, a határozott névelő ugyanis jelzői helyzetű főnévi mutató névmásból keletkezett. A határozatlan névelő pedig az *egy* (vö. *egyik)* határozatlan névmástól, illetve az *egy* számnévtől különült el szófajilag.

Van olyan felfogás is, hogy a névelők egyik része determináns, másik része pedig kvantor, azaz mennyiség-, mértékjelentést kapcsol a főnévhez, illetve azt fejezi ki, hogy valamely egyed, tulajdonság általánosan ervenyes, vagy egzisztenciális operátor: arra utal, hogy a megnevezett egyed létezik. Például általános érvényt fejez ki a névelő itt: *Az oroszlán ragadozó,* mivel az állítás minden oroszlánra igaz (generikus névelő).

Határozott és határozatlan névelő megkülönböztetése részben tehát szemantikai (a határozott névelő a főnév határozottságát, a határozatlan névelő pedig a főnév határozatlanságát jelöli), részben grammatikai alapon történik: a tárgyas szintagmában a bővítmény irányítja a határozottságbeli egyeztetést (határozott tárgy -» határozott ragozás: *áfát nézi;* határozatlan tárgy -> általános ragozás: *egy fát néz0).*

Mivel a névelők jelölhetik az ismert - nem ismert oppozíciót is, vizsgálatuk a szöveg tematikus előrehaladása (tematikus progressziója, téma-réma hálózatának kiépülése), a szöveg kohéziója szempontjából is fontos.

A névelők rendszere valójában nem kéttagú: határozott névelő - határozatlan névelő. A névclőtlenségnek is van funkciója, tehát része a rendszernek. A névelőtlenséggel jelölhetjük például azt, hogy a főnevet generikus[1] értelemben használjuk (pl. *Fiú nála jó jegyet nem kaphat* - az állítás bármely fiúra igaz). Névclőtlenséggel éppen ezért gyakran találkozunk általános érvényű bölcsességek megfogalmazásában.

2. A határozott névelő

2.1. A határozott névelőnek **alakváltozatai** vannak, ezek a szűkebb környezetben, az egy hangsúllyal ejtett szókapcsolatban kizáró helyzetűek: *az* jelenik meg, ha az őt követő szó magánhangzóval kezdődik *(az eresz, az első szakadék), a* alakváltozat jelentkezik mássalhangzóval kezdődő szó előtt *(a kandalló, a savanyú alma). A* határozott névelő szerepe a határozottság, ismertség jelölése.

2.2. **A határozottság, ismertség jelölésének esetei**

a) A főnév a **világról való tudásunk alapján** ismertnek tekinthetőt jelöl, például közismert dolgot: *Az adónak ma már több fajtájával kerül közvetlen kapcsolatba minden állampolgár;* elvont fogalmat: *A beiskolázás nagy terhet ró a családokra;* kategóriát, fajtát, rendszertani osztályt stb.: *A halak a gerincesek törzsébe tartozó osztály;* történelmi eseményt, korszakot: *az 1848-49-es forradalom és szabadságharc; a reformáció;* természeti jelenségeket, tulajdonnévvel megnevezett egyedet, például hegyet, folyót, tájat *(a Bükk, a Tisza, az Alföld),* államot *(a Magyar Köztársaság),* címeket, intézményt, műalkotást *(az Élet és Irodalom; a Katona József Színház; a Római híd Mosztárban).*

Mivel az ilyen főnév eleve határozott fogalmat jelöl, ezért ilyenkor a névelő prezentáló szerepéről beszélünk. A névelő nem a határozottá tevés műveletét jelöli, hanem az ismertnek tekintettséget.

b) A főnév jelöltje **a szituációból ismeretes (pl.** *Várj meg a kijáratnál!; A legfelsőt szeretném; Ez még az éjjel történt),* a névelő tehát a deixisben[2] játszik szerepet. A deiktikus szerep azt jelenti, hogy a jelölő közvetlenül a beszédhelyzet valamely elemére (személy, a beszédhelyzet időbeli, térbeli körülményei stb.) utal.

c) A főnév jelöltje a **kontextusból[3] ismert** fogalom. A szövegkörnyezet lehet előzmény *(Egy nyuszi ül a fűben. A kis ugrifüles ...),* ilyenkor a névelős főnév vagy főnévi szerkezet visszautaló (anaforikus) szerepű. Az ismertség származhat a névelős főnév utáni szövegrészből is *(Senki sem látta a gyereket, aki elszökött otthonról),* ez a névelő előremutató (kataforikus) használatát mutatja.

Az adott kategóriára (csoportra, fajra stb.) általánosan jellemző, minden egyedére érvényes.
A deixis a beszédhelyzet valamely elemére (ritkábban a szöveg egy részletére) való rámutatás, rámutatásszerű utalás.
A kontextus szűkebb értelemben (mint fent is) a szövegkörnyezetet jelenti, tágabb értelemben a szöveg verbális és nem verbális környezetének összefoglaló neve.

A határozott névelő tehát jelölheti a szöveg témáját, a már ismert közlésrészt. így funkcionálisan elkülönül a határozatlan névelőtől, amelynek az új tartalom, a réma jelzése a fő szerepe (lásd 3.).

A határozottságnak, ismertségnek más nyelvi jelölői is vannak, amelyekkel a határozott névelő kombinálódhat (pl. *a sapkám; az enyém; az én sapkám; azokat a kérdéseket),* bizonyos esetekben a névelő el is maradhat.

A névelőhasználatot konvencionálisnak is szokták nevezni akkor, amikor a főnév eleve határozott, tehát például tulajdonnevek előtt. Előfordul az is, hogy a névelős szerkezet inkább idiomatikus (kötött, rögzült forma, a termékeny művelettel levezethető ellentéte) (pl. *Mi a csoda/szósz/stb.'.),* vagy beszélői viszonyt fejez ki *(A Nagy prof mondta),* ilyenkor nyomatékot is kaphat a névelő *(Nálunk ő a főnök* - kiemelve, hogy egyetlen főnök van: ő).

2.3. Az egyedítés (identifikáció) eszköze is lehet a határozott névelő. Az egyedítés az ismertség fenti típusaival együtt jelenhet meg (pl *a bérlő:* a beszélő számára ismert: *Megjött a bérlő;* a hallgató számára a szituációból ismert: *Hadd mutassam be az új bérlőnket;* a kontextusból ismert: *Egy agglegény költözött az alattunk levő lakásba. Az új bérlő...).*

3. A határozatlan névelő

3.1. A határozatlan névelő egyalakú: *egy.* Számnévi eredetével függ össze, hogy csak egyes számú főnévvel állhat, és nem járulhat megszámlálhatatlan jelentéselemmel rendelkező főnévhez *(*egy elvek/víz/szabadság).* Ha ezek a főnevek mennyiséget, mértéket kifejező jelzőt vesznek föl, akkor tapadhat határozatlan névelő a főnévi szerkezethez *(Egy kis vizet kérek).*

3.2. A határozatlanság alapvető típusai

a) A jelölt nem határozható meg. Ekkor a névelő jelentése 'valamilyen, valamiféle, bármilyen' (pl. *Láttam egy macskát a kapunál).*

b) A jelölt közelebbről is meghatározható, a névelő 'egy bizonyos, egyik' jelentésben szerepel (pl. *Egy barátom azt mondta, hogy ...).*

3.3. A határozatlan névelő funkciói. A határozatlan névelő alapvető szerepe a határozatlanság, nem ismertség jelölése.

a) Jelölheti valamely egyedi főnév **határozatlanságát** (pl. *Elmennék megnézni egy jó filmet).*

b) Jelölheti, hogy valamely kategória, faj stb. egyetlen képviselőjéről vagy az egész csoportról (generikusan) van szó (pl. *Egy antibiotikum addig lehet hatásos, amíg ...). A* főnév jelöltje ilyenkor a világról való tudásunk alapján ismertnek tekinthető.

c) A főnév jelöltje a szituációból válik ismertté (pl. *Van egy apró ajándékom a számodra* - az ajándékot ekkor vagy ezután adjuk át, a főnév jelöltje ebből a gesztusból válik ismertté).

d) A határozatlan névelő egyik legfőbb szerepe a mondat (szöveg) rámájának, a még nem ismert tartalmi mozzanatnak a jelölése. Ezért gyakran fordul elő szövegkezdetben, mondatok élén (pl. *Egy ember megy a sivatagban; Volt egyszer egy mackó; Az asztalon egy levél hevert).*

A főnév jelöltjének lehet határozott a referenciája (a valóságra való vonatkozása), például: a *Vettem egy kutyát* tárgya egy konkrét kutyára vonatkozik, nyelvtanilag mégis határozatlan, a névelő szerepe ugyanis épp az új közlésegység jelölése, a hallgató számára 'még nem ismert jegy hordozása

Határozatlan névelő gyakran szerepel kijelentésekben anélkül, hogy határozatlanságot, nem ismertséget fejezne ki. Például értékelésben, definíciókban, meghatározásokban *(Az élet egy pillanat)*.

4. A neveletlenség

4.1. A határozott névelő elmaradásának okai

a) **A jelentéstartalom.** Nincs határozott névelő a főnév előtt azért, mert az eleve határozott, például személynév, személyes névmás, egyedet jelölő főnév. A tulajdonnevek ugyan mindig egyedet jelölnek, névelőzésük mégis ingadozhat (lásd 2.2. *a)*. Általában nem teszünk névelőt jelző nélküli megye-, város-, ország-, világrésznév elé (vannak kivételek, például: *az ArktiszlAntarktisz)*.

Elmarad a névelő, ha a főnév generikus értelemben szerepel (pl. 0 *Béka nem ugrik ekkorát)*.

Szólásokban, közmondásokban, általános érvényű bölcsességekben is elmaradhat a névelő *(0 Szem nem maradt szárazon; 0 Ember tervez, Isten végez)*.

Névelőtlen a funkcióigés szerkezetnek igekötőhöz hasonló szórendi viselkedésű főneve *(parancsot ad, sztrájkba lép),* és névelő nélkül jelennek meg az ezekhez közel álló, a cselekvést általánosan (a vonzat konkrétságától megfosztva) jelölő igei alaptagú szószerkezetek *(levelet ír, újságot olvas),* mivel ezekben a főnevek szintén generikus használatúak.

b) **A grammatikai helyzet.** A mondatrészi szerep és a morfémaszerkezet is megkívánhatja a névelő elmaradását. Ilyen a dativus possessivust, a birtoklást kifejező részeshatározót tartalmazó szerkezetben az alany szerepe *(A kutyának volt bolhairtó nyakörve - *a bolhairtó nyakörve). A* birtokos személyjel a határozottság morfémaszintű jelölője, ezért ingadozhat a névelőhasználat birtokos személyjeles főnév előtt *(a boldogságodért - boldogságodért megtenném; a barátnőm esküvőjén - barátnőm esküvőjén)*.

c) **A közlési szándék.** A megszólításokban nem használunk határozott névelős főnevet *(Doktornő!; Na de kedves barátom, ...).* Hasonlóképpen reklámok jelmondataiban, újságok főcímeiben is gyakran elmarad a névelő *(Háziasszonyt tűzhelyéről...; Benzin olcsóbban),* s jellemző ez az úgynevezett távirati stílusra is.

A mondat téma-réma szerkezetében a réma szerepű főnév vagy főnévi csoport elől maradhat el a határozott névelő (pl. *János 0 'autóval indult útnak)*.

4.2. A határozatlan névelő elmaradásának okai. A határozatlan névelő használata tilos többes számú főnév, egyént jelentő tulajdonnév és főnévi névmás előtt *(*egy bolygók/ Jupiter/tiéd)*.

A szabály megszegésének hátterében a beszélői viszony, értékelés kifejezése áll, az efféle szerkezeteknek sajátos stílusértékük van: *Nicsak, hisz ez a fiú egy Petőfi!* (köznevesülés); *Egy Árpádfy nem tehet ilyet* ('a név kötelez' - családhoz tartozás nyomatékosítása); *Egy Kossuth másképp politizálna* (a névhez kapcso-

lodó értékek által meghatározott kategóriaként jelenik meg a tulajdonnév); *Ne tessék tévedni, ez itt nem egy Amerika!,* a *nem egy nagy számija film* típusú szerkezeteket állítmányi helyzetben a nyelvművelés idegenszerűnek bélyegzi, kirekeszti a normatív használatból.

A tulajdonnév érintkezésen alapuló névátvitelben vonatkozhat például műalkotásra, s ekként veheti fel a névelőt *(Ez egy valódi Mondrian).*

Elmaradhat a névelő a közlés rámájának főneve, főnévi szerkezete elől is (pl. *0 Angyalt láttam álmomban; 0 Megvadult kutya rontott* ***a*** *várakozókra).* Általában nevelőtlen a jellemzést kifejező főnévi állítmány *(Z. 0 postás/miniszterelnök).*

5. Az anyagnevek és a névelőzés

Az anyagnevek (és az elvont főnevek) általában névelőtlenek *(vasból van),* de anyagfajtaként, a kategória megnevezésekor vagy jelzővel való megszorítás esetén természetesen állhatnak határozott névelővel *(A vas nehézfém; A/Egy jó vas könnyen hajlik),* és felvehetnek határozatlan névelőt is, ha az anyag meghatározott mértéknyi egységét fejezik ki *(Kérek még egy vasat).* Táblázatban:

	Általános használat	**Fajtaspecifikus használat**	**Mérték kifejezése**	**Témaszerep**
a/az	*A bor italféleség.*	*A száraz bort kedvelem.*	-	*A bort meg meg iszom.*
egy	-	*Ez egy jó bor.*	*Egy bort még meginnék.*	-
0	*Bort innék.*	-	-	-

6. A névelős szerkezet szórendje

6.1. A névelő mindig főnévhez, főnévi névmáshoz, alkalmilag főnevesült egyéb lexikai szófajú szóhoz kapcsolódik (a továbbiakban egyszerűen: főnévhez). Ha a főnévnek nincs bővítménye, akkor a névelő közvetlenül megelőzi *(az/egy egér).*

6.2. Halmozás. Ha több főnév azonos mondatrészszerepbe kerül, s így halmozódik a mondatban, akkor a névelőt (ha van) kulon-kulön kapcsoljuk a főnevekhez (pl. *láttam az egeret és a macskát; egy egeret és egy macskát is).* Ha a főnév jelzői szerepű mondatrész, akkor elég csak az első tagot névelőzni *(A/egy kutya, macska, nyúl etetése nem jelenthet komoly gondot kertes házban).*

6.3. A főnévi szerkezet és a névelőzés. A főnév tipikus bővítménye a jelző, ezért részletesen a jelzős főnévi szerkezet szórendjét vizsgáljuk meg.

Általában igaz az, hogy a kivételes tárgyi bővítmény vagy határozói bővítmény esetén is megelőzi a névelő a főnévi csoport egészét *(A [bútort pakolásban] szörnyen elfáradtam; Egy [tea nálad] mindig jót tesz nekem).*

A főnévhez kapcsolható jelzők tipikus sorrendje:



Hagyományos ágrajzzal:

ceruzája

[a] gX[e].[r]£kn?k ez a négy kihegyezett
•'birtokos •'kijelölő Jmennyiség •'minőség

A bővítmények a mondat azonos szintjén helyezkednek el, tömbösödésüket zárójellel szemléltetjük. A *ceruza* alaptag névelője a kijelölő jelző után áll, de ha például nincs benne kijelölő jelző, akkor a határozott névelő a minőség- és a mennyiségjelző elé kerül.

A bővítmények valamelyikének (illetve ha a bővítmények maguk is szerkesztettek, akkor a szerkesztmény elemeinek) saját névelője is lehet fpl. fent *a gyereknek).*

Határozatlan névelő esetén *(egy ceruza)* a szerkezetben nem lehet számnévi (legfeljebb csak mértéknévi) mennyiségjelző, tilos a kijelölő jelző (ha az megjelenik, akkor az *egy* már nem névelő, hanem számnév):

[(a gyereknek) egy [csomó [kihegyezett ceruzája]]]
•'birtokos J mennyiség J minőség

A tipikus szórend akkor sem változik, ha a szerkezet bármely eleme tovább bővül, például *[(a gyereknek) egy [((már régen) kihegyezett) ceruzája]] (megint itt maradt),* ahol a *már régen* időhatározó a minőségjelző bővítménye, egy szinttel mélyebben helyezkedik el a mondatban.

Értelmező esetén az értelmezett és az értelmező névelője vagy azonos, vagy eltérő típusú (pl. *Megnéztem a fényképeit, az összesét; Találkoztam egy igazi úriemberrel, a nagyapáddal).*

A szórendet befolyásolhatja az érzelmi nyomaték is, például *Furcsa egy történet ez!*

Szakirodalom

Eisenberg, Péter: *Crundrifi der deutschen Crammatik*. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989.

B. Fejes Katalin: A szintagmabokor harmadik fajtája. *Nyr.* 118 [1994]: 437-44.

I. Gallassy Magdolna: A névelők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/l. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992 716-71.

Imre Samu: A névelő. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 268-80.

Kiefer Ferenc: A magyar összetételek tipológiája. In: É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 268-73.

Rácz Endre: A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.) *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 91-6.

Velcsov Mártonné: A névelő. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988[7]. 70-6.

Weinrich, Harald: *Textgrammatik der deutschen Sprache.* Dudenverlag, Mannheim, 1993.

A tagadószó

1. A tagadószó meghatározása

A tagadószó olyan szó, amellyel a mondatban lévő állítás egészét vagy egy részletét tagadjuk. A *nem, ne* tagadószókkal tehát egy logikai műveletet hajtunk végre, ebből következőleg kapcsolata a tagadott mondategységgel nem morfológiai, nem is szintaktikai, hanem logikai-szemantikai.

A tagadószót logikai szerepe alapján logikai szónak, logikai vagy propozicionális operátornak, igazságfunktornak is nevezi a szakirodalom.

Különbség van azonban negáció és nyelvtani tagadás között. Számos tagadószót tartalmazó mondat ugyanis nem fejez ki negációt, az igaz állítást nem alakítja hamissá, a hamisat igazzá (pl. negáció: *Péter nem hűségesebb Jánosnál* = nem igaz, hogy Péter hűségesebb Jánosnál; nem negáció: *Némelyik férfi nem hűséges,* mert nem a *Némelyik férfi hűséges* negációja, hiszen mindkét állítás igaz).

Tagadni nemcsak az állítást lehet, hanem például a beszédaktust *(Nem kérdezte, hogy...)* és a formát is *(Az nem párjajozás, hanem párbajozás).* Nyelvtanilag természetesen az utóbbi példák is mondattagadást tartalmaznak.

Ha a tagadott állítást eldöntendő kérdésként fogalmazzuk meg, akkor erre a tagadószó teljes értékű feleletet ad *(Péter nem vette feleségül Jolit —> Péter feleségül vette Jolit? - Nem).* Ebben a szerepben interakciós mondatszónak is tekinthetjük, hozzátéve, hogy szintaktikai és szemantikai szempontból a mondatbeli és a tagolatlan mondatként megjelenő *nem* semmiben sem különbözik egymástól

A tagadószó természetesen nem toldalékolható, nem bővíthető és nem lehet mondatrész.

2. A tagadószó a mondatban

2.1. *A ne* tagadószó csak tiltást, megengedést (deontikus modalitást) vagy óhajt, akaratot (buletikus modalitást) kifejező mondatokban jelenhet meg (pl. *Ne idd meg a kávémat!; Ne legyen a nevem Pista, ha ez nem igaz!; Ne főzzek valamit?; Ki ne akarná?!)* (vö. A mondattan általános kérdései 4.2.). Használata a modalitás[1] szempontjából kötöttséget mutat anélkül, hogy a tagadásnak szerepe volna a modális alapérték kialakításá-

[1] A modalitás jelentéstani kategória, szűkebb értelemben a beszélőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát jelenti. Tehát például egy eldöntendő kérdés modális alapértéke: a beszélő tudni szeretné, hogy az x tartalom igaz-e vagy sem, fennáll-e vagy sem. Modális értéket hordoz minden elem a mondatban, amely a beszélő attitűdjét fejezi ki (módosítószók, modális-pragmatikai partikulák stb.).

ban. A *nem* használata kiegészíti a *ne* alkalmazását, például csak a *nem* szerepelhet kijelentésben, nem fordulhat elő viszont tiltásban (mert ez a *ne* szerepkörébe tartozik).

A tagadás, a negatív pólus megjelenését nem csak a valóságábrázolás *(Nem süt a nap),* a polémia *(Nem érdekel)* vagy a mondatszerkezet idézheti elő (pl. *Nem 'leveszem a kalapomat, hanem a fejemen hagyom - nem ..., hanem* kötőszópárral szerkesztett ellentétes mellérendelés). Vannak negatív polaritást kiváltó elemek, például határozószók *(többé, az égvilágon),* a legminimálisabb értéket kifejező mennyiségjelölő szavak, szókapcsolatok *(egy árva, egy vacak, egy huncut fillérem sincs),* partikulák *(egyáltalán),* amelyek csak negatív mondatban fordulhatnak elő.

2.2. A tagadószó **hatóköre** az a mondatszakasz, amelynek a hangsúlyát a tagadószó átveszi.

(1) *Péter 'nem festette le a barátnőjét.*
(2) *Péter 'nem a barátnőjét festette le.*

Ugyanez történik, ha a mondatban több tagadószó van *(Péter 'nem a barátnőjét nem festette le),* ilyenkor a hatóköri viszonyokat a hangsúly és a sorrend együttesen határozza meg.

Fölmerülhet, hogy (1) és (2) mondat két eltérő típusú tagadást tartalmaz, (l)-ben az egész mondatot tagadjuk, míg (2) ben csak egy összetevőjét. Ez a különbségtétel grammatikai szempontból nem indokolható egyértelműen. Van különbség a két mondat jelentésében: éppen az, hogy (2) magában foglalja (l)-et is, de ezen túl egy másik állítást is sugall ('hanem valaki mást'). Bizonyos esetekben azonban jelentéskülönbség sincs, például: *Nem minden nő hűséges — Nem hűséges minden nő.*

A kétszeres tagadás (pl. *Nem láttam senkit)* két tagadást rejt magában. A *Nem láttam mindenkit* mondat mást jelentene ('volt valaki, akit nem láttam'), egyszeres tagadással tehát nem juthatunk el a fenti állításig ('nem igaz, hogy volt valaki, akit láttam'), ahhoz az általános névmásnak (univerzális jelölőnek) is tagadó formában, pontosabban tagadó általános névmással *(senkit,* lásd A névmások 6.) kell megjelennie.

3. A tagadószó érintkezése más szófaji kategóriákkal

A tagadás általánosabb művelet annál, hogy pusztán egy szófajhoz kötődjék: megjelenhet morfémaszinten (pl. *-talán* fosztóképző), szószinten (több szófajban is, pl. *nincs* ige; *senki, sehány, anélkül* névmás; *nem - hanem, nehogy* kötőszó; *se, sem* partikula; *dehogyis), korántsem* módosítószó; vagy a szavak jelentésében: *csúnya* — 'nem szép'; stb.), mondatok szavasulásaiban (pl. *nemtudomkit, sohanemvolt, végenincs),* mondatszinten *(Nem?)* és beszédaktusokban *(Nem-nem!* 'ilyet nem csinálunk', például tiltásban, rendre- vagy elutasításban; *Ez jó, nem?* utókérdésben).

A névmásoktól jól elkülöníti a tagadószót az, hogy nem lehet mondatrész, a névmások viszont bekerülhetnek ugyanazokba a szintaktikai helyzetekbe, amelyekbe „helyettesített" szófajuk.

A partikulák semmilyen kérdésre sem felelhetnek, velük szemben a tagadószó eldöntendő kérdésre teljes feleletet ad. Számos közös vonása van azonban a tagadószónak és a rémakiemelő partikulának. Például az, hogy a tagadószó szintén kiemeli a mondat rémáját, és feltételez valamilyen előzményt, kontextust, vagy kapcsol valamilyen állítást a mondathoz (lásd a fenti apró betűs részben).

A módosítószók beszélői attitűdöt jelölnek, ezért - ha tagadást fejeznek is ki - a mondatot nem valóságábrázolóvá alakítják (pl. *Aligha fontos ez neked; Korántsem véletlen, hogy így történt)*[2]. *A* tagadószó a mondatban lévő állítás része, vagy azon végez műveletet, nem modalizálja a mondatot a fenti értelemben (azaz nem teszi nem valóságábrázolóvá, például a *Szeretem az almát. Nem szeretem az almát* egyaránt valóságábrázoló mondatok).

A tagadószót akkor sem tartjuk modális-pragmatikai jelölőnek (mivel nem beszélői attitűdöt vagy a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálást jelöl), ha a beszédaktust tagadja (pl. *Nem állította, hogy..., Nem ígérte meg, hogy...),* ez nyelvtanilag olyan mondattagadásnak minősül, amely a valóságábrazolást nem befolyásolja.

A tagadószó azonban előfordul pragmatikai funkcióban, diskurzusjelölő szerepben (pl. *Érdekes, nem?; Nem innál velem egy teát?;* ha házasságkötést hiúsít meg az anyakönyvvezető kérdésére adott nemleges válasszal). A tagadószó gyakran része idiomatikus szerkezeteknek *(Hogy is ne!; Csak nem?; Nem mintha ..., de ...).* A pragmatikai szerepű előfordulásokban a tagadószó rokonítható a partikulákkal *(Gondolkoztál ezen egyáltalán?),* módosítószókkal *(Téged talán nem érdekel?),* interakciós mondatszókkal (lásd A partikula 2.2.; Az interakciós mondatszó, A módosítószó 1.3.).

Valószínűnek tartjuk, hogy ebben a hasznalatban a szófajisag másodlagos, lényegesebb összetartó erő a jelentés és a társalgásszervező (diskurzusszervező, -jelölő) funkció.

Szakirodalom

Hunyadi László: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban.* Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1981.

Hunyadi László: A kétszeres tagadásról a magyarban. *ANyT.* XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 65-73.

Hunyadi László: A nyelvi polaritás kifejezésének lexikális és grammatikai esetei. *MNy.* 82 [1986]: 65-72.

Károly Sándor: A mondatfajták. Az állító és a tagadó mondat. In. Tompa József (szerk.):^4 *mai magyarnyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 48-55.

Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1.* Budapest, 1990.

Kocsány Piroska: *A mondás mint szövegtípus.* Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1986.

Pólós László-Ruzsa Imre: *A logika elemei.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

Rúzsa Imre: *Logikai szintaxis és szemantika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

Schiffrin, Deborah: *Discourse markers.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

G. Varga Györgyi: Mondatok szó értékben. *MNy.* 74 [1978]: 440-5

Velcsov Mártonná: A módosítószó. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988[7]. 63-5.

A nem valóságábrázoló mondat jellemzője, hogy nem kérdezhető, nem feltételezhető és általában nem tagadható. A valóságábrázoló mondatokon ezek a műveletek végrehajthatók.

A MONDATSZÓK

A mondatszók általános jellemzői

1. A mondatszó fogalma

A mondatszó összefoglaló elnevezés, szófaji osztály, amely több alosztályra bontható. A mondatszók általános jellemzője, hogy vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szervetlen elemeként fordulnak elő *(Jaj!; Jaj de szép ez az album!).* A mondatszók tehát önálló közlésegységek, olyan egyszavas mondatok, amelyeket állandó alakjuk, szóformájuk és gyakori használatuk miatt a szótár részének, lexémának tekintünk. Indulataink például sokfélék, *ajaj* indulatszóhoz hasonló hangsort gyakran mondunk ki önkéntelenül is, mégis ezeknek csak egy részét rögzíti az ÉrtSz. (pl. *jaj, hja; aj, ajaj;* van *hm, hmm,* de nincs a szótárban *ö-ö-ö),* helyesírását pedig az AkH. szabályozza. A mondatszók funkcióját csak nagyon általánosan tudja rögzíteni a szótár, mivel kommunikációs-pragmatikai jelentéssel rendelkeznek, vagyis nyilatkozatbeli jelentésüket csak a konkrét beszédhelyzetben nyerik el (pl. a *jaj* helyzettől függően egyaránt lehet öröm, elragadtatás, megdöbbenés, elutasítás, fájdalom, ijedtség kifejezője, a *hm* jelölhet töprengést, hezitálást, de lehet kétkedő reakció is a társalgásbeli előzményre), kivételek ez alól a hangutánzó mondatszók. Az idetartozó szavak szófajisága tehát más szófaji osztályok (az alapszófajok és a viszonyszók) elemeihez viszonyítva erősebben függ a beszédhelyzettől.

Mivel a mondatszók önálló, tagolatlan egységei a közlésfolyamatnak, ezért nem vesznek fel inflexiós morfémákat, vagyis jeleket és ragokat. Képzők azonban általában járulhatnak mondatszókhoz.

A *mondatszó* terminust Kelemen József monográfiája honosította meg a magyar szakirodalomban Korábban a latin *intetjectio* elnevezést alkalmazták: *interjekció,* vagy ennek tükörfordítását: *közbevető, közbevetés.* A szófaji osztály másik, talán legelterjedtebb elnevezése az egyik alosztály jelentéséből kiindulva: *indulatszó* (alighanem a német *Empfindungswort* mintájára). Mint látni fogjuk, az indulatszó a mondatszóknak csak egyik alosztálya, nem alkalmas a teljes csoport megnevezésére.

2. A mondatszók alakja

A mondatszók morfológiailag általában nem tagolhatok és nem ragozhatok. Van azonban néhány kivétel, amelyben töredékes személyjelolés jelentkezik (pl. *nesze - nesztek, ne - tietek, szervusz - szervusztok).*

A morfológiailag tagolható mondatszók alakilag lehetnek képzettek, például *nyugi, koszi; ácsi,* a képzést ezekben az esetekben rövidülés előzte meg. Az alapszó maga is lehet mondatszó, például *hékás, csihi-puhi, hóc-hóc.* Képzőket leggyakrabban állathivogató szavak vesznek föl *(tubi-tubi, bari).*

Az alaktanilag elemezhető mondatszók másik része szóösszetétellel keletkezett, például ismétléssel *(aj ->ajaj, dá ->dádá;hó ->hohó, hohoho),* összeforrással *(csuhaj, hejhó, hajrá, nos; íme).* Valószínűleg mondatszó vagy ige és nyomósító partikula összeforrásából jött létre a *nosza,* a *nesze* és az *addsza.* Ikerítéssel keletkezett mondatszókra nagy számban találunk példát a gyermeknyelvi és az élettelen dolgok hangadását kifejező szavak között (pl. *ejnye-bejnye, irgum-burgum; diir-duir, piff-paff-puff).*

Az alaktani tagolás nem mindig egyértelmű. Például: a *csihi-puhi* egyaránt lehet ikerszó és a sorrendiség alapján (egymásutániságban) összeforrt összetétel is, a *hajaj* lehet ehhez hasonló összeforrás, de módosított kettőzés is.

3. A mondatszók a mondatban

3.1. A mondatszók önálló, egyszavas tagolatlan mondatok vagy tagmondatok, de lehetnek szerkesztett tagolt vagy tagolatlan mondatok elemei is. Önálló mondatként tökéletesen mutatják szófaji jellemzőiket. Más tagmondatokkal, tagolt szerkezetekkel kapcsolatba lépve azonban a mondatszók funkcionális és szerkezeti sajátságai módosulhatnak.

3.2. A mondatszók tagmondategyüttesben. A mondatszó lehet tagmondat, amely egy másik tagmondattal összekapcsolódva formailag összetett mondatot alkot. A tagmondatok között állhat alárendelő kötőszó, de ez nem azt jelzi, hogy a tagmondatok kapcsolata szintaktikailag is alárendelő *(Jaj, ha láttad volna!; Ó, hogy fáj ez nekem!; Jaj, hogy innen miért nincs visszaút!).* Valójában az első két példában nincs is kötőszó: a *ha* modális, a *hogy* fokozó partikula; a harmadik mondatban pedig nincs a kötőszónak szintaktikai kapcsoló szerepe, a második tagmondat önálló felkiáltó mondat is lehet *(Hogy innen miért nincs visszaút!).*

Az utolsó példával jelzett, alárendelő kötőszóval kezdődő önálló mondatok a tagolt fómondatok elmaradásával (ellipszissel) magyarázhatók (pl. *Nagy baj az,...; Fájdalom,...; Hatalmas gondom az,... vagy Jaj, nagy baj az, hogy...*), amelyek lehetnek a mondatszók parafrázisai is. Ez azonban csak a kapcsolat szemantikai hasonlóságát és nem szintaktikai azonosságát bizonyítja.

Felvetődik a tagmondatok mellérendelő viszonyának a gondolata is, eszerint a viszony a kifejtő magyarázó mellérendelésre emlékeztet leginkább, a tagolt mondat ugyanis mintegy értelmezi a mondatszóval megjelölt indulatot, érzelmet, viszonyt stb. (pl. *Hohó, most jut eszembe* ...). A tagmondatok között kétségtelenül van szemantikai-pragmatikai kapcsolat, és ez hasonló a mellérendelések logikai viszonyaihoz (pl. *Ácsi, fordulj vissza!* 'állj meg, és fordulj vissza; ne menj tovább, hanem fordulj vissza'; *Nyugi, nem harap a kutya!* 'nyugodj meg/megnyugodhatsz, ugyanis nem harap a kutya').

A mondatszóból álló tagmondat kapcsolatát azonban nem azonosíthatjuk sem az alárendelő, sem a mellérendelő tagmondatkapcsolatok típusaival, ezért szintaktikailag szervetlennek tartjuk. (A vizsgált viszonyfajta feltehetőleg kialakulásában is megelőzte az alá- és mellérendelést.) Azt az értelmezést követjük, amely nem szintaktikai, hanem szemantikai-pragmatikai viszonyt tételez fel a tagmondatok között. A kapcsolat nem két állítás (ítélet, propozitum) között jön létre, mint alá- vagy mellérendelés esetén. A tagolatlan mondat jelentése ugyanis nem tartalmaz ítéletet, hanem egy beszédaktust valósít meg, vagyis jelentése azonos a kimondásával végrehajtott cselekvéssel. A tago-

latlan-tagolt mondatok közötti viszony leggyakrabban ekvivalencia, lényegi azonosság: a mondatszó által globálisan, tagolatlan formában kifejezett tartalmat a rá következő tagolt mondat artikuláltan, tagolt formában juttatja kifejezésre, s egyszersmind meg is világítja a mondatszó funkcióját (pl. *Jaj, mennyire fáj ez nekem!).*

3.3. Mondatszúk szerkesztett mondatban. Ha a mondatszó egy szerkesztett mondatba kerül be, annak szintaktikailag szervetlen eleme lesz. Szervetlenségét az okozza, hogy nem mondatrész, a mondatba bekerülve is (általában, illetve részben) megőrzi mondatértékűségét, önálló kozlesegység voltát. Elkülönülését mondatfonetikai eszközökkel is érzékeltetjük, a közbevetésekre és a bevezető részekre jellemző módon ejtjük őket.

Különösen az indulatkifejezésre jellemző, hogy hangsúlyozása eltérhet a megszokottól (hanglejtési szempontból is sajátosságokat mutat), például ritmikus hangsúlyt kap, azaz minden páratlan szótag hangsúlyos lesz, például: *'Ejnye, 'de ron(')da.'; 'Dehogy'is; 'Hű de 'mele(')getn van!.*

A mondatszót nem mindig választjuk el vesszővel a mondat többi elemétől. Ez a tény a szervetlenségét alapvetően nem befolyásolja, felvetődhet azonban, hogy az efféle használat a partikulákhoz közelíti őket (pl. *Jaj de gyönyörű!. Hü de ronda!).* Nem teszünk vesszőt a mondatszó után akkor sem, ha másik mondatszóval, partikulával lép kapcsolatba, vagy frazémát alkot (pl. *Na lám!, Ejnye no!).*

Ha kitesszük a vesszőt, akkor a bevezető mondatszót (fent pl. *ejnye)* tagmondatként elemezzük

A mondatszó szerkesztett tagolatlan mondatban a mondat főtagja:

árulónak
|
minden

Állítmánynak azonban ilyenkor sem tartjuk. A fenti mondat kiegészíthető: *Jaj lesz...*, ami arra mutat, hogy a mondatszó funkcionálisan és szerkezetileg is módosulhat, fogalmi tartalommal telítődik, és a főnévi érték felé közelít. Ugyanerre mutat a mondatszó vonzatossága is. A *jaj 0* váltakozhat *jaj valakinek* szerkezettel, a *-nak* ragos bővítmény tehát fakultatív vonzat. Vonzatos mondatszó még például a *csitt valamiről, sicc valahonnan, pá valakinek.* Szemantikailag a vonzat a mondatszó által képviselt teljes közléshez tartozik: *csitt* 'hallgass, ne beszélj', *sicc* 'menj el, tűnj el', *pá* 'ints pát *(a néninek). A* mondatszó itt igei vagy főnévi értékhez, mindenesetre állítmányi pólushoz való közeledése mellett is mindig közvetlenül kapcsolódik a nyelv pragmatikai síkjához (a nyelvhasználattal végrehajtott cselekvésekhez és azok körülményeihez, a beszédhelyzetnek a nyelvhasználatot befolyásoló tényezőihez).

4. A mondatszók osztályozása

1. Indulatszók
2. Interakciós mondatszók
   - a kapcsolatfelvétel és a kapcsolat befejezésének, megszakításának jelölői
   - társalgásszervező és -jelölő elemek (kérdő, felelő, hezitáló stb. mondatszók)
   - akaratkifejezők
   - mutatók

3. Módosítószók
4. Hangutánzó mondatszók

Az alosztályok közé nem húzható éles határ, indulattal színezhetek a kapcsolattartás mondatszavai, csak elméletileg választható el az érzelmet és az indulattal teli akaratot kifejező szavak csoportja stb. Némelyikük több csoportba is besorolható attól függően, hogy milyen szerepet tölt be a közlésfolyamatban (pl. *aja* kísérhet értő figyelmet, jóváhagyást a társalgásban, de lehet a szó átvételének jelölője 'most jut eszembe' jelentésben; lehet kétkedést is kifejező, kérdő jellegű társalgásszervező elem 'vagy úgy!; úgy lenne?' szerepben).

A szakirodalomban általában a mondatszók külön osztályaként tárgyalják a mondatszóknak a **kommunikációs partnerhez kötődő csoportjait:** az állathívó és állatterelő szavakat, valamint a gyermek- és dajkanyelvi szavakat. Valójában ezek csak szociolingvisztikai szempontból tekinthetők önálló csoportoknak, a kommunikációs partner által meghatározott helyzetekhez kötődik a használatuk. Szempontjaink alapján azonban besorolhatók a fenti alosztályokba. Például az állathívó és -terelő szó akaratkifejező mondatszó, amely csak ember és állat kommunikációjában használatos; a gyermek- és dajkanyelvi szavak között pedig van például akaratkifejező *(dádá, hamm, tente, csicsi),* a kommunikációs kapcsolat lezárását jelölő *(pápá)* és hangutánzó mondatszó *(cini-cini, tütü, rxénó).*

Az indulatszó

Az indulatszók jelentős része érzelemmel, ill. érzékeléssel kapcsolatos indulathangokból fejlődött ki, és emellett többé-kevésbé konvencionális (rögzített és hagyományozódó) hangalakkal rendelkezik. Van olyan csoportjuk, amely nagyon általános használatú (pl. *aj, jaj, hü, ó, óh, ah, juj),* sokféle érzelem, érzet kifejezésére alkalmas. Más részük funkciója szótárilag is könnyebben jellemezhető, például *brr* 'fázás, didergés, (ritkábban pozitív) borzongás' kifejezése; *Juj* 'undor', *ujjé* 'jókedv', *jé* 'csodálkozás, meglepődés' kifejezése.

A spontán hangkitörésekből való eredeztetést az indulatszavaknál bizonyíthatja az, hogy némelyikük hasonló jelentéssel és nagyon hasonló alakban sok, egymástól távol eső nyelvben is megtalálható, például m. *á - ah,* ném. *ach,* fr. *ah,* ang. *ah,* sp. *ah.*

Az interakciós mondatszó

1. A kapcsolat felvételére és lezárására szolgáló mondatszók

A kapcsolat felvételét és lezárását szolgáló mondatszók érintkeznek más köszönő, megszólító, elköszönő formákkal (pl. *Jó reggelt kívánok!).* Jellemzőjük, hogy alaktani felépítésük - ha van - rögzült, személyt nem vagy csak korlátozottan tudnak kifejezni: például: *szervusz(tok), heló((sz)tok), szia((sz)tok), csaó, adjisten, alászolgája, pá, agyő; te; ámen.*

2. A társalgásszervező és -jelölő elemek

A társalgásszervező és -jelölő elemek biztosítják a beszédpartnerek kapcsolattartását, jelzik, hogy értik, figyelik egymás beszédét stb. (pl. *ühüm, igen, ja, aha);* szervezik a szó átadását és átvételét a beszélgetésben.

A szóátadásban játszanak szerepet például a kérdő mondatszók (pl. *hm, mi, hogy-hogy;* az utókérdésben is előforduló *nemde, nos, ugye, mi).*

A szóátvételt, a társalgás fonalának átvételét valósíthatjuk meg bevezető mondatszókkal *(apropó, hát, ja),* az elhangzottakat értékelő mondatszókkal *(lárifári, á, na ne, persze, hogyisne). A* párbeszéd összefüggésében játszanak szerepet a felelő mondatszók *(igen, persze).*

A mondatszók használatával érintkeznek bizonyos egyszavas mondatok (szómondatok) (pl. *jó, rendben),* melyek tipikusan más szófajúak. Ilyen szerepűek lehetnek a módosítószók is, mivel lehetnek feleletek eldöntendő kérdésre, ezért szintén szervezői a társalgás menetének. Árnyalatnyi különbség azonban, hogy a módosítószók nem egyszerűen felelnek (Esik az eső? - *Igen/nein),* hanem a beszélő viszonyát fejezik ki a közölt tartalomhoz (Esik az eső? - *Valószínűleg),* nem azt mondják el, hogy a kérdezett tényállás fennáll-e vagy sem, igaz-e vagy hamis, hanem azt, hogyan vélekedik róla a beszélő (pl. lehetségesnek, elképzelhetőnek tartja).

A társalgásban a szó megtartása is lényeges, ezt szolgálják a gondolkodás idejének kitöltésére szolgáló elemek, a hezitálás kifejezői *(hát, hm, izé, szóval).* Kötőszók is megjelenhetnek hasonló szerepben *(és, vagy, vagyis, azaz, tehát, ugyanis).*

3. Az **akaratkifejező mondatszók**

Az akaratkifejező mondatszók nagyon közel állnak az indulatszók csoportjához, mivel a beszélő akaratának viszonylag közvetlen kifejezői. Keletkezésük gyakran spontán hangadással, hangutánzással magyarázható (pl. *hohó, hé, pszt, hess, sicc, csitt, zsupsz, hoci, irgum-burgum).* Lényeges különbség azonban, hogy a beszélő akaratát fejezik ki, és a partner cselekvésének, magatartásának befolyásolását célozzák. Ez lehet az oka annak, hogy felszólítást kifejező igealakból is létrejöhettek akaratkifejező mondatszók (pl. *jöszte, addsza, nesze).* Nem választhatók el élesen a társalgásszervezőktől sem, különbség azonban köztük, hogy az akaratkifejezők nem elsősorban a társalgás menetére,

tartalmára vonatkoznak, hanem a partner viselkedésére, annak (globális) befolyásolására.

4. A mutató mondatszók

A kommunikációs helyzet valamely elemére *(Im(e) a bejárat a könyvtárszobába),* magára a szövegre *(íme néhány példa:...)* vagy a közös tudásháttérre utaló *(Lám, nem hiába alapította Széchenyi az Akadémiát)* „mutató" mondatszók például: *lám, ím, íme.* Szerepük inkább a bemutatás (prezentálás), mint a rámutatás.

A módosítószó

1. A módosítószó jellemzői

A módosítószó olyan mondatértékű szó, amely vagy tagolatlan mondatot alkot, vagy összetevője egy mondatnak, amelynek szintaktikai szerkezetébe nem illeszkedik be. Mivel nem kapcsolódik grammatikailag a mondat többi eleméhez, ezért nem is beszerkesztett mondatrész, alakilag és szemantikailag a mondat alapszerkezetétől független egység. Alakja nem változtatható, nem vesz fel semmilyen toldalékmorfémát.

1.1. A **módosítószó alakja.** A módosítószó nem toldalékolható. Morfológiailag lehet tagolt, ha van is felismerhető morfémaszerkezete (pl. *állítólag, valószínűleg; tulajdonképpenifeltétlenül),* az már megszilárdult, nem elemezhető párhuzamosan a szóelemek jelentésével. A módosítószók keletkezhetnek tehát elemszilárdulással és szófajváltással. Ez a folyamat a határozószók elemszilárdulásával mutat rokonságot, az eredetileg ragos névszók (a mondatban határozók) a jelentésváltozás során szervetlen elemekké váltak (pl. *tényleg* 'a tény(ek) szerint' -> 'nyomatékosítás').

A módosítószóvá válás útját kísérheti alaki redukció is (ami a módosítószókhoz hasonlóan a partikulák állománynövekedésének is egyik fő forrása), például: **találom* (ige) > *talám* > *talán* (módosítószó) /> *tán* (partikula)/.

A módosítószók lehetnek összetett szavak (pl. *csakugyan, alighanem).*

1.2. A módosítószó a mondatban. A módosítószó nem lehet mondatrész, nem bővíthető. Mivel nem illeszkedik a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért ki sem tudjuk fejteni belőle, azaz nem tudunk rá a mondat elemeivel olyan kiegészítendő kérdést szerkeszteni, amelyre válaszolna (pl *Joli valószínűleg férjhez megy. *Hogyan megy férjhez Joli? - *Valószínűleg).* Felel azonban eldöntendő kérdésre *{Férjhez megy Joli? - Valószínűleg).* Ennek az a magyarázata, hogy a módosítószók teljes mondatot képviselnek, valójában redukált mondatok. Ez azt jelenti, hogy a módosítószók visszavezethetők egy mondatra vagy modális főmondatra, amelyet az őket befogadó mondatban (mátrixmondatban) képviselnek (pl. *valószínűleg* -» valószínű az, hogy)[1].

Más szófajú szavak, például határozószók, névszók is kiemelhetők főmondattá (az átalakíthatóság tehát nem csak a módosítószókra jellemző) Ekkor a mellékmondat vagy vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós (pl. *A fiú sikeresen szerepel -> Sikeres az, ahogy szerepel; Mari ritkán táncol -> Ritka az, hogy Mari táncol).* A modális főmondathoz mindig *hogy* kötőszóval kapcsolódik a mellékmondat

Ez az átalakítás nem végezhető el minden módosítószóval, vagy ha elvégezhető is, a módosítószó és a főmondat jelentése nem teljesen azonos (pl. *tényleg * tény az,* hogy).

A módosítószók állhatnak a mondat élén (pl. *Feltehetőleg nehéz szívvel vált meg ettől a régi tárgytól),* lehetnek közbe- és hátravetések (pl. *Válaszaidból - bizonyára - ez is kiderül; Azt mondja, ezt Dömiék is szeretnék, alighanem)*[2]. Főmondatban és mellékmondatban egyaránt előfordulhatnak.

A módosítószók jelentésüktől függően kötöttséget mutatnak abból a szempontból, hogy milyen mondatfajtában fordulhatnak elő (pl. a *vitathatatlanul* azt fejezi ki, hogy a beszélő valamit ténynek, evidensnek tart, ezért nem fordul elő óhajtó, felszólító mondatban és kiegészítendő kérdésben). Általánosan elmondható, hogy a módosítószók óhajtó és kiegészítendő kérdő mondatban nem jelenhetnek meg, és csak ritkán fordulnak elő felszólító mondatban (pl. *Biztosan mondd meg neki!).*

A módosítószó lehet hangsúlyos, de sosem eshet rá a mondat főhangsúlya. Ha a mondatból kiemeljük, akkor a hangsúlyviszonyok nem változnak meg (pl. *Először nyilván a 'barátjának mondta el. - Először a 'barátjának mondta el).*

1.3. A módosítószó jelentése. A módosítószó szemantikailag a mondat nem valóságábrázoló síkjához tartozik. Ha a módosítószót töröljük a mondatból, akkor a propozíció (a tétel) változatlan marad. Tehát *A hó elolvad holnapra* és *A hó valószínűleg elolvad holnapra* mondatok propozíciója azonos. Lényeges különbség azonban, hogy a módosítószó a beszélő attitűdjét jelöli (az esemény bekövetkezését a beszélő valószínűnek, lehetségesnek tartja), ezzel a mondatot nem valóságábrázolóvá teszi. A második mondat már nem kérdezhető *(*A hó valószínűleg elolvad holnapra?),* nem tagadható *(*Nem olvad el a hó valószínűleg holnapra)*[3], nem alakítható feltételes tagmondattá *(*Ha valószínűleg elolvad a hó holnapra, akkor ...). A* beszélői attitűd[4] jelölése változatlanul hagyja a mondat prepozícióját, megváltoztatja azonban modális értékét. A módosítószó tehát a beszélői attitűd jelölője (attitudinális operátor).

A beszélői attitűd szemantikai kategória. Jelölőinek általános funkciója, jelentése megadható a szó tárban (pl. *nyilván* 'a beszélő a tényállást magától értetődőnek tartja, valaminek a bekövetkezését valószínűnek, bizonyosnak véli'). Konkrét szövegbeli jelentésüket természetesen befolyásolják pragmatikai tényezők, de a kontextustól megfosztva is jellemezhetők a kifejezett értékelő viszony szerint.

A módosítószók szerepe lehet pragmatikai is. A *tényleg* például kapcsolatfenntartást szolgáló (fatikus) elem *(Tényleg?/!/),* amikor a hallgató figyelmét, érdeklődését, csodálkozását stb. fejezi ki, tehát nem valamely kijelentés valószínűségi fokát adja meg, hanem a hallgató reagálását, a társalgásban való részvételét jelöli; jelezheti a beszédcselekvés eredményességét, például azt, hogy a meggyőzés (perlokúciós aktus) sikerrel járt; stb. (lásd A mondattan általános kérdései 1.2.).

A módosítószók kifejezhetik a beszélő értékelését. A propozíció értékelése szempontjából jelezhetik, hogy a tényállás ismert (pl. *A többiek tényleg megkapták a bizonyítványt),* nem ismert, az információ másoktól származik (pl. *Szerelme állítólag nem volt soha),* magától értetődő, evidens (pl. *Ezek között kétségtelenül a könyv a legfontosabb),*

A peldamondatok a készülő Nagyszótár (Nsz.) példaanyagából származnak.

A hó valószínűleg nem olvad el holnapra jó mondat, csakhogy az egy másik állítás *(A hó nem olvad el holnapra)* értékelése a beszélő szempontjából, tehát nem a fenti mondat tagadása.

A beszélő viszonya a közölt tartalomhoz, a mondat prepozíciójához (más szóval propozitumához, a mondatban lévő állításhoz, ítélethez).

elfogadható, elképzelhető (pl. *Esetleg más nyomai is maradhattak a bűnös összejátszásnak; Mindent tud, feltehetőleg krokodilt idomítani is),* kívánatos (pl. *Ünneplik, lelkesednek érte, és szerencsére még tanulnak is tőle).*

Kifejezhetnek nyomatékosítást, megerősítést (pl. *Tényleg nem láttam semmit),* csökkentést, enyhítést (pl. *Ilyen különbségek komoly kommunikációs zavarokat is előidézhetnek, esetleg a szülő éppen az ellenkezőjét válthatja ki a gyermekben, mint amit akart),* korlátozást (pL *Ezt én már aligha érhetem el).*

Az utóbbi kategóriákat (megerősítés, csökkentés, korlátozás) a szakirodalom általában az illokuciós[5] értekek sorában tárgyalja.

A módosítószók osztályozhatók a beszédcselekvés szempontjából is. Mindegyik előfordulhat például állításban, bizonyításban stb. (azaz a reprezentatív illokuciós típusban: pl. *A rendtársak bizonyára most gyűlnek át a dohányzóba),* kérésben, felszólításban stb. (azaz direktív beszédaktusban: pl. *De biztosan nézd meg a vonatindulást, le ne maradjunk megint!),* kötelezettséget kifejezőben (azaz komisszívban: ígéret, fenyegetés, felajánlás stb., pl. *Esetleg holnap átnézem a kéziratodat),* köszönetnyilvánításban, bocsánatkérésben stb. (azaz expresszív beszédaktusban: pl. *Kétségtelenül hibáztam, vétettem ellened)* (vö. A mondattan általános kérdései 1.3.).

Egy-egy módosítószónak több jelentése is lehet, a *biztosan* például jelölheti a propozicionált tartalom nagy valószínűségi fokát, kifejezhet nyomatékosítást, megerősítést (csökkentést, korlátozást nem), előfordulhat állásfoglalásban, felszólításban, kérésben stb.

2. A módosítószó érintkezése más szófajokkal, nyelvi egységekkel

2.1. Szófajváltás. A módosítószók egyik forrása más szófajú szavak (elsősorban ragos névszók, határozószók) szófajváltása. Ez a folyamat homonim alakulatokat is eredményezhet (pl. *Péter pontosan érkezett* - ragos melléknév; *Pontosan étre gondoltam* - módosítószó; *Péter biztosan oldotta meg a feladatot - Péter biztosan megoldotta a feladatot).* A következő szempontokat vehetjük figyelembe a szóelőfordulás szófajának meghatározásához:

	Ragos névszó, határozószó	**Módosítószó**
Lehet-e mondatrész?	+ pl. *biztosan* $H_m$ód	—
Bővíthető-e?	**általában +** pl. *nagyon biztosan*	—
Felel-e kiegészítendő kérdésre?	+ pl. Hogyan? - *Biztosan.*	—
Felel-e olyan eldöntendő kérdésre, amelyben maga nem szerepel?	-	+ **pl.** Megoldotta? - *Biztosan.*

Az illokúció a mondat kimondásával végrehajtott cselekvés, például kérés, parancs, figyelemfelkeltés.

	Ragos **névszó, határozószó**	**Módosítószó**
Helyettesíthető-e névmással?	általában + pl. *úgy,* hogy az biztos volt	—
Tagadható-e?	+ pl. nem *biztosan* (hanem bizonytalanul)	általában[6] - pl. * Péter nem *biztosan* oldotta meg a feladatot.
Fomondattá kiemelve, illetve átalakítva a mellékmondat kapcsolóeleme:	általában vonatkozó, ritkán *hogy* pl. Biztos az, *ahogy* megoldotta	*hogy* pl. Biztos az, *hogy* megoldotta.
Törlésével megváltozik-e az állítás vagy a valóságábrázolás részletessége, esetleg sérül a mondat szerkezete?	+ pl. *Péter 'oldotta meg a feladatot.	pl. Péter megoldotta a feladatot.
Bármilyen mondatfajtában előfordulhat e?	+	-

Nem vagy kevésbé produktív folyamat a módosítószóvá válás indulatszók, kötőszók, igék (vö. *talán)* esetében, bár adatunk erre is van. Ezek a szavak azonban ma már nem mind használatosak (pl. *olylia* kötőszóból, *vaj* indulatszóból), illetve leíró szempontból nem mind minősülnek módosítószónak (egyéb mondatszó, partikula: pl. igéből *lám, vajon;* kötőszóból *ha, avagy).*

2.2. A módositószók és **a modális rendszer.** A modalitás mondatszemantikai kategória (lásd A mondattan általános kérdései 4.2.). Tágabb értelemben minden mondat modális, amely a világnak egy lehetséges állapotát mutatja be (olyasmire vonatkozik, ami még nem tény). Szűkebb értelemben a modalitás a beszélői attitűd megjelenése a mondatban. A módosítószó jelentése mindkét értelmezés szerint modális. A modalitás kifejezőeszközei a feltételes és a felszólító mód jele, a *-hat* képző, segédigék, partikulák, módosítószók és módosító mondatrészletek, fő- vagy mellékmondat eredetű modális tagmondatok, a mondatfajták modális alapértékének egyéb alkotóelemei, például az intonáció. Ezek együttesen alkotják a magyar nyelv modális rendszerét.

A módosítószó - mivel nem ragozható - elhatárolható a modális igéktől és általában a segédigéktől. A modális partikulától az különbözteti meg, hogy felel eldöntendő kérdésre, azaz önmagában teljes mondatot reprezentál, míg a partikula semmilyen kérdésre sem felelhet. Szóformája alapján elválasztható a több szóból álló modális mondatrészletektől, tagmondatoktól (pl. *nem is tudom; az igazat megvallva; úgy látszik).*

2.3. Érintkezés egyéb szervetlen kifejezésekkel. A módosítószók érintkeznek az összefoglalóan bevezető szavaknak, kifejezéseknek nevezett nyelvi egységekkel. Megnyilatkozásainkat ugyanis gyakran olyan szavakkal kezdjük, amelyek hozzáállásunkat, attitűdünket is kifejezik (pl. *természetesen, nyilvánvalóan, kétségkívül, feltehetően).* Ezek, ha nyilatkozat élén állnak is, módosítószók. Problematikusabb azoknak a szavaknak a helye a szófaji rendszerben, amelyek a nyilatkozatok összefüggésére, a gon-

[6] Akad néhány kivétel, például *kizárólag, okvetlenül.*

dolatmenetre, az információ forrására, a kifejezés módjára, formájára utalnak egy bevezető kifejezéssel vagy közbevetéssel (pl. *következésképpen, úgymond, pontosabban).* Ezek több tulajdonsága megegyezik a módosítószókéval (szervetlenek, nem illeszkednek a szintaktikai szerkezetbe, előre- és közbevethetők, törölhetők), funkciójukban azonban különböznek toluk.

A szakirodalomban ezeket többféle elnevezéssel is illetik, például *diskurzuspartikidák, formai mon datminősílők, modális szavak.*

A módosítószók szerepet kaphatnak a társalgás folyamatának szervezésében is, ezért funkcionálisan érintkeznek az interakciós mondatszókkal.

3. A módosítószó kombinációi

A módosítószók gyakran társulnak egymással, kölcsönösen árnyalják a modális jelentést. Például: *Alighanem tényleg voltak imperialisztikus ábrándjai; És ha esetleg tényleg ő volt?; Hát most talán végre alkalmat lelünk erre; Valószínűleg tényleg gyerekkorban kell elkezdeni.* Hasonlóképpen gyakori jelenség, hogy módosítószó partikulával társul. Például: *tulajdonképpen biztosan; alighanem csak; esetleg mégis; talán csak nem; legalábbis valószínűleg. A* gyakori együttes előfordulás összekapcsolódáshoz is vezethet, különösen gyakori ez a tagadószó és az *is* partikula esetében (pl. *alighanem, dehogynem, netalántán, dehogyis).* Modális jelentésárnyalatú kötőszó és módosítószó társulására szintén sok példát találhatunk (pl. *bár alighanem; pedig alighanem; sőt alighanem).*

A módosítószók megoszlanak abból a szempontból, hogy mennyire hajlamosak a kombinálódásra. Ugyanígy fokozati skálán helyezhetők el a partikulák is, vannak olyanok, amelyek szinte minden módosítószóval állhatnak együtt (pl. *még, már, épp, csak).* A disztribúciós vizsgálat figyelembe veheti azt is, hogy mi lyen az elemek sorrendje, megfordítható-e (pl. *talán csak; csak talán).*

A hangutánzó mondatszó

A hangutánzó mondatszók keletkezése a belehallás jelenségével függ össze: az állati, természeti hangokat, élettelen dolgok által keltett szándékolatlan hangélményt rögzítik, nyelvivé teszik azáltal, hogy állandósult hangsorral idézik fel a hangadást.

Állati hangadást jelölő mondatszók, például: *gá-gá, kikirikí, kakukk, miau, nyiha-ha, bú,* természeti jelenségek, például: *lics-locs, durr, bumm* (villámlás), tárgyak hangjai, például: *csitt-csatt, puff, csingilingi, bim-bam.*

A hangutánzó mondatszók közé sorolhatjuk az emberi hangadást jelölők közül például a csuklás: *hukk,* csók: *cupp,* tüsszentés: *hapci,* sírás, zokogás: *brühühii, oá* hangutánzó szavait.

Ha a hangadást jelölő mondatszókat nem idézetszerűen használjuk, akkor már nem mondatszók, hanem más szófaji kategóriába lépnek át, például főnevek: *egy nagy bumm, durr hallatszott,* képzéssel igék: *kakukkot, hapcizik, durran.*

Ritkán a melléknevekhez hasonlóan jelzők a mondatban: *brekeke béka, nénó autó.*

Szakirodalom

A. Molnár Ferenc: *Ne, nesze, ni. MNy.* 72 [1976]: 312-5.

Antal László: Két karcolat a leíró nyelvészet köréből. *MNy.* 71 [1975]: 40-5.

Balázs Judit: Ó, jaj In- Hajdú Mihály-Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1991. 56-62.

Bartha Csilla: *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései.* Kandidátusi értekezés, Budapest, 1993.*

Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Doherty, Mónika: *Pemaps.* In: Studien zum Satzmodus L *Lingitistisclie Sludien A, 111.* Berlin, 1988.

Doherty, Mónika: Sentence mood and the integration of attitudinal elements. In: Studien zum Satzmodus II. *Linguistische Studien A,* 185. Berlin, 1988.

Fábricz Károly: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben.* Kandidátusi értekezés. Szeged, 1987.

Fábricz Karoly: Where Does the Function and meaning of Modal Particles Come From? In: Weydt, H. (Herausg.): *Sprechen mit Partikein.* Berlin, 1989. 378-87.

Fülei-Szántó Endre: A modalitás logikai es szemantikai modelljéről. *NytudErt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 148-55

Bartha Csilla fordítását követve használjuk a *lársalgásszervező és -jelölő* kifejezést.

I. Gallasy Magdolna: Az indulatszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 839-52.
Helbig, Gerhard: *Lexikon deutscher Partikcin.* VEB Verlag, Leipzig, 1988.
Helbig, Gerhard-Helbig, Ágnes: *Lexikon deutscher Modalwörter.* Langenscheidt, Leipzig, 1993.
Juhász Dezső: A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 815-38.
Kálmán László-Nádasdy Ádám: A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 393-467.
Kelemen József: *A mondatszóka magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 283-305.
Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.111-33.
Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 131-9.
Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293-308.
Keszler Borbála: Bevezető szók és kifejezések. *Emlékkönyv Péter Mihály születésnapjára.* ELTE BTK, Budapest, 1998.
Kiefer Ferenc: A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88 [1986]: 3-37.
Kiefer Ferenc: Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38 [1988]: 107-25.
Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1.* Budapest, 1990.
Kocsány Piroska:/4 *mondás mint szövegtípus.* Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1986.
Levinson, Stephen C: *Pragmatics.* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
Lotz János: Első grammatikai felfogásomról. In: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 111-20.
Lyons, John: *Semantics.* Cambridge, 1977.
Lyons, John: *Language, Meaning and Context.* Fontana Pb. Chaucer P., 1981.
H. Molnár Ilona: A beszédtöltelékekről - más szempontból. *Nyr.* 85 [1961]: 51-5.
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
Palmer, F. R.: *Mood and Modality.* Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
Prószéky Gábor: Határozók, szabad határozók. *ANyT.* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 213-40.
Rácz Endre: Modális mellékmondatokról. *NytudDolg.* 38 [1991]: 85-91.
Rácz Endre: A belehallás jelenségéről. *NytudÉrt.* 134. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Rúzsa Imre: *Logikai szintaxis és szemantika.* Akadémaiai Kiadó, Budapest, 1989.
Schiffrin, Deborah: *Discourse markers.* Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
Varga László: A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 468-549.*
Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika.* Osiris-Századvég, Budapest, 1995.
Zsilka János: Jelentéselemzések - a modalitás köréből. *A „Nyelvi mozgásformák dialektikája" kutatócsoport munkái 2.* Budapest, 1983.

Innen származnak a ritmikus hangsúly példái.

A SZÓALKOTÁS MÓDJAI

A szóképzés

A szóképzés a szóalkotásnak az a módja, amikor a szótőhöz egy képző hozzájárulásával új szó jön létre.

A képzők jellemző sajátosságai

A **képző új szótári** szót **hoz létre.**

A képző nem része valamilyen jól szervezett kategóriarendszernek (szemben a ragokkal és jelekkel).

Az adott szófaji kategória nem minden eleméhez tehető hozzá (kivételek az igenévképzők, az *-ásl-és* képző, a *-hatl-het* képző stb.: *írni,* író, *írva, írás, írhat).*

Korlátozottan termékeny (kivételek az igenévképzők, az *-ásl-és* főnévképző, a *-hatl-het* képző, a műveltető képző stb.).

Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel 0 morfémát.

Legbelsőbb helyzetű (a tő után következik).

Más kötött morféma állhat utána.

Általában megtűr maga mellett más képzőt. Persze nem mindegy, hogy maga előtt, maga után vagy mindkét helyen. Egyes képzők előtt ugyanis nem állhat más képző. Ez jellemző például az *-n* mozzanatos és a *-g* gyakorító ige képzőjére *(csattan, pattog).* Más képzők előtt és után is állhat képző, például: halászgofhat; megint mások után nem állhat. Igen ritkán vagy egyáltalán nem áll például újabb képző a következő képzők után: *-hatl-het* igeképző (de: *lakhatás, láthatás, tehetős); -sól-ső* (de: *belsőség, felsőség)* és *-i* melléknévképző (de: *európaiság, maradiság, néhaiság, prózaiság, sehonnaiság, szegedies, tanyaias), -nyi* melléknévi mértékképző (de esetleg: *cseppnyiség, csipetnyiség, mákszemnyiség, pillanatnyiság, pöttömnyiség),* főnéviigenév-képző és határozóiigenév-képző. (Itt a magyarázatot csak a képzők történetében találhatjuk meg. A fenti képzők ugyanis a bizonytalan eredetű *-sól-ső* kivételével más típusú toldalékokból keletkeztek. Az *-i* képző az *-é* birtokjellel azonos eredetű, a *-nyi* melléknévi mértékképzőben eredetileg lativusrag volt. A *-ni* főnéviigenév-képző az uráli *-n* képzős nomen actionis lativusragos alakjából magyarázható, a határozói igenév képzője pedig egy igenévképzőből és egy *-i* lativusragból Mivel jelek és ragok után nyelvünkben nem következhet képző, világos, hogy a történetiség lenyomata az oka annak, hogy a magyar képzőknek van egy ilyen sajátos kategóriája a nyelvünkben. Ez az oka annak is,

hogy a főnévi igenév képzője után jel sem állhat, sőt a határozói igenév képzője után rag sem.

Jellemzően állhat utána jel és **rag** (nem állhat azonban jel a főnévi igenév képzője után, s nem állhat sem jel, sem rag a határozói igenév képzője után: *írni, írva).*

Nem köti meg a szóalak szófaját; nem akadályozza meg a további szófajváltást (megakadályozza azonban a főnévi igenév képzője, a határozói igenév képzője s többnyire a *-nyi* melléknévi mértékképző, a *-sól-sö* képző stb.: *írni, sírva, ujjnyi, középső).*

A képző lehet szófajtartó (halász), **szófajváltó** (zongorázik) és **szófajjelölő** (pattod).

A képző megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, azaz a szó bővítési lehetőségeit, például: *levelet* ír (az igének alanya, tárgya és határozója lehet): *fontos ivat* (a főnévnek jelzője lehet); *nagyon* tiszta (a melléknévnek fokhatározója lehet): *ruhát* tiszt/7 (az igének tárgya és határozója lehet). Vannak azonban olyan képzők, melyek nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit, például az igenévképzők, valamint az *-s* és az *-úl-ű, -júl-jű* melléknévképző: *levelet ír —> levelet írni; piros tető —>piros tetejű.*

A képzők több szinonim változatban jelenhetnek meg, például: adó, *aáat,* adás, *adalék, adomány; írás, irat, iromány* stb. (de nincs szinonim változata a következő képzőknek: *-d* sorszámnévképző; *-atl-et, -tatl-tet* műveltető képző; *-i* melléknévképző; *• talanl-telen, -atlanl-etlen* fosztóképző stb.).

Több szóosztály (tehát például ige, főnév, melléknév) **töveihez is járulhatnak,** például: *bátortalan, örömtelen, tehetetlen; állít, szépít; heveredik, sötétedik;* stb.

A szemantikai kapcsolat a tő és a képzett származék között nem mindig átlátható, például: *fészkelődik, házasság, mosogat* 'edényt elmos', *otthonka, ügyes* stb. (Ezekben az esetekben **a** képző csak formálisan választható le a szótőről. A párhuzamosan elemezhető jelkombináció ugyanis tömbösödött, a jelentése megváltozott, s nem elemezhető párhuzamosan.)

A fentiek alapján megállapítható, hogy vannak olyan képzők, amelyek minden szempontból képzők, vannak olyanok, amelyek csak néhány szempontból, s vannak, amelyek esetleg csak egyetlen szempontból. Éppen ezért tartják többen **a** *-hatl-het* képzőt jelnek, mások a főnévi igenév képzőjét jelszerű, a határozói igenév képzőjét pedig ragszerű képzőnek.

Fordított esetekre is van példa, mikor egy jel vagy rag mutat képzőszerű tulajdonságot. A középfok jele például megelőzi az *-ít* és az *-odikl-edikl-ödik* képzőt *(nagyobbít, nagyobbodik),* éppen ezért a fokjelet képzőszerűnek szokták minősíteni. (Egyébként a *-béli* képzőszerű utótag előtt is állhat jel, mégpedig az általános többesjel, illetve a birtokos személyjel: *századokbeli, korombeli.)*

Néhány esetben a rag is megelőzheti a képzőt. Ez az úgynevezett képzőszerű ragmorfémák esetében fordul elő, például: *-szor/-szer/-ször; -nként.* Ezek a ragok általában az *-s* és az *-i* képzőmorfémákat előzik meg, például: *sokszoros, hetenkénti.*

A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak

A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak: 1. a **produktivitás, termékenység;** ezzel összefüggésben a szabályszerűség, 2. a **gyakoriság,** 3. a **képzőfunkció és 4.** a **rokonértelműség.**

1. A produktivitás, termékenység

Bármelyik nyelv szóképzésének a leírásában a képzőknek viszonylag nagy számával találkozunk. Ha azonban a nagy képzőtömegből kiválasztjuk azokat a képzőket, amelyeket ma is használunk új szavak képzésére, akkor ez a nagy szám rendszerint kicsire csökken.

A képző csak akkor **termékeny,** ha az adott szemantikai és szintaktikai feltételek mellett új szavak képezhetők vele. Ilyen például a denominális *-z* és *-/* igeképző. Termékenységüket mutatják az újabb származékok: *internetez, kiónoz, doppingol, printel* stb. - Nem vagyunk azonban szabatosak, ha általában beszélünk egy-egy képző produktivitásáról. Nem minden képző produktív ugyanis minden jelentésében. Lehetséges ugyanis, hogy egy-egy képző egyik jelentésében vagy funkciójában, vagy morfológiai kötöttségében produktív, a másikban nem.

A *-z* denominális verbumképző például a legtöbb jelentésében produktív, például 'az alapszóban megnevezett dologgal végez valamit' *(dartsozik, grillez, szaunázik, szolláriumozik, szolizik, tamagocsizik, videózik),* 'az alapszóban megnevezett dologgal ellát' *(ketchupöz, programoz, tupíroz),* 'az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál' *(szmtetizátorozik),* 'az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik' *(BMX-ezik, gokartozik, mountainbike-ozik, szörföz),* 'az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja' *(hamburgerezik, heroinozik, marihuánázik, pizzázik),* 'az alapszóban megnevezett dologban részt vesz' *(aerobikozik, diszkózik, dzsúdózik, karatézik, tékvandózik)* stb.

Ugyancsak több jelentésben produktív az *-/* denominális igeképző is: 'az alapszóban megnevezett dologgal működik' *(faxol, turmixot, szkeccsel* 'a lemezlovas oda-vissza húzogatja a lemezt a lemezjátszón'), 'az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik' *(raftingol, trekkingel* [mindkettő vadvízi csónak!]), 'az alapszóban megnevezett dolgot létrehozza' *(jammel* 'zenészek közösen improvizálnak', *jumperol* 'illesztőkártyákon kis áramköri elemek beillesztésével konfigurációs beállításokat végez', *rappel* 'rapzenét énekel') stb.

Az *-ásl-és* képző azonban csak a cselekvés folyamatának a jelölésére *(lobbizás, internetezés, szörfözés, tévézés)* produktív, a cselekvés eredményének a jelölésére (erre csak korábbi példáink vannak: *írás* 'irat', *hímzés)* improduktív.

A képzőproduktivitás vizsgálata adja kezünkbe a kulcsot a képzőjelentés meghatározásához is. Képzőjelentésről ugyanis lényegében csak akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentés mint a képző sajátsága könyvelhető el, azaz a jelentéskülönbség (ami az alapszó és a képzett szó között van) több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban felismerhető, tehát szabályba foglalható. Termékeny képzésnél a képzett szó mindig párhuzamosan elemezhető, jelentése tehát mindig kompozicio-

nális, azaz levezethető az alapszó és a képző jelentéséből. Van azonban példa arra is, hogy a terméketlen képzés is szabályszerű, ilyen például az *-ajl-ej* deverbális főnévképző, mely rendszerint passzív tövekhez járul, s a vele alkotott származékok magát a cselekvést jelölik: *kacaj, moraj, dörej, röhej, zörej;* vagy a *-tyúl-tyű (-attyúl-ettyű)* deverbális névszóképző; az ezzel alkotott származékok a cselekvés eszközét jelölik: *csappantyú, dugattyú, pattantyú, szivattyú, tolattyú; billentyű, csengettyű, emeltyű, pörgettyű, röppentyű.*

2. A gyakoriság

A gyakoriság az előfordulások számát jelenti egy adott korpuszban (pl. szótári gyakoriság, szoveggyakoriság a sajtónyelvben vagy a beszélt nyelvben stb.). A termékenység és a gyakoriság azonban nem feltétlenül függ össze.

Vannak gyakori, produktív képzők, például *-/, -z, -ásl-és (faxol, tupíroz, szörfözés);* gyakori, improduktív képzők: *-ászikl-észik (bogarászik, legelészik);* ritka, produktív képzők: *-atikl-etik (kiprínteltetik)* és ritka, improduktív képzők: *-tyúl-tyű (dugattyú, billentyű).*

3. A képzőfunkció

A képzőfunkció kérdése bonyolult és sokrétű. Beletartozik az, hogy a képző miből (milyen szófajú szóból) mit (milyen szófajú szót) hoz létre, de beletartozik a képző jelentése is. A képző jelentése = a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége. Vannak azonban tisztán szintaktikai szerepű, új szótári jelentést nem adó képzők is, például: *ad-adás, megy-menés, okos - okosság, ír-írat.* Ezek megváltoztatják az alapszó szintaktikai felhasználhatóságát anélkül, hogy az alapszó szótári jelentésén változtatnának.

Egyes képzők jelentése megadható egy szótári szóval, s ilyenkor a képzett szó jelentése szintagmával egyenértékű: *egerészik —> egeret fog, fehérít —> fehérré tesz* (Az ilyen típusú szóképzést a szakirodalom lexikai szóképzésnek is nevezi.)

A képzők jelentését nehéz pontosan meghatározni, jelentésük ugyanis sokszor nagyon általános (például az *-s* melléknévképző jelentése = olyan, hogy jellemző rá X dolog), s ez az általános jelentés az alapszó jelentésétől függően különféleképpen realizálódhat. (Jelen esetben az X dolog lehet: benne van, rajta van, nála van, vele van, része, következménye, birtokosa stb. Például *sos* = sóval ízesített, vagy amiben só van; *festékes* = festékkel bekent, vagy amiben festék van; *halálos* = halált okozó stb.) A képzők egy része tehát az alapszó jelentésétől (is) függő jelentésű származékot hoz létre. Az alapszó jelentésének érvényesülését a képzett szóban **az alapszó besugárzásának** (irradiációjának) nevezzük.

4. A rokonértelműség

Ugyanazt a jelentésmódosítást gyakran több különböző képzővel is veghezvihetjuk. A cselekvés eredményét kifejezhetjük például *-ásl-és (írás* 'irat', *intézkedés), -atl-et (aka-*

rat, melléklet), -múnyl-mény (adomány, hirdetmény), -ványl-vény (beadvány, ültetvény), -aloml-elem (siralom, győzelem) képzős főnévvel; a cselekvés helyét *-ás/-és (lakás, ülés), -atl-et (bejárat), -ól-ő (nyaraló, ebédlő), -dal-de (járda, étkezde)* képzővel stb. Az ilyen hasonló jelentésváltozást létrehozó képzőket **rokon értelmű (szinonim) képzőknek** nevezzük.

A képzett szavakkal kapcsolatos problémák

Felmerül a kérdés, eldönthető-e minden esetben, hogy **képzett szóval vagy tőszóval** van-e dolgunk.

Az esetek többségében igen. Vagy azért, mert a szóban semmiféle képző nincsen, vagy azért, mert világosan felismerhető(k) a tő és/vagy a képző(k), vagy azért, mert már annyira elhomályosult a tő és a képző, hogy a mai nyelvérzék számára a szó már egyértelműen tőszónak számít, például: *agyar, álom, arasz, háló.*

Nehezebb a helyzet a passzív töveket tartalmazó szavak esetében. A passzív vagy fiktív tövek olyan kötött morfémák, amelyek csak bizonyos, meghatározott (gyakran improduktív) toldalékokkal (képzőkkel) fordulnak elő. Mivel bennük a képző világosan felismerhető, disztribúciós elemzéssel kielemezhető a tő is. Többen az elemezhetőség elengedhetetlen kritériumának tartják, hogy ezek a képzők önálló előfordulású, azaz szabad tövekből is alkossanak származékokat. Tehát szerintük például a *csattog, csattan* lexémából kielemezhető *csatt-* tövet azért lehet elfogadni leíró szempontból is tőnek (természetesen passzív tőnek), mivel létezik *csavarog, tekereg, fogan* lexéma is, melyekben a *-g* illetőleg az *-n* képző szabad tövekhez járul. Ilyen passzív töve a *zörren, zörög, zörrent* igéknek és a *zörej* főnévnek a *zör(r)-;* a *loccsant, loccsint* igéknek a *loccs-:* az *ébred, ébreszt* igéknek az *ébr-;* a *legyez, legyint* igéknek a *légy-;* a *téved, tévelyeg, téveszt* igéknek a *tév-* stb.

A felsorolt igéket tehát képzetteknek tartjuk, annak ellenére, hogy tudjuk, egy részük (pl. *csobog ~ csobban)* valójában nem tényleges szóképzés útján (hanem analógiával) keletkezett. Mivel azonban ezekben a szavakban mindkét morféma többnyire improduktív, így az adott morfémaszerkezet erősen húz a hagyományozott, leíró szempontból már nem szegmentálható formákhoz.

Több problémát okoz, ha az egyik elemnek már nincs disztribúciója, tehát ha például olyan szavakat kell elemeznünk, mint a *kerek segéd, hasáb* szó. Ha disztribúciós elemzéssel ki is elemezzük a *kerít, kerül, kerek; a segéd, segít* s a *hasáb, hasít* közös tövét, tehát a *ker-t,* a *seg-et* és a *has-t,* nem ludunk mit kezdeni a *kerek* -efc-jével, a *segéd -éd-jével,* s különösen a *hasáb* -óf>-jával. Mondhatnánk ugyan, hogy ezek egyedi morfémák, de ez ellentmondásos állítás lenne, hiszen a morféma egyik sajátossága, hogy más környezetben is előfordul. Kérdés tehát, hogy az egyedi tő- és toldalékmorfémákat tekinthetjük-e leíró szempontból morfémáknak. S kérdés az is, hogy hányszor kell előfordulnia a morfemanak ahhoz, hogy leíró szempontból is morfémának tarthassuk, hiszen a -/ igeképzőre, mint láttuk, akadt néhány példa, s a *-k* névszóképző is előfordul a *kerek-en* kívül a *titok* szóban, s az *-áb* is a *nyaláb* szóban. - Véleményünk szerint e példák elle nére a *kerek, segéd, hasáb* szavak leíró szempontból már tőszavak.

Furcsa állítás persze az is, hogy a *kerít* és a *kerül* képzett szavak, mivel a tő és a képző is előfordulhat más morfémákkal együtt, a *kerek* viszont tőszó, mivel az *-ek* majdhogynem egyedi morfémának számít. Vagy hogy a *hasít, hasad* képzett szó, mivel a tő és a toldalék is előfordulhat más morfémákkal, a *hasáb* viszont tőszó, mivel az *-áb* egyedi morféma.

További kérdés, hogy a képzett szónak minősítés során kritériumként elég-e csupán a morfémáknak több szóban való előfordulása, vagy követelmény a képző produktivitása is, azaz az, hogy új származékokat is lehessen vele létrehozni. A szakkönyvek ugyanis gyakran foglalkoznak ritka, már elavult képzőkkel, melyek csupán egy-két régebbi származékban fordulnak elő.

Megoldás lehet az is, hogy elfogadunk minden felsorolt típust képzettnek, s a magyar képzőrendszert nem egységes halmazként fogjuk fel, hanem inkább egy számegyenes tagjaiként. Ezen a számegyenesen vannak olyan képzők, amelyek ugyan ritkák vagy éppen egyediek, de disztribúciós elemzéssel mégis kimutathatók, vannak azonban gyakori improduktív, ritka produktív és gyakori produktív képzők is.

Előfordul, hogy biztosan felismerjük, hogy **képzett szóval** van dolgunk, **de nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy hol van a tő és a toldalék határa:** például: *példa: példány; puha: puhány; séta: sétány; akna: aknász; bánya: bányász; gazda: gazdász; zene: zenész; erdő: erdész.*

Leíró szempontból itt a következő elemzések lehetségesek: *a) apuhány apuh* szó véghangzóhiányos töve + *-ány* képző (ezt tartjuk a leghelyesebb megoldásnak, hiszen a *puha* szónak *a puliit, puhul-ban* ilyen töve van); *b) a puhány* szó a tővégi időtartamot váltakoztató *pulia* töve + az *ny* képző alakulata (ilyen főnévképzőt azonban nem tart számon a leíró grammatika, mint ahogy nem szoktunk az *-ászl-ész* képző hosszú magánhangzó nélküli változatáról sem beszélni, ami persze nem zárja ki azt, hogy ilyen lehetséges). Felvehetnénk még egy *c)* variációt is, hogy a tő a rövid magánhangzós/w/io, *bánya, gazda* stb., s ehhez járul az *-ány* és az *-ász* képző oly módon, hogy a rövid és a hosszú magánhangzó eggyé olvad.

A fenti esetek elemzését, sajnos, még a nyelvtörténet segítségével sem tudjuk megoldani. A régiségben ugyanis létezett *-ny* és *-sz* képző, de *-ányl-ény, -ászl-ész* is, bár az *-ny* és az *-sz* csak az ősmagyar korban volt produktív.

Hasonló problémát látszik felvetni az *eszmény* szó is: vajon ez az *eszme* tővégi időtartamot váltakoztató tövéből és az *-ny* képzőből áll, vagy az *eszme* véghangzóhiányos tövéből és az *-ény* képzőből? - A nyelvtörténeti kutatások alapján egyikből sem, ugyanis nem az *eszme,* hanem az *ész* származéka, s benne nem *-ányl-ény,* hanem *-mányl-mény* képző van.

Olykor nem csupán annak az eldöntése okozhat gondot, hogy egy szó tőszó vagy képzett szó-e, s hogy valójában hol van a tő és a toldalék határa. A világos képzések esetében is akadhatnak bizonyos elemzési nehézségek.

Egyes grammatikák például a műveltető igéknél felvesznek tökéletlen és álműveltető, a visszaható igéknél pedig álvisszaható kategóriát is, nyilván abból a meggondolásból, hogy az *-atl-et, -tatl-tet, -lall-lel* stb. képzők történetüket tekintve műveltetők, a *-kozikl-kezikl-közik* stb. képzők pedig visszahatok. S ha már nem ilyen funkciót töltenek be, akkor ezek nem valódi, hanem álműveltető és álvisszaható igék.

Az ilyen megfogalmazásokban a leíró és a történeti szemlélet erős keveredésével van dolgunk, s ez helytelen. Tudomásul kell vennünk, hogy hasonlóan az ősi állapothoz, amikor is az egyelemű képzőkre a poliszémia volt jellemző, ma is igen gyakori az, hogy egy képző lehet cselekvő és műveltető vagy cselekvő és visszaható egyaránt. Például a *kopogtat, vágtat -tatl-tet* képzője, a *hárít, kerít, szakít* -íí-je, a *vágyódik, vívódik -ódik-ja* vagy a *bizakodik, gondolkodik -kodik* képzője ma már egyértelműen cselekvő képzők. A leíró elemzésben tehát mindig a jelenlegi funkciót kell nézni, s nem a képző eredeti szerepét. Egyébként a *kopogfat* és az *építtet,* a *mosakodik* és a *bizakodik* stb. képzői ma már homonimaknak tekinthetők.

A képzők alaktani problémái

1. Egyszerű és **összetett képzők**

A képzők lehetnek egyszerűek és lehetnek összetettek (azaz egy képzőelemből vagy több képzőelemből állók).

Mivel vizsgálatunk kizárólag leíró szempontú, nem tartjuk összetettnek a csupán történeti szempontból több kepzőelemből (vagy egyéb szuffixumból) álló képzőket, mint: *-gatl-get; -gáll-gél; -ni; -val-ve.* Az összetett képzők léte és problematikája azonban még így is sok tekintetben tisztázatlan.

Sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó. Biztosan összetett képzővel van dolgunk azonban, ha közbülső (egyképzős) származék nem létezik. Az összetett képzők között tartják számon a következőket: *-hatól-hető (választható, élvezhető); -hatatlan/-hetetlen (megoldhatatlan, elvégezhetetlen); -ságos/séges (túlságos, lehetséges); -kásl-kés (bohókás, édeskés); -sít (államosít, önállósít); -sul/-sül (állandósul, létesül).*

Előfordul olykor az is, hogy ugyanaz a képzőcsoport bizonyos származékokban összetett képző módjára viselkedik, más hasonló szerkezetű származékokban viszont továbbképzésről van szó (bár a két típus elhatárolása nem könnyű). Összetett képző van például az *önállósít, remetéskedik* szóban, továbbképzés történt azonban az *élesít, ügyeskedik* származékokban.

Vannak olyan összetett képzők is, melyeknek egyik tagja rag. így a *szor/szer/ször* határozóragból és az *-i* melléknévképzőből alakult például a *-szőri/-szeri/-szőri* összetett képző (pl. *háromszori, négyszeri, ötszöri);* a *-szor/szer/ször* ragból és az -s melléknévképzőből a *szoros/szeres/szörös* képző (pl. *háromszoros, négyszeres, ötszörös);* a *-lagl-leg* ragból és az -s melléknévképzőből a *-lagos/-leges (fajlagos, vagylagos, érdemleges).*

Alaktani szempontból külön csoportot alkotnak a *-né (asztalosné, Feketéné),* a *-féle (kunyhóféle, másféle, százféle),* a *-fajta (jófajta, magamfajta),* a *szerű (célszerű, szabályszerű)* és a ***-rét,*** *-rétű (hétrét, sokrétű)* képzőszerű utótagok (a kérdésről lásd még a melléknévképzőknél, valamint A szóösszetétel c. fejezetben is).

2. Egy- és **többalakú képzők**

A képzők lehetnek egy- vagy **tübbalakúak.** Az alábbi összefoglalás a toldalékok alakváltozatait listázza.

Egyalakúak: *-int: csavarint, emelint; -ít: kékít, pödörít; -dít: perdít; -t: csöppent; -ék: vegyülék; -i* (becéző képző): *csoki; -i* (melléknévképző): *gyári, házi; -esi: Jancsi, repesi; -ista: humanista; -nyi: maroknyi.*

Többalakúak. A változatok között fennálló alaki különbözőségek a következő főbb típusokat mutatják.

a) Az eltérés a magánhangzó minőségében van: palatális-veláris eltérés: *-gatl-get: nógat, beszélget; -ulf-ül: nyomul, merül; -ás/-és: futás, verés; -ó/S: olvasó, fésülködő;* labiá-

lis-illabiális eltérés: *(-kod)l-kedl-köd: (csapkod,) lépked, ropkod; (-od(ik))/-ed(ik)/-öd(ik): (okosodik,) sötétedik, vörösödik.*

b) Az eltérés a kezdő magánhangzó meglétében és hiányában van: *-ni —anil-eni: sétálni, tanítani, felejteni; -s —osl-esl-ös: erős, kalapos, keretes, pöttyös.*

c) Az eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében vagy hiányában van: *-atl-et ~ -tatl-tet: írat, olvastat; -all-el —lalf-lel: forral, nevel, érlel; -at(ik)l-et(ik) —tat(ik)/-tet(ik): adatik, kidoboltatik, kívántatik, engedtetik, viseltetik; -ú/-ű — -júl-jű: arcú, fülű, ajtajú, tetejű.*

d) Az eltérés a mássalhangzó időtartamában van: *-t — tt* (főnévképző): *lét, tét, főzte, jötte; -ni —nni: olvasni, enni; -t —//* (befejezett melléknévi igenév képzője): *megírt, olvasott, rótt.*

e) Az eltérés a hangzóhiány szempontjából jelentkezik: *-talanl-telen —tlanl-tlen: szótlan, boldogtalan; -alom —alm-: hatalom : hatalma; -dalom —dalm-: fájdalom '.fájdalma.*

f) Az eltérés a végső magánhangzó meglétében és hiányában van: *-ni — n-: főzni, főznöm.*

g) Egyéb típusú toldalékváltozatok: *-óz(ik)/-őz(ik) ~ -ódz(ik)/-ődz(ik): fogózik ~fogódzik, kapálózik ~ kapálódzik; -z(ik) —dz(ik): borjazik ~ borjadzik, sorjázik ~ sarjadzik, nyálazik ~ nyáladzik.*

h) Többféle eltérés is van: *-tyúl-tyű —attyúl-ettyű: billentyű, csengettyű, dugattyú; -ni —anil-eni —n———-an-l-en——nni ~ -nn-: főzni, tanítani, felejteni, főznöm, tanítanom, fejtenem, enni, ennem.*

A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából

A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából: 1 szófajváltó, például: *fehérít; 2.* szófajtartó, például: *olvastat;* 3. szófajjclölő, például: *zörren* (fiktív tövek esetén).

A képzőket (a hagyományos tárgyalásmódot követve) aszerint osztályozzuk, hogy milyen szófajú szóból milyen szófajú szót hozunk létre. Főnévből képezhetünk főnevet, melléknevet és igét. Melléknévből képezhetünk főnevet és igét. Végül igéből főnevet, melléknevet, igét és igenevet.

Igeképzők

1. Igéből igét képző képzők (deverbális verbumképzők)

Gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező képzők: *-gatl-get: ápolgat, beszélget, öltöget; -ongl-engl-öng: hajlong, feszeng, dülöng; -z, -oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik): kötöz, öntöz, kiáltozik, sóhajtozik; -g (-ogl-egl-ög): pattog, totyog, mekeg, füstölög, zümmög; -ász(ik)/-ész(ik): koto-*

rászik, legelészik; -kodl-kedl-köd: csapkod, lépked, tömköd; -koll-kell-köl: horkol, esdekel, prüszköl; -gáll-gél, -igái: húzgál, nevetgél, taszigál; -oll-ell-öl: kortyol, kelepel, püföl; -doz(ik)l-dez(ik)l-döz(ik): ámuldozik hüledez, rémüldözik; -dosl-desl-dös: kapdos, nyeldes, lökdös; -dall-del, (-dál): tördel, harapdál; -dokoll-dekell-dököl: fuldokol, nyeldekel, öldököl; -dogál/-degéll-dögél: fújdogál, mendegél, üldögél.

Mozzanatos képzők: *-anf-en: durran, csörren; -antl-ent: horkant, tüsszent; -int: kanyarint, emelint; -ít: csavarít, pödörít; -aml(ik)l-eml(ik)l-áml(ik): csuszamlik, gyülemlik, villámlik; -alll-ell: fuvall, szökell.*

Kezdő értelmet kifejező képzők: *-adl-ed: lázad, ébred; -od(ik)l-ed(ik)l-öd(ik): felháborodik, elpityeredik; -dull-dül: kondul, perdül; -dít: fordít.*

Egyéb cselekvő és mediális igéket létrehozó képzők: *-asztl-eszt: akaszt, éleszt; -t: csöppent, serkent; -ít: szakít; -ajtl-ejt: szakajt, veszejt; -all-el, -lall-lel: aszal, nevel, fájlal, érlel; -ód(ik)/-öd(ik): vonzódik, leskelődik; -kod(ik)/-ked(ik)l-köd(ik): gondolkodik, kereskedik; -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik): várakozik, ölelkezik; -óz(ik)/-őz(ik), -ódz(ik)/-ődz(ik); -oz(ik)l-ez(ik)l-öz(ik): akarózik ~ akaródzik, kergetőzik ~ kergetődzik, változik; -ull-ül: nyomul, vonul.*

Műveltető képzők: *-atl-et, -tatl-tet: mosat, véset, gondolkodtat, festet.*

Szenvedő igék képzői: *-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik): adatik, megnézetik, engedtetik.*

Visszaható igék képzői: *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik): mosakodik, ruházkodik, fésülködik; -koz(ik)l-kez(ik)l-köz(ik): borotválkozik, törülközik*

A ható igék képzője: *-hatl-het: moshat, feszülhet.*

2. Névszóból igét képző képzők (denonrinális verbumképzők)

Névszóból igét képző képzők: *-z(ik): csákányoz, kettőz, szalonnázik, szemez, zongorázik; -l(ik), -ll(ik): burkol, csapol, hegedül, nyergel, pecsétel, talpal, telel, kéklik; kevesell, roszszall, sárgállik; -ít: alakít, sárgít; -sít: államosít, fásít, nevesít; -kod(ik)l-ked(ik)l-köd(ik); -lkod(ik)l-lköd(ik)l-lked(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik): kontárkodik, kertészkedik, büszkélkedik, atyáskodik, betegeskedik, erősködik; -od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik): okosodik, sötétedik, hűvösödik; -ull-ül: butul zöldül; -sull-sül: önállósul, létesül.*

Névszóképzők

1. Igéből névszót képző képzők (deverbális nomenképzők)

Főnévképzők

Főként a cselekvést magát jelentik: *-ásl-és: futás, tanulás,* de az *-ásl-és* jelölheti a cselekvés eredményét *(írás* 'irat', *hímzés),* helyét *(lakás, ülés)* és a cselekvés mértékét is ([egy] *harapás* [kenyér], *sütés); -t, (-tt): lét, tét, keltében, röptében,* de a *-t* jelölheti olykor a cselekvés eredményét is: *főztöm; -ajl-ej: moraj, dörej; -aloml-elem: bizalom, gyötrelem; -daloml-delem: fájdalom, hiedelem; -ságl-ség: fáradság, segítség, sietség, de a -ságl-ség* jelölheti a cselekvés eredményét is: *nyereség; -adall-edel: viadal; -tall-tel: behozatal, jövetel.*

Főként a cselekvés, történés eredményét, illetőleg tárgyát jelölik: *-atl-et: mondat, ítélet,* de az *-atl-et* képző jelölheti magát a cselekvést is *(fordulat),* valamint a cselekvés helyét *(bejárat)* vagy idejét *(kikelet)* is, sőt *-ászl-ész* képzős névszó után összefoglaló mellékjelentéssel intézmény, vállalat, foglalkozás nevét is *(fogászat, fodrászat, erdészet, szemészet); -mányl-mény: gyártmány, készítmény,* de lehet egy-egy származék tréfás, lekicsinylő hangulatú is *(iromány, szülemény); -ványl-vény: ásvány, emelvény,* de jelölheti olykor a cselekvés alanyát is *(jövevény, szökevény); -ék: hasadék, származék,* de jelölheti a cselekvés eszközét is *(boríték, festék, támaszték); -dék (-adékl-edék): szándék, fonadék,* olykor gyűjtő jelentésárnyalata is van *(hulladék, söpredék); -lék (-alékl-elék): moslék, adalék, főzelék; -ték: hagyaték; -omás: áldomás; -tall-tel: ital, étel.*

Főként a cselekvés eszközét jelentők: *-tyúl-tyű (-attyúl-ettyű): dugattyú, billentyű; -ókal-őke: szívóka, ülőke; -ányl-ény: nyitány; -áll-él; -all-el: fonál, födél, huzal; -ályl-ély: akadály, szegély.*

A cselekvőt, illetve a cselekvés helyét jelölők: *-ól-ő: igazgató, nyomozó, ebédlő, rendező, vendéglő* (jelölhetik ritkábban magát a cselekvést is: *bemutató, találkozó, esküvő); -daf-de (-odal-öde): járda, nyomda, iroda, tanoda, kötöde; -árl-ér: búvár, hordár.*

Melléknévképzők

-ósl-ős: csípős, félős; -ékonyl-ékeny: hajlékony, feledékeny; -atagl-eteg: hervatag, tévéteg; -i: játszi, maradi; -ánkl-énk: nyúlánk, félénk; -agl-eg: hallgatag, reszketeg; -al-e: lenge, pörge; -tlan/-tlen (-atlanl-étlen); -talánIntelen: főtlen, tanulatlan, készületlen, neveletlen, nyugtalan; -hatatlanI-hetetlen: pótolhatatlan, tehetetlen; -hatól-hető: iható, ehető.

2. Névszóból névszót képző képzők (denominális nomenképzok

Főnévképzők

Kicsinyítő, becéző képzők: *-cskal-cske (-acskal-ocska/-ecske/-öcske): fiúcska, szánkócska, felhőcske, kanalacska, ablakocska, rögöcske; -kaf-ke: asztalka, leányka, legényke; -i: Agi, Kati; -esi: Jancsi, repesi; -ca: Teca; -ci: Anci; -u: Etu, apu; -us: Katus, apus; -ikó: házikó, ládikó; -csal-cse: Borcsa, tócsa, üvegcse; -kő: Palkó; -is: Andris; -ól-ő: Kató, Pető; -dadl-ded: tojásdad, édesded(en)*

Különféle jelentésű főnévképzők: *-s (-asl-osl-es/-ös): hajós, órás, fazekas, boltos* (foglalkozásnevek); *akácos, gyümölcsös* (gyűjtőnevek); *négyes, ötös* (számjegynevek); *kilós, tízes* (pénz- és mértéknevek); *-ságl-ség: bátorság, jóság, távolság, egység, minőség, szelídség* (elvont tulajdonságot jelölők); *álmosság, egészség* (állapotot jelölők); *asztalosság, számítógépesség* (mesterséget, szakmát jelölők); *fiatalság, hallgatóság, elnökség, vezetőség* (gyűjtőnevek); *szabóság, pékség* (vállalatot, illetőleg annak helyét jelölők); *-ászl-ész: jogász, művész* (foglalkozásnevek); *-zatl-zet: alakzat, padlózat, felhőzet, kövezet* (összefoglaló jelentésűek); *-sdi: háborúsdi, katonásdi* (játéknevek, komolytalan cselekedetek megnevezése); *-oncl-encl-önc: tanonc, újonc, kegyenc; -lati-let: bizonylat, segédlet; -alékl-elék: százalék, ezrelék; -ista: egyetemista, forgalmista, fradista.*

Melléknévképzők

-s *(-osl-esl-ös): fás, bokros, kavicsos* (Valamivel ellátott' jelentésű); *(száz)forintos* (papírpénz); *hetes* (villamos); *daliás, fiús* (hasonlítást jelölők); *családias, házias; futóla-*

gos, fölösleges; kékes, feketés (kisebb mértékű tulajdonságot jelölők); *-ú/-ű, -júl-jű:* (piros) *arcú,* (piros) *tetejű* ('valamivel bíró, valamivel ellátott' jelentésűek); -i: *balatoni, benti, gyári, idei, kinti, rokoni, téli, városi; -tlanl-tlen (-atlanl-etlen); -talán/-telén: szótlan, nőtlen, pártatlan, egyetlen, gondtalan, lélektelen; -nyi: morzsányi, öklömnyi, ujjnyi; -szori/szeri/szöri: háromszori, kétszeri; -szoros/szeres/szörös: hatszoros, hétszeres, ötszörös.*

Törtszámnévképzők: *-d (-ad/-od/-ed/-öd): század, tized, ötöd.*

Sorszámnévképzők: *-dik (-adik/-odik/-edik/-ödik): harmadik, negyedik, ötödik.*

Korábban ide sorolták az úgynevezett utótag jellegű képzőket is. Ezek a *-féle (ételféle, többféle), -fajta (magamfajta, másfajta)* és *-szerű (kötelességszerű, ötletszerű).* Ujabban azonban kétségbe vonják képzőszerűségüket, mivel összetételek halmozása esetén önállóan, fogalomjelentésű előtag nélkül is képviselhetik az összetett szó egészét *(mindenféle* és *-fajta),* illetőleg ismétlődés esetén elmaradhatnak, mint a valódi összetételi szóalakok *(fű- és gabonafélék; nem élet-, hanem álomszerű).*

Igenévképzők

A főnévi igenév képzője: *-ni(-ani/-eni)/-n-(-an/-en/-nni/-nn-: hallgatni, mondani, felejteni, mosnom, tanítanom, felejtenem, inni, innom.*

A melléknévi igenév képzői: folyamatos[1]: *-ól-ő: olvasó, éneklő;* befejezett: *-tl-tt (-ottl-ettl-ött): zárt, elolvasott;* beálló történésű: *-andól -endő: elolvasandó, elvégzendő.*

A határozói igenév képzői: *-val-ve: sírva, kérve; -ván-vén: tudván, kérvén.*

Ma is termékeny képzők

A felsorolt képzők közül csupán igen kevés termékeny (a szóképzés mint szóalkotásmód egyébként sem mondható ma már a legaktívabb szóalkotásmódnak).

Termékeny képzők

Deverbális verbumképzők: *-gatl-get* gyakorító képző: *lobbizgat, televíziózgat, videózgat, szörfözget; -atl-et, -tatl-tet* műveltető képző: *elfaxoltat, kiprinteltet, lézereztet, xeroxoztat; -hatl-het* képző: *televíziózhat, lobbizhat.* (Produktív, de ritka a szenvedő igék képzője: *-atikl-etik; -tátikl-tetik: kiprinteltetik.)*

Denominális verbumképzők: *-z(ik): aerobikozik, BMX-ezik, diszkózik, gördeszkázik, grillez, hamburgerezik, karatézik, kiónoz, lézerez, lobbizik, pizzázik, rexezik, szintetizátorozik, szipózik, szoláriumozik, szörfözik, tamagocsizik, televíziózik, tupíroz, valutázik, videózik; -l: dzsoggingol, faxol, lízingel, rappel, shoppingol, stresszel; -ít: vírustalanít; -izál: amerikanizál, ionizál, kalgonizál, klimatizál, komputerizál; -kodikl-kedikl-ködik, -skodik: diszpécserkedik, menedzserkedik, disc-jokeyskodik.*

Az egyszerűség kedvéért itt Az igenevek c. fejezettől eltérően a melléknévi igenevek típusainak a hagyományos elnevezését használjuk.

Deverbális főnévképzők: *-ásl-és: klónozás, lobbizás, CT-zés, internetezés, printelés; -ó/-ő: szörföző; -dal-de: kajálda, másolda.*

Termékeny minden igenévképző is *(-ni; -ól-ő; -tl-tt; -andól-endő; -val-ve): kiprintelni, szörföző, kiprintelt, kiprintelendő, kiprintelve.*

Deverbális melléknévképzők: *-tlanl-tlen; -talanl-telen: kiprinteletlen; -hatól-hető: xeroxozható, printelhető; -hatatlanl-hetetlen: xeroxozhatatlan, printelhetetlen, szkennelhetetlen.*

Denominális főnévképzők: *-cskal-cske, -acska/-ecske/-öcske: televíziócska, videócska; faxocska, szörföcske; -i: baki, fridzsi* 'frizsider', *pari* 'paradicsom', *ubi* 'uborka', *uzsi; -esi, -ci: dolcsi, pulcsi, turcsi* 'turkáló', *foci, baci, ruci, náci, -si: aksi* 'akkumulátor', *jogsi* 'jogosítvány'; *-ó: fridzsó; -s: AIDS-es, drogos, számítógépes, szipós, szörfös; -ságl-ség: AIDS-esség, számítástechnikusság, szipósság; -sdi: számítógépesdi, televíziósdi* (komolytalan cselekedetek megnevezése); *-dal-de: bútorda, gombócda, bőrde; -árium: bronzárium.*

Denominális melléknévképzők: *-s: szipós* (lány), *szörfös* (fiú); *-úl-ű, -júl-jű:* elcserélt *fájlú,* lopott *szoftverű; -béli: televízióbeli; -nyi: fájlnyi, karakternyi; -tlanl-tlen; -talanl-telen: televíziótlan* (világban).

A *-féle, -szerű, -fajta* képzőszerű utótagok: *televízióféle, számítógépszerű, televíziófajták.*

A képzők sorrendje

A képző olyan toldalék, melyből több is lehet egy szón belül. A képzők sorrendje azonban nem tetszőleges: egymásutániságukra bizonyos szabályszerűség jellemző.

A deverbális igeképzők sorrendje: kezdő; mozzanatos/gyakorító/visszaható; műveltető; szenvedő; ható: *ébr-ed* (kezdő) *-ez* (gyakorító) *-het* (ható); *vag-dal* (gyakorító) *-tat* (műveltető) *-hat* (ható); *mos-akod* (visszaható) *-tat* (műveltető) *-hat* (ható); *épít-tet* (műveltető) *-tetik* (szenvedő). A gyakorító képzők közül a *-gatl-get* állhat a műveltető képző után is: *töröl-tet* (műveltető) *-get.* (Természetesen mást jelent a *törölgettet* és a *töröltetget.)*

A denominális verbumképzőt hasonló sorrendben követhetik a képzők: visszaható, műveltető, gyakorító (az utóbbi kettő fordított sorrendben is állhat), szenvedő, ható.

Az *-ás, -és* főnévképző (valamint egyéb főnévképzők) és az igenévképzők természetesen minden igét követhetnek.

Egyéb szabályszerűségek. A denominális verbumképzőket néhány, főként a cselekvést vagy a cselekvés eredményét jelölő főnévképző *(borítékol, kérvényez, kifogásol, üzletel),* valamint a *-hatatlan, -hetetlen;* az *-s* és az *-ú, -ű* melléknévképző *(értetlenkedik, érthetetlenkedik, okvetetlenkedik, ügyetlenkedik; ügyeskedik; nagyképűsködik)* előzheti meg.

A deverbális főnévképzőket vagy kicsinyítő képző *(vetéske, szerzőcske),* vagy valamilyen melléknévképző *(tanulmányi, vetési, vétségi; járásbeli; járásnyi; gyártmányú, nyomatékú, tanulsága, nézésű; fordulatos; tudományos, kilátástalan)* követheti.

A deverbális melléknévképzőket elvontfőnév-képzők követhetik *(robbanékonyság, hozzáférhetőség, érthetőség, tehetetlenség).*

Szakirodalom

Antal László: A magyar esetrendszer. *NytudÉrt.* 29. sz. 1965.

Aronoff, Mark: *Word formation in generative grammar.* Linguistic Inquiry Monographs I. MIT Press, Cambridge-London, 1979.

Bartha Katalin: Az igeképzés. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 60-104.

D. Bartha Katalin. *A magyar szóképzés története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.

Bassarak Arnim: Zur Abgrenzung zwischen Flexión und Derivation (Anhang türkischer Verbformen). *Linguistische Studien* 126 [1985]: 1-50.

Bauer, Laurie: *English word-formation.* Cambridge U. P., Cambridge, 1983.

Berrár Jolán: A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *ÁNyT.* V. 1967. 69-78

Berrár Jolán: Szóképzés, lexika, szintaxis. *ÁNyT.* **III.** 1965. 35-42.

Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 99-124.

Berrár Jolán-Keszler Borbála-Rácz Endre: A toldalékmorféma-típusok elhatárolása. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 27-8.

Carstairs-McCarthy, Andrew: *Current morphology.* Routledge, London, 1992.

Dressler, Wolfgang: Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeiíschrifi für Phonetik, Sprachwissenschafi und Kommunikationsforschung* 42/1: 3-10.1989.

Elekfi László: *Magyar ragozási szótár.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.

Fabó Kinga: A gyakorító és mozzanatos igék szemantikája. *ÁNyT.* XVII. 1989. 31-48.

Haspelmath, Martin: *Word-class changing inflection and morphological theory. Morphology.* 1995. 43-66

Károly Sándor: Aszóelemek általános kérdései; Az igeképzők. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961 295-312; 345-62.

Károly Sándor: A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. *NyK.* 67 [1965]: 273-89.

Károly Sándor: Egy morfológiai szerkezettan vázlata. *ANyT* **III.** 1965. 85-96.

Károly Sándor: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ANyT* IV. 1966. 91-104.

Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Kenései István: Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 1996. 92-5.

Kenései István: A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr* 122 [1998]: 67-80.

Keszler Borbála: A szinkrónia és a diakrónia viszonya a képzők és a képzett származékok vizsgálatában. In: Horváth Katalin-Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet - szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben.* Budapest, 1993. 99-103.

Keszler Borbála: Képző-e a *-hat, -het? Nyr.* 121 [1997]: 86-90.

Kiefer Ferenc: A magyar főnév esetei. *MNy.* 83 [1987]: 481-6.

Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.

Kiefer Ferenc: A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 222-60.

A szóösszetétel

1. A szóösszetétel fogalma, jellemzői

A **szóösszetétel** (compositio) az egyik leggyakoribb szóalkotásmódunk, mellyel szinte korlátlan mértékben növelhetjük szótári szavaink számát. A szóösszetétel során két vagy több **szóalak** összekapcsolásával hozunk létre új lexémát, melyet alaki felépítése alapján **összetett szónak** (compositum) nevezünk: például *áru + behozatal = árubehozatal; rádió + újság = rádióújság;* illetőleg: *betonút, anyacsavar, föl-alá, képviselőválasztás, kék-zöld-sárga.* Összetett szavak azonban nem csak szabályokkal leírható szóalkotás során jöhetnek létre. Kialakulhatnak mintegy maguktól, véletlenszerűen is a gyakori mondatbeli együtthasználat során, például: *mihaszna, dehát, viszontlátásra, alighogy.* Ez utóbbi összetett szavakat is a szóösszetétellel keletkezett szavak közé soroljuk, bár a tudatos szóalkotással létrehozott szavakhoz csupán lazán kapcsolódnak.

Az összetett szavak a mondatok szókapcsolataiból vagy egyéb mondatrészletekből származnak, illetőleg azokra vezethetők vissza. Hagyományos nyelvtani felosztásuk ezért a szókapcsolatok osztályozását követi (vö. A nyelvi egységek szinteződése: A szintagmák szintje).

Az összetett szavak azonban nagyrészt más természetű jelkombinációk, mint a szószerkezetek, szókapcsolatok. Létrejöttüket és használatukat nemcsak szintaktikai szabályok irányítják, hanem szemantikai, morfológiai, sőt még helyesírási szabályok is. Jelentésük általában tömörebb, mint a szókapcsolatoké, esetleg egészen el is tér azoktól. Vö. *légiposta* » 'légi úton szolgáltató posta'; *fizikatanár* »'fizikát tanító tanár'; *ínycsiklandó* »'ízletes, ízletesnek ígérkező' stb. Ezenfelül az összetett szavak létrejöttében szerepet játszó szóalkotási szabályok lehetővé teszik, hogy az összetétel tagjainak (szóalakjainak) grammatikai viszonya jelöletlen legyen. Mindezek miatt az összetett szavak nagy részét nem elemezhetjük pontosan úgy vagy olyan egyértelműen, mint a szintagmákat, szókapcsolatokat. Az összetett szavak között igen sok a jelentéssűrítő, ezért nehezen elemezhető szerkezetű. Ez azt jelenti, hogy a szó tagjainak viszonyjelentése nem határozható meg egyetlen szintaktikai jelentésfajta által sem. Például: *keresztanya, füttyművész, szégyenszemre, osztálytársadalom, körömfeketényi, jeltolmács.*

Az összetételi tagok belső, szemantikai kötöttsége egyértelművé teszi az egymáshoz tapadó szóalakok nyelvtani viszonyjelentését. Az összetett szavak mint lexikális egységet alkotó szóalakok szintaktikailag kötöttek, nem mozdíthatók, nem változtathatók: *hálát ad, Jánosnak ad, pénzért ad;* de *hálaadás, kenyéradás, tiszteletadás, jutalomadás* stb. A szintagmákból származó összetett szavak tagjainak viszonya egy-egy grammatikai jelentésre korlátozódik, mely az összetett szó lexikális jelentéséből egyértelműen kiderül. Ezért az összetételi tagok viszonyát nem szükséges jelölnünk.

Habár a szóösszetétel a szókincs végtelen bővítésére kínál lehetőséget, mégsem nevezhetünk minden összetételi típust produktívnak. Produktívnak azokat az összetételi fajtákat nevezzük, melyeknek szóegyedeit az adott grammatikai szabályok alapján, az adott jelentéskörben korlátlan vagy csaknem korlátlan számban megalkothatjuk. Ilyenek például az *-ási-és* képzős utótagú birtokos jelzős összetételek: *párkeresés, társkeresés, anyóskeresés, kulcskeresés, cipőkeresés, szalvétakeresés, gondolatkeresés, fogalomkeresés.*

Vannak olyan összetételfajták, melyek nem szótári szavak. Alkalmilag vagy esetleg a helyesírási szabályok alapján használjuk őket összetett szóként, például: *vasúti kocsi,* de: *vasútikocsi-javítás; női cipő,* de: *nőicipő-vásár. A vasútikocsi* és a *nőicipő* szóalakokat alkalmi összetett szavaknak nevezzük.

Az összetett szavak és a szintagmák közötti különbségtevés legtöbb esetben szemantikai alapú; például: *franciatanár* és *francia tanár, olvasóközönség* és *olvasó közönség; száraztészta* és *száraz tészta* stb. Vannak azonban olyan esetek, amikor csupán a helyesírás szabja meg, hogy a szerkezetet egyetlen szónak vagy szintagmának tekintsük-e; vö. *nejlonzacskó, papírzacskó, műanyag zacskó, autóverseny* és *kötélhúzó verseny, be-benéz* és *ide-oda néz.*

2. Az összetett szavak morfológiai felépítése

A grammatikai szerkezetekből létrejött összetett szavak lehetnek nyitott vagy zárt szerkezetűek. Nyitott szerkezetű lehet a szóösszetétel, ha a szintén nyitott kapcsolatos vagy választó mellérendelésre vezethető vissza (vö. Szintagmatan, A mellérendelő összetett mondatok). Ilyenkor ugyanis az összetett szó alkotóelemeinek számát azonos értékű, minőségű tagokkal szaporíthatjuk, *nevelési-oktatási-kulturális; öt-hat-hét-nyolc.* Az összetett szavak többsége zárt elemszerkezet. Ez azt jelenti, hogy közvetlenül kizárólag két elem kapcsolatára bontható. A *rendőrparancsnok-helyettes* szó például közvetlenül a *rendőrparancsnok* és a *helyettes* szóalakokra bomlik; az elsőt további két közvetlen alkotóelemre bonthatjuk: *rendőr és parancsnok. A rendőr* szó is tovább osztható: *rend* és *őr.* Az alárendelő szószerkezetekből és a morfológiai természetű szókapcsolatokból származtatható összetételek mind zárt szerkezetűek, de ilyen a mellérendelők egy része is. Például: *jellemvonás, barackszínű, szemmagasság* (alárendelők); *ezalatt, miáltal* (morfológiai természetűek); *ilyen-amolyan, jobbra-balra* (zárt szerkezetű mellérendelések).

A zárt szerkezetű összetett szavak közvetlen alkotóelemeit sorrendiségük alapján előtagnak és utótagnak hívjuk. Például: *mézédes = méz* előtag és *édes* utótag.

Az összetett szavak elemszerkezetét nem vizsgálhatjuk az egyszerű szavakhoz hasonlóan csupán lineáris sorrendben. Az összetett szavakat alkotó szóalakokat különálló tömbökként kell leírnunk. *A felsőbbrendű* szó például *a felsőbb* és a *rendű* szóalakokból áll, melyeknek elemszerkezete: *felsőbb* = tő + melléknévképző + középfok jele; *rendű* = tő + melléknévképző. *A felsőbbrendű* szó elemszerkezetet a következőképpen ábrázoljuk: (T + K + J) + (T + K). Az összetett szó egészéhez kapcsolódó toldalékokat a tömbök után vesszük fel, például *fel\ső \ bb \rend\ű\ ség\ed* = [(T + K+ J) + + (T + K)] + K + J.

Az összetett szavak elő- és utótagjai valódi szóalakok: lehetnek rágósak és jelesek is. A ragos és a jeles alak általában az előtagokra jellemző, hiszen az utótag viseli az összetett szó egészére vonatkozó toldalékokat.

Ragos előtagú összetett szavak: *ágrólszakadt, ajtónálló, ágyrajáró, arculcsapás, balratolódás, birtokbavétel, bűnbeesés, célratörő, egyetért, éhenhalás, életrevaló, ellentmond, erőnlét, fejenállás, földhözjuttatott, földöntúli, főbelövés, fülbemászó, halálraítélt, helytáll, hatálybalépés, helybenhagy, idejétmúlt, jóváír, karbantart, kétségbeejtő, kétszersült, készenlét, kézhezvétel, körmönfont, mellbevágó, mennybemenetel, mélyenszántó, mibenléte, naprakész, nagyrabecsülés, nyakigláb, nyársonsült, orrbavágó, örökbefogadás, örökkévalóság, partraszállás, rosszullét, semmirekellő, síkraszáll, szájbarágós, számottevő, szemenszedett, szemrehányás, testhezálló, tűzrevaló, végrehajt, vízbefúlás. A* szótári alakban ragos utótag többnyire a mellérendelésekben jelenhet meg ritkán: *árkon-bokron, jobbra-balra, égen-földön, széltében-hosszában, egykettőre, hellyel-közzel* stb.

A jeles szóalakokból létrejött szóösszetételekben legtöbbször birtokos személyjel fordul elő, ritkán pedig fokjel. Birtokos személyjelesek: *agyafúrt, agyalágyult, atyámfiai, bolondokháza, dolgaértő, eszeveszett, eszemadta, fékeveszett, felemás, fejebúbja, hasznavehető, hitehagyón, inaszakadtáig kedveszegett, kezemunkája, korabeli, magvaváló, nyakatekert, rangjabeli, szavajárása, szavatartó, szavahihető;* fokjelesek: *kisebbrendűség, nagyobbrészt.* Az előtagon szereplő birtokos személyjel nem tartozik az összetett szó grammatikai jelentéséhez: kívülre mutat, az összetett szót a mondatnak egy más szavához kapcsolja. Az utótag birtokos személyjele az, amelyik általában az összetett szó tagjainak birtokos jelzős viszonyából származik: *varosháza, világvége, hétvege*

Szóalkotásmódjuk alapján lehetnek képzett szavak, maguk is összetettek, és lehetnek ritkább szóalkotásmóddal létrejött szóalakok. Képzett szavakból alkotott szóösszetételek: *álmoskönyv, élveboncolás, bánásmód, egykerendszer, ajánlattevő, hagyománykör, függőágy, szódásüveg* stb.

Az összetett szóalakokból létrejött összetételeket többszörös összetételeknek nevezzük, például: *agyér-elmeszesedés, haszonnövény-termesztés, léghajóul, röntgenkészülékcsere, vízilabda-világkupa.*

A ritkább szóalkotásmóddal létrejött szóalakok is összekapcsolhatók más szóalakokkal: *MAV-ellenőr, áfabefizetés, tévéújság, csokifagyi* stb. Feltűnően nagy az összetett szavak között az elvonással és rövidüléssel keletkezett előtagúak aránya: *becsszó, becsvágy, belváros, bűvkör, bonckés, csáberő, dicshimnusz, dörzspapír, étrend, fegyház, felfold, fesztávolság görkorcsolya, gyógyszer, gyökjel, hasonelvű, harmadosztályú, horderő, hörghurut, jármű, keserédes, közalkalmazott, külalak, lakbér, látkép, lőgyakorlat, lökhajtás, melléképület, mértan, menlevél, műegyetem, piszkavas, rakpart, rejtjel, röpcédula, sebváltó, szünidő, tanfolyam, tárház, távirat, tévhit, üdvrivalgás, végjáték.* Az elvonással keletkezett szóalakok kevés kivétellel csak összetételben használatosak, önállóan nem.

Az összetett szavak alkotóelemei lehetnek szoros vagy laza kapcsolatúak. Szoros összetétel az összetett szavak többsége: az alárendelő összetételek, a morfológiai típusú összetételek és a szervetlen összetételek kivétel nélkül, valamint a mellérendelő összetételek egy része. A szoros összetételek alkotóelemeit egybeírjuk, illetőleg a helyesírási szabályok alapján kapcsoljuk őket össze kötőjellel. A szoros kapcsolatú szóösszetételek lexikailag, morfológiailag és fonetikailag is egyetlen szóként viselkednek:

toldalékaik a szó végén, vagyis az őket alkotó utolsó szóalakon jelennek meg. Szóhangsúlyuk az első szóalak első szótagján van. Például: *színpompásak, agytornára, tv-kameráinak, délnyugat-angliai. A* laza összetételek szerkezetük szerint mellérendelők: *kékülzöldül, így-úgy, vagy-vagy, hány-vet, fekete-sárga.* Alkotóelemeiket mindig kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz. A laza összetételek csupán lexikális szempontból viselkednek egyetlen szóként; morfológiailag és fonetikailag két (vagy több) szónak fogjuk fel őket. A laza összetételekhez járuló toldalékok ugyanis mindegyik alkotó szóalakon megjelennek, s minden szóalak első szótagján szóhangsúly található, például: *ötöltemhatoltam, kényét-kedvét, felére-harmadára, evésből-ivásból, jársz-kelsz.*

3. Az összetett szavak grammatikai csoportosítása

Az összetett szavakat az őket alkotó szóalakok nyelvtani-mondattani viszonya alapján csoportosítjuk. Felosztásuk alapvetően azonos a szókapcsolatok osztályozásával, vö. A nyelvi egységek szinteződése: 4. A szintagmák szintje. Az elő- és az utótag viszonya alapján az összetett szavakat két nagy csoportra oszthatjuk aszerint, hogy van-e grammatikai kapcsolat a szóalakok között, vagy nincsen. A grammatikai szabályok által összekapcsolódó szóalakok szerves összetételeket hoznak létre. A szerves szóösszetételek szószerkezetekké vagy szószerkezet-kapcsolatokká alakíthatók át. A szintagmákra visszavezethető összetételek altípusai az alárendelő és a mellérendelő összetételek, például: *kölyökkutya, hátitáska, kutatómunka, szarvasbőr, hólapát* (alárendelések), *árbér, hanyatt-homlok, idestova, égvilágon* (mellérendelések). Az alárendelő összetételeket tovább bonthatjuk az alárendelés minősége szempontjából. Ily módon megkülönböztetünk alanyos (pl. *anyaszülte),* tárgyas (pl. *dolgavégző),* határozós *(munkaképes)* és jelzős *(hétfejű)* alárendelő összetételeket. A szerves összetételek másik típusa morfológiai szószerkezetekké alakítható, ezek a morfológiai típusú szóösszetételek csoportja, például *mindazonáltal, életellenes, számfeletti, magánkívül, csillagközi.*

A szerves összetételeken belül vesszük föl az úgynevezett jelentéssűrítő összetételek kategóriáját. Ide azok az összetett szavak tartoznak, melyek alárendelő jellegűek, de az elő- és az utótag közötti viszony minőségét pontosan nem tudjuk meghatározni, mert nem szintagmára, hanem szintagmakapcsolatokra, szervesen összefűződő mondatrészletekre vezethetők vissza, például: *medveének* « 'a medvéhez írott vagy szóló ének'; *hangulatlámpa* «'hangulatot teremtő (fényű) lámpa'; *aranytartalék* «'a tartalék, ami aranyat érhet'.

Az úgynevezett szervetlen összetételek alkotó szóalakjai között nincsen grammatikai viszony: *akárhány, máris, mindenki, nehogy, újfent.*

Az összetett szavak grammatikai csoportjai összefoglalva a következők:

összetett szavak

szerves összetételek — szervetlen összetételek

morfológiai típusú összetételek — szintaktikai típusú összetételek

alárendelők — mellérendelők

a) alanyosak
b) tárgyasak
c) határozósak
d) jelzősek
e) jelentéssűrítők

A hazai és a külföldi grammatikák egy része az összetételeket nem tagjaik mondattani viszonya, hanem alapvetően tagjaik szófajisága szerint osztályozza. így beszelnek igei vagy névszói alaptagú, főnévvel, melléknévvel vagy határozószóval bővülő összetételekről. A szófaji szempontok szerint történő felosztás - tapasztalataink szerint - kiválóan alkalmas a szóösszetételnek mint produktív nyelvi műveletnek a leírására. Az összetett szavaknak - mint a produktív és a már nem produktív nyelvi folyamatok termékeinek - bemutatására, összefoglalására azonban nem bizonyul alkalmasnak.

4. Az összetett szavak szófaji jellemzői

Az alárendelő összetételek szófaját mindig utótagjuk szófaja határozza meg, lásd *látótávolság* (főnév) - *távolság* (főnév); *helytáll* (ige) - *áll* (ige); *szöveghű* (melléknév) - *hű* (melléknév) stb. Az alárendelő összetételek utótagjai ugyanis a szerkezetek alaptagjainak felelnek meg. A mellérendelő összetételek alkotótagjainak szófaji jellege általában azonos: *tudományos-technikai, bátyámuram, itt-ott.* Bizonyos figura etymologicákban térhet el a tagok szófaja, például *akarva-akaratlan.*

Összetett szó szinte mindegyik szófaji osztályban található.

Az összetett szavak között feltűnően kevés az ige. Az igék az összetettszó-állománynak körülbelül 1-2 ezrelékét alkotják. Az összetett igék általában összetett főnevek továbbképzései, elvonásai, vö. *görkorcsolyázik, hógolyózik;* illetőleg *gépír, képvisel.* Ezek igeként tulajdonképpen nem is tekinthetők összetetteknek: valójában főnévi szoalapjuk *(görkorcsolya, hógolyó)* összetett. Valódi összetett igéket nagyobb számban a mellérendelő összetételek között találunk, például *dül-jül, csúszik-mászilc, eszik-iszik, tesz-vesz, térül-fordul.* Az igék és bővítményeik jellemzően akkor válnak összetett szavakká, ha jelentésük összeforr, együttesen lexikalizálódik, illetőleg, ha az ige határozói bővítménye igekötőszerűvé vagy igekötővé válik. Például: *helytáll, jótáll, kétségbeejt, cserbenhagy, létrehoz, tönkremegy, síkraszáll;* illetőleg *továbbfejleszt, körbejár, végigkerget, szembekerül, egybeömlik, kívülreked.*

Az összetett szavak túlnyomó többsége főnév. A főnévi szóösszetételek minősége és produktivitása nagyban függ attól, hogy a főnév más szófajból van-e képezve, vagy sem. Az igéből képzett főnevek igei bővítményeikkel együtt válnak összetett szavakká.

Ebben a típusban a legtermékenyebb a már említett *-ás/-és* képzős főnevek és az igei bővítmények összekapcsolása, például: *könyvolvasás, újságolvasás, versolvasás; hajókirándulás, csónakkirándulás, vonatkirándulás. A* képzetlen főnevek között legtermékenyebb a birtokos jelzős és a minőségjelzős összetételfajta: *madártoll, galambtoll, verébtoU, libatoll, kartonpapír, ezüstpapír, kátránypapír, selyempapír* stb.

Az összetett melléknevek között leggyakoribbak a hasonlító árnyalatú jelentcssűrítők: *nyúlszívű, paprikapiros, harmatgyenge, lenszőke, hajszálvékony. A* főnévből *-ú/-ű* képzővel létrehozott melléknevek függőszók, így gyakran válnak összetételek utótagjaivá. Előtagjuk ilyenkor a jellegzetesen főnevet bővítő minőség- és mennyiségjelző, például: *karikalábú, rosszmájú, nagylelkű, együgyű, kétnyelvű.*

Összetett határozószók: *hazafelé, nemegyszer, csakhamar, ímmel-ámmal, másodkézből, négykézláb* stb. Összetett névmások: *valamikor, akárhogyan, sohasem, magamagát, énnekem, ki-ki* stb. Igekötők: *föl-fölpillant, meg-megáll.* Kötőszók: *csakhogy, bárhogy, mintha, jóllehet, ámde, noha* stb. Partikulák: *igencsak, korántsem, egyelőre, igenis, legalábbis.* Mondatszók: *fogadjisten, nemjóját, namármost, mindegy, alighanem, hogyne* stb. A kötőszókra, a partikulákra és a mondatszókra a szervetlen összetételi típus jellemző.

5. Az **összetett szavak részletes elemzése**

5.1. A szerves összetételek. A szerves szóösszetételek olyan szavakat tartalmaznak, melyek alkotóelemei között grammatikai viszony van, illetőleg melyeket grammatikai szabályok alapján (is) megalkothatunk. A szerves összetételek egy részét szószerkezetekké alakíthatjuk, másik részüket olyan mondatrészletekre vezethetjük vissza, melyek két vagy több grammatikai viszonyjelentést tartalmaznak. A szerves szóösszetételek alapvető grammatikai típusai: 1. morfológiai szószerkezetekké alakítható összetételek; 2. szintagmákká átalakítható szóösszetételek; 3. jelentéssűrítő, mondatrészletekké alakítható összetételek. A jelentéssűrítő összetételek egy része igen közel áll a szintagmára visszavezethető alárendelésekhez, ezért ezeket egységesen az alárendelő összetételek között tárgyaljuk.

5.1.1. Morfológiai típusú összetételek. A morfológiai összetételek morfológiai természetű szószerkezetekre vezethetők vissza (vö. Szintagmatan A morfológiai típusú szerkezet). Tartalmaznak tehát legalább egy fogalomszót és egy morfémaértékű viszonyszót. Ez utóbbi az esetek többségében **névutó** vagy az ebből képzett **névutómelléknév.** Névutósak: *mialatt, ezáltal, délelőtt, mindenekelőtt, módfelett, mindenfelől, szerfölött, egyébiránt, kétségkívül, rendkívül, időközben, napközben, régóta, rendszerint, országszerte, éjféltájban, alkonyattájt, holnapután, evégett* stb.; névutó-melléknevesek: *tudatalatti, érzékfeletti, számfeletti, világkörüli, felekezetnélküli, munkanélküli, földöntúli, ibolyántúli. A* névutóval alkotott összetett szó határozószó, a névutómelléknéwel alkotott pedig melléknév. A morfológiai összetételekhez kapcsoljuk azokat az összetett szavakat is, melyeket névutós főnevekből képeztünk tovább, például: *tudatalattiság, háborúellenes, jogellenes, rendellenesség, munkanélküliség.*

A **kopulák** közül a *volta* szó az egyetlen, mely morfológiai típusú szóösszetételek létrehozására alkalmas: *kivolta, mivoltom, jóvoltából.*

Az **igekötő** és az ige kapcsolata morfológiai összetételt alkot, bár - mint tudjuk - az igekötő rendhagyóan viselkedő összetételi elem. A mondat bizonyos logikai-szintaktikai szerveződése során elválik az igétől: *megettem, nem ettem meg meg sem ettem.*

Szintén lazán kapcsolódnak a morfológiai összetételekhez az úgynevezett képzőszerű **utótaggal** rendelkező szavak. Ilyenek *a fajta, féle, szerű, forma, nemű, szám, mód, rét, rétű* utótagos összetételek, valamint a belőlük képzett szavak: *műsorfajta, magamfajta, másfajta, apjafajta, gabonaféle, mindenféle, fiúforma, gömbforma, mindennemű, százszám, gombamód;* illetőleg *többféleképpen, ételféleség, ötletszerű, kötelességszerű, villámcsapásszerűen, célszerűség, törvényszerűség* stb. Ezeket az utótagokat tudniillik nem tartjuk számon sem az alapszófajok, sem a viszonyszók között. De képzőknek sem nevezhetők: az összetételek halmozása esetén önállóan, fogalomjelentésű előtag nélkül is képviselhetik az összetett szó egészét, illetőleg ismétlődés esetén elmaradhatnak, mint a valódi összetételi szóalakok. Például: *mindenféle és -fajta* orvosság; *sokfajta és -féle* szerkezet; *fű- és gabonaféle; nem élet-, hanem álomszerű.*

Mivel az úgynevezett képzőszerű utótagok nem jelennek meg önálló lexémaként, a velük alkotott morfológiai természetű összetett szavakat nem alakíthatjuk át morfológiai típusú szószerkezetekké.

5.1.2. Szintaktikai típusú összetételek

***A)* Alárendelő összetételek.** Az alárendelő típusú összetett szavak alárendelő szószerkezetekké alakíthatók át. Az összetételek utótagja rendszerint az alaptagot képviseli, az előtag pedig a bővítmény szerepében áll, például: *jogásztársadalom* (« a jogászok társadalma), *hiteligénylő* (« hitelt igénylő), *versenyképes* (« versenyre, versenyezni képes), *robbanószer* (« robbanó szer). Az alárendelések előtagja ritkán megőrzi a viszonyragot, melyet az alkotótagok közötti grammatikai jelentés hív elő: *semmirekellő, mennybemenetel,* illetőleg lásd fent a ragos összetételi előtagokat. A hagyományos grammatikák ilyenkor az alárendelő összetételek jelöltségéről beszélnek. A ragok megmaradását inkább tömbösödésnek, ragszilárdulásnak tekinthetjük, nem pedig élő szintaktikai viszony jelölésének. Az elő- és az utótagok közötti grammatikai viszony „jelölése" tudniillik nem kötelező művelet a szóösszetételekben. A ragos előtagú összetetelek improduktívak.

a) **Alanyos alárendelések.** Az alany az igék, az igei igenevek és a határozói igenevek tipikus szófaji bővítménye, de más szempontból alany - szófajiságtól függetlenül - minden állítmányhoz tartozik. Ebből következőleg az igei és az igenévi utótagú összetételektől várjuk el elsősorban, hogy alanyi alárendelésűek legyenek. Az igék azonban nem válnak alanyi bővítményükkel együtt összetett szóvá. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ige és az alany kapcsolata alkotja a mondat predikatív és szerkezeti magvát, tehát ennek a szintagmatikus viszonynak fontos mondattani szerepe van. Másrészt az összetett szóvá válást korlátozhatja a két szó közötti kötelező egyeztetés is. Egyetlen olyan igénk van, mely eredeti alanyával kapcsolódott össze összetett szóvá: a *mennydörög.* Jellemző, hogy a *dörög* ige fakultatív alanyú, tehát az alany jelentése, szintaktikai funkciója csökkentebb értékű az egyébként kötelező alanyoknál. A *dörög* ige emellett csak 3. személyű lehet ebben a jelentésben.

Az alanyi alárendelések között nagy számban találhatók igenévi utótagúak. Leggyakoribbak az igei igenévi utótagúak: *ebadta, emberlakta;* ritkábbak a határozói igenévi utótagúak: *szívrepesve, lélekszakadva. Az* alanyos alárendelés egyik utótag esetében sem produktív, csupán lexikalizálódott alakok tartoznak ehhez az alárendelés-fajtához. Például *eszemadta, dércsípte, alkalomadtán, botcsinálta, magyarlakta, madárlátta, dérlepte, egérrágta, napsütötte, kényszerszülte, istenverte, ragyaverte, rozsdamarta, ebugatta* (igei igenévi utótagúak); *szívszakadva, lélekszakadva, szívszorongva, szívrepesve* (határozói igenévi utótagúak).

A szemclyragozás nélküli melléknévi igenevek ugyan nem vonzanak alanyt, ám összetételként az alanyos típusúak közé soroljuk őket, például: *agyalágyult, elmeháborodott, divatjamúlt, hajótörött, nyakatekert, eszeveszett, fékeveszett, kedveszegett, magvaváló* Ezek a szavak tudniillik közvetlenül alanyos igei szerkezetekké alakíthatók, illetőleg igenévi állítmány és alany kapcsolatává; vö. *divatjamúlt —> a divatja (el)múlt; magvaváló —> a magva (el)válik / (el)váló* stb.

Hagyományosan az alanyi alárendelő összetételek közé soroljuk azokat a melléknévi utótagú összetételeket is, melyek előtagjukkal melléknévi állítmány és alany kapcsolatára vezethetők vissza, például: *elmebeteg —> az elméje beteg;* illetőleg *gyomorbeteg, kedélybeteg, felemás.*

A *földomlás, dobpergés* típusú összetett szavak igei alaptagú alanyos szintagmákra is visszavezethetők, vö. *a föld omlik; a dob pereg.* Ezt a típust azonban a birtokos jelzős összetételek sajátos alkategóriái között tartjuk számon (lásd alább).

b) Tárgyas alárendelések. A tárgy igei és igenévi bővítmény, ezért a tárgyi alárendelésű összetett szavak igei, igenévi, esetleg igéből képzett más szófajú utótaggal rendelkeznek. Az igék - mint azt az alanyi alárendeléseknél is tapasztaltuk - ritkán kapcsolódnak össze vonzatukkal összetett szóvá. Tárgyas alárendelésű igénk kevés van: *helytáll, nagyothall, jótáll, ellentmond* (az előtagok tárgyi viszonyjelentése ezekben az igékben is elhomályosodott). Az igenevek közül a *-t/-tt* képzős melléknévi igenévi és a határozói igenévi utótagúak tárgyas alárendelésű összetétele nem termékeny nyelvi művelet, például: *idejétmúlt, pályatévesztett, reményvesztett, fegyházviselt, fékevesztett;* illetőleg *díjátalányozva, fejcsóválva, fogcsattogtatva, szemlesütve, kalaplevéve, szájtátva, lélegzet-visszafojtva.* Produktívnak nevezhetjük azonban az *-ól-ő* képzős igenévi utótagú tárgyas összetételeket, például: *alapító* utótaggal: *családalapító, csoportalapító, bankalapító, államalapító, frakcióalapító, bizottságalapító. Védő* utótaggal: *falvédő, könyökvédő, lábszárvédő, fülvédő, honvédő, bokavédő, állatvédő, fajvédő, növényvédő; kedvelő* utótaggal: *zenekedvelő, filmkedvelő, könyv-, sport-, irodalom-, művészet, gyerekkedvelő* stb. Ezeknél az összetételeknél csupán a szemantikai tartalom korlátozza az egyedi szóalkotás lehetőségét. Lásd még *-ól-ő* képzős utótagú tárgyas összetételek: *tréfacsináló, népelnyomó, citromfacsaró, hangfestő; egérfogó, kasszafúró, rovargyűjtő, féreghajtó, gombahatározó, vígjátékíró, interjúkészítő, kocsikísérő, poggyászmegőrző, frekvenciamérő, tévénéző, aknaszedő, energiaszolgáltató, árutermelő, sztrájktörő* stb.

Az *-ól-ő* képzős igenévi alakú utótagok kétféle elemzési módra adnak lehetőséget, amennyiben önálló főnévként is előfordulnak. A *daráló* szó főnév, így a *diódaráló, kávédaráló, húsdaráló, mákdaráló* stb. szavak egyaránt lehetnek birtokos jelzős és tárgyas alárendelések. Vö. *a dió darálója, a kávé darálója;* illetőleg *diót daráló, kávéi daráló (eszköz).* Ugyanígy pl. a *gyűjtő* szóval alkotott összetételek: *bélyeggyűjtő*

régiséggyűjtő, aulogramgyűjtő birtokos jelzős és tárgyas szintagmává alakíthatók, így mindkét szerkezetfajtához besorolhatók összetételként is. Velük szemben például a *golyófogó, kézfogó, jelfogó, hangfogó* összetételek csak tárgyas szerkezetűek, mert *a fogó* utótag az itt előforduló jelentéseiben nem főnevesült, így nem lehet birtokos jelzős szerkezet utótagja, lásd *golyót, kezet fog,* de **a golyó fogója,* a kéz fogója.*

Lazán kapcsolódik a tárgyas összetételekhez az igéből képzett vagy igei tartalmat hordozó elvont főnévi utótagú összetételek csoportja, például: *energiaátvitel, nyelvérzék, anyagcsere, áramfogyasztás, hazaszeretet, szájzár.* Ezek ugyan átalakíthatók tárgyas szintagmákká (pl. *átviszi az energiát),* közvetlenül azonban a birtokos jelzős szerkezetekkel állnak kapcsolatban, lásd alább.

c) **Határozós alárendelések.** A határozós alárendelő összetételek szófajiság szempontjából változatosak (pl. *napbarnított, rosszullét, rozsdamentes, csőlakó),* hiszen határozói bővítmény minden alapszófajú szóhoz kapcsolódhat. Ennek ellenére határozói szintagmára közvetlenül visszavezethető összetett szavunk aránylag kevés van. A tiszta határozós összetételek elsősorban azok, melyek ragos, esetleg névutós névszói előtagúak, illetőleg határozószói vagy határozói igenévi előtagúak, például: *búvalbélelt, kettétör, fejenállás, tengeralattjáró, nyögvenyelős. A* határozós összetételek között ezek mellett legkönnyebben és legegyértelműbben az igenévi és a melléknévi utótagúak elemezhetők, ezek ugyanis közvetlenül alakíthatók határozói vonzatos vagy szabad határozói bővítménnyel rendelkező igenevekké vagy melléknevekké. Például: *nyugdíjjogosult — > nyugdíjra jogosult; félkész — > félig kész; csapadékszegény — > csapadékban szegény.*

A főnévi utótagú összetételek elemzése már nem ilyen egyértelmű. A főnevekre ugyanis nem jellemző a határozói bővítmény. A határozói jelentéstartalmú bővítményeket a főnevek jellegzetesen hátravetve jelzői értékben vagy nyelvtani eszközökkel, jelzősítve" veszik magukhoz. Például *séta a kertben, a kertben való séta, a keni séta.* A határozós alárendelő összetételek között ezért igen kevés főnévi utótagú szerepel. A szóba jöhető összetett szavakat tudniillik jelzős alárendelésekként is lehet értelmezni, pl. *holdutazás = utazás a Holdra* (jelző értékű helyhatározós alárendelés); *a Holdra való utazás* (minőségjelzős alárendelés). A viszonyjelentések komplex volta miatt ezeket a szavakat szerencsésebb a jelentéssűrítők közé sorolni.

Az igei utótagú összetételek improduktívak, az igenévi utótagúak produktívak, de ritkák. Itt a kivétel az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévi utótag, mely az alanyos és a tárgyas összetételfajták mellett a határozós összetételekben is gyakori és termékeny. Igei utótagú határozós összetételek: *közread, jóllakik, kettétör, jóváhagy, jóváír.* Igenévi utótagúak: *napbarnított, búvalbélelt, mondvacsinált, hátrahagyott, férjjelölt, nyugdíjjogosult, porlepett, úgynevezett, földhözragadt, hallássérült, anyaszült, gondterhelt, átokvert, testhezálló, kézzelfogható, ágyrajáró, hangosbemondó, városlakó, tudvalévő.* Melléknévi utótagúak: *csapadékszegény, örömteli, vérszomjas, fagyérzékeny, szófukar, félhangos, akcióképes, hitelképes, illetékmentes.* Főnévi utótagúak: *magasugrás, gyorsúszás, holdutazás, erkélyülés, fejszámolás, partraszállás, ékesszólás, balratolódás, könyöradomány. A* melléknévi és a főnévi utótagú határozós összetételek produktívak. A főnévi utótagúak között a leggyakoribbak és legtermékenyebbek az igéből *-ás/-és* képzővel létrehozott szóalakok.

A határozófajták közül nem mindegyik jelenik meg összetett szó előtagjaként. Leggyakoribb természetesen az aszemantikus határozói előtag, hiszen - lévén mindig vonzat - ez kapcsolódik legszorosabban az alaptaghoz, mely az összetett szóban utótag. Gyakorisági sorrend szerint ezt követi a helyhatározói, az állapothatározói és a

módhatározoi előtag, majd az eszközlő határozó. A többi határozófajta ritkán fordul elő összetett szó előtagjaként. Aszemantikus határozós összetételek: *szófukar, ötletgazdag, élethű, elvhű, szöveghű, földhözjuttatott, magabiztos, eseménydús, lédús, értékmentes, ütközésmentes, féregmentes, életképes, akcióképes, fizetésképtelen, harcképtelen, áldozatkész, bosszúszomjas, pénzsóvár, becsvágyó, szélvédő, sugárzásvédő, gondtelt, hálatelt, futballrajongó* stb. Helyhatározós összetételek: *ágyrajáró, szembeszökő, hátultöltő, óceánjáró, otthonülő, mellbevágó, alattvaló, fülbevaló, jelenvaló, címszereplő, nyomravezető, hollét, ittlét, földhözragadt, bennszülött, helyreigazít, mennybemenetel, bentlakásos, partraszállás, balratolódás, égbekiáltó, földönfutó* stb. Állapothatározós összetételek: *elevenszülő, férjjelölt, polgármesterjelölt, együttlét, egyedüllét, erőnlét, hogylét, készenlét, mibenlét, rosszullét, jóváhagy, jóváír, jóltart, jóvátehetetlen, nyögvenyelős, vendéglátó, alvajáró, ingyenélő, tudvalevő.* Módhatározós alárendelések: *ékesszóló, hátúszó, gyorstalpaló, mondvacsinált, úgynevezett, nyársonsült, jólneveltség magasugrás, fejszámolás, vakrepülés, kapáslövés, gyalogjáró* stb. Az eszközlő határozós alárendelések tipikusan melléknévi igenévi utótagúak: *napbarnított, harcedzett, közismert, molyrágott, anyaszült, gondterhelt, sorsüldözött, átokvert, viharvert.* Egyéb határozófajták: *félkész, félkemény, félérett, félművelt* (fokhatározós összetételek); *hallássérült, ideggyenge, akaratgyenge, gólerős* (tekintethatározós összetételek); *kettétör, félbevág* (eredményhatározós összetételek); *égetnivaló, borravaló, főznivaló, innivaló, kenyérnekvaló, részvétlátogatás* (célhatározós összetételek); *örökkévaló, koraérett, kétszersült, koraszülött, örökmozgó, örökifjú* (időhatározós összetételek); *örömrepesve, örömittas, szerelemittas, álomittas, örömrivalgás* (okhatározós összetételek). A határozós összetételek között is előfordulnak komplex határozói jelentésűek, mint a szószerkezetek szintjén, például *hozzávaló(k):* cél- és részeshatározói jelentés; *hirtelensült:* idő- és állapothatározói jelentés.

d) Jelzős alárendelések. A jelzős összetételek főnévi vagy főnévből képzett melléknévi utótagúak lehetnek. A főnévi utótagú minőség-, mennyiség- és birtokos jelzős összetételek a leggyakoribbak a szintagmatikus összetételfajták közül. Főnévi utótagú minőség- és mennyiségjelzősek: *könnyűzene, ezüstlakodalom, sárgaláz, házitanító, háromszög, műszőrme, szabadszájú, árvacsalán, harmincezer, negyedfél, hangosfilm, pótkocsi, képeskönyv.* Főnévi utótagú birtokos jelzősek: *felhőfoszlány, autómárka, lenmag, pártérdek, ágyúgolyó, petevezeték* stb. A minőség- és birtokos jelzői funkciójú előtagok azonban szemantikailag nem egységesek. A főnévi utótagú összetételek abban is hasonlítanak a főnévi alaptagú szintagmákhoz, hogy a különböző típusú (alanyi, tárgyi, határozói viszonyjelentésű) bővítményeket mintegy jelzősített formában, jelzőként kapcsolják magukhoz.

Az igéből képzett főnevek az ige eredeti alanyát vagy tárgyát birtokos jelzőként kötik magukhoz szószerkezetszinten és lexémaszinten (összetett szóként) is: például: *királyt választ* (tárgyas alárendelés) —> *a király(nak) a megválasztása* (tárgyas viszonyt kifejező birtokos jelzős alárendelés = genitivus obiectivus) —> *királyválasztás* (birtokos jelzős alárendelő összetétel); *a dob pereg* (alanyos alárendelés) —> *a dob pergése* (alanyos viszonyt kifejező birtokos jelzős alárendelés = genitivus subiectivus) —> *dobpergés* (birtokos jelzős alárendelő összetétel).

A genitivus subiectivusi és obiectivusi alárendeléseket a birtokos jelzős összetételek között tartjuk számon. Mindkét viszonyjelentés termékeny szóalkotásmódokban

van jelen; különösen gyakoriak az *-ásl-és* képzős főnévi utótagú összetételek esetében. Genitivus subiectivusiak: *földrengés, csőrepedés, kazánrobbanás, fegyvernyugvás, száskajárás, holdfogyatkozás, nézeteltérés, postafordulta, napfelkelte.* Genitivus obiectivusiak: *perújítás, helyváltoztatás, birkatenyésztés, lányszöktetés, aktatologatás, igeragozás, fogszabályozás, anyagvizsgálat, lélegzetvétel, márványutánzat, hivatástudat, rendszeretet, alapkőletétel, határozathozatal.*

A határozói bővítmények szószerkezetben a főncv mögé kerülve hátravetett, úgynevezett jelző értékű határozók lesznek, pl. *meccs a kupáért, máz cukorbál. A* jelzóértékű határozók a *való, történő, szóló* stb. szavakkal jelzösítve, a főnév elé kerülve szerkezetes vagy összetett minőségjelzőkké alakíthatók át: *a kupáért való/történő meccs; cukorból való máz.* Az összetett szavak alkotótagjainak sorrendje kötött, a jelzők hátravetesére ezért nincsen lehetőség. A bővítménynek megfelelő alkotótag elöl, az alaptagnak megfelelő tag hátul áll, így a főnévi utótagú összetételek határozói jelentésű előtagjaikat csak jelzőként vehetik magukhoz: *kupeuneccs, cukormáz* (minőségjelzős összetételek).

A minőségjelzős összetételek különböző határozói jelentéstartalmakat is magukba foglalhatnak, például: *címerállat* 'címerben lévő állat', *határállomás* 'a határon lévő állomás', *sétabot* 'sétához való bot', *gyerrnekniha* 'gyermeknek való ruha', *köcsögduda* 'köcsögből való /készült duda'. Továbbá: *cementlap, hólapát, borpárlat, oldalkocsi, nemezkalap, kártyajáték, istenhit, cserelakás, kristálygyöngy. A* fenti szavakat tehát minőségjelzős összetételként elemezzük, de közel állnak a határozós, sőt a jelentéssűrítő összetételekhez is.

Sajátos fajtája a minőségjelzős összetételeknek az, melyben az előtag cselekvésre utal (sokszor az utótag cselekvésére). A cselekvést kifejező szó ilyenkor is tipikusan melléknévi igenévi szóalakban jelenik meg a főnévi utótag előtt, például: *locsolócső* 'cső, mely locsol/mellyel locsolni lehet'; *vontatóhajó* 'hajó, mely vontat'. Lásd még: *merítőháló, darálógép, cérnázógép, hűtőgép, emésztőgödör, bélyegzőfesték, fogyóeszköz, forgatóerő, alkotóerő, hajtóerő, alkotóelem, díszítőelem, nyújtódeszka, csörgődob, úszódaru, emelődaru, hullócsillag, döntőbíró* stb. Ezek az összetételek is közelítenek a jelentéssűrítő típusúakhoz szemantikailag, formailag azonban a minőségjelzősekhez tartoznak. Erre utal cselekvést jelentő előtagjuk melléknévi jellege.

Melléknévi utótagú minőség- és mennyiségjelzős összetételek: *sötétszőke, kisszámú, szépreményű, kétrészes, semminemű, rosszmájú, egyoldalú, negyedóra, hétpróbás, zártkörű, bőkezű, sokgyerekes. A* jelzős melléknévi utótagú összetételek az esetek többségében főnévi alaptagú szószerkezetből jöttek létre; a szintagmatikus kapcsolat tagjai a melléknévképzés során váltak összetett szóvá, például *(négy + láb) + -ú = négylábú.* Ez az összetctelfajta szintén a gyakori és produktív nyelvi műveletek közé tartozik.

A birtokos jelzős alárendelések, mint ahogy a birtokos jelzővel bővülő szószerkezetek, nem csupán a birtoklás tényét fejezhetik ki (vö. A jelző és az értelmező: 5. A birtokos jelző). A valódi birtokláson kívül tartalmazhatnak rész-egész viszonyt: *babafej, csészealj, eperlevél, faág, erkélyajtó, bárányhőr, csipkebogyó, biciklikormány;* rokoni, társadalmi összetartozást: *családanya, kormányelnök, csoportfőnök, suszterinas, medvebocs, facsemete, csapatkapitány, csapattag;* cselekvő-cselekvés, illetőleg állapothordozó-állapot viszonyt: *vonatfütty, madárdal, kutyaugatás, mestermunka, leányálom, elmebetegség idegállapot, szarvasbőgés, csillaghullás, levélzörgés* stb.

e) **Jelentéssűrítő összetételek.** A jelentéssűrítő összetett szavak mondatrészletekre vezethetők vissza különböző morfológiai átalakításokkal és szerves mondatrészek hozzáadásával. Ezek az összetételek elliptikus szerkesztésűek és jelentésűek. Vannak olyan fajtáik, melyekben csupán egyszeres ellipszis található, tehát egyetlen szó hozzáadásával mondatrészletté alakíthatók. Például: *szélmalom* 'széllel működő malom', *csatakiáltás* 'csatára buzdító kiáltás', *reményfutam* 'reményt adó/reményre jogosító futam'. Ezek az összetételek a valódi alárendelő szintagmatikus összetételekhez igen közel állnak. Vannak a fentieknél bonyolultabb, „sűrűbb" összetételek, melyek csak több szó vagy szintagma hozzáadásával alakíthatók mondatrészletté, például a *lépcsőház* 'a háznak az a része, ahol a lépcső található'; *csípődobás* 'csípőfordulattal végzett dobás', *szülőfájás* 'szülés megindulása idején érzett, a szülés kezdetét jelző fájás'. A jelentéssűrítő összetételek szófajilag leggyakrabban főnevek vagy melléknevek. Főnevek: *hullámlovas, élettapasztalat, gyászmenet, nászút, császármetszés, lidércnyomás, párakötés, pohárköszöntő, bűncselekmény, búcsúcsók, halálkiáltás, élethivatás, rádióamatőr, szexturizmus, dohánybolt, papírbolt, bűzbomba, gyászdal, hegedűdarab, szerencselovag, királydráma, divatmajom, agymechanizmus, világkiállítás, gyászeset, gubacsdarázs, mesedélután, életműdíj, emlékbizottság.* Jelentéssűrítő melléknevek: *gyermekközpontú, matrózkék, molnárkék, bombabiztos, cukorbeteg* (ember), *célirányos, rangidős, kulcsfontosságú. A* főnevek és melléknevek jelentéssűrítő összetétele az egyik leggyakoribb és legtermékenyebb szóalkotásmódunk.

Önálló jelentéscsoportot alkotnak a jelentéssűrítő összetételeken belül azok a szavak, melyek hasonlító jelentéstartalmat hordoznak. Ezek sem alakíthatók át szintagmákká; elliptikus szerkesztésűek. A hasonlítás kétféle módon jelenhet meg szerkezetükben: vannak hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetűek, és vannak hasonlító-tulajdonság felépítésűek A hasonlító jelentésű szerves összetételek termékenyek és gyakoriak. Legtöbbjük - mint a többi jelentéssűrítő szerkezet esetén - főnév és melléknév. Hasonlító-hasonlított felépítésűek: *mérleghinta, rózsahimlő, cémahang, cémagiliszta, szamárköhögés, bombagól, lapátfül, szamárfül, gyöngyfog bárányfelhő, darázsderék, banándugó, cukorborsó; oroszlánszívű, bogárszemű, mandulaszemű, szolgalelkű, botlábú* Hasonlító-tulajdonság jelentésszerkezetű melléknevek: *harmatgyenge, hajszálpontos, koromfekete, hollófekete, halotthalvány, nyílegyenes, pengeéles, méregerős, példaértékű, szalmasárga, koromsötét, rózsaszínű, bőrszínű, egérszürke, csigalassú, habkönnyű* stb.

B) **Mellérendelő szóösszetételek.** A mellérendelő összetételek csoportját nem tudjuk olyan, egymást kizáró alkategóriákba rendszerezni, mint a mellérendelő szószerkezeteket. A mellérendelésre jellemző jelentéskategóriák (kapcsolatos, ellentétes, választó stb. jelentések) a lexikológiai szóalkotásmód során általában egybemosódnak vagy elhomályosulnak. A mellérendelő összetételeket leghelyesebb ezért elsődlegesen forma szempontjából osztályozni. Formájuk szerint a mellérendelő összetételek két nagy csoportra különíthetők el: az ismétléssel keletkezett lazább mellérendelésekre és a valódi mellérendelésekre. A két csoport között - bár első látásra jól megkülönböztethetők nincsen éles, határvonal.

a) Az **ismétléses mellérendelések** jellemzője, hogy az őket alkotó szóelemek részben vagy egészben azonosak, tulajdonképpen egymás ismétlései. Két típusuk a szóis-

métlés és a tőismétlés (figura etymologica). Mindkét grammatikai viszonytípus előfordul a szószerkezetek szintjén is.

A szóismétlés (szintagma- és lexémaszinten egyaránt) csak formai szempontból tartozik a mellérendelések közé, hiszen a szóismétlés is halmozás. Hiányzik belőle azonban az a logikai jelentéstartalom, mely a mellérendelésekre jellemző. A megismételt szavak között semmiféle logikai jelentéskapcsolat nincsen. Az ismételt szavak együttese hordoz valamiféle jelentéstöbbletet az egyszeres (egyszerű) szavakhoz képest. Lásd szerkezetszinten: *ment, ment; vártam, vártam; nézte, nézte. A* szóismétléssel keletkezett összetett szavak legtöbbször nyomatékosító, fokozó, gyakorító jelentéstöbbletet hordoznak az ismétlés nélküli szóalakokhoz képest, például: *addig-addig, bizony-bizony, csupa-csupa, fő-fő, igen-igen, körbe-körbe, külön-külön, lassan-lassan, már-már, nagyon-nagyon, néha-néha, sok-sok,*

A mennyiséget jelentő szóalakok ismétlése osztó jelentést is tartalmazhat: *öt-öt, tíz-tíz, egyszer-egyszer.*

Az ismétléses összetételek egy része nyitott szerkezetű: a fokozó jelentéstöbbletet hordozó összetételek tagjai szinte a „túlzó fok" jelentésében többször is megismételhetők, például: *csupa-csupa-csupa (ragyogás); nagyon-nagyon-nagyon (szeretem).*

Problémát jelenthet a mondatszok ismétléses alakjának elemzése. Ezek közül ugyanis jellegzetesen a hangutánzók és a hangulatfestők lehetnek ismétléses formájúak, például *cini-cini, röf-röf. kop-kop, kuc-kuc.* E szavak ismétlése nyilvánvalóan a hangutánzás része, semmiféle jelentéstöbbletet nem tartalmaz. Ráadásul a szóelemek korlátlanul ismételgethetők, így még az is kétséges, hogy a fenti szóalakokat elemezhetjük-e grammatikai szabályok alapján.

Tőismétléssel létrejött szavunk igen kevés van, ám ezek nem alkotnak egységes csoportot. Vannak olyanok, melyek inkább alárendelő szintagmákra emlékeztetnek, például: *nőttön-nő, fogyton-fogy, körös-körül, hetedhét;* s vannak olyanok, melyek mellérendelések: *akarva-akaratlan, körkörös, mentek-mendegéltek, telistele.* Jelentéstöbbletük általában a nyomatékosítás, fokozás. Az *akarva-akaratlan* szó szóalakjainak jelentése és felépítése az ellentéten alapuló mellérendelésekkel áll rokonságban (lásd alább).

Az ismétléssel keletkezett mellérendelések között egyetlen produktívnak nevezhető alcsoport van: az osztó jelentésű, mennyiséget jelentő szavaké. A termékenység azonban még itt sem értelmezhető a szokásos módon, tudniillik az úgynevezett számnevek megkettőzésével új szavakat nem hozhatunk létre (mivelhogy nem születnek új számnevek), viszont bármelyik tő- és törtszámnevet megkettőzhetjük osztó használatban: *mindenki kapott fél-fél almát; 2510-2510 forintot.*

b) **A valódi mellérendelések** két különböző szóalak egymáshoz kapcsolásával jönnek létre. A szóalakok jelentése lehet szinonim: *búja-baja, ág-bog, csurran-cseppen, agyba-főbe, húz-halaszt, lépten-nyomon, ideig-óráig sír-rí, szerteszéjjel. A* szinonim jelentésű szóalakokból létrehozott mellérendelő összetételek némileg hasonlítanak az ismétléses formákhoz. Az ismétlés tudniillik ezek jelentésében is szerepet játszik, csakhogy itt nem alaki, hanem jelentésbeli ismétlésről van szó. Ennek köszönhetően a szinonim szóalakokból létrejött összetételek is többségükben nyomatékosító, fokozó jelentéstöbbletet hordoznak, mint az alakismétlésesek. Lásd még: *jajveszékel, szegről-végről, ország-világ, huzavona* stb.

. A mellérendelő összetételeket alkotó szóalakok lehetnek ellentétes jelentésűek: *fel-alá, jobbra-balra, ki-be, derüre-borúra, égen-földön, széltében-hosszában, erre-arra, idestova, ad-vesz, hegy-völgy, apraja-nagyja.* Az összetételek jelentése itt jellegzetesen más, mint a kiinduló tagok jelentése külön-külön. Az elő- és az utótagok általában mint ket szélső végpont utalnak valamiféle teljes egészre: *apraja-nagyja* = 'mindenki'; *föl-alá* = 'mindenfelé'; *éjjel-nappal* = 'mindig', 'egész nap'.

Az effajta összetétel felépítése hasonlít a kettős határozok logikai szerkezetéhez, melyekben szintén két végpont által van körülírva egy teljes, megszakítatlan egész, például *reggeltől estig,* vö. A határozók.

Az ellentétes jelentésű szóalakokból létrejött összetételek mindig kéttagúak.

A szinonim és az ellentétes jelentés sokszor nem különböztethetők meg egymástól határozottan, ezért nem is tekintjük e jelentéseket kategóriateremtőknek Vannak olyan összetett szavak, melyekben az ellentét inkább csak formai, de a szavak általános jelentésköre ugyanaz, vagyis szinonim jelentésűeknek tekinthetők: *ímmel-ámmal, ilyen-amolyan, erre-arra.*

Néhány mellérendelés elő- és utótagja között választó viszonyjelentés is kimutatható, például *felébe-harmadába* (='felébe vagy harmadába'), *negyven-ötven, előbb-utóbb.* Ezek az összetételek bizonytalan, meghatározatlan mennyiségre utalnak.

A mellérendelések többségét olyan összetételek alkotják, melyeknek tagjai valódi, általában egyszerű kapcsolatos mellérendelő szószerkezetté alakíthatók: például: *piros-zöld, fű-fa-virág, levegő-föld (rakéta), társadalmi-gazdasági, szoba-konyhás, sakk-matt, erdő-mező, siketnéma, régészeti-néprajzi.* Az alkotó tagok azonos jelentéskörbe tartoznak, amennyiben egymás mellé rendelhetők. A mellérendelések között vannak összeforrottabbak, állandósultak: *tejben-vajban, híre-pora, ízig-vérig;* és vannak alkalmiak melyek nem lexikalizálódtak: *klinikai-patológiai, kereszténydemokrata-szabaddemokrata, családi-társadalmi.* Ez utóbbiak jellegzetesen nyitott szerkezetűek: további mellérendelt szóalakokkal bővíthetők. Ebből következően a mellérendelő összetétel produktív szóalkotásmód.

Sajátos szemantikai típusa ennek a csoportnak a szintén produktív, személyek, dolgok viszonyára vagy szembenállására utaló összetételek: *tanár-diák (kapcsolat); apa-fiú (viszony); nő-férfi (barátság); vidék-főváros (szembenállás).*

A valódi mellérendelések és az ismétléses összetételek határán álló, átmeneti összetételcsoport az, melyet nyelvtanaink álikerszóknak neveznek. Például: *szán-bán, ken-fen, nyal-fal, ront-bont, súg-búg, oka-foka, dúl-fúl, kurtán-furcsán, csapot-papot, csillog-villog, ázik-fázik.* Ezeknél az összetételeknél két önálló szóalakot kapcsolunk egymáshoz, mint minden mellérendelésben; közben azonban egyfajta játékos alakismétlésre is törekszünk, mint az ikerítésekben (vö. A ritkább szóalkotási módok: Az ikerítés). Az álikerszók - az ismétléses összetételekhez hasonlóan - fokozó, nyomatékosító jelentéstöbbletet hordoznak.

A valódi ikerszókat (pl. *izeg-mozog, idres-fodros, csigabiga)* nem tartjuk összetett szavaknak, noha létrejöttükben szerepet játszik a szóösszetétel is mint nyelvi alkotófolyamat. Az ikerszók egyik alkotótagja (esetleg mindkettő) jelentés nélküli szóforma, nem pedig letező szóalak. Nincsen olyan ikerszó, melyet grammatikai szerkezettel rokoníthatnánk; de az ikerszók tagjainak kapcsolatát nem tekinthetjük szervetlen viszonynak sem. Az ikerszók létrejöttében elsődleges szerepe a szóteremtésnek van, hiszen az ikerszók egyik vagy mindkét tagja teremtett szóalak, mely önállóan nem létezik. Az ikerszókat a ritkább szóalkotásokról szóló fejezetben ismertetjük.

A szintagmatikus felépítésű összetételekhez kapcsolhatók a frazeológiai egységekből különféle módon létrejött összetételek átmeneti csoportja, pl. *helytáll, bűnbeesés, részrehajlás, cserbenhagyás, szemrehányó, számontartás.* Ezek a szavak szószerkezetté alakítva is lexémaértékuek

5.2. Szervetlen összetételek. A mondatok nem grammatikai alapú szókapcsolataiból létrejött összetételeket szervetlen összetételeknek nevezzük. A szervetlen szókapcsolatokat tartalmazó összetett szavakat csak formájuk alapján soroljuk a szóösszetételek közé, hiszen grammatikai szabályokkal nem leírható, illetőleg azokkal nem magyarázható szóalkotás hozta létre őket. Tagjaik a nyelv működésének folyamatában mintegy „maguktól" tapadtak össze fokozatosan összetett szóvá. Ebből következően a szervetlen szóösszetételek kapcsán nem beszélhetünk produktivitásról. A szervetlen összetételek tagjainak kapcsolata többféle lehet. Összeforrhatnak például olyan vízonyjelölő szavak, melyeknek mondatbeli funkciója egymással összefügg, egymást kiegészíti. így az összetett mondatok utaló- és kötőszavai: *úgyhogy, úgymint;* illetőleg kötőszavai: *mivelhogy, ámbár, merthogy, éspedig.* Összetett szóvá válhatnak a tagadószót, tiltószót, valamint partikulát tartalmazó szókapcsolatok is. Tagadószós, tiltószós összetett szavak: *nemdohányzó, nemegyszer, nemhiába, nemkülönben, nemlét, nemlétező, nemulass, hozzánemértően, megnemtámadási, nemrég, nemrégiben, nemritkán, nemtörődöm, nemtudás;* partikulát tartalmazó összetett szavak: *éppakkora, mégiscsak, egyszeresük, máris.* Emellett létrejöhetnek összetett szavak két vagy több, állandóan, következetesen egymás mellett álló szóalakok összetapadásával is. Gyakori a többtagú tulajdonnevek, a szövegkezdő szavak, a köszönések (idiomatikus kifejezések) szóalakjainak összetapadása, például: *keljfeljancsi, fajankó, olcsójános, borzaskata, hiszekegy, egyszeregy, haragszomrád, bizisten, adjonisten, anemjóját, alászolgája, hálistennek*

A szervetlen összetételeken belül - a korábbi grammatikáktól eltérően - nem veszünk fel alcsoportokat. Ennek elsősorban az az oka, hogy e szavak keletkezését nem írhatjuk le a leíró grammatika szabályaival. Ebben a szóalkotásmódban természetesen nem működik a nyelvi analógia, csupán egyedi lexémákat hozunk létre. Sok az átmeneti és a besorolhatatlan összetételű szó, melyeknek alkotó elemeit (szóalakjait) felismerjük, de a szóalakok viszonyát csupán a mai nyelvi szabályok ismeretében meghatározni már nem tudjuk.

A szervetlen összetett szavak között sok viszonyszó vagy más viszonyjelentésű szó áll, például kötőszók *(noha, ámbár, mintsem, mintha),* partikulák *(igencsak, legalábbis, csakis, mégoly),* határozószók *(egyszeresük, csakhamar, máris, alighogy),* módosítószók *(mindegy, mojdnem, majdhogynem, alighanem).* Az összetett névmások is ebbe a csoportba tartoznak: *sehány, bármilyen, mindegyik, valahogyan.*

A szavak között vannak olyanok, melyeknek eredeti összetettségét még felismerjük, de elő- vagy utótagjukat nem tudjuk elemezni. Például: *holnap, takonypóc, cserebogár, hónap.* Vannak olyanok is, melyekben a szavak kapcsolatát nem tudjuk besorolni egyetlen kategóriába sem, mert maga a viszony lexikalizálódott. Például: *szemérem, eddigelé, újfent, durrdefekt.* Ezek a szavak átmenetet képviselnek az egyszerű és az összetett szavak között. Összetett szóként esetleg a szervetlen kapcsolatúak között tarthatnánk számon okét

Szakirodalom

Balázs János. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 79-98.

Berrár Jolán: Az összetételek történeti vizsgálatához. *MNy*. 51 [1955]: 80-3.

Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek, szintaktikai szerkezetek. *MNy*. 71 [1975]: 35-40.

Csizmazia Zsuzsanna: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. *MNy*. 76 [1980]: 447-58.

Deme László: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről. *MNy*. 49 [1953]: 140-56

Dóka Péter: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavaink kérdéséhez *MNy*. 71 [1975]: 325-31.

Fülei-Szántó Endre: Gondolatok a magyar igekötők státusáról. *MNy*. 85 [1989]: 309-19.

Gombocz Zoltán: Funkcionális nyelvszemlélet. *MNy*. 30 [1934]: 1-7.

Gósy Mária: A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelő összetett szavak rendszere. *MNy*. 71 [1975]: 47-57.

Hexendorf Edit: Értelem és szabályismeret az írásmód megválasztásában. *MNy*. különlenyomat 70 [1974]: 1-26.

Károly Sándor: Néhány adalék az összetett szavak történetéhez. *MNy*. 56 [1960]: 58-62.

Károly Sándor: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ANyT*. IV. 1966. 91-104.

Károly Sándor: Szavak, szerkezetek morfológiai tulajdonságának változatai és a jelentés. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.121-56.

Kelemen József: Szempontok az ikerszók vizsgálatához. *MNy*. 35 [1939]: 236-47.

Kiefer Ferenc: *Mondattani-szemantikai tanulmányok*. OMKDK, A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 13-14. sz. Budapest, 1970.

Kiefer Ferenc: A szó. In: Bakró-Nagy Marianne-Szíj Enikő (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves*. 1993. 171-8.

Kiefer Ferenc: Az összetételek. In: É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 262-89.

Kubínyi László: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez. *MNy*. 50 [1954]: 198-200.

B. Lőrinczy Éva: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. *MNy*. 56 [1960]: 63-75.

B. Lőrinczy Éva: A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 421-58.

Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. *MNy*. 47 [1951]: 135-54.

Pais Dezső: Részletek a határozós összetételek fejezetéből. *MNy*. 57 [1961]: 266-73; *MNy*. 62 [1966]: 146-51; 436-41.

Szemere Gyula: Az ikerszó fogalmának alakulása a szakirodalomban. *MNy*. 74 [1978]: 27-37.

Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. *MNyTK*. 197. sz. 1993.

Techert József: Az átmeneti szókategóriák kérdéséhez. *MNy*. 38 [1942]: 254-67.

Terestyéni Ferenc: Az állami élet nyelve. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 85-156

Tompa József: Mellérendelt összetétel formájú alkalmi „lexémánkról". *Nyr*. 101 [1977]: 403-18.

G. Varga Györgyi: Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról. *MNy*. 69 [1973]: 315-24.

G. Varga Györgyi: Mondatok szó értékében. *MNy*. 74 [1978]: 440-45.

Velcsov Mártonná: A magyar nyelv alaktanának dialektikus szemlélete. *NéNyt*. V-VI. 1962. 7-20.

A ritkább szóalkotási módok

A szóösszetételen és a szóképzésen kívül számos egyéb szóalkotásmódot is számon tartunk, így az **ikerítest,** a **szórövidülést** és az **elvonást,** a **mozaikszó-alkotás** különféle típusait, a **szóhasadást,** a **népetimológiát,** a **köznevesülést** és az **elemszilárdulást.** A felsorolt szóalkotásmódoknak csupán egy része sorolható a morfológiai természetű nyelvi folyamatok vagy műveletek közé. A ritkább szóalkotásmódokat ezért leghelyesebb a morfológia és a szótan határsávjaként tárgyalni.

A leíró nyelvtan a felsorolt szóalkotásmódok mindegyikét produktívnak tekinti, bár hozzá kell tennünk, hogy gyakoriságuk tekintetében erősen különböznek. A termékenyebb típusok közé tartozik a mozaikszó-alkotás, mely a 20. században vált általánossá, valamint a rövidülés és az ikerítés. Igen ritka a népetimológia és a köznevesülés.

Az ikerítés

Ikerítésnek nevezzük azt a szóalkotási módot, amely egy szót a saját - hangalak tekintetében meghatározott szabályok szerint módosított - változatával kapcsol össze új szóvá. A létrejött új szó részleges szóismétlés hatását kelti, például: *ákombákom, sürgés-forgás, ind-pind, setesuta, szedett-vedett.* Származásuk szerint az ikerszók két csoportra bonthatók.

a) **Indukciós ikerítés.** Ikerszó létrejöhet úgy, hogy egy adott, a nyelvben már meglévő szóalak mintájára egy hozzá hasonló hangsort hozunk létre. Ennek a hangsornak nincsen önálló jelentése, mégis önálló szóalakként használjuk. Vö. *kopog —> kipeg-kopog; bodros -» idres-bodros; monda -> mendemonda.* Az önálló hangalakkal és jelentéssel rendelkező szóból egyaránt válhat az ikerszó előtagja: *csiga -> csigabiga, ugrabugrál, cicamica, ciróka-maróka, nyulam-bulam, cserebere,* vagy az ikerszó utótagja: *pici —> icipici, limlom, urcsa-furcsa, izeg-mozog, gizgaz, csitteg-csattog, kippen-koppan, idres-fodros.* Az önálló hangalakkal és jelentéssel rendelkező szót **indukáló tagnak** nevezzük, az ikerszó másik tagját pedig **ikerítménynek.** Az ikerítest mint folyamatot az indukáló tag indítja el.

Az ebbe a csoportba tartozó ikerszók esetében a jelentést az önálló hangalakkal is rendelkező szó, az indukáló tag hordozza. Az ikerszó és az indukáló tag jelentése kö-

zött nincs tartalmi különbség, ám az ikerszó más hangulati-stilisztikai funkcióval rendelkezik az önállóan használt alaptaghoz képest.

Az ikerszók stilisztikai funkciója az esetek többségében az, hogy játékosságot, becézést vagy éppen gúnyolódást fejezzenek ki. Ezek a funkciók gyakran egymástól szétválaszthatatlanul jelennek meg.

b) **Párhuzamos ikerítés.** Az ikerítés másik esetében olyan, két tagból álló szó jön létre, amelyben egyik tagnak sincs önálló hangalakja és jelentése, hanem csakis együtt, a létrejött egyetlen lexémában fordulhatnak elő. A létrejött lexémában ennek ellenére világosan felismerhető két tag, ugyanis ezek ebben az esetben is egymásnak bizonyos hangtani szabályok szerint módosított változatai, tehát hangalakjuk hasonlít egymásra: *bim-bam, tutyimutyi.*

Ezekben az ikerszókban a tagok egyszerre jönnek létre; egyik tag sem nevezhető indukáló szerepűnek. Az összetétel tagjainak természetesen nincs önálló fogalmi jelentésük. Az ikerítésnek ebbe a típusába legnagyobb számban mondatszók tartoznak. Hangutánzó, hangulatfestő szavak: *kutykurutty* 'a béka hangadása', *tik-tak* 'az óra ketyegő hangja'; *bim-bam* 'harangozás; (álló)óra ütése'; *licsi-locs; brumma-brumm; zümi-zümm; csingilingi;* indulatszók, interakciós mondatszók: *irgum-burgum, öhöm-böhöm, nyif-nyaf, ingyom-bingyom.*

Határozott fogalmi jelentést tartalmazó szó ebben a csoportban kevesebb van, ilyenek például: *tutyi-mutyi* 'pipogya'; *incifinci* 'rendkívül kicsi'; *dínom-dánom* 'lakoma, nagy evészet', *retyenitya* '(nem szívesen látott vagy szedett-vedett) rokonság'; *tereferél* '(nem igazán fontos dolgokról) társalog'; *ripsz-ropsz* 'hirtelen', *sertepertél* 'sürög-forog, lábatlankodik', *irgum-burgum* 'úgy teszek, mintha megdorgálnálak', *ukk-mukk-fukk* 'hirtelen és véglegesen döntve (tesz valamit)'.

Az ikerszókat hagyományosan aszerint csoportosítjuk, hogy két tagjuk között milyen hangrendi megfelelések vannak. Ennek alapján három csoportot szokás megkülönböztetni:

1. az ikerszó ket tagja magánhangzóiban tér el egymástól: ez legtöbbször azt jelenti, hogy az ikerszo egyik tagja magas, a másik pedig mély hangrendű: *gizgaz;* vagy az egyik tagban ajakréses magánhangzók, a másikban ajakkerekiteses magánhangzók vannak: *dirmeg-dörmög.* A kettő együtt is lehetséges: *brimmeg-brummog;*

2. az ikerszó két tagja mássalhangzóiban tér el egymástól: ilyenkor a legjellemzőbb esetben labiális mássalhangzóval nem labiális mássalhangzó vagy pedig magánhangzó áll szemben: *csonka-bonka; irul-pirul;*

3 az ikerszó két tagja mind magánhangzóiban, mind mássalhangzóiban eltér egymástól: *íreg-forog, izeg-mozog.*

Sok becézőnevünk úgy alakult ki, hogy az alapnévből ikerszó keletkezett, majd az ikentmény önállósult, vagy pedig az alapnévből rövidüléssel és annak továbbképzésével keletkezett becéző alak indukálta az ikerítést, végül az ikerítmény önállósult: *Anna > Anna-Panna > Panna; István > Isti > Isti-Pisti > Pisti,*

Az ikerítés folyamatában két, egymástól eltérő nyelvi művelet ötvöződik: a szóteremtés és a szóösszetétel.

A szóteremtés a szókincs gyarapításának egyik módja, melyben ismeretlen, addig nem létező hangsort ruházunk fel szójelentessel illetőleg használunk szóként. A szóteremtés eltér a szóalkotásmódoktól, hiszen nem a meglévő lexikai elemeket használja fel az új szó létrehozásában.

Az ikerítés két alaptípusa a szóteremtések „mennyiségében" tér el egymástól. Az indukciós típusban (vö. *izeg-mozog, cserebere)* egy, a nyelvi elemtárban már létező szó-

alak *(mozog, csere)* mintájára teremtünk egy másik szóalakot: az ikerítményt *(izeg, bére).* Az ikerítés másik típusában, a párhuzamos ikerítésben az ikerszó mindkét (mindegyik) tagját egyszerre hozzuk létre *(sertepertél, tik-tak).* Az így teremtett szóalakokat azután az összetett szavak mintájára kapcsoljuk össze a már létező szóalakokkal (az első típusban), illetőleg egymással (a második típusban). Az ikerítés tehát részben a szóösszetételekkel is rokon: az ismétléses mellérendelések csoportjához áll igen közel. (Vö. *nono, már-már-* ismétléses mellérendelések; *bim-bam, irgum-burgiim* - ikerítések.)

Az ikerítést több nyelvtan a fentiek alapján a mellérendelő összetételek közé sorolja.

Az ikerszók morfológiai tulajdonságaikat tekintve is hasonlítanak a mellérendeléses kapcsolatú összetett szavakhoz. Lehetnek **laza szerkezetűek,** például: *iüeg-bitteg cseng-bong.* Ezek, amennyiben ragozható szófaj-kategóriába tartoznak, mindkét tagjukon felveszik a toldalékot, például: *csiszegett-csoszogott, kipkedj-kapkodj.* A laza kapcsolatú ikerszók - mint a lazán kapcsolódó mellérendelő összetételek - mindkét (mindhárom) tagjukon szóhangsúlyt kapnak: *piff-paff-puff, csihi-puhi* stb.

Vannak szoros **szerkezetű** ikerszók is: *csetepaté, fülemüle, krikszkraksz.* Ezek, mint a szoros mellérendelő összetételek, csupán az utótagon veszik fel a toldalékot, s a szóhangsúly az előtagjuk első szótagjára esik.

A szórövidülés és továbbképzése

A gyakran használt szavakat tudatosan vagy tudattalanul is sokszor megrövidítjük az egyszerűségre, rövidségre való törekvés jegyében.

A szórövidülés nem tévesztendő össze az írás gyakorlatában használt úgynevezett rövidítéssel. A rövidítés ugyanis nem szóalkotásmód. Használata által nem hozunk létre új szót. Az írásban rövidített szóhoz nem kapcsolódik új jelentés vagy jelentésárnyalat. A rövidítéseket teljes szóként olvassuk és ejtjük: *ig.* = igazgató, *dr.* = doktor, *nyugd.* = nyugdíjas. A rövidített szavak helyesírása eltér a teljes szavak írásától.

A szórövidülés rokonságban van az elvonással, tudniillik mindkét nyelvi folyamat elvesz a szóalakból bizonyos részletet, csonkítja azt. A különbség a két szóalkotásmód között az, hogy az elvonásban vélt vagy valódi morfémát, a szórövidülésben tetszőleges, a hangzás szempontjából a optimális mennyiségű részletet veszünk el a szóból.

A rövidült szóalak szerepelhet tőszóként: *tán (< talán), hisz (< hiszen), tulaj (< tulajdonos), labor (< laboratórium), fotó (< fotográfia);* illetőleg: *akku, pornó, muhi, ulti, profi,* de kicsinyítő képzős használata sokkal elterjedtebb. A ma is élő kicsinyítő képzők közül leggyakrabban az *-i*-t veszi fel: *fagyi < fagylalt, cigi, szabi, dagi, cuki* ('cukor, cukrászda'), *koszi, vacsi, zacsi.* Előfordul még a *-esi: pulcsi, fincsi, uncsi, tancsi, pancsi, dolcsi;* a *-ci: foci* (hangalaki módosulással), *ruci, foci, paci;* az *-u: apu, fizu;* a *-kő: tetkó (< tetoválás), protkó (< protézis), szerkó* (< *szerelés,* 'öltözet'), *milkó < millió;* az *-ó: frigó < frizsider* (hangalaki módosulással), *sapó < sapka, magnó < magnetofon, tesó < testvér* stb. képzőkkel is. Nagy részük az irodalmi nyelvi szint alatti, vulgáris köznyelvben, főleg az ifjúság beszédében él.

Nyelvhelyességi szempontból kifogásolható a rövidülések túlzott, erőltetett használata, mint a *pari (< paradicsom), nari (< narancs), kovi ubi (< kovászos uborka).*

Szófajukat tekintve a rövidülések zömmel főnevek; akad néhány melléknév: *csini, izgi, dagi, fincsi, uncsi, cuki* 'bájos'; interakciós mondatszó: *figyi (< figyelj), koszi, kösz;* partikula: *tök (< tökéletesen).*

Rövidült alakok gyakran szerepelnek összetételek előtagjaként: *levlap, sebváltó, becsszóra, távközlés, reptér, tesióra (< testnevelésóra), konditerem (< kondicionálóterem), szülinap < születésnap, müvház (< művelődési ház).* Ezek többségükben nem is élnek az utótagjuk nélkül. Néha az elő- és az utótag is rövidül: *szocdem (< szociáldemokrata), szocreál (< szocialista realista).* Az utótag rövidülésével: *külker (< külkereskedelmi* vagy *külkereskedelem).*

Az elvonás

Elvonásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor egy egyszerű szóról leválasztunk egy meglévő vagy veit mor fémát - általában képzőt vagy összetételi elő-, utótagot -, a maradék morfémát vagy morfémacsoportot pedig teljes szóként kezdjük használni. A két alapeset tehát:

1. a morfémaleválasztás: a nyelvérzék képzősnek értékel egy szóalakot, és belőle „alapalakot" következtet ki: *sétál > séta; kadarka > kadar; kajel* 'eszik' *> kajál > kaja; zabál > zaba; Jordánia > Jordán; Bengália > bengál;*

2. a nyelvérzék összetett szónak értékel egy szót, és belőle „elő-" vagy „utótagot" következtet ki: *zűrzavar > zűr, jelesrendűség, jórendűség* stb. *> rendűség.* Előtag válik önállóvá: *automobil > autó; villamoskocsi > villamos; trolibusz > troli; videokészülék > videó; hifitorony > hifi; miniszoknya > mini; málnaszörp > málna; fogyókúrázik > fogyózik* (megtartja az eredeti képzőt!). Utótag válik önállóvá: *autóbusz > busz; levélbélyeg > bélyeg.*

Ezt az utóbbi alkategóriát jelentcstapadas néven külön szóalkotásmódként tárgyalják egyes szerzők, mivel itt az összetétel vagy a szintagma egyik tagjának a jelentéséhez „hozzátapad" a másiknak a jelentése is, így az egyik tag előhívja a teljes kapcsolat képzetét.

Speciális eset, amikor toldalékot választunk le a szótőről, és magát a toldalékot használjuk:

a) kcpzőmegelevenedcs *szürrealizmus, szimbolizmus, impresszionizmus* stb. *> izmus(ok); kisded* (a *-ded* kicsinyítő képző) *> ded(óvó); százszoroz, sokszoroz* stb. *> szoroz;*

b) nem képzőt, hanem jelet/ragot választunk el: *suksük-nyelv, suksüköl; nákol* (vö. *én tudnák).*

A magyar nyelvben az utóbbi évtizedekben az elvonásnak egy másik speciális esete terjedt különösen el: amikor összetett főnevekből összetett igéket hozunk létre oly módon, hogy a főnévi összetételben jelen levő viszonyt érvényesnek tekintjük a belőlük elvont összetett igéken belül is, és az így létrejövő összetétel tagjai között olyan szintaktikai viszony alakul ki, amely egyébként nem fordulhat elő: *gép + írás > gépírás > gépír, képviselő > képvisel.* Létrejöttének mechanizmusa tehát a következő: egyszerű névszó + igéből képzett egyszerű főnév -» összetett főnév -» összetett ige. Valójában tehát az történik hogy azt a képzést, amelyet az egyszerű főnévvel végrehajthatunk, például képezhetjük az *ír* igéből az *írás* főnevet, érvényesnek tekintjük az illető főnév összetételeire is, mintha létezne olyan ige, mint *gépír, gyorsír,* s abból képezhető volna a *gépírás, gyorsírás* főnév A valóságban azonban nem ez történik, hanem ennek éppen az ellenkezője a *gépírás* és a *gyorsírás* úgy jött létre, hogy már az igéből képzett főnévvel, az írás-sal alkottunk összetételeket, s ilyenkor elvonjuk azt a képzőt, amely ezúttal *nem* képzett összetett igéből összetett főnevet. Ezért jogos ezt a szóalkotásmódot az elvonások alatt tárgyalni, noha láthatóan különbözik az elvonás két klasszikus alapesetétől.

További alakulatok a mai nyelvből: *nagytakarítás > nagytakarít; kárpótlás > kárpótol; vendégszereplés > vendégszerepel; végrehajt, apróhirdet, bájcseveg, hőszigetel, mélyhűt, távirányít, magánnyomoz, főigazgai, fójavít, főszerkeszt, kényszerleszáll, fejtrágyáz, gyógykezel, hőszigetel, árverez.*

Az így létrehozott igék nagy része egyedi, alkalmi alkotás, nem lexikalizálódik:/ogMiVcorog, *végelgyengül, végvonaglik, fajgyűlöl, vérkering, végkimerül, vendégjátszik, testmozog, tűzijátszik, képmutat, élménybeszámol, honfoglal, önméltat.* Találkozunk egyszerű szavak „képzőinek" elvonásával is, például *csücsörit >*

csucsor, dőzsöl > dőzs, toprongyos > toprongy, finnyás > finnya > finnyáz > finnyázik; rágcsál > rágcsa, nassol > nass.

Az összetett főnév -» összetett ige elvonásfajta a mai napig indulatos megnyilvánulásokra készteti a nyelvhelyességgel foglalkozó szakembereket. Mára már teljesen elfogadottá váltak a következő, a múlt szá zadban még erősen kifogásolt alakok (lásd Simonyi Zsigmond *Antibarbants* című, 1879-ben megjelent gyűjteményét): *képvisel, pártfogol, gyorsír.* (Ebből a gyűjteményből az is látható, hogy ez a fajta elvonás a 19. század utolsó évtizedeiben jelent meg.) Az elvonás különben is az a jelenség, amelyet saját magunk is nyomon követhetünk, elkülöníthetjük az egyes fázisokat egy-egy szóalak életében: miként válik egy nemrég még egyedi, tréfás vagy gúnyolódó alak lassan elfogadottá egy kisebb csoport (az illető szóval jelölt fogalmat ismerők csoportja) körében, s veszíti el tréfás-gúnyos stilisztikai értékét, felhangját, míg végül a beszélők nagyobb közössége számára is elfogadottá válik, és bekerül a köznyelv szókincsébe. Persze nem lehet előre megjósolni, hogy egy képződmény végig tudja-e járni ezt az utat, vagy megmarad egyedi alaknak, esetleg a szűkebb csoporton belüli használatban akad el. Ez utóbbi fázisban van e tankönyv írásának idején például a *szakdolgozik* 'szakdolgozatot ír' alakulat.

Meg kell még említeni a szócsonkitást ezt a kifejezést kizárólag a nyelvújítás során létrejött szavakra alkalmazzuk; a nyelvújítók általában tudatában voltak annak, hogy nem létező képzőket vonnak el, máskor pedig még képzőt sem kerestek a szavakat teljesen szervetlenül csonkították meg azért, hogy rövidebbek legyenek, *dacos > dac; dölyfös > dölyf; izmos > izom; sávos > sáv; távol > táv; gyárt > gyár; gépely > gép; iparkodik > ipar; gyökér > gyök.*

A mozaikszók

A mozaikszó-alkotás korunk termékeny, viszonylag fiatal szóalkotásmódja. A mozaikszók több szó elemeiből, „mozaikjaiból" épülnek fel. A mozaikszavaknak három nagy csoportját különböztetjük meg.

A betűszók

Valamilyen többszavas kapcsolat elemeinek kezdőbetűiből alakulnak. Vannak tulajdonnéviek, amelyek leggyakrabban intézmények, klubok, egyesületek, társaságok neveit rövidítik, például: *OSZK* (Országos Széchényi Könyvtár), *FKFV* (Fővárosi Közterület-fenntartó Vállalat), *FMH* (Fővárosi Művelődési Ház), *ENSZ* (Egyesült Nemzetek Szervezete), *MDF* (Magyar Demokrata Fórum), *MSZP* (Magyar Szocialista Párt), *APEH* (Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal), *FÁK* (Független Államok Közössége), előfordulnak címek, például *TESz.* (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára), *IM* (Ifjúsági Magazin), *PM* (Pesti Műsor), *HVG* (Heti Világgazdaság), és léteznek köznéviek is, például *hév* (helyiérdekű vasút), *pzs* (papír zsebkendő), *zh* (zárthelyi [dolgozat]), *szja* (személyi jövedelemadó), *áfa* (áruforgalmi adó), *gyed* (gyermekgondozási *á\)),feb* (felvételi-előkészítő bizottság), *hők* (hallgatói önkormányzat), *tb* (társadalombiztosítás), *eb* (ellenőrző bizottság).

A főnévi betűszók sokasága mellett akad néhány egyéb szófajú, valódi betűszó is. Ilyen, betűnévként ejtett rövidítések: *s.k.* (saját kezűleg, határozószó), *kb.* (körülbelül, partikula), *stb.* (s a többi, szófaja a felsorolás tagjainak szófaji minőségéhez igazodik).

Itt jegyezzük meg, hogy a mai betűszók helyesírása nem egységes, Ennek az az oka, hogy az AkH.[11] kidolgozása idején néhány ma már betűszó értékű szó még csupán rövidítésnek számított, vagyis csak fel-

oldva ejtettek ki Ilyenek pl a gazdasági társulások nevei: *kft.; bt.; rt.* vagy az *s. k.,stb., B. ú. é. k.* (Boldog új évet kívánok!), *kp.* (készpénzben). Ezek idővel „megelevenedtek", de megőrizték eredeti helyesírásukat. A régebbi nyelvtanok *írásbeli rövidítések kimondása* néven a mozaikszók egyik külön típusaként tárgyalták őket

A betűszók ejtése többféle lehet. Az úgynevezett betűző ejtésűekben minden egyes betűt betűnéwel ejtünk: *FTC,* kiejtve: *eftécé.* Az egybeejtettekben a betűk egymásutánját mint összefüggő hangsort ejtjük: *MÁV,* kiejtve: *máv.* Vegyes ejtésű például a *GySEV* (Győr-Sopron-Ebenfurt vasút), kiejtve: *gyesev.*

Ejtéskönnyítőként olyan hang is bekerülhet a hangsorba - esetleg az írott alakba is -, amely nem szerepelt az egybeejtett szóban (vö. *gyesev).*

A gyakran használt köznévi betűszókat gyakran betűneves ejtésüknek megfelelően kezdjük el írni, például: *tébé* (társadalombiztosítás), *tévé* (televízió), *eská* (saját kezűleg, újabban folyóirat neve is) stb. Ilyen alakban toldalékolva *(tébét, tévében)* és összetételek tagjaként is *(tébéjárulék, tévészerelő)* egyszerűbben leírhatók, mint eredeti alakjukban *(tv-t, tv-szerelő). A* kiejtés és az írás ilyen összehangolódása megkönnyíti betűszavainknak a szókincsbe való beilleszkedését.

A betűszó és a rövidítés sokszor nehezen különböztethető meg egymástól. Segítségünkre lehet a kiejtésnek (az írásbeli kép olvasatának) megfigyelése: a rövidítést teljes szóként olvassuk fel, a betűszót az írásképnek megfelelő kiejtéssel. Pl. *Ft* - kimondva *forint,* rövidítés; *bt.* - kimondva *bété,* betűszó

A szóösszevonás

A szóösszevonások annyiban térnek el a betűszóktól, hogy az alapul szolgáló többszavas kapcsolatból nagyobb egységeket őriznek meg. Többségükben tulajdonnevek, például *Mabisz* (Magyar Biztosítók Szövetsége), *Temüki* (Tervező Műszaki és Kivitelező Kft.), *Orex* (Óra-Ékszer Kereskedőház Rt., rendhagyó helyesírással), *Pecsa* (Petőfi Csarnok), de akadnak köznevek is: *közért* (köznevesült a *Közért* Községi Élelmiszer Részvénytársaság intézménynévből), *maszek* (magánszektor), *matfiz* (matematika-fizika szakpár), *viszlát* (Viszontlátásra!), *számtech* (számítástechnika).

Az ilyen szóalkotásmódban a nyelvi lelemény gyakran kihasználja, hogy a keletkezett szóösszevonás alakja egybeesik egy értelmes szóéval: *Fidesz* (Fiatal Demokraták Szövetsége, lat. *fides* 'hit, bizalom, szavahihetőség, hűség, őszinteség, becsületesség, biztosíték, ígéret, védelem'), *Ametiszt* (Amerikai-Magyar Tisztító Kft.), *Ilka* (Ildikó és Katalin Fodrászszalon), *Mértan* (Mérnöki Tanácsadó Iroda).

A szóösszevonások egy részében a névelemek töredékeihez a cégelnevezésből kiemelt teljes szó kapcsolódik: *Tejszolg* (Tejipari Szolgáltató Rt.), *Mokép* (Mozgóképforgalmazási Rt.), *Mofém* (Mosonmagyaróvári Fémszerelvény Rt.), *Főtaxi* (Fővárosi Autótaxi Rt.).

Az úgynevezett szóösszerántás a szóalkotásnak az a módja, melyben az egyik szó elejét *a* másik szó végével „rántjuk össze". Ez a szóalkotásmód már a nyelvújítás korában népszerű volt: *cső* X *orr* > *csőr, levegő* X *ég* > *lég; anyai dolog* > *anyag* (vö. latin *mater* 'anya' > *matéria* 'anyag'). Ujabb példák: *citrom* X *narancs* > *citrancs; motor* X *hotel* > *motel* ('olyan hotel, ahová motorral érkeznek a vendégek'), *csatorna* X *alagút* > *csalagút. A* szóösszerántás során két, egymástól eltérő jelentésű szó olvad össze egyetlen, új jelentésű szóvá.

A szóalakvegyülés, azaz a **kontamináció** abban tér el az előbbi esettől, hogy itt két rokon értelmű szó eleje, illetve vége rántódik össze, *ordil* X *kiabál* > *ordilwi, csokor* X *bokréta* > *csokréta; zavar* X *kerget* > *zargat* (hangrendi kiegyenlítődéssel), *csapa* X *kopasz* > *csupasz; rémít* X *ijeszt* > *rémiszt.* A kontamináció eredményeképpen létrejött szó jelentése szinonim a kiinduló szavak jelentésével.

Egyéb mozaikszók

A mozaikszavak harmadik, legfiatalabb csoportját olyan intézménynevek alkotják, melyek a teljes névből egész, tájékoztató szerepű, többnyire termék- vagy tevékenységjelölő, illetve a telephelyet megnevező szavakat őriznek meg, így akár összetételeknek is nevezhetők. *Cegléclte j* (Ceglédi Tejipari Közös Vállalat), *Bácstej, Zalatej, Dabastej, Hajdútej; Budagáz, Kiskungáz, Hungarogáz; Albavolán, Zalavolán; Budateher; Budataxi.* Ezek rokonságban vannak a szóösszevonásokkal és a szóösszetételekkel is.

A felsorolt típusokon kívül a mozaikszavak még számos változatban előfordulnak; sokszínűségük miatt nehezen osztályozhatók.

A szóhasadás

Szohasadás (másként párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás) az a folyamat, amelynek eredményeképpen egy szó akár alap-, akár toldalékos formájában két, esetleg több alakváltozatára bomlik, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéselkülönülés áll be. Ez történt például a *család ~ cselléd* párossal. A szó *[cel'ad')* szláv átvétel, a két alak kétirányú (palatális-veláris) illeszkedéssel alakult. Az alakmegoszlás tehát már az átvételkor megtörténhetett. Kezdetben mindkét szót használták 'familia; háznépe; szolgáló' értelemben, a múlt századtól azonban a 'família' jelentés a *család,* a 'háznépe; szolgáló' a *cselléd* alakkal kapcsolatban rögzült, tehát megtörtént a jelentcsmegoszlás, végső soron a szóhasadás.

A szóhasadást inkább történeti folyamatnak tartjuk, mert a példák nagy része régen, különböző hangtani változások (pl. nyíltabbá válás, palatalizáció és depalatalizáció stb.) következményeként jött létre. Az újabb keletű példák főként a tőváltakozáson alapulnak: *ebédel-ő* (ember) ~ *ebédl-ő* (helyiség); *any-ja* (gyereknek) ~ *artyá-ja* (csavarnak); *aty-ja* (gyereknek) ~ *[honJatyá-ja* (országnak); *fi-a* (anyának) ~ *fiú-ja* (lánynak); *igyekez-ő* ('siető') ~ *igyekv-ő* ('szorgalmas'); *dani-k ~ darv-ak* stb. Palatalizáción alapul a *magános ~ magányos* alakpár. Gyakori a szóhasadas a toldalékos szóalakokban is, vö. *vörösök* és *vörösek, kalaposok* és *kalaposak, üdítőek* és *üdítők; párizsias* és *párizsis,* valamint *kara* és *karja.* A szóhasadás olyan szóalkotásmód, amely a nyelv már meglévő, fölöslegessé váló elemét új, önálló jelentéssel ruházza fel.

A népetimológia (szóértelmesítés) és a szándékos szóferdítés

Nepetimológiának nevezzük azt a jelenséget, amikor a beszélők a számukra idegen, ismeretlen hangzású, ezért kikövetkeztethetetlen elemekből álló szavakat a maguk számára értelmesítik, érthetővé teszik oly módon, hogy már meglévő elemekhez hasonítják őket: török *qara qatna* [karakatna] > *kárókatona;* szláv *szamoszlrel* 'magától lövő' > *szamoszerigy* > *száinszoríj* > *számszeríj.* 20. századi példák: orosz *fufajka* 'vattakabát' > *pufajka; peronoszpóra* > *fenerosszpora; gém-kapocs* (angol *gem:* 'sokszínű drágakő' - ez volt az illető kapcsokat gyártó cég neve) > *gémkapocs;* a *karosszéria* nem *karos széria,* hanem félfordítással a francia *carosserie* szóból származik. Ma az ilyenfajta szóértelmesítés visszaszorult. Sokkal gyakoribb viszont a szándékos szóferdítés: *majonéz* > *majomész* vagy *majomméz; nyugdíjas* > *nyögdíjas;* de ennek gyakran az a célja, hogy ha torzítva is, de magyarul nevezzen meg valamit, amire nincs magyar kifejezés: *e-mail* > *emil;*

filé [fail] > *filé;* mouse *pad* > *egérpad, home* page > *honlap.* A szóferdítések egy része egyedi, alkalmi alakulat, nem válik a szókincs részévé.

A tulajdonnevek köznevesülése

Bizonyos jellegzetes tárgyak, különösen ruhadarabok, találmányok és mértékegységek gyakran kapják nevüket feltalálójukról, legelső viselőjükről, divatba hozójukról, illetve arról a földrajzi területről, amelyről származnak. Az illető személy nevéből - vagy a földrajzi névből - ilyenkor köznév lesz, kis kezdőbetűvel írjuk, s ha szükség van rá, másban is idomul a magyar helyesíráshoz. A köznévvé válás azonban lassú folyamat: csak akkor írhatjuk az ilyen alakulatokat köznévként, ha a beszélők többsége számára már valóban köznévről van szó. Példák: *mecénás* (Maecenas római patrícius nevéből, aki támogatta a művészeteket); *vigano* 'egybeszabott derekú női ruhadarab' (Maria Vigano olasz táncosnő nevéből); *kardigán* (Earl of Cardigan kedvenc viselete volt); *huligán* (Hooligan londoni galerivezér nevéből az 1900-as évek elejéről); *garbó* (a Greta Garbó színésznő által divatba hozott jellegzetes magas nyakú pulóver); *bauxit* (első lelőhelye, Les-Baux nevéről); *fukszia* (Fuchs német botanikus nevéről); *volt* 'a feszültség mértékegysége' (Alessandro Volta olasz fizikus nevéről); *watt* 'a teljesítmény mértékegysége' (James Watt angol fizikus); *dízel(mozdony, -motor, -olaj)* (Diesel); *röntgen* (Röntgen); *pasztőrözni, pasztőrözött* (Pasteur); *xerox, xeroxozni* 'fénymásoló', 'fénymásolni' (a Xerox eredetileg fénymásológép-márka); *winchester* 'merevlemez' (eredete vitatott; a legvalószínűbb etimológia: *Winchester* 'helynév' > 'családnév' > 'egy fajta ismétlőpuska' > 'merevlemez'). A felsorolt szavak nagy része nemzetközi műveltségszó, de magyar nevek köznevesülésére is van példa: c/obostorta, *zserbó.*

Az elemszilárdulás

Elemszilárdulásnak azt a nyelvi folyamatot nevezzük, amelyben egy többelemű morfémaszerkezet (általában toldalékos szóalak) szótári szóvá válik, pl. *tessék* (a *tetszik* ige felszólító módú, E/3, alakja) -» *tessék* (mondatszó, pl. *Tessék, neked adom).*

A szilárdulással létrejött lexémák kiinduló szerkezete felismerhető, ámde a szóelemeket nem választhatjuk szét egymástól, nem cserélhetjük fel más szóelemekkel. Az elemszilárdulásos szóalakokat ezért nem szegmentáljuk. (A *dicsértessék* interakciós mondatszó a *dicsértetik* szenvedő ige felszólító módú E/3 alakjából származik. Morfológiai összetételét tekintve mégis egyetlen, szükségszerűen szabad tőmorfémából áll. Az eredeti ige toldalékai az abszolút tő részévé váltak, egymáshoz szilárdultak.)

Az elemszilárdulás egyes morfémákat és teljes szóalakokat is érinthet. A morfémaszilárdulásban toldalékok válnak az abszolút tő részévé, például a *találka* szóban képző, a *lebuj-ban* jel, *afétsz-ben* rag szilárdult hozzá az eredeti tőhöz. Előfordul a komplex morfémaszilárdulás amelyben egy jelet és ragot, néha képzőt is tartalmazó szóalak válik lexémává:yoí>6ííra, *mehetnékje* van.

A morfémaszilárdulás gyakori kísérője a szóösszetételnek. Az *útonálló, sokatmondó, tejbegríz* összetett szavak előtagjaiban ragszilárdulást, emellett az első két szó utótagjában képzoszilardulást figyelhetünk meg.

A morfémaszilardulással legtöbb esetben szófajváltás is bekövetkezik.

Elemszilárdulással létrejött lexémákat nagyobb számban a toldalékolhatatlan vagy ritkán toldalékolható szófajok között találunk, így a határozószók, a partikulák és a mondatszók között, például: *bőven, sebtében, kettecskén, örökkön-örökké* (határozószók); *természetesen, állítólag, tényleg* (módosítószók); *eléggé, felettébb* (partikulák); *csókolom, addsza* (interakciós mondatszók).

A ragozható szófajok közé tartozó elemszilárdulásos lexémák új szófaji természetüknek megfelelően toldalékolhatók: *mozoghatnékom I mozoghatnékod I mozoghatnékja* van.

Szakirodalom

Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása, *Nyr.* 117 [1993]: 513-5.

Bíró Ágnes-Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvi divatok,* Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.

Bodáné Kovács Mária. A szóalkotás ritkább módjai és az így keletkezett szavak használatának nyelvhelyességi problémái. In: Balázs Géza (szerk.): *Érettségi témakörök, tételek. Magyar nyelv.* Corvina Kiadó, Budapest, 75-6.

Felde Györgyi -Grétsy László (szerk.): *Új anyanyelvi kaleidoszkóp.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

Forgács Tamás. Winchester. *Nyr.* 120 [1996]: 353-9.

Grétsy László (szerk.): *Anyanyelvi kaleidoszkóp,* Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.

Grétsy László: Árutárda, BEMEK, önkuli és egyebek (Egy szóalkotó pályázat tanulságai). *Nyr.* 86 (1962): 381-93.

Grétsy László: *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Grétsy László: *Szaknyelvi kalauz.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1964. 61-4; 114-6.

Grétsy László-Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* I—II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Grétsy László-Ladó János: Az idegen szavak és értékelésük. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyarnyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 9-16.

Grétsy László-Vágó István: *Álljunk meg egy szóra.* IKVA, Budapest, 1991.

Hoffmann Ottó: Szóalkotási módok 10-14 évesek ifjúsági nyelvében. *Nyr.* 120 [1996]: 294-301; *Nyr.* 121 [1997]: 290-309.

Horváth László: Koktél kontaminációkból *Nyr.* 120 [1996]: 335-43.

A. Jászó Anna (főszerk.):/! *magyarnyelv könyve* Trezor Kiadó, Budapest, 1994[2], 278-9; 295-9.

Kemény Gábor- Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek.* Budapest, 1992.

Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség.* Budapest, 1977.118-24.

Petrován Oszkár: Igealakok névszók szerepében. *Nyr.* 45 [1916]: 318-24.

Rácz Endre: Ikerítéssel alakult becéző neveinkről. *NéNyt.* II. 43-8.

Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv.* Budapest, 1905. 282-3; 292-301.

Simonyi Zsigmond: *Antibarbarus,* Eggenberger, Budapest, 1879.

Simonyi Zsigmond: Névszókul használt igealakok. *Nyr.* 7 [1878]: 434-4.

Szikszainé Nagy Irma Az ikentés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. *MNyTK.* 197. sz. Budapest, 1993.

Szilágyi Ferenc: *A magyar szókincs regénye.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1993.89-101; 108-22; 135-49; 166-9; 177-81.

Szilágyi Ferenc: *Fejtsünk szól!* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, é.n. 36-9; 75-7; 80-1; 90-1; 121-4; 129-31; 134-9; 160-3.

Takács Etel-Rácz Endre: *Kis magyar nyelvtan.* Gondolat, Budapest, 1974.179-80; 197-200.

Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv reridszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 431-3; 459-71.

G. Varga Györgyi: Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról (a nefelejcs-félék), *MNy.* 69 [1973]: 315-24.

G. Varga Györgyi: Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 59-73.

Velcsov Mártonná: A szóalkotás módjai. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.114-69.

.£--£!£ ;fíSH?t| Tíí ,i^í.fjéjfe-c/Sa^ jkwínfwSbü ,'OftgÁ o*l£s& daiabiA



,£*s-4&£:[ö<f&i]fflU ,<$# Jlftdif6bteinuí!ln!o--!tói5te5t :dfc*iü_iüftwH
ff-írví ;V*%\S,%^t,,ii&qt-i'irúí? ,^b«Xfess/f" JwnflVjt*' V.«'* wí^ét** îh,;.{ TIISKJKJÍ) «JHA- J&ÍKH A
-S*KÍ ,ie*5NfeuH jfcife ^ ^ í í w & f t ^ í m í i l ^ í i ^ á R í ^ s í sh'. «> oftat uto&g -*vxfr&* wtfaaM
J-£~tíí.,ftM'^*sq*&ijö ,p*?s^afrA*m .^^^•^Aí^NtM^iuí'.'ttkvir'-S

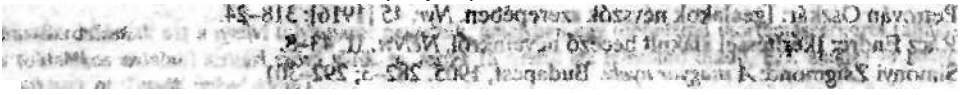

m m.T'Ji '-. ''•! w Í-'ÍÍ?**Xk2*** ívrú. ^^{"•-'•Jv^.;^^-;*-'

Élt.* i«VA K I !?• tj>Sj&HilL. ^ -i >-„ , *<M>*.}é-<r 3.* (?".«•. ifi Ét * t sa^SííPiíJíj^Jftil'tW-lt/ftJJt[1]

.0: [f]-!í .«}^í *Jfjqdíi:ít Jfbsüiifími*

H[f]

SZINTAGMATAN

A szintagmák

A szintagmák jellemző tulajdonságai

A szintagmát a szavak szintaktikai kapcsolódása hozza létre (lásd még A nyelvi egységek szinteződése c. fejezetben). Szintagmát csak azok a szavak képesek alkotni, melyek önmagukban mondatrészek lehetnek. A szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek. A szintagma minimum két szó, de lehet több is, akkor, ha viszonyszó szerepel a szerkezetben, például kötőszó *(Péter és Pál),* segédige, igei segédszó *(fogsz menni síelni, elmentem volna hozzád),* igekötő *(tegnap ment el),* névutó *(a hó alól bújt ki),* kopula *(Péter tanár volt, szeretnék egészséges lenni),* tagadószó *(nem megy el moziba),* névelő *(felmászik a fára)* stb.

A szintagma kifejezi a két lexéma közötti viszonyt is, vagyis a szerkezetformának saját viszonyjelentése van, például *Pista ír:* cselekvéshordozó + cselekvés; *vágja a fát:* cselekvés + amire a cselekvés irányul; *jó tanuló:* tulajdonsághordozó + tulajdonság; *széna vagy szalma:* választási lehetőség.

A szintagma nyelvtanilag megformált szókapcsolat: a két fogalom viszonyát nyelvi eszközök fejezik ki *(Ját vág, kazettát és lemezt).*

A szónál alkalmibb egység.

A szintagmák elhatárolása más szerkezetektől

A szintagmákat el kell határolni 1. a morfológiai típusú szerkezetektől; 2. az állandósult szókapcsolatoktól és 3. az összetett szavaktól.

1. A **morfológiai típusú** szerkezet

A morfológiai típusú szerkezet egy (az alapszófajok kategóriájába tartozó) fogalomszó és egy vagy több morféma funkciójú viszonyszó (vö. még A nyelvi egységek szinteződése c. fejezettel) kapcsolata, például *szorgalmas volt, olvasni fog, asztal mellett, sírni fog, bátrabb lehetett volna. A* két szóból álló szerkezetformának nincs szintaktikai viszonyjelentése, a morfológiai típusú szerkezet tehát csak szintagmatag lehet, például *az asztal mellett állni*

A morfológiai típusú szerkezetek fajtái:

a) mondatrészteremtő segédszóval (kopulával) alkotott szerkezetek: összetett állítmány *(beteg volt, szorgalmas leszek);* összetett alany, tárgy, határozó *(jó érzés első lenni, szeretnék első lenni, első lévén jutalmat kapott, igyekszem első lenni; János orvos volta hihetetlen volt, csodáltam erős voltát, kételkedtem okos voltában);*

b) szóalakteremtő segédszóval alkotott szerkezet: az igei paradigma segédszavaival *(látni fogom, mentem volna);* az ige modális, aspektuális és pragmatikai segédigéivel *(szokott fürödni, még meg talállak ütni);*

c) névszó + névutó: *asztal alatt;* valamint idetartozik a névszó + névutómelléknév kapcsolata is: *asztal alatti;*

d) ige + elváló igekötő: *megy el.*

Átmenetet jelentenek a szintagmák és a morfológiai típusú szerkezetek között az olyan birtokos jelzős szerkezetek, melyekben a birtokszó elindult a névutóvá válás útján *(Pista nevében* vagy *Pista helyében),* valamint a funkcióiges *(részt vesz, ítéletet hoz)* és a különféle segédigegyanús *(kezd esni, nem tud kitavaszodni)* szerkezetek is.

2. Az állandósult szókapcsolat

Az állandósult szókapcsolat két vagy több szónak többé-kevésbé megmerevedett kapcsolata. Több fajtája van. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: 1. Szintagma alakú, lexémaértékű: A terv *kútba esett* ('meghiúsult'). 2. Kettőnél több szóból áll (tulajdonképpen szintagmakombináció), de lexémaértékű: *fogához veri a garast* ('fösvény'), *a kákán is csomót keres* ('kötekedő'). 3. Szintagma alakú, de szerkezete a morfémaszerkezetekhez áll közel: *részt vesz, szert tesz* (a kérdésről lásd még a funkcióigéknél is). Ezek a szerkezetek szintaktikailag általában elemezhetők lennének, de szemantikailag már nem, hiszen tömbösödött a jelentésük. Míg tehát az alárendelő szintagmák mindkét tagját (bizonyos jelentéstani határok között) felcserélhetjük azonos disztribúciójú más elemekkel *(könyvet/verset/regényt/újságot —> ír/olvas),* ezekben a tagok felcserélhetetlenek.

3. Az összetett szavak

Egy részük szintagmából keletkezett, például *drágakő, favágó;* más típusok nem szintagmából keletkeztek, hanem annak analógiájára, például *porszívó;* vannak jelentéssűntő összetételek is, például *tudományegyetem, lépcsőház.*

A szintagmák típusai

A tagok közötti általános jelentésviszonyok, a grammatikai viszony és az ennek megfelelő szabályos szófaji-alaki egyezések, illetve különbözőségek alapján megkülönböztethetünk alárendelést: *Pista ír, levelet ír, gyorsan ír, jó fiú* és mellérendelést: *széna vagy szalma.*

Több grammatika az alárendelő és a mellérendelő szintagmákon kívül külön típusként tartja számon a hozzárendelő szintagmát (az alany-állítmányi viszonyt), hivatkozva arra, hogy a tagok kölcsönösen feltételezik egymást, egyik tag sem hagyható ki, mindkét tag kifejezhető mellekmondat formájában, kérdezhetünk mindkét tagról a másikra, s a tagok egyeznek egymással számban és személyben.

E kritériumok egy része azonban nem teljesen meggyőző. Igaz ugyan, hogy van alanyi és állítmányi alárendelt mondat, az igei állítmány azonban nem fejezhető ki mellékmondattal, s a névszói állítmányok egy része sem *(Az asztal barna, Péter katona* stb.). Kérdezni is főként az állítmánnyal tudunk az alanyra *(Péter jól felelt. -» Ki felelt jól? - Péter.)*. Az igei állítmánynak nincs kérdőszava, csak szintagma alakú kérdő szerkezete: *mi történik?, mit csinál?,* mely kérdőszóból és tartalmatlan vagy nagyon általános jelentésű igéből áll.

Az alany-állítmányi viszony alárendelő szintagma voltát bizonyítja, hogy az alany - a tárgyi bővítményhez hasonlóan - irányítja az állítmány egyeztetését, s ha ritkán is, de az alany, a tárgy és a határozó mellérendelő viszonyban is állhat egymással, például: *Ki és mit mondott neked? Mit, mikor és hol kell csinálnunk?* Mivel mellérendelő viszonyba csak azonos szintű bővítmények kerülhetnek egymással, természetes, hogy az alany ugyanolyan bővítménye az állítmánynak, mint a tárgy es a határozó

mondott

Péter valamit neked

1. Az alárendelő szintagma általános jellemzői

Az alárendelő szintagmát alkotó két tag általában különböző természetű, disztribúciójuk is általában eltérő, de a szintagma egészének a disztribúciója mindig azonos a főtag, más szóval az alaptag disztribúciójával (A + B = A). A szintagma két alkotótagja közül az egyik megkívánja vagy megengedi a másik tag jelenlétét, sokszor előírja jelentéstípusát és alakját is. A szintagma tagjai tehát nem egyenlő értékűek: a bővítmény (az irányított tag) alá van rendelve az irányító szerepű alaptagnak. Az alárendelő szintagma bővítményi része mindig önálló mondatrész, alaptagja nem feltétlenül. Például: *János jól tanul;* itt az igei állítmány alannyal és módhatározóval egészül ki. De vö. *János kiváló tanuló lesz;* itt a mondat minőségjelzője nem az állítmány egészéhez tartozik, hanem annak csupán névszói részéhez *(kiváló tanuló). Pa.* alárendelő szintagma alaptagja itt nem önálló mondatrész, hanem annak a fogalomjelölő tagja.

A szintagma egésze helyettesíthető az alaptaggal abban az esetben, ha az alaptagnak nincs kötött kötelező bővítménye. A bővítmény gyakran kifejthető mellékmondat formájában. Az alaptagról kérdezhetünk a bővítményre.

Az alárendelő szintagma tagjai között mindig van viszonyítás, létezhet (szintagmánként jellemzően) szám- és személybeli, határozottságbeli, valamint szám- és esetbeli egyeztetés (lásd lejjebb).

2. A mellérendelő szintagma általános jellemzői

A két tag egyenrangú, ugyanis két vagy több logikailag és grammatikailag összekapcsolt szó egyszerre kerül azonos jellegű függési viszonyba egy harmadik taggal. Nem kérdezhetünk egyik tagról a másikra. A szerkezet kifelé egyetlen összetevőként viselkedik.

A mellérendelő szintagma tagjai többnyire azonos szófajúak. Ettől azonban vannak eltérések. Két egymásnak mellérendelt határozó közül például lehet az egyik határozói igenév, a másik meg ragos névszó *(sírva, elkeseredetten)* vagy ragos névszó és ha-

tározószó *(gyorsan* és *jól)* stb. De mellérendelő viszonyban állhat egymással főnévi névmás és főnév *(téged* és *Pétert),* valamint melléknévi névmás és melléknévi igenév is *(ilyen,* azaz a rosszul *tanuló* gyerek)

A mellérendelő szintagma tagjai általában azonos szerepű mondatrészek, de olykor állhatnak egymással mellérendelő viszonyban különféle határozók is: *még szülei életében és nem kis* ***bánatukra*** *sikerült beleszeretnie egy fiúba; ceruzával és ágyban írom a levelet.* - Az azonban, hogy általában azonos mondatrészek kerülhetnek egymással mellérendelő viszonyba, nem jelenti azt, hogy a mondaton belül minden azonos típusú mondatrész mellérendelő viszonyban van egymással. Nem kerülhet például egymással mellérendelő viszonyba két azonos típusú (például hely- vagy idő)határozó, ha az egyik szabad, a másik pedig kötött határozó, például *A szobában* (= a szobában történt) **[és] a sarokba dobta a táskáját; Pécsett* (= Pécsett történt) **[és] a kocsi után kötötték a csikót; A gyenge világítás miatt (-* a gyenge világítás miatt történt) **[és] fájt a szeme az erős nézésben; Szalicilt használ a befőzéshez *[és] a tartósítás érdekében; Áldozatot hoz a barátjáért *[és] a gyógyulása érdekében.*

Néha különnemű mondatrészek is kerülhetnek egymással mellérendelő viszonyba, például: *Kitől, miko és hol tanultál?; Mikor és hogyan lett belőle főszerkesztő?; Már tudjuk ki, mi és hogyan, miért; Jót és jól ír; Itt és most válaszolj nekem!; Ki és mikor szólt neked?; Valaki, valamikor és valahol mesélte ezt már nekem; Mi minden esett meg vele és körülötte; Ott és akkor kellett volna szólnod; Mindenki, mindig és mindenhol ezt mondja.*

A különböző (alanyi, tárgyi, határozói) bővítmények egymás közötti mellérendelő viszonyának azonban szigorú feltételei vannak. Ez csak akkor lehetséges, ha azonos szintűek, és közöttük valamiféle szorosabb logikai-szemantikai viszony áll fenn. Ilyen lehet például a határozatlanság, a kérdés, a tagadás, az általánosság, illetőleg a tagok azonos szótöve stb., például: *ki, mit* és *mikor, senki, semmit és soha: sokat és sokan;* stb.

Az **általános jellemzők az alá- és a mellérendelő szintagma különböző típusainál további árnyalást igényelnek.**

Az alárendelő szintagma részletes vizsgálata

Az alárendelő szintagma két tagja az alaptag (főtag, fej) és a bővítmény. A bővítmény korábbi neve: determináns; ez a kifejezés azonban az idők folyamán másra foglalódott le: a határozottá tevő nyelvi elemet (pl. a határozott névelőt) nevezzük így. Az alárendelő szintagmában a bővítmény korlátozza, megszorítja az alaptag jelentését (a *kitűnő szakács* jelentése szűkebb, mint a *szakácsé),* bár olykor a bővítmény jelentése meghatározóbb, mint az alaptagé, például: *olvasni fontos dolog; Jancsi bácsi jó ember,* stb.

Az alárendelő szintagma két tagja a mondat különböző szintjein helyezkedik el. A főtag a mondat magasabb, az alárendelt tag közvetlenül a főtaghoz kapcsolódva a mondat alacsonyabb szintjén található.

1. Az alárendelő szintagmák osztályozása

Az alárendelő szintagmákat kétféleképpen **osztályozzuk.** A hagyományos felfogás **a bővítmény szerepe szerint** osztályoz, vagyis azt veszi figyelembe, hogy a bővítmény hogyan van alárendelve az alaptagnak. Eszerint a következő típusok vannak:

a) alanyos: *Péter ír, IBUSZ szervezte*
b) tárgyas: *fát vág, könyvet olvasni*
c) határozós: *iskolába jár, szépen író*
d) jelzős: *barna asztal, Péter könyve*

A másik osztályozás az **alaptag szófaját** veszi tekintetbe. Gombocz Zoltán még csupán két típust különböztetett meg:

a) adnominális (névszói alaptagú): *a víz meleg, melegvíz, nagyon jó* stb.
b) adverbális (igei alaptagú): *a nap süt, nagyon siet, fát vág* stb.

A mai magyar nyelv rendszere és A mai magyar nyelv három típusról beszéltek:

a) adnominális: *meleg víz, nagyon jó* stb.
b) adverbális: *nagyon siet, fát vág* stb.
c) igenévi: *fát vágni, iskolába sietó* stb.

Ujabban (nagyobb pontosságra törekedve) a következő típusokat különböztetjük meg:

a) igeiek: *fát vág*
b) igenéviek: *fát vágni*
c) főnéviek: *két ház*
d) melléknéviek: *nagyon jó, nagyon sok*
e) névmásiak: *valahányadik a sorban; én, Kovács Kálmán; mindenki a fiúk közül*
f) határozószóiak: *közel a házhoz; itt, bent*

Olykor frazeológiai egységeknek is van bővítményük, mégpedig vonzatszerű bővítményük (a bővítmények fajtáiról lásd lejjebb), például: *szóba áll valakivel, elöl jár valamiben, hiányt szenved valamiben, hálát ad valamiért valakinek, köszönetet mond valamiért valakinek, jogot formál valamire, segítséget nyújt valamihez* vagy *valamiben, fittyet hány valamire, hatással van valakire, szót ejt valamiről, tudomást szerez valamiről, búcsút vesz valakitől, szót ért valakivel, közösséget vállal valakivel.*

A frazeológiai egységeket tartalmazó mondatok elemzése és ábrázolása nem könnyű. A leghelyesebb talán az, ha a következő megoldást választjuk.

Tegnap Péter részt vett az előadáson.

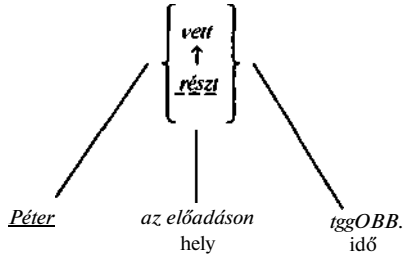

A mondatban nem mindig könnyű eldönteni, hogy a bővítmény melyik taghoz kapcsolódik, különösen az úgynevezett hátravetett határozók esetében. Például: *A nyaralása Balatonnál idén jól sikerült* mondat *Balatonnál* határozója egyaránt lehet az igei állítmány és a főnévi alany bővítménye is, tehát

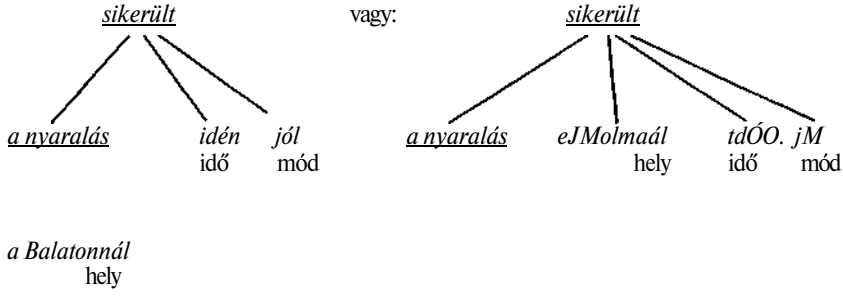

Az ilyen típusú bővítményeket szokás kétpólusú bővítményeknek is nevezni.

Az alárendelő szerkezetek alaptagjának szófaja csak keretet biztosít a bővítési lehetőségekhez, tehát például azt, hogy az igének lehet alanyi, tárgyi és határozói bővítménye; a főnévnek jelzője és határozója stb. Azt azonban, hogy végül az adott szónak milyen bővítménye lesz, azt többnyire a szó jelentése, de helyenként alaktani felépítése és ezzel összefüggésben a grammatikai tulajdonságai, sőt olykor a mondat szemantikai sajátosságai határozzák meg. Az *ad* igének a jelentéséből következik, hogy egyik struktúrájában alannyal, tárggyal és részeshatározóval bővülhet; az *építtet* ige tárgyas, műveltető voltából az, hogy alanya, tárgya és eszközhatározója lehet; az *-ú/-ű, -júl-jű* képzős melléknevek képzésmódjából, hogy kötelezően bővülniük kell jelzővel. A *Pál sokkal szegényebb Péternél* és a *Péter a legügyesebb a tanulók közül* v. *az osztályban* mondatokban azonban a melléknév közép- és felsőfoka kíván meg kötött bővítményeket: a középfok egy kötelező (hasonlító határozói) és egy fakultatív (fokhatározói) bővítményt, a felsőfok pedig egy partitivusi bővítményt.

fok hasonlító partitívus partitívus

2. A jelöltség kérdése az alárendelő szintagmában

2.1. A viszonyítás. Az alárendelő szintagmában a két tag viszonyát jelöljük. A viszonyt az alaptag létesíti. Annak jelentése, szerkezete határozza meg, hogy milyen szintaktikai viszony kialakítása lehetséges.

- alanyos: *0* rag: *a fa nő, az IBUSZ szervezte;*
- tárgyas: *-t* rag: *fát* vág (de lehet ragtalan is: szégyellem *magam,* mosd ki *a ruhád);*
- határozós: *-ba, -nak* stb. rag: *moziba* menve, *fiúnak* adni (a határozó lehet esetleg ragtalan is, de ez erősen vitatott: egész *nap* dolgozik, két *hete* várom; vö. A határozó szófaja és alakja c. fejezettel);
- minőség- és mennyiségjelzős: nincs ragja sem testes, sem *0* rag (a viszonyítást azonban a szórend jelöli): jó fiú, *két* fiú;
- birtokos jelzős: *-nakl-nek* rag vagy *0: a fiúnak* a könyve, *a fiú* könyve.

A vonzat nemcsak ragos és névutós főnév lehet, hanem infinitivus, ragos melléknév, határozói igenév vagy mellékmondat is: *levelet ír, aggódik valamiért* vagy *valami*

miatt, *szeret olvasni, igyekszik megoldani, valamilyennek tart,* ***fel*** *van szántva; bízom benne, hogy* ***eljön.***

2.2. A viszonyításon kívül az egyeztetés is összekapcsolhatja **a** szintagma tagjait. Az egyeztetés iránya általában ellentétes a viszonyítással. Az egyeztetést tipikusan a bővítmény irányítja, és az alaptagon van jelölve. Háromféle egyeztetésfajtáról beszélhetünk:

a) **Szám-** és **szcmélybcli** egyeztetés

alany + ige: *te* (E/2, személyű bővítmény) -» *mondtad* (E/2, személyű igei személyrag)

- birtokos + birtok: ***a*** *fiú* (E/3, személyű bővítmény) -» *könyve* (E/3, személyű személyjel)
- birtokos + birtok: ***mi*** (T/l. személyű bővítmény) -» *könyvünk* (T/l. személyű személyjel)
- szerkezeti szintű alany + igei igenévi alaptag: *IBUSZ* (E/3, személyű bővítmény) -» *szervezte* (E/3, személyű személyrag)

b) **Határozottságbeli egyeztetés**

- tárgy + ige: *fát* (határozatlan tárgy) -> *vág* (általános ragozás)
  tárgy + ige: *áfát* (határozott tárgy) -> *vágja* (határozott ragozás)

Az egyeztetés az *a)* és *b)* esetben ellentétes irányú a viszonyítással. Létezik azonban egy olyan egyeztetéstípus is, amelyben a viszonyítás és az egyeztetés iránya megegyezik. Ez az esetbeli egyeztetés.

c) **Esetbeli egyeztetés.** Az esetbeli egyeztetés együtt jár a számbeli egyeztetéssel.

- Értelmező + értelmezett: *Mátyást, a királyt; Mátyással,* ***a*** *királlyal.* Eredetileg az alaptag tárgy- vagy határozóragos *(Mátyást* látom/várom, *Mátyással* foglalkozunk), s ezt a ragot kapja meg a bővítmény is. (Mutató névmási) kijelölő jelző + kijelölt: *ezt a fiút, ezekkel a fiúkkal.* Többes számú példák: *a fiúkat, a kedvenceket,* illetve *ezeket a fiúkat.*

Az egyeztetésről lásd részletesen: Az igeragozás, Az állítmány, valamint A jelző és az értelmező című fejezetekben.

3. A bővítmények osztályozása

A bővítményeknek két nagy csoportját különböztetjük meg: vannak **kötött és szabad bővítmények.**

3.1. A kötött bővítmény. A kötött bővítményt másképp **vonzatnak** nevezzük. A vonzat olyan bővítmény, amely egy régens által megkívánt szintaktikai funkciót tölt be, s szervesen hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez; olyan mozzanattal egészíti ki az alaptag jelentését, amelyet az szükségképpen megkíván. **Régensnek a** vonzatok alaptagját nevezzük. Régensek mindazok a szótári tételek, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonságegyüttes kielégítését is.

A vonzat kétféle lehet: egyrészt **kötelező,** például: *jártas* ***valamiben.*** Ez azt jelenti, hogy a vonzat nem maradhat el az alaptag mellől a struktúra sérülése nélkül: *Pista*

jártas a *matematikában,* de **Pista jártas. A* kötelező bővítmény kizárólag ellipszis esetén hiányozhat, például: *Pista jártas a régészetben? Úgy tudom, nem jártas.* Másrészt a vonzat lehet fakultatív, például: *Kati szerelmes valakibe. A* fakultatív vonzat, jóllehet hozzátartozik az alaptag jelentésstruktúrájához, de a régens nem követeli meg, hogy a mondatban megjelenjen a tőle függő egység, tehát implicit maradhat: *Kati szerelmes.*

Vonzatok: az alany, a tárgy és a régens által megkívánt határozók. Kivételesen lehet a jelző is vonzat, például a mennyiséget jelentő főnevek mellett: *két kiló* [kenyér], *három liter* [tej]; valamint bizonyos típusú *(-ú/-ű; -júl-jű,* ritkábban *-s* képzős) melleknevek mellett: *barna hajú, barna kalapos.*

A kötöttségnek lehet tisztán szemantikai oka is. Nem mondhatjuk például azt, hogy *Marinak haja volt,* hiszen ez normális esetben természetes. Ezért az információ csak úgy lesz megfelelő mennyiségű, ha a *haj* jelzőt kap: *Marinak barna haja volt.*

Egy határozóról önmagában soha nem dönthető el, hogy vonzat-e vagy szabad bővítmény. Mindez csupán a mondatban, illetve a szintagmában derül ki. Például: *A városban* (szabad határozó) *találkozott a barátnőjével. Már nem hitt a városban* (vonzat) *és a városi életben. Az orvos két órán át* (szabad határozó) *operált. A megbeszélés két órán át* (vonzat) *tartott.*

Néha azonban a szövegkörnyezet ismeretében sem könnyű eldönteni, hogy a határozó vonzat vagy szabad bővítmény-e. A szakirodalomban az elhatárolásra különféle szintaktikai próbákat szoktak alkalmazni, de ezek sem vezetnek mindig eredményre.

Ha egy szóhoz több egymást kizáró kötött bővítmény tartozik, akkor a szónak több jelentése van. Tehát: egy szó - több vonzatstruktúra - több jelentés - több jelentésstruktúra. (Természetesen ez fordítva is igaz: több jelentés - több jelentésstruktúra - több vonzat.) A jelentésstruktúrák (tehát a vonzatok) egymással oppozícióban állnak: az egyik kizárja a másikat, például:

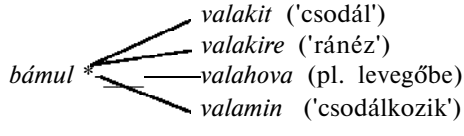

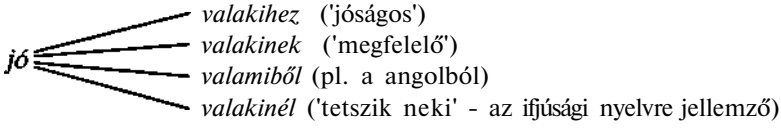

Léteznek szinonim vonzatok is. Ugyanabban a jelentésstruktúrában ezek a vonzatok egymás helyébe léphetnek, például: *álmodik valakiről/valaki felől/valakivel; elsőként/elsőnek* kellett *indulnia.*

Mint láttuk, a vonzatot a régens jelentése kívánja és határozza meg. Olykor azonban a határozói vonzat csak annyit jelent, hogy egy bizonyos irányú (locativusi, ablativusi vagy lativusi) határozó kitétele szükséges, de ez többféle is lehet. A régens tehát nem jelöl ki mindig egyetlen viszonyító elemet a vonzat számára, például:

(lativusi irányú helyhatározó)

a folyosóra
a kertbe
az autóhoz
a fák alá \ *kirohan*
a kocsi mellé
a fák közé
valahova

Előfordul az is, hogy a szó jelentése még az irányt sem jelöli ki pontosan, egy irányra leszűkítve, például:

X *az úton* (locativus)
az iskolába (lativus) *megy*

S vannak olyan igék is, melyek kötelezően megkívánnak valamilyen határozót, de nem egy meghatározott típust (pl. hely-, idő-, mód- vagy állapotviszonyt) kifejezőt, csak valamiféle (meghatározott körből származó) bővítményt. így például nincsen **Pista él/lakik* mondat, van azonban *Pista Budapesten/boldogan/valakivel él/lakik.*

A vonzatok történetileg változhatnak: például: *örül valamin —>örül valaminek kér valamin —>kér valamire.* Esetenként a vonzatváltás oka tetten érhető: a *szűkölködik valami nélkül -* szűkölködik valamiben* változás az ellentétes jelentésű *bővelkedik valamiben* ige analógiájára történt.

3.2. A szabad bővítmény. A vonzatnak nem minősülő bővítményeket szabad bővítményeknek nevezzük. A szabad bővítmények, bár grammatikailag tartozhatnak egy szóhoz, az a szó nem régensük, tehát nem kívánja meg a jelenlétüket.

A szabad bővítmények lehetnek határozók és jelzők (az utóbbiak többnyire szabad bővítmények). A szabad határozók az őket tartalmazó mondatokban többnyire szó szerinti jelentésükben szerepelnek.

A szabad határozók mint szemantikai bővítmények a mondat egészére is vonatkozhatnak, például: *Izgalmában az út sokkal hosszabbnak tűnt; Önnel szemben én optimista vagyok. Reggel megtalálták a kulcsokat a szemétkosárban.*

4. Az alárendelő szintagmák típusai az alaptag szófaja, valamint a bővítmény kötöttsége szerint

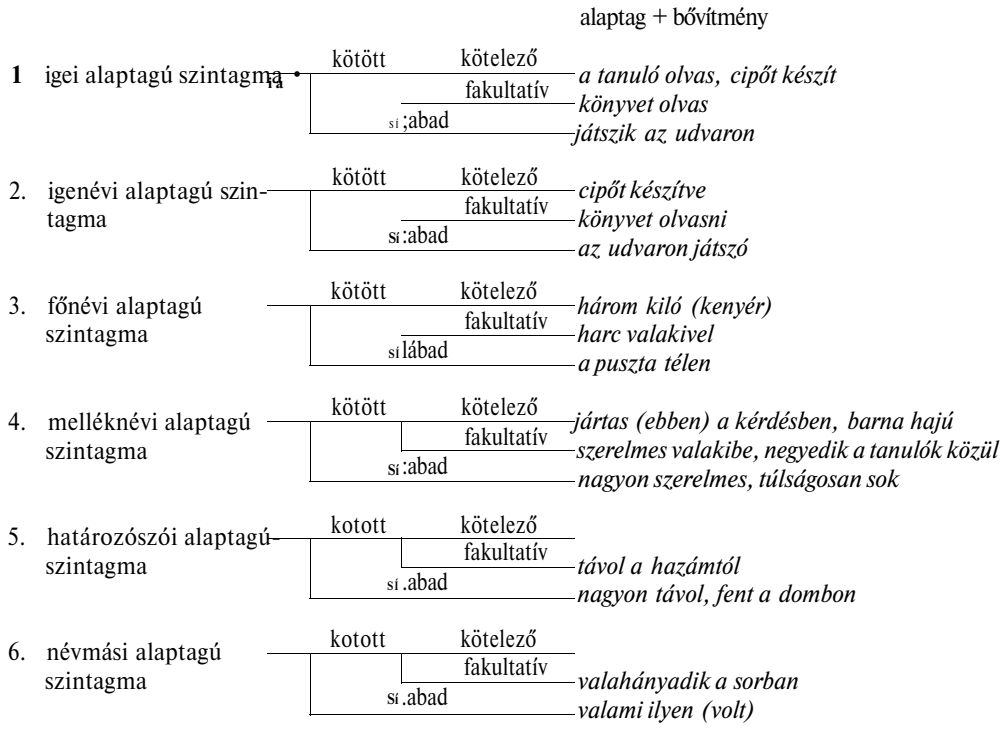

5. A szavak (régensek) valenciaszáma

A valenciaelmélet szerint a szavakat úgy kell elképzelni, mint a vegyértékkel rendelkező atomokat. A valencia elnevezés Tesniére-től származik, aki a kémiából vette át a terminust. Szerinte azt kell megvizsgálni, hogy egy szónak (nála csak igének) hány vonzata lehet egyidejűleg. Ahány vonzata van a szónak, annyi valenciájú.

A valencia, illetve a vonzatszám tekintetében a szavak különbözők. Vannak 0, 1, 2, 3 és 4 valenciájú szavak.

Az igék valenciája:

- 0 valenciája van például az alanytalan mondatok igéinek: *villámlik, hajnalodik, alkonyodik*.

- 1 valenciájúak (csak alanyi vonzatuk van) a mediális és a visszaható igék, valamint a cselekvő tárgya ti an igék egy része: *kinyílik, beteljesül; valaki/valami mosakodik, fésülködik; sétál;* de egyvalenciájú néhány alanytalan ige is *(ránk esteledik, nekünk már befellegzett)*.

- *2* valenciájúak, alanyi és határozói vagy tárgyi vonzattal rendelkeznek például a szenvedő igék *(kidoboltatik valami valaki által);* az érzelmet kifejező igék egy része

(valaki haragszik valakire, valaki vágyakozik valamire); a térbeli mozgást jelentő igék *(odafut valaki valakihez, eljön valaki valahonnan);* a tárgyas igék egy része *(olvas valaki valamit* stb.); a kölcsönösséget kifejező igék *(valaki találkozik valakivel, valaki veszekszik valakivel);* stb.

-3 valenciájúak (alanyi, tárgyi és határozói vonzattal rendelkeznek) például a dativusszal alakult tárgyas igék *(valaki ad valakinek valamit);* az érzékelést, állapotot vagy állapotváltozást kifejező tárgyas igék *(valaki lát valamit valaminek).*

- 4 valenciájúak a 3 valenciájú igék műveltető képzős változatai, például: *valaki adat valakinek valamit valaki által,* valamint az adásvételi tranzakciókat jelentő igék: *eladad, elcserél, megrendel, megvesz* (pl. *valaki elad valamit valakinek valamennyiért).*

Háromnál több vonzattal álló szó (régens) a természetes nyelvek többségében már ritkaságszámba megy, s négynél több vonzatot kívánó régenssel nem is találkozhatunk.

A nem igei régensek közül a főnév lehet ugyancsak 0, 1, 2 és 3 valenciájú, például: *villámlás, Pista törekvése a jóra, a levél átadása Rezsőnek Pista által. Az* állítmanyi szerepű melléknevek csak 1, 2 és 3 valenciájúak lehetnek, például: *valami fekete, valaki jártas valamiben, valaki hasonló valakihez valamilyen tekintetben.*

Az igék, főnevek, melléknevek, igenevek, névmások és határozószók további vonzatproblémáiról lásd a megfelelő szófaji fejezetekben.

A mellérendelő szintagmák részletes vizsgálata

1. A mellérendelő szintagmák típusai

/egyszerű kapcsolatos: *Péter és Jóska*

//nyomósító szerepű szóismétlések: *csak, ment, ment; lassan, lassan elfáradt*

Kapcsolatosé— hozzátoldó kapcsolatos: *vajat és kenyeret is*

Vv fokozó kapcsolatos: *jó, sőt jobb*

y ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos: *nemcsak én, hanem ő is*

»összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos: *mind a fiúk, mind a lányok*

kizáró ellentétes: *nem a szemük, hanem a kezük*

szembeállító ellentétes: *ma én, holnap te*

megszorító utótagú ellentétes: *kicsi, de erős*

Választó: *vagy én, vagy te*

Következtető utótagú: *szemtelen, tehát kellemetlen*



okádó magyarázó: *kellemetlen, ugyanis szemtelen*

kellemetlen, mert szemtelen

helyreigazító magyarázó: *rágyújtottam, azaz rágyújtottam volna*

kifejtő magyarázó: *Pista, azaz a barátom*

A mellérendelő szintagmák lehetnek **nyílt és zárt szerkezetek.** A nyílt szerkezetek korlátlanul bővíthetők, míg a zártak mindig kéttagúak.

A kapcsolatos mellérendelések közül egyesek a nyílt, mások a zárt szerkezetek közé tartoznak. Zárt szerkezet például az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony: *nemcsak én, hanem Péteris,* a fokozó kapcsolatos viszonyáé, *sőt jobb* (bár elképzelhető olykor többtagú fokozó kapcsolatos viszony is: *szép, sőt okos, s ráadásul becsületes is), s* a megosztó kapcsolatos viszonyok egy része is: *egyfelől jó, másfelől rossz;* [a] *nemrég még érdektelen, ma már fontos* [tények]; stb. Zárt szerkezet a kirekesztő választó viszony is: *én vagy ő.* Néha a típusra egyébként jellemző nyíltsággal szemben zárttá teheti a szerkezetet a szavak jelentése, például: mesélj *a felnőttekről és a gyerekekről; ilyen és olyan.*

2. A mellérendelő szerkezetek kapcsolóelemei

Hagyományosan két típust szokás megkülönböztetni: a kapcsolóelem nélküli és a mellérendelő kötőszóval kapcsolt típust.

A legtöbb mellérendelő szintagma tagjai csak kötőszóval kapcsolódhatnak, így

- a hozzátoldó kapcsolatos: *vajat és kenyeret is, kenyeret és sót sem;*
- a fokozó kapcsolatosáé, *sőt olcsó;*
- az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos: *mind a fiúk, mind a lányok; hol ő, hol én;*
- az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos: *nemcsak mi, hanem ti is;*
- a megszorító utótagú ellentétes: *kicsi, de erős;*
- a választó: *vagy te, vagy én; jobbra vagy balra;*
- a következtető utótagú: *kedves, tehát szeretetre méltó;*
- az okádó magyarázó: *kellemetlen, ugyanis szemtelen;*
- a kifejtő magyarázó: *Péter, azaz a barátom.*

Kötőszó nélkül is kapcsolódhatnak:

- az egyszerű kapcsolatos viszonyban álló tagok: *apja, anyja;*
- a nyomósító szerepű szóismétlések: csak *ment, ment; lassan, lassan* elfáradt;
- a szembeállító ellentétes viszony tagjai: *ma én, holnap te* (itt a szembeállítást általában két ellentétes jelentésű határozó fejezi ki; két szó között nem is lehetséges szembeállítás);
- a kizáró ellentétes viszonyban álló tagok: *nem ő, én; nem erre, arra* (az egyik tag tagadása elengedhetetlen feltétele **a** viszonynak).

Mellérendelő kötőszói szerepben olykor határozószó, illetve egyéb szófajú szó vagy szószerkezet áll. Ilyen kötőszó több (főként zárt) szerkezetben is előfordulhat, például: *majd, aztán, továbbá, ráadásul, pontosabban, hihetőbben, másként, más szavakkal,*

egyszerűbben; párosan: *néha ..., néha; olykor ..., olykor; egyszer .... egyszer; egyfelől ..., másfelől; félig ..., félig* (ez utóbbiak a megosztó kapcsolatos viszonyt jellemzik); *egyik oldalról..., másfelől; első pillantásra ..., valójában; nemrég..., most; egyik oldalról..., másik oldalról; nem annyira ..., inkább;* stb.

Néha előfordulhatnak kötőszószerű szerepben módosító mondatrészletek is, például a *mondhatni: értelmes, mondhatni okos* nő volt.

Egyes típusokra jellemző az alárendelő kötőszó is, például a *bár,* az *ám,* a *mert: egészséges, bár sápadt; okos, ám bátortalan; kellemetlen, mert szemtelen.*

Alárendelő formájú mellérendelő szerkezet a *ha nem is ..., legalább* és a *ha nem is..., akkor* is: *ha nem is Kati, legalább Zsuzsi jöjjön el; ha nem is Péter, akkor Jóska vigye el.*

A kötőszók lehetnek egy- és többfunkciósak. Az *és,* az *is,* a *tehát,* az *illetve* stb többféle mellérendelő szerkezetben előfordulhat, mások csupán egyben. Például: *Péter és Pál* (kapcsolatos mellérendelés), *én és nem ő* (kizáró ellentétes mellérendelés); *vettem kenyeret, sajtot is* (hozzátoldó kapcsolatos mellérendelés), *jó is, rossz is* (összefoglaló kapcsolatos mellérendelés).

Érdekesek azok a mellérendelő szintagmák, melyek kötőjeles formában jelennek meg, például: *Hadrovics-Gáldi, orosz-magyar* (pl. szótár), *budapesti-miskolci* (gyorsvonat), *május-júniusi* szám, *zúgtak-dörögtek, beszédben-írásban, öt-hat, holnap-holnapután* stb. Sőt igen érdekesek a ferde vonallal elválasztott választó szerkezetek is, például: *beszédben/írásban, formális/informális, és/vagy* stb.

A szintagmacsoportok

A szintagmák egymáshoz kapcsolódhatnak, egymásba fonódhatnak, s meghatározott szerkezetű nagyobb egységeket, szintagmacsoportokat alkothatnak. A szintagmacsoportok minimálisan három tagból állnak. Legfontosabb típusaik, alapformáik a következők.

a) Szintagmalánc. A szintagmalánc végig alárendelő jellegű szintagmacsoport: az alaptag bővítménye egyben alaptagja lesz egy újabb bővítménynek (és így tovább). Például:

gyorsan —>futó —>fiú; friss —>kenyeret — venni; a kedves —^barátomnak —>afia.*

Hierarchikusan ábrázolva:

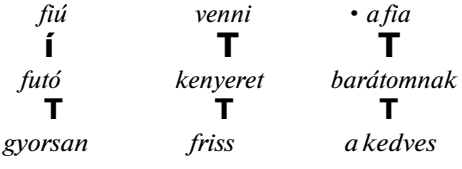

Nem egységesek a vélemények azzal kapcsolatban, hogy hogyan kell elemezni és ábrázolni a többszörös jelzős szerkezeteket. Rácz Endre egyetemi előadásaiban sajátos láncnak tekintette ezeket, s a következőképpen ábrázolta:

Péternek —>{ez a —>[két —>(új —>könyve)]}

Hierarchikusan ábrázolva:

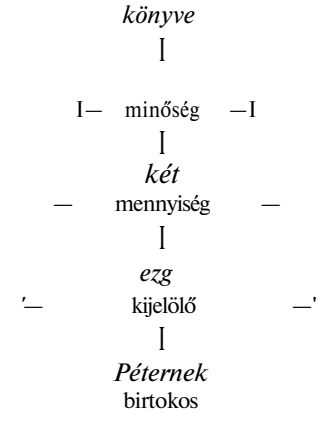

A strukturalista grammatika a többszörös jelzős szerkezet ábrázolását a következőképpen oldja meg:

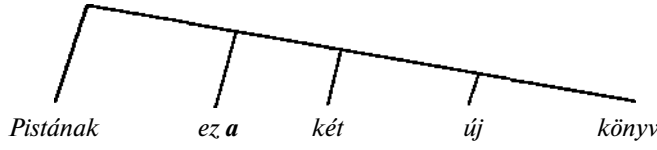

Mi didaktikai okokból a szerkezetnek a szószerkezetbokorként való elemzését tartjuk a leghelyesebbnek. Tehát:

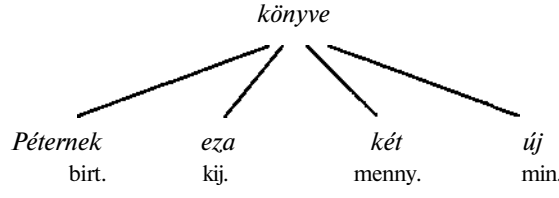

b) **Szintagmabokor.** A szintagmabokorban egy közös alaptaghoz csatlakozik két vagy több különnemű bővítmény, melyek a mondathierarchiában azonos szinten helyezkednek el. Például:

könyvet—>olvas<—a kertben.

Vagy:

olvas

könyvet_ a kertben

c) **Szintagmasor.** A szintagmasor végig mellérendelő jellegű szintagmacsoport. Például: *szép, okos és becsületes; én és te vagy ő.* Előfordul, hogy a szintagmacsoporton belül is vannak szerkezeti egységek, például: *(én -és te) ~ vagy ő.*

A felsorolt főbb típusokon kívül akadnak természetesen más típusú kapcsolódási formák is, ezeket azonban nem szokta számon tartani a szakirodalom. Például:

A szorgalmas Jóska, a felületes Pista és a lelkes Agi...

Jóska — *aszorgalmas_*

Pista — *afeliUetes*

- és Agi — *a lelkes*

vagy: *Reggel felöltöztem és gyorsan megreggeliztem.*

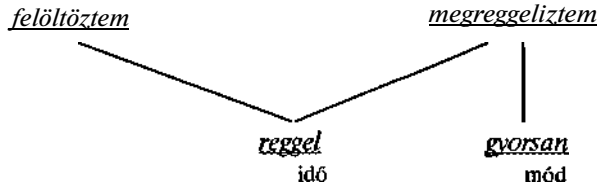

Péter nagyon komolyan fogta fel és kitűnően oldotta meg a feladatot.

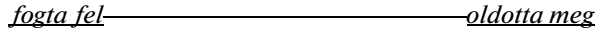

komolyan. mód — *Péter* — *feladatot* — *kitűnően* mód

nagyon. fok

A mondatbeli szinteződés

A szintagmacsoportok vizsgálata során világossá vált, hogy a **tagolt mondatokban** egyfajta szinteződés található. Mégpedig két fő szinten találunk viszonyokat. Egyrészt a mondat szintjén, ahol az alany, a tárgy és a határozó (Deme László szerint a szabad mondatrészek mindegyike) közvetlenül az állítmányhoz tartozik mint központi maghoz. Másrészt ennél lejjebb, a mondatrészek „belügyeinek" szintjén, ahol az alárendelt szerkezettagok mindegyike csak egyetlen mondatrészhez tartozik; a mondat egésze felől tekintve ennek a mondatrésznek a része.

Táblázatba foglalva: a „mondatrészek" a különféle fő szinteken a következő együttesekben fordulhatnak elő:

„Mondatrész"	A mondat szintjen	Szerkezettagkén t
állítmány	többféle viszonyban abszolút fölérendeltként: *ő eszik, most eszik, húst eszik*	
alany	predikatív viszonyban alárendelt tagként: *az idő eljön*	alanyos szerkezetben alárendeli tagkent: *az idő eljővén*
tárgy	tárgyas viszonyban alárendelt tag *ként. férjét siratja*	tárgyas szerkezetben alárendelt tagként: *férjél siratva*
határozó	határozós viszonyban alárendelt tagként: *külföldre indul*	határozós szerkezetben alárendelt tagként: *külföldre indulásakor, na gyónjál*
jelző	—	jelzős szerkezetben alárendelt tagként: *a szorgalmas Pista*

A táblázat a következőket világítja meg: A grammatikai viszonyok valóban két szinten fordulnak elő: a mondat szintjén és a mondatrészeket alkotó szerkezetek szintjén. A mondatbeli viszonyok tagjai közül az állítmány csak mondatszinten fordul elő, mégpedig csak fölérendeltként; sőt: a mondat szintjén álló viszonyokban mindig csak az állítmány lehet a fölérendelt tag. - A többi tag, természeténél fogva, mindig alárendelt. Közülük az alany, a határozó és a tárgy két szinten fordulhat elő: lehet az állítmány bővítménye és lehet szerkezettag. A jelző csak egy szinten állhat: csak szerkezettag lehet. - S a táblázatban szereplő két üres hely felhívja a figyelmünket arra is, amit más oldalról rég tudunk már: az állítmány és a jelző kapcsolatára Látszik, hogy a jelző valóban nem más, mint az állítmánynak új, transzformált, szerkezettaggá süllyedt formája. Ismeretesek az ilyen párhuzamok: *A fű zöld -A zöld fű nedves -A nedves zöld fűben járunk.*

Két fő szint van tehát: mondatszint és szerkezetszint. Az egyiken mozgók a mondat szintjén vannak, a másikon mozgók a mondat szintje alatt. - Persze mindkét szinten belül vannak még további hierarchikus osztódások. A mondatrészek szintjén két fokozat van: az állítmány abszolút fölérendelt rész, a többi meg alárendeltje. A szerkezettagokén már nagyobb az elaprózódás: a szerkezettag nemcsak az állítmány alanyi, tárgyi és határozói bővítményének lehet alárendeltje, hanem szerkezettagnak vagy akár szerkezettag alá rendelt szerkezettagnak is. Ha például a volt állítmány transzformja szerkezettag - ha tehát az állítmány nem határozóvá süllyed, hanem jelzővé -, akkor a neki korábban alárendelt tag már a második mélységi fokozatba kerül. Például: *A fiú szorgalmasan tanul - A szorgalmasan tanuló fiú megbetegedett.* Itt a mondat szintje felől tekintett alany: *a szorgalmasan tanuló fiú.* Jelzője: *szorgalmasan tanuló.* Ez a jelző a föléje rendelt tag felől tekintve egység. Önmagában véve persze tovább elemezhető. De a *szorgalmasan* módhatározó akkor már ismét lejjebb áll egy lépcsőfokkal, hiszen az alany jelzőjének van alávetve, azaz szerkezettagnak alárendelt szerkezettag.

A mondatrészek és szerkezettagok szintje között a főtag (alaptag) szempontjából nagy különbség van. A mondat szintjén - mint láttuk - az alá-fölé rendeltség **mondatrészi minőséghez** köthető. Az állítmány fölérendelt tag, és csak az lehet; az alany, a tárgy, a határozó pedig alárendelt, és mondatszinten nem is lehet más. Ebből következik, hogy az állítmányi pozíció következtében bármilyen szófajú állítmányhoz kapcsolódhat alanyi és határozói bővítmény.

Az, hogy az igei meg a melléknévi állítmányhoz mondatszinten csatlakozhat akár alany, akár határozó, természetes. Jóval föltűnőbb az, hogy alanya és határozója a főnévi állítmánynak is lehet: *A fiam Győrben katona; Szombathely hosszú idő óta Vas megye székhelye;* stb. Hogy tehát az állítmánynak - mint abszolút fölérendelt résznek - milyen bővítménye lehet, azt nem lexikai szófajisága, hanem grammatikai szófajisága és mondatrészi minősége: állítmányi helyzete határozza meg.

A szerkezetek szintjén más a helyzet. Az a kérdés, hogy a szerkezetnek a fölérendelt tagja milyen mondatrész, a szerkezeten belüli viszony szempontjából fel sem merül. Csak az, hogy milyen **szófaji természetű.** Ha igei természetű, akkor lehet alanya, tárgya, határozója; ha melléknévi természetű, akkor határozója; ha főnévi természetű, akkor jelzője. Másfajta rendszerezésben, táblázatba foglalva:

Ha az **alárendelt tag**	**akkor a fölérendelt rész**	
	mondatban	szerkezetben
alany	(bármilyen) állítmány	igei természetű szó
tárgy	(igei) állítmány	igei természetű szó
határozó	(bármilyen) állítmány	igei természetű szó melléknévi természetű szó határozószó
jelző		főnévi természetű szó

A fő szabály tehát így szól: a mondat szintjén az alá-fölé rendeltségi viszonyokat a grammatikai szófajiság s a mondatrészi minőség szabja meg; a szerkezetek szintjén viszont ugyanebben a kérdésben a fölérendelt tag szófaji természete dönt.

Szakirodalom

Bánréti Zoltán: A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 715-96.

Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. In: Pais Dezső-Benkő Loránd (szerk.): Alak- és mondattani gyűjtelek. *NytudÉrt.* 46. sz. 1965.17-24.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok.* Budapest, 1966. 83-215.

Forgács Tamás: A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései. *Studia Uralo-altaica.* S. 5.1996.

S Hámori Antónia: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 329-473.

R. Hutás Magdolna: Az alárendelő szerkezetek. Az igei szerkezetek. Az igenévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 247-328.

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NytudErt.* 16. sz. 1958.

Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 299-527.

Papp Zsuzsanna: A mellérendelő szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 474-505

Rácz Endre: A szószerkezetek. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 257-69.

MONDATTAN

A MONDATTAN ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

1. A mondattan tárgya, a mondat fogalma

1.1. A mondattan tárgya. A mondattan a mondat szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja; így tárgyalja egyrészt a mondatrészek és a tagmondatok fajtáit, másrészt foglalkozik a szerkezeti elemek mondattá való összekapcsolódásának szabályszerűségeivel.

Mivel a mondatba a szóalakok nem elszigetelt egységekként kerülnek, hanem szerkezetekbe, szintaktikai és szemantikai egységekbe épülnek be, ezért a mondattan elválaszthatatlan a szintagmatantól. A szintagmák és a mondat szerkezeti vizsgálatát összefoglalóan szintaxisnak is nevezzük.

A lexikai szófajiság alapvetően meghatározza, hogy egy adott szó milyen szintaktikai környezetben fordulhat elő, így a mondattan támaszkodik a szófajtanra is. A szavak szintagmává és mondattá kapcsolódását a magyar nyelv alapvetően morfémák segítségével valósítja meg, így az összetettszó-alkotás mellett a grammatikai jelöltség is érintkező terület alaktan és mondattan között.

A mondat megalkotásához nélkülözhetetlen a hangzás[1], illetve a beszélőknek erre vonatkozó realizációs és percepciós fonológiai-prozódiai kompetenciája. így a mondattan a fonológiával és a fonetikával is kapcsolatban van.

A mondattan érintkezik a szövegtannal is, mivel a mondat nem más, mint lehetséges minimális szöveg. A nyelvi szintaxis szabályai azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a szöveg szerkesztésének szabályaivá terjesszük ki őket. Egyrészt azért, mert a szöveg nyelvtani kapcsolatrendszere nem azonos a mondaton belüli, illetve a tagmondatok közötti nyelvtani kapcsolatokkal, másrészt azért, mert a szöveget nemcsak nyelvtani és jelentéstani, hanem pragmatikai elvek, szabályok is szervezik.

1.2. A mondat fogalma. A mondatnak a nyelvészeti szakirodalomban többféle szempontú megközelítése és ennek megfelelően többféle meghatározása létezik. Egy sincs azonban, amely alkalmas lenne a mondat jelenségének definiálására.

a) Logikai megközelítés: a mondat mint kijelentés

A logikai hagyomány általában a mondatot mint kijelentést vizsgálja. A mondat tehát mindig állít valamit valamiről, tartalmaz egy predikatív mozzanatot. Ezen alapul az alany-állítmány viszony „predikatív" elnevezése, és maga az *alany, állítmány* terminus is. A mondat jelentése két részre bontható: propozicióra vagy dictumra (ez a mondatban lévő állítás, amelyhez igazságértékek tartoznak) és modusra vagy módra (amely a mondatot a beszélői viszony szempontjából módosítja, például azt fejezi ki, hogy a prepozíciót a

[1] A beszédhez képest másodlagos jelrendszerben, az írásban pedig a hangzást rögzítő írásjelek (betűk, tagoló és intonációs jelek) tartoznak ide

beszélő csak lehetségesnek, elképzelhetőnek vagy ellenkezőleg: valószínűnek, bizonyosnak tartja, kérdezi vagy felszólít valakit a megtételére).

Számtalan olyan mondat alkotható azonban, amely nem tartalmaz prepozíciót, állítást, mivel nem kijelentünk vele valamit, hanem bizonyos cselekvéseket hajtunk végre a kimondásukkal (így ezeknek nem is igazságfeltételei, hanem csak érvényességfeltételei vannak), például: *Gratulálok!, Üdvözöllek!, Szervusz Petikém!, Bocsánat!, Esküszöm, hogy....*

b) Formális megközelítés: a mondat mint szerkezet

Általában elmondható, hogy nincs a nyelvekben egyfelé mondat mint meghatározott formai alakulat, de léteznek tipikus mondatformák.

A formai megközelítés eredményei:

- a mondat legalább egy szóból áll;

-lezárt intonációs szerkezete van; tulajdonkeppen az intonáció teszi a szavakat, szószerkezeteket mondatokká (vö. *a kacsa úszik-A kacsa úszik/?/!);*

- a mondat szintaktikailag szabad forma (nincs „bezárva" valamilyen szerkezetbe, mint a szintagmák vagy szintagmatagok általában).

Hozzá kell azonban tenni, hogy a szöveg mondatai mind szóállományukban, mind szerkesztettségükben, mind intonációs képletükben magukon hordozzák, illetve hordozhatják a szövegbe való beszerkesztettség jegyeit (ebből a szempontból szokás megkülönböztetni függő és független mondatokat; az intonációt is figyelembe véve azonban teljesen független mondat nincs a szövegben).

c) Lélektani megközelítés: a mondat mint kifejezés

„A mondat a valósághoz való viszonyításban aktivizálódó lelki jelenségnek hangoztatással kapcsolatos kifejezése." (Pais Dezső) A beszélőt tehát érik külső/belső impulzusok és ingerek, amelyek megelőzik a kommunikációs szándékot. A mondat megformálása és kimondása során nem egyszerűen felszínre jut a kifejezni vágyott tartalom, hanem a verbalizáció során fokozatosan strukturaltabb, pontosabb és tudatosabb is lesz

d) Funkcionális megközelítés: a mondat mint beszédegység

„A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden olyan nyelvi eszközökből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszédfolyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező, tájékoztató és/vagy befolyásoló mozzanattal építi tovább" (Deme László). A meghatározásban megjelölt funkciók (kifejezés, tájékoztatás, felhívás stb) a bühleri nyelvi funkciókra épülnek. Lehet elsődlegesen közlő mondatokról és elsődlegesen cselekvő szerepű mondatokról beszélni (és ezen túl a cselekvést részletezni: kérés, engedélyadás, felszólítás, parancs, vágykifejezés stb.), tágabb értelemben azonban minden mondat kimondásával (vagy leírásával) cselekvést hajtunk végre:

- a mondás mint cselekvés (lokúció): a mondat megalkotása és kimondása (leírása);

- a mondással cselekvés (illokucio) amikor egy mondatot kimondunk, azzal egy időben, tőle elválaszthatatlanul egy másik cselekvést is végrehajtunk (állítunk valamit, kérdezünk, kérünk, parancsolunk valamit stb.);

- a mondás által elérünk valamit (perlokúció)˙ nem feltétlenül történik meg egy mondat kimondásával, inkább annak következményeként értelmezhető az eredmény (pl. meggyőzünk, elbizonytalanítunk, megrémítünk valakit azzal, amit mondunk).

A funkcionális mondatmeghatározások általános problémája, hogy nehezen definiálható fogalmakat tartalmaznak (pl. nem egyértelmű, hogy mit értünk „egy kerek" mozzanaton).

A mondatmeghatározások jelentős részében a szempontok komplexen, egymást árnyalva is megjelenhetnek, sőt a több szempontú megközelítések a gyakoribbak

A mondatok a nyelvi eszköztár és szabályrendszer segítségével jellemezhetők, ezek birtokában grammatikailag helyes és értelmes mondatok végtelen sorát tudjuk megalkotni. Grammatikai szabályok határozzák meg például azt, hogy mely szavak kerülhetnek a magyar mondat állítmányi, alanyi, tárgyi stb. pozíciójába, azt, hogy ezeket a szerepeket hogyan jelöljük; szemantikai és szintaktikai szabályok egyaránt befolyásolják, hogy egy-egy elem, szószerkezet milyen más szóval, szószerkezettel, tagmondat-

tal stb. bővülhet; szabályai vannak annak, hogyan lehet, illetve nem lehet kimondani például egy kérdő mondatot, és így tovább. A grammatikai szabályok segítségével a nyelv elemeiből (egyszerű és összetett jeleiből) létrehozható helyes és értelmes mondatokat a következőkben mondatnak fogjuk nevezni.

Természetesen elő tudunk állítani hibás és értelmetlen mondatokat is. Ennek hátterében vagy a nyelvi kompetencia sérülése, vagy annak hiányossága áll, vagy a szabályok szándékos megszegése.

A mondat egy vagy több szóból áll, zárt intonációs szerkezet jellemzi. A mondat a legnagyobb nyelvi egység, amely a nyelv szabályai, mintái szerint nyelvi elemekből megszerkeszthető. Egyben a legkisebb nyelvi egység, amely egy adott beszédhelyzetben közlésegységgé (a nyelvi kommunikáció egységévé) válhat.

1.3. Mondat cs nyilatkozat. A mondat mint nyelvi egység elméletileg megkülönböztethető a nyilatkozattól (szövegmondattól) mint beszédegységtől. A beszéd egységeit, amelyek kisebb beszédegységekre már nem bonthatók (intonációs szerkezetük lezárt), nyilatkozatoknak nevezzük.

A nyilatkozatok egy része - megfosztva a beszédhelyzetbe, illetve szövegkörnyezetbe való beágyazottság jelölőitől - lehet azonos felépítésű a nyelvi rendszer által létrehozható mondatokkal, de el is térhet azoktól. Például: *Jó legyél az óvodában!* - kontextustól[2] függetlenül teljes szerkezetű mondat; *És Mari még a süteményemet is megette* - az *és* többlet a mondathoz képest, mivel a szövegelőzményhez kötődő logikai viszonyt tükröz; - *Be.* - nyilatkozatként tökéletesen betöltheti szerepet meghatározott kontextusban, mondatkent azonban erősen hiányos szerkezetű. A mondatok pedig - kontextusba ágyazva - megvalósulhatnak nyilatkozatokként a beszéd során.

Mondat és nyilatkozat elkülönítése csak teoretikusan oldható meg. Ténylegesen a beszédfolyamatban csak a nyilatkozat észlelhető, a mondat közvetlenül nem. A mondat a beszédfolyamatból elvont típus, amely mintául szolgál további példányok (nyilatkozatok) létrehozásához. Ugyanakkor a beszédfolyamat újabb példányai módosíthatják a típusokat. Ezzel magyarázható, hogy a mondattípusok a történetiségben változhatnak, s ennek a szinkróniában is vannak nyomai (a szenvedő szerkezet és az igeneves szerkezetek lényegesen gyakoribbak voltak a múlt században, mint ma; újabb jelenség, hogy a normatív nyelvhasználatban is megjelent a kettős állítmány használata, például *Meg kell tudjam, mi az oka).*

A mondat kétféle megközelítése idegen nyelvek leírásában is általános gyakorlat, például a németben, az angolban és az oroszban: a nyelvi rendszer felől szemlélve *Satz, sentence, npeójioncenue,* a beszédtevékenység felől közelítve *Áufíerung, utterance, ebiCKa3bieanue* elnevezéseket használnak.

Felvetődhet, hogy vannak olyan nyilatkozatok, amelyeknek nincs mintájuk a nyelvi rendszerben, nem vezethetők vissza mondatokra (vagy nem csupaszíthatok le mondatokká). Ilyennek tartják többen az úgynevezett tagolatlan szerkezetű nyilatkozatokat, amelyekben nincs sem alany, sem állítmány, és nem is igénylik az ezekkel való kiegészítést. Az indok az, hogy ezek nyilatkozatként, többé-kevésbé kész formulákként hagyományozódnak, nem produktív eljárással, meghatározott szabályokkal hozzuk létre őket. Nyelvtanunk a tagolatlan mondatot is mondatnak tartja, mert ezeknek is vannak mintái a nyelvi rendszerben. Típusainak leírását lásd alább

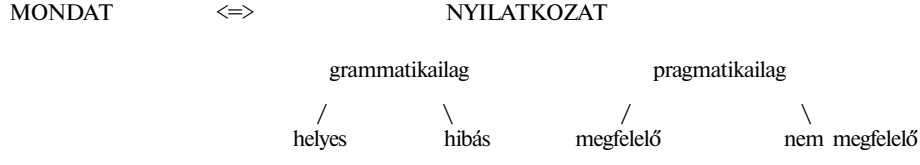

A kontextus szűkebb értelemben csak a verbális, tágabb értelemben a verbális és nem verbális környezetet jelenti.

Egy nyilatkozat esetén lehet szempont az, hogy grammatikailag helyes-e, például a *Ha rosszul teiszik lenni, kinyithassuk az ablakot* nyilatkozat nyelvtanilag hibás, pragmatikai szempontból (a társalgási szabályok, minták alapján) mint kommunikációs aktus azonban teljesen megfelelő. *Nem nyitnátok ki az ablakot, rosszul vagyok? - Nem nyitjuk ki* második nyilatkozata nyelvtanilag helyes, mint cselekvés azonban nem megfelelő, mivel elutasítja a partnerrel való együttműködést.

A mondat esetében a vele végrehajtható kommunikációs aktus (beszédcselekvés[3]) csak lehetőség, potencialitás, a nyilatkozat esetében realitás. Például: a *Fázom* mondat állítás, így potenciálisan kijelentésként valósulhat meg, ha kimondjuk; a konkrét beszédhelyzetben elhangzó *Fázom* nyilatkozat kimondásával egy bizonyos (bár nem mindig egyértelmű) cselekvést hajtunk végre (pl. 'Csukd be, kérlek, az ablakot!', 'Add ide a kardigánom!', 'Ellenőrizd a fűtést!', 'Gondoskodj rólam!').

A beszédcselekvések legfontosabb típusai Searle nyomán:

(a) asszertorikus: a dolgok állásáról alkotott ítéletek prezentálása tartozik ide, például: kijelentés, feltételezés, állítás valamiről;

(b) direktív: célja rábírni valamire a partnert, pl. kérés, ajánlás, provokálás, rábeszélés, parancs;

(c) kötelezettséget kifejező vagy komisszív: a beszélő kötelezettséget vállal, hogy megtesz valamit, vállalja valamiért a felelősséget, pl. ígéret, elkötelezés;

(d) expresszív: a beszélő lelki-érzelmi állapotát fejezi ki, pl. gratuláció, sajnálkozás, együttérzés kifejezése;

(e) deklaratív: a nyilatkozattal megváltoztatjuk a szociális kapcsolatokat, viszonyokat, helyzeteket, például: kinevezés, keresztelés, ítélkezés, felmondás egy munkahelyen.

2. A mondatok osztályozása szerkezetük szerint

2.1. Az osztályozás szempontjai és problémái. A mondatokat szerkesztettségük alapján több csoportba sorolhatjuk:

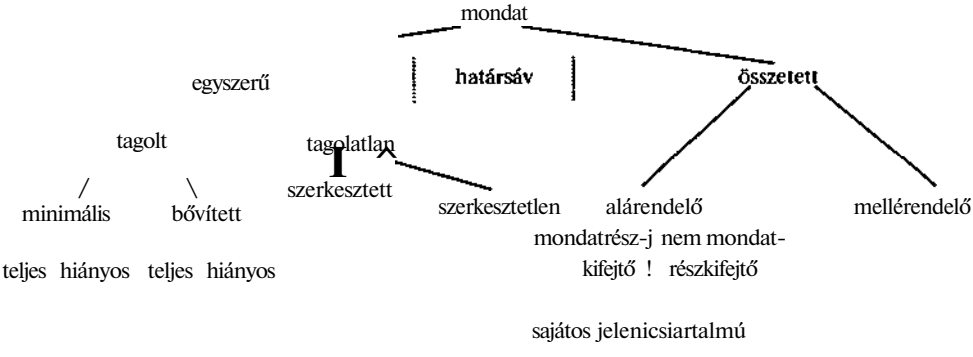

Egyszerű a mondat, ha egyetlen tagmondatból áll, azaz egyetlen alany-állítmányi szerkezetet vagy tagolatlan egységet tartalmaz, és összetett, ha több tagmondatból áll. A határ egyszerű és összetett mondat között nem éles, vannak ugyanis átmeneti típusok, amelyek esetében nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy a mondat egyszerű-e vagy összetett (pl. ha a halmozott állítmányoknak közös és külön bővítményei is vannak: *A folyó kiáradt és a vetés elpusztult a nagy eső miatt)* (lásd Az egyszerű és az összetett mondat határeseteinek típusai).

[3] A magyar szakirodalomban inkább a *beszédaktus, beszédcselekvés* elnevezés használatos a folyamatra, *beszédtelt* terminus a produktumra.

Az egyszerű mondat tagolt, ha van benne állítmány (pl. *A nyúl fut; Villámlik*[4]*),* és tagolatlan akkor, ha nincs, és a mondat nem is igényel állítmánnyal való kiegészítést (pl. *Szia!; Teringettét!).* A tagolatlan mondat lehet szerkesztetlen (pl. *Puff!),* ha egyetlen szóból áll, és szerkesztett (pl. *Azt a hét meg a nyolcát!),* ha felbontható szintagmákra, de a szintaktikai szerkezet csúcsán nem az állítmány áll, hanem egy olyan főtag, amely sem alanynak, sem állítmánynak nem tekinthető. A tagolt és a tagolatlan mondat között is vannak átmenetek, ilyen például az, amikor egy mondatszó bővítményt vesz fel (pl. *Nesze a pénzed!; Jaj lesz neked!).* A mondatszó ekkor mind szintaktikailag, mind funkcionálisan módosul, eltávolodik eredeti tulajdonságaitól, és az állítmányi szerephez közelít (vö. A mondatszók 3.3.).

A tagolt mondat tovább bontható abból a szempontból, hogy minimális szerkezetű-e (vagyis az állítmányon kívül csak a hozzá kapcsolódó kötelező vonzatokat, ül. a kötelező vonzatok kötelező vonzatait tartalmazza) vagy bővített, vagyis található benne a minimálishoz képest többlet (fakultatív vonzat, szabad bővítmény).

Ha a szintaktikai szerkezet sérül, keletkezhet hiány mind a minimális, mind a bővített szerkezetű mondatban (hiány a minimális szerkezetben: **Józsi szándékozik;* hiány a bővített szerkezetben: **A szándékozó Józsi megtette a szükséges előkészületeket).* A nyilatkozatokban gyakori hiány magyarázható azzal, hogy a szövegkörnyezetből/beszédhelyzetből már ismert vagy ismerhető elem implicit maradhat (pl. *Józsi szándékozik beiratkozni a nyelvmesterire. - Éppenséggel én is szándékozom 0. Majd meglátjuk, mi lesz belőle).*

Az összetett mondatok csoportosítása a tagmondatok grammatikai-szemantikai viszonya alapján történik, így beszélünk alárendelő és mellérendelő összetett mondatokról. Az alárendelő mondat jellemzője, hogy tagmondatai nem azonos szerkezeti szinten helyezkednek el, egymáshoz képest fő- és mellékmondatok (a mellékmondat is lehet relatív főmondat, ha neki is van alárendelt tagmondata). Az alárendelő összetett mondatok tagmondatai közötti kapcsolat lehet kétszeresen jelölt is: a főmondatban van (illetve lehet) utalószó, a mellékmondatot pedig alárendelő kötőszó vagy vonatkozó névmás vezeti (illetve vezetheti) be. A szintaktikai viszony megállapítása az utalószó mondatrészi szerepe alapján történik, vagyis amilyen mondatrész szerepében áll az utalószó, olyan mondatrészt fejt ki a mellékmondat, ezért is beszélünk ilyenkor mondatrészkifejtő alárendelésről (pl. *Azé lesz a serleg, aki elsőként fut be a célba* - állítmányi alárendelés).

Elméletileg kifejezhető mellékmondattal az alany, a névszói állítmány, a tárgy, a határozó és a jelző, vagyis az igei állítmány kivételével minden mondatrész. Az azonban nem igaz, hogy minden konkrét mondatrész-előfordulás kifejthető mellékmondattal, ennek szintaktikai és szemantikai korlátai egyaránt vannak (pl. nem fejthető ki mellékmondattal az alany, ha névmás, kivéve, ha birtoklást fejez ki: *Valaki kopog;* tulajdonnév: *Péter díszletező;* mennyiségnév: *A negyede is sok lenne).* És ugyanígy az sem igaz, hogy minden mellekmondat beilleszthető volna a főmondatba, az utalószó szintaktikai pozíciójába (pl. nem ágyazható be a mellékmondat akkor, ha a főmondatban egy tartalomváró szó az utalószó alaptagja: *A régi bölcsesség: a leg-*

Az alany itt szintén vonzat, szintaktikailag E/3, személyű, de a vonzathely lexémával való kitöltése tilos. A tilos alany is része az igei állítmány jelentésének, strukturálisan pedig oppozícióban áll a kötelezően, illetve fakultatívan jelölt alannyal megalkotható szerkezetekkel (pl. *Villámlik a szeme* - az alany kötelező; *Dörög (az ég)* - az alany fakultatív, *Dörög a hangja* - az alany kötelező).

fontosabb megismerni önmagunkat; a mellékmondat következményt tartalmaz: *Olyan a szaga, hogy nem lehet megmaradni a környezetében).*

Van olyan nézet is a szakirodalomban, amely azt tartja, hogy az igei állítmány is kifejthető mellékmondattal, például: *Akkor azt csináljuk, hogy felütünk egy tojást, habosra keverjük ....* amelyben utalószó helyett inkább utaló szerkezetet találunk, amely mutató névmásból és egy tartalmatlan jelentésű igéből áll. A hagyományos elemzés ekkor tárgyi alárendelést állapít meg, mivel utalószónak csak a névmást fogadja el. A fenti mondat azonban lényegesen különbözik például az alábbi, valódi tárgyi alárendeléstől: *Mi azt csináljuk, amit te mondasz nekünk.* Érdemes megfigyelni, hogy tárgyi alárendelésnél a kapcsolóelem vonatkozó névmás és *hogy* kötőszó egyaránt lehet míg az igei állítmányi alárendelés mindig *hogy* kötőszós, mivel a lényegi tartalmat fejti ki (vö. Az alárendelő összetett mondathoz 13., 3.3.). Fontos szempont az is, hogy nem várható el a mondat központi magjától az, hogy egyszerű utalószava legyen, hiszen az igei állítmányra kérdezni sem tudunk kérdő névmással, csak - a fentihez hasonlóan - kérdőszó és tartalmatlan ige kapcsolatával: *mi történik, mit csinál,* mégsem mondjuk a kérdőszó alapján *(mi, mit),* hogy a válasz az első kérdésre alany, a másodikra tárgy. Mivel azonban a tagmondatokat kapcsoló elem sem nyújt biztos elhatárolási szempontot az igei állítmányi alárendelés és az alanyi, tárgyi alárendelés között, ezért eltekintünk a szerkezetek megkülönböztetésétől, és követjük a hagyományos elemzési megoldást.

A mellérendelés esetén a tagmondatok kapcsolata alapvetően logikai viszony, a viszony fajtáját mellérendelő kötőszó jelölheti, illetve teheti egyértelművé. A kötőszó hiánya esetén a tagmondatok jelentésviszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen (pl. *Péter elment, Mari visszajött; Péter elment, és/de/ezért/ugyanis Mari visszajött).*

Az alárendelés és a mellérendelés között is vannak átmenetek. Ezek egyrészt olyan eseteket tartalmaznak, amelyekben a forma az alárendelésre jellemző, a tagmondatok közti jelentésviszony azonban inkább mellérendelésre vall (pl. *Behozta a dolgozatokat, amelyeket rögtön szét is osztott* 'Behozta a dolgozatokat, és rögtön szét is osztotta őket'; *Miként a részvények árfolyama emelkedett, akként a fontosabb állampapírok értéke is nőtt* 'Emelkedett a részvények árfolyama, és nőtt az állampapírok értéke' - a teljes tagmondatok párhuzamos hasonlítása valójában mellérendelést fejez ki). A vonatkozó névmással kapcsolt tagmondat a megelőző mondategység egészére is vonatkozhat (pl. *Három évet vártam rá, amit nem sajnálok* 'Három évet vártam rá, és ezt nem sajnálom'). Érdemes megfigyelni, hogy a vonatkozó névmással kapcsolt második tagmondat a fenti példákban mindig követi a főmondatot, és vagy egyidejű vele, vagy utóidejű ahhoz képest. Tökéletes átmenetnek számít az az eset, amikor nem is dönthető el egyértelműen a tagmondatok közötti viszony, mivel az időhatározói alárendelés és szembeállító ellentétes mellérendelés egyaránt lehet: *Míg Mari nyaral, Juli dolgozik a boltban.*

Külön átmeneti típust képviselnek a nem mondatrészkifejtő alárendelések, ezek ugyanis - akárcsak a mellérendelők - logikai viszonyt fejeznek ki (feltételezés, megengedés-megszorítás), de alárendelő formában, vagyis úgy, hogy a tagmondatok felcserélése esetén is változatlan marad az a logikai viszony, amelyet a kötőszó jelöl. így például megengedő alárendelés: *Hideg van, bár süt a nap —> Bár süt a nap, hideg van,* megszorító ellentétes mellérendelés: *Süt a nap, de hideg van —> *De hideg van, süt a nap.*

A megengedés és a feltételesség nemcsak önálló alárendelő viszony lehet, hanem a mondatrészkifejtésre épülő sajátos jelentéstartalom is (pl. *Nem bánom azt, ha megvetsz is* - megengedő sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelő összetett mondat). Sajátos jelentéstartalom lehet még a hasonlítás és a következményesség (pl. *Olyat rendeltem, mint te tegnap* - hasonlító sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelő összetett

mondat; *Annyit rendeltem, hogy nem bírtam megenni* - következményes sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelés).

2.2. A mondat mikroszerkezete. A minimális egyszerű mondat szerkezeti felépítése. A minimális mondatokat alapvetően két csoportra oszthatjuk: igei (egyszerű) és névszói-igei (összetett) állítmányúakra. Az igei állítmány lexikai és grammatikai szófajisága azonos: ige, míg a névszói-igei állítmány tartalmaz egy lexikai névszót (főnevet, melléknevet, névmást), ritkán melléknévi igenevet[5], valamint egy kopulát, amelynek az a szerepe, hogy a névszót igei kategóriákkal egészítse ki, grammatikai igévé tegye (vö. Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban). Ezért a kopulát is tartalmazó állítmány egyszerre hordoz névszói és igei tulajdonságokat, ami mondatszervező szerepét is befolyásolja. Az egyéb összetett mondatrészek viselkedése szintén komplexebb, mint az egyszerűeké, ezért a szerkezeti felépítés vizsgálatában az összetettséget figyelembe kell venni.

Az átmeneti szófajok is kitüntetett figyelmet érdemelnek, hiszen például a főnévi igenéwel kifejezett tárgy másként bővül, mint a főnévi tárgy: az utóbbi kaphat jelzőt, a főnévi igenév nem, az igenév viszont felvehet igére jellemző bővítményeket, például egy újabb tárgyat. Ezért táblázatunkban feltüntetjük azt, ha a mondatrészt csak főnév (fn) vagy csak igenév (in) fejezheti ki a bemutatott szerkezetben.

Főnév csak kivételesen kaphat tárgyat, és csak akkor, ha tárgyas igéből lett képezve, például: *A lapokat böngészésben megfájdult a szemem;* a nyelvhasználat ilyenkor a szóösszetételt részesíti előnyben: *a lapböngészésben* vagy az igenévi szerkezetet: *a lapokat böngészve.*

Jelző egyik ábrában sem szerepel. Ennek az az oka, hogy a jelző alapvetően szabad bővítmény. Listázható esetei vannak annak, amikor a jelző megjelenése kötelező (lásd A főnév 6., A melléknév 4.).

A jelzővel kapcsolatban szokás megemlíteni bizonyos függőszókat, amelyek jelző nélkül nem állhatnak elsősorban *-úl-űl-júl-jű* képzősöket, a mértékjelölő főneveket, valamint olyan szavakat, amelyek csak E/3 birtokos szemclyjellel fordulnak elő (pl. *színe-java).* A kötöttségnek azonban tisztán szemantikai okai is lehetnek, nem mondjuk például azt, hogy *'Matildnak szempillája volt,* hiszen ez normális esetben evidens, ezért a továbbított információ csak úgy lesz megfelelő mennyiségű, ha a *szempilla* jelzőt kap, például *hosszú, nagy, fekete, (mü-)*

Nincs szerkezetszintű alany sem a képletekben, mivel az igenevek közül csak a határozói és az igei igenév esetén (ha az utóbbi passzív) vonzat a saját alany, az igei igenév maga azonban mindig szabad bővítmény, jelző. A határozói igenévre a főtagjához való laza kapcsolódásmód a jellemző, vonzat csak ritkán lehet (pl. a *hagy, tart, felejt* igék állapothatározójaként: *lógva hagyja/tartja/felejti),* ekkor azonban nem jelenik meg az igenév saját alanya a mondatban, mivel azonos a kiemelt igék tárgyával (ezért szabályosan törlődik) (lásd A határozói igenév 2.3.)

Felvetődik azonban, hogy az állítmányi szerepbe már melléknevesülés után kerül az igenév, vagyis szófajt vált, lásd A melléknévi igenév 7.

Képlet	Igei állít mánnjal	Névszói (összetett) állítmánnyal
Á	*Villámlik*[6]	-
Á 1 A	*Van igazság.* *Ödön vakációzik.* *Tanulni kell.*	*Ervin volt katona.* *Sok a hangya.* *Mennyi az idő?*
Á Afn T	*Megmosta Zénó a fogát?* *Szeret Zénó horgászni?*	*(A táj szemet gyönyörködtető volt.)*
Á A H	*Jánosnak van kertje.* *Ivánnak tanulnia kell.*	*Jenő méltó lesz a kitüntetésre.*
Á 1 "in 1 T	*Oklevelet kell készíteni.*	*Fontos oklevelet készíteni.*
Á 1 "in H	*A többiekre lehet számítani.*	*Őrültség lenne nem számítani a többiekre.*
Á Ain (fn) H 1 T	*Neki van mit tennie.*	*(A nagyot akarás méltatlan a jutalomra.)*
Á A_{in} H 1 H	*Neki van kiben bíznia.*	*Másokra hagyatkozni azonos lenne az önállótlansággal.*
Á Afn H H	*Rita szándékozik beérni a munkahelyére.*	*Rita képtelen volt beérni a munkahelyére.*
Á Afn T H	*Géza összehasonlítja a képet a festménnyel.*	

A mondatnak természetesen van szintaktikai alanya (E/3, sz.), de az alanyi vonzathely lexémával való kitöltése tilos.

Képlet	Igei állítmannyal	Névszói (összetett) állítmannyal
Á H	*Máté szeretne készülni a feladatra.*	
Á A_{fn} (H) H	*Vendel eljutott (Pécsről) Késmárkra.*	
Á 1 Ain T H	*Párhuzamossá kell alakítani az egyeneseket.*	*Fontos párhuzamossá alakítani az egyeneseket.*
Á 1 "in H T H	*Párhuzamossá kell tenni a képet a kerettel.*	*Kívánatos volna párhuzamossá tenni a képet a kerettel*
A 1 Ain (H) H	*El lehet jutni (Pécsről) Késmárkra.*	*Fontos eljutni (Pécsről) Késmárkra.*
Á 1 Ain 1 T 1 H	*Kell tudni számítani a társakra.*	*Fontos számítani tudni a társakra*

2.3. A tagolatlan mondat szerkezeti típusai. A tagolatlan mondatok lehetnek szerkesztetlenek (egy szóból vagy elemezhetetlen frazeológiai egységből állók) vagy szerkesztettek (szintagmatikus viszonyokat tartalmazók). A két csoport között természetesen szintén vannak átmenetek, például a *Hess innen!* mondatban jól felismerhető a helyhatározó, de az alaptag nem tekinthető állítmánynak, a szerkezetet nem tudjuk egyértelműen elemezni (vö. A mondatszó 3.3.).

	Tagolatlan mondat	
	szerkesztetlen	**szerkesztett**
Mondatszóból álló	*Szia!, Hűha!, Talán.*	-
Többe-kevesbe rögzült formájú **indulat-** és **érzelemkifejező mondat (frazeológiai** egység)	*Istenem*[1]	*Jo ég!, Azt a jó mindenit!*
Megszólítás	*Peti!, Öcsikém!, Te!, Kisasszony!*	jelző(k) + megszólító név/főnév: *Kedves Kollégák!, Drága gyermekem!, Édes egy komám!* jelzős szerkezet + megszólító név: *Szeretve tisztelt Pista bátyám!, Hűen szeretett szép kedvesem!* névmásos megszólítás: *Te Mari!, Maga, kedves kolléga!*
	mondatszó + megszólító név(más):	
	Hé, te!	*No és maga, János fiam?*
Főnévi, főnévi igenévi főtaggal kifejezett **parancs**	*Futás!, Felállni!*	*Futás a terembe', Sorba állni!*

Nem tartjuk mondatnak az egyébként tagolatlan feliratokat, firkákat (pl. *Mosdó, Iroda; Vágtázó Halonkémek),* mivel ezek csak az őket befogadó környezetben funkcionálnak. A rámutató, önkifejező stb. feliratok vizsgálhatók nyelvi szempontból mint vizuális szövegek, de funkciójuk nem ragadható meg a nyelvi rendszer oldaláról közelítve.

2.4. Topik-komment szerkezet. A szintaktikai jellegű topik-komment értelmezést a magyar szakirodalom is megkülönbözteti a kommunikatív szempontú aktuális mondattagolástól, amely az aktualizálódó mondat, vagyis a nyilatkozat elemzése a már ismert (téma) és az új közléselem (réma vagy propozitum) szempontjából.

A szintaktikai szerkezet topikra és kommentre bontható: a topik a mondatnak kisebb nyomatékú, kezdő szakasza , a komment az ezt követő második szerkezeti egység, amely a mondathangsúlyt viselő (főhangsúlyos) résszel kezdődik, és az igét mindig magában foglalja. A főhangsúlyos rész neve: fókusz.

Természetesen nem minden mondatban van szintaktikai főhangsúly, amely egyértelművé tenné a tagolást: vannak főhangsúly nélküli, úgynevezett lapos prozódiájú mondatok is (ekkor az elemzés nem nélkülözheti *á* kommunikatív szempontot), és a topik sem jelenik meg minden mondatban (a tagolatlan mondat egésze kommentnek tekinthető, és az igével kezdődő mondatok is csak kommentet tartalmaznak).

A topik-komment szerkezet szempontjából különböző mondatok például:

(1) Péter 'megvárja Marit.
(2) Péter 'Marit várja meg.
(3) Péter Marit 'megvárja.
(4) 'Péter várja meg Marit.
(5) Marit 'Péter várja meg.

Lehet hangsúlyos, de nyomatéka mindig kisebb a fókuszénál. A topikot még megelőzhetik a mondatban lévő állítás egészére vonatkozó szabad határozók, például *(A kertemben)(a füge)*TOPIK (("'^FÓKUSZ *termett e!őször)*$_{KOMMENT}$

(6) Marit Péter 'megvárja.
(7) Marit 'megvárja Péter
(8) 'Marit várja meg Péter.

A hagyományos elemzés is különbséget tesz a fenti mondatok között a hangsúly és a szórend szempontjából, ugyanakkor szintaktikailag azonos szerkezetűnek tartja őket:



Mondat és nyilatkozat viszonyában pedig azt tartja, hogy a mondatok szintaktikai szerkezeti típusa, mintája az ágrajzon látható, a fenti mondatok (1-8) a hozzájuk rendelhető nyilatkozatok (Ny,_J típusai.

2.5. Az **összetett mondatok makroszerkezete.** Az összetett mondatok szerkezetének vizsgálatában alkalmazott alapvető szempontok: a tagmondatok száma és a tagmondatok közötti viszony. Ennek megfelelően külön szólunk a többszörösen összetett mondatokról és azok elemzési problémáiról. Az összetett mondatok részletes vizsgálata Az alárendelő összetett mondatok fejezetben olvasható.

3. A mondatfajták

3.1. A inondatfajta meghatározása. A beszédcselekvések (illokuciós aktusok, vagyis a nyilatkozat kimondásával végrehajtott cselekvések) főbb típusai grammatikalizálódtak, ezek a mondatfajták. Minden mondat besorolható valamilyen mondatfajtába szintaktikai és intonációs szerkezete, valamint szóállománya és elsősorban az ige tipikus morfémaszerkezete alapján.

Öt mondatfajtát különböztetünk meg: a kijelentő, az óhajtó, a felszólító, a kérdő és a felkiáltó mondatfajtát.

Mondatfajták minden nyelvben vannak, számuk és elkülönítésük szempontjai azonban különbözhetnek az egyes nyelvtanokban. A magyarban nagy szerepet kapnak a modális partikulák (lásd A partikula 2.2.1.). Ez összefügg azzal, hogy a magyar nyelv viszonylag szabad szórendű, és a módbeli segédigék sem alkotnak olyan struktúrát, mint például az angolban vagy a németben, így a mondatfajta sem határozható meg ezek segítségével. A magyar mondatfajta-jelölők elsődlegesen a módjelek és a partikulák.

Az elkülönítésnek jelentős szempontja az intonáció is. amely nemcsak a nyilatkozathoz, hanem a mondathoz is hozzátartozik, ugyanis egy mondat kimondása nem történhet teljesen ad hoc módon. A mondatban szintaktikai eredetű intonációs tömbök különíthetők el (ezekkel foglalkozik a tonoszintaxis). Még az emocionális intonációnak, vagyis az érzelmek kifejezésének is vannak nyelvi intonációs mintái, bár ezek nehezebben írhatók le, mint az úgynevezett szintaktikai intonáció.

A beszéd olyan „speciális zaj", amelyben az emocionális-expresszív intonáció és a szintaktikai intonáció együttesen határozzák meg a nyilatkozat dallamát.

Problematikus például, hogy felvehetjük-e külön mondatfajtaként a felkiáltó mondatot, hiszen az más mondatfajtából is létrehozható pusztán emocionális intonáció segítségével (pl. *Megjött!).* Mivel azonban vannak nem más mondatfajtára visszavezethető (úgynevezett valódi) felkiáltó mondatok is, amelyeknek egyértelmű lexikai jelölői vannak, megtartottuk ezt a - magyar nyelvtanokban hagyományosan szereplő - mondatfajtát.

3.2. Az egyes **mondatfajták** mint típusok tovább bonthatók alcsoportokra, így például beszélhetünk többféle kijelentő, óhajtó, kérdő és felszólító mondatról.

3.2.1. A kijelentő mondatfajta

- lehet tényközlés, ebben az esetben az állítmány igéje vagy kopulája zéró módjelet tartalmaz (pl. *Üres volt a táskám);*
- lehet nem tényközlő, ebben az esetben az állítmányban feltételesmód-jel is lehet (pl. *Vehetnénk valami finomat).*

3.2.2. Az óhajtó mondatfajta két csoportja a jelölt módviszony, valamint a modális partikulák előfordulása alapján különíthető el:

a) az **óhajtó módú** igealakkal szerkesztett mondatok, mindig tartalmaznak modális partikulát (pl. *Bárcsak ehetnénk most valami finomat');* jellemzőik tehát: a bennük lévő ige vagy segédige feltételes módban áll, a feltételességet ('korlátozott lehetőséget') kiegészítheti a 'lehet, nem korlátozott lehetőség' jelentésű *-hat* jelszerű képző; mindig tartalmaz modális partikulát *(bár, bárcsak, csak, vajha, ha);*

b) a **felszólító módú** igealakkal szerkesztett óhajtó mondatok; ezekben legfeljebb a *csak, hadd* modális partikula jelenhet meg:

- mediális ige felszólító módja vágyat, kívánságot fogalmaz meg (pl. *Gyógyulj meg!);*
- létige szerepel felszólító módban (óhaj, kívánság, ráhagyás kifejezésében) (pl. *Legyen kívánságod szerint!);*
- az összetett állítmány segédigéje felszólító módú (pl. *Csak ne légy beteg a fagylalttól!);* kevésbé tipikus esetek a következők
- cselekvő ige felszólító módja a *hadd* partikula mellett kérés, ráhagyás, kívánság kifejezésére alkalmas *(Hadd menjenek a gyerekek[1]);*
- cselekvő ige felszólító módja [nem élő/nem cselekvő] jegyű alany mellett (pl. *Kísérjen utadon sok szerencse!).*

A szenvedő ige felszólító módjának sincs közvetlen felszólítottja (az eszközhatározó sem tekinthető annak), pl. *Engedtessék meg,..., Töröltessék el minden népellenes rendelet!*

Olyan esel is létezik, hogy az ige nem mediális, van címzettje a felszólításnak, de a beszélőnek nem áll hatalmában őt felszólítani. Tipikusan ilyen a természeti erőknek (causalis eset) és/vagy a hitvilág alakjainak felszólítása *(„Isten, áldd meg a magyart...!").* Az ilyen mondatok értelmezése a szintaktikai elemzésen túlmutató szemantikai és pragmatikai kérdéseket is felvet.

3.2.3. A felszólító mondatfajta

A felszólító mondatnak közvetlen felszólítottja van, így az igei állítmány csak [+ cselekvő] jegyű (azaz cselekvő, műveltető, visszaható) ige lehet, amely felszólító módban áll.

- 2. személy felszólítása (pl. *Vidd le a kutyát!);*
- ritkábban T/l. személy felszólítása (pl. *Menjünk egy kicsit gyorsabban!);*

I. táblázat

A mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeinek áttekintés

		Kije-lentő	Fel-kiáltó	Oha. tó		Felszólí			
				óhajtó partikulával vagy ilyen szerepű kötőszóval	általában óhajtó partikula nélkül				
Módjel	Felszólító				+ (főként mediális ige esetén)	+ (csak csel vést jelen ige eseté			
	Feltételes	l.	l.	+	-				
Emocionális intonáció		-	+	+	+	l.			
Kérdő intonáció		-	-		-	-			
Lexi koló-giai elem	*vajon* kérdő partikula	-	-	-	-	-			
	-e, ugye kérdő partikula	-	-	-	-				
	kérdő névmás	-	-	-	-	-			
	óhajtó partikula vagy ilyen szerepű kötőszó	-	-	+	-	-			
	ne ttltószó			**l.**	l.	l.			
	milyen, olyan, annyira, úgy fok-határozószó; *be, de* nyomósító partikula		**l.**						
	hadd csak modalis partikula	-			**l.**	-			
	indulatszó*	-	l.	**l.**	-	l.			
Fordított szórend		**l.**	l.	**l.**	l.	l.			

Jelmagyarázat

\+ = Kell, hogy legyen a mondatban. "l Aza sajátság, amely feltétlenül szükséges az egyes konkrét
= Nem fordulhat elö a mondatfajtában, *j* mondatnak fajta szempontjából való meghatározásához.
I. = Lehetséges a megléte a mondatban.

* A mondatba beépülhet *(Jaj de jó!)* vagy a mondathoz kapcsolódhat *(Óh, bár elfelejthetném!)* indulatszó.

£ II. táblázat
w

A mondatfajták grammatikai kifejezőeszközeinek áttekintése (

		Kijelentő	Felkiáltó	Oha. tó		Felszólító			
				óhajtó partikulával vagy ilyen szerepű kötőszóval	általában óhajtó partikula nélkül				
							p		
Mod-	Felszólító				Ott essem el én a harc mezején! (Petőfi)	Menj el!	M E		
jel	Feltételes	Mondanék valamit.	De szeretnéd!	Bárcsak ehetném!	-	-	E		
Emocionális intonáció		-	Petiké jár!	Bárcsak ehetném!	Essen már az eső!	Menj el!	M E		
Kérdő intonáció		-	-	-	-	-	E		
Lexikológiai elem	*vajon* kérdő partikula	-	-	-	-	-	V		
	-e, ugye kérdő partikula								
	kérdő névmás	-	-	-	-	-			
	óhajtó partikula vagy kötőszó			Bár elfelejtenem! Ha ezt el tudnám felejteni!					
	ne tiltószó	-	-	Bárcsak ne tudnám!	Ne essen már az eső!	Ne menj el!	N		

		Kijelentő	Felkiáltó	Oha. tó		Felszólító			
				óhajtó partikulával vagy ilyen szerepű kötőszóval	általában óhajtó partikula nélkül				
Lexikológiai elem	*milyen, olyan, annyira,* úgy fokhatározószo, *be, de* nyomósító partikula		Milyen szép az idő! De jó idovan! Be szépen süt a nap!						
	hadd, csak modális partikula				Hadd menjek el! Csak ne légy beteg a fagylalttól!				
	indulatszó		Jaj de jó!	Oh, bár elfelejteném!		Jaj, ne mondd!			
Fordított szórend		Péter jött be.	Nem vitte el!	Bár felejthetném el!	Legyen már mee!	Menj el!			

w

- felszólítást kifejező interakciós mondatszó van a mondatban (pl. *Jer!, Addsza a kezedet![6]);*

- főnévvel vagy főnévi igenévi főtaggal alkotott, potenciális parancsot tartalmazó tagolatlan mondatok (pl. *Futás!, Leülni!).*

3.2.4. A kérdő mondatfajta

- eldöntendő kérdés *(-e/ugye* partikulával; vagy partikula nélkül kötelező kérdő intonációval) (pl. *ízlett az ebéd?):* a felelet igenlés vagy tagadás;

- kiegészítendő kérdés (mindig tartalmaz kérdő névmást) (pl. *Hogy sikerült?):* egy mondatrészre vonatkozik, így a felelet egy mondatrésszel vagy szintagmával megadható *(Jól. Jól sikerült);*

- választó kérdés (pl. *Busszal vagy vonattal mész?):* a felelet a kérdésben felkínált választási lehetőségek valamelyike, vagy igenlés, illetve tagadás mindkettőre nézve *(is-is, sem-sem);*

- nyitott kérdés (mindig tartalmaz kérdő névmást) (pl. *Hogyan lehet ezt megoldani?):* hosszabb, esetenként többmondatnyi kifejtést igényel (- **Jól, *Rosszul; Véleményem szerint a következőképpen: ...)*[j].

Csak pragmatikai szempontból határolható el a retorikai kérdés (pl. *Miért mondtam el ezeket a szempontokat? Azért, hogy jobban lássuk ....*), és az ismételtető (echó-) kérdés (pl. *Kérem azt a piros borítékol - Melyik borítékol kéred?).*

A kérdő mondatoknak külön csoportja az utókérdés vagy simuló kérdés. Az utókérdés mindig egy kijelentő tagmondatot követ, es azt mintegy utólag alakítja kérdéssé. Ez állhat egy interakciós mondatszóból, tagadószóból vagy partikulából *(Ez izgalmas, ugye/mi/nem?),* esetleg alapszófajú szóból *(Megnézzük, jó?),* amely önálló kérdő intonációval rendelkezik.

3.2.5. A felkiáltó mondatfajta

- indulatszót, interakciós mondatszót tartalmazó tagolatlan mondat (pl. *Jaj minden cselszövőnek!);*

- indulatszó nélküli tagolt mondat, amelyben nyomosító partikula (pl. *be, de)* vagy *olyan, annyira, úgy* fokhatározó szerepű szó található *(Milyen jó zavartalanul olvasgatni!);*

- az első két csoport kombinációi (pl. *Jaj de jó..., Hű de szeretném ezt megkóstolni*[l]*).*

- pusztán az emocionális intonáció által felkiáltóvá tett mondatok (pl. *Itt a nyár!).*

Bár ezek történetileg felszólító módú igealakok (pl. *ad + d + sza,* azaz az E/2, határozott ragozású ige jelöletlen felszólító módú rövid alakja és a *-sza* partikula összekapcsolódásával), már elszigetelődtek eredeti szófajuktól (nincs igei paradigmájuk, a mondatban főtagok, de nem állítmányok), mondatszóvá váltak (lásd A mondatszó 2.)

A mondatfajtákat bemutató táblázat csak az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés jellemzőit tartalmazza, a többi kerdésfajtáét nem. Ennek az az oka, hogy a bemutatott egyéb kérdésfajták szintaktikailag azonosak vagy szinte azonosak e két alaptípussal (a választó kérdés a *vagy* kötőszón kívül mindenben megegyezik az eldöntendő kérdéssel; a nyitott kérdés azonos szerkezetű a kiegészítendővel), elsősorban a kérdésre adandó válaszban különböznek tőlük.

III. táblázat

Mondatfajta-variációk alárendelés esetén

Mellék-	A főmondat				
mondat	Kijelentő	Felkiáltó	Felszólító		
Kijelentő	Ki korán kel, aranyat lel.	Legalább akkor hagynál, mikor olvasok[1]	Ne hadonássz, mert méregbe jövök!		
A további esetekben a feltétel: az idéz					
Ilyen csak a tárgyi, az alanyi, néhány határozói (aszemantikus, mód-, eszköz-, ok- és célhatározói) viszonyban nem lévő alárendelés* esetén lehetséges					
Felkiáltó	Mondtam is, hogy de jól tette. Meg is jegyeztem, hogy milyen ügyes.	Látom mar, hogy milyen ügyes! Látod, ezek az igazi harcosok!	Kiáltsad már, hogy jaj de jó!		
Felszólító	Kérte, hogy hallgasson.	Kértem már, hogy hallgasson!	Mondd meg, hogy nyissák ki a könyveket! Hívd fel, hogy jöjjön el!		
Óhajtó	Azt kívántam, hogy bárcsak elmehetnék már.	-	Mondd ki végre, hogy bárcsak ge lenne!		
Kérdő	Azzal támadt rá, hogy minek jött ide. Megkérdezte, hogy nem jössz-e el.	De jó lenne tudni, hogy mit forgat a fejében!	Arról beszélj, hogy itt marads Mondd már meg, hogy mit forgatsz a fejedben!		

* Az ilyen típusú mondatokban tulajdonképpen egy elhallgatott fömondathoz kapcsolódik a mellékm *Kinézett az ablakon (hogy megnézze], hogy ki is jött?* Ezekben az összetett mondatokban az elliptiku viszonya olykor nehezen elemezhető.

3.3. Az összetett mondatok és a mondatfajták. Az alárendelő tagmondategyüttesek mondatfajtáját a főmondat határozza meg, a mondatzáró írásjelet is ennek megfelelően állapítjuk meg. A mellérendelésben minden tagmondat megőrzi eredeti típusát, a mondatzáró írásjel a legutolsó tagmondat fajtájára jellemző.

Az alárendelésnél megfigyelhető, hogy bármilyen fajtájú főmondat esetén is lehet kijelentő a mellékmondat, egyéb mondatfajta azonban csak akkor lehet, ha idézetszerű (pl. *Azt kértem, hogy hallgasson el rögtön).* Ezekben a mellékmondatokban tehát függő óhaj, felszólítás, kérdés, felkiáltás található. A mellékmondatban szerepelhet testes módjel akkor is, ha ezt nem a mondatfajta kívánja meg, hanem egy főmondatbeli keretkifejezés (kulcsszó), ennek nagyon általános 'legyen/ne legyen' jelentése (lásd Az igeragozás 2.2., 2.3.) (pl. *Nincs, aki elmenjen).*

Ezt a módhasználatot a szakirodalom metaforikus módhasználatnak, függő vagy kötőmódnak nevezi.

4. Funkcionális-szemantikai kategóriák a mondatban

4.1. Funkcionális-szemantikai kategórián olyan jelentéseket értünk, amelyeket nyelvi elemek funkcionális kapcsolata, rendszere valósít meg a mondat szintjén. Ilyennek tartjuk a modalitást, a beszélői attitűd megjelenését a mondatban; a mondat időviszonyait, ezen belül belső időszerkezetét, aspektusát (amelyet az időjelek, segédigék, a mondat időhatározói, rémakiemelő partikulái, a tárgyas szerkezetek, a határozottság-határozatlanság kategóriája, az igeaspektus és az akcióminőség együttesen hoznak létre); a mondatban megjelenő előfeltevéseket, implicit jelentéseket (amelyeket hordozhat a szójelentés, partikulák és a szintaktikai szerkezet, szórend, hangsúly egyaránt); a mondat személyviszonyait (lexikai és morfológiai elemek, határozottság és határozatlanság, általánosság és egyediség rendszerét). A személyviszonyok részletes jellemzése az alanyról szóló fejezetben olvasható. Hasonlóképpen a tárgy, valamint a határozók kifejtésénél találhatók az egyéb funkcionális kategóriák közül a határozottság és a helyviszonyok is (a határozottság témája megjelenik még a névelő szófaji fejezetében és a tárgy mellett például az alany vizsgálatában is)

4.2. A modalitás. A modalitást szemantikai kategóriaként értelmezzük, és elválasztjuk a mondatfajtától, amely szintaktikai kategória, valamint a beszédaktustól, amely pragmatikai fogalom. Mindez csak teoretikusan lehetséges, ezek a kategóriák (beszédaktus, modalitás, mondatfajta) természetesen összefüggnek: a leggyakoribb beszédaktustípusokhoz meghatározott szintaktikai szerkezetek tartoztak, s ezek mondatfajtákként (mintaként vagy típusként) rögzültek. A jelentés szintjén pedig (konkrét beszédhelyzettől függetlenül is) rendelhető beszélői viszony egy mondathoz: az az attitűd, amelyet a mondattal potenciálisan ki is tudunk fejezni. Az elkülönítés ugyanakkor szükséges, mert a vizsgált kategóriák között nincs egy az egyben megfelelés, például felszólítani valaminek a megtételére nem csak felszólító mondatfajtával lehet, és fordítva: a felszólító mondat megvalósulása esetén nem mindig parancs (lehet kérés, fenyegetés stb.). A modalitás univerzális kategória, jelölői minden nyelvben megtalálhatók.

4.2.1. Modalitáson szűkebb értelemben a beszélői attitűd megjelenését értjük a mondatban. A beszélői attitűd jelölése az a művelet, amellyel a beszélő egy állítást nem tényként, nem létező realitásként ábrázol, hanem saját viszonyát rávetítve a mondatot nem valóságábrázolóvá teszi. Ha a mondat nem valóságábrázolo, akkor a benne lévő „állítás" nem tagadható, nem feltételezhető és általában nem kérdezhető:

valóságábrázoló mondat: *Péter megbetegedeti*

nem valóságábrázoló (modális) mondat: *Péter valószínűleg megbetegedett.*

- próbák: nem tagadható *(*Pélernem valószínűleg megbetegedett)*
  nem feltételezhető *('Ha Péter valószínűleg megbetegedett...)*
  nem kérdezhető *('Valószínűleg Péter megbetegedett?)*

A beszélői attitűd jelölői eszerint a módosítószók (pl. *talán, biztosan, feltehetőleg),* modális-pragmatikai partikulák (pl. *bárcsak, vajon; egyáltalán),* módosító mondatrészletek, modális tagmondatok (pl. *minden valószínűség szerint; úgy vélem; igaz).*

4.2.2. Tágabb értelemben modális minden mondat, amely a világnak egy lehetséges állapotát mutatja be, azaz nem tényt közöl (pl. *Péter megbetegedhetett; A medencébe csak úszósapkában szabad bemenni; Az orvosnak szándékában áll elvégezni a szívátültetést; Szeretnék bemenni).*

A tágabb értelmezés szerint a modális rendszer a következőképpen épül föl:

a) A modalitás alapkategóriája a mód, amelyet az igén (és a segédigén) jelölünk (lásd Az igeragozás 2.).

b) A -hat jelszerű képző lehetőséget (potencialitást) fejez ki.

c) A magyar nyelvben nem tartunk számon módbeli segédigéket (kivéve a *volna* igei segédszót és a *talál* segédigét).

Létezik azonban olyan tanulmány, amely szerint módbeli segédige az *akar, kell/kéne, tud, bír, láván, lehet, mer, óhajt, próbál, szabad, szándékozik, szerelne, talál, méltóztatikf?),* mivel ezek megszakítják az igekötő + ige sorrendet. Ezek közül több a mi nyelvtanunkban is a segédigék és az igék közötti átmeneti sávban szerepel (lásd A segédigék és származékaik 4.).

d) A modális jelentéstartalmú alapszófajú szavak elkülönítése még több gondot okoz. Vannak nyelvészek, akik azt mondják, hogy ebben célszerű a logikai modalitáskategóriákra támaszkodni:

- episztemikus modalitás: a biztos-kétes, valószerű-kizárt, szükségszerű-véletlen, lehetséges-lehetetlen fogalompárokkal jellemezhető *(lehetséges, biztos, elképzelhető* stb.);
- deontikus modalitás: kötelező-fakultatív, tiltott-megengedett fogalompárokkal jellemezhető *(kötelező, tilos, megengedett* stb.);
- buletikus modalitás: akarat, óhaj kifejezése *(igyekszik, szándékában áll, kér, parancsol* stb.);
- affektív (érzelmi) modalitás: a kedvező-kedvezőtlen fogalompárokkal jellemezhető *(örvend, sajnál, kár; kedves, hogy* stb.).

e) A beszélői attitűdöt jelölő szófajok (attitudinális operátorok): modális partikulák (pl. *bárcsak, vajon),* módosítószók (pl. *talán, valószínűleg).*

f) A szónál nagyobb, beszélői attitűdöt jelölő egységek: módosító mondatrészletek, modális fő- és mellékmondatok *(akarom mondani; azt hiszem; az igazat megvallva; ne tudd meg* stb)

4.2.3. A modalitás és a mondatfajták. A mondatfajtákhoz (amennyiben nem tényközlők) modális alapértékek tartoznak:

Mondatfajta	Modális alapérték
felszólító mondat	a beszelő rá akar bírni valakit/valakiket x megtételére
óhajtó mondat	a beszélő szeretné, ha x bekövetkezne
kérdő mondat	
- eldöntendő	a beszélő tudni szeretné, hogy x igaz-e vagy sem
- választó	a beszélő tudni szeretné, hogy melyik x áll fenn
- kiegészítendő	a beszélő tudni szeretné, hogy a kérdőszóval jelölt hely a mondatban hogyan tölthető ki
- nyitott	a beszélő a kérdőszóval jelölt x részletes kifejtését várja
felkiáltó	a beszélő kifejezi x-hez kapcsolódó érzelmeit, indulatait (x nem mindig szerepel a mondatban)

Ezeket az alapértékeket pedig további, úgynevezett modális kiegészítő értékek árnyalhatják. Ilyen kiegészítő érték például a *-hat* az óhajtó mondat igéjében, például a *vajon, csakugyan* partikula az eldöntendő kérdésben, a módosítószó a *-hat* jelszerű képzőt vagy feltételes mód jelét tartalmazó kijelentő (nem tényközlő) mondatban stb.

4.3. Az aspektus. Aspektuson a mondat belső időszerkezetét értjük. A belső idő nem más, mint a mondatban lévő esemény ideje és annak szerkezete. Az eseményidő összevethető külső időkategóriákkal is:

a) a beszédidővel (a mondat kimondásának, aktualizálásának idejével), ehhez képest az eseményidő lehet múlt (ha megelőzi a beszédidőt, pl. *Már megírtam),* jelen (ha tartalmazza a beszédidőt vagy egybeesik vele, pl. *Ne zavarj, olvasok!, Most én beszélek)* és jövő (ha követi a beszédidőt, pl. *Megfogom írni);*

b) a referenciaidővel, azaz a mondatban megadott időponttal, időtartammal (pl. *Már tegnap megírtam; Ne zavarj, most olvasok; Öt és hat között meg fogom írni),* illetve viszonyított eseménnyel (pl. *Nyomban felderült az arca, amint meglátta szerelmesét).*

A beszédidő és az esemenyido viszonyát jelölhetik előfeltevést hordozó rémakiemelő partikulák (pl. *már, még,* illetve ezek tagadószós kapcsolatai), amelyek rendszert alkotnak *(még nem, már, még, már nem).*

Vannak olyan, „időtlen" mondatok is, amelyekben az eseményidőt nem viszonyítjuk a külső időhöz, ezeknek általában nincs is referenciaidejük: meghatározások, definíciók, törvények és törvényszerűségek, szabályok, állandó tulajdonságok, általános bölcsességek megfogalmazása sorolható ide (pl. *A halak gerincesek; A háromszög szögeinek összege 1801 Dohányozni tilos.'; Nem eszik olyan forrón a kását).*

Nem vizsgáljuk az egzisztenciális mondatok időszerkezetét sem, mivel azokban nem az esemény ideje a lényeges, hanem az, hogy az esemény valaha már bekövetkezett, vagy hogy x létezik, létrejött egyáltalán. Az egzisztenciális mondatok alanya és tárgya ezért sosem határozott, specifikus, és a mondatnak nincs főhangsúllyal kiemelt részlete sem (pl. *A mezőn vannak lepkék; Született két gyerek; Táncoltam tangót).*

Az aspektust nem egyetlen jelölő alakítja ki, hanem többfele szintű nyelvi elem (morfémák, szavak), ezek elrendezése (szórend) és kapcsolataik szerkezete (pl a tárgyas szerkezet típusai). A belső időszerkezetben mégis meghatározó szerepűnek kell tartanunk az igét, amely az igeaspektus, illetve az ige akcióminősege revén alapvetően meghatározza, hogy milyen időviszonyok alakulhatnak ki a mondatban (lásd Az ige 1.3.).

Az osztható, folyamatos aspektus jellemzője, hogy az esemény a hozzá tartozó időintervallum tetszőleges szakaszaiban, osztataiban is fennáll, például a *Péter délután dolgozott* mondatban a *délutánná* jelölt intervallum tetszőleges osztatait vizsgálva a *Péter kettőkor/háromkor/négy után* stb. is *dolgozott* állítások is helyesek.

Az igeaspektusnak megfelelően a statikus, nem cselekvést, hanem állapotot, képességet, állapotváltozást, létezést, birtoklást, viszonyítást, értékelést kifejező igékkel alkotott állítmányok, illetve az ilyen jelentésű összetett állítmányok (pl. *beteg lett, hasonló volt)* nem bővíthetők bármilyen időhatározóval. Például nem jók a következő mondatok: **Péter 5 és 6 között szereli Idát, *Sárának délután van egy macskája, A kép *délulánl*évek óta hasonlít az eredetire.* A jelölt esemény folyamatosan tart, tehát a hozzá rendelhető időtartam tetszőleges osztataiban is fennáll, de nem szakítható meg *(*Péter februárban és márciusban tud olvasni),* progresszívvé általában nem alakítható *('Éppen tudott olvasni/szerette a spenótot, amikor...).*

A dinamikus, megszakítható események sajátossága, hogy ha időpont szerepel a mondatban, akkor az esemény az időpont utánra vonatkoztatva is érvényes (pl. *Péter ötkor dolgozott* 'közvetlen 5 után feltehetően még mindig dolgozott'). A dinamikus-folyamatos aspektus tulajdonképpen bármilyen időhatározót megenged a mondatban. Ez alól csak a progresszív aspektus jelent kivételt. A progresszív aspektus megalkotásában szerepet játszik a kirekesztő szórend (az igekötő az ige mögé kerül) és nem kötelezően az *éppen, pont* rémakiemelő partikula. A progresszív aspektus időszerkezete általában csak akkor lesz teljes, ha azt egy másik eseményhez (leggyakrabban a tagmondatnak alárendeli időhatározói mellékmondat eseményéhez) viszonyítjuk.

A korlátlan időtartamú folyamatos szerkezetre jellemző *a javában, ekkor, még mindig, továbbra is* határozókkal való összeférés, míg befejezett aspektusban ezek sosem fordulnak elő

A befejezett aspektus nem osztható és nem szakítható meg. Vagy azért, mert csak pontszerű ido rendelhető hozzá, mivel pillanatnyi cselekvést jelöl, vagy azért, mert (bár tartalmazhat intervallumot) az eseményt végső fázisában (bevégződve) mutatja be (befejezett, tartós aspektus).

A *Péter nyáron szereti a fagylaltot [télen nem]* mondat azt mutatja, hogy a nem cselekvést jelentő igék is megtűrhetnek intervallumot jelentő időhatározót maguk mellett. Ez azonban nem csökkenti a megszakíthatatlanság érvényét Ha ugyanis *nyáron szereti,* akkor ez a kijelentés a teljes időszakra érvényes *(*Péter júniusban és augusztus második felében nem szereti a fagylaltot).*

IV. táblázat

A belső időszerkezetek rendszere

Osztható (folyamatos)					
statikus, nem megszakítható események (nem cselekvést jelentő igével)	dinamikus, megszakítható események (cselekvést, folyamatot jelentő igével)				
	korlátlan időtartamú módosítható tetszés szerinti időhatározóval	korlátozott időtartamú általában egy másik eseményhez kell viszonyítanunk, hogy időszerkezete teljes legyen (progresszív aspektus)			
egyszeri *Péter szereti Idát/ ismeri a várost.* *Itt még adódnak hibák.* *Sárának van egy macskája.* *A kép hasonlít az eredetire.*	egyszeri *Péter dolgozik.* *(gondolkodik, fut, énekel, ír, olvas)*	Csak egyszeri lehet' *Éppen szedtem össze a holmimat, (amikor megszólalt a telefon.)*	eg *M* *(ö* *elo* *lev*		
ismétléses *Péter mindig tudta a leckét.* *Itt gyakran adódnak hibák.* *?*Sárának gyakran van macskája.*	ismétléses *Péter mindennap dolgozott.* *(gyakran futott, gyakran olvasott)*		is *M* *lev* *(g* ***ös***		

A tartós befejezett kategóriába kétfázisú események tartoznak, például *megír,* amelynek első fázisa az *ír* igével jelölhető, a *megír* a második fázist, a cselekvés eredményes bevégzését jelöli. Ez a magyarázata annak, hogy a *Délután megírta a levelet* (bár tartozik hozzá intervallum) a tetszőleges időosztatokra nem érvenyes *(*Kettőkorlháromkorlnégy után is megírta). A* pillanatnyi befejezett időszerkezetre a pontszerűség jellemző. Ezen belül a végpontot, eredményt jelölők szintén kétfázisúak, de ezeknél az első fázist más tőből alkotott lexéma jelöli, például (1.) *küzd - (2.)győz.* (1.) *keres-* (2.) *talál.*

A befejezett aspektusú mondatban lévő eseménynek tehát határpontja van. A határpont lehet belső, az ige jelentéséhez hozzátartozó elem (pl. *reccsen* 'egy pillanatig tart', *megszeret* 'kezdet', *megsül* 'végpont) Az ige időviszonyító képessége megváltoztatható, ennek morfológiai eszközei (az igekötők, egyes képzők) (új) akcióminoseget hoznak létre (vö. Az ige 1.3.).

A külső határpontok szintén befejezetté teszik az eredetileg folyamatos aspektusú igével jelölt eseményt. A külső határpont lehet a mondatban megadott időpont vagy intervallum, illetve tárgy és többfele határozó (pl. *Egy óra alatt futott két kört - a fut* igének nincs belső határpontja, a mondatban szereplő külső határpontok miatt lesz a leírt esemény befejezett).

A folyamatos-befejezett aspektus-szembenállást kialakító (az igén kívüli) kategóriák és eszközök:

	Dinamikus-folyamatos	**Befejezett**
Időhatározók	*javában, egyre csak, még mindig*	*egy pillánál alatt*
Az igekötő szórendje	az igekötő az ige után áll	az igekötő az ige előtt áll
A tárgy határozottsága	határozott	határozatlan"
Határozói értékű tárgy	_[12]	+ (pl. *Aludtam egyet a dologra)*

Az igenevek időviszonyító képességet az igenevekről szóló fejezet tárgyalja.

4.4. Az előfeltevések (preszuppozíciók). Az előfeltevés tartozhat egy mondathoz (szemantikai-logikai előfeltevés) vagy egy nyilatkozathoz (szemantikai-logikai és pragmatikai előfeltevés). A nyilatkozat előfeltevését alkotják mindazok az állítások, amelyeket a beszélő igaznak tesz fel, amikor a nyilatkozatot kimondja (pl *Van még csoki? - Húzd ki az alsó fiókot!* 'Az alsó fiókban van csoki'). A logikai előfeltevés azoknak a feltételeknek az együttese, amelyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy mondatnak igazságértéke lehessen, azaz igaznak vagy hamisnak tarthassuk. A logikai előfeltevés-fogalomnak problémája, hogy vannak olyan mondatok, amelyek se nem igazak, se nem hamisak (pl. *ha ..., akkor* feltételes állításban, ha a feltétel nem lehet igaz, és a feltétel teljesülése lehetetlen, akkor a feltételes állításnak nincs igazságértéke), másrészt igazságértéke csak annak a mondatnak van, amely tartalmaz állítást (propozíciót). (Vö. Az alárendelő összetett mondatok 2.)

Az előfeltevés nem valósulhat meg mondatnál kisebb nyelvi egységben, ugyanakkor az előfeltevés forrása a mondatban lehet szó vagy szerkezet (összefoglalóan: preszuppozíciós szerkezet). Ha például a mondatban szerepel a *visszautasít* ige, akkor bizonyos, hogy amire vonatkozik, az tény, már megtörtént, tehát a *Mari visszautasította Máté közeledését* mondat előfeltevései közé tartozik, hogy Máté közeledett Marihoz. Előfeltevésen tehát azt értjük, hogy a mondat valamely preszuppozíciós szerkezete előidézi, hogy a mondatban lévő állításhoz más állítások kapcsolódjanak, amelyek hozzátartoznak a mondat értékelhetőségéhez.

Preszuppozíciós szerkezetek:

- határozott főnévi szerkezetek, például *Mari bátyja egyetemista* (előfeltevések: Van valaki, akit Ma rínak hívnak; Marinak van bátyja, és csak egy bátyja van);
- faktív igék, azaz olyan igék, amelyek mindig tényre vonatkoznak, például *Elpanaszoltam, hogy milyen szemtelen voltál* (előfeltevés: Szemtelen voltai),

De határozatlan tárgy is lehet folyamatos aspektusban (pl. *lepkéket kergetett).*
A valódi tárgyhoz legközelebb álló, úgynevezett helyhatározói értékű tárgy, amely képes a határozottságbeli egyeztetés irányítására (pl. *Járja a várost),* megjelenhet folyamatos aspektusban is, ha az igei bővítmény határozott tárgyként viselkedik.

- állapotváltozást jelölő igék, például *Mari meggyógyult* (előfeltevés: Mari korábban beteg volt);
- viszonzást, kölcsönösséget jelentő igék, például *Kriszta visszanézett a tanárra* (előfeltevés: A tanár Krisztára nézett);
- tulajdonságok valódi összehasonlítása , például *Mari érdeklődőbb, mint Kriszta* (előfeltevés: Mari és Kriszta érdeklődő), alapfokban csak a negatív pólus, illetve nem mérhető minőségek összehasonlításánál lép fel előfeltevés: *Mari olyan alacsony, mint Kriszta* (előfeltevés: Mari és Kriszta alacsony);
- rémakiemelő partikulák *(is, csak, már, még* stb.);
- külső tagadás, például *Nem az én macskám ette meg a papagájt* (előfeltevés: Létezett egy korábbi állítás, amely szerint az én macskám ette meg a papagájt);
- érzelmi nyomatékos (emfatikus) főhangsúly, például *A tükröt bámulta egész nap* (előfeltevés: Vala mit bámult);
- mellékmondat eleve preszuppozíciós főnévi szerkezethez kapcsolódva, ha annak vonatkozását szűkíti, például *Az a tanuló, aki átugrotta a lécet, tanúsítványt kapott* (előfeltevés: Volt olyan tanuló, aki átugrotta a lécet).

Az összetett mondatnak nincsenek saját előfeltevései, minden állítás, amely az összetett mondathoz előfeltevésként kapcsolható, hozzátartozik valamely tagmondatának előfeltevéseihez.

Szakirodalom

A mondatfajtákat bemutató táblázatok Keszler Borbála munkái. Az aspektusról szóló rész Kiefer Ferenc, Wacha Balázs és Pete István tanulmányai alapján, az előfeltevésekről szóló Kiefer Ferenc monográfiája alapján készült. A mondat belső időszerkezetét bemutató táblázat Kiefer Ferenc rendszerét követi egy-két (véleményünk szerint lényeges) változtatással.

Austin, John L.: *Tetten ért szavak.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Balázs Géza: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón.* A-Z Kiadó, Budapest, 1998.

Balázs Judit: A mondat szerkezete. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 43-120.

Banczerowski Janusz: A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Nyr.* 121 [1997]: 49-62

Bolla Kálmán: Szupraszegmentális elemzések. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 7. ELTE, Budapest, 1992.

Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme.* Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Deme László: A mondat meghatározásához. *MNyTK.* 140 [1975]: 125-30.

Deme László: *A beszéd és a nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.

Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Fábricz Károly: Az *-e* kérdő partikula. *Nyr.* 1981. 447-51.

Fábricz Károly: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben.* Kandidátusi értekezés. Szeged, 1987.

Fulei-Szántó Endre: A modalitás logikai és szemantikai modelljéről. *NytudErt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 148-55.

Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Halliday, M. A. K.-MacIntosh (eds.): *Patterns of Language.* Longman, 1966.

Hetzron Róbert: ízelítő a magyar tonoszintaxisból. *NytudErt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 389-98.

Csak a negatív pólus kizárásával igaz.

Kálmán C. György-Kálmán László-Nádasdy Ádám-Prószéky Gábor: A magyar segédigék rendszere. *ÁNyT.* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 49-103.
Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. *NéprNytud.* 24-25 [1980-1981]: 49-62.
Kelemen József:/! *mondatszók a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970
Keszler Borbála: Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 283-305.
Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 111-33.
Keszler Borbála: Subjekt - Subjektsatz. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Se. Budapestiensis. Sec. Linguistica, XXI.* 1990. 135-9
Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Kiefer Ferenc: A magyar aspektusrendszer vázlata. *ÁNyT.* XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 127-49.
Kiefer Ferenc A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88 [1986]: 3-37.
Kiefer Ferenc: Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38 [1988]: 107-25.
Kiefer Ferenc: Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, 1.* Budapest, 1990.
Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyarnyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.
É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. *NytudÉrt.* 116. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Kubínyi László: Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *MNy.* 50 [1954]: 408-19.
Kugler Nóra: „Nyelv és beszéd tengelyén": a rendszermondat és a szövegmondat. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1995. 249-58.
Linell, Pel: A nyelvészeti konstruktumok szinkronikus érvényessége. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* VI. 3. rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 373-415.
Lyons, John: *Semantics.* Cambridge, 1977.
Murvai Olga: Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: Szabó Zoltán (szerk.):/! *szóvegvizsgálat új útjai.* Kriterion, Bukarest, 1982. 53-83.
Németh T. Enikő: Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához. *MNy.* 90 [1994]: 327-30.
Nyirkos István: A makroszintagmák egy típusáról. In: *Absztrakció és valóság.* JGyTF Kiadó, Szeged, 1996.
Palmer, F. R.: *Mood and Modality.* Cambridge, 1986.
Pataki Pál: A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT.* XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 207-18.
Pete István: Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Nyr.* 118 [1994]: 232-47.
Péter Mihály: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *MNy.* 82 [1986]: 1-10.
Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
Pléh Csaba-Radics Katalin: Beszédaktuselmélet és kommunikációkutatás. *ANyT.* XIV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 87-108.
Pólya Katalin: A mondat fajai modalitásuk szerint. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyarnyelv történeti nyelvtana* H/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 19-39.
Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NytudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73-5.

Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988[7]. 205-458.
Rácz Endre: Modális mellékmondatokról. *NytudDolg.* 38 [1991]: 85-91.
Rácz Endre: Mondatgrammatika és szöveggrammatika. *Linguistica Q Relationes 6.,* MTA, Budapest, 1992.
Radics Katalin: A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.135-70.
Rúzsa Imre: *Logikai szintaxis és szemantika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
Searle, J. R.: Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 43-61.
Searle, J. R.: Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 62-81.
Szabolcsi Anna: A performatívok szemantikája. *ANyT.* XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 281-91.
Szabolcsi Anna: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Telegdi Zsigmond: A nyilatkozat mint indícium. *ÁNyT.* XI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 279-87.
Tompa József: Az egyszerű mondat belső megszerkesztettsége és részei. Általános kérdések. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. 1962. 95-104.
Varga László: Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategészben: *ÁNyT.* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 241-78.
Varga László: A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 468-549.
Wacha Balázs: Az aspektualitás a magyarban, kulonos tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 219-82.
Wacha Balázs: A folyamatos-nemfolyamatos szembenállásról. *ÁNyT* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 279-328.

A MONDATRÉSZEK

Az állítmány

1. Az **állítmány fogalma, funkciója**

Az állítmány a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze. Az egyetlen olyan mondatrész, mely önállóan, más mondatrészek részvétele nélkül képes teljes (nem hiányos) szerkezetű mondatot alkotni, például *Jössz?; Fürödjünk!; Esteledik; Fáradt vagyok.* Az állítmányt ezért a mondat minimumának vagy minimális mondatnak is szokták nevezni. (A 3. személyű állítmányok mellett azonban általában kötelező vonzat az alany.) Az állítmány szervezi meg a tagolt mondat minimális struktúráját. Szemantikai és grammatikai tulajdonságaitól függ, hogy van-e a mondat minimális szerkezetében alany, tárgy, határozó vagy jelző. Lásd: *Pirkad* - az igei állítmány semmiféle kiegészítést nem kíván meg, minimális szerkezete: Á. *Kék az ég; A madarak csiripelnek* - az állítmány alanyi bővítményt hív elő; a mondat minimális szerkezete: A - A. *Feri a feleségére gondol; Feri képtelen figyelni* - az állítmány alanyi és határozói bővítményt kíván meg; a mondat minimális szerkezete A - A - H; stb. Az állítmány a legszélesebben bővíthető mondatrész; kötelező bővítményeivel együtt a mondat szerkezeti vázát alkotja.

2. Az állítmányi szerepű szavak szófaja

Az állítmány igei természetű mondatrész, azaz grammatikai szófajisága igei. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az állítmány kizárólag ige lehet, hanem azt, hogy rendelkezik mindazon grammatikai kategóriákkal, melyek az igét is jellemzik. Az állítmány grammatikai jelentései az időjelentés, a módjelentés, a személy- és a számjelentés. Ezeken kívül - mint az ige - egyéb aspektuális, valamint egyéb modális jelentéseket is kifejezhet. Az ige és az állítmány grammatikai kategóriáinak egyezéséből adódik az, hogy az ige az egyetlen szófaj, mely önmagában (segédszó hozzáadása nélkül) állítmány lehet. Igei állítmányok: *Szállnak a fecskék; Épp most megy le a nap; A lányok tollasoznak; Lépések zaja hallatszott; Mikor lesz a születésnapod?*

Az igei szófaj az állítmányi szerepből származik. Az ige állítmányi szerepre specializálódott alapszófaj.

Ha az állítmány lexikális-fogalmi jelentését nem ige, hanem valamely névszó hordozza, az állítmány kötelezően kiegészül segédigével (kopulával), például *Légy figyelmesebb; Ez oroszlánüvöltés volt; Én vagyok a csapatkapitány.* (A segédige az állítmány alapalakjában, tehát jelen időben, kijelentő módban, harmadik személyben *0* fokú *András pincér 0;* de nem kell megjelennie többes számban sem: *Szépek 0 a képeid.) A* névszó alapú állítmányok segédigéje tartalmazza az állítmány kötelező grammatikai

jegyeit: az időt, a módot, a számot és a személyt. A *Légy figyelmesebb* állítmány jelen idejű, felszólító módú, egyes számú és 2. személyű; a *lehettünk volna elsők* állítmány múlt idejű, feltételes módú, többes szám 1. személyű.

Az összetett állítmány grammatikai igeiségét a névszó melletti segédige biztosítja, illetőleg megfordítva: a segédigét a névszó mellett az állítmány grammatikai igei természete hívja elő.

Az állítmány szófaji felépítése szerint tehát kétféle lehet: **igei állítmány:** *Gábor úszik; Otthon maradtunk; Figyeljetek rám!;* és **névszói-igei állítmány:** *Tegnap óta lázas vagy; Jók legyelek a kiránduláson!* A névszói-igei állítmányban a következő szófajok vehetnek részt. Főnevek: *Hamupipőke és Piroska ismert mesehősök; Te az én barátom vagy; A varjú énekesmadár.* Melléknevek: *Még zöld a cseresznye; A mi focistáink nagyon gyorsak; Te nem tizennyolcadik vagy a névsorban? Ez már nekem is sok.* Névmások: *Olyan vagyok, mint te; Mi az ott?; Én nem vagyok ő.* Az igenevekre általában nem jellemző az állitmányi szerep. A főnévi és a határozói igenév soha nem állítmány (vö. Az igenevek). A melléknévi igenévi szóalakok közül csak azok lehetnek állítmányok, amelyekben a melléknévi jelleg dominál: *A leves még gőzölgő volt, amikor behozták;* illetőleg melyek melléknevekké váltak: *Ez a hely kitűnő; Sápadt voltál ma reggel; Imre ruhái nagyon elhanyagoltak mostanában.* Az *-andól-endő* képzős melléknévi igenév szükségszerűséget kifejező modális jelentéstöbbletet tartalmazó állítmány: *A második feladat lemásolandó, a harmadik pedig megtanulandó.* A melléknévi igenévi alakú állítmányok szófaja vitatható (legtöbbjük melléknév vagy igen közel áll a melléknévhez), ezért besoroljuk őket a névszói-igei állítmányok közé, s nem veszünk fel egy harmadik, igenévi állítmányi csoportot.

A hagyományosan névszói állítmánynak nevezett mondatrész valójában névszói-igei állítmány, melyben a kopula *0* fokú.

Az ige jövő idejű alakjában szereplő főnévi igenévi szóalakot *(elfog utazni)* nem tartjuk valódi főnévi igenévnek (vö. Az igenevek: A főnévi igenév). A *le van írva* típusú szerkezetei az állapothatározós, igei alaptagú szintagmákhoz soroljuk (lásd Az igenevek: A határozói igenev).

3. Az **állítmány szerkezeti felépítése**

Az állítmányban szereplő szóalakok száma, minősége, valamint (több tartalmas szóalak esetén) kapcsolódásmódja alapján megkülönböztetünk **egyszerű, összetett, kettős és halmozott** állítmányokat.

3.1. Az egyszerű **állítmány** mindig ige; az ige mindig egyszerű állítmány: *Ég a tűz; Épül a ház.* Az igealak lehet analitikus szerkesztésű is: *csöngetni fogunk, elhittem volna.* Az igekötő és az ige egyetlen szóalakot alkot: *megnézi, összeszedi;* így az elváló igekötőt is az egyszerű állítmány részének tekintjük: *nézd meg, szedjem össze.* Az analitikus szerkesztésű igekötős igék így több szóból álló egyszerű állítmányt eredményeznek, például: *Nem nézJiettem volna meg a meccset, ha nem jössz; Összefogom szedni a szemetet.*

3.2. Az **összetett állítmány** névszói és igei egyszerre, melyben a lexikális-tartalmi jelentést egy névszó, az igei-grammatikai jelentést segédige (kopula) hordozza: *szép vagy, nyugdíjas leszel.* Az összetett állítmány kopulája a *van* segédige szóalakjai *{vagyok, vol-*

tatok, leszünk, lenne, legyél stb.), a *marad* vagy a *múlik, elmúlik,* például *író vagyok, tiszta maradtál, húszéves múltál* (vö. ezzel kapcsolatban A segédigék és származékaik: 2. A kopulák). A segédigei szóalak lehet analitikus szerkesztésű is, tartozhat hozzá elváló igekötő: *Ha nem múlt volna el hétéves, most ingyen utazhatna;* kiegészítheti segédszó: *Lehettetek volna kedvesebbek is a vendégekhez.*

Kapcsolódhat hozzá szóalakteremtő segédige: *Márton szokott leggyorsabb lenni a terítésnél; Csak nem tetszik álmos lenni?; Ha a fiain beteg talál lenni, bizony, gondban leszek.*

A kopula használatával az összetett állítmány morfológiai szerkezete az egyszerű állítmány szerkezetéhez válik hasonlóvá, vö. *komoly-kod-t-ál* és *komoly vol-t-ál;* illetőleg lásd A segédigék és származékaik: 2. A kopulák fejezetet.

Az összetett állítmány létigei alakú *(van)* kopulája *0* fokú az állítmány alapalakjában, tehát olyan szintaktikai előfordulásban, amelyben az egyszerű állítmány grammatikai jelentéseit is a 0 morféma hordozza: *O figyel 0 - O figyelmes 0* (ilyenkor szoktuk a névszói állítmány kifejezést használni). Az állítmányban *0* jelöli a jelen időt a jövő és a múlt idővel szemben *(hangos 0 - hangos volt, hangos lesz);* a kijelentő módot a felszólítóval és a feltételessel szemben *(bátor 0 - bátor legyen, bátor lenne);* a 3. személyt az 1. és a 2. személlyel szemben *(ő szőke 0-én szőke vagyok, te szőke vagy).* Ha tehát az állítmány jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám 3. személyű, a *van* kopula elmarad. Az állítmány többes számát a névszói részen is meg tudjuk jelölni, ezért a kopula használatára többes számú (3. személyű, kijelentő módú, jelen idejű) állítmány esetén nincsen szükség, vo. *az ismerősöm német 0 — az ismerőseim németek 0; a narancs édeskés 0-a narancsok édeskések.*

Az állítmány alapalakjában megjelenő segédigék jelentéstöbbletet hordoznak.

Sohasem áll *0* fokon a *marad* és a *múlik* segédige, melyek aspektuális jelentéstöbbletet tartalmaznak a *van* segédigéhez képest: *Bence okos 0 - Bence okos marad; Kati néni hetvenhét éves 0 - Kati néni hetvenhét éves múlt.* Nem áll *0* fokon a *szokott, talál* és *tetszik* segédigével kiegészülő kopula az állítmány alapalakjában: *nem szokott fáradt lenni; bánatos talál lenni; képes tetszik lenni.* Az állítmányoknak itt aspektuális vagy modális jelentéstöbbletük van (vö. Az ige, A mondattan általános kérdései). Az alapalakban levő *-het* képzős kopulát is ki kell tennünk: *jó lehet, görbe lehet,* hiszen modális jelentéstobblet hordozója.

A jelöltség nélküli *van* kopulát akkor tesszük ki kivételesen, ha az állítmány (vagy a szerkezetes állítmány) minőséget, fokot, mértéket nevez meg, és modális jelentéstöbbletet is hordoz, például: *Van ő már harmincéves is* (vö. *ő legalább harminc éves); Vannak ők olyan okosak, hogy ne menjenek oda; Van Péter olyan szakember, hogy még ezt a gépet is meg tudja javítani.* A kopula ilyenkor mindig mondathangsúlyos rész. Jellegzetessége, hogy időnként igekötőt is kaphat: *Megvan ez a zsák huszonöt kiló is.*

3.3. A **kettős állítmány** alanyi alárendelő összetett mondat tagmondatainak átszövődése során keletkezett mondatrész: *el kell menjünk* (= *kell az, hogy elmenjünk ~ el kell mennünk;* vö. Az alárendelő összetett mondatok: 1.4.). A kettős állítmány egyik tagja a *kell* ige valamely szóalakja, a másik pedig egy felszólító módú ragozott igealak, illetőleg esetleg kopulás névszó, például *Ötre otthon kell legyek; Be kellene vedd az orvosságot; Elkeltett olvassunk néhány könyvet; Most aztán gyors kell legyél.*

A *kell* igének kettős állítmány tagjaként nincsen szám- és személyparadigmája, hiszen az állítmány személykategóriáit a felszólító módú igealakon jelöljük: *el kell induljaklinduljlinduljon* stb. Az állítmány idő- és módbeli jelentéseit azonban a *kell* alakjai hordozzák: *el kellett induljak, nehogy most kelljen elinduljunk, el kellene induljunk* Az állítmány teljes paradigmájának jelölésében tehát sajátos megoszlás figyelhető meg a két állítmányi rész között: a jeleket a *kell,* a ragokat a felszólító módú igealak hordozza. A ragos igealak felszólító módját a *kell* modális jelentése hívja elő, az csupán formális, nem fejez ki valódi felszólítást.

A kettős állítmány egyes nyelvi rétegekben a *szabad* és a *muszáj* állítmányi szerepű szavakkal is előfordulhat: *be szabad menjek, muszáj elmenjek.*

3.4. A **halmozott állítmány** két vagy több egymásnak mellérendelt állítmány. Például *Judit olvas és eszik egyszerre; Ő szép és okos is. A* névszói-igei áilítmányok halmozásában a morfológiai természetű szerkezetek ismétlődő tagja általában törlődik: *Te erős vagy és maradsz; A gyerekek aranyosak, kedvesek voltak.*

Minthogy az állítmány a tagolt mondat minimuma, bonyolultabb, halmozásos szerkezetek elemzésében problémát okozhat a két vagy több állítmány megjelenése. Sokszor nehéz eldönteni ugyanis, hogy az áilítmányok egyszerű mondatok halmozott mondatrészei-e, vagy két külön tagmondat főtagjai. (A kérdés részletes kifejtését és a megoldási lehetőségeket lásd Az egyszerű és az összetett mondat határsávja c. fejezetben.)

4. Az állítmány jelentése

Az áilítmányok fogalmi jelentései az őket alkotó szófajok fogalmi jelentéseivel azonosak. így az igei állítmány cselekvést, történést, létezést, állapotot fejez ki: *Pakold össze a színes ceruzákat; Erősen fúj a szél, Nincs bennem erő; Napok óta köhög. A* főnévi állítmány személyt, dolgot, fogalmat: *Az a fiú a testvérem; A legegyszerűbb lábbeli a saru;* a melléknévi állítmány tulajdonságot, mennyiséget, állapotot jelent: *Az intézet ma kétszázötven éves; Kevés a zöldség a levesben. A* névmási állítmány szófaji értékének megfelelő indirekt denotatív jelentést hordoz: *Ki vagy te?; Akkora maradtál, mint amilyen tizenöt éves korodban voltál.*

A névszói állítmány és az alany jelentésviszonyai alapján megkülönböztetjük a **minősítő** és **az azonosító állítmányokat.** Minősítőnek tartunk minden melléknévi és melléknévi névmási állítmányt, illetőleg a főnévi és a főnévi névmási áilítmányok közül azokat, melyeknek jelentésköre tágabb az alany jelentéskörénél. Például *Végre tiszta a lakás!; Mitől foltos a ruhád?* - minősítő melléknévi áilítmányok; *Sohasem leszek olyan, hogy ezt megtegyem; Mennyi az alma?* - minősítő melléknévi névmási áilítmányok. Az *-é* birtokjeles főnév és főnévi névmás állítmány szerepében mindig tulajdonító jelentésű minősítő állítmány: *A játszótér a gyerekeké; A paprikás krumpli a bátyátoké; Kié ez a fél szandál? A töltőtoll mától fogva az enyém. A* minősítő jelentésű főnévi állítmányi szerkezetek leggyakrabban besoroló, osztályozó jelentésűek: *Géza öccse vámtiszt; A sas ragadozó madár; Ez fontos dolog.* Gyakori a mértéknewel, mértéknévi szerkezettel kifejezett minősítő főnévi állítmány is: *Az autó sebessége 160 kilométer óránként; Sportolóink átlagmagassága 182 centiméter.*

Az azonosító állítmány csak főnévi típusú szófaj lehet (főnév, főnévi névmás vagy főnevesült más szófaj). Az azonosító állítmány jelentésköre az alany jelentéskörével azonos: *A bíró a barátunk; A bátrak mindig a legjobbak; Ó nem te.* Az alany és az állítmány is egyedi vagy egyedített személyt, dolgot, fogalmat kifejező szó, így lehet tulaj-

donnév, személyes vagy mutató névmás, névelős főnév, kijelölő jelzős főnév, birtokos jelzős főnév (lásd A főnév fejezetben).

Azonosító viszony esetén nehéz megállapítani, hogy az alany-állítmány szerkezetben melyik tag az állítmány, és melyik az alany, vö. *János a győztes; A praliné a legjobb édesség; A víz víz.* Ilyenkor nincsen logikai különbség alany és állítmány között; grammatikai különbségük azonban kimutatható. Bármelyik tagot is tekintsük a mondat alanyának vagy állítmányának, a kopula az állítmány része, az állítmányként kiválasztott szóhoz kapcsolódik. A névszói-igei állítmány az alany fölé rendelt alaptag, melyet személy és szám tekintetében egyeztetünk az alannyal.

Az állítmány kötelező egyeztetése bizonyos mondattípusokban megkönnyíti az elemzést. Azokban a mondatokban, melyekben 3. személyű személyes névmás van, megegyezés szerint a névmást tartjuk alanynak. *O a legkiválóbb tanuló: Ok a mi segédeink.*

Ha az azonosító szerkezet alanyának és az állítmány névszói részének személyjelentése eltérő, a kopula személyjelentésének megfelelő névmás, esetleg főnév lesz az alany. Például *Te - nem vagy én; Én - nem vagyok te; Én - nem vagyok ő: Péter - nem lesz te; Te - nem vagy Péter.*

Az azonosító mondatok szerkezetének elemzéséhez nyelvtanaink többféle szempontot ajánlanak. Az egyik az, hogy figyeljük meg, melyik mondatrész az, amelyik eleve szűk körű, s melyik az, amelyet nyelvtani eszközök segítségével szűkítettünk le. így például a *Péter a bajnok* mondatban a *Péter* tulajdonnév egyedet jelöl, a *bajnok* szó pedig köznév, melynek jelentéskörét a névelő szűkíti. A nyelvi eszközökkel szűkített mondatrészek állítmánynak tekintendők, szemben az eredetileg is egyedet jelentő alanyokkal. Lásd még: *Budapest Magyarország fővárosa: A Balaton a magyar teneer: A Nap a központi égitest.*

A másik fogódzó annak kipróbálása, hogy a kérdéses mondatrészek közül átalakítható-e valamelyik igei állítmánnyá. Az igévé alakítható mondatrészt tekintjük állítmánynak: *A barátom a tanár —>A barátom tanárkodik.* (Megjegyezzük, hogy az igévé alakítás nem a nyelvtani különbségekre, hanem a logikai viszonyokra mutat rá, így természetes, hogy lesznek olyan mondatok, melyek kétféle elemzési módot is megengednek: *A tanár katonáskodik; A katona tanárkodik.*)

Egy másik fogódzó az azonosító mondatok elemzésében a mondatrészek határozóvá alakítása. Az állítmány ugyanis sokszor átalakítható eredmény- és állapothatározóvá, míg az alany eredethatározóvá alakítható, lásd: *A testvérem a barátom ->A testvérem a barátommá vált* (eredményhatározó); *A testvéremet a barátomnak (is) tartom* (állapothatározó); *A testvéremből lett a (legjobb) barátom* (eredethatározó).

A fenti próbák és átalakítások segítséget nyújtanak az azonosító mondatok nagy részének elemzéséhez. Úgy véljük, az azonosító viszony elemzésénél érdemes figyelembe venni ezeket a szempontokat, de több esetben meg kell engednünk az azonosító szerkezet logikai viszonyait tükröző kétfajta elemzési módot.

5. Az állítmány és az alany viszonya

5.1. Logikai és grammatikai viszony az állítmány és az alany között

Az állítmány és az alany terminusokat a nyelvtudomány a logika fogalomtárából vette át. Keletkezésük és használatuk azon a megfigyelésen alapul, hogy a nyelv legtöbb mondatában van egy állítást tartalmazó mondatrész, melynek jelentése egy másik mondatrészre, általában az alanyra vonatkoztatható. A klaszszikus grammatikák felfogása szerint az állítmány és az alany kapcsolata alkotja a mondat nyelvtani, szemantikai, logikai magvát, hordozza a mondat predikatív (valósághoz viszonyító) jelentésének meghatározó elemeit. A hagyományos nyelvtanok ezért az állítmány és az alany kapcsolatát elhatárolják a többi (tárgyas, határozós, jelzős) alárendelő, valamint a mellérendelő szószerkezettípustól. Funkciója alapján predikatív szerkezetnek, szerkezetformája szerint hozzárendelő szintagmának nevezik az állítmány alany viszonyt.

A mondat logikai szerkezete azonban nem feltetlenül egyezik a mondat grammatikai szerkezetével. Állítást nem csupán az állítmány fejez ki, és az állítás nem kizárólag a grammatikai alanyra vonatkozhat, pl. *melegem van* (állítás) - *nekem* (az állítás vonatkoztatottja); *el kell indulnia* (állítás) - *a vonalnak* (az állítás vonatkoztatottja); *bőrből van - a ruha; bokáig ér-a víz*

Néhány nyelvtan az állítást tartalmazó mondatrészt vagy mondatrészletet predikátumnak, az állítás vonatkoztatottját szubjektumnak nevezi, elhatárolva őket a kizárólag grammatikai értelemben használható állítmány és alany fogalmától. A logikai értelemben vett állítás és a grammatikai állítmány a magyar nyelvben is megkülönböztethető, hozzátéve, hogy az esetek többségében az állítást tartalmazó mondatrész nálunk is az állítmány. A predikátum és a szubjektum között valóban hozzárendelő viszony van: *én - megyek; nekem - mennem.* A két tag kölcsönösen függ egymástól. A kölcsönös függést grammatikailag az egyeztetés jelzi még abban az esetben is, ha a szubjektum nem grammatikai alany. A hozzárendelő kapcsolat tehát logikai fogalom, nem grammatikai. A predikatív jelentésviszony is a predikátum és a szubjektum között jelenik meg, s nem az állítmány-alany nyelvtani viszonyhoz kötődik.

A mondat grammatikai felépítése eltér vagy eltérhet a logikai szerkezettől. Ha az állítmány ige, akkor alanya hozzátartozik szófaji jelentéséhez. Az alany az igenek mindig vonzata, tehát annak alá van rendelve. A névszóknak azonban nincsen saját alanyi vonzatuk, állítmányként mégis kiegészülhetnek alannyal. A névszói állítmányokat a segédige alakítja át igei természetű szerkezetekké; s ennek az igei természetű morfológiai szerkezetnek lesz alárendelt szerkezettagja az alany: *jó vagy - le; értékes volt - a felszólalás.* Az alany a névszói állítmánynak strukturális vagy szerkezeti (a mondat struktúrájából adódó) bővítménye.

Az alany tehát grammatikai szempontból mindig alárendeltje az állítmánynak, akár igei, akár azonosító névszói-igei, akár minősítő névszói-igei alaptagú szerkezet része.

Az alany és az állítmány kettős (logikai és grammatikai) függését szerkezetviszonyuk jelöltségének kettősségében is megfigyelhetjük. Logikai (hozzárendelő jellegű) kapcsolatuk jelölője az egyeztetésből származó személyrag az állítmányon. Grammatikai (alárendelő típusú) kapcsolatuk jelölője a viszonyítást kifejező *0* esetrag az alanyon.

Meg kell jegyeznünk, hogy az alany bővítmény volta csupán igei állítmány esetében egyértelmű. A teljes azonosítást tartalmazó alany-állítmány szerkezetek *(A pénz pénz; O 6)* hozzárendelő jellege erős, különösen abban az esetben, ha a kopula *0* fokon van. Az alany-állítmány meghatározásában azonban nem tehetünk különbséget az állítmányok szófaja és jelentéstartalma alapján, így egységesen alárendelőnek tekintünk minden alany-állítmányi szerkezetet. Tisztában vagyunk döntésünk vitathatóságával. Kétségtelen azonban, hogy az alany vonzata az igének, tehát nem elemezhető hozzárendelt szerkezettagként. Az is vita tárgya lehetne, ha az igei és a névszói alaptagú állítmányokat eltérő típusú szerkezetekként kezelnénk (vö. *én megbetegedtem* - alárendelő szintagma; *én beteg vagyok* - hozzárendelő szintagma; *szőkül a haja* - alárendelő szintagma; *szőke a haja* - hozzárendelő szintagma?).

5.2. Az állítmány és az alany egyeztetése. Az állítmány és az alany közötti egyeztetés a két mondatrész kölcsönös függését jelzi. Az egyeztetés grammatikai eszközökkel kifejezett logikai viszonyjelentés, mely a grammatikai kategóriák közül ez esetben a számra és a személyre terjed ki. Az állítmány-alany szerkezetbeli egyeztetést az alany irányítja: az állítmány szóalakját az alany számához és személyéhez igazítjuk. Az igei

állítmány, valamint az összetett állítmány kopulája számban és személyben, az összetett állítmány névszói része pedig számban egyeztetődik az alany grammatikai kategóriáival, például *Én dolgozom, te dolgozol, ő alapos 0, ők alaposak 0, mi rokonok vagyunk, ti rokonok vagytok.*

A számbeli és a személybeli egyeztetés általános szabályaitól nyelvünk több esetben eltérhet.

5.2.1. A számbeli egyeztetés

a) Halmozott, egyes számú alanyok esetén az állítmány általában egyes számú, de néha lehet többes számú is. *Mátyás és József is ott volt/voltak; Tanár és diák együtt pakol/pakolnak a szertárban.* Az egyes számú állítmány az alany alakjához igazodik, ezért ezt **alaki egyeztetésnek** nevezzük. A többes számú állítmány használatával az egyes számú alanyok együttes jelentését, a többességet vesszük figyelembe, ez az **értelmi** egyeztetés. Az értelmi egyeztetés akkor gyakori, esetleg kötelező is, ha az összetett állítmány névszói része kölcsönösséget kifejező névszó. Például *Péter és Pál barátok/ellenfelek/testvérek voltak; A kék és a zöld nem illenek egymáshoz; A Petőfi utca és a Molnár utca párhuzamosak egymással.*

b) Ha a halmozott alanyok különböző számúak, az állítmány alaki egyeztetéssel a hozzá legközelebbi alany számához igazodik. Például *Az üveggyöngyök, a szalvéta, a díszdoboz lepotyogott a földre; Két rendőr és katonák segítettek a mentésben - Katonák és két rendőr segített a mentésben.* Értelmi egyeztetés esetén az állítmány ilyenkor mindig többes számú: *Pacsirták és egy gólya látszanak a fényképen; Papírzacskó, újságlapok és egy szakadt rongydarab repülnek a szélben.* Ez az egyeztetés jobban érezteti a halmozott alany egységes voltát.

c) Nem egyeztetjük az állítmányt az olyan többes számú alannyal, mely egyedi, egyes számú fogalmat fejez ki, például *Az Évgyűrűk időseknek szóló tévéműsor; Az Egyesült Államok elnökválasztásra készül; Győzött a Bácskai Sasok.*

d) A gyűjtőnévi vagy összefoglaló jelentésű állítmányi névszót nem kell egyeztetnünk a többes számú alannyal: *Ók a legkiválóbb osztály; Szorgalmas kis csapat vagytok.*

e) Az alanyhoz tartozó értelmező átveheti az alany irányító szerepét az egyeztetésben; s ha az alany és az értelmező nyelvtani száma különböző, az állítmány számbeli kategóriája az értelmezőhöz igazodhat. Például *Kár, hogy éppen a csoportvezetők, a két legismertebb fiú nem tudott eljönni.*

f) Speciális esete a számbeli egyeztetés hiányának az, amikor a névszói állítmány minősítő jelentésű anyagnevet tartalmaz: *Ti meg csupa sár vagytok; Tiszta víz lettünk* (nem *sarak* és *vizek).*

5.2.2. A személybeli egyeztetés

a) Különböző személyű halmozott alanyok esetén az állítmány mindig a „kisebb számú" személyhez igazodik: *Én és te szeretjük* (1. személy) *egymást; Ti és ők mikor ismerkedtetek meg* (2. személy)?

b) Én, aki mindent megtettem értetek, most egyedül maradtam. A második tagmondat alanya, az *aki* vonatkozó névmás 3. személyű. Az állítmány 1. személyét az első tagmondat személyes névmása „sugározza át". A vonatkozó névmási alanyt tartalmazó értelmezői mellékmondatokban a közvetett egyeztetés kötelező, például *Itt látszotok ti, akik mindenkinél előbb értek a célba.*

c) A magázó mondatokban az alanyt kizárólag alakilag egyeztetjük: *Ön nem jön?; Maga is üljön ide!* Itt jelenhet meg az egyeztetésnek egy különleges fajtája (nevezhetjük pragmatikai egyeztetésnek is), amikor a 2. személyt kifejező határozott alanyok egyike tegező, a másik pedig magázó alany; az állítmány pedig 3. személyű. Például *Ön, Pista bácsi és te, Jóska, üljenek ide!*

6. Az állítmány kapcsolata más mondatrészekkel

Az állítmány bővítményei az alanyon kívül lehetnek tárgyak, határozók és jelzők is. Tárgya kizárólag az igei állítmánynak lehet (lásd erről részletesebben Az ige: 4.2.). Határozót az igei és a névszói-igei állítmány is kaphat, például *Nem aludtam a zaj miatt; A társunk mindenből részesedni fog; Képes vagy ezt megtenni? Ez a hely nem alkalmas a rakodásra.* Az álhtmányhoz tartozó tárgyak és határozók többsége az állítmányt alkotó szófajok lexikális bővítményei. Ezeket az adott szófaji fejezetben tárgyaljuk. Az állítmányhoz azonban járulhatnak olyan bővítmények is, melyek nem tartoznak az állítmányt betöltő szófaj jelentésstruktúrájához, tehát nem lexikális bővítmények. Például *A szomszédunk Salgótarjánban főpincér* (a főnévi állítmánynak helyhatározói bővítménye van); *Te még bárányhimlősen is szép vagy* (a melléknevet tartalmazó állítmánynak állapothatározói bővítménye van); *Nézd meg, milyen voltam tíz évvel ezelőtt!* (a névmást tartalmazó állítmányhoz időhatározói bővítmény kapcsolódik). Ezeket szerkezeti bővítményeknek nevezzük, mert használatukat a mondatszerkezet kívánja vagy engedi meg. A bővítmények ilyenkor az állítmány egészéhez tartoznak. Szerkezeti bővítmények a névszói állítmányhoz tartoznak; a főnév, a melléknév és az őket helyettesítő névmások a hely-, idő- és állapothatározókat állítmány szerepében kapják meg. A fenti határozók tehát valójában mondatrészt bővítenék, nem szófajt. (A névmásra például a bővíthetetlenség jellemző, állítmányként azonban megkaphatja a fenti határozófajtákat: *Kíváncsi vagyok, milyen lehetsz otthon este tízkor pizsamában.)*

A jelenség magyarázatát az állítmány lexikai és grammatikai szófaji tartalma közötti különbségben találjuk (vö. Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban). Az állítmány grammatikai szófaji jellege olyan bővítményeket is megenged, melyek nem jellemzők az őt alkotó szó lexikális szófaji tulajdonságaira.

Az igei állítmány nem bővülhet jelzővel, de nem kaphat jelzőt - grammatikai igei jellege miatt - a névszói-igei állítmány egésze sem. Az összetett állítmányhoz kapcsolódó jelzők az állítmány névszói részének saját, lexikális bővítményei, például *A ló négylábú állat; A híradó a legjobb tévéműsor; János* ***Katalin*** *testvére.*

7. A létigével és a kopulával szerkesztett állítmányok elemzési kérdései

A létige a tartalmas, fogalmi jelentéssel rendelkező szavak közé tartozik, a vele azonos alakú kopula pedig viszonyszó. Megkülönböztetésük nem csupán szófaji, hanem mondattani szempontból is fontos, hiszen a létige önmagában egyszerű állítmány, a segédige pedig összetett állítmány része.

A létigés egyszerű állítmány, valamint a segédigés összetett állítmány néha nehezen különböztethető meg.

Az egyszerű és az összetett állítmány elhatárolásában elsősorban az segít, ha az állítmányt alapalakba (kijelentő mód, jelen idő, E/3, alakba) helyezzük, és megfigyel-

jük, jelen van-e a létige alakú szó, vagy sem. Vö. *Háromig otthon leszek -» Ó háromig otthon van; Háromig ügyeletes leszek -> O háromig ügyeletes. A* létigei alakú szó „eltűnése" az állítmány alapalakjában arra utal, hogy ennek szófaja itt segédige, hiszen a *van* kopula alapalakban *0* fokú.

Az átalakítás a *marad* ige és kopula megkülönböztetésében is segít, ha a *marad* szót azonos környezetben helyettesítjük a *van* szóalakkal. Pl. *egyedül maradiam -> egyedül voltam -> egyedül van* (a *marad* ige); *edzett maradtál —* edzett voltál —* edzett vagy —> ő edzett 0* (a *marad* segédige).

A létigés és a segédigés mondatok megkülönböztetésében további segítséget jelenthet a létigei szóalakokhoz közvetlenül kapcsolódó névszók vizsgálata. A segédige mindig ragtalan főnév, melléknév vagy névmás grammatikai kiegészítője: *eladó voltál, takarékosak vagytok, akkora volt. A házban van, rosszul van, ott volt, írva van, egyedül van* stb. szerkezetekben a létigékhez ragos vagy névutós névszók, igenevek vagy határozószók kapcsolódnak szorosan.

A létigéhez vagy a létigéből képzett igenevekhez kötődő fogalomszó alaki vizsgálata segít az olyan szerkezetek megítélésében, mint például *jó egészséges lenni* és *jó egészségesnek lenni; nehéz kiváló lenni* es *nehéz kiválóvá lenni.* Az *egészséges lenni, kiváló lenni* összetett alanyok. Az összetett alany az összetett állitmányból vezethető le *(ő egészséges I kiváló 0),* s az összetett alany névszói része sem lehet viszonyragos. Az *egészségesnek lenni, kiválóvá lenni* szerkezet névszói tagjai viszonyragosak így nem elemezhetjük őket összetett alany részeként. Az *egészségesnek lenni* szerkezet mellékneve állapothatározó; a *kiválóvá lenni* szerkezet mellékneve eredményhatározó.

A létigét a tartalmas szófajok közé soroljuk, de jelentése bizonyos használatban, szerkezettípusokban annyira általános, hogy igeként is gyakran van segédigékre emlékeztető jelentése, funkciója. A létige és a segédige, csupán a jelentéseit tekintve, nem minden esetben különíthetők el egymástól. **A létige előfordulásai több jelentéstípusba is besorolhatók.**

a) Tartalmasság szempontjából legteljesebb, legönállóbb a csupán létezést jelentő létige, mely alanyi kiegészítőn kívül semmilyen bővítményt nem kíván meg. Például *Van igazság; Nincs kardfogú tigris. A* létezést jelentő létige minden határozója szabad bővítmény: *Van igazság a földön; Ma már nincs kardfogú tigris.* Sajátos előfordulása a létigének a természeti, környezeti állapotot, helyzetet kifejező szerkezet: *Meleg van; Csend van; Béke van; Hétfő van.*

b) A birtoklást kifejező mondatok létigéjét „birtoklásigének" is nevezik. Például *Andráséknak három tévéjük van; Máriának van férje; A pókoknak nyolc lábuk van. A* birtoklást kifejező létige egyrészt kapcsoló szerepet tölt be birtokosszó és birtokszó között, másrészt egyszerre létezést és birtoklást is kifejez. A birtokost megnevező főnév a létige részeshatározói bővítménye, a birtokot megnevező főnév alany: *Jánosnak van autója; Az autónak nincsen kereke.* Bizonyos esetekben nehéz a létigés mondatban szereplő, birtoklást kifejező részeshatározó megkülönböztetése a birtokos jelzőtől: *Jánosnak van autója és Jánosnak a garázsban van az autója. A* megoldásban az segíthet, ha kipróbáljuk, kaphat-e a birtokszót kifejtő alany névelőt, illetőleg megfigyeljük, van-e névelője. Az úgynevezett birtoklásige tudniillik nem kaphat határozott névelős alanyt, pl. **Nekem van a kutyám,* de: *Nekem van kutyám* és *Nekem van egy kutyám.* Az is hozzásegíthet a megoldáshoz, ha (esetleg a szórendi változtatással) kipróbáljuk: elmaradhat-e a *-nakl-nek* rag a birtokost megjelölő szótól. Mint tudjuk, a részeshatározós esetben álló főnév ragja kötelező, míg a birtokos jelzői szerepű főnév

esetragja fakultatív, illetőleg a szórendtől függően szabad vagy kötelező, például *A gyakornoknak van naplója —> *Van a gyakornok naplója / *A gyakornok naplója van* (a *gyakornok* szó részeshatározó); illetőleg *A gyakornoknak a naplója az asztalon van —> A gyakornok naplója az asztalon van* (a *gyakornok* szó birtokos jelző szerepében áll). *A gyakornoknak van egy naplója* típusú mondatokban a létige birtoklást fejez ki, míg *A gyakornoknak az asztalon van a naplója* típusú mondatokban a létige nem birtoklást, hanem helyben, időben vagy állapotban léteit fejez ki.

A hely-, idő-, állapot- és egyéb határozói vonzattal rendelkező létige nem birtoklásige; a birtoklásigék ezeket a bővítményeket nem is vehetik fel vonzatként.

c) A létezést jelentő ige partitivusi jelentéssel is társulhat: *Van még szőlő (= Van még a szőlőből); Nincs már egy csöpp sem a málnaszörpből.*

A létigés partitivusi mondatok kötelező vonzata egy partitivusi jelentésű névelőtlen főnévi bővítmény; mondatszerkezettől függően szabad vagy kötött fakultatív bővítménye pedig egy mennyiséget jelentő névszó. A partitivusi jelentésű főnévi bővítmény lehet alany: *Kenyér van még (három); Kenyerünk már alig van (valamennyi).* Ilyenkor a mennyiséget jelentő szó (általában melléknév) értelmező jelző szerepében áll. A partitivusi jelentésű főnév megjelenhet partitivusi határozóként is. A mennyiségjelentést hordozó szó ilyenkor azonban az alany pozíciójába kerül: *A kenyérből van még három; A kenyérből már alig van valamennyi. A* mennyiséget jelentő alany fakultatív vonzat, például *Kenyérből van még sok/valamennyi.*

d) A létigék többi fajtája kötelezően társul valamilyen határozói bővítménnyel. Ilyenkor a nyelvtanok a létigék jelentéstöbbletéről beszélnek, ám ez a jelentéstöbblet nem a létigék sajátja, hanem a bővítmény jelentéséből származik, és a szerkezet jelentéséhez tartozik. Például *A só az asztalon van; A cipőm bőrből van.* Valójában ilyenkor a létigék tartalmas jelentése gyengül. Szorosan kapcsolódnak bővítményeikhez, semleges mondatban mindig hangsúlytalanok: a hangsúlyt a bővítmény viseli.

A létigék a következő bővítményekkel kapcsolódnak össze leggyakrabban. Helyhatározóval: *A hús a sütőben van; A cékla a tányéron van; A bokor a fánál van; Ferenc Pécsett van.* Időhatározóval: *A születésnapja májusban van; Az edzés ötkor van; Naponta vannak a vizitek.* Számhatározóval: *Kétszer van edzés hetente.* Állapothatározóval: *Már jobban vagyok; Kutyául vagyok; Kocsival van.* Számállapot-határozóval: *Hárman vannak a szobában.* Eredethatározóval: *A pénz aranyból van.* Eszközhatározóval: *Csak pénzért van szolgáltatás.* Főnévi igenévi célhatározóval: *Vásárolni van, dolgozni van.*

e) Sajátos többtagú szerkezettípus az, melynek alaptagja a létezést kifejező létige, ennek alanyi bővítménye a főnévi igenév. A főnévi igenévi alany azonban kötelezően kiegészül egy tárgyi vagy határozói bővítménnyel, melyet kérdő formájú névmás tölt be. (A kérdő névmás funkciója leginkább a határozatlan névmáséhoz hasonlítható.) Például *Van mit olvasni; Van hová mennünk; Van hol aludnod?; Lesz mire tenned; Lett volna miből fizetni.*

A létigékhez a mondatelemzés során a felsoroltaknál többfajta határozót is kapcsolhatunk. Sok olyan határozónk van, melyek nem a puszta létigét bővítik, hanem az alannyal, tárggyal vagy határozóval bővített létigei alapú szerkezet egészét. Például *kedve van vmihez, van ereje vmihez; nincs fogalma vmiről, nincs ötlete vmihez, van pénze vmire, öröme van vmiben;* illetőleg *Koncerten voltam a barátaimmal; A sámli reggel még darabokban volt; így van ez az állatoknál is; A terítő a sarokban van, gyűrötten.*

Szakirodalom

Antal László: A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája *MNy.* 75 [1979]: 69-72.

Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. *NytudÉrt.* 46. sz. 1965.17-24.

Berrár Jolán: Alany és állítmány. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyarnyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 79-93.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Deme László: *A nyelvről felnőtteknek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Slovenské Pedagogické Nakladelstvo, Bratislava, 1969.

Elekfi László: A mondat elemzésének fő szempontjai *MNy* 49 [1953]: 69-76.

Elekfi László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *NyK.* 66 [1962]: 331-70.

Elekfi László: A predikatív viszony. *Nyr.* 90 [1966]: 62-75.

Farkas Vilmos: A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 632-48.

Farkas Vilmos: Az állítmány. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 223-46.

Gaál Edit: Leíró nyelvtani vázlatok. *MNy.* 75 [1979]: 416-21.

Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *NytudÉrt.* 101. sz. 1979.

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105 [1981]: 286-92.

Károly Sándor: Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Nyr.* 88 [1964]: 158-68.

Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. *NytudÉrt.* 104. sz. 1980. 481-9.

Kicska Emil: *A subjectum és a praedicatum a grammatikában.* Budapest, 1908.

Kiefer Ferenc: A *tud* segédige jelentéstanáról. *MNy.* 80 [1984]: 144-60.

Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* 1928-1942.

Kocsány Piroska: Adalékok az állítmányi melléknevek szemantikájához. *MNy.* 72 [1976]: 450-6.

Márk Tamás: A nem igei állítmányról. *NytudÉrt.* 104. sz. 1980. 553-7.

Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. *NyK.* 73 [1971]: 113-28.

Rácz Endre: A mondat fő részei. In Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 227-56.

Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó. 1991.

Sauvageot, Aurélien: A predikatív viszony kérdéséhez. *MNy.* 54 [1958]: 411-6.

Szalámin Edit: A mondatformák kérdéséhez. *NyK.* 78 [1976] 453-65.

Szathmári István: Személytelen formák a mai magyar nyelvben. *MNy* 82 [1986]: 385-92.

Szépe György: Megjegyzések a magyar nominális mondatról. *ANyT.* V. 1967. 269-83.

Tompa József: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *MNy.* 49 [1953]: 129-40.

Tompa József: A főmondatrészek. In. Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.105-46.

Tompa József: „S néked én te vagyok". *MNy.* 59 [1963]: 322-32.

Varga László: A magyar névszói állítmány. *NyK.* 83 [1981]: 79-95.

Zolnai Gyula: Igenév és állítmányi ige. *MNy.* 40 [1944]: 1-9.

Az alany

1. Az alany meghatározása

Az alany egyrészt a tagolt mondat állítmányának kötött bővítménye, azaz vonzata. Formális szempontból az a mondatrész, amely alanyesetben áll. Másrészt logikai szempontból általában az az elem, individuum (személy, dolog, halmaz, fajta), amelyről a mondat állítást közöl, vagyis amire az állítás, ítélet (a predikátum) vonatkozik.

A topik-komment szerkezet szempontjából az alany gyakran és tipikusan topik helyzetű, de maga az alany nem azonosítható a topikkal (pl. *A szomszéd macskáját*/tonik/ *'megkergette a kutyám /predikátum/' Megugatott a kutya /predikátum/)* ('ásd[A] mondattan általános kérdései 2.4.)

Az alanyt nem tudjuk jelentése alapján meghatározni, például az igei állítmány esetén nem mindig a mondatszerkezeti alany a cselekvő (pl. *Nekem már mennem kell* - a cselekvő részeshatározó formájában van jelen), és egy eseményhez tartozó cselekvő nem feltétlenül szintaktikai alany a mondatban (pl. *Péter szemtelenkedése még mindig bosszant* - 'Péter szemtelenkedett'). Ezért a nyelvtani alany meghatározásakor nem elsősorban a jelentésből, hanem a szintaktikai szerkezetből, az alany alakjából és szófajából indulunk ki.

2. Az alany szófaja és alakja

2.1. Általános szabály, hogy az alany csak főnév vagy főnévi természetű, főnévi értékű, csak viszonyragtalan vagy zéró esetragot tartalmazó szóalak lehet (pl. *Érdemes megtanulni a szorzótáblát; Nincs számológépem).* Az alany szerkezetileg lehet egyszerű vagy összetett. (Az összetett alanyról lásd a 3.2. pontot.)

2.2. Az egyszerű alany szófaja

a) Lexikai főnév. A főnév minden jelentéscsoportja lehet alany a mondatban (elvont-konkrét, egyedi név-gyűjtonév-anyagnév-mennyiségnév). Az egyeztetés szempontjából speciális a gyűjtőnév, amely csak alaki egyeztetést enged meg a tagmondaton belül (pl. *Az egész csoport Marit várta),* valamint az egyedi nevek közül a testrésznevek, amelyekre jellemző, hogy páros testrészek esetén is általában egyes számban állnak, és szintén alaki egyeztetést irányítanak (pl. *Fáj a lábam),* bár a szabály érvénye csökkenni látszik (vö. *Fájnak a lábaim* - annak hangsúlyozására, hogy mindkettőre vonatkozik).

A zéró esetragot más toldalékmorfémák is megelőzhetik:

- *-k* többesjel *(A fiúk még várjanak!),*
- birtokjel *(A lányoké még várhat),*
- birtokos személyjel *(A nővérem balneológiával foglalkozik),*

- birtoktöbbesítő jel *(A nővéreim balneológiával foglalkoznak; A fiaméi jobban sikerültek).*

b) **Főnévi névmás.** Alany lehet alanyesetben álló személyes névmás *(Te inkább maradj velem!; A tiéd sokkal jobban tetszik),* mutató névmás *(Azok egy másik könyvből származnak),* kérdő névmás *(Ki hoz egy pohár vizet?),* vonatkozó névmás (csak mellékmondatban) *(Ahhoz megyek, aki kedvesebben hív),* határozatlan és általános névmás *(Valaki szamárfület hajtott a könyvembe; Ezt bárki megtehette).*

A főnévi névmások ugyanazokat a toldalékokat hordozhatják, mint a főnevek, ha ezt felépítésük és jelentésük megengedi *(-k: Kik?, *Mindenkik; -é: azé, mindenkié, valakié, akié,* de: *enyém;* birtokos személyjel: *Valakim egyszer azt mondta, ..., *azom* birtoktöbbesítő *}e\: Azéi kellenek, akiéi édesebbek,* de: *enyéim).*

c) **Főnévi értékben használt egyéb szófajok.** Egyrészt olyan melléknevek tartoznak ide, amelyeknek másodlagosan van főnévi értékük, és a főnévi előfordulások típusai szótárazhatók (minősítő: *Az okosakiokosok is tévedhetnek,* viszonyító: *A vidékiek többet utaznak, ezért a költségeik is nagyobbak;* mennyiségjelölő: *Eljött három a távolabbi rokonaim közül is).* Másrészt a szövegelőzményből vagy a beszédhelyzetből következő visszautalással, illetve ráértéssel alkalmilag főnevesülve bármely melléknév betöltheti az alany szerepét (pl. *Nekem az utolsó tetszett; Ehhez a feladathoz a második párosítható; Sok maradt az asztalon).* Ezzel párhuzamosan melléknévi névmások *(Epp ilyen kellene nekem is)* és melléknévi igenevek is főnevesülhetnek *(A mindenkit megrágalmazok csak saját érvényesülésükkel törődnek; A kamrában tartott még mindig friss; A csak jövőre olvasandók még nem szerepelnek a jegyzékben).*

Metanyelvi használatban vagy idézetszerűen bármely szófaj, sőt a szónál kisebb nyelvi egység, morféma, fonéma és a szónál nagyobb egység, szószerkezet, tagmondat is állhat főnévi értékben egyetlen mondatrész pozíciójában (pl. *Nyíltabb **a** kellene; Mar megint -nák volt az ige végén; Ez a „Mit keresel itt már megint?" nem hagyta nyugodni, mélyen megbántotta az érzékeny fiút).*

A főneveknél felsorolt toldalékmorfémákon kívül a következők szerepelhetnek ebben a csoportban:

- fokjel *(A kitartóbbakat felveszik),*
- kiemelő jel *(A nehezebbik még hátravan).*

d) **Főnévi igenév.** Főnévi igenév általában modális[1] igék *(kell, lehet, sikerül, illik* stb.) és a beszélő szempontjából szintén értékelő tartalmú főnévi csoportot, melléknevet tartalmazó névszói állítmányok mellett fordul elő *(fontos dolog nemes feladat; muszáj, tilos, jó, helyes, szükséges, felesleges* stb.). A főnévi igenév alanyként személyragozható, számban és személyben az általa jelölt cselekvés hordozójával egyeztetődik, amely a mondatban részeshatározó formájában jelenhet meg (pl. *Julinak fontos olvasnia, Neked fontos olvasnod),* az alanyt mellékmondattá alakítva a cselekvéshordozó azonos a mellékmondat alanyával *(Fontos az, hogy Juli olvasson).* Az igenév személyragozása nem kötelező, de mindig lehetséges. A ragozás hiánya alkalmas általános érvényű (modális) tartalom kifejezésre juttatására (ekkor a mellékmondatban általa-

[1] Modalitást jelölő igék, lásd A mondattan általános kérdései 4.2.

nos jelentésű főnév vagy főnévi névmás az alany, pl. *El kell jutni a megnyugváshoz* - 'mindenkinek', *Kell, hogy az ember/mindenki eljusson a megnyugváshoz; Kell, hogy eljussunk a megnyugváshoz).*

Az alany és az állítmány viszonyában a főnévi igenévi alany - személyragozásától függetlenül - mindig egyes szám 3. személyű egyeztetőként viselkedik. Alaptagként sosem kaphat jelzőt, felvehet azonban tárgyat és többféle határozót (pl. *Fontos lenne még ma elkészítenem a makettet).*

3. Az **alany szerkezeti felépítése**

3.1. Az egyszerű alany egyetlen főnevet vagy főnévi természetű, főnévi értékű szót tartalmaz (lásd **2.).**

3.2. Az összetett alany. Az összetett alany névszóból és segédigenévből áll. A névszói rész lehet főnév *(Egy fejlett országban kifizetődő jó tanár lenni),* melléknév *(Minden körülmények között muszáj becsületes maradni),* főnévi-melléknévi névmás *(Sikerült az maradnom, aki voltam; Nehéz, ha nem lehetetlen olyan lenni, mint az áttetsző gyémánt).* A segédigenév a *lenni* és *maradni,* illetve ezek személyragozott alakjai.

Az összetett alany megjelenését ugyanaz a szemantikai jegy teszi lehetővé, amely a főnévi igenévi alanyt is előhívja, tehát az értékelő-modális állítmányi tartalom. A segédigenév ragozásának szabálya is azonos a főnévi igenévi alanyéval. A *volta* kopula is szerepelhet összetett alanyban *(A vállalkozás kockázatos volta sem tartotta vissza; Félénk voltod különös tapintatra késztet).*

Az összetett alany levezethető összetett állítmányból (x *tanár lesz* -> x-nek fontos *tanár lenni;* x *becsületes maradt* -» x számára a legfontosabb *becsületes maradni).* Az összetett mondatrészeknek erre a típusára jellemző, hogy névszói elemük mindig ragtalan.

Az összetett alany egyrészt a benne szereplő lexikai szófajiságnak megfelelően bővül (pl. *másoknál okosabb lenni, lelkiismeretes tanár maradni;* x *fontos* —> x *fontos volta...),* másrészt az alany egészéhez tartozó szerkezeti bővítményeket vesz fel (pl. *tanár maradni a szegedi egyetemen),* ami úgy is fölfogható, hogy az összetett alany megtartja az összetett állítmány lexikai és szerkezeti bővítményeit egyaránt.

Az összetett alany egyetlen, összetett mondatrész. A példamondatokban szereplő alanyok helyett szintagma is állhat, például *Szép céljo tanárnak lenni.* Ebben a *lenni* főnévi igenévi alany, a *-nak* ragos főnév pedig az igenév határozói bővítménye (praedicativus).

3.3. **Halmozott alany.** Ha az állítmányhoz több alany kapcsolódik, azok egymással bizonyosan mellérendelő viszonyban állnak, egy mondatrészként, halmozott alanyként jelennek meg. Halmozni lehet egyszerű (pl. ***Péter*** *és* ***Mari*** *csak egymással sakkozik)* és összetett alanyokat is (pl. *Hosszú évek múltán is csinos maradni, okos és házias lenni egyaránt elvárás a mai asszonyokkal szemben).* A halmozott mondatrészen belül többféle mellérendelő viszony valósulhat meg (pl. kapcsolat: *Mari és Péternek a barátai lesznek a partnereim;* ellentét: *Nem Mari, hanem Péter barátai;* választás: *Vagy Mari, vagy Péter barátai;* következtetés: *A lányok, tehát Mari is;* magyarázás: *Hibázni, azaz egy apró hibát elkövetni még nem bűn.)*

Korábban szerepelt a szakirodalomban a kettős alany fogalma, amelyet a *látszik, hallatszik, érződik, megszűnik, kezdődik* főtagok mellett feltételeztek, például *Az esőfelhő közeledni látszik,* amelyben alanynak tartották az *esőfelhő* mellett a *közeledni* igenevet is, mivel az alany szerepű nomen actionissá alakítható. *Az esőfelhő közeledése látszik,* valamint az alanyt kifejtő mellékmondatban állitmanykent jelenik meg: *Látszik az hogy az esőfelhő közeledik.*

Mi ezt az elemzést nem követjük, mivel a fentiek nem bizonyítják, hogy a főnévi igenev alany a bemutatott szerkezetben. Sőt, a főtagot melléknévi igenévé alakítva látható, hogy a főnévi igenév határozói bővítmény: *közeledni látszó esőfelhő,* és tudva, hogy az igenév megőrzi az ige határozói bővítményét, belátható, hogy az igenév az igei alaptag mellett sem lehet más, csak határozó. A kérdés részletes tárgyalását lásd Az igenevek fejezetben.

3.4. A **szerkezetszintű alany.** A szerkezetszintű alany kielégíti az alanyiság szófaji-alaki feltételeit: a szerkezetszintű alany is alanyesetben álló főnév vagy főnévi értékű egyéb névszó (alkalmi főnév), de nem lehet főnévi igenév, és akárcsak az állítmányhoz közvetlenül kapcsolódó alany, szintén vonzat.

Különbség azonban, hogy míg a mondatszintű alany mindig az állítmányt bővíti, addig a szerkezetszintű alany alaptagja csak határozói vagy igei igenév lehet. A szerkezetszintű alany alaptagjával zárt konstrukciót alkot, ahhoz olyan szorosan kötődik, hogy szórendi helye szabadon nem változtatható meg.

Az igei igenév (a befejezett melléknévi igenév személyragozott alakja) valamely cselekvés által létrejött tulajdonságot nevez meg, a cselekvő (ha az igenév passzív) alárendelt alany formájában kapcsolódik hozzá. 3. személynél az alany főnév szokott lenni *(A bizottság hozta döntés nem aratott nagy tetszést).* Az igei igenév használata csak 3. személyben mondható gyakorinak, az alanyi vonzat ugyanis 1. és 2. személy esetén a legtöbb esetben törlődik *(Az imént 0 említettem eset cseppet sem szokványos).*

A határozói igenévnek is vonzata az alany, de ez gyakran megegyezik a mondat állítmányának alanyával *(A füzeteket gyorsan összekapva Péter kirohant a teremből* - az ige és az igenév alanya egyaránt *Péter),* s ilyenkor a szerkezetszintű alanyt általában töröljük.

Kérdéses azonban, hogy melyik alany törlődött például ebben a mondatban: *Péter megunva az előadást, elment*

Ha a határozói igenév alanya nem azonos a mondatszmtű alannyal, akkor azt az igenév saját alanyának nevezzük. A saját alárendelt alany csak akkor törölhető, ha a cselekvéshordozót a mondat személyviszonyai egyértelművé teszik (pl. a főnévi igenévi, mondatszintű alany személyragja utal a cselekvő személyre: *Kezemmel nagyokat csapkodva sikerült kimenekülnöm* 'én menekültem ki, én csapkodtam'). Nem törölhető a saját alany akkor, ha azt a személyviszonyok nem határozzák meg (pl. *A kisjövevény megszületvén, boldogság töltötte el az egész családot).*

4. Az **alany mint vonzat**

4.1. Az alany kétféle módon kötődhet alaptagjához, a lexikai-grammatikai igéhez:

a) Mint az ige alanya valenciával (lásd A szintagmák 5.), ezen a vonzatosságnak azt az esetét értve, hogy az alaptaghoz (régenshez) már szótári tételként is eleve hozzátartozik az alanyi bővítmény, melyet bármilyen mondatkörnyezetbe kerülve mindig megtart az előírt esetalakban, tehát alanyesetben. Ez jellemző általában a lexikai igékre.

b) Névszói (összetett) állítmány esetében nem mondhatjuk, hogy az állítmány valamely lexikai szófaja kívánja meg az alanyt, hiszen sem a névszók, sem a segédigék nem vonzhatnak alanyt, az alany a szintaktikai egységhez, az állítmányhoz mint grammatikai igéhez tartozik, ez tehát egy másik típusú, nem lexikai, hanem szintaktikai egységhez kötődő vonzatosság.

4.2. A lexikai ige alanyi vonzata. Az igei szóalak mindig tartalmaz személyragot, ennek megfelelően minden igéhez tartozik szintaktikai alany, amely (akár megjelenik a mondatban, akár nem) a személyjelölést irányítja. Tudjuk azonban, hogy az ige által jelölt személyviszonyok korántsem egyértelműek mindig, például *Már esznek?* — T/3, sz. szintaktikai alany, jelentése: (1) 'Ők [akikről beszélünk, akiket ismerünk] már esznek?' (2) 'Az evés folyamatban van?', (3) 'Önök/Maguk már esznek?'. A személy funkcionális-szemantikai kategória, amelyet több nyelvi elem együttesen alakít ki a mondatban. A fenti eset részben a személyfogalom heterogenitását példázza 3. személyben, részben a 3. személy pragmatikai használatát a magázásban és a szöveg kohéziójában (lásd Az igeragozás 4." Az egyes névmásfajták 1.)

Az igék jellemezhetők abból a szempontból, hogy megkövetelik, megengedik vagy tiltják-e a szintaktikai alany pozíciójának lexémával való kitöltését. Tilos az alanyi pozíció kitöltése a meteorológiai eseményt, természeti erők működését jelölő igék jelentős része mellett, például *alkonyodik, beesteledik, havazik, villámlik,* ezek más csoportjai megengedik az alany megjelenését, az alanyi vonzat ezeknél fakultatív, például *Esik (az eső), Dörög (az ég).* Ugyanezek az igék metaforikus használatban kötelezően megkívánják az alany jelenlétét (pl. *Villámlott a szeme, dörgött a hangja).* Az alany tehát struktúramegkülönböztető elem.

Az alanyi vonzathely ki nem töltése speciális jelentéstartalmat hordozhat (általánosság, határozatlanság), vagy lehet a háttérben jelentéstapadás is (pl. *Terítve van* [az asztal], lásd 6.1.).

Az alany váltakozhat más vonzattal is, például eredethatározóval:

A hernyó lepke lesz.

A hernyóból lepke lesz.

Az eredethatározót tartalmazó mondatban a *lepke* szó alany az alapszófajú, 'válik' jelentésű *lesz* mellett.

Hasonló váltakozás figyelhető meg az alany és a tárgy, illetve az alany és az eszközlő határozó között a passzív transzformációban (a cselekvő ige melletti tárgy -» szenvedő ige melletti alany átalakításban):

A fiatal mérnök házat épít.

A fiatal mérnök által ház építtetik.

A kölcsönösséget, összefüggést kifejező szerkezetekben az összefüggő elemek halmozott alanyként is megjelenhetnek, illetve egyikük *-val* ragos vonzat formáját is felöltheti:

Pomáz és Budakalász határosak. Józsi és Jani verekszik.

Pomáz határos Budakalásszal. Józsi verekszik Janival.

4.3. Az **összetett állítmány melletti alanyi vonzat.** Az összetett állítmány melletti alanyi vonzat mindig megjelenhet (vagyis sosem tilos), ennek az állítmánytípus sajátos jelentésviszonyaiban van a magyarázata. Az összetett állítmány névszói része ugyanis vagy minősít (illetve ezen belül tulajdonít), vagy azonosít; mindkét művelet feltételez egy másik pólust: egy minősítettet vagy tulajdonsághordozót, tulajdont vagy azonosítottat.

Minősített-minősítő viszony:

*Julcsi kedves és meeértő: Tessék vigyázni: sok **a** lépcső!; A kollégám docens lett.*

Tulajdon-tulajdonító viszony (birtokjellel jelölt birtokviszony):

*Ez **a** heverő **a** bácsikámé.*

Azonosított-azonosító viszony:

*Rajmund **a** férjem: Te vagy **a** párom.*

Formális azonosítás *A férfi az férfi; Az én lányom az én lányom.*

5. Az alany fajtái

5.1. Az alany fajtái a **határozott, határozatlan, általános és** a **lappangó-tapadásos alany.** Hagyományosan határozottnak tekintik az alanyt akkor, ha az lexémával fejeződik ki, és ez a lexéma nem határozatlan vagy általános jelentésű, valamint akkor, ha az állítmány igéjének (segédigéjének) személyragja 1. vagy 2. szemelyű alanyra utal, és a teljes mondat tartalma nem általános érvényű állítást fogalmaz meg, hanem konkrét személyre/személyekre vonatkoztatható (pl. *Ültessük le egymás mögé **a** vizsgázókat!* - 'mi', határozott alany, de *Ültessünk fákat, védjük **a** természetet!* - általános alany).

A határozatlan alany tipikus kifejezője a határozatlan névmás (pl. *Valaki elvette a színváltós tollamat),* valamint a 3. szemelyű személyrag az igei állítmányon (pl. *Csöngettek).*

Az általános alany jellemzője az, hogy a mondatban általános névmás *(mindenki, senki)* jelenik meg az alany szerepében, illetve valamilyen általános jelentésű szó képviseli azt *(az ember, **a** világ).* *A* személyragok közül leggyakrabban többes szám 1. és egyes vagy többes szám 2. szemelyű állítmány fejezhet ki általános alanyt (pl. *Árnyékáért becsüljük **a** vén fát; Lassan járj, tovább érsz!; Ne bízzatok **a** sokat ígérőkben!),* de többes szám 3. személy is előfordul ebben a funkcióban (pl. *Hogy hívnak?).* 3. szemelyű alanynál olykor nehéz eldönteni, hogy általános-e vagy határozatlan (pl. *Ebben az iskolában olyan igazságtalanok **a** gyerekekkel!* - az igei rész itt zéró fokon van, így

fejeződik ki a 3. személy, a többes számra a névszói rész önmagában is utal; *Megválasztották az országgyűlés új elnökét; Kikiáltották a köztársaságot).*

(A lappangó-tapadásos alanyt lásd a 6.1. pontban.)

S.2. Bár hagyományosan a fenti értelemben beszélünk határozott és határozatlan alanyról, mégis egyértelműbbnek tűnne e kategóriák meghatározása úgy, hogy azt a főnévnél, névelőnél, tárgynál stb. is bemutatott fogalmakra építenénk, s így egységesen alkalmaznánk a határozottság-határozatlanság funkcionális szemantikai kategóriáit. Ez csak a határozott és a határozatlan alany értelmezésében jelent eltérést (az általános alany elemzésében nem hoz változást).

Eszerint az alany lehet határozott (determinált) és határozatlan vagy általános (nem determinált), determináláson azt a műveletet értve, amely egyéníti, specifikussá teszi a főnevet, főnévi értékű szót.

5.2.1. A határozott alany. A határozott alany felismerhető bizonyos alaki jegyekből (pl. a főnév tulajdonnév, birtokos személyjeles, az alany személyes vagy mutató névmás, *mind* gyűjtő névmás), illetve a főnév determinánsairól, ezek: határozott névelő, kijelölő és birtokos jelző, gyűjtő jelentésű mennyiségjelzők *{mind, összes, valamennyi* 'összes'). A determináló elemek természetesen kombinálódva is jelentkezhetnek *(Az én cipőm a legkopottabb az osztályban).*

Bizonyos jelentésű igék specifikus alanyt kívánnak (pl. *megsérül, megretten, megszületik, csődöt mond, tönkremegy).*

A határozott alany könnyen felismerhető onnan, hogy tárgyi pozícióba helyezve igei alaptagja határozott ragozású lesz (pl. *az én cipőm ->Az én cipőmet pucolom* - az alany és a tárgy egyaránt határozott).

5.2.2. A határozatlan alany szintaktikaikig mindig 3. személyű. Nem véletlen, hogy épp a 3., heterogén személy alkalmas annak kifejezésére, hogy az alany nem jelölhető meg pontosan, illetve nem lényeges a pontos megjelölése.

Határozatlan az alany, ha határozatlan névelős főnév vagy határozatlan névmás tölti be a szerepét *(Egy fiúIValaki keresett),* vagy ha mennyiségjelzője van *(Két/több ikerlány érkezett),* amely azonban nem lehet gyűjtő névmás. A határozatlanságot (nem ismertséget) jelölheti a névelő hiánya is *(Fiatal lányok érkeztek az állomásra).*

A határozatlan alany jelölője lehet - ha az ige jelentésével ez összeegyeztethető, vagyis az ige nem kíván eleve határozott alanyt - a lexikai alany elmaradása is *(Kirabolták a bankot).*

5.2.3. Az általános alany azt jelzi, hogy az igével jelölt eseményhez - szemantikai korlátok mellett - bármilyen cselekvéshordozó kapcsolható. (Eseteit lásd 5.1.-ben.)

Nemcsak a mondat-, hanem a szerkezetszintű alany is lehet határozott (pl. *a kis jövevény megszületvén),* ritkábban határozatlan *(0 Meglátva a nyitott ajtót valaki beszállt, és elvitte az autót)* vagy általános *(Az ember készítette szerkezet el is romolhat).*

6. Az alany kihagyása (törlése)

6.1. Az egyszerű mondatban. Általában kihagyjuk az 1. és 2. személyű határozott alanyt, feltéve, ha nem akarjuk nyomatékosítani. A kihagyhatóság összefügg a személyek jelentésszerkezetével (lásd Az egyes névmásfajták 1.), a szövegelőzménnyel és a mondat aktuális tagolásával. Ugyanakkor a 3. személy más típusú struktúrájával (heterogenitásával) függ össze, hogy a jelentés sérülése nélkül a független mondatból nem hagyható ki (pl. *Meg akar ölni. - Ki?).* Hiszen a névmás mondatba helyezésével, vagyis az alanyi vonzathely kitöltésével sem szűnik meg a szemantikai hiány *(Ó meg akar ölni. - Ki? - A gonosz királyné). A* 3. személyű alany kimaradása vagy névmással kitöltése azt jelenti, hogy az alany referenciája csak a beszédhelyzetből vagy a szövegkörnyezetből válhat teljessé.

Ebben az értelemben szokás az alanyt *implicitnek* (ráértéses alanynak) nevezni: a kontextusból való kiegészülés miatt az alany implicitté tehető bizonyos helyzetű szövegmondatokban. A csak személyraggal kifejezett alanyt az iskolai nyelvtanok *rejtett alanynak* elemzik (3. személy esetén a mondatot általában hiányos szerkezetűnek vagy határozatlan, általános, lappango-tapadásos alanyúnak tartják).

Más a helyzet a 3. személyű határozatlan és az általános alany törlése esetén. Ezekben éppen az alany kihagyása lehet az egyik eszköze e speciális jelentések kifejezésének.

Törölhető az alany akkor is, ha a szerkezet állandósult, s így a nyelvközösség tagjai azonos módon (pontosan azonos elemmel vagy azonos főfogalom alá tartozó elemmel) egészítenék ki a mondatot (pl. *Terítve van* [az asztal]; *Éjfélre jár* [az idő]; *Majd lesz neked* ['fenyítés, büntetés' jelentésű alany]). A korábbi nyelvtanok a jelentéstapadás miatt ezt a típust tapadásos, illetve lappangó alanyú mondatnak tartották.

6.2. **Mellérendelő összetett mondat második tagmondatában** vagy **egymást követő** szó**vegmondatokban** általában akkor törölhető az alany a második (tag)mondatban, ha azonos az előző (tag)mondat alanyával: *0 Elmegyünk színházba, és 0 csak késő este jövünk haza; A tacskó a pulira vetette magát, 0 el akarta venni a csontot* 'a tacskó'. Ha azonban a 2. (tag)mondat alanya az előző (tag)mondatban nem alany, akkor az új mondategységben (vagy mondatban) nem lehet törölni. Ha az új tagmondat (mondat) alanya az előző tagmondatétól (mondatétól) különböző, de 1. és 2. személyű, akkor elegendő a névmás kitétele *(Ti elmentek, mi maradunk). A* 3. személy esetén a személyes névmás sem elegendő az egyértelmű visszautalásra *(A tacskó a pulira vetette magát, ő el akarta venni a csontot* 'vagy a tacskó, vagy a **puli'),** ehhez az kell, hogy a második (tag)mondat alanya távolra mutató névmás legyen *(A tacskó a pulira vetette magát, az el akarta venni a csontot).*

A határozatlan és általános alany kifejezésének, illetve törlésének szabályai megegyeznek az egyszerű mondatnál leírtakkal.

Szakirodalom

Berrár Jolán: Alany és állítmány. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a inai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 79-93.

Farkas Vilmos: Az alany. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 210-22.

Károly Sándor: Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Nyr.* 88 [1964]: 156-68.

Keszler Borbála: Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Keszler Borbála (szerk.): *Ujabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 89-96.

Keszler Borbála: Subjekt - Subjektsatz. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Se Budapestiensis. Sec. Linguistica* XXI. ELTE, Budapest, 1990. 135-9

É. Kiss Katalin: A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *MNy.* 74 [1978]: 445-52.

É. Kiss Katalin: Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Sirukiurális magyar nyelvtan* 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 79-177.

Kocsány Piroska: Műhelytanulmány az *ö* névmásról. *Nyr.* 119 [1995]: 285-93.

Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 1. *Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992 299-527.
M. Korchmáros Valéria: A „kettős alany" megítéléséhez. *NeprNytud.* 24-25 [1980-1981]: 179-95.
M Korchmáros Valéria: *Mondattan* I. JATE, Szeged, 1992[2].
Lengyel Klára: A többtagú mondatrészek. In: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina (szerk) *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1992. 157-65.
H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ANyT.* VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 229-70.
Pléh Csaba-Radics Katalin: „Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. *ÁNyT.* XI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 261-77.
Rácz Endre: Mondattan. Az alany. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988[7]. 230-8.
Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Tompa József: Az egyszerű mondat belső megszerkesztettsége és részei. A főmondatrészek. Az alany. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 105-17.
Tompa József „Kettős tárgy" - „kettős alany"? *NyK.* 56 [1954]: 129-48.

A tárgy

1. A **tárgy fogalma, funkciója**

A tárgy igének vagy igéből képzett szónak (elsősorban igenévnek) a bővítménye, s azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul: *könyvet olvas, rádiót hallgat, gyereket nevel* (iránytárgy), illetve ami a cselekvés eredményeképpen létrejön: *házat épít, pogácsát süt, dolgozatot ír* (eredménytárgy). A tárgy mindig kötött bővítmény, a tárgyas igének (vagy a belőle képzett igenévnek) a bővítménye, az alaptag jelentésétől függően lehet kötelező *(készít vmit)* és fakultatív *(olvas vmit)* vonzat is. A tárgyra a mondat elemzésekor az alaptaghoz kapcsolt *kit?, mit?, kiket?, miket?, milyet?, melyiket?, mekkorát?, hányat?, mennyit?* stb. tárgyragos névmással kérdezünk.

A cselekvés objektumát nemcsak a tárgyi bővítmény fejezheti ki, hanem bizonyos határozók is képesek arra, hogy a jelölt cselekvést a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadjak meg. Ezek az úgynevezett tárgyszerű határozók (pl. *vágyik, vigyáz, várakozik, vonatkozik vmire; uralkodik elmélkedik, vitázik, nevet vmin; rajong, aggódik vmiért; gondol vmire; vélekedik vmiről: udvarol vkinek),* illetve a tárggyal váltakozó határozók *(néz vkit - néz vkire, vár vkit - vár vkire, kenyeret eszik - a kenyérből eszik* stb.). A tárgy és a határozók egyes fajtái közötti rokonság alapján a tranzitivitás fogalmának tágabb körű értelmezését javasoljuk, s az említett határozói vonzattal járó igéket is tranzitív igéknek tekintjük, mivel a tranzitív ige bővítményigényét nemcsak tárgy elégítheti ki, hanem határozó is. Eszerint a tranzitivitás az igének az a tulajdonsága, hogy a valóságot úgy ragadja meg, mint valamely cselekvésnek, történésnek, folyamatnak valamely objektumra, illetve határozói körülményre (helyre, időre, állapotba stb.) való irányulását.

A szakirodalomban olyan vélemény is előfordul, hogy a tárgy nem külön mondatrész, hanem a határozók egyik fajtája. (Történetileg ugyanis a határozóból fejlődött ki, s ma is annak elkülönült, sajátos alfaja.) A tárgy azonban ma már viszonyjelentése és alakja szerint is elkülönül a határozóktól, valamint igei alaptagjának a ragozására is hatással van. Mellette az ige határozott ragozásba kerülhet.

2. A **tárgy** szófaja

A tárgy alapvetően **főnévi természetű** szó:

- elsősorban főnév *(könyvet olvas; levelet ír),*
- főnévi névmás *(téged keresnek; szeretik egymást; magát okolja; azt kéri, amit kiválasztott; mit akar?; valamit szeretne; bárkit elfogad),*
- **aktuálisan főnévi** értékben szereplő más lexikális szófajjal rendelkező szó *(szereti a szépet; igent mond; jajt kiáltott; kikíséri az elutazókat; olyat mond; sokat akar),*
- **főnévi** igenév, rendszerint a *tud, akar, szeret, kivan, bír, mer, kezd* s a velük rokon jelentésű igék mellett *(indulni akar, szeret **kirándulni, énekelni** kezd).*

Az úgynevezett összetett tárgyban főnév is, melléknév is, névmás is előfordulhat segédigenévvel társulva, morfológiai típusú szerkezetet alkotva *(szeretnék tanár lenni, gazdag lenni, megpróbálok ügyes lenni, ilyen maradni).* Az összetett tárgy olyan igei alap-

tagok bővítményeként jelenik meg, mint amilyeneket a főnévi igenévi tárgy mellett felsoroltunk. Az összetett tárgy valójában a főnévi igenévi tárggyal van rokonságban; a segédigenév szerepe ezekben a szerkezetekben az, hogy mintegy „igenevesítse" a névszót (a segédigenév töve először „igésít", majd az igenévképző „igenevesít": *gazdag + le- + -nní).*

3. A tárgy alakja

A főnévvel (vagy aktuálisan főnévi értékű más szófajjal) kifejezett tárgy tipikusan a tárgy ragjával van ellátva, a tárgy alaki jelölője a *-t* esetrag: *mesét olvas, pogácsát süt.*

Állhat azonban a tárgy ragtalanul is. Természetesen nem kap tárgyragot a főnévi igenévi tárgy: *szeretek olvasni.* (Előfordulhat ellenben, hogy az igenévi személyrag megjelenik rajta a cselekvő személy jelölésére: *nem adott ennem.)* Ugyancsak ragtalan főnév, melléknév, főnévi-melléknévi névmás és segédigenév alkotja az összetett tárgyat: *szeretnék tanár lenni, becsületes maradni.*

Meghatározott morfológiai helyzetben - E/1. és E/2, személyű birtokos személyjellel ellátva - ragtalan főnév is betöltheti a tárgyi mondatrész szerepét: Keresem *a ceruzám, Vedd fel a kabátod!*

Sőt néhány névmás is szerepelhet ragtalanul tárgyként: *Hogy érzed magad?, Mind megette. Az én és a te* személyes névmás rendhagyó tárgyesetére is jellemző a ragtalanság: *ismersz engem, kérlek téged.*

4. A tárgy szerkezeti felépítése

A tárgy lehet egyszerű (egy szóalakból, főnévből, főnévi névmásból, főnévi igenévből álló): *könyvet olvas, téged vár, nem szeret úszni* - és összetett (két szóalakból, ragtalan névszó és főnévi segédigenév kapcsolatából létrejövő): *szeretnék első lenni/maradni.* Az összetett tárgy az összetett állítmánnyal van rokonságban, azzá át is alakítható *(első lenni - első vagyok, első maradni - első maradok),* segédigeneve az összetett állítmány segédigéjének igenévi formája, funkciója is ahhoz hasonló, mivelhogy képzőértékű, grammatikai természetű viszonyszó.

A halmozott tárgy több egymással mellérendelt viszonyban lévő tárgy: *könyvet és újságot olvas, szeretnék első vagy második lenni,* illetve: *szeretnék első lenni és maradni* (az összetett tárgy bármelyik tagja - önálló szói jellegénél fogva - halmozható).

A főnévi igenéwel megalkotott tárgynak - átmeneti szófaji természetének megfelelően - saját tárgya is lehet, ekkor beszélünk többszörös tárgyról *(szeretnék malacsültet enni).*

Az említett típusok ábrázolva:



5. A tárgy fajtái

5.1. Logikai határozottság szempontjából a tárgy lehet határozott és határozatlan. A tárgy határozott vagy határozatlan volta meghatározza az igei alaptag ragozását: 3. személyű határozott tárgy mellett az igei alaptag határozott (tárgyas) ragozásba, 1. és 2. személyű, valamint határozatlan tárgy mellett általános (alanyi) ragozásba kerül.

5.1.1. Határozott a tárgy akkor, ha jelentéstartalma a kommunikáció résztvevői számára egyértelműen világos denotátumra vonatkozik, vagyis ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a jeltárgyra gondol.

Az első és a második személyű *(engem, minket, téged, titeket)* tárgy mindig egyértelmű a beszédhelyzetben, ezek tehát mindig határozottak. A harmadik személyű tárgy azonban lehet határozott és határozatlan is.

Határozott a harmadik személyű tárgy akkor, ha

A) határozott főnévvel van kifejezve, vagyis a következő esetekben:

a) a tárgy tulajdonnév: *Láttam Pétert;*

b) határozott névelős főnév (névszó): *Nézd meg a házat!;*

c) birtokos személyjeles vagy birtokjeles főnév, különösen ha határozott névelője van: *Meghívtam a barátomat, Ne vedd el a gyerekét!* (ez alól kivétel a partitivusi, részelő értékű, névelőtlen s ezért határozatlan tárgy: *kölcsönvett három könyvemet* - értsd: a sok közül hármat);

d) a tárgynak (főnévnek) kijelölő jelzője van: *ezt a házat, melyik házat, az egyik házat, bármelyik házat, az első házat, a szebbik házat, a legszebb házat láttam.*

(A főnév határozottságáról részletesebben lásd A főnév fejezetét!)

B) A főnévi névmások is általában határozott tárgyat jelentenek: így például a 3. személyű személyes névmás, a főnévi mutató névmás, a visszaható névmás, a kölcsönös névmás, a birtokos névmás, az *-ik* végű névmások, illetve a *mind* és a *valamennyi* általános névmás: *látom őt, azt vitte el, sajnálja magát, verik egymást, az enyémet nem adom, mindegyiket szeretem, az egyiket elvitte, a másikat nem vitte el, látja valamennyit, mindet elvitte.*

C) A tárgy olyan főnévi igenév, amelynek saját határozott tárgya van (a határozott ragozás itt valójában az alárendelt tárgy határozottságából fakad): *El akarom adni a házat.*

D) A tárgy mellékmondattal van kifejezve, és a főmondatban kitett vagy kitehető utalószava főnévi mutató névmás (ami határozott tárgynak minősül): *(Azt) szeretném, ha eljönnél.*

A magyar igeragozási paradigma sajátossága, hogy teljes ragozási sor csak a harmadik személyű határozott tárgy *(őt, azt, a házat* stb.) mellett jelenik meg. Második személyű *(téged, titeket* személyes névmással kifejezett) határozott tárgyra csak akkor utal külön személyrag, ha az alany egyes szám első személyű *(látlak).* Egyébként az általános (alanyi) ragozás személyragjait használjuk a második személyű határozott tárgy jelölésére. Az első személyű határozott tárgyra *(engem, minket)* nincsenek külön személyragjaink, ezeket csak az általános ragozás személyragjaival tudjuk jelölni (erre nézve részletesebben lásd Az igeragozás fejezetét).

5.1.2. Határozatlan a 3. személyű tárgy akkor, ha:

A) névelőtlcn vagy határozatlan névelős köznév *(Látott már sündisznót. Egy fejezetet írok);*

B) kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmás (a *mind* és a *valamennyi* kivételével), illetve melléknévi mutató névmás *(Kit keres?; Itt van minden, amit csak akarsz; Látok valakit; Mindenkit meghívhat; Olyat mondok, hogy magam is megbánom);*

C) a tárgynak a jelzője kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános névmás, melléknévi mutató névmás *(Milyen könyvet olvasol?; Mindenkit meghívhat, amennyi gyereket csak akar; Valamilyen ajándékot vegyél!; Minden embert meghívok; Olyan mesét mondok amilyet csak akarsz;* stb.);

D) a tárgy olyan főnévi igenév, amelynek nincs 3. személyű határozott tárgya *(Engem nem tudsz becsapni; Szeretnék még egy pár fejezetet megírni);*

E) a tárgy olyan mellékmondattal van kifejezve, amelynek utalószava melléknévi névmás *(Vegyél olyat, amilyet gondolsz!).*

Határozatlan tárgy mellett az igei alaptag általános ragozásba kerül.

5.1.3. Több, különböző határozottságú, illetve személyű tárgy mellett az igei alaptag egyeztetése a tárgyak határozottságát, illetőleg személyét tekintve nem egyértelmű. Erre nézve általános szabálynak tekinthetők a következők: 3. személyű s a határozottság-határozatlanság szempontjából eltérő típusú tárgyak esetén az ige ragozása rendszerint a közelebb állóhoz igazodik: *Gergőt és egy lányt is meghívok; Meghívom Gergőt és egy lányt is. A* nyelvtani személy tekintetében különböző tárgyak mellett az ige ragozása rendszerint az alacsonyabb sorszámú nyelvtani személyhez igazodik: *Pistát és téged jól ismerlek*

5.2. A tárgy és az alaptag jelcntésbeli viszonya alapján nyelvtanaink beszélnek iránytárgyról és eredménytárgyról.

Az iránytárgy olyan személyt vagy dolgot nevez meg, amely az alaptagban kifejezett cselekvés előtt is létezett, és amelyre a cselekvés irányul *(könyvet olvas).*

Az eredménytárgy azt a dolgot nevezi meg, amely a cselekvés eredményeképpen létrejön *(pogácsát süt).*

Az iránytárgy és az eredménytárgy megkülönböztetése egymástól kizárólag az ige jelentése szerint végezhető el, elhatárolásukhoz semmiféle grammatikai fogódzó nem áll rendelkezésünkre. Ugyanaz a tárgyragos szó például különböző igék mellett lehet iránytárgy, illetve eredménytárgy is. Például: *kisöpröm a házat* (iránytárgy), *megépítem a házat* (eredménytárgy). Sőt, vannak olyan igék is, amelyek olyan cselekvést jelölnek, amelynek eredményeképpen a tárgy (amelyre az illető cselekvés irányul) éppenséggel megszűnik létezni, megsemmisül: *összetöri a poharat, megeszi a pogácsát.* Más igék mellett az eredménytárgy olyan típusú, amely a cselekvés abbahagyásával megszűnik: *fintort vág.*

Korábbi nyelvtanaink a tárgy fajtáiról szólva megemlítik a kettős tárgy típusát is, s kettős tárgynak nevezik a *lát, hall, érez, hagy, enged* igék mellett előforduló tárgyragos főnév és főnévi igenév kapcsolatát, például: *borulni látom az eget.* A főnevet és az igenevet is a közös alaptaghoz tartozó tárgyi bővítménykent fogják fel, megjegyezve, hogy közöttük csupán mondatszemantikai viszony van, a névszói tárgy az igenévben kifejezett cselekvés végzőjét, logikai alanyát jelöli, de nincs neki nyelvtanilag alárendelve (a két tárgy alany-állítmányi viszonnyá át is alakítható: *az ég borul);* ennek megfelelően a szerkezetet egyfajta szintagmabokornak tekintik. Hasonlóan ahhoz, ahogyan *az ég borulni látszik* szerkezetben kettős alanyként elemzik a ragtalan főnév és a főnévi igenév kapcsolatát. Abból a meggondolásból azonban, hogy ezekben a kettős tárgynak, alanynak elemzett szerkezetekben az igenévi tag a mondat alsóbb szintjére kerülve már egyáltalán nem tárgyként, alanyként realizálódik, hanem sokkal inkább kötött (állapot)határozókén van jelen *(a borulni látszó ég, az eget borulni látó strandolok),* az említett szerkezetekben sem tartjuk őket a továbbiakban tárgynak (alanynak), hanem (állapothatározónak, s így a kettős tárgyat nem vesszük fel külön típusként a tárgy fajtái közé. (A részletesebb indoklásra nézve lásd az igenevek fejezetét!)

6. A határozói értékű tárgy

A határozói értékű tárgy olyan tárgyragos névszó, amely funkcióját tekintve a határozókhoz húz (pl. *vár egy órát; jót nevet; egy kicsit ügyetlen).* Altípusait aszerint különböztetjük meg, hogy melyik határozófajtára emlékeztet, illetve melyikké alakítható át. Az egyes altípusok fokozati különbségeket is jelölnek a tárgy és a határozó között, egyesek még a tárgyhoz, mások már inkább a határozóhoz állnak közelebb. Abban azonban többnyire megegyeznek, hogy alaptagjuk jelentésstruktúrájához általában nem tárgyi vonzatként kapcsolódnak, s ebből következően az esetek többségében nem valódi tárgyak a szó megszokott nyelvtani értelmében.

6.1. A **helyhatározói értékű** tárgyhoz (amely a *hol?* kérdésre felelő helyhatározó funkciójában szerepel), a *járja a várost* típushoz csak néhány ige *(jár, fut, ül, lakik)* frazeológiai kapcsolatai tartoznak. Ezek az alapjelentésükben tárgyatlan igék helyhatározó helyett tárggyal is állhatnak némely sajátos jelentésükben, s akkor az ige mellettük határozott ragozásba kerül *(futja az utat, üli a lovat, ezt a falut már kevesen lakják).* Az ilyen tárgyassá válás gyakoribb, ha az ige igekötőt kap: *bejár, végigfut, megül; bebarangol, átúszik, átlép* stb. vmit.

A helyhatározói értékű tárgy határozott tárgyként jelenik meg, s az ige határozottságbeli egyeztetését irányítja. Ebben lényegesen különbözik a többi határozói értékű tárgy típusától. Az ige kötött bővítményeként jelenik meg.

A helyhatározói értékű tárgyra kérdezni lehet tárgyragos kérdő névmással: *mit járl,* de kérdő határozószóval is: ***hol** jár?*

6.2. Az **idohataruzoi értékű** tárgy (a *meddig?* kérdésre felelő határozóval tart rokonságot), a *két órát aludt* típus az esetek túlnyomó többségében időhatározóvá alakítható át *(két órát aludt — két órán át aludt/két óráig aludt).* Alaptagja lehet akár tárgyas ige is, de ez az időhatározói értékű tárgy az igének nem a kötött bővítménye, a tárgyi vonzat megjelenhet mellette: *öt percet várta a barátját.* Tárgyatlan ige mellett is állhat: *késik tíz percet, üldögél egy kicsit, ötven évet élt, sokat dolgozik.* Ez a típus nagyon közel áll a határozó kategóriájához, nem lehet határozott névelője, nem kaphat birtokos személyjelet, és nem irányítja az ige határozottsagbeli egyeztetését. A mellette álló ige - hacsak nincs más, valódi tárgya - mindig általános ragozású, tárgyesetű bővítménye rendszerint mértéket vagy időtartamot jelent.

A időhatározói értékű tárgyra a *mennyit, meddig, mennyi ideig vári* szerkezettel kérdezünk.

6.3. A **számhatározói értékű** tárgy (a *hányszor?* kérdésre felelő számhatározóval rokon) a *hármat csönget* típus. Tárgyatlan ige bővítménye általában *(többet* 'többször' *nem megyek, nem beszélünk erről többet* 'többször, tovább', *kettőt telefonál)* de előfordulhat tárgyas ige mellett is szabad bővítményként *(eleget* - 'elégszer, elegendő ideig' *vártalak már téged, többet* 'többször' *nem kérlek téged).*

A számhatározói értékű tárgy kérdése a *mennyit?, hányszor?* kérdőszóval alkotható meg *(Mennyit, hányszor csenget?).*

6.4. A **módhatározói értékű** tárgy (a *hogyan?* kérdésre felelő módhatározóra hasonlít), *a jót aludt, jóízűt nevet* típus. A módhatározós szerkezettel szemben a cselekvés befejezettségét érzékelteti *(jóízűt nevet ~ jóízűen nevet).* Határozatlan névelővel vagy névelő nélkül egyszeri alkalomra, többes számú alakjával pedig a cselekvés ismétlődésére utal *(mulattunk egy jót, jót mulattak, jóízűeket nevetett).* Tárgyatlan jelentésű alaptag mellett szokott előfordulni: *mélyet sóhajt, nagyot ugrik.* Ritkán határozott is lehet ez a tárgy: *ő kiáltotta a legnagyobbat,* ez a tárgyhoz közelíti. Tipikusan azonban ez a tárgy is eléggé közel áll a határozóhoz.

A módhatározói értékű tárgyra a *hogyan?, mekkorát?* kérdőszóval kérdezhetünk *(Hogyan, mekkorát nevet?).*

6.5. A **fokhatározói értékű** tárgy (jelentése egybeesik a *mennyire?, milyen mértékben?* kérdésre felelő fokhatározóéval) az *(egy) kicsit fél, egy kicsit ügyetlen* típus. Gyakran van határozatlan névelője. (Névelőtlenül kiemelő hangsúllyal jár.) A határozókkal való rokonságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nemcsak tárgyatlan igei, de névszói, melléknévi alaptag mellett is előfordul. Ebben a *-t* ragos alakban már szinte csak a rag az, ami emlékeztet a tárgyra, nevezhetjük akár tárgyragos határozónak is: *(egy) kicsit beteg, (egy) kicsit öreg.*

A fokhatározói értékű tárgy kérdése a *mennyire?* kérdőszóval szerkeszthető meg *(Mennyire fél? Mennyire beteg?). A* fokhatározói értékű tárgy valójában határozó. Kifejezőeszköze, a(z *egy) kicsit* pedig tekinthető határozószónak.

6.6. Okhatározói értékű tárgynak szokták nevezni a *mit félsz?, mit sírsz?* stb. szerkezetek *mit?* kérdőszavát. Ez a tárgy is rendkívül korlátozott használatú, csak az említett kérdő névmás fordul elő ebben a szerepben. Határozói értékét különösen kidombo-

rítja, hogy alaptagjához valódi tárgy is kapcsolódhat *(Mit olvasol ilyen könyveket?).* Nevezhetnénk ezt a típust is tárgyragos határozónak.

Az okhatározói értékű tárgy *mit?* kérdőszava 'miért' jelentésű, és tekinthető kérdő határozószónak.

6.7. A fentiek alapján elmondható, hogy a határozói értékű tárgy funkciója általában kettős: tárgyi és határozói is egyben. Jellegzetessége, hogy a határozói funkciót, a cselekvés helyét, idejét, módját, fokát tárgyragos alakkal fejezi ki, oly módon, hogy legtöbb fajtájában a határozói funkció dominál.

Nyelvtani arculatát tekintve keverednek benne a tárgyra és a határozóra jellemző vonások. Legtöbbször igei alaptag mellett áll, tárgyatlan ige mellett is gyakran előfordul, de névszói alaptag mellett is megjelenhet. Határozott tárgyként igen ritkán szerepel (s olyankor inkább tekinthető tárgynak), a határozatlan névelőt viszont gyakran megkapja olyan szerkezetekben is, ahol határozott tárgyként nem állhat.

A határozói értékű tárgy a tárgyi és a határozói mondatrész közötti átmeneti sávban van. Egyes típusai inkább a tárgyhoz (pl. a helyhatározói értékű tárgy), mások (a számhatározol, módhatározói értékű tárgy) a határozóhoz „húznak". A helyhatározói értékű tárgy például egészen tárgyszerű, ezzel szemben a fokhatározói és az okhatározói értékű tárgy kifejezetten határozó.

Vannak bizonyos módszerek, kritériumok, amelyek segítségével el lehet dönteni azt, hogy a határozói értékű tárgy egyes típusai a tárgyhoz vagy a határozóhoz állnak-e közelebb. Néhány ezek közül:

1. A határozói értékű tárgy alkalmas-e arra, hogy irányítsa az alaptagjául szolgáló ige határozottságbeli egyeztetését? Ha igen, akkor inkább tárgyról van szó.

2. Megjelenhet-e a határozói értékű tárgy névszói alaptag mellett? Ha igen, akkor inkább határozóról van szó.

3. A határozói értékű tárgyra feltehető kérdés tárgyi vagy határozói természetű-e? Például *Járja a várost - Mit jár?, Hol jár?;* de *Jót aludt - *Mit aludt?. Hogyan aludt?; Kicsit fél - *Mit fél?, Mennyire fél?; Egy kicsit beteg - *Mit beteg, Mennyire beteg?* Ha a kérdőszó tárgyi természetű, akkor a határózószói értékű tárgy tárgyhoz áll közelebb, ha határozói, akkor pedig a határozóhoz.

4. Kitehető-e a határozói értékű tárgy mellé más típusú, valódi tárgy az adott szerkezetben? Például *Mit olvasol ilyen könyveket?* Ha igen, akkor a határozói értékű tárgy határozói természetű bővítmény.

7. A tárgy és **a határozó** összefüggése

7.1. A tárgy és bizonyos kötött határozók között hasonlóság állapítható meg abból a szempontból, hogy mindkettő a cselekvésnek, történésnek stb. valamely objektumra való irányulását fejezi ki. Ide sorolható a tárgy és az úgynevezett tárgyszerű határozói bővítmények köre (pl. *lát vmit, vágyik vmire, lakik vhol).*

7.2. A tárgy és a határozó olyan kapcsolatban is állhat egymással, hogy egyazon ige mellett váltakozhatnak, az iránytárgy például váltakozhat lativusi irányú helyhatározóval: *néz vkit ~ néz vkire, vár vkit ~ vár vkire.* (Az említett példa kételemű szerkezetben előforduló váltakozást mutat.)

Az iránytárgy lativusi irányú határozóval háromelemű szerkezetben, azaz szószerkezetbokorban is váltakozhat. Ez a váltakozás azonban szorosan együtt jár az iránytárgy-eszközhatározó váltakozással is. Például:

Zsírt ken a kenyérre

(iránytárgy) (lativusi irányú határozó)

zsírral keni a kenyeret

(eszközhatározó) (iránytárgy)

Ugyancsak háromelemű szerkezetekben az eredménytárgy eredményhatározóval, illetve az eredethatározó iránytárggyal váltakozhat:

zsírt olvaszt a szalonnából

(eredménytárgy) (eredethatározó)

zsírrá olvasztja a szalonnát

(eredményhatározó) (iránytárgy)

Vagyis az iránytárgy váltakozhat lativusi irányú határozóval, eszközhatározóval és eredethatározóval; az eredménytárgy pedig eredményhatározóval.

7.3. A tárgy és a határozó összefügghet egymással a határozói értékű tárgy esetében is. Ezek egy részénél a határozói értékű tárgy és a neki megfelelő határozó váltakozhat is egymással egyazon igei alaptag mellett:

nyolcvan évet élt — nyolcvan évig élt
nagyot nevet ~ nagyon nevet
mit bámulsz? ~ miért bámulsz?

Szakirodalom

Berrár Jolán: Az alárendelő szerkezetek. A tárgyas szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 433-7.

Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. *NytudErt.* 46. sz. 1965.17-24.

R. Hutás Magdolna: A kettős tárgy szemantikai problémái. *Nyr.* 109 [1985]: 275-81.

R. Hutás Magdolna: Az alárendelő szerkezetek. Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I-H/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991,1995. 649-73, 247-318.

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105 [1981]: 286-92.

Kálmánné Bors Irén: Az egyszerű mondat részei. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A nwgyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 333-78.

Károly Sándor: A magyar intranzitív-tranzitív igeképzők. *ÁltNyTan.* V. [1967]: 189-218.

Keszler Borbála: Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 89-96.

Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan.* 1928-1942.

M. Korchmáros Valéria: *Mondattan. A* tárgy. JATE Szeged, 1993. 73-87.

H. Molnár Ilona: A határozó értékű tárgy helye a mondatrészek között. *MNy.* 54: 243-57.

H. Molnár Ilona: A tárgy. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 147-62

H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.*ÁltNyTan.* VI. [1969]: 229-70.

Rácz Endre: A tárgy. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 270-84.

Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Rácz Endre: Az igei szerkezet. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk) • *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 79-82.

Tompa József „Kettős tárgy" - „kettős alany"? *Nyk.* 56 [1954]: 129-48.

Velcsov Mártonná: Az igeragozás. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 170-86.

Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondatszerkezetek). *NytudÉrt.* 53.

A határozók

A határozók általános kérdései

1. A határozó fogalma; a hatarozos szerkezet

A határozó egyik - gyakoribb - **típusában valamely cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat kifejező mondatrész bővítménye,** s ezzel alkot alárendelő szószerkezetet. Megnevezi a cselekvésnek, történésnek, létezésnek a helyét, időféle, módféle stb. körülményeit *(a városban lakik, tegnap történt, gyorsan fut),* illetőleg a cselekvés alanyában, tárgyában stb. kifejezett fogalom állapotféle körülményeit *(Péter álmosan üldögél, melegen szeretem a kávét, forróra sikerült a leves),* a határozói viszonyjelentés azonban gyakran szemantikailag pontosan nem meghatározható (aszemantikus határozó, pl. *hisz* ***valamiben).*** **Alaptagja ebben a típusban** igen gyakran az **igei állítmány (pl.** *iskolába járunk);* ezenkívül lehet bármilyen mondatrész is, főleg ha **igenéwel van kifejezve:** így alany (pl. *Érdemes iskolába járni);* tárgy (pl. *Szeretek iskolába járni);* egy másik határozó (pl. *Iskolába járva könnyebb tanulni, mint magánúton)* vagy jelző (pl. Az *iskolába járó diák rendszeres munkát végez).*

A határozónak egy másik típusa valamely dologfogalmat, tulajdonságot, mennyiséget vagy körülményfogalmat kifejező mondatrész bővítménye, s ezzel alkot alárendelő szószerkezetet. Ilyenkor megnevezi az alaptagban kifejezett fogalom mértékét, fokát vagy másféle körülményeit *(nagyon szép, nagyon sok, ajándék valakinek, per valakivel).* Ebben a típusában **alaptagja** szófajilag rendszerint **melléknév, főnév, névmás** vagy **határozószó,** s ez az alaptag szófajának megfelelő mondatrészszerepeket tölthet be, például: *Felelete nagyon jó; Fél lábára sánta; Péter okosabb a bátyjánál; A búcsú a szülőfalujától nagyon megviselte; Bizony nagyon olyan volt; A falutól távol talált egy tanyát.*

Olykor mintegy a mondat egésze tekinthető tartalmilag a határozó alaptagjának, például: *Reggel* (= reggel történt, hogy) *tisztára söpörték a városka utcáit.*

2. A határozó szófaja és alakja

Mivel a határozó szófaji kérdései elválaszthatatlanok az alaktani kérdésektől, a kettőt együttesen tárgyaljuk.

a) A határozó szerepét betöltheti **ragos vagy névutós főnév vagy főnévi névmás:** ***a*** *szobában dolgozott, a pad mellett állt, azon gondolkozott; Egy lány ült a padon a virágágyak előtt; Évek óta nem jártak itt; Apja helyett apja én akartam lenni* (Arany). - Bizonyos névutók előtt a névszó ragot vesz fel: *Szőlőhegyen keresztül* I *Megy a kislány öcscsöstül* (népd.); *E naptól kezdve elnézőbb lett a bátyja iránt;* stb.

b) A ragtalan névszó előfordulása határozói szerepben vitatható. A szóba jöhető esetek: *Harmadik nap a nád megzörrent megette* (Arany) vagy: *Két hónapja helyezték át a kollégát* (a kérdésről lásd bővebben az időhatározónál).

c) A határozóragos melléknév (számnév), melléknévi névmás (számnévi névmás) is gyakran szerepel határozóként, elsősorban állapotféle és módféle körülmények kifejezésére, például: *gyorsan fut, öten voltak, ekkorára nőtt, annyian kérték* stb.

d) A határozó szerepét betöltheti főnévi igenév is. A főnévi igenév általában vonzat; jelentését tekintve lehet aszemantikus (pontosabban meg nem határozható jelentésű) határozó, de lehet célhatározó, okhatározó és állapothatározó is, például: *készül elindulni, fürödni megy, fél elaludni, közeledni látom a kocsit.*

e) A ragos melléknévi igenév csak ritkán tölti be határozó szerepét, például: *szemet káprázlatóan süt a nap. A* beálló történésű melléknévi igenév azonban minden rag nélkül lehet elvétve célhatározó: *A könyvet elolvasandó mentem el a könyvtárba.*

f) A határozói igenév csak határozó szerepét töltheti be a mondatban, elsősorban időt-, ok-, állapotféle vagy módféle körülményt jelölhet meg szabad határozóként, például: *befejezvén a takarítást főzni kezdett, megijedve elfutott, állva várta, futva érkezett.*

g) A határozószók és a határozószói névmások szintén csak határozó szerepét tölthetik be a mondatban; lehetnek helyhatározók, időhatározók, fokhatározók, állapothatározók, módhatározók, eredményhatározók és tekintethatározók, például: *bent ül, itt olvas, este várlak, akkor jön, sokkalta boldogabb, hanyatt fekszik, örömest segít, külsőleg ép, annyira örül* stb.

Olykor a határozószó is kaphat határozóragot: *odalentről kitapasztaltam mindent; máig is úgy várom.*

h) Más szófajta csak alkalmilag - főleg idézetszerűen - főnévvé válva lehet határozó, például a kötőszó: *nagyot sóhajtott erre a dere;* az indulatszó: *csupa jajból áll a beszéde;* az ige: *a nincsből is kapnak;* sőt egész mondat is: *S az ő bús Ádám, hol vagy?-ára* I *Felelnek hangos szívverések* (Ady E.).

3. A határozók különleges szerkezeti típusai

Előfordulhat, hogy két - nem halmozott vagy az alaptaggal szószerkezetbokrot nem alkotó - határozó együttesen, egyetlen mondatrészfunkcióban bővíti az alaptagot. Ezek eredetileg vagy egy szerkezetbokor tagjai voltak, vagy maguk is alárendelő szerkezetet alkottak egymással (s így alaptagjukkal együtt szerkezetláncot). Az első típust kettős határozónak szokás nevezni: ezek rendszerint a cselekvésnek kiinduló- és végpontjára utalnak: *szájról szájra száll, reggeltől estig dolgozik, szóról szóra megtanulja, tetőtől talpig megmosdott* stb. A második típust összekapcsolt határozóként tartják számon, például: *hátizsákkal a hátán indult el, egy héttel a temetés után elutazott.* - Ezeket a típusokat egy egységként szoktuk elemezni, tehát:

dolgozik	*indult el*
I	**I**
reggeltől estig	*hátizsákkal a hátán*

A névutós főnévvel vagy melléknévvel kifejezett morfológiai természetű szerkezeten kívül más morfológiai természetű szerkezet is betöltheti a határozó funkcióját, mégpedig ragtalan névszó/névmás + főnévi/határozói segédigenév: *igyekszem orvos/iigyes/olyan lenni* (aszemantikus vonzat), *orvos/beteg/olyan lévén* (okhatározó) *nem mondhattam mást.* Az ilyen határozót **összetett határozónak** szokás nevezni. Az összetett határozó az összetett állítmánnyal van rokonságban, azzá át is alakítható *(ügyes lenni — > ügyes vagyok, orvos lévén - ^ orvos vagyok, beteg lévén - > beteg vagyok).*

Két hasonnemű határozó közül a második olykor értelmezőként kapcsolódik az előzőhöz. Ilyenkor gyakran azonosító viszonyban áll a két határozó. Máskor a határozó leszűkítéssel teszi pontosabbá az első határozóban megjelölt körülményfogalmat: *fent, a dombon; Szegedre* (utazott), *az ünnepi játékokra;* stb. Ezeket a típusokat értelmező határozónak nevezzük.

Az értelmező határozók gyakran kiemelő jellegűek, *& főleg, elsősorban, különösen, mindenekelőtt* stb. partikulak vezetik be őket: *idén, különösen januárban; jövőre, mindenekelőtt nyáron; reggel, elsősorban 8 és 10 között.*

Nem értelmező határozóval, hanem valódi értelmezővel van dolgunk akkor, ha egy értelmezős szerkezetet határozóként szerepeltetünk; vö. *Pistának, a barátomnak adom ezt a könyvet.* (Itt a *Pista, a barátom* értelmezős szerkezet tölti be a szerkezetes részeshatározó szerepét: a puszta részeshatározó a *Pistának, s* ennek értelmezője a *barátomnak* mondatrész.) Ilyen esetben az értelmező és az értelmezett egyezik egymással eset szempontjából. Néha előfordul, hogy az egyezés csak részleges (azaz csupán irány szempontjából van meg), például: *elment a szomszéd faluba, Tápéra; a közeli nagyvárosban, Pécsett járt iskolába.*

A határozónak több típusa lehet halmozott: *a kertben és a lakásban; a szék mögött és az asztal alatt; a fák és a bokrok alatt; sétálni vagy bevásárolni indulsz?; igyekszem kellemes, azaz kedves lenni.*

A határozók rendszere

A korábbi egyetemi nyelvtan, A mai magyar nyelv hat kategóriába sorolta a határozókat, a következők szerint:

I. Helyféle határozók: helyhatározó
II. Időféle határozók: időhatározó, számhatározó
III. Állapotféle határozók: állapot-, eredet-, eredmény- és társhatározó
IV. Módféle határozók: mód-, ok-, cél-, eszköz-, fok-mérték és tekintethatározó
V. Állandó határozók [vonzatok]
VI. Egyéb határozók: részes- és hasonlító határozó

A besorolás szempontjai azonban különfélék voltak. Az első négy határozótípus (helyféle, időfele, állapotféle és módféle határozók) a jelentés alapján különült el egymástól. Az ötödik csoport, az állandó határozók csoportja (= az alaptaghoz azonos, mintegy szotánlag meghatározható raggal vagy névutóval kapcsolódó határozók) a vonzatokat tartalmazta, de bizonytalanul körvonalazva azokat; a konkrét fogalmi jelentésű vonzatok ugyanis (pl. válik *valamivé,* leheveredik *valahová)* besorolódtak az állapot-, hely- stb. határozók közé. - A határozók hatodik csoportjába pedig a régi rendszerben az egyéb, sehová sem tartozó határozók kerültek (tehát a részes- és a hasonlító határozók). A rendszer tehát nem volt egységes szempontú, áttekinthető és világos. Éppen ezért a határozók felosztásának régi rendszerét nem tartottuk meg (az egyes határozofajták jellemzésében azonban követtük A mai magyar nyelv című egyetemi nyelvtant).

1. Kötött és szabad határozók

2.1. Tankönyvünkben a fő rendszerező elvnek azt tettük meg, hogy a határozó **kötött határozó (vonzat)** vagy **szabad határozó.** Rendszerünkből világosan kiderül, hogy a vonzatok lehetnek pontosan meg nem határozható jelentésűek, azaz aszemantikusak[1], és lehetnek konkrétan leírható jelentésűek; például: hely-, állapot-, eredményhatározók. A szabad határozók jelentése természetesen mindig pontosan meghatározható. Szabad határozó az aszemantikus jelentésű és a hasonlító határozón kívül minden típusban előfordulhat.

Kötött határozók (vonzatok)	Szabad határozók
Nem pontosan körülhatárolható jelentésű (aszemantikus) vonzatok áskálódik *valaki ellen,* bajlódik *valamivel,* beletörődik *valamibe,* beszámol *valamiről,* bizalmas *valakihez,* bízik *valamiben,* dolgozik *valamin,* esküszik *valamire,* felelős *valamiért,* fellép *valami ellen,* fogad *valamibe,* függ *valamitől,* fütyül *valamire* (vagy fütyül + főnévi igenév, pl. *elmenni),* gratulál *valamihez,* gyanúsít *valamivel,* gyönyörködik *valamiben,* képtelen *valamire,* kifogy *valamiből,* kitagad *valamiből,* lelkesedik *valamiért,* meggyőz *valamiről,* szerelmes *valakibe,* szoktat *valamire,* túlad *valamin*	
Helyhatározók megy *valahova,* bemegy *valahova,* eljut *valahová, valamerre* tart, fölemelkedik *valahonnan,* kirohan *valahová, valahol* van, *valahol* jár	**Helyhatározók** *a kertben* olvas, sétál *a parkban,* egybegyűjt *a falvakból,* lehajtja *a földig,* eső volt *a Balatonnál,* vihar jött *nyugat felől*
Időhatározók eltart/kitart/eláll/elhúzódik *valameddig, kél óra hosszat* tart valami	**Idohatározók** *gyermekkorában* sokat olvasott, csak *az ebédnél* látta, *reggelente* **futni** szokott
Számhatározók *kétszer* született, *egyszer* élünk	**Számhatározók** *sokszor* gondolt rá, *ötször* kérte

Az aszemantikus jelentésű vonzat elnevezés nem túl szerencsés, jól rámutat azonban a típus lényegére. Az állandó határozó név erre a célra azért nem megfelelő, mert egyrészt korábban mindenféle vonzat megnevezésére szolgált, másrészt pedig csak a meghatározott esetragokkal kifejezett (főnévi, melléknévi) vonzatokat jelölték vele.

Kötött határozók (vonzatok)	Szabad határozók
Állapothatározók **a) Belső állapothatározó** *fölénybe* kerül, *biztonságba* kerül, felébred *álmából,* felgyógyul a *betegségből,* felver *álmából, lógva* hagyja a ruhát, *győztesként* kerül ki a küzdelemből **Számállapot-határozók** csak *négyen* maradtunk, ők *ketten* vannak **b) Külső állapothatározók** (körülményhatározók) *a fagyban* minden elpusztult, ne tartózkodj *sötétben* c) Essivusi **állapothatározók** **Praedicativusok** *valaminek* tart, *valaminek* minősül, elkönyvel *valaminek,* tekint *valaminek* **Nuncupativusok** *valaminek* nevez, csúfol *valaminek* **Factivusok** *valaminek* keszul, *párjául* választ	**Állapothatározók** **a) Belső állapothatározó** *sápadtan* búcsúzik a gyerekétől, *melegen* szereti a kávét, *álmában* beszél, *dermedten* figyeli az eseményeket, a ruhám *kiterítve* szárad **Számállapot-határozók** *tízen* mentek el a gyűlésre, *sokan* jegyzeteltek az előadáson **b) Külső állapothatározók** (körülményhatározók) *sötétben* ültünk, *hármunkon kívül* mindenki elment, *fagy esetén* vízteleníteni kell, *az eső ellenére* is elmegyek c) **Essivusi állapothatározók** *tanárként* dolgozik, *mint ápoló* dolgozik
Eredethatározók alakít *valamiből* valamit, fakad *valamiből,* ered *valamiből,* készül *valamiből,* származik *valakitől*	**Eredethatározók** *kottából* játssza a dalt, *pirosról* zöldre festi a kerítést
Partitivusi (részelő) határozók kap, kér *valamiből,* részesül *valamiből,* válogat *valamiből,* szel egy darabot *a kenyérből*	**Partitivusi határozók** *az osztályból* ketten nem készültek, *a fiúk közül* többen nem jöttek el
Eredmcnyhatározók *gombóccá gyúr, fényesre* csiszol, *adagokra* oszt, **válik** *valamivé,* alakít *valamivé,* a birtok hatalmas *gazdasággá* fejlődött, *elbizakodottá* tesz, *darabokra* szakad, *halomba* vágja a fát	Eredmcnyhatározók *halálra* kínoz valakit, elosztja az almát *kétfelé*

Kötött határozók (vonzatok)	Szabad határozók
Társhatározók **(Kölcsönösséget kifejező igék mellett:)** verekszik *valakivel,* birkózik *valakivel,* enyeleg *valakivel,* jár *valakivel*	**lárshatározók** *a barátjával* megy sétálni, *együtt* csúszkálunk a jégen
Módhatározók *rosszul* bánik vele, *butítólag* hat rá valami, *órömmel* fogadja a hírt, *gyalog* jár, *másképpen* gondolja	**Módhatározók** *természetben* fizet, *lépésben* hajt, *szívből* nevet, *sasként* repül, *egyénileg* gazdálkodik, *lassan* megy, *osztályonként* nézték meg a kiállítást, *hangtalanul* sír, *kedvvel* dolgozik, *összevissza* beszél, *hirtelen* felálljötezvö oldotta meg a feladatot
Okliatározók elfárad a *munkában,* becsül *valamiért,* haragszik *valamiért,* megbűnhődik *valamiért,* bánkódik *valamin,* veszekszik *valami miatt,* felhördül a *sértésre,* felriad *a lármára,* ájuldozik a *hőségtől,* kifullad a *futástól, retteg elindulni*	**Okliatározók** *szeretetből* figyelmeztet, *szerelemből* nősül, a szeme vörös *a sírástól; megijedve* a kutyától, szaladni kezdett
Célhatározók *látogatóba* megy, harcol *valamiért,* könyörög *valamiért,* üzen *valakiért,* meghív *ebédre,* alkalmatlan *valamire,* készül *pihenni,* megyek *bevásárolni*	**Cclhatározók** az orvos kezet mosott a *műtéthez,* meleg vízre van szüksége *a mosakodáshoz*
Tekintethatározók bővelkedik *valamiben,* gyarapodik *valamiben,* ártatlan *valamiben*	**Tekintethatározók** X. **Y.** *művészileg* kitűnően oldja meg a feladatot, a *részleteket illetően* később állapodunk meg, *látszatra* gyenge fiú volt, *születésére nézve* nem is volt idevalósi, *indulni* indulhatunk
Fok- és **mértékhatározók** *ötször* nagyobb nála, öt *méterrel* rövidebb, csökken *valamennyivel,* lemarad *valamennyivel*	Fok- és mértekhatározók *állig* felfegyverez, *végképp* elfárad, *teljesen* elfárad, *apróra* meghányta a dolgokat, három *góllal* győz, *nagyon* jól vizsgázott, *felibe-harmadába* végezte a munkáját

Kötött határozók (vonzatok)	Szabad határozók
Eszközhatározók cserél valamit *valamiért,* játszik *valamin, zongorán* kísér, közlekedik *valamivel* (pl. *villamossal),* játszik *valamivel, borral* kínál, *viccekkel* szórakoztál	**Eszközhatározók** *kanállal* eszi a tésztát is, *postán* kapja a pénzét, *kalapáccsal* veri be a szöget
Rcszeshatározók engedelmeskedik *valakinek,* ír *valakinek,* szól *valakinek Péternek* sietnie kell, félretesz *részére* két jegyet, *Péternek* van két barátja	Rcszeshatározók banánt turmixol a *kisfiának,* megteríti az asztalt *a családnak*
Hasonlító határozók magasabb *a fiánál;* korábban kelt a *barátjánál;* édesebb, *mint a méz;* más, *mint én*	

A határozók jelentéstani típusai nem különülnek el mereven egymástól. Némelyik határozónak a mondatban olykor egyszerre több jelentése is lehet. Ezeket komplex szerepű határozóknak nevezzük. Vannak komplex hely-, idő- és állapothatározók: *útközben azon gondolkoztam, hogy megmondjam-e az igazat;* idő- és állapothatározók: *rám gondol, szántván, a paraszt* (József A.), *röptében kapta el;* idő- és (külső) állapothatározók: *napvilágnál szedte le a gyümölcsöt;* idő-, ok- és (külső) állapothatározók: *elfelejtette a nagy kapkodásban;* állapot- és módhatározók: *ilyen feketén látott most mindent, gondban élt;* állapot- és társhatározók: *seregestül jöttek;* állapot- és okhatározók: *zavarában a kanalat is a kezében felejtette, dúl-fúl mérgében, felkiált örömében;* stb.

2. Sajátos jelentésárnyalatú határozók

Egyes határozófajtákhoz sajátos jelentésárnyalat is társulhat: feltételes, megengedő és hasonlító.

Feltételes jelentésű lehet az időhatározó: *Jó idő esetén elmehetünk kirándulni;* továbbá az állapothatározó: *Betegsége esetén nem jöhet velünk.* E két határozófajta ilyenkor általában nehezen különíthető el egymástól, s az okhatározóval is mutat némi rokonságot. - Megengedő jelentésárnyalatot többnyire az állapothatározó vehet föl: *...gyenge létemre így vagyok erős* (József A.). Az ilyenféle határozó tekinthető fonák okságot kifejező okhatározónak is. - Hasonlító mellékjelentése elsősorban a módhatározónak lehet: *oroszlánként küzdött a csapat;* olykor azonban az efféle jelentésárnyalat szinte metaforikus, s így a határozó inkább állapothatározónak fogható fel: *Szemrehányó pillantása dárdaként vágott szívembe.*

3. A határozók irányhármassága

A határozók rendszerére jellemző az úgynevezett háromirányúság. Ez legtisztábban a helyhatározók körében mutatkozik meg: a helyhatározó megjelölheti, hogy az alaptagban kifejezett cselekvés, történés honnan indul ki (ablativus), hol játszódik le (locativus), merre, illetőleg meddig tart (lativus). S minthogy a többi határozó jórészt a helyhatározóból alakult ki, ez a háromirányúság kiterjed a határozóknak szinte az egész rendszerére. így az egyes határozófajtákon, illetőleg nagyobb kategóriákon belül megkülönböztethetünk előzményhatározókat (ezek a *honnan?* kérdésre válaszoló, tehát az ablativusi irányú helyhatározónak felelnek meg), tartamhatározókat (ezek a *hol?* kérdésre válaszoló, tehát a locativusi irányú helyhatározónak felelnek meg, bár a locativus szorosan véve nem irány, hiszen helyben létet fejez ki) és véghatározókat (ezek a *hová?, merre?, meddig?* kérdésre válaszoló, tehát a lativusi irányú helyhatározóknak felelnek meg).

Az időhatározók egyaránt lehetnek előzményhatározók (a *mióta?, mikortól fogva?* kérdésre válaszolók), tartamhatározók (a *mikor?* kérdésre válaszolók) és véghatározók *(ameddig?, mikorra?* kérdésre felelők); a számhatározók tartamhatározó természetűek (kérdésük: *hányszor?, hány alkalommal?).* - Az állapothatározók többnyire tartamhatarozók, de találunk közöttük előzményhatározókat (pl. *kilábal a betegségből)* és véghatározókat (pl. *ámulatba esik)* is. A társhatározók a tartam-, az eredethatározók az előzmény-, az eredményhatározók pedig a véghatározók közé tartoznak. - A mód-, az eszköz-, a fok- és mérték-, valamint a tekintethatározó tartamhatározó jellegű. Az okhatározó előzmény-, a célhatározó véghatározó.

Az irányhármasságot a szemantikai alapon elkülöníthető határozókategóriákat keresztező felosztási szempontként alkalmazhatjuk. Ezt szemlélteti a következő táblázat:

A határozók iránj hármassága

Előznie nj határozók	Tartamhatározók	Veghatározok
helyhatározó *honnan?* (az *uszodából* jön)	**helyhatározó** *hol?* *(uszodában* van)	**hely határozó** *hová?* *(uszodába* megy)
időhatározó *mióta?* stb. *(nyolctól* ráérek)	**időhatározó** *mikor?* *(nyolckor* ráérek)	**időhatározó** *meddig?* *(nyolcig* ráérek)
	számhatározó *hányszor?* *(ötször* kértem)	
állapothatározó *miből?* *(félálomból* ébred)	**állapothatározó** *hogyan?, milyen állapotban?* stb. *(pincérként* dolgozik)	**állapothatározó** *mibe?* (talpig nehéz *hűségbe* bújtat)
eredethatározó *miből?* *(pincérből* **lett** színész)		**erednie nj határozó** *mibe?* stb. *(színésszé* vált)

Előzmcnyhatározók	Tartamhatározók	Véghatározók
	társhatározó *kivel?* (birkózik *vkivel, együtt* mennek)	
	módhatározó *hogyan? miképp?* *(gyorsan* dolgozik)	
okhatározó *miért? mi miatt?* (elsápadt a *hírtől)*		**célhatározó** *miért? mi végett?* (küzd a *hírnévért)*
	tekintethatározó *mire nézve? milyen tekintetben?* *(látszatra* gyenge)	
	fok- és mértékhatározó *mennyire? milyen mértékben?* *(túlságosan* félt)	
	eszközhatározó *kivel? mivel? mi által?* (a *gyorssal* érkezett)	
		részeshatározó *kinek minek a részére?* (a *barátjának* adja)
	hasonlító határozó *kinél? minél?* (magasabb *nála)*	
aszemantikus határozó *miből?, mitől?* (megvéd a *hidegtől)*	**aszemantikus határozó** *miben?, min?* (kedvét leli a *munkában)*	**aszemantikus határozó** *mibe?, mihez?, mire?, minek?* **(nekilát** *vminek)*

4. A határozók kapcsolata más mondatrészekkel

Határozói funkciót más mondatrészek is betölthetnek, így a határozó értékű tárgy, például *sokat* alszik; *mit* búsulsz? (a kérdésről lásd bővebben A határozói értékű tárgy c. fejezetben).

A határozó néha hátravetve, a főnév után áll, pl. utazás a *vonaton, A* puszta *télen,* nyaralás *a Balatonnál* stb. Ezeket a határozókat szokás jelzői értékű határozónak is nevezni, mivel ezek a határozók jelzőként (melléknévvé alakítva, olykor segédszóval) a főnév elé tehetők: *vonaton való* utazás, a *téli* puszta, a *balatoni* nyaralás stb.

A határozók tüzetesebb vizsgálata

A határozók lehetnek **vonzatok** és lehetnek **szabad határozók A vonzatok** egy részének a jelentése pontosan nem írható körül. Ezeket **aszemantikus vonzatoknak** nevezzük. A határozói vonzatok másik részének **pontosan meghatározható a jelentése.** A határozók különféle szemantikai csoportjai közül szinte minden típusú határozó lehet vonzat. A szabad határozók jelentése mindig pontosan meghatározható.

Mivel a szemantikus határozók nagy része vonzat, és szabad határozó szerepét is betöltheti, az aszemantikus vonzatok után együtt tárgyaljuk a különféle szemantikai típusokat, függetlenül attól, hogy szabad vagy kötött határozók

Az aszemantikus vonzatok

Az aszemantikus határozói vonzatok kifejezhetők a következő **ragok segítségével:** *-bal-be* (belekap *valamibe,* fogad *valamibe,* szerelmes *valakibe); -banl-ben* (gyönyörködik *valamiben,* dönt *valamiben,* határoz *valamiben); -bóll-ből* (kifogynak *a dicséretből,* enged *valamiből,* kérdez *földrajzból); -ért* (felelős *valamiért,* harcol *valamiért); -hozl-hezl-höz* (beszél *valakihez,* gratulál *valamihez,* barátságos *valakihez); -n, -onl-enl-ön* (alkudozik *valamin,* gondolkozik *valamin); -nakj-nék* (nekilát *valaminek,* készül *valaminek,* ellenáll *valaminek); -ral-re* (haragszik *valakire,* tanít *valamire,* dühös *valakire,* köteles *valamire); •róll-ről* (érdeklődik *valamiről,* meggyőz *valamiről); -tóll-től* (húzódozik *valamitől,* oltalmaz *valamitől); -valj-vel* (álmodik *valakivel,* próbálkozik *valamivel,* siet *valamivel,* összhangban van *valamivel).*

Az aszemantikus vonzatok kifejezhetők **névutós főnévvel** is: felment *valami alól,* védekezik *valami ellen,* közömbös *valakivel* vagy *valamivel szemben,* óvatos *valakivel szemben,* nyilatkozik *valaki mellett,* különbséget tesz *valakik között,* fogékony *valami iránt,* ítélkezik *valaki felett,* érdeklődik *valami felől.*

Gyakori kifejezőeszköze az aszemantikus vonzatnak bizonyos igék és melléknevek mellett a főnévi igenév, pl. *habozik elindulni, ráér sétálni, tanít zongorázni, kénytelen sietni, köteles válaszolni, nem bolond elárulni.*

A helyhatározó

A helyhatározó az alaptagban kifejezett cselekvések, történések, létezések - ritkábban dologi fogalmak - térbeli körülményeit határozza meg. Kifejezheti, hogy a cselekvés stb. hol folyik le, honnan indul ki, milyen irányba, illetőleg milyen térbeli határig terjed.

A helyhatározót ki lehet fejezni **ragos névszóval, névutós névszóval vagy határozószóval, illetve határozószói névmással.**

A helyhatározók rendszerére jellemző háromirányúság a kifejezőeszközökben is megnyilvánul. Több rag, névutó, határozószó három alakban is él a három irány megjelölésére.

A helyhatározó ragjai kifejezhetnek belső helyviszonyt *(a házban)* és külső helyviszonyt. Az utóbbiak kétfélék lehetnek: szorosabb és lazább helyviszonyt jelölők, azaz a felszíni érintkezés külviszonyát *(az asztalon)* stb., illetőleg egymás mellettiséget *(a fal mellett)* stb. kifejezők.

A helyhatározók kifejezhetők *-banl-ben; -ból/ből; -bal-be; -n, -onl-enl-ön; -róll-ről; -ral-re; -náll-nél; -tóll-től; -hozl-hezl-höz; -nakl-nek* és *-ig* ragos főnévvel: *városban* él, *a boltból* jön, *iskolába* megy, *a falon* lóg, leveszi *a polcról,* rálép *a lábára, a falnál* áll, *a kúttal* hozta el, *a kerítéshez* megy, *falnak* fordul, *az iskoláig* kísérte.

A kettős helyhatározókban az azonos helyviszony két szélső irányát képviselő rag van: *ágról ágra* száll, *a kerítéstől a házig* zöld pázsit terült el, *cseberből vederbe* jutottam.

A helyhatározókat ki lehet fejezni névutós névszóval is. A névutók egy része háromváltozatú (pl. *alatt, alól, alá; előtt, elől, elé; között, közül, közé; mellett, mellől, mellé),* más névutók kétváltozatúak *(közül, közé; szemben, szembe).* Csak egy irányt jelöl azonban a *hosszat, át, iránt, innen, keresztül, mentén, szemközt, túl.*

A helyhatározó határozószóval és határozószói névmással is kifejezhető, például: *balra, belül, elöl, fent, jobbra, kívül, lent, ide, idefelé, felfelé, lefelé; itt, ott, hol, valahol.*

Az úgynevezett **összekapcsolt helyhatározók** esetében a kifejezőeszközök kombinálódhatnak, például: *a Dunától száz lépésre, kilenc méterre innen, egy méterrel arrébb.*

Az időhatározó

Az időhatározó az alaptagban kifejezett cselekvésnek, történésnek, létezésnek - ritkábban dologi fogalomnak - időbeli körülményeit határozza meg. Az időhatározó kifejezheti a cselekvés stb. időpontját, időtartamát, időbeli kezdetét, illetőleg végpontját.

Az időhatározó kifejezhető **ragos és névutós főnévvel, határozószóval, határozószói névmással és határozói igenévvel.**

Az időhatározó ragjai a következők: *-kor (ötkor, ebédkor); -banl-ben (délben, júniusban); -n, -onl-enl-ön* (október *másodikán); -náll-nél* (csak az *ebédnél* láttam); *-ig (reggelig* megcsinálom); *-nként (naponként* meglátogattam); *-ntal-nte (reggelente* úszni jár); *-ral-re (teggelre* kitakarítok); *-róll-ről (tavalyról* maradt két hordó bor); *-tóll-től* (május *elsejétől* új törvény lép életbe); *-vall-vel* (a déli *harangszóval* megjött az ebéd is). A ragok között vannak olyanok, amelyek időtartamot, mások a cselekvés stb. időbeli kezdetét, megint mások a cselekvés stb. időbeli végpontját jelölik.

A **kettős időhatározók** egyszerre jelölik meg a cselekvés stb. időbeli kezdetét és végét, például: *egyik napról a másikra* él, *időről időre* kinéz az ablakon.

Az időhatározó kifejezhető névutós névszóval is, így a következő névutók segítségével: *alatt (az előadás alatt* elaludt); *alkalmából (a névnapja alkalmából* meglátogattam); *át (éveken át* folytak a kísérletek); *belül (negyed órán belül* találkozunk); *előtt (négy óra előtt* szeretnék hazaérni); *felé (hajnal felé* elálmosodott); *fogva* (kora *ifjúságától fogva* keményen dolgozott); *hosszat (órák hosszat* ott ácsorgott); *innen (negyvenen innen* másképp gondolkodik az ember); *keresztül (éveken keresztül* dédelgette a tervét); *kezdve (januártól kezdve* nála fogok lakni); *korában (vándorszínész korában* Megyeri … körmölgeti … a színlapot; Petőfi); *körül (éjfél körül* érkezett meg); *közben (séta közben* be-

nézett a könyvesboltba); *közé (karácsony és újév közé* esett az esküvő); *között (karácsony és újév között* szabadságra megyek); *múltán (idő múltán* elfelejted); *óta (két nap óta* nem ettem); *során (a tárgyalás során* érintették a másik ügyet is); *tájban (tizenegy tájban* találkozunk); *tájt (három tájt* benézett hozzám); *túl* (sérülése *nyolc napon túl* gyógyul); *után (a vacsora után* hazamentünk).

Egyesek szerint az időhatározó szerepét ragtalan névszó is betöltheti, mégpedig elsősorban a *nap* főnév *(egész nap* nem esett). Hasonlóan, ragtalanul lehetnek időhatározók az *éve, hete, esztendeje, hónapja, napja, órája, perce* egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakok. Mivel ezek kivételes eseteknek számítanak, s e szavak önmagukban soha nem jelölhetnek időviszonyt, csak jelzővel ellátva *(két éve, három hete),* ha ragtalan névszóknak is tartjuk őket, általában nem szoktuk jellemzőnek tartani a magyar nyelvre a ragtalan főnév határozóként való használatát

Az időhatározó kifejezhető határozószóval és határozószói névmással is: *azonnal, egykor, egyszer, éjjel, este, holnapután, manapság; akkor, mikor, bármikor;* stb.

Az időhatározó funkcióját határozói igenév is betöltheti. Ilyenkor az időhatározó kifejezhet előidejűséget és egyidejűséget is, például: *megírva a feladatot (= miután megírta* a feladatot), elment; az *iskolába menve* (= *mikor* iskolába *ment)* vett egy könyvet.

Az összekapcsolt időhatározók esetében a kifejezőeszközök kombinálódhatnak: *mához egy hétre, egy hónappal ezelőtt, tegnap este;* stb.

A számhatározó

A számhatározó sajátos alfaja az időhatározónak, s az alaptagban kifejezett cselekvésnek, történésnek gyakoriságára, időbeli ismétlésére mutat rá. Azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés hányszor, illetőleg hányadszor megy végbe.

A számhatározó kifejezhető tő- és sorszámnévhez (illetőleg az ezeknek megfelelő névmásokhoz) járuló *-szorl-szerl-ször* raggal, például: *százszor is* megkérdezte; *ennyiszer* nem szabad hibázni; *tizedszer* kérdezte. Érdekes kifejezőeszköze a számhatározónak a *-szór* + *-ra* ragos alak, amely nemcsak a cselekvés ismétlődésére utal, hanem arra is, hogy a cselekvés nagy valószínűséggel utoljára megy végbe, például: *másodszorra* sikerült. A számhatározó funkcióját betöltheti névutós névszó is: *három ízben* kerestelek; *minden esetben* ugyanazt a hibát követte el; *öt alkalommal* jártam nála.

Néha határozószóval is kifejezhető a számhatározó: *gyakran megfeledkezett a tennivalóiról; elvétve meglátogatta; néha sírt, néha nevetett, nyakra-főre dicsérte.*

A számhatározók is lehetnek összekapcsoltak, például: *naponta háromszor, napjában ötször.*

Az állapothatározó

Az állapothatározó azt fejezi ki, hogy valamilyen személy vagy dolog milyen állapotban van, milyen állapotból kerül ki, illetve milyen állapotba kerül.

Azt a személyt vagy dolgot, amelynek az állapotát a határozó megjelöli, a mondatban többféle mondatrész nevezheti meg, így az alany *(Péter betegen* fekszik), a tárgy

(Pétert betegen találtam), ritkábban a határozó *(Péterre betegen* találtam), még ritkábban a birtokos jelző *(a betegen* fekvő *Péternek* a feladatát más végzi el). Az állapothatározó azonban nem ezzel a mondatrésszel, hanem az igei állítmánnyal vagy bármely mondatrészként szereplő igenévvel mint alaptaggal alkot határozós szintagmát: *betegen fekszik, betegen találtam, betegen fekvő.*

Az alany állapotát kifejező határozót sokszor módhatározónak is fel lehet fogni. *Csak forgolódtam dühösen az ágyon.* (Kosztolányi) Ebben a mondatban a *dühösen a forgolódtam* állítmánynak alárendelt komplex állapot- és módhatározó: kifejezi az alany állapotát is (-> *én* vagyok dühös), a cselekvés módját is (-> a *forgolódás* dühös). Hasonló bővítményű szerkezetek: *szelíden alszik, unottan bolyong, nyugodtan jár-kel* stb. Általában azonban határozottan elválik a tárgy állapotát kifejező állapothatározó a módhatározótól. *Peti világosan beszélt.* Ebben a mondatban a *világosan beszélt* csak módhatározós szerkezetnek fogható fel (-> a *beszéd* világos). *Peti világosan szereti a kávét.* Itt a *világosan* bővítmény állapothatározó (-» a *kávé* világos). Ugyanígy: *Péter betegenfekszik* (—> *Péter* beteg).

Az elhatárolást megkönnyíti tehát, ha a mondat kérdéses mód-, illetve állapothatározóját átalakítjuk állítmánnyá, és megnézzük, hogy a mondat melyik szava rendelhető mellé alanyként: a *beszéd* világos, a *kávé* világos. Ha cselekvésfogalmat kifejező szó lesz az alany *(beszéd),* akkor a határozó módhatározó, ha dolog- vagy személyfogalmat kifejező szó *(kávé),* akkor állapothatározó.

Az állapothatározó megnevezheti a személy vagy dolog lelki vagy testi állapotát. Ezt a típust **belső állapothatározónak** nevezzük. Megjelölheti az állapothatározó a személytől vagy dologtól független, külső (társadalmi, időjárási, anyagi stb.) körülményeket is. Az állapothatározónak ezt a típusát **külső állapothatározónak (körülményhatározónak)** nevezzük. Kifejezheti az állapothatározó azt is, hogy a személy vagy dolog milyen funkcióban, minőségben szerepel. Ezt a típust **essivusi, praedicativusi, nuncupativusi, factivusi állapothatározónak** hívjuk.

a) A **belső állapothatározó** kifejezőeszköze lehet **határozóragos főnév** a következő ragokkal: *-ba, -be (álomba* ringat, *gyanúba* keveredik); *-banl-ben (tüdőgyulladásban* fekszik); *-bólj-ből* (ébredezik az *alvásból); -n, -anj-en (dermedten* hullanak a levelek); *-náll-nél* (a haldokló egészen *magánál* volt); *-ral-re (vénségére* koldusbotra jut, *magára* marad); *-ulj-ül (tétlenül* nézte); *-valj-vel (mérgezéssel* szállították kórházba).

Névutós főnévvel csak ritkán fejezzük ki a belső állapothatározót. A következő névutók alkalmasak erre: *kívül (eszméletén kívül* van); *között (élet és halál között* lebeg); *mellett (keménysége mellett* jószívű); *nélkül (lelkesedés nélkül* nem lehet élni).

A belső állapothatározó lehet **határozószó** és **határozószói névmás** is: ***hanyatt*** *feküdt, egyedül volt, veszteg marad, ugyanúgy marad.*

Gyakran előfordul belső állapothatározói szerepben **határozói igenév:** *állva várta, sírva üldögélt, elkeseredve kérdezte.*

Összekapcsolt belső állapothatározóként *-vall-vel, -banl-ben* és *-n, -on/-en/-ön* rágós főnevek fordulnak elő elsősorban: *sapkával a fején, fejjel lefelé* esik.

A belső állapothatározó egyik sajátos típusa a **számállapot-határozó,** az alanyban kifejezett személyek mennyiségére mutat rá. Leggyakrabban *-n, -anj-en* ragos számnévvel fejezzük ki: *tízen* jöttek, *ketten* maradtak, *sokan* kérték, de kifejezhető a *körül*

névutóval is: *százötven körül* voltunk a nézőtéren. Hasonló jelentésárnyalat kifejezhető a számnévi alapszavú *-s* képzős melléknév *-banl-ben* ragos alakjával is: *kettesben* voltunk, és lehet a *mindnyájan, mind* határozószói névmással is.

b) A **külső állapothatározó** leggyakrabban ragos vagy **névutós főnév.** A külső állapothatározó ragjai: *-banl-ben* (ült egy kicsit *a félhomályban, a fagyban* minden elpusztult); *-náll-nél* (a lámpa *fényénél* jól látta); *-vall-vel* (rossz *előjelekkel* indult a vállalkozás).

A külső állapothatározó lehet **névutós főnév** is: nagy *égzengés közepette* indult meg a zápor, *a munkám mellett* nincs időm szórakozásra, a mester *keze alatt* dolgozik, Péter *pártfogó nélkül* maradt, *őt kivéve* mindenki eljött, *az utazással kapcsolatban* több probléma is felmerült.

Az **összekapcsolt külső állapothatározó** hasonló szerkezetű, mint az összekapcsolt belső állapothatározó: a tanulok kivonultak, *élükön az osztályfőnökkel, zsebében a szerződéssel.*

c) Az **essivusi állapothatározó** elsősorban ragos főnévvel és **névutós** főnévvel fejezhető ki.

Az essivusi állapothatározó leggyakoribb ragja a *-ként (győztesként* került ki a küzdelemből, *tanárként* dolgozott, Péter szólalt fel *utolsóként); -nakl-nek* (ő szólalt fel *utolsónak).* Előfordul ilyen szerepben az *-ulj-ül* ragos főnév is (valakit *feleségül* vesz, *kárpótlásul* ad, *utódjául* ajánl). Az efféle határozók azonban általában komplex jelentésűek: célhatározói jelentésük is van. Hasonló komplex jelentésű a *-baj-be* és a *-képp(en)* ragos főnév is: egy könyvet hozott *ajándékba, példaképpen* idézte.

Az essivusi állapothatározó kifejezhető a *gyanánt* és a *helyett* **névutóval** *(apám helyett* nekem apám voltál, a mérget *orvosság gyanánt adta be). A helyett* névutós határozót helyettesítő határozónak is nevezik.

Az essivusi állapothatározó érdekes kifejezőeszköze még a *mint* viszonyszóval kapcsolt, alanyesetben álló főnév is: *mint vendég* laktam nála.

Az e csoportba tartozó állapothatározók különleges típusai a *-nakl-nek* ragos **praedicativus, nuncupativus és factivus.**

A praedicativus azt fejezi ki, hogy valakinek vagy valaminek valamilyen funkcióban létet, minőséget tulajdonítanak. Az ilyen határozó fölérendelt tagjaként a következő igék szerepelnek: *álmodik, érez, gondol, hat, hirdet, híresztel, hisz* ('vél'), *ígérkezik* (pl. jónak), *ismer, ítél, kijelent, képzel, keresztel, elkönyvel, lát(szik), minősít, mutatkozik, néz, nyilvánít, rémlik, számít, szid, szólít, talál, tart, tekint, tetszik* ('látszik'), *tetteti magát, vall, vél, vesz valaminek* (pl. *készpénznek)* stb.

A **nuncupativus** megnevezést fejez ki: *Pistának* hívnak, *szotyolának* a napraforgót nevezik.

A **factivus.** Sokszor *-nakl-nek* ragos **főnévvel** fejezzük ki, hogy valaki vagy valami valamilyen funkcióba jut. Ezt a komplex állapot-, cél- és eredményhatározót factivusnak nevezi a szakirodalom. A határozói viszonyjelentések közül hol az egyik, hol a másik kerül előtérbe az idetartozó szerkezetekben. Alaptagként többnyire a következő igék szerepelnek: *álcáz(za magát), alkalmaz, beáll, állít* (pl. tanúnak), *felcsap, befog behív, megidéz, beiratkozik, jelentkezik, képez, felkér, készül, előléptet, megy, nevel, kinevez, felöltözik, pályázik, berendez, besoroz, beszegődik, elszerződik, születik, kitanít, terem, megtesz, választ, felvesz, bevonul valaminek* stb.

Az eredethatározó

Az eredethatározó azt az állapotot, személyt, dolgot jelöli meg, amelyből vagy amelytől az alanyban, tárgyban stb. megnevezett személy vagy dolog ered, származik, létrejön.

Az állapotféle eredethatározót nem szabad összetéveszteni a módféle okhatározóval. Ez utóbbi nem az alanyban, tárgyban stb. megnevezett dologi fogalomnak, hanem az alaptagban kifejezett cselekvésfogalomnak a kiindulását jelzi. Például: a *rokonszenvből szerelem* támadhat (a *rokonszenvből* szó itt eredethatározó: az alanyban kifejezett dologi fogalomnak, a *szerelem-nek* az eredetét mutatja meg); de: *rokonszenvből támogatta* kérését (a *rokonszenvből* szó itt okhatározó: az állítmányban megnevezett cselekvésfogalomnak, a *támogatás-nak* az indítóokát adja meg).

Az eredethatározót - előzményhatározói jellegének megfelelően - többnyire ablativus ragos főnévvel vagy **melléknévvel** fejezhetjük ki.

Az eredethatározó leggyakrabban *-bóll-ből* ragos főnév (tüzet éleszt a *parázsból),* de kifejezhető még *-róll-ről (az apámról* maradt rám, híres *valamiről)* és *-tóll-től* ragos (van *valamitől)* főnévvel, névmással és határozószói névmással is: *ebből* még házasság is lehet, *innen* kerültem ki.

A partitivusi (részelő) határozó

A partitivusi (részelő) határozó rész-egész viszonyt fejez ki. A partitivus rokona az eredethatározónak. A jelentése többnyire: a rész kiválik az egészből *{a fiúk közül* ketten jöttek el), de lehet: a rész benn van az egészben (a csoportunk utolsó *az osztagban)* vagy belekerül az egészbe *(a leggyengébbek közé* tartozik).

A partitivusi határozó ragjai: *-banl-ben* (részesül *valamiben,* osztozik *valamiben); -bóll-ből* (jut *a kenyérből,* ő a legügyesebb *az osztályból).*

A partitivus jellemző **névutója** a *közül,* a *között* és a *közé: a fiatalabbak közül* kettő volt ott; *barátai között* kevés a lány; a világ *legjobbjai közé* tartozik.

Az eredményhatározó

Az eredményhatározó azt jelöli meg, hogy az alanyban, tárgyban stb. megnevezett személy vagy dolog mivé vagy milyenné válik az alaptagban kifejezett cselekvés, történés eredményeképpen; vagyis azt az új állapotot határozza meg, amelybe az említett személy vagy dolog kerül.

A eredményhatározót - véghatározói jellegének megfelelően - leggyakrabban **lativusragos főnévvel, melléknévvel,** ritkán lativusi irányú **határozószóval** fejezzük ki.

Az eredményhatározó ragjai közül legtöbbször a *-vál-vé* járul a főnévhez vagy melléknévhez *(hamuvá* ég, *csonttá* fogy, *barátságtalanná* válik). Gyakori a *-ral-re* ragos főnév vagy melléknév is eredményhatározóként *(simára* borotvál, *apróra* vág). Néha *-baj-be* ragos főnév az eredményhatározó *(romba* dől, *rímekbe* szed). A *-nakl-nek* és az

-ull-ül is lehet az eredményhatározó ragja, ilyenkor azonban cél- és állapothatározói jelentés is vegyül az eredményhatározóiba: kinevezik *professzornak,* őt választotta *barátnőjéül* (factivusi és essivusi jelentéssel).

Az eredményhatározót olykor **határozószó** fejezi ki: *{ketté* vág, *olybá* veszi).

Egyes igék (pl. *tesz, válik)* egyszerre bővíthetők eredet- és eredményhatározóval: *semmiből mindenné* teszi, *szórakozásból teherré* vált.

A társhatározó

A társhatározó megjelöli, hogy az alanyban, tárgyban stb.-ben megnevezett személy vagy dolog kinek vagy minek a társaságában - tehát miféle társas állapotban - van az alaptagban kifejezett cselekvés, történés, létezés stb. közben.

A társhatározó alakilag hasonlít az eszközhatározohoz. Csakhogy míg az eszközhatározó a cselekvés elvégzésének speciális módjára (eszközére) mutat rá, addig a társhatározó egy más mondatrészben megjelölt személy vagy dolog speciális állapotát (együttléti állapotát) fejezi ki. A társhatározó átalakítható az említett mondatrésszel mellérendelő viszonyúvá, az eszközhatározó azonban nem. Vö. „ *Toldi a jó késsel a apót fölszelte, S a cipóval a húst jóízűen nyelte"* (Arany). Az első tagmondatban eszközhatározót találunk *(a késsel,* ez a *fölszelés* eszköze), a másodikban társhatározót (Ű *cipóval,* ez *a húst* tárgyra vonatkozik értelmileg). A második tagmondat átalakítható, így: *„A húst és a cipót jóízűen nyelte."* Az első tagmondatban ilyen átalakítás nem lehetséges.

A társhatározó **ragos névszóval, névutós névszóval és határozószóval** fejezhető ki.

A társhatározó leggyakoribb ragja a *-valj-vel* (sétál *a barátjával,* alkuszik *valakivel,* szövetkezik *valakivel). A* társhatározó azonban *-banl-ben* (a tanár *társaságában* jelent meg) és *-stull-stül* ragos főnév is lehet *{családostul* jött).

A társhatározó jellemző névutója az *együtt (egyetemben)* (a *barátjával együtt* érkezett). Egyesek negatív értelmű társhatározónak tekintik a *nélkül* névutós állapothatározót: A gyerek *apja nélkül* ment színházba.

A társhatározót kifejezhetjük az *együtt* **határozószóval** is: *együtt sétálunk.*

A módhatározó

A módhatározó azt jelöli meg, hogy az alaptagban kifejezett cselekvés, történés, létezés milyen módon megy végbe. Olykor az alaptagban kifejezett tulajdonság, minőség módféle körülményeit is meghatározhatja (pl. *pöttyösen* tarka).

A módhatározó **ragos főnévvel és melléknévvel, névutós főnévvel, határozói igenévvel és határozószóval** fejezhető ki.

A módhatározó leggyakrabban ragos melléknév vagy főnév. A melléknévvel (melléknévi névmással, melléknévi igenévvel) kifejezett módhatározó ragjai: -«, *-anl-en {csúfosan* szerepel, *olcsón* vásárol); *-ull-ül {rosszul* bánik vele, *szükségtelenül* kockáztat) és *-lagl-leg {egyénileg* gazdálkodik).

Főnevekhez a legtöbb határózórag hozzákapcsolható a módhatározás kifejezésére, így a *-banl-ben {titokban* találkozik, *lépésben* halad, *fejben* számol); a *-bóll-ből {szívből* utál); a *-bal-be {telibe* talál); az *-n, -on/-en/-ön* (milyen *jogon* kérdezed?); a *-ral-re {kedvére* kisírta magát, *részletre* vásárol); a *-róll-ről {félvállról* beszél); az *-ull-ül {ebül* szerzett jószág *ebül* vész el); a *-vall-vel {kedvvel* dolgozik, *gonddal* nevel) és a hasonlító jelentésárnyalatú *-ként* (szavai *simogatásként* hatnak).

A módhatározó kifejezhető névutós főnévvel is. A módhatározó névutói: a *nélkül* (az állat *hang nélkül* kimúlt), a *szerint* (a hazai *szokás szerint, a barátom szerint* jó idő lesz), az *után* (a maga *feje után* megy), az *alatt (kéz alatt* vettem), a hasonlító funkciójú *módjára, módra (prágai módra* pácolja a sonkát); valamint a ragszerű *mód* elem is *(gombamód* szaporodnak a házak).

A módhatározó szerepét betöltheti határozói igenév *(futva érkezett, dadogva beszél),* határozószó *(röptében, örömest, sebbel-lobbal* stb.) és határozószói névmás *(így, úgy, valahogy)* is.

A modhatározót kifejezheti **kettős határozó** is: *betűről betűre* elolvas, *szóról szóra* tudja.

Az okhatározó

Az okhatározó az alaptagban megnevezett cselekvés, történés - ritkábban minőség vagy állapot - létrejöttének okát fejezi ki.

Az okhatározó ragos főnévvel, névutós főnévvel, **főnévi** és **határozói igenéwel** és - ritkábban - **határozószóval fejezhető ki.**

Az okhatározó igen gyakran ragos főnév. Ragjaiul szerepelhetnek: *-bal-be* (belefárad *a küzdelembe); -banl-ben* (elfáradt *a munkában); -bóll-ből (kényszerből* cselekszik); *-ért* (gyötrődik *valamiért); -n, -on/-en/-ön* (bánkódik *valamin,* mérgelődik *valamin); -nakl-nek* (örül *valakinek); -ral-re* (felhördül *a sértésre,* felriad *a lármára); -tóll-től* (ragyogott *a tisztaságtól,* ideges *a zajtól); -vall -vei* (a fájós *lábával* kínlódik).

Névutós főnévként jellemző névutója a *miatt* (az üzlet *betegség miatt* zárva), a *fogva (tehetségénél fogva* jutott előre), az *után* (a rácsöppent *zsír után* folt maradt), a *nyomán (az intézkedés nyomán* helyreállt a rend) és *afelől (a dolgom felől* nyugodtam elmegyek). Újabb névutók: *folytán, nyomán, következtében (a betegség következtében* romlott az állapota).

Okhatározói szerepű lehet a főnévi igenév *(fél elindulni)* és a határozói igenév is *(megijedve a kutyától* futni kezdett).

Ritkábban határozóragos névmás vagy határozószói névmás fejezi ki az okhatározót: *Miért* zúg a tömeg?; rémület fogta el *erre.*

A célhatározó

A célhatározó egyik típusában azt fejezi ki, hogy az alaptagban megnevezett cselekvés, történés, létezés milyen cél elérésére irányul, kinek vagy minek az érdekében megy végbe. Másik típusa azt határozza meg, hogy egy más mondatrészben megjelölt sze-

mély vagy dolog alkalmas-e, felhasználható-e az alaptagban megnevezett folyamatra vagy minőségi szerepre. A mondat elemzésekor az első típusra az alaptagjához kapcsolt *miért?, mi célból?, mi végett?;* a második típusra pedig az alaptagjához fűzött *mire?, mi célra?, minek?* kérdéssel kérdezünk.

A célhatározó első típusa kérdését és jellegzetes ragját tekintve hasonlít az okhatározóhoz. Mindkét határozó bizonyos magyarázatot ad a cselekvésre, történésre. Az okhatározó azonban az előzményhatározókhoz, a célhatározó pedig a véghatározók közé tartozik. Az okhatározóban megjelölt körülmény (az ok) ugyanis időben megelőzi a cselekvést; például: kitüntették a jo *eredményért* (a jó *eredmény* elérése előbb történt meg, mint a kitüntetés). A célhatározóban megnevezett körülmeny (a cél) viszont még nem áll fent a cselekvés, történés lefolyásakor, vagyis időben ez után következik; például: *küzd* a jó *eredményért* (a jó eredmény elérése csak a küzdelem után, annak sikereként következhet be). A két határozó tehát többnyire világosan elkülönül egymástól.

Mindamellett egy-két határozóban összefolyhat az ok és a cél kifejezése: Nem vagyok bolond az egészségemet tönkretenni itt *a vasútért* (Veres P.).

A célhatározónak mindkét típusa kifejezhető **ragos főnévvel, névutós főnévvel, főnévi igenévvel és határozószóval.**

A ragos főnevek közül leggyakoribb az *-ért* ragos forma: elindultam *a barátomért.* Az egyéb ragok közül -véghatározói jellegének megfelelően - főleg a lativusragok fordulhatnak elő a célhatározon, így elsősorban a *-ral-re* (meghív *vacsorára,* indul *a versenyre,* csak irodai *szolgálatra* alkalmas); ritkábban a *-hozl-hezl-höz* (összegyűjti a cukrot *a befőzéshez);* a *-bal-be (látogatóba* megy) és a *-nakl-nek* rag (ez már csak *porrongynak* jó).

A névutók közül legjellemzőbb a - ma már ritkábban használt - *végett: tanulás végett* utazott a városba, az *után (kenyér után* jár), valamint *a javára: az emberiség javára/érdekében* tevékenykedik.

Gyakran fejezi ki főnévi igenév a célhatározót: *szórakozni jöttem* ide, *foltozni való ruhanemű.*

Ritkán határozószói névmás is jelölhet célhatározót: *avégett mentem,* nem *megfelelő erre.*

A tekintethatározó

A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiségfogalmat jelölő alaptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.

A tekintethatározó kifejezhető **ragos** és **névutós főnévvel, főnévi igenéwel és határozószóval** is.

A tekintethatározó ragjai: *-banl-ben (arcban* feltűnően hasonlítottak egymáshoz, *ruházatban* versenyképes volt); *-ral-re (látszatra* gyenge, ártalmas *az egészségre);* (-« képző +) *-lagl-leg (anyagilag* jól áll, *szellemileg* friss). A *-nakl-nek* ragos melléknév alaptagjával figura etymologicát alkotva töltheti be a tekintethatározó szerepét *(jónak* jó, *szépnek* szép).

A tekintethatározó névutója lehet a *szerint {kora szerint* lánya lehetett volna), a *nézve (születésére nézve* nem idevalósi), a *képest {tudásához képest* jól felelt). A tekintethatározó névutói most vannak kialakulóban ragos főnévből. Egyesek tárgy- vagy határozóragos főnévhez járulnak, mint *tekintve, vonatkozólag, kapcsolatban {képességeit tekintve* kiváló, *a fellebbezésre vonatkozólag* v. *a fellebbezéssel kapcsolatban* még nem született döntés). Mások meg jól felismerhető birtokviszonyban állnak a főnévvel, így a *szempontjából, dolgaiban* (Meg tudtok egyezni *a telek dolgában?; a tanulás terén* nincs vele baj).

A főnévi igenév is előfordulhat tekintethatározóként, az alaptagjával figura etymologicát alkotva: *tanulni tanultam, hozzászólni sokan szóltak hozzá.*

A tekintethatározó kifejezhető határozószóval is: *általában meg vagyok vele elégedve, külsőleg megfelelő, lényegében jó.*

A fok- és mértékhatározó

A fok- és mértékhatározó az alaptagban kifejezett cselekvés-, történés-, minőség-, mennyiség- vagy körülményfogalomnak az erősségét, intenzitását, fokát, mértékét határozza meg. Ha ezt a határozó általánosságban nevezi meg, akkor inkább fokhatározóról, ha pedig pontosan, számszerűen, akkor inkább mértékhatározóról beszélünk. A két jelentésárnyalat között azonban számos az átmenet, nehéz is elkülöníteni egymástól, ezért együttesen tárgyaljuk őket.

A fok- és mértékhatározó **ragos főnévvel** és **melléknévvel,** ritkán **névutós főnévvel,** ezenkívül határozószóval fejezhető ki.

A fok- és mértékhatározó leggyakoribb ragjai a következők: *-banl-ben* (jelentős *mértékben* növekedett a termelés); *-ig {bőrig* ázik, *porig* ég); *-lagl-leg {végleg* megoldotta); *-n, -anl-en {mérsékelten* kellemes, *életbevágóan* fontos); *-ral-re {percre* pontos, *araszнyira* befagy); *-szorl-szerl-ször {százszor* könnyebb); *-ull-ül {hallatlanul* érdekes, *komiszul* nehéz); *-vall-vel* (egész *fazékkal* hozott, három *góllal* győzött, *valamivel* jobb).

A fok- és mértekhatározó szerepét ritkán betölheti névutós főnév: *átlagon felül teljesített,* határozói igenév: *kérve kérte,* valamint határozószó és határozószói névmás is: *felibe-harmadába végezte el, ennyire félsz?*

Vannak kettős fokhatározók is, például: *szóról szóra* egyezik, *tetőtől talpig* megfürdette.

A fokhatározó is lehet összekapcsolt határozó, például *egészen a száguldásig, sokkal kevésbé.*

Az eszközhatározó

Az eszközhatározó azt fejezi ki, hogy az alaptagban megnevezett cselekvés, történés, állapotváltozás stb. milyen eszközzel megy végbe, kinek vagy minek a segítségével valósul meg.

Az eszközhatározó **ragos** vagy **névutós főnévvel vagy melléknévvel** s - ritkábban - **határozószóval** fejezhető ki.

Az eszközhatározó leggyakrabban *-vall-vel* ragos főnév *{borral* kínál). Ritkábban előfordulnak a következő ragok is: *-ért* (a radírt elcserélem egy *tollért, két forintért* vette); *-n, -onl-enl-ön {kukoricán* hizlal, *fuvolán* játszik); *-tóll-től {Pistától* üzentem édesanyámnak); *-banl-ben {vödörben* hozza a vizet); *-bóll-ből* (a maga *erejéből* végzi a munkát).

Az eszközhatározó szerepét betöltheti névutós főnév is: a gyakori *látogatások által* erősödik a kapcsolat; *a barátom révén* ismerkedtem meg vele, *pletyka útján* jutott a fülébe a dolog.

Az eszközhatározó néha határozószói névmás is lehet: *ezáltal* könnyebb lett az élete.

Az eszközhatározóval rokon mondatrész az eszközlő határozó. Az eszközlő határozó lehet a műveltető ige fakultatív vonzata, például: *Kimosatja a ruhát a feleségével, megjavíttatja a rádiót a szerelővel,* de lehet passzív jelentésű igék, igenevek vonzata is, például: *A levél a küldött által olvastatott fel; A takarítók által végzett munkával elégedettek voltunk.* Az eszközlő határozó a cselekvőt (cselekvéshordozót) nevezi meg. Az eszközlő határozó *-vall-vel* ragos vagy *által* névutós főnév, illetőleg főnévi névmás.

Az eszközlő határozó szemantikailag és szintaktikailag is jól elkülöníthető az eszközhatározótól. Vö. *Szivaccsal* törülteti le az üveget (eszközhatározó) és *A barátjával* törülteti le az üveget (eszközlő határozó). Míg a műveltető ige -> cselekvő ige átalakításban az eszközlő határozó alannyá alakul (lásd fent), addig az eszközhatározó szerepe nem változik: *bútorokkal* torlaszoltatja el a bejáratot —> *bútorokkal* torlaszolja el a bejáratot; *lúggal* fehérítteti a ruhát —> *lúggal* fehéríti a ruhát.

A részeshatározó

A részeshatározó azt fejezi ki, hogy az alaptagban megnevezett cselekvés, történés - ritkábban dolog vagy minőség - kinek vagy minek a részére (javára, kárára) megy végbe, szolgál.

A részeshatározót ragos és névutós főnévvel lehet kifejezni.

A részeshatározót leggyakrabban a *-nakl-nek* raggal fejezzük ki (ajánl *valakinek* valamit, hasznos *valakinek,* van *valakinek,* nincs *nekem* barátom), de ki lehet fejezni *-ral-re* ragos főnévvel is (két *személyre* terítettek, áldás *valamire).*

A -nak/-nek ragos részeshatározó különleges funkciójú is lehet. így kifejezheti egy főnévi igenévben megjelölt cselekvésnek úgynevezett logikai alanyát a *kell, lehet, szükséges* stb. állítmány mellett: *neked* el kell menned, *mindenkinek* szükséges tanulni.

Nyelvünkben a *van, nincs, sincs* mellett *-nakl-nek* ragos részeshatározóval fejezzük ki a birtokost. A *nekem van (nincs)* szerkezet jelentése: 'számomra van (nincs); hozzam tartozik (nem tartozik)'. - Ha a létige nem birtoklást, hanem létezést fejez ki, akkor a *-nak/-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző. *Kovácséknak a nyaralója Agárdon van.* Ebben a mondatban a *Kovácséknak* birtokos jelzője *a nyaralója* alanynak; a mondattal azt fejezzük ki, hogy az a bizonyos nyaraló Agárdon található. *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk.* Ez a mondat azt fejezi ki, hogy az agárdi nyaraló Kovácsékhoz „tartozik"; itt tehát a *Kovácséknak* a *van* állítmánynak részeshatározója.

A részeshatározó és a birtokos jelző sokszor érintkezik egymással. Az ilyen szerkezetek laza birtokviszonyú tagját birtokos részeshatározónak nevezhetjük. *Pistának drága az ideje.* (E mondat *Pistának* szavát magyarázták a *drága* állítmány részeshatározójának és *az ideje* alany birtokos jelzőjének is.) A kérdésről lásd még A birtokos jelző c. fejezetben is.

A reszeshatarozo névutói *-ra, -re* ragos főnevekből alakultak: szép ruhát csináltatok *anyám számára, Péter részére* félretettünk két jegyet, *2:1 az OSC javára.*

A részeshatározó kifejezhető határozószói névmással is: *erre tettünk félre két jegyet.*

A hasonlító határozó

A hasonlító határozó az alaptagjául szolgáló középfokú melléknév, számnév, határozószó mellett azt a személyt, dolgot, minőséget, mennyiséget jelöli meg, akihez vagy amihez történik a hasonlítás.

A hasonlító határozót **ragos főnévvel** vagy **melléknévvel** (s ennek megfelelő határozószói névmással) fejezzük ki. Jellemző ragja a *-náll-nél:* néha korábban kelt a *barátjánál.*

A hasonlító határozó kifejezhető *mint* viszonyszóval és alanyesetű főnévvel: *ez édesebb,* ***mint a méz.***

Szakirodalom

S. Hámori Antónia: Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek, [n: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 329-425.

S. Hámori Antónia: Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* **II/2.** Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 426-73.

Károly Sándor: A melléknévi csoport. *ÁNyT.* VI. 1969.159-227.

Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 299-527

H. Molnár Ilona: Módosítószók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. 1968.

R. Hutás Magdolna: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk). *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 247-63.

R. Hutás Magdolna- Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 318-28.

Rácz Endre: A határozók. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 285-335.

Racz Endre-Szemere Gyula: *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

A jelző és az értelmező

A jelző

1. A jelző fogalma, funkciója

A jelző tipikusan főnévi alaptag bővítménye, általában **szabad bővítmény.** Megjelölheti az alaptagban, a jelzett szóban kifejezett fogalomnak valamilyen tulajdonságát (minőséget, mennyiségét), birtokosát.

A jelző szorosan szerkesztett, kötött helyű mondatrész, szabályosan általában megelőzi jelzett szavát, a főnevet. A jelző szoros kapcsolatban van jelzett szavával, elválaszthatatlan tőle, a jelző léte a szintagmához van kötve, csak szószerkezetben él. A jelzőnek nincs olyan mozgási lehetősége, mint a többi mondatrésznek, ezért nem is azonos értékű velük. Míg a többi mondatrész - jellegzetes morfológiai jegyet hordozva - önmagában, hiányos mondatban, alaptagja nélkül is megmarad alanynak, tárgynak és határozónak, addig a jelző a jelzett szó nélkül megszűnik jelző lenni. A jelzői szerepű szónak - ha elmarad mellőle a jelzett szó - megváltozik a mondatrészértéke, illetőleg az „eltűnt" alaptagjáéval lesz azonos, vagyis átveszi a jelzett szó mondatrészszerepét, alaktani jellemzőit és szófaji értékét is, például: *Fekete táskát vettél? Feketét. Tényleg a legjobb csapatok kerültek* ***a*** *döntőbe? Igen,* ***a*** *legjobbak.* Példáinkban az eredetileg jelzőként szereplő *fekete* szó jelzett szavát „elveszítve" tárggyá, a *legjobb* pedig alannyá „változott".

A jelző tehát abszolút függő helyzetű mondatrész, nem azonos rangú a többi bővítménnyel. A jelző akkor is szerkezettag, ha közvetlenül az állítmanyt bővíti (vö. A szintagmák, Az állítmány). Jelzővé valójában egy korábbi mondatnak az állítmánya válik, ha a mondat szintje alá kerül: *A fiú* ***értelmes-****Az* ***értelmes*** *fiú jól felel.* (Természetesen nem minden konkrét jelzői egyed vezethető vissza állítmányra, például *tizenöt ház - *a ház tizenöt, a szomszéd fiú - *a fiú szomszéd;* de a jelzői pozíció az állítmányi pozícióból származik.) Ennek megfelelően a jelző is - hasonlóan az állítmányhoz - minősít, besorol, tulajdonít, illetve azonosít.

A jelző kerülhet a jelzett szó mögé is (lazán, hátravetve), ilyenkor utólag értelmezi az alaptagban megjelöltet minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével (a birtokos jelző - ragjának köszönhetően - a jelzett szó mögé kerülve is megmaradhat birtokos jelzőnek). A hátravetett jelzőt azonban már értelmezőnek nevezzük. Az **értelmező** tehát olyan hozzátoldott mondatrész, mely utólag értelmezi - mintegy külön állításként - az alaptagban megjelöltet. Az értelmező valójában félúton van a jelző és az állítmány között, nem olyan szoros szerkezettag, mint a jelző.

A jelző **kötött bővítményként** is megjelenhet bizonyos jelentéstípusú főnevek mellett. így például vonzat a mennyiségjelző a mértékjelölő főnevek mellett: *két kiló*

(kenyér), egy csapat (madár), a birtokos jelző a viszonyjelölő és a helyzetjelölő főnevek mellett: *Jóskának az öccse, a fia; az osztály színe-java; az asztal közepe, szele.*

A jelzős szerkezet alaptagja főnévből képzett más szófajú szó, például melléknév is lehet, s ilyenkor a képzett melléknév megtartja az eredeti főnév jelzői bővítményét (ez akkor fordul elő, ha több jelző esetén az előbb álló az utána következő másik jelzőhöz mint alaptaghoz tartozik). Ez az örökölt jelző már nemcsak szabad bővítményként, hanem vonzatként is megjelenhet a képzett melléknév mellett, például *fekete nyakkendős (férfi), **barna** kalapos (nő)* - szabad jelzői bővítmények; de: *lapos tetős (haz), lerágott körmű (gyerek), apró szemű (szdva), magas termetű (férfi)* - kötelező jelzői vonzatok.

2. A jelzők fajtái

A jelzőknek többféle felosztásuk ismeretes. Az említett jelzői funkcióknak megfelelően, valamint alaki és szintaktikai szempontokat is figyelembe véve - a korábbi rendszerezésektől részben eltérően - a következő felosztás ajánlható: 1. minősítő (minősítést kifejező) jelzők: minőségjelző, mennyiségjelző; 2. mutató névmási kijelölő jelző; 3. birtokos jelző.

Az értelmező a jelzőkhöz hasonló csoportokra oszlik, de sokkal gyakoribb a kijelölő jelzőéhez hasonló szerepű azonosító értelmező.

3. A minősítő[1] jelző

3.1. A minősítő jelző fogalma. A minősítő jelző a jelzett szó minőségi, mennyiségi tulajdonságát jelöli. Mindig kötelezően a jelzett szó előtt áll, és morfológiailag jelöletlenül kerül alaptagja, fölérendeltje elé.

3.2. **Fajtái a** minőség- és **a** mennyiségjelző. Annak alapján, hogy a minősítő jelző minőségi *(szép lány, ügyes csapat)* vagy mennyiségi tulajdonságot *(három könyv, egy hordó bor)* jelöl, beszélhetünk minőségjelzőről, illetve mennyiségjelzőről. Minőség és mennyiség szemantikailag rokonok, közöttük sokszor nem vonható meg élesen a határ, kifejezésükre elsősorban a melléknév és a melléknévi szófaji osztályba besorolható (mert ugyancsak járulékos fogalmat kifejező) számnév alkalmas.

Nyelvtanaink korábban külön csoportba osztották a minőség- és a mennyiségjelzőt (sőt korábbi elnevezéssel a tulajdonságjelzőt és a számjelzőt), elsősorban talán annak alapján, hogy az előbbit melléknév, az utóbbit számnév szokta kifejezni. Ez azonban nem teljesen helytálló, hiszen például a sorszámnévi jelző egyáltalán nem számot jelöl (voltaképpen nem is számnév, hanem melléknév), hanem sorrendiséget, idő-

[1] Korábbi nyelvtanaink a minősítő jelző terminust a minőségjelzők egyik típusára alkalmazták, mégpedig arra, amelyik egy ismertetőjegy hozzáadásával gazdagítja a jelzett szó jelentéstartalmát, például *meleg nyár, izgalmas regény, barna lány*. Minősítést azonban - véleményünk szerint - nemcsak a minőségjelző fejezhet ki, hanem a mennyiségjelző is, hiszen a mennyiségi tulajdonság megnevezése ugyancsak tekinthető minősítésnek, mégpedig mennyiségi szempontból való minősítésnek. Ennek megfelelően a minősítő elnevezést ebben a tág értelemben használjuk fejezetünkben.

vagy térbeli helyzetet, ez tehát nem mennyiségjelző, nem is minőségjelző, hanem valójában helyzetjelölő jelző *(az első ház, a harmadik utca* - kérdésük: *melyik háziutca?,* nem pedig *hány ház?, mennyi utca?).* A helyzetjelölő jelző (melyet többek között nem névmási kijelölő jelzőnek is hívhatunk) melléknévvel, névmással is kifejezhető *(a budapesti polgármester, valamelyik könyv).* Az *egy csapat gyerek, egy szál kolbász* szerkezetben nem szerepel a hagyományos értelemben vett számnév, mégis mennyiségjelzős szerkezetek, hiszen a *hány/mennyi gyerek/kolbász?* kérdésre felelnek.

A minőség- és a mennyiségjelző a mondatelemzésben természetesen továbbra is megkülönböztethető egymástól. Elkülönítő megnevezésüknek logikai és szemantikai jelentősége van, de alaptagjuk szempontjából is van közöttük grammatikai különbség. A mennyiségjelzőt ugyanis csak egyes számban álló névszó követheti, a minőségjelző mellett azonban nincs a számbeliségre vonatkozóan semmiféle megszorítás.

A minőségjelző, mennyiségjelző egy ismertetőjegy hozzáadásával, egy tulajdonság kiemelésével, esetleg rámutatásszerűen (pl. *finom vacsora, magas fiú, ilyen eset, három könyv)* gazdagítja a jelzett szó jelentéstartalmát. Ezzel leszűkítheti a jelzett szó jelentéskörét, vagy kiemelheti egy tulajdonságát

A minőségjelző lehet egyedítő (kijelölő) használatú, ekkor kijelölő jelzőnek is nevezhetjük. Ilyenkor a jelző a jelzett szó jelentéskörét csupán egyetlen egyedre korlátozza *(a hivatali főnök, Pista bátyám).*

A kijelölő jelző kifejezhető mutató névmással is (pl. *ez a fiú, az a lány),* ez a típus természetesen kapcsolatban van jelentéstartalmát és funkcióját tekintve a melléknévi, főnévi szófajú kijelölő jelzővel. Nyelvtanaink egy csoportban is szokták megemlíteni őket. Grammatikai szempontból azonban a mutató névmási kijelölő jelző a többitől egészen eltérő, sajátos módon viselkedik, ezért fejezetünkben külön típusként szólunk róla.

A minősítő jelző kérdése mindig a fölérendelt taggal együtt használt melléknévi (vagy számnévi) kérdő névmás: *milyen?, mekkora?, melyik?, hányadik?, hány?, mennyi?.*

3.3. A minősítő jelző szófaja és alakja

3.3.1. A minősítő jelző szófaja elsősorban melléknév (számnév) vagy ilyen jellegű szófajta.

a) Melléknév (ill. számnév): *ügyes gyerek, csodálatos érzés, piros pipacs, rengeteg feladat, egy maréknyi mogyoró, ötödik sor, három kislány;*

b) melléknévi igenév, igei igenév: *lehulló levél, összetörött pohár, megtanulandó vers; az IBUSZ szervezte utazás;*

c) névutó-mellékneves szerkezet: *a ház melletti diófa;*

d) melléknévi (vagy számnévi) névmás: *ilyen kérdés, valamelyik könyv, bármelyik pillanat, akárhányadik sor, annyi munka;*

e) más, aktuálisan melléknévi értékű kifejezés: *teddide-teddoda legény, össze-vissza élet.*

A főnévből képzett melléknévi jelzők egy része, például az *-ú/-ű, -júl-jű,* az -s képzősök, valamint az igei igenévi jelzők (elsősorban a 3. személyűek) mindig kötelező bővítményükkel, vonzatukkal együtt jelennek meg: *lerágott körmű gyerek, lapos tetős ház; a miniszterelnök vezette küldöttség, az esőzések okozta károk.* (Az első két esetben a képzés alapjául szolgáló főnév bővítményét kívánja meg az említett képzővel ellátott képzett melléknév, az utóbbiakban pedig az egyes szám harmadik személyű igenévi személyrag teszi kötelezővé az alárendelt alany megjelenését.)

A minősítő jelző lehet főnév vagy főnévi értékű szó is.

a) A köznevek közül elsősorban a nemet, kort, állapotot, helyzetet, foglalkozást stb. jelölők fordulhatnak elő ebben a szerepben, például: *férfi vendég, szomszéd kislány, tanár úr, egy csapat lány.*

b) A tulajdonnév rendszerint kijelölő jelző: *Pista bátyám, a* ***Duna*** *folyó.*

3.3.2. A minősítő jelzőnek semmiféle alaki jelölője nincs, sőt magát a minősítő jelzős viszonyt is csak a szerkezet kizárólagos szórendi szabálya, helyzete jelöli. A jelző mindig megelőzi a jelzett szót, s alakilag nem egyezik meg fölérendeltjével, azaz nem veszi föl annak ragját és jelét: *piros virágot, művelt emberek, száz lépésre, sok pénzt.* Ebből a szempontból a minőségjelző és a mennyiségjelző teljesen azonosan viselkednek. A különbség közöttük grammatikai szempontból - mint már említettük - az alaptagjuk felől ragadható meg, a mennyiségjelző után a jelzett szó tipikusan csak egyes számban állhat *(öt gyerek, sok kérdés),* a minőségjelzőre nézve azonban nincs ilyenfajta megkötés. A jelző és alaptagja között rendszerint nem áll más szó (a jelző erős kiemelése esetén azonban a határozatlan névelő a minőségjelző és a jelzett szó közé kerülhet: *gyönyörű egy állat ez a kutya).*

3.4. A minősítő jelző szerkezeti felépítése

3.4.1. A minősítő jelzőt kifejezheti egyszerű (értsd egyetlen) szó *(sárga rózsa, kevés ember)* - ezt lehet egyszerű **jelzőnek** is nevezni - vagy **morfológiai természetű szókapcsolat,** például **névutó-mellékneves** szerkezet: *az asztal* ***alatti*** *hely.*

Ugyancsak a morfológiai természetű szerkezetekhez sorolhatók azok a szorosan összetartozó szókapcsolatok, amelyeket a szakirodalom az összetett jelző elnevezéssel illet: *a tömegtől való félelem, a szülőkhöz való ragaszkodás, a barátokkal való* beszélgetés. Ezek a *„való"-s* szerkezetek a főnévi alaptagok hátravatett (jelzői értékű) határozójának jelzővé alakításakor jönnek létre, s valójában az alaptagul szolgáló (igéből) képzett főnév igei alapszavának a bővítményei *(félelem a tömegtől <—fél a tömegtől, ragaszkodás a szülőkhöz <- ragaszkodik a szülőkhöz, beszélgetés a barátokkal <- beszélget a barátokkal).* Ezek a szerkezetek csak részben hasonlítanak a korábban összetett mondatrészeknek hívott szókapcsolatokra. Abban mindenképpen megegyeznek velük, hogy akárcsak az összetett állítmanynal *(tanár vagyok),* összetett alanynál *(jó dolog tanár lenni),* összetett tárgynál *(szeretnék tanár lenni),* összetett határozónál *(igyekszem jó tanár lenni,* illetőleg: *tanáriévén iskolában dolgozom),* ezekben a szerkezetekben is egy névszó és egy segédszó kapcsolata figyelhető meg, a segédszó a névszót egy eredeti megjelenési formájától eltérő, attól alapvetően idegen mondatrészi szerep betöltésére teszi alkalmassá, azaz az összetett jelző esetében a ragos névszót a jelzői szerep betöltésere. A segédszó a ragos névszóból mintegy melléknevet hoz létre, azaz a ragos névszót „melléknevesíti". Lényeges eltérés azonban a fenti szerkezetek és a korábbiakban összetett mondatrészeknek nevezett szókapcsolatok között az, hogy az összetett alany, tárgy és határozó szabályosan ragtalan névszó és segédigencv kapcsolatából állt (a fenti szerkezetben pedig ragos névszó van), s az összetett mondatrész elnevezést éppen onnan kapták, hogy összetett allitmánnyá alakíthatók át, segédigenevük az összetett állítmány segédigéjének igenévi formája. Ez az átalakítási lehetőség (összetett állítmánnyá) azonban a fenti összetett jelzőkre nem érvényes.

Vannak azonban olyan jelzős szerkezetek is, amelyek megfelelnek a többi összetett mondatrésznek, és át is alakíthatók összetett állítmánnyá, ezekről azonban szórványos előfordulásuk miatt a szakirodalomban kevésbé tesznek említést: *az idén már harmincéves is elmúló barátom, a jövőre is még óvodás maradó kisgyerek,* valamint *itt az ideje első lenni* (az első ket példában összetett minőségjelző, a harmadikban birtokos jelző szerepel).

Nem tekinthetjük semmi esetre sem összetett jelzőnek, csak szerkezetesnek az olyan típusú *„való"-s* és *„lévő"-s* szókapcsolatokat, amelyekben a határozó a *való, lévő* bővítményeként jelenik meg. Ezekben ugyanis nem viszonyszó, hanem valódi igenév szerepel: *a vasból való (kés), a Mecsekből való (sétabot), az utcán lévő (villanyoszlop), az asztalon lévő (könyv), a válófélben lévő (házastársak). Pa.* említett szerkezetek ugyanis átalakíthatók igei szintagmákká, amelyekben a határozó az ige bővítménye: *a kés vasból van, a sétabot a Mecsekből van, a villanyoszlop az utcán van, a könyv az asztalon van, a házastársak válófélben vannak.*

3.4.2. A jelzők lehetnek halmozottak, ezek egymással mellérendelő viszonyban vannak: *magas, szőke férfi; öt vagy hat éve; az asztal és a szék alatti hely; az asztal alatti és melletti hely* (a névutó-mellékneves szerkezet bármely tagja halmozható).

3.4.3. De lehet a jelző szerkezetes is, ha további alárendelő szintagmára felbontható: *a Mecsekből való sétabot;* illetve többszörös jelző is, ha a minőségjelzők szerkezetláncban kapcsolódnak alaptagjukhoz (ez leginkább akkor szokott előfordulni, ha a jelző alaptagjául szolgáló melléknév főnévből képzett szó): *barna kalapos hölgy,* itt a *barna* eredetileg a *kalap* jelzője: *(barna kalap)os hölgy.* Mennyiségjelzők is lehetnek többszörösek, például a mértéknévi mennyiségjelző újabb mennyiségjelzővel bővül: *három liter tej.*

Több jelző esetén a legelöl álló jelző vonatkozhat az utána következő egész jelzős szerkezetre is. Több minőségjelző esetén például: *egy csendes (vidéki ház).*

Ha a jelzett szónak mennyiség- és minőségjelzője is van, általában a mennyiségjelző áll előbb: *három fehér ház.* A mértéknéwel kifejezett mennyiségjelzőt azonban megelőzi a minőségjelző (mert annak a bővítménye): *nagy halom könyv.* Ábrázolva:

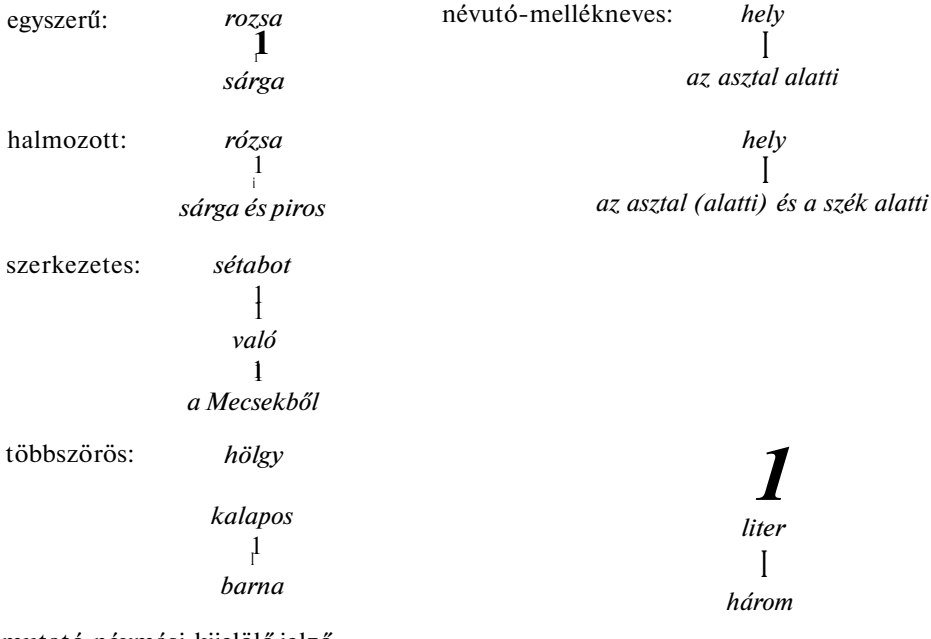

4. A mutató névmási kijelölő jelző

A főnévi *ez, az (ugyanez, ugyanaz)* mutató névmás gyakran fordul elő jelzőként *(ez a fiú, az a lány),* utaló értékét vagy a beszédhelyzet, vagy a szövegkörnyezet tölti fel (deiktikusan vagy forikusan) aktuális jelentéstartalommal, szerepe mindig a kijelölő funkcióra korlátozódik, kérdezni a *melyik?* névmással lehet rá.

Nyelvtanaink ezt a jelzőtípust együtt szokták tárgyalni a főnévi, melléknévi szófajú kijelölő jelzővel, s nem is alaptalanul, hiszen ez a jelző is egyedítő, korlátozó használatú. Eltérően azonban a többi kijelölő értelmű jelzőtől ez a típus nem egy ismertetőjegyet nevez meg, hanem többnyire egyszerű rámutatással, utalással szűkíti le a jelzett szó jelentéskoret. Grammatikai szempontból pedig a korábban említett jelzőtől egészen eltérő módon jelenik meg a mondatban.

Alaktani viselkedése alapján mindenképpen indokoltnak látszik elválasztani az előző, a minősítő jelzők csoportjától (és a nem névmási kijelölő jelzőtől), hiszen az *ez, az* mutató névmási kijelölő jelző grammatikai szempontból egészen máshogyan jellemezhető. Mindig egyeztetve van jelzett szavával, azaz fel kell tüntetnünk rajta az alaptag ragjait, névutóját, de a többes számjelét és a birtokjelet is: *ebben a pillanatban; az előtt a ház előtt; azok a gyerekek; ezé a kislányé.* Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a jelző és a jelzett szó között ebben a szerkezettípusban mindig megtalálható a határozott névelő.

A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetekben az egyeztetés azzal magyarázható, hogy ezek a szókapcsolatok értelmezős szerkezetből keletkeztek hangsúlyeltolódással: *ezt, a házat —> ezt a házat.*

Annál is inkább indokolt ennek a jelzőtípusnak az elkülönítése a korábbi csoportoktól, mivel a távolra mutató főnévi mutató névmás fontos szerepet tölt be az alárendelő összetett mondatok tagmondatainak az összekapcsolásában, hiszen gyakran van jelen utalószóként a főmondatban. Ezért lényeges annak a tudatosítása, hogy a raggal vagy jellel ellátott mutató névmás nemcsak alanyi, állítmányi, tárgyi, illetőleg határozói mondatrészszerepeket tölthet be a főmondatban, de jelzőként is állhat, s így a jelzői alárendelés jelölésére is alkalmas (pl. *Az a könyv kell nekem is, amelyik nálad van; Azé a gyereké sikerült a legjobban, aki a legtöbbet tanult; Azt a lányt hívod meg, amelyiket akarod; Arról a regényről beszélj, amelyik neked a legjobban tetszett!; Annak a fiúnak a kutyája veszett el, aki tegnap nálunk járt;* stb.).

5. A birtokos jelző (és egyéb birtokos szerkezetek)

5.1. A birtokos jelző fogalma. A birtokos jelzős szerkezet a grammatikai birtokviszony formájában az összetartozás legkülönfélébb fajtáit fejezheti ki. Ez lehet tulajdonosi viszony *(a lány babája),* rész-egész viszony *(a könyv fele, a kert eleje),* társadalmi, családi összetartozás *(Dózsa népe, a gyerek anyja)* vagy másfajta hozzátartozás is *(a mű szerzője* - alkotó-alkotás viszony, *a munka öröme* - ok-okozati viszony, *a szülők szeretete (gyermeküket iránt)* - genitivus subjectivus, *a szülők szeretete (a gyerekek részéről)* - genitivus objectivus, *Budapest lakosai* - a hely és az ott lakók közötti viszony, *Budapest városa* - sajátos azonosító viszony stb.).

A birtokos jelzős szerkezet (vagy a szűkebb értelemben vett birtokos szerkezet) alaptagját birtokszónak (birtoknak), bővítményét birtokosszónak (birtokosnak) is nevezhetjük; a birtokos jelzőre a személyjeles birtokszó elé kitett *kinek (a valamije)?, minek (a valamije)?* kérdéssel kérdezünk.

5.2. A birtokos jelző szófaja. A birtokos jelző szófaja mindig főnév, főnévi jellegű vagy főnévi értékű szó.

a) főnév: *a fiú könyve;*

b) főnévi névmás: *a te dolgod, egymás példája;*

c) főnévi igenév: *itt az ideje befejezni;*

d) bármely más, aktuálisan főnévi értékű szó, azaz grammatikai főnév: *a szép fogalma, a hogyan kérdése, mennyinek a fele.*

A birtokos szerkezetnek az alaptagja is természetesen mindig főnév (vagy főnévi értékű: *a szeme kékje),* a birtokviszony csakis szubsztancia jelentésű szavak, tárgyak, dolgok, fogalmak között lehetséges viszony.

5.3. A birtokos jelzős szerkezet alaki kérdései. Szószerkezeti szinten a birtokviszony a magyarban mindig jelölt viszony. De érdekes módon a birtokos jelzős szerkezetben kötelezően jelen lévő morféma nem a birtokos jelzőn lévő viszonyjelölő rag, hanem a birtokos személyjel, amely a jelzett szón, azaz a birtokon jelenik meg, és funkciója szerint egyeztet a birtokos számához és személyéhez. A birtokos jelzős szerkezetben a viszonyítás tehát *-nak/-nek* raggal vagy ragtalanul (0 raggal) is történhet. A főnév ragos alakja a dativusi alak, a ragtalan a nominativusi (vö. A főnév, Főnévhez járuló ragok, főnévi esetragok). Az esetrag elmaradásának lehetőségét éppen az teremtette meg, hogy a birtokos jelzős viszony jelölésében az egyeztető morféma, a birtokos személyjel mindig jelen van, s ezért a birtokos jelző lehet ragos és ragtalan is. Ez utóbbi csak akkor, ha a jelző megelőzi a jelzett szót *(a fiúnak a könyve ~ a fiú könyve).* A birtokos jelző ragja, a *-nakl-nek* azonban mindig meg kell hogy jelenjen a jelzőn, ha a jelző a jelzett szó mögé kerül *(a könyve a fiúnak).*

A birtokos személyjel önmagában, a birtokos kitétele nélkül is képes jelölni a birtokviszonyt, elsősorban 1. és 2. személyű birtokos esetén *{könyvem, könyved* - a birtokos jelzőt csak akkor kell kitenni, ha a birtokost vagy magát a birtoklást különösebben hangsúlyozni akarjuk). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón azonban a személyjeles főnév kötelező kiegészülésigényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következően kötelező vonzatként jelenik meg. Az egyes szám harmadik személyű személyjel ugyanis heterogén, egyes és többes számú és ezen belül bármilyen birtokosra is utalhat, ezért szükséges mellette az aktuális birtokos megjelölése a birtokos jelző segítségével. Többes szám harmadik személyű birtokos esetén nincs is teljes (számbeli) egyezés a birtokos és a birtok között: *a fiúk könyve, az ő könyvük.* (Ugyancsak nincs egyeztetés - de ez már a személybeli egyeztetésre is kiterjed - akkor, ha a birtokos jelző szerepét a *maga* névmás tölti be: *a magam könyve, a magad könyve* stb.)

5.3.1. Az elöl álló birtokos jelző általában *-nakl-nek* ragos a következő esetekben:

a) a birtokszónak névelője van: *Ellenőriztem a fiamnak a leckéjét;*

b) a birtokszó szerkezetes, azaz bővítményei vannak (amelyek megelőzik): *Az írónak több mint három műve is megjelent a múlt évben;*

c) a birtokos jelző alkalmilag főnevesült melléknév (számnév), melléknévi (számnévi) névmás, melléknévi igenév: *Az ilyennek a szava nem ér semmit; Nem felelhetünk néhánynak a hibájáért;*

d) a birtokos jelzőnek vagy a birtokszónak mutató névmási kijelölő jelzője van: *ennek az írónak a művei; az írónak ezeket a műveit;*

e) a birtokos jelző főnévi mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános névmás (vagy ilyen névmási jelzővel bővített névszó): *Nem volt annak az arca piros; Kinek a feladata lesz?;*

f) a birtokos jelzőnek értelmezője van: Elveszett *Gergőnek, a fiamnak a tolltartója;*

g) láncolatos birtokviszony esetén (ilyenkor az utolsó birtokos jelzőn kell a ragot kitenni): *A kert virágainak az illata; A szomszéd háza tetejének a cserepei.*

5.3.2. A *-nakl-nek* ragos birtokos szó lazább kapcsolatba is kerülhet birtokszavával az alábbi esetekben:

a) például akkor, ha a birtokszó külön főhangsúlyt kap, fókuszként emeljük ki (szemben a hangsúlytalan birtokos szóval): *A lányoknak a 'születésnapjuk volt tegnap, nem a névnapjuk;*

b) ha a birtokos és a birtok közé egyéb mondatrészek, például az állítmány ékelődik be: *Barátom knak ellopták az autójukat;*

c) Ha a birtokos és a birtokszó közé másféle, a mondatszerkezet szempontjából szervetlen elemek (módosítószó, partikula, tagadószó) ékelődnek be: *A barátnőméknek feltehetőleg a fiuk volt itt; A barátnőméknek nem volt itt a fiuk.*

A fenti esetekben a birtokos és a birtokszó bár kapcsolatban vannak egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, viszonyuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. Erre utal az a tény is, hogy az idézett mondatokban a többes szám 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (bár a mai beszélt nyelvben ez időnként elmarad), pedig a birtokos jelzős szerkezetben ilyenkor soha nincs számbeli egyeztetés *(a lányoknak a születésnapja, barátoméknak az autója, barátnőméknek a fia).* A *-nakl-nek* ragos birtokosra - mely ragtalanul ezekben az esetekben sohasem fordulhat elő - az állítmány, az ige segítségével kérdezhetünk, s nem a birtokszóval: *Kiknek volt (a születésnapjuk, s nem a névnapjuk)?; Kiknek lopták el (az autójukat)?; Kiknek volt (itt a fiuk)?; Kiknek nem volt (itt a fiuk)?* Ezeket a *-nakl-nek* ragos birtokosokat (és a hozzájuk hasonlókat) a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik.

Az úgynevezett birtokos részeshatározó átmeneti alakulat a szoros szerkezetű birtokos jelző és a birtoklást kifejező részeshatározó *(Pistának szép nagy háza van; Pistáiknak szép nagy házuk van)* között. A birtokos részeshatározó a birtoklást kifejező részeshatározóhoz hasonlóan kétpólusú bővítmény, hiszen egyrészt kapcsolódik birtokszavához, másrészt viszont az állítmány bővítményeként jelenik meg (vö. A névszóragozás, A névszók jelei; A határozók, A részeshatározó).

Az értelmező

1. Az értelmező fogalma

Az értelmező mindig alaptagja, az értelmezett szó után áll, vele szám, viszonyrag (esetleg birtokjel), névutó tekintetében is (legalábbis irányban) megegyezik, azaz az értelmező és az értelmezett között számbeli és esetbeli egyezés, egyeztetés van. Az értelmező rendszerint szünettel különül el értelmezett szavától, alapvetően kéthangsúlyos szerkezet. Az értelmező utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Ennek alapján az értelmezőt a nyelvtani hagyomány a jelzőkhöz sorolja, hiszen a minőség, mennyiség és a birtokos megjelölése a jelzők alapvető funkciójához köthető. A jelzős szerkezetekhez közelíti az értelmezős szerkezetet az a tulajdonsága is, hogy alany-állítmányi szerkezetből levezethető, illetve azzá átalakítható.

Az értelmező mindig szabad bővítmény.

2. Az értelmező fajtái

Nyelvtanaink az értelmezős szerkezeteknek két alapvető típusát szokták megkülönböztetni.

2.1. Az első típus az úgynevezett **hátravetett jelző,** azaz a jelzős szerkezetnek megfelelő értelmezős szerkezet. Ezen belül elkülöníthetők egymástól a különféle jelzős kapcsolatoknak megfeleltethető értelmezők.

A minősítő, azaz a minőség- és mennyiségjelzőnek, valamint a nem névmási kijelölő jelzőnek megfelelő értelmező minőségi, illetve mennyiségi tekintetben értelmezi jelzett szavát: *Vettem csizmát, pirosat; Egyél almát, kettőt/sokat!; A szerelmemet, az elsőt nem felejtem el.*

A birtokos jelzőnek megfelelő értelmező pedig a birtokos utólagos hozzátoldásával értelmezi a jelzett szót: *Elkértem a könyvet, Jóskáét.* Ez az ertelmezőfajta mindig tartalmazza az *-é* birtokjelet.

A mutató névmási kijelölő jelző is kerülhet jelzett szava mögé, de akkor az már inkább az azonosító értelmezőhöz húz: *Elkértem a könyvet, azt, amelyik Jóskáé volt.*

A hátravetett jelzők átalakíthatók elöl álló jelzőkké, és természetesen alany-állítmányi szerkezetekké is, pontosabban levezethetők elöl álló jelzős, vagy általában alany-állítmányi szerkezetből is. Például:

csizmát, pirosat - piros csizmát - a csizma piros;
könyvet, Jóskáét - Jóska könyvét - a könyv Jóskáé;
a könyvet, azt, amelyik ... - *azt a könyvet,* amelyik - *a könyv az,* amelyik ...

A *Jóska könyve, Jóskának a könyve* szerkezet másképp, úgynevezett birtoklásmondatból is levezethető: *Jóskának van könyve.* A *Jóskának* ebben a szerkezetben részeshatározó, dativus possessivus, amely a birtokos jelző és a részeshatarozo közötti átmeneti sávban van. A birtokos jelző és a részeshatározó közötti átmenetnek leíró szempontból több fokozata van, a köztük levő kapcsolat történeti oka pedig az, hogy a *-nakl-nek* ragos birtokos jelző a részeshatározóból keletkezett.

2.2. Az értelmező másik típusa az azonosító **értelmező,** az **appozíció:** *Pista, a barátom*. Ez a szerkezet nem feleltethető meg jelzős szerkezetnek, azzá általában át sem alakítható (bár némi hasonlóság azért felfedezhető a következő két szerkezet között: *a tanárnő, a barátnőm - a barátnőm, a tanárnő* - azonosító értelmező; illetve *a tanárnő barátnőm - barátnőm, a (aki) tanárnő* - kijelölő jelzőnek megfelelő értelmező). Ennek az értelmezős szerkezetnek a tagjai az azonosítás viszonyában állnak egymással, így belőlük alany-állitmányi (azonosító predikatív) szerkezet létrehozható:

Pista, a barátom - Pista a barátom

a barátom, Pista - a barátom Pista

Az azonosító értelmezős szerkezet tagjai felcserélhetők egymással. Ezekben az értelmezős kapcsolatokban mindkét tag, az értelmezett és az értelmező is rendszerint főnévi szófajú szó (leggyakrabban az egyik tag tulajdonnév, a másik pedig köznév).

3. Az értelmező határozó

Értelmező határozónak hívjuk azokat a határozós szerkezeteket, amelyekben két határozó egymással értelmezőszerű kapcsolatban áll (vö. A határozók), azaz a második az elsőben megjelölt határozói jelentést szűkíti, pontosítja *(a levelet Bécsbe, afőpostára kéri)* vagy esetleg azonosítja *(fent, a dombon; lent a völgyben)*. Ezek annyiban különböznek a korábban említett (jelzői és az azonosító) értelmezőktől, hogy sohasem alakíthatók át alany-állítmányi viszonnyá (az előbbi esetben azért nem, mert a tagok nem az azonosítás viszonyában állnak egymással, a másodikban pedig az átalakításnak morfológiai korlátai vannak, ugyanis az egyik tag határozószó). Az értelmező határozó nem tévesztendő össze a határozós viszonyban egyeztetett értelmezővel, amely olyan hátravetett jelzős vagy azonosító értelmezős szerkezet, amelynek alaptagja határozói pozíciót tölt be, s így az értelmező is határozóragot kap: *a gyereknek, a kisebbiknek; Pistának, a barátomnak*.

Az értelmezőéhez hasonló helyzetet más, szintén alárendelő szerkezetek bővítményei is elfoglalhatnak, vagyis más típusú szerkezetek bővítményei is kerülhetnek hátravetett helyzetbe: *újságot olvas - olvas, újságot; maga elé néz - néz, maga elé*. S bár valójában ezek is utólag pontosítj'ák az alaptagban foglaltak érvényét, nem kapcsolódnak egy másik, értelmezett szóhoz, nem értelmezők, csak utólagos hozzátoldások.

4. Az értelmező grammatikai státusa

4.1. Bár nyelvtanaink az értelmezőt leginkább a jelzős, tehát az **alárendelő szerkezetek** között tárgyalják, a szakirodalomban nincs egységes megítélés arra nézve, hogy az értelmezős szerkezetet valóban alárendelő szószerkezetnek és jelzőnek kell-e tekintenünk. A továbbiakban ezt vizsgáljuk a kérdéssel kapcsolatban felmerült érvek és ellenérvek segítségével.

Az értelmezőnek jelzőként való megítélése és a jelzőkhöz való besorolása ellen szól mindenképpen az a tény, hogy az értelmezőknek csak egyik fajtája, a jelzőknek megfelelő értelmezőtípusok nevezhetők értelmező jelzőknek. Az azonosító értelmező és az értelmező határozó azonban semmiképpen sem jelző.

4.2. Az értelmezős szerkezeteket (mindenekelőtt az azonosító értelmezőt) elsősorban **formai** sajátságaik alapján néhányan a **mellérendelő szerkezetek** közé sorolják. Mivel az értelmezős szerkezet tagjai az egyeztetés következtében számbeli viszonyaik és esetragjaik tekintetében legtöbbször megegyeznek egymással, hasonlítanak a mellérendelő szószerkezetekre, hiszen ez utóbbiakban is általában megfigyelhetők a szerkezettagokon megjelenő azonos esetragok *{Pistát és Jóskát láttuk délután; Nem Pistát, hanem Jóskát láttuk...; Vagy Pistát, vagy Jóskát láttuk...* stb.). Csakhogy míg - egy igen szemléletes szembeállítás szerint - a halmozott mondatrészekben a tagok azért egyenlők, mert egyszerre kerülnek azonos jellegű függési viszonyba egy harmadik (fölérendelt) taggal, az azonosító, vagyis az értelmezős szerkezet tagjai azért kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, mert egyenlők. Vagyis az értelmezős szerkezetekben az esetragok azonossága az egyeztetés következtében jön létre, a mellérendelő szószerkezetekre viszont általában nem jellemző az egyeztetés.

A legtipikusabb mellérendelő szószerkezettípusokban (a kapcsolatosban, a kizáró ellentétesben és a választóban) például a számviszonyok sem az egyeztetés szerint viselkednek, hanem az ábrázolt valósághelyzet szerint. Például:

könyvet és/vagy/nem pedig füzetet vett
könyveket és/vagy/nem pedig füzetet vett
könyvet és/vagy/nem pedig füzeteket vett
könyveket és/vagy/nem pedig füzeteket vett

Mivel az esetbeli egyeztetés mindig számbeli egyeztetés is egyben, ez tehát semmi esetre sem tekinthető egyeztetésnek. Az említett mellérendelő szerkezetekben nincs irányító tag és ehhez egyeztetett tag, mint az érteimezősben.

A kapcsolatos mellérendelő szószerkezet egyes számú tagjai mellett esetlegesen megjelenő többes számú értelmi egyeztetés elképzelhetetlen az értelmezős szószerkezetnél: *Pistát és a fiamat ellenfeleknek tekintették;* de: *Pistát, a fiainat ellenfélnek ^ellenfeleknek) tekintették.* Bár ez az értelmi egyeztetés a kizáró ellentétes és a választó mellérendelésben sem fordulhat elő.

Ugyanakkor bizonyos mellérendelő szószerkezettípusokban mintha fellelhetők lennének az egyeztetés nyomai. A kifejtő magyarázó mellérendelés és a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés szerkezettagjai nemcsak az esetragok, hanem a számviszonyok tekintetében is általában megegyeznek egymással *(Gergőt, vagyis a fiamat; kicsiket, de erőseket).*

Lényeges különbség azonban a mellérendelő szerkezetek és a hátravetett jelzői és az azonosító értelmezős szerkezet között, hogy míg az említett értelmezős szerkezetek tagjaiból alany-állítmanyi viszony létesíthető, addig a mellérendelő szintagma tagjaira ez általában nem jellemző. Ez pedig abból következik, hogy az értelmezős szerkezetben azonos denotátumnak (jeltárgynak) különböző megnevezéseiről van szó, a valódi mellérendelő szintagmában pedig nemcsak a megnevezések, de a denotátumok is különbözők.

4.3. A fentiek figyelembevétele mellett mégis a mellérendeléshez közelítik az értelmezős szerkezetet az alábbi tulajdonságok.

4.3.1. Az azonosító szerkezet tagjai általában felcserélhetek egymással (ugyanúgy, ahogyan ez a tipikus mellérendelő szószerkezetek tagjaira is általában jellemző). Bármelyik tag elhagyható a szerkezetből, s többnyire egyik tagról sem lehet kérdezni a másikra. A szókapcsolat tagjai azonos szófajúak, egyaránt főnevek. Közéjük mindig kitehetők a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai *(Pista, azaz/vagyis/tehát a barátom),* s ekkor már nyelvtanaink mellérendelő kötőszós azonosításnak nevezik az említett szerkezetet. Az értelmező ugyanazokat a viszonyító eszközöket viseli magán, mint értelmezettje, ezért szintaktikai szempontból tulajdonképpen azonos módon viszonyul az értelmezett fölérendelt tagjához. így valójában kétféleképpen is ábrázolható:

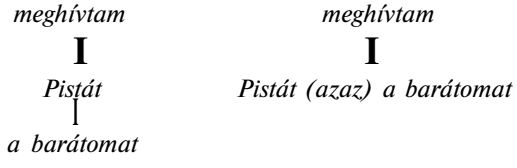

Az első a hagyomány szerinti alárendelő ábrázolás, a második a mellérendelőként való megítélés szerinti ábra. Mindkét szerkezetben benne van az azonosság viszonya *(Pista a barátom).* Csakhogy ez az azonosító viszony az első esetben jelöletlen, a másodikban ellenben magyarázó, azonosító kötőszóval (ilyenek még: *mégpedig, tudniillik)* jelölve van.

Ha névutó szerepel az értelmezős szerkezetben, ez gyakran csak egyszer, a szerkezet tagjai után jelenik meg (mint a halmozott mondatrészek esetében): *Szeretetet érzett Zsófi, a lánya iránt.*

4.3.2. Nem csupán az azonosító értelmezős szerkezetek állnak szintaktikai szempontból igen közel a kifejtő magyarázó mellérendeléshez, hanem az úgynevezett hátravetett jelzősök is. Bennük a hátravetett jelző ugyanis valójában már nem jelző. A *csizmát, pirosat* szókapcsolatban a *pirosat* tag a *piros csizmát* szerkezettel egyenértékű, vagyis „eredetileg" ennek felel meg: *csizmát, piros csizmát,* amelyben ugyancsak azonosító a két tag (a két *csizmát)* viszonya, s így az azonosító, kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai közéjük is betehetők *(csizmát, mégpedig piros csizmát).* Csakhogy a redundáns szóismétlés elkerülésére az említett szerkezetben is bekövetkezik a jelzős szerkezet természetes redukciója, így a (második helyen szereplő) jelzett szó eltűnik a jelző mellől, és a jelző átveszi annak jelentését, funkciójelölő végződéseit, mondatrészi szerepét, tehát valójában nem jelző többé, csak úgynevezett „hátravetett jelző", szintaktikailag azonban a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész, vagyis tárgy. A közös fölérendelthez ugyanolyan minőségű alárendelő kapcsolat fűzi, mint az értelmezettet: *csizmát hozott, pirosat.*

4.4. Az értelmező szófaji szempontból (mivel felveszi, azaz felveheti az értelmezett főnév jeleit és esetragjait) alkalmilag, tehát aktuálisan mindenképpen főnévi értékű szó, azaz főnévi pozíciót tölt be, hiszen a redukció következtében az eredetileg jelzői szerepű szó jelzett szavának szófaji értékét is felveszi (az alaktani tulajdonságaival és a jelentésével együtt). Ezt látszik igazolni a mennyiségjelzői *két* melléknév (számnév) értelmezői használata, hiszen akkor már helyette a *kettő* alakot használjuk *(két lány mellett ült - lány mellett ült, kettő mellett),* ami főnévi értékben szokott megjelenni (pl.

kettő meg kettő az négy). Az említett példában a főnévi értékre utal a névutóhasználat is, hiszen a névutó is csak főnév vagy főnévi szerepű szó után következhet. Sőt az értelmező szerepű melléknév még névelőt is kaphat, ami ugyancsak főnévi értékére utal *(Vedd meg a csizmát, a feketét!).*

Itt azonban csak a mondattani helyzetből adódó, alkalmi fónevesüléssel állunk szemben, erre utal az, hogy az értelmező helyzetű melléknév például a többes szám jelét és a tárgy ragját gyakran a melléknévre jellemző előhangzós változatban veszi fel. Például *A ceruzák, a pirosak már elfogytak; Vettem csizmát, pirosat* (vö. *pirosan, pirosabb);* de lexikai főnévként: *A pirost jobban szeretem, mint a feketéi; A pirosok már messziről látszanak a füzetben.* Hasonlóképpen: *A lejtőket, a havasakat* (lexikai melléknév) *még nem süti elég melegen a nap* (vö. *havasán. Iiavasabb),* de: *A havasokat* (lexikai főnév) *már évek óta nem láttuk télen.*

4.5. Az úgynevezett birtokos jelzősnek megfelelő értelmezős szerkezet még egyértelműbben mutatja azt, hogy a „hátravetett jelző"-s kapcsolat nem azonosítható a jelzős szintagmával. Erre utalnak a hátravetett birtokos jelzős szerkezet alaktani tulajdonságai. Egyrészt az *-é* birtokjel a hátravetett jelzőn különösen érzékletessé, észrevehetővé teszi a birtokszó jelentéstapadással való „felszívódását" a birtokos főnévbe, másrészt az *-é* mutatja a birtokjeles szó főnévi jellegét, valamint azt, hogy ez már nem jelző. Harmadrészt a birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőn a birtokszó „felszívódásának" következtében eltűnik, pontosabban tilos lesz a birtokos jelző ragja (a *-nakl-nek),* de ugyanakkor a jelzett szón is tilossá válik a birtokos szerkezetben egyébként kötelezően jelen lévő birtokos személyjel. Ez is azt jelzi, hogy az úgynevezett birtokos jelzőnek megfelelő értelmező már nem birtokos jelző többé: *a fiú(nak a) könyve - a könyv, a fiú(nak a) könyve —>a könyv, a fiúé.*

4.6. Az értelmező és az értelmezett funkcióbeli hasonlóságára mutatnak rá azok a szerkezetek, amelyekben a viszonyító eszközöknek a különbözősége (tehát a nem teljes azonossága) figyelhető meg. Ilyen típusú szerkezetek a határozói értelmezők körében találhatók: *egy másik helyen, a mellvéd árnyékában; a szezon vége felé, a nyár kezdetén;* és felvetik a kérdést, hogy esetükben valóban beszélhetünk-e egyeztetésről, vagy csak a közös harmadik taghoz való azonos határozói viszonyt megtestesítő *hol?,* illetve *mikor?* kérdésre felelő viszonyító eszközök hasonlóságáról. Az említett szerkezetekben alaki egyeztetés valóban nincs, értelmi egyeztetés azonban elképzelhető.

Ugyancsak a viszonyjelölés különbözőségéről van szó a korábban már említett értelmező határozók körében: *Bécsbe, a főpostára; fent, a dombon;* itt már fel sem merülhet az egyeztetés kérdése. Az utóbbi példában ráadásul a tagok különböző szófajúak is, az egyik határozószó, a másik pedig főnév.

Hasonlóképpen a tagok különböző szófaja figyelhető meg a következőkben is: *téged, a barátomat; A szerkesztőségben kettő a fontos, nyírni és ragasztani; Felmerült a kérdés: bontani vagy nem bontani,* illetve: *Felvetettük a kérdést: bontani vagy nem bontani* - természetesen ezekben a példákban sem lehet egyeztetésről beszélni, inkább csak azonos szerepet betöltő, különböző szófajú szavakról, amelyek hasonlóan kapcsolódnak a nekik közösen fölérendelt taghoz.

5. Az **értelmező mint** sajátos **átmeneti szerkezet**

A fentiek figyelembevételével úgy tűnik, hogy az értelmezőt és az értelmezős szerkezetet célszerűbb lenne a jelzőktől elkülönítve kezelni, miután értelmező-értelmezett viszonyba többféle mondatrész is kerülhet egymással, s ezeknek csak egy részük rokonítható a jelzős kapcsolatokkal. Az értelmezős szerkezetek általában jellemezhetők az alábbi közös tulajdonságokkal:

- tagjaikat legtöbbször szünet választja el egymástól (melyet írásban a közöttük gyakran megjelenő vessző jelöl), vagy esetleg valamilyen más szó, például az igei állítmány ékelődik be az értelmező és az értelmezett közé (ilyenkor természetesen elmarad a szünet, és a vessző is): *Gyümölcsöt egyél sokat!*
- a szerkezet kéthangsúlyos,[2]
- a szerkezettagok közé betehetők a magyarázó kötőszók.

Az említettek alapján az értelmezős szerkezet **sajátos átmeneti szerkezetként** fogható fel az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Tagjai funkcionálisan azonos értékűként jelennek meg a mondatszerkezetben, fölérendeltjükhöz azonos grammatikai viszony fűzi őket, erre utal viszonyító eszközeik azonossága vagy funkcionális hasonlósága. Ennek következtében akár még meg is kérdőjelezhető a tagjaik között igen gyakran megjelenő esetbeli egyezés egyeztetés volta. Ugyanakkor azonban a szerkezet tagjai egymással közvetlen kapcsolatban is állnak, számbelileg ezért is egyeznek meg egymással, s ebben mégiscsak egyeztetést kell látnunk. (Ugyancsak az egyeztetés következtében jelenik meg az *-é* birtokjel a birtokviszonyban egyeztetett értelmezőn: *Értékeltük a megoldást, a lányokét, a fiatalabbakét.)* Az értelmezős szerkezetekben a második tag értelmezi az elsőben foglaltakat, vagy úgy, hogy valamivel azonosítja, vagy úgy, hogy szűkíti az előtagban foglaltak érvényét.

A kifejtő magyarázó mellérendeléshez hasonlóan itt is csak nyelvi síkon történik a halmozás, csak a nyelvi jelek halmozódnak, denotátumaik azonban azonosak. A „valódi" mellérendelésben ezzel szemben a halmozott jelek külön denotátumokra is vonatkoznak.

Az értelmező valójában pozíciónak, kifejtő, magyarázó, azonosító értelmű mondattagnak is tekinthető. A mondatnak bármelyik mondatrésze kerülhet értelmezői pozícióba az értelmezettjéhez való viszonyában. Példák:

- állítmány *Ez a fiú Károly, (azaz) a sógorom;*
- alany: *Zsófi, (azaz/vagyis) a lányom hegedülni tanul;*
- tárgy: *Már rég nem láttam Ádámot, (vagyis) az unokaöcsémet;*
- határozó: *a) Lillával, (vagyis) a húgom kislányával mentünk moziba; b) Az iskolában, (azaz) a tanáriban érdeklődtünk a tanévkezdésről; Lent, (azaz) a völgyben nagy köd van.*
- jelző *A húst, (mégpedig) a fagyottat már este kivettük a hűtőből*

Előfordulhat, hogy az értelmezett szo hangsúlytalan, és így nem különül el tőle szünettel az értelmező, természetesen ilyenkor vesszővel sem választjuk el egymástól a két tagot: *Húst mennyit hozzak?; Kenyerei sokat evett.* Az értelmező határozó is lehet egy hangsúlyos, s akkor az összekapcsolt határozóra emlékeztet" *Bent a szobában jó meleg van.*

A felsoroltak közül egyedül a jelző az, amelyik értelmezői helyzetben elveszti eredeti, jelzői szerepet, s értelmezettjével azonos értékű mondatrésszé válik, tehát a legutóbbi példát a tárgynál kellett volna szerepeltetni. Előfordulhat azonban olyan eset is, amikor két jelző kerül egymással olyan kapcsolatba, hogy a második helyesbíti az első helyen szereplőt, s ad rá további magyarázatot: *A piros, (azazhogylvagyislpontosahban) a rózsaszín festéket sehol sem találom.*

A névszókból álló értelmezős szerkezetekben az értelmező helyzetű mondatrészek rendszerint megegyeznek értelmezettjükkel az esetragok és a számviszonyok tekintetében. De más szófajoknál is létrejöhet az egyezés az értelmezőre emlékeztető pozícióban. így például az ilyen helyzetű főnévi igenevek is megegyeznek egymással a személyragozás szempontjából: *Ma egész nap tanulnom, (azaz) olvasnom kell.* Ugyanígy ragtalan formában: *Nekem ma egész nap tanulni, (azaz) olvasni kell.*

Az igei, igenévi, melléknévi, határozószói stb. tagokból álló értelmezőszerű szerkezetek a sajátos azonosító értelmezős szerkezetek, mivel ezek tagjai alany-állítmányi viszonyból sohasem vezethetők le.

Az értelmezői helyzetű mondatrész kapcsolódhat értelmezettjéhez kötőszóval, de kötőszó nélkül is. így az értelmezős szerkezet és a mellérendelő kötőszós azonosítás, amely kifejtő magyarázó mellérendelő szószerkezet, egymással rokon szerkezetek. Valójában átmeneti szókapcsolatok az alá- és a mellérendelés között.

6. A részleges értelmező

Az értelmezős szerkezetek tágabb értelmezése lehetővé teszi azt is, hogy néhány olyan típusú kapcsolatot is elhelyezhessünk vonzási körükben, amelyek eddigi nyelvtanainkban átmeneti jellegüknél fogva sehol sem kaptak helyet.

6.1. Ilyen például a részleges értelmező, amelyben az értelmezői helyzetű tag az értelmezettben megjelölt személyek, dolgok egy kiemelt, megkülönböztetett típusát, csoportját jelöli meg. Ennek több fajtája lehetséges.

a) Részlegességet fejez ki például a *köztük, benne* névmással, a *többek között* névutós névszóval kapcsolt típus: *az ELTE szakemberei, köztük/többek között a bölcsészet képviselői.*

b) Inkább kiemelő jellegűek a *főleg, elsősorban, különösen, mindenekelőtt* kapcsolóelemet tartalmazó szerkezetek: *a megye területein, főleg a városokban; a közönség, elsősorban a fiatalok; az újabb katonai fejlemények, mindenekelőtt az újabb támadások.*

c) A harmadik típus példát ad az első tagban megfogalmazott dologra, kapcsolódhat a *például-la* vagy a *mint* kötőszóval: *az élelmiszeripari termékek, például a sonka, a téliszalámi; egyes kerületekben, mint pl. a XV. és a XVI. kerületben.*

6.2. Közel áll az értelmezős szerkezetekhez a *bátyámat mint tanút hívták be* szerkezet is. Ebben is a két főnév egyeztetéséről van szó, létrehozható belőlük alany-állítmányi viszony *(a bátyám tanú).* Denotátumaik azonosak, a nyelvi jelek azonban halmozottak (a *mint* kötőszó közöttük valamiféle hasonlító jelentésmozzanatot is felidéz).

Szakirodalom

Antal László: A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *MNy.* 60 [1964]: 61-8.

Antal László: *Egy új magyar nyelvtan felé.* Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest, 1977.

K Balogh Judit: A mellérendelő szószerkezetek és határeseteik. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 57-90.

Balogh Judit- Van-e a magyarban összetett jelző? *Nyr.* 120 [1996]: 85-92.

Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. In: *NytudÉrt.* 46. sz. [1965] 17-24.

Berrár Jolán: A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 450-5.

Berrár Jolán: Alany és állítmány. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyarnyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 79-95.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Elekfi László: Birtokos szerkezetek hangsúlya. In: Grétsy László-Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 352-3.

Elekfi László: Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? *Állapot és történet - szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1993.

Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai. *Nyr.* 117 [1993]: 447-51.

Farkas Vilmos: A többtagú (halmozott) mondatrészek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 315-29.

Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

S. Hámori Antónia: A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyarnyelv történeti nyelvtana. 11/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 329-408.

Imre Samu: A minőség- és mennyiségjelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 265-85.

Jakab István: Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya. *Nyr.* 101 [1977]: 9-19.

Jakab István: Igen, az értelmező mellérendelés. *Nyr.* 102 [1978]: 293-8.

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105 [1981]: 286-92

Jakab István. A jelző süllyedt igealak - és ami mögötte van. *Nyr.* 102 [1988]: 300-2.

Kálmánná Bors Irén: Az egyszerű mondat. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 324-87.

Károly Sándor: Az értelmezős szerkezetek helyesírásához. *Nyr.* 80 [1956]: 411-5.

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NytudÉrt.* 16. sz. 1958.

Károly Sándor: Az értelmező jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 295-314.

Karoly Sándor: Valóban mellérendelés az értelmező? *Nyr.* 102 [1978]: 46-50.

Klemm Antal *Magyar történeti mondattan.* MTA kiadása, Budapest, 1928.

M. Korchmáros Valéria: A mondategység szerkesztettsege. A jelzők. In: *Mondattan.* JATE, Szeged, 1992. 21-44; 126-41.

Lengyel Klára: A segédigék és segédigenevek rendszere. A mondatrészek alaki sajátosságai. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 56,134.

Lengyel Klára: Van a magyarban összetett jelző! *Nyr.* 120 [1996]: 195-209.

Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. *NyK.* 73. 1971. 113-28.

Rácz Endre: „A birtokos jelző és társának" alakja. *Nyr.* 88 [1964]: 106-10.

Rácz Endre: Az alany A tárgy. A jelzők. A halmozott mondatrészek. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* 1968. Tankönyvkiadó, Budapest, 230-7; 270-84; 336-59; 360-6.
Rácz Endre: Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében. *MNy.* 83 [1987]: 274-84.
Rácz Endre:y4z *egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Rácz Endre: A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 91-6.
Simonyi Zsigmond: *A jelzők mondattana.* MTA kiadása, Budapest, 1913.
J. Soltész Katalin: A birtokos szerkezet szintaxisához. *Nyr.* 79 [1955]: 56-61.
Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv.* Kézirat. ELTE BTK. 1958.
Szabolcsi Anna: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
Tompa József: A szószerkezetek. A jelző. A birtokos jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyarnyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 65-94; 260-4; 285-94.
Tompa József: Egyik legnagyobb tévedése? *MNy.* 60 [1964]- 428-32.
G Varga Györgyi: A szószerkezetbokor vizsgálatáról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 95-109.

AZ EGYSZERŰ ÉS AZ ÖSSZETETT MONDAT HATÁRSÁVJA

A nyelvi kategóriák között gyakran csak átfedésekkel, átmeneti sávokkal lehet határokat vonni. Vonatkozik ez az egyszerű és az összetett mondatra is. A megkülönböztetés elvi alapja szilárd: egy alany-állítmányi viszony vagy tagolatlan egység = egyszerű mondat: két alany-állítmányi viszony vagy tagolatlan egység = összetett mondat.

Vannak azonban olyan mondatok is, melyekről nehéz eldönteni, hogy egy vagy több alany-állítmányi viszony fejeződik-e ki bennük, s a tagolatlan egységek mondat volta is gyakran csupán látszólagos. A nehezen besorolható és az átmeneti jellegű mondatoknak több típusuk van. Ilyenek:

A halmozott mondatrészes mondatok

1. A halmozott allitmanyu mondatok
2. Az olyan mondatok, melyekben az alany, a tárgy vagy a határozó halmozott

A mondathoz lazán kapcsolódó részeket tartalmazó mondatok

A mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok

Az igeneves szerkezetet tartalmazó mondatok

A módosító értékű mondatrészleteket tartalmazó mondatok

A „//ím/"-cs szerkezeteket tartalmazó mondatok

A bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok

A halmozott mondatrészes mondatok

1 Az állítmány halmozott

A halmozott állítmányú egyszerű és az azonos alanyú összetett mondatok megkülönböztetésében a legismertebb szabály: Ha az azonos alanyhoz tartozó állítmányoknak vagy egyáltalán nincs bővítményük, vagy közös bővítményük van, akkor halmozott állítmányú egyszerű mondattal van dolgunk *(Péter sétálgatott és nézelődött; Péter megvette és elolvasta a könyvet).* - Ha ellenben az egyik állítmánynak van az alanyon kívül más bővítménye is, a másiknak nincs, vagy mindkettőnek más-más bővítménye van, akkor mellérendelő összetett mondatról van szó *(Megvette a könyvet, és elment; A török állt a fánál, és a fűre bámult).*

A fő problémát halmozott állítmányok esetén az okozza, hogy nincs közös összetartó erő, közös fölérendelt tag. (Az alanyt ugyanis megkívánja minden állítmány, ha nincs is kitéve, tehát a szerkezete kiegészül vele. A ténylegesen kitett egyetlen alany tehát nem összetartó erő.) Az egyéb közös alárendelt tagok kétségtelenül összetartanak valamelyest, a külön alárendelt tagok viszont szétválasztanak, de csak bizonyos határig.

A kérdés bonyolultságát mutatja, hogy a magyar szakirodalomban igen sok szempont merült fel eddig, melyektől mind a probléma megoldását várták.

Az összetartó és szétválasztó tényezőket a halmozott állítmányú mondatokban, mondattípusonként külön-külön fogjuk megvizsgálni.

1.1. Ha az **állítmányoknak az alanyon kívül nincs más bővítményük,** akkor az elhatárolásban a következő szempontokat érdemes figyelembe venni:

- az állítmányok közötti jelentésbeli kapcsolat;
- az állítmányok „hasonló erőtere", azaz az állítmány bővítési lehetőségei;
- azonos szófaji és alaki sajátságok;
- a cselekvés, történés egyidejű, szimultán volta;
- a szórend (?);
- az állítmányok közötti logikai viszony.

Az **igei állítmányoknak az alanyon kívül nincs más bővítményük a** következő mondatokban: *(l)Állt és nézelődött;* (2) *Pék Mária mosott, főzött, takarított* (Fejes E.); (3) *Bementem, és megvettem;* (4) *Ültek, hallgattak, vártak* (Örkény I.); (5) *Áldjon vagy verjen sors keze* (Vörösmarty M.); (6) [Tanulj dalt a zengő zivatartól,] - *mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl* (Vörösmarty M.); (7) *Gondold meg, és gyere el!*

A felsorolt szempontok alapján csupán a 3. és a 7. mondat tekinthető összetettnek.

1.2. Az **összetett állítmány névszói része halmozott,** és az állítmány segédigei része a két névszói rész közé kerül: *...csak ötvenéves volt, és szomorú* (Cseres T.); *Makra szolgálata nyugodt volt, és eseménytelen* (Kertész A.); *Szuszu arca öreges lett, bölcs és megértő* (Szabó M.); *Apa fáradt volt, és diadalmas* (Szabó M); *Hosszú volt a nyár, és száraz* (Szabó P.).

Ezek a mondatok egyszerűek, bár többen átmeneti formáknak tekintik őket a szórendjük miatt. A szórendnek azonban önmagában nincs meghatározó szerepe. Más a helyzet a *„...csak ötvenéves volt és szomorú"* mondat esetében. Itt a segédigei rész a két melléknév eltérő szintaktikai-szemantikai jellege miatt semmiképpen sem kerülhet a mondat végére.

1.3. Az igei állítmányoknak a közös alanyon kívül más közös bővítményük is van: *Dolgoztam, mostam negyven évig* (Fejes E.); *Megunja és leveti az egyenruhát* (Illés E.); *...egyelőre nem tud és nem is akar a szorongatott szász fejedelmen segíteni* (Nemeskürty I.); *...bár több kerületben póthitelt kértek és kaptak erre a célra; Sohasem vetkőztem és öltöztem előttük* (Örkény I.); *Ajtók nyíltak és csukódtak a szavára* (Szabó M); *Péter ír és énekel balladákat.*

Az ilyen típusú mondatokat a közös alárendelt tag összetartó ereje miatt halmozott állítmányú egyszerű mondatoknak tartjuk.

1.4. Az igei állítmanyoknak a közös alanyon kívül külön bővítményük is van: *A fenekére vert, és megcsókolta* (Szabó M.); *Leült mellé, és megfogta a kezét* (Szabó M); *Ezután bevett 11 Tardylt, és másnap délutánig aludt; Péter ír, és énekel balladákat.*

Az ilyen típusú mondatokat összetetteknek tartjuk.

1.5. A névszói állítmanyoknak a közös alanyon kívül van külön bővítményük is: *A sötét ruhás fiú arca idegen, bántóan fehér* (Fejes E.);>1 *haja barna, vállig omló; Szoknyája fehér, térdig érő* (Gárdonyi G.); *Ha nem volna olyan vén meg törött lábú,* belevágna a képébe (Szabó M.); *A gyerek nagyon gyenge, és hajlamos mindenféle betegségre; Megerőltető és az egészségre is veszélyes ez a munka.*

E mondatok nagy része az állítmányok külön bővítménye ellenére is egyszerű, a névszói állítmányok külön bővítményeinek ugyanis nincs olyan erős szétválasztó erejük, mint az igei állítmányok bővítményeinek. Kivételt képeznek azok a mondatok, melyekben az egyik melléknévi (illetve melléknévi igenévi) állítmánynak (vagy mindkettőnek) kötött bővítménye van: *A gyerek nagyon gyenge, és hajlamos mindenféle betegségre.*

1.6. Az **állítmanyoknak közös és külön bővítményeik is vannak:** ***Szótlanul*** *kavartam s vittem aztán az ólakhoz a moslékot a rossz kannákban* (Illyés Gy.); *Peti nagyon komolyan fogta fel és kitűnően oldotta meg a feladatot.*

Az ilyen mondatok inkább egyszerű mondatok.

1.7. Két predikatív viszonynak közös bővítménye van:>l *tanár feladta és a tanulók megírták a házi feladatot; A folyó kiáradt és a vetés elpusztult a nagy eső miatt; Az árnyék libabőröztette, a fény égette a bőrt* (Illyés Gy.).

Bár az első tagmondatrész nem állhat meg önállóan: kiegészítésre, folytatásra vár, a két predikatív viszony miatt az ilyen mondatokat átmeneti típusúaknak tekintjük.

2. Az **alany, a tárgy vagy a határozó halmozott**

Az alany vagy a tárgy bármennyire szerkezetes is, a mondat egyszerű. Például: *Micsoda éktelen nyomorúság ilyen csavargó eb módjára élni; bokor alatt vagy kocsiszínben hálni; nem fogni meleg kanalat esztendőn át; nem látni fehér inget csak máson; nem ülni a családi asztalnál talán esztendőkig* (Gárdonyi G.).

2.1. A halmozott alany, tárgy, határozó egyike utólagos hozzátoldás: *Három jérce jött elő az ismeretlen, de biztató hangra, meg egy sápadt taréjú kiskakas* (Szabó M.);. ..*mindig valami illatszert hozott neki Pestről, meg csemegét* (Szabó M.); *Mégis ide járnak az emberek, nem* ***a Sportba*** (Örkény I.).

Ezek a mondatok nem összetettek, bár a szerkesztésnek, a kapcsolásnak a lazasága némiképp az önállónak minősítés felé billenti a mérleget.

Inkább összetettek azonban a következő mondatok: *A fiú vizsgázik, és a lányok; ...csak fekete copfjai látszottak, és lecsúszott fél zoknija* (Szabó M.) (ezekben az állítmány csak a közvetlenül előtte álló alannyal egyezik); *Elvégeztük a tervbe vett munkát, sőt még többet is* (az állítmány tárgyas ragozása csak a közvetlenül utána álló tárgyra vonatkozik).

A mondathoz lazán kapcsolódó részeket (hátravetett határozót, esetleg tárgyat) tartalmazó mondatok

Pék Mária kombinét, bugyit kötött, szép pávakötéssel (Fejes E.); *A professzor nővére nyitott ajtót, borzasán, dideregve, soványan, ijedten* (Lengyel J.); *Járkálni kezdett, rárápillantva Tótra* (Örkény I.); *Annuska ebédtájt jelentkezett, teljesen váratlanul* (Szabó M); *Aztán ivott, szomjasan, sokat* (Szabó M.).

Az ilyen típusú mondatok egyszerűek, toldásos mondatok. A hátravetett részek ugyanis, ha testesek is olykor, testességüket nem tagmondatszerű, hanem csak szintagmatikus szerkesztettségüknek köszönhetik.

Két mondatszintű bővítmény hátravetése esetén azonban inkább összetettnek tartjuk a mondatot. Az ilyen együtteseknek ugyanis az előttük lezárult mondategységhez való kapcsolódása feltétlenül lazább, s informatív erejük önállóbb, mint az egyetlen bővítményé, például: *Az ő vezényletével mentünk nyáron az erdőbe eprészni, és húsvétkor ki a rétre.*

A mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok

1. Mondatszót tartalmazó mondatok

A inondatszók a hagyományos felfogás szerint mondatok, illetőleg tagmondatok, tehát a tagolt mondatokkal összetett mondatot alkotnak, bár viszonyuk semmilyen ismert típusba nem sorolható be.

Az orosz grammatikák „bonyolított mondatok"-nak nevezik az ilyen mondategyütteseket. Például: *Hova mész, hé?; Jaj, elszakadt a kötél!; Jaj, csak itt lenne már!*

A mondatszót néha kötőszó kapcsolja a tagolt mondathoz. Ilyenkor úgy tűnik, mintha a kötőszó alárendelésre utalna: *Ó, hogy a fene enne meg!; Jaj! hogy ily panaszra kell nyitnom a számat!* (Arany János), *Jaj nekem, ha megbukom.* Az ilyen mondatokhoz azonban hozzáérthetők ilyenfajta kihagyott állítmányok: *szörnyűség, borzasztó, jó lenne, szeretném.* Ebben az esetben már a *hogy* és a *ha* kötőszós mondatok világosan elemezhető alárendelt mondatoknak minősülnek, s a tagolatlan mondatok nem ezekkel, hanem a ki nem tett főmondattal állnak valamiféle mellérendelő viszonyban. Vannak, akik valamiféle (kifejtő magyarázó) mellérendelésnek fogják fel az indulatszó és a tagolt mondat kapcsolatát. A legvalószínűbb az a felfogas amely szerint az ilyen „tagmondatok" között nem szintaktikai, hanem szemantikai-pragmatikai viszony van (vö. A mondattól elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések és hátravetések c. fejezettel).

1.1. Előfordul azonban a mondatszóknak mondatba beolvadó használata is: *Jaj de szép!; Hú de nag}' ház!; Ó de jó!*

1.2. Problémák. Némelyik mondatszó állítmányszerűen is használatos: *Jaj nekem!; Jaj annak,* aki elfelejti!; *Jaj neked,* ha megtudom!; *Nesze az erszényemi, Hoci otpercre a csikómat!; Hoppá az ölembe!; Nosza a levélért!* Ezek a mondatok egyszerűek, de átmenetek a tagolt és a tagolatlan mondatok között.

2. A megszólítások

A hagyományos felfogás szerint a megszólítások (a szerkezetes megszólítások is!) és a másodlagos megszólítások is mondatok, illetve tagmondatok: *Péter, hozd ide a könyvet!; Kedves János, figyelj ide!; Te, az utolsó padban, mit nevetgélsz?; Hello, mit keres?; Kérem szépen, merre van a pályaudvar?* Szerepük a mondatban azonban hasonló az indulatszavakéhoz.

A megszólításokat tartalmazó mondatokat összetetteknek tartjuk.

Gyakran előforduló hiba, hogy a megszólításokat a mondat alanyaként elemzik. Ez helytelen, többek között azért is, mert a megszólítások a mondatban más mondatrészként előforduló személyhez is intézhetők: *Tisztellek, (téged) apám!, Én másban hibáztatom magát, Tombrácz elvtárs!* (Urbán E.); *Mit meséljek nektek, kedveseim?* (Örkény I.); *Hol a gomba [a le] lüszterkötényedről, Annuska?* (Szabó M.). Olykor a megszólított személy még odaértve sem fordul elő a mondatrészek között: *Hat ez az en történetem, uraim!* Előfordulhat azonban, hogy a megszólítás beépülhet a mondatba: *A kollégák persze éhesek!; A tanár úr eljön velünk?*

Az igeneves szerkezetet tartalmazó mondatok

Az igeneves szerkezet gyakran nemcsak tartalmában, hanem felépítésében is tagmondatjellegű, de hiányzik belőle a tagmondatnak a legfontosabb ismertetőjegye, az új és önálló predikatív mozzanat. így mégsem más, csak testes mondatrész. Például: *Csak egyet akarok, szeretni és örülni az élet apró örömeinek; A mi kétágyas intenzív osztályunkon, a kihasználást bizonyítandó, mindig telt ház van; Halálukhoz közeledve sokan végiggondolják életüket; En pedig megigazítva félrebokszolt kabátom vállát, intettem neki.* - Az ilyen mondatokat egyszerűnek tekintjük.

A módosító mondatrészleteket tartalmazó mondatok

Példák. *Úgy hiszem, módszeresebben illenék ezt tárgyalni; Pista, úgy vélem, beteg; Nézd, ez nem fog sikerülni.*

Ezek a mondatok formailag összetettek. Bennük azonban a mondanivaló legfontosabb részét nem a fő-, hanem a mellékmondat tartalmazza, a „főmondat" csupán valamilyen mellékes információt közöl arra vonatkozólag, hogy milyen a beszélő viszonya a mellékmondatban foglalt közléshez. A módosító értelmű főmondat érdekessége, hogy mondatzsugorításkor nem a mellékmondat olvasztható ebbe mondatrészként, hanem éppen fordítva: a főmondat a mellékmondatba: *Pista, úgy vélem, beteg = Pista valószínűleg/véleményem szerint beteg.*

A módosító mondatrészleteket tartalmazó mondatok, bár bizonyos szempontból átmenetek az egyszerű és az összetett mondatok között, formailag mégis összetettek.

A „mint"-es szerkezeteket tartalmazó mondatok

A *mint* kapcsolhat tagmondatot, álhasonlító mellékmondatot és mondatrészt is.

1. A mint tagmondatot kapcsol

Példák: *Fehér lett, mint a fal.* (Fokhatározói alárendelés, hasonlító jelentésárnyalattal.) *Akkora volt a sár, mint a múlt héten.* (Állítmányi alárendelés, hasonlító jelentésárnyalattal.) *A dolog simábban ment [annál], mint ahogy elképzelték.* (Hasonlító határozói alárendelt mondat.)

2. A mint álhasonlító mondatot vezet be

Példák: *a szerelvény, mint ismeretes, kisiklott; Irén, mint kiderült, nem tudta a jelszót* (Szabó M.). A *mint kiderült* akár el is hagyható, szervetlen közbevetés (vö. még A mondattól elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések hátravetések c. fejezettel), formáját és közlésértékét tekintve azonban önálló mondat; így az egész mondatot összetettnek tekintjük.

3. A „mint"-es szerkezet mondatrész

Példák: *Bátyámat mint tanút hallgatták ki.* (Állapothatározó.) *Bátyámat, mint tanút, előbb hívták be.* (Értelmezőszerű állapothatározó.) *Több mint száz éve történt.* (A *több mint* fokozó partikula.) (De: *Ez több, mint száz;* a *mint száz:* hasonlító határozó.) *Az a kesztyű jobb, mint ez.* (Hasonlító határozó.) *Az alma érettebb, mint a körte.* (Hasonlító határozó.) *De nem kékebb eged, és dombod sem zöldebb, mint honni dombjaink s a dunántúli ég.* (Hasonlító határozó.)

Gyakran nem könnyű elhatárolni egymástól a hasonlító határozói alárendelt mondatot és az egyszerű hasonlító határozót. Egyesek szerint *Az alma érettebb, mint a körte* hasonlító határozói összetett mondat, s a *mint-te*\ bevezetett rész hiányos tagmondat. Véleményünk szerint az egyszerű mondatrésszel visszaadható *mint* + főnév *(a körténél)* vagy főnévi csoport, például: *De nem kékebb eged, és dombod se zöldebb;* \ *mint honni dombjaink s a dunántúli ég* (Babits) *(honni dombjainknál s a dunántúli égnél)* csupán mondatrész, mégpedig hasonlító határozó.

A bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint az előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok

A mondatban (mint már eddig is láttuk) lehetnek különféle szervetlen részek is (indulatszavak, megszólítások, módosító mondatrészletek, álhasonlító mellékmondatok). Az eddig felsoroltakon kívül külön figyelmet érdemelnek a bevezető szavak és kifeje-

zések és az olyan előrevetett propozítumok is, melyek inkább szemantikai, mint grammatikai kapcsolatban állnak a mondat további részével.

1. A bevezető szavakat és kifejezéseket tartalmazó mondatok

A bevezető szók és kifejezések megítélése nagyon bizonytalan. A Grevisse-féle francia nyelvtan a szófajok közé veszi fel önálló kategóriaként a bevezető szókat, bár megjegyzi, hogy különféle típusú és eredetű szavak tartoznak ide. A bevezető szók vagy kifejezések szófajilag valóban különfélék lehetnek, de nem is a szófajiság döntő ebben az esetben, hanem a mondat- és szövegbeli funkció. A bevezető szók olyan lexikai-szemantikai egységek, különböző fokban önállósult szavak, szókapcsolatok, melyek a nyilatkozatok összefüggésére, az információ forrására, a kifejezés módjára, formájára, egy rész kiemelésére vagy összefoglalására, a beszélőnek a közléshez való viszonyára stb.-re utalnak, sőt emocionális és expresszív árnyalatokat is kifejezhetnek. A bevezető szók nem illeszkednek szervesen a mondat struktúrájába, azaz nem mondatrészek, sőt bizonyos mértékig el is különülnek a mondattól, mintegy önálló predikatív egységek azon belül. A „bevezető szók és szerkezetek" sokszor felfoghatók hiányos mondatokként is, melyekből kimaradt az igei állítmány (mely többnyire látást, hallást, érzékelést, gondolást kifejező ige), sőt esetleg annak a bővítményei is. Ezt jelzi gyakran a bevezető szó utáni kettőspont.

A bevezető szavakat és kifejezéseket a szakirodalomban többféle elnevezéssel is illetik, például: diskurzuspartikulák, formai mondatminősítők, modális szavak.

Néhány jellemző bevezető szó és kifejezés: *akárlwgyan, apropó, azaz, azazhogy, aztán, be kell vallanom, beszélik bocsánat, de, egyébként, egyik oldalról, egyszóval, ellenkezőleg, elnézést, először, elsősorban, épp ellenkezőleg, és tessék fordítva, hála vminek/vkinek hovatovább, igazában, igaz is, igen, igyhat jobban mondva, kérem, kétségtelen, körülbelül, különben, lehetséges, lényegében, magától értetődik magától értetődően, majdhogynem, majdhogy, másik oldalról, másképpen, máskülönben, másodszor, megesik méghozzá, mellesleg, mint mondják mi több, mindenekelőtt, mondhatni, nézd. nos. olykor, őszintén szólva, például, pontosabban, rendszerint, sajnos, sőt, szerencsére, szerintem, szóval, tehát, ... tekintve, többé-kevésbé, többek között, tulajdonképpen, úgy tűnik vagyis, valóban, végeredményképpen, végre (is), végtére (is), végül (is), véleményem szerint, világos, viszonylag.*

Példák bevezető szavakat és kifejezéseket tartalmazó mondatokra: *Nos, enyhén szólva: közepes volt; Apropó: hogy van az új kis targoncáslány?; És tessék: eltelt néhány nap, s nem tudok szabadulni tőle; Szóval, nem másból akarnak élni* (Illyés Gy.); *Szóval: volt egyszer egy Dunakorzó; Végül: meg kell határoznunk ... azt is, hogy hogyan határoljuk el a mondategységeket egymástól* (Deme L.); *Végül is: igen.*

A bevezető szavaknak és kifejezéseknek a főbb jelentéstani csoportjai a következők: *a)* modális jelentésűek: *minden bizonnyal, ha igaz, ha nem; magától értetődően* stb.; *b)* a közölt tényeket a szokásosságuk szerint értékelők: *ahogy lenni szokott, megesik mint szokott, mint mindig, általában, szokás szerint* stb.; *c)* az elmondottak emocionális értékelését adók: *szerencsére, nagy örömömre, megelégedésemre, szerencsétlenségemre, legnagyobb csodálatomra, ha már erről van szó, tekintve..., ámulatomra, bánatomra, nagy keserűségemre, bosszúságomra, attól tartok és tessék* stb.; *d)* a gondolatok logikai kapcsolatát, az állítások egymásra következését biztosító bevezető szavak és szókapcsolatok: *először, másodszor, továbbá, egyik oldalról, másik oldalról, végül, épp ellenkezőleg, ezzel összevetve, de, vagyis, sőt, egyben, általában, többek között, mellesleg, mellesleg szólva, így hát, ebből következően, tehát, ezenkívül, ezenfelül, például, így, ily módon, ugyanakkor, mégis;* stb.; *e)* a gondolat megformálásának módjára és eszközeire, a nyilatkozat expresszív jellegére

utaló bevezető szók: *azaz, egyszóval, röviden mondva, másképp, más szóval, vagyis, jobban mondva, enyhén szólva, az igazat megvallva, köztünk legyen mondva, őszintén szólva, rövidebben, tömören, képletesen, úgyszólván, pontosabban, szó szerint* stb.; *f)* a közlemény forrására utalók: *szavai szerint, közlése szerint, véleménye szerint, hallomásunk szerint, ismereteink szerint, szerintem, szerinted, úgymond, mondván, meggyőződésem szerint, minden szempontból, mint ismeretes, úgy hírlik, azt mondják* stb. *g)* Beszédpartnerhez intézett bevezető szavak, melyeknek célja, hogy felhívják a figyelmet a közleményre, vagy meghatározott viszonyt létesítsenek közte és a leírt tények között: *nézd, látod, látja* (maga), *erted, érti, értsd meg, értse meg, képzelje, bocsásson meg, elnézést, legyen szíves kérem, legyen kedves, emlékszik, figyeljen, jegyezze meg* stb. *h)* A bevezető szavak kifejezhetnek a közlemény tartalmával kapcsolatos értékítéletet is: *nemcsak hogy, sőt mi több, legalább* stb. *i)* Utalhatnak hirtelen támadt gondolatra, asszociációra is: *igaz is, egyébként, apropó* stb.

A bevezető szavak és kifejezések lehetnek igei alakok, főnevek, melléknevek, határozószok, kötőszók, partikulák, frazeológiai egységek, szószerkezetek, sőt mondatok is.

A bevezető szavak és kifejezések érintkeznek a módosítószókkal, melyeknek több tulajdonsága is megegyezik a bevezető szavakéval és kifejezésekével: szervetlenek, nem illeszkednek a szintaktikai szerkezetbe, előre- és közbevethetek, törölhetők. Az orosz grammatikák gyakran azonosítják is őket egymással

A módosítószók azonban (melyek a bevezető szavakkal ellentétben szófajok) a beszélő attitűdjét jelölik, s ezzel a mondatot nem valóságábrázolóvá teszik. A módosítószók lehetnek feleletek eldöntendő kérdésre: Eljössz? - *Valószínűleg;* Megírod? - *Talán;* Megszerezte? - *Aligha;* stb Ugyanez nem jellemzi általában a bevezető szókat és kifejezéseket, például: Eljössz? - **Oszintén szólva;* Megírod? - **Ahogy lenni szokott;* stb.

A bevezető szavak és kifejezések azonosítása a módosítószókkal tehát nem lenne helyes, annak ellenére, hogy a két kategória elkülönítése egymástól nem mindig egyszerű.

A bevezető szókat és kifejezéseket tartalmazó mondatokat átmeneti típusként tartjuk számon.

2. Az előrevetett propozitumot tartalmazó mondatok

Az előrevetett propozitum lehet szó, szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat). Ezt csak az őt követő (s gondolatjellel elválasztott) mutató névmás kapcsolja a rá következő mondathoz. (A szakirodalomban ezt diskurzusdeixisnek nevezik.) Például: *Élni, mikor nincs értelme - ez az élet legmélyebb értelme* (Lengyel J.); *A Kürtösben egyébként saját kötetéről is kritikát ír, ez a lap legfigyelemreméltóbb része* (Szabó M.); *Nyugat-európai körút - ez jár a fejében* (Kosa Cs.). Az idézett mondatok egy részével kapcsolatban felvetődhet, hogy bennük a névmás értelmezői funkciót tölt be. Ezt kizárja azonban az, hogy itt a névmás nem kongruál az előzményekkel, például: *Búza, rozs, kukorica, krumpli, répa, disznó, liba, tyúk, apró szemű sárgabarack, vörösszilva - ezt adhatják a kúnhalmiak...* (Nagy L.). Felfoghatnánk a gondolatjel előtt álló részeket tagolatlan mondatoknak is, ha nem lenne arra is példa, hogy a gondolatjel előtt teljes mondatok is állhatnak. - Úgy tűnik azonban: tudomásul kell vennünk, hogy nem csupán a szövegben, hanem a mondaton belül is lehetségesek csupán szemantikai szintű kapcsolatok, s az említett esetekben hiba lenne grammatikai kapcsolatot keresni az előrevetett propozitum és a mondat többi része között. Az ilyen előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatokat legfeljebb átmeneti típusoknak tarthatjuk.

Az egyszerű és az összetett mondat határesete

A nehezen besorolható esetek típusai		Egyszerűnek minősítjük	Összete	
Halmozott mondatrészes mondatok	az állítmány halmozott			
	(nincs bővítmény, vagy csak alanyi bővítmény van)	*Állt és nézelődött.*	*Bement, é*	
		Pék Mária mosott, főzött, takarított.		
		Az egész vidék nyugodt volt.		
		es háborítatlan.		
	(az állítmányoknak az alanyon kívül más közös bővítményük is van)	*Megunja és le\ e.ü az emennthát.*		
		Péter ír es énekel balladákat		
	(az állítmányoknak az alanyon kívül más külön bővítményük van)	*Sokat tanultak és kitűnően*	*Péter ír, és*	
		vizsgáztak a jelöltek.	*A török ál*	
			bámult.	
			Lenit mel	
			kezét.	
	(a névszói állítmányoknak van külön bővítményük)	*A haja barna, vállig omló.*	*A gverek g*	
			mindenfé	
	(az állítmányoknak közös és külön bővítményeik is vannak)	*Péter nae\on komolyan foeta fel es kitűnően oldotta meg a*		
		feladatot.		
	(két alany + két állítmány, közös bővítménnyel)			
	az alany halmozott	*Nem különös vond a rosszat kiszorítani és a iót népszerűsíteni.*	*A fiú vizsg*	
			A király le	
			rendek.	
		Három iérce jött elő az ismeretlen hangra, meg egy sápadt taréiú kiskakas.		
	a tárgy halmozott	*Mindig valami, illatszer1_ Iwzott neki Pestről, meg csetiie^*	*Elvégeztü*	
		gél.-	*kát. sőt m*	
	a határozó halmozott	*Mégis ide jártak az emberek*		
		nem a Sportba.		

e

A nehezen besorolható esetek típusai	Egyszerűnek minősítjük	Összete	
A mondathoz lazán kapcsolódó részeket (hátravetett határozót, esetleg tárgyat) tartalmazó mondatok **Két mondatszintű bővítmény hátravetése**	*Volt* eev *hátsó küárat is. a mosogatón keresztül.* *Járkálni kezdett, rá-rá pillantva Tótra.*	*Egész_ nap djélbjea főv*	
Mondatszót és megszólítást tartalmazó mondatok		*Hova més* *Jaj, csak i* **Péter,** ***gye***	
Igeneves szerkezet tartalmazó mondatok	*Látogatják a szomjas betyárok. Kecskemétre menvén a vásárra.*		
Módosító mondatrészleteket tartalmazó mondatok	*A tanár a ki tudja hányadik* módosító mondatrészlet *cigarettára gyújt rá.*	*Nézd, ez ne* módosító mo	
Mint-es **szerkezetet tartalmazó mondatok**	*Péter mint nevelő dolgozik az* állapothatározó *intézetben.* *Bátyámat, mint tanút, előbb* értelmczőszcrű állapothatározó *hívták be.* *Több mint két évig maradt* parti kula *Szegeden.* *A körte édesebb, mint az. alma.* hasonlító határozó	*Ilyen időb* *radok otth* *áztassam m* hasonlító hat *Olyan nag* *mint amily* hasonlító jelc árnyalatú lok *an gusztusb* *Én. mint i* módosító *ember vag* *Én, mint e* módosító *értek egye*	
Bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok			

Szakirodalom

Bencédy József-Fábián Pál-Rácz Endre-Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.

Benkő László: Halmozott mondatrészes mondatok. *Nyr.* 92 [1968]: 446-52.

Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Gálffy Mózes: A többtagú (halmozott) állítmányú egyszerű mondatok és a mellérendelő összetett mondatok elhatárolásának kérdéséhez. *MNy.* 77 [1981]: 385-95.

Grevisse, Maurice: *Le bon usage. Grammaire francaise.* Duculot. 1983.

Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NytudÉrt.* 16. sz. 1958.

Károly Sándor: *Amint* kötőszó előtti vessző kérdéséhez. *Nyr.* 86 [1962]: 290-5.

Károly Sándor: Mondatfajták. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 23-64.

Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában, *NytudÉrt.* 10. sz. 1956.

Kelemen József:/4 *mondatszók a magyarnyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 111-33.

Keszler Borbála: Die Grammatischen und satzphonetischen Eigenschaften der Parenthesen. *Speech Research '89.* MTA Nytud. Int. 1989. 355-8.

É. Kiss Katalin: A mondatátszövődésről. In: Szathmán István-Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban.* MNyTK. 154. sz. 1979. 93-104.

Levinson, Stephen C: *Pragmatics.* Cambridge, 1983.

H Molnár Ilona: Egy sajátos határozó alakú mondatrészről. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok* Tankönyvkiadó, Budapest, 1961. 143-54.

H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. sz. 1968.

Naumovics, A. N.: *Szovremennaja russzkaja punktuacija.* Vüsejsaja Skola, Minszk, 1983.

Palmer, F. R *Mood and Modality.* Cambridge, 1986.

Péter Mihály: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Quirk, Randolph-Greenbaum, Sidney-Leech, Geoffrey-Svartvik, Jan: *A grammar of Conlemporary English.* Seminar Press, New York and London, 1992.

Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 205-458.

Rácz Endre-Szemere Gyula: *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.

Repilado, Ricardo: *Dos temas de redacción.* Editorial Pueblo y Educación, Habana, 1975.

Russzkaja grammatika II. (Szerzők: Svedova, N. Ju., Arutjunova, I. D., Bondarko, A. V., Ivanov V. V., Lopatyin, V. V., Uluzsanov, U. C, Filin, F. P.). Akademija Nauk SZSZSZR, Moszkva, 1982.

Varga László: A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 468-549.

Zolnai Gyula: Mondatátszövődés. *AkNyÉrt.* XXIV/8,1926. 293-342.

AZ ALÁRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK

Általános kérdések

Az alárendelő mondatok két tagmondatból: főmondatból és mellékmondatból álló tagmondategyüttesek. A mellékmondat tipikusan a főmondat valamely összetevőjének (mondatrészének) mondat alakjában való kifejezése. Ezzel a főmondati összetevővel való megfeleltetés miatt nevezte a szakirodalom a mellékmondatot álmondatnak: funkcionálisan mondatrész értékű, formailag mondat alakú. Ez azonban sok esetben nem valósul meg így. Ugyancsak nem igaz minden alárendelő viszonyú tagmondategyüttesre az a formális (felcserélhetőségi) kritérium, amelyet újabban az alá- és mellérendelő mondatok elkülönítésére szokás alkalmazni: *Palkó szívesebben teniszezik, mint csellózik —> *Mint csellózik, Palkó szívesebben teniszezik.*

1. Az alárendelő mondatok grammatikai szerveződésében részt vevő kategóriák

1.1. A főmondatbeli **alaptag.** Ehhez kapcsolódik, azaz ennek kötött vagy szabad bővítményét képviseli a mellékmondat. Az alaptag szófaja mellékmondat-típusonként változhat; az alaptag és a mellékmondat viszonya megfelel a szintagmaviszonyoknak. A tárgy például - mint kötött bővítmény - az igei (igenévi) csoport tagja: *virágot szed, virágot szedni.* Ugyanígy az igei (igenévi) csoporthoz tartozik kötött bővítményként a tárgyi mellékmondat is: *Örömmel nézem, hogy a hegyoldalban virágot szedsz. Szeretem nézni, hogy a hegycsúcson csillog a hó. A* jelző a főnévi csoporthoz tartozik: *csillogó hó;* ugyancsak főnév az alaptagja a jelzői mellékmondatoknak: *Az a hó, amely májusban még csillogott a hegycsúcson, augusztusra elolvadt. A* főmondatbeli alaptagok főbb szófaji csoportjai tehát: ige; igenév; főnév; melléknév *(A tévedés annál veszedelmesebb, minél több igazságot tartalmaz);* határozószó *(Közel voltam ahhoz, hogy sírni kezdjek);* ritkán névmás *(Téged kérlek, aki a negyedik padban ülsz, hogy gyere ki).* Megjegyzendő, hogy az állítmányi mellékmondatokkal kapcsolatban nem beszélünk alaptagról, ezek a mellékmondatok ugyanis - mivel az állítmányt abszolút fölérendelt tagnak tekintjük - nem bővítmény jellegű összetevőt fejeznek ki. Velük kapcsolatban a főmondatbeli alany típusát (szófaját) érdemes figyelembe venni.

1.2. Az **utalószó.** - A főmondatban egy szemantikailag üres mutató névmás vagy mutató névmási határozószó képvisel(het)i a mellékmondatot. Az utalószó - a kommunikatív szándékú aktuális tagolás szempontjainak megfelelően - téma (topik), fókusz vagy neutrális (ige utáni) helyzetben egyaránt állhat: *Azt nem árulta el, hogy megjelent egy új könyve. Azt mesélte el este a kisfiának, hogy tegnap három őzet látott a tisztáson. Nem fe-*

lejtem el azt, amit értem tettél (lásd még Mondattan 2.1. és A névmások 3.). A felszíni szerkezetet vizsgálva („hagyományosan") az utalószó a főmondat része, s az alaptaghoz való grammatikai viszonya - természetszerűleg - megegyezik az alaptag és a mellékmondat grammatikai viszonyával. Ő maga nem lehet alaptag.

A mélyszerkezetet vizsgáló generatív nyelvtan szerint az utaloszo együtt generálódik a mellékmondattal. Jelentős szerepe van az alárendelés két nagy csoportjának, a független, illetőleg a kategoriális alárendelésnek az elkülönítésében. Ez utóbbi esetben az alárendelt mondat az utalószón keresztül illeszkedik a főmondatba, tehát utalószó és mellékmondat egy összetevőt alkotnak: *[Az, hogy nem jöttél el velem a hangversenyre], rosszul esik nekem.* A megítélés különbségének abban lehet szerepe, hogy az utalószó után álló mellékmondatot beékeltnek tekintjük-e, vagy sem (lásd még 1.4. és 3.2. is).

Az utalószó törölhető a főmondatból, illetőleg „rejtve maradhat". A leggyakoribb utalószóhiány (rejtett utalószó) az alanyi és a tárgyi mellékmondatok körében figyelhető meg. Ez a jelenség összefügghet e két eset speciális voltával. Az alany és a tárgy ugyanis az ige elsődleges vonzatstruktúráját alkotják. (A Strukturális magyar nyelvtan úgynevezett szerkezeti eseteknek nevezi őket, és megkülönbözteti az egyéb esetektől. Az ok: ezeket nem az alaptag fogalmi jelentése kívánja meg, hanem annak grammatikai jegyei). A törölhetőségre lehetőséget ad továbbá az igei alaptag határozott ragozása által létrejövő grammatikai többletinformáció a tárgyi tagmondategyüttesekben: *Nem engedem, hogy leugorj a legmagasabb trambulinról;* valamint az alanyiak esetében a főmondatok jellegzetesen értékelő jellege: *Igaz, már régen láttuk egymást. Jó, hogy itt vagy. A* jelzői típusú mondatokban is jelentős az utalószóhiány, ennek azonban más oka van (lásd A jelzői mellékmondat). Kötelező határozói vonzat utalószava nem törölhető: **A kisfiú számított, hogy elviszik az Állatkertbe.*

Az utalószó-használat egyes esetekben nem felel meg (vagy nem teljesen felel meg) a mellékmondat mondatrészszercpének: *Úgy gondolom, hogy nem bírom sokáig ezt az életmódot* (a főmondat módhatározói utalószava ellenére a mellékmondat tárgyi). Az is kérdéses lehet, mennyire terjeszthetjük ki az utalószói funkciót egyéb névmások irányába. E tekintetben vannak szigorúbb és engedékenyebb nézetek. A tágabb értelmezés utalószóként fogadja el bizonyos esetekben a *mind* (összefoglaló értelmű) általános névmást. Elfogadásának - megfelelő korlátokkal - valóban van jogosultsága az alábbi példák alapján: *Azok, akik kitartóan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni. —> Mindazok, akik kitartóan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni. —> Mind, akik kitartóan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni.* Ettől már csak egy lépés a *bár-* előtagú (megengedő értelmű) általános névmások utalószóként való elfogadása, a szakirodalomban azonban erre kevesebb példa van (lásd még A névmások 6.2.). Nem tekinthetők utalószónak, csak ahhoz hasonló szerepűek az úgynevezett érintkező előidejű időhatározói mellékmondatok főmondatában többnyire jelen levő *rögtön, tüstént, azonnal* stb. határozószók: *Mihelyt megérkeztél Berlinbe, azonnal hívj fel!* Biztosan utalószói funkciójú azonban a személyes névmás határozóragos alakja *{benne, rá, tőle, hozzá* stb.), ha *hogy* kotőszós kötött határozói tagmondategyüttesek főmondatában áll: *Bízunk benne (~ abban), hogy nem lesz több árvíz az idén.*

Az utalószó hiánya több vonzatstruktúrával rendelkező alaptag esetében többfajta elemzést is lehetővé tesz *(kéri, hogy... = kéri őt arra, hogy... ~kéri tőle azt, hogy...),*

de más típusú alaptagok mellett is előfordulhat alternatív elemzés: *mondj nekem verset, hogy... = olyan verset ~verset, olyat ~ verset arról ~verset azért ~verset úgy, hogy....*

1.3. A kötőszó a mellékmondatnak a főmondattól való függését mutatja. A kötőszók fő csoportjai:

- a tartalmatlan (általános, aszemantikus) *hogy* kötőszó;
- a vonatkozó névmási kötőszó;
- a vonatkozó határozószói kötőszó;
- egyéb kötőszó: *jóllehet, bár* stb.

A terminológiához: az eddig vonatkozó határozószónak nevezett szócsoportot grammatikánk most a névmásoknál tárgyalja határozó(szó)i névmásokként. Mivel azonban ezek egyszerre névmások és határozószók is (vö. A határozószók fejezetében is), a hagyományos elnevezést megtartjuk. Azt is megjegyezzük, hogy a 'kötőszó' terminus használatában összevonjuk a kötőszót mint szófajt *{hogy, mert, ha, jóllehet* stb.) és mint funkciót (vonatkozó névmások és határozószók). A vonatkozó névmásokat - a régebbi felfogással ellentétben - nem tekintjük kereszteződő szófajúnak, tehát tulajdonképpeni kötőszónak (lásd A névmások 5.). Hogy mégis így nevezzük, annak az egyszerűség szempontján kívül az is az oka, hogy az 'utalószó' megnevezés is csupán funkciót jelent és nem szófajt: a mutató (esetenként más) névmásnak a főmondat és mellékmondat szintaktikai kapcsolásában betöltött szerepét.

A mellékmondat kötőszó nélkül is követheti a főmondatot. A kötőszóhiány tipikusan a tartalmatlan *hogy* kötőszós mellékmondatokat érinti.

A *hogy* hiányát nevezhetjük ugyan bizonyos szabályok mellett létrejövő torlésnek is, kézenfekvőbb azonban a hiány okait e mondattípusok kialakulásának sajátosságaiban keresni. Az úgynevezett függő kérdő (és függő felkiáltó) mondatok - amelyekben leggyakoribb ez a jelenség - ugyanis **eredetileg** kötőszó **nélküliek** voltak: *Nem tudom. Mikor érkezik a vonat? -> Nem mdom, mikor érkezik a vonat.* Ebbe a típusba **utólag** hatolt csak be a függő viszony explicitté tételére az aszemantikussá, tartalmatlanná vált *hogy* kötőszó, bár mára eléggé elterjedt a használata: *Nem tudom, hogy mikor érkezik a vonat.* A kötőszó erős hajlamát a törlődésre bizonyosan keletkezéstörténete teszi lehetővé

A mellékmondatot olykor nem egy, hanem két alárendelő kötőszó vezeti be. Ez az alábbi esetekben szokott előfordulni:

a) szintváltó típus: relatív főmondatba ékelődik be egy (másodlagos) mellékmondat: *Biztos, hogy(,) ha megtehetném, megtenném. Anna, aki(,) hogy sikerüljön a vizsgája, éjjel is tanult, rengeteg kávét megivott. A tanárnő megengedte, hogy(,) aki nagyon szomjas, kimenjen inni.*

b) színttartó típus: többnyire a hasonlítással kapcsolatban fordul elő. Két altípusa van:

(1) *Jancsi gazdája bőg, mint aki megbőszült.* - Itt ellipszis történt: egy tagmondat kimaradt, csak kötőszava reprezentálja: *Jancsi gazdája bőg, mint [ahogy az bőgj aki megbőszült.*

(2) *Anna éppen olyan kedves, mint amilyen az édesanyja volt. - A mint* ebben az esetben nem képvisel törölt mellékmondatot, hanem csupán a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatokban amúgy is meglevő hasonlító jelentésárnyalatot teszi explicitté: A két kötőszóból ilyenkor bármelyik törölhető anélkül, hogy a mellékmondat hasonlító jelentése megváltoznék: *Anna éppen olyan kedves, mint az édesanyja volt. Anna éppen olyan kedves, amilyen az édesanyja volt.*

A tartalmatlan *hogy* kötőszós mondatok nagyon fontos csoportot alkotnak az alárendelő összetett mondatok rendszerében. E tagmondategyüttesekre ugyanis az jellemző, hogy a főmondatbeli alaptag által kínált tartalmi keretet a mellékmondat teljes egészében kitölti: *Az a terve, hogy Londonba utazik. írtad, hogy szeptemberben Londonba utazol* Az egész konstrukcióra így a tartalomkifejtés, azaz a lényegi tartalomadás jellemző, szemben a vonatkozó mondatok mellékes (részleges) tartalomadásával, amelyben a mellékmondat az alaptag jelentésének csak egy részmozzanatát fejti ki: *Amit írtál,* azt megértettem (lásd még 2. és 3.3.). Az összetett mondatok jelentésével foglalkozó kutatások legnagyobb részben a *hogy* kötőszós tagmondategyüttesekhez kötődnek.

Utalószó és kötőszó több mellékmondattípusban korrelációban áll egymással: *annyira - amennyire; annyival - amennyivel; annál - minél; azóta - amióta* stb. Ezeket a korrelatív párokat főként a hasonlító jelentésű mondatokban találjuk (nem ok nélkül: a hasonlítás a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatokban keletkezett); továbbá az időhatározásban.

1.4. A tagmondatoknak háromfajta alapsorrendje lehet:

- a főmondat-mellékmondat sorrend *(Nagyon örülök, hogy láthatom Magát);*

-ennek a fordítottja: a mellékmondat-főmondat sorrend *(Ha nagyon rossznak találja a cikket, ne fordítsa le!);*

- a főmondatba beékelt mellékmondat *(A referátum szövegét, amelyet elküldtem Cs.-nek, tegnap visszakaptam).*

E sorrendek jellemzők lehetnek az egyes mellékmondattípusokra (és nem függetlenek azok kialakulásától): a tartalmatlan *hogy* kötőszósok (a tartalomkifejtők) például többnyire főmondat-mellékmondat sorrendűek, a vonatkozók mindhárom megvalósulási formát mutatják. Az utalószó utáni mellékmondatot is beékeltnek tekintjük *(Azt, hogy már hetek óta nem hívott fel, nagyon rossz néven vettem). A* jelzett szó, azaz az alaptag utáni beékelődés különösen jellemző a jelzői mellékmondatok tagmondatsorrendjére *(A mazsola, amelyet a kamra felső polcára rejtettem, nyomtalanul eltűnt).*

A tipikustól eltérő sorrend grammatikai változások következménye lehet. A gyakori használat következtében jelentésében kiürült, devalválódott főmondat a saját mellékmondatába süllyedhet, közbevetésszerűvé válik: *A süteményt, kérlek, tedd be a hűtőszekrénybe! Ennyi, gondolom, mára elég volt a nyelvészetből.* Nemcsak bizonyos főmondatok szervetlenedhetnek azonban el, hanem a mellékmondatoknak több típusa is: például hasonlítók *(mint tudjuk, mint ismeretes, mint gondolom),* feltételesek *(ha lehetséges, ha jónak látod, ha Isten éltet),* megengedők *(bármennyire sajnálatos),* célhatározóiak *(hogy el ne kiabáljam, hogy úgy mondjam),* tekintethatározóiak *(ami azt illeti). A* szervetlenedés a mellékmondatoknál többnyire elöl álló vagy beékelt helyzetet eredményez.

A tagmondatsorrenddel kapcsolatban szoktak megemlékezni a klasszikus grammatikák az úgynevezett mondatátszovodés jelenségéről. Ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közbevetést eredményezve, hanem beleszövődve: *Szegény Katát hallottam, hogy eltörte a kezét. Ide akarod, hogy üljek? A* mondatátszövödesnek szabályai vannak, amelyek összefüggenek a mondatok aktuális tagolásával, téma-réma-viszonyaival. Általánosságban elmondható, hogy a

mellékmondat téma helyzetű mondatrésze a főmondatba is témává szövődik át: *Hallottam, hogy szegény Kata eltörte a kezét — > Szegény Katát hallottam, hogy [0] eltörte* ***a*** *kezét* Mint a példából látható, a főmondatba került mondatrész az esetét is megváltoztathatja a főmondat igéjének hatására. A második példában a mellékmondat fókusza a főmondatba fókuszként szövődött át: *Mit akarsz, hogy ide üljek? — > Ide akarod, hogy [0] üljek? Kell, hogy kimossam végre a függönyt — > Ki kell hogy fOJ mossam végre a függönyt. A* mondatátszövődés létrejöttének feltételei közé tartoznak: a főmondat-mellékmondat sorrend és a megfelelő főmondatbeli alaptagok. Ezek többnyire *hogy* kötőszós alanyi, tárgyi és kötött határozói mondatok alaptagjai *(kell, lehet, biztos, tud, gondol, hisz, emlékszik* stb.). A mondatátszövődés elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, és kommunikációbeli megvalósulásai nem mindig a fent vázolt szabályokat követik.

2. Az **alárendelő összetett mondatok jelentésviszonyai**

A mondatjelentés kérdései sokrétűek és igen szövevényesek. Elsősorban a fő- és mellékmondat jelentésviszonyainak vizsgálatára vonatkoznak - főként a tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatokkal kapcsolatban -, és a tagmondatok igazságértékét érintik.

Igazságértéke általánosságban csak olyan kijelentésnek (tételnek, kéttagú kijelentő mondatnak) lehet, amelyről megállapítható, hogy igaz-e vagy téves (tehát a mondat tartalmára nézve felvethető az igaz?, hamis? kérdés). Meg kell azonban jegyezni, hogy az igazságérték nem azonos a mondat igazságával, mivel igazság = igaz igazságérték. A mondatok nyelvi igazságértéke a beszélő világában érvényes (igaz vagy nem igaz), és nincs tekintettel a tétel objektív igazságára. Nem kijelentő mondatokkal kapcsolatban nem tehetjük fel a kérdést, hogy igazak-e vagy tévesek: *Holnap lesz a liangverseny? Hozd ide a szemüvegemel.' Jaj! Bárcsak mehetnénk már nyaralni!* - ezeknek inkább beszédaktusértékük van. Csak bcszédaktusertekük van az úgynevezett performatív mondatoknak is: *Dokiorrá fogadom. Megígérem, hogy holnapra elkészül a tanulmány.* Ezekben a beszélő E/l .-ben a beszéddel egyben cselekszik is, beszédtettet hajt végre - az igazság kérdése itt nem merülhet fel (csak az őszinteségé).

Ha két kijelentést összetett mondattá kapcsolunk, igazságértékük módosulhat. Az úgynevezett közvetlen igazságértékből (amely az egyszerű mondatok igazságértéke) függő vagy módosult igazságérték válhat. Az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondat igazságértékét a főmondat tartalma, illetőleg bizonyos releváns szavak - például a főmondatbeli alaptag - lexikális jelentése teszi (teheti) igazzá, tévessé vagy a kettő közötti igazságértékűvé.

Kitüntetett helyet foglal el az alárendelő összetett mondatok igazságértékének vizsgálatában az úgynevezett **faktivitás.** Ilyenkor azt vizsgáljuk: milyen feltételek mellett tekinthető igaznak a *hogy* kötőszós mellékmondattal kifejezett tényállás. Például: *Palkó tudja, hogy a Honvéd megnyerte a meccset.* Itt a mellékmondatban kifejezett tényállást *(a Honvéd megnyerte a meccset)* igaznak fogadjuk el. Nem változik a mellékmondat igazságértéke akkor sem, ha a főmondatot tagadjuk: *Palkó nem* ***tudja,*** *hogy a Honvéd megnyerte a meccset.* A főmondat olyan alaptagjait, amelyek *hogy* kötőszós mellékmondattal bővülhetnek, és a mellékmondatban kifejezett tényállás igaz, faktív predikátumoknak nevezzük; ezekhez előfeltevés - faktív előfeltevés - kapcsolódik. A *tud-ot* kívül még számos faktív predikátum van: *megfeledkezik, letagad, sajnál, szégyell,*

megmond, meglát, jó, kár, csoda, baj, illetlenség stb. Természetesen a faktivitás az itt vázoltnál jóval bonyolultabb jelenség. A mellékmondat tényállásának igazságát még faktív predikátum esetén is elveheti például egy utalószó. Tipikusan ilyen az *úgy: Palkó úgy* ***tudja,*** *hogy a Honvéd megnyerte a meccset* (pedig lehet, hogy elvesztette). Előfordul azonban, hogy az *úgy* utalószó mellett is igaz marad a mellékmondat tényállása: *Úgy áll a dolog, hogy a Honvéd megnyerte a meccset.*

A további kutatások az igazságérték vizsgálatának kiszélesítése felé mutatnak. A *hogy* kötőszós mondatokon kívül az alárendelés egyéb eseteire, sőt a mellérendelő összetett mondatok tagmondataira, valamint az idézésre nézve is mérlegre teszik az igazságérték négy válfaja valamelyikének meglétét. Ezek: 1. igaz (pozitív); 2. nem igaz (negatív); 3. eldöntetlen, semleges, közömbös vagy függő *(Feri azt figyelte, hogy a hajó megérkezett-e);* 4. előfeltevésként igaz *(A város, ahonnan a művész érkezett, messze van Budapesttől).*

Némileg más szempontú (de az előbbiektől nem egészen független) az a megközelítésmód, amely a *hogy* kötőszós mondatokban a főmondat és mellékmondat viszonyát a következőképpen vizsgálja: A mellékmondat tartalmát egy elvont főnévi fogalomnak felelteti meg, azaz azt mondja meg, **micsoda** az, amit a mellékmondat leír: 'tény', 'esemény', 'tett', 'cselekvés', 'vélemény', 'gondolat', 'közlemény' stb. - ezeket **mondatneveknek** hívja. A mondatnevek legfontosabb kategóriái: szituáció, esemény, cselekvés, pszichikus tevékenység, közlés. Például:

(1) *Az a véleménye, hogy sikerült az előadás : Az a vélemény a véleménye, hogy sikerült az előadás.*

(2) *Megbánta, hogy elment a színházba: Megbánta azt a tettét, hogy elment a színházba.*

A mondatnév és a mellékmondat között **belső,** illetőleg **külső** viszony különböztethető meg. A **belső** viszony (1) lényege a tartalomadás, az azonosítás; a **külső** viszonyban (2) azonban a főnév nem pusztán megnevezése, nem csupán kifejtése a mellékmondat tartalmának, hanem járulékosan jellemzi is azt: (2)-ben egy tettről és a megbánásról van szó; a tett a megbánástól függetlenül is létezik.

Hogyan kapcsolódik mindez (a belső és a külső szemantikai viszony) a tagmondatok igazságértékéhez, a faktivitashoz? (Tudjuk: a faktív predikátum tagadható, s ezzel a mellékmondat tény volta nem szenved változást.)

A belső típusú (azonosító) szerkezetben (1) a mondatnév és a mellékmondat egyetlen jelentésbeli egységet, egzisztenciát képvisel. Ezért azok a műveletek (pl. a tagadás), amelyeket a mondatnéven végzünk, az egész szerkezetet, a mondatnevet és a mellékmondatot egységesen érintik. A belső viszony **egzisztenciaváltoztató** jellegű: *Nem az a véleménye, hogy sikerült az előadás.* Ilyenkor csak az egész összetett mondat igaz vagy téves voltáról beszélhetünk, a mellékmondatéról külön nem. Tehát ez a típus nem felel meg a faktivitás kritériumának.

A külső viszony (2) **két önálló egzisztenciát** tartalmaz (ezek a „külső" predikátum, illetve a „belső" mondatnév és mellékmondat-komplexum), ezért a külső predikátumon végzett műveletek nem érintik a belső komplexum egzisztenciáját. Ez a típus **egzisztenciatartó:** *Nem bánta meg, hogy elment a színházba.* Ezek megfelelnek a faktivitás kritériumának.

Az összetett mondatok jelentésviszonyai még számos egyéb kérdést is felvetnek. Vizsgálható az alárendelt összetett mondatokban működő **előfeltevések** rendszere is. Bizonyos tagmondategyüttesekhez kapcsolódik előfeltevés, másokhoz nem. A hasonlító határozói tagmondategyüttesekhez például mindig tartozik előfeltevés: *Palkó jobban szeret teniszezni, mint csellót gyakorolni.* Ennek a mondatnak az az előfeltevése, hogy 'Palkó csellózni és teniszezni is szokott'. Más mellékmondattípusok (pl. a célhatározóiak) nem váltanak ki tipikus előfeltevést.

Már az eddigiekből is kiderülhetett, hogy különféle kutatók egyes kérdésekhez más-más módon viszonyulnak. Ilyen többek között a bevezetésben említett és később is szóba kerülő tartalomkifejtés: vonatkozik-e minden tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatra (tehát a belső és külső viszonyúakra egyaránt) vagy csak a belső viszonyúakra? Mi a továbbiakban minden aszemantikus *hogy* kötőszós mondatra nézve érvényesnek tekintjük a tartalomkifejtést.

3. Az **alárendelő mondatok osztályozási problémái**

3.1. Az alárendelő mondatok felosztásában a klasszikus leíró grammatikák a fő- és mellékmondat szintaktikai és jelentésviszonyait vették alapul, azaz elsődleges szempontnak azt tekintették: a főmondatnak **milyen mondatrészét** fejti ki a mellékmondat: alanyt, állítmányt, tárgyat, különféle határozókat és jelzőket; - keresztező szempontként véve fel az úgynevezett sajátos **jelentéstartalmak** meglétét: a hasonlítást, feltételességet, következményességet és megengedést. A mondatrészkifejtésen alapuló felosztás azonban - bár problémátlan abban az értelemben, hogy egy-egy kategória tetszés szerint tágítható - az alárendelő mondatok rendszerét érintő lényeges összefüggéseket hagy homályban (ilyen például a szerkesztésmód kötöttsége vagy szabadsága, a *hogy* kötőszóval bevezetett mondatok közös sajátságai stb). Mivel az eddig érvényben levő egyetemi tankönyvek felosztási alapja is a mondatrészkifejtés volt, az előzményekhez való kapcsolhatóság érdekében a fejezet végén ezt a fajta felosztást - a szükséges változtatásokkal - táblázatban közöljük.

Osztályozások azonban újabban más szemlélet alapján is születtek.

3.2. A felszíni szerkezetekben megvalósuló tagmondategyüttesek mélyszerkezeti viszonyait vizsgáló generatív nyelvtan az alárendelő mondatoknak alapvetően kétfajta invariáns szerkezetet tulajdonít, s két nagy osztályt állít fel.

Az egyiket **független** alárendelésnek nevezi. Ebben az esetben a mellékmondat **nincs** egy **főmondati** összetevő **alá** rendelve, hanem önmagában, közvetlenül alkot főmondati összetevőt. Ezek a mellékmondatok határozói szerepűek, s ezt kötőszavuk is mutatja: *Mihelyt megérkezünk Fehérvárra, meglátogatjuk Luci nénit.* Mivel nem vonzatok, a főmondatban nem tartozik hozzájuk üres vonzathely. A részletező felsorolásban ilyeneket találunk: megengedő, okhatározói, hasonlító, tartalmas *hogy* kötőszós mellékmondat; illetőleg egy másik munkában: megengedő, feltételes, okhatározói, időhatározói, hasonlító határozói [!], következményes stb. (a felsorolás tehát nem teljes).

A másik csoport a **kategoriális** alárendeléseké. Az idetartozó mellékmondatok egy **főmondati kategória elemeként** ágyazódnak be, igei, melléknévi, főnévi, határozó-

szói vagy névutós kifejezésnek vannak közvetlenül alárendelve: *Mihály azt állította, hogy már megérkezett a hajó. Kicsi a valószínűsége annak, hogy a hajó pontosan érkezik.* Jellemzően tartalmaznak utalószót alaptagként vagy módosító elemként. Az utalószó viseli az adott bővítményi szerepnek megfelelő esetet. Az utalószó és a mellékmondat **egyetlen** főmondati összetevőt alkot. További két altípusuk: a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok. A kategoriális alárendelések vonzatok.

3.3. A szemantikai alapú osztályozások a mellékmondatot mint autonóm közlési formát tekintik (amelynek például igazságértéke lehet). A mondatrészek szerinti besorolást irrelevánsnak tartják, bár egyes kutatók teljesen mégsem vetik el: „A mondatrészkifejtés hagyományos elve (alanyi, tárgyi stb. mellékmondatok megkülönböztetése) nézetem szerint a mai napig sem vesztette el relevanciáját, ha sok tekintetben elavult és improduktív is a rá épülő rendszer" (Molnár Ilona). Az újabb szemantikai alapú felosztások elsősorban a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) **tartalomadásra** alapoznak. Mint már korábban említettük, a tartalomadás lehet **lényegi,** azaz **tartalomkifejtés** *(hogy* kötőszós mellékmondat), illetve **mellékes,** azaz részleges (vonatkozó mellékmondat). Lényegi tartalmat kaphat fogalomszó *(Csodálkozom azon, hogy még nem vagy álmos. Az a véleményem, hogy jobb is lehetett volna a tegnapi hangverseny)* és tartalmilag üres névmás, azaz formaszó *(Ó is olyan, hogy nem szívesen találkozik vele az ember).* Természetesen ahány felosztás, annyi eltérő hangsúly (lásd a 2. pontban is); a rendszerek - Hadrovics Lászlóé kivételével - nem törekednek teljességre. A legtöbb, a klasszikus grammatikától eltérő felosztás azonban terminológiájában több-kevesebb következetességgel használja „az egyszerűség kedvéért" az elméletileg elvetett mondatrészkifejtő terminusokat.

A felfogások különbözőségei és eltérő elméleti hátterük ellenére a csoportosítások több érintkezési pontot mutatnak. Mindez arra utal, hogy a mellékmondatok osztályozásában egyidejűleg többféle viszonyrendszer is érvényes.

Az újabb hazai és külföldi (pl. német) kutatásokhoz és osztályozásokhoz kapcsolódva kézenfekvőnek tűnt volna, hogy grammatikánk az alárendelő mondatok osztályozásában a kötőszó minőségét tekintse elsődleges rendező elvnek, s ezen belül érvényesítse a további szempontokat: a szerkesztésmód kötöttségét és a mondatrészkifejtést. Hogy mégis más megoldást kellett választanunk, annak egyik oka a közvetlen előzményekhez való köthetőség kívánalma, a másik pedig az, hogy a szerkesztésmód kötöttségének és szabadságának alapján való felosztás jobban lehetővé teszi a kapcsolódást a grammatika más fejezeteihez.

4. Az alárendelő mondatok rendszere

Tipikus kapcsolóelem (kötőszó)	Tipikus szerkesztésmód
hogy kötőszó és vonatkozó névmási kötőszó	I. Nem bővítményt kifejtő mellékmondat
	allitmányi mellékmondat
	II. Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok
	1. alanyi mellékmondat
	2. tárgyi mellékmondat
	3. kötött határozói mellékmondat
speciális kötőszó	4. hasonlító határozói mellékmondat
	m. Nem kötött (szabad) bővítményt kifejtő mellékmondatok
hogy kötőszó és vonatkozó névmási kötőszó	1. jelzői mellékmondat
	2. célhatározói mellékmondat
vonatkozó határozó(szó)i névmás (vonatkozó névmási határozószó)	3. helyhatározói mellékmondat
	4. időhatározói mellékmondat
	5. számhatározói mellékmondat
	6. állapothatározói mellékmondat
	7. módhatározói mellékmondat
	8. fokhatározói mellékmondat
speciális kötőszó	9. okhatározói mellékmondat
	IV. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok

	Mondatrészkifejtéssel párosulva	Mondatrészkifejtéstől elszakadva
vegyes kötőszók	1. hasonlító	1. hasonlító
	2. következményes	2. következményes
	3. feltételes	3. feltételes
	4. megengedő	4. megengedő

Megjegyzések és **jellemzők:** A **II.** csoportban az utalószó - még törölt állapotában is - fontos része a tagmondategyüttesnek: a mellékmondati bővítmény esetét képviseli a fömondatban. A mellekmondatok lényegi, illetve mellékes tartalmat fejtenek ki. *(Az a javaslatom, hogy ebéd után sétáljunk egyet;* illetve *Én is csak azt láttam, amit a kulcslyukon keresztül látni lehetett.) A hogy* kötőszósakra jellemző továbbá, hogy a mellékmondat fömondatbeli alaptagja faktív vagy nem faktív, s hogy kijelentéstartalmának (szubjektív) igazságértéke lehet. *(A mama tudta, hogy a kisfia nagyon éhes.)* Ez a csoport nagyjából megfelel a kategoriális alárendelésnek.

Az I. csoport, valamint a Ill.-ból 1. és 2. (azaz a *hogy,* illetve vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt többi mellékmondat) a II. csoporttól abban különbözik, hogy többnyire nem kötött szerkesztésmódú. Az állítmányi és a jelzői tagmondategyüttesek-

ben a mellékes (részleges) tartalomadás, azaz a vonatkozó mellékmondat a tipikus, a tartalomkifejtés *(hogy-os* mondat) kevés. Az állítmányi mellékmondatok mellékmondatisága amúgy is formális, mivel nem bővítmény jellegű összetevőt fejeznek ki. Ezek mindig formaszóknak adnak tartalmat, azaz az utalószót fejtik ki: *A veranda olyan volt, hogy nagy üveges ablaka éppen a hársfára nézett. A* jelzői mondatok az állítmányival szintaktikailag számos hasonlóságot mutatnak. Összefüggésük az állítmány és a jelző egymásból való levezethetősége alapján nyilvánvaló. A célhatározói mellékmondatok túlnyomó többségükben nem vonzatok, de tipikusan *hogy* kötőszósak.

A III. csoport 3-9. tagjai többnyire szabad szerkesztésmódú határozói összetevőt kifejtő mellékmondatok. A helyhatározóiak sajátosak abból a szempontból, hogy tekintélyes részük - irányjelentésük miatt - valójában kötött szerkesztésmódú, a mellékmondatot bevezető kötőszó azonban sohasem a *hogy,* hanem a határozói (független) alárendelésekre jellemző vonatkozó névmási határozószó. Ha azonban ugyanaz a főmondatbeli alaptag elvont jelentésben szerepel, megjelenik a *hogy* kötőszó is; ilyenkor természetesen a kötött határozói csoportba soroljuk a tagmondategyüttest: *A kanyarnál térjen arra, amerre a templomtornyot látja* (helyhatározói mellékmondat), illetve: *Most végre térjünk rá, [hogy] hogyan lehetne megoldani ezt a bonyolult kérdést. Ki kell térnem arra is, hogy mit jelent számomra a zenehallgatás öröme* (kötött határozói mellekmondat, tartalomkifejtés). Az úgynevezett értelmező helyhatározói mellékmondatok pedig teljes bizonyossággal a szabad szerkesztésmódú alárendelések közé tartoznak: *Kérem, térjünk most Fehérvár felé, ahol a szüleim éltek.* Ez a csoport nagyjából megfelel a független alárendelésnek.

A IV. csoport tagjai, az úgynevezett sajátos jelentéstartalmú mondatok keletkezésükkor egy megfelelő mondatrészkifejtő típusra „telepedtek rá", annak kifejezőeszköztárát tették magukévá (de nem eredeti értékükben). Hogy melyik típusban keletkeztek, kötőszavukból ma is kikövetkeztethető: a hasonlítás a mód/állapothatározásban, a feltételesség az időhatározásban, a következményesség a mód/fokhatározásban jött létre. A megengedés heterogén eredetű, igen későn keletkezett típus (más nyelvekben, pl. a németben, oroszban is). Forrásai: idő- és okhatározás, ellentétesség, feltételesség; sőt egykori eredeti főmondatból devalválódott, majd szófajt váltott kötőszava is van, a *jóllehet.*

A rendszerbe soroláskor mindig a tipikusát vettük alapul, szerkesztésmódban, kötőszóhasználatban és további jellemzőkben egyaránt.Természetesen ennek a rendszerezésnek is megvannak a nehézségei, buktatói. A jelentés szempontjai például csak részben jutnak érvényre, így jelentésbelileg összetartozó mondatok kerülnek külön-külön csoportba *(Az az érzésem, hogy...; Azt érzem, hogy...; Látod azt a lányt, aki szalmakalapban van? Látod azt. aki szalmakalapban van?).* - Szintaktikai területen is akadnak nehézségek. A formailag *hogy* kotőszós mondatok között például nemcsak aszemantikus, hanem tartalmas, „élénkebb jelentésű", azaz vonatkozó *hogy* mondatbevezetők is vannak (időhatározói, okhatarozói, állapothatározói mondatokban: *Hogy nagyon elfáradt, leült pihenni).* Ugyanakkor van olyan aszemantikus Ziogy-gyal kapcsolódó sajátos típus is, amelynek főmondataban a mutató névmási utalószó nem rag-, hanem névutóelemet tartalmaz: *azelőtt, azután, azóta, anélkül, ahelyett, amellett, hogy...: Bátor anélkül, hogy meggondolatlan volna. Ahelyett, hogy sírsz, dolgoznod kellene. Amellett, hogy örülsz, azért tehetnél is valamit.* Ezek a mondatok nem kötött szerkesztesmódúak, a mellékmondatok nem vonzatok. A mellékmondati bővítmények a névutós utalószónak (formaszónak) adnak tartalmat, s az utalószó + mellékmondat egy névutós névszóval egyenértékű: *meggondolatlanság nélkül bátor; sírás helyett kell dolgoznod; az öröm mellett tehetnél is valamit.* Mindezeket a tagmondategyütteseket - a funkciónak megfelelően soroltuk be a 111. csoport megfelelő

alosztályaiba. A birtokos jelzői mellékmondatok szerkesztésmódjukat tekintve kötöttek, azonban - mint a jelzőiek egyik fajtája - a III. csoportba kerültek (természetesen a kötött szerkesztésmódra való megjegyzés kíséretében).

Egy másik osztályozási nehézség az értelmező mondatokat érinti, amelyek sok szállal kapcsolódnak a jelzői mondatokhoz (úgynevezett nem korlátozó vonatkozó mellékmondatok), ugyanakkor azonban a határozói, különösen a hely- és időhatározói mondatok között is számos értelmező helyzetű és funkciójú mondat van, ezek viszont több szempontból eltérnek az értelmező jelzői mondatoktól. Egy közös értelmezői kategória belehelyezese a rendszerbe - az eltérő tulajdonságok miatt - komoly nehézségekbe ütközne. A nyelvi valóság annyira szövevényes, hogy minden egyes nyelvi megvalósulást figyelembe vevő, minden szempontot kielégítő rendszerezést (amely némileg még áttekinthető is marad) nem lehet alkotni.

Az alárendelt összetett mondatok részletesebb tárgyalása előtt az előzőekhez is kapcsolódva még egy megjegyzés: A nyelv a kommunikáció révén igen komplikált valóságviszonyokat van hivatva kifejezni A mondattan variációs igénye az alsóbb nyelvi szintekkel szemben köztudomásúan igen nagy, a grammatikai szinonimitás lehetőségei is szélesek. Az egyes mondattípusok között terjedelmes átmeneti sávok vannak. Egy tankönyvben lehetetlenség az alárendelés minden bonyolult jelenségét befogni, csak a legtipikusabb kérdések érintésére szorítkozhattunk. A nyelvi valóság jobb megismerése céljából ajánljuk tehát szakirodalmi elemzések, grammatikai és mondatjelentés-tani dolgozatok figyelemmel kísérését, tanulmányozását.

A következőkben a fenti csoportosítás sorrendjében vesszük sorra az egyes mellékmondattípusokat.

Nem bővítményt kifejtő mellékmondat

Az áüítmányi mellékmondat

Az **igei** állítmány a mondat abszolút fölérendelt tagja, olyan mondatszervező összetevő, amely nem fejeződik ki mellékmondattal. Vannak azonban olyan tartalomkifejtő tagmondategyüttesek, amelyek egy igen általános jelentésű főmondati állítmány (cselekvés, történésfogalom) tartalmi kereteit töltik ki: *Azt teszi sajnos, hogy egész nap csak maga elé bámul. A vitéz azt csinálta, hogy előkapta a szablyáját. Az történt tavaly az Alpokban, hogy már augusztusban leesett a hó.* A szakirodalom ezeket a mondatokat igei állítmányi mellékmondatoknak nevezi - a tartalomkifejtés szempontjából (mind *hogy* kötőszósak). Grammatikailag azonban mindenképpen tárgyi, alanyi stb. mellékmondatok, tehát nem itt elemezzük őket.

Az állítmányi mellékmondat a főmondat **névszói (-igei)** állítmányának névszói részét fejti ki. Ez a főmondatban tartalmilag üres utalószóként van jelen *(A könyv azé, aki...; A ház olyan, hogy...; A barátom az, aki...),* tehát a mellékmondat mindig formaszónak ad lényegi vagy mellékes tartalmat. Az állítmányi mellékmondatok így *hogy* kötőszósak és vonatkozó névmási kötőszósak is lehetnek. Az előbbiek ritkák, az utóbbiak a tipikusak.

Az állítmányi mellékmondatok - az állítmány típusainak megfelelően - (1) **azonosítók** és (2) **minősítők** lehetnek. A minősítők alfajaként tartjuk számon a (2a) **tulajdonító** állítmányi mondatokat: *Palkó az, **akit** a legtöbbet szidnak a rendetlenségéért* (1). *Ez a szoba olyan, hogy egy fallal két részre van választva. Amilyen a mosdó, **olyan** a törölköző* (2). *Az autó azé, aki megnyeri a sorsolást* (2a). A minősítők akcideneiafogalmat (tulajdonságot, mennyiséget) fejtenek ki; ezek könnyen kaphatnak kétfajta sajátos jelentéstartalmat: következményesek vagy - párhuzamos szerkesztésmód, azaz korrelatív utalószó és kötőszó esetében - „veleszületetten" (azaz *mint* kötőszó nélkül is) hasonlítók.

Alaptagról, amelyhez a mellékmondat tartozik, állítmányi mellékmondat esetében nem jogos beszélni. Érdemes azonban a főmondatbeli alany fajtáit figyelembe venni, mégpedig az azonosító típusban - elemzési segítségként.

Az állítmányi mellékmondat azonosíthat 1. vagy 2. személyű alanyt: *Én vagyok az, aki...;* ill. *Én az vagyok, aki...; Mi vagyunk azok ~Mi azok vagyunk; Te vagy az ~ Te az vagy; Ti vagytok azok ~ Ti azok vagytok, akik ....* Ilyenkor az egyeztetés segítséget nyújt az elemzésben: *Én vagyok az, aki..., Én az vagyok, aki...,* az alany az állítmány igei részével egyezik. (Látható tehát, hogy az aktuális tagolás szempontjait itt kizártuk a grammatikai elemzésből.)

Az 1. és 2. személyű alany sajátos egyeztetést idézhet elő a mellékmondatban: *Mi vagyunk azok, akik holnap elutazunk.* *A* főmondat alanyának hatóköre ilyenkor túlterjed a tagmondathatáron, és irányítja a mellékmondat állítmányának egyeztetését. Szabályosan (tagmondaton belüli alaki egyeztetéssel) így lenne: *Mi vagyunk azok, akik holnap elutaznak* - mivel az alanyi szerepű vonatkozó névmás 3. személyű.

A mellékmondat 3. személyű alanyt azonosít: *Ó(~Péter) az, akivel találkoztam;* sőt olykor egész alanyi mellékmondatot is: *Akivel tegnap moziban voltál, az az, akit két hete is veled láttam?*

Ha az alany 3. személyű, az egyeztetés nem segít az alany és az állítmány elkülönítésében, más fogódzót kell tehát keresni. Ilyenkor leghatékonyabbnak tűnik az állapothatározóvá való alakítás. (Ez a módszer az állítmány és az állapothatározók transzformációs összefüggésén alapszik.) Ami állapothatározóvá alakítható, az az állítmány: *Ó az, aki... —> Ó minősül annak, aki...; O válik azzá, aki....*

Az állítmányi mellékmondatok főbb típusai a kifejezőeszközökkel összefüggésben

	Azonosító	**Minősítő**	**Tulajdonító minősítő**
Kötőszó	*aki, ami* (főnévi vonatkozó névmás)	*hogy; amilyen, amennyi, aki, ami; (ahol, amikor, ahogy)*	*aki*
Utalószó	*az*	*olyan, akkora, annyi*	*azé, olyané*

Néhány példamondat:

Azonosítás: *Az vagyok, aki vagyok. Te voltál az, aki betörted az ablakot?*

Minősítés: *A folyosó olyan, hogy mindkét oldalról nyílnak szobák. Annyi volt a jövedelme, amennyit a járókelők a kalapjába dobtak. Sári ma is olyan, amilyen diáklányként volt.* (Itt már megjelenik a hasonlítás.) Ritkább esetek (a kötőszóhasználat itt a főmondat alanyának jelentésétől függ): *Ez a hely igazán olyan, ahol szeretném eltölteni az életemet. Ez a két hét lesz az, amikor még be lehet hozni a lemaradást. Ez a mód nem éppen az, ahogyan viselkedni illik.*

Tulajdonítása *lakás maradjon azé, aki fenn is tudja tartani.*

A tagmondatsorrend jellemzően - de nem kivétel nélkül - főmondat-mellékmondat.

Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok

Az alanyi mellékmondat

Az alanyt az igei állítmány vonzatának tekintjük, tehát az alanyi mellékmondatot kötött szerkesztésmódúnak. A névszói állítmány alanya azonban *(A szoba sötét)* a vonzatosság szempontjából különleges helyzetben van: az állítmányhoz mint grammatikai igéhez tartozik; ez a vonzatosság tehát szintaktikai egységhez kötődik (lásd Az alany 4.1.).

Az alanyi mellékmondatoknak két fő típusuk van: tartalomkifejtő (lényegi tartalomadó) *hogy* kotuszos valamint részleges tartalomadó vonatkozó névmási kotoszós mellékmondatok. Az alanyi mellékmondatok grammatikai, szerkesztésbeli sajátságaik és a bennük előforduló jelenségek tekintetében a tárgyi mellékmondatokkal mutatnak párhuzamosságot. (Az alany és a tárgy, a két „szerkezeti eset" az ige elsődleges vonzatstruktúráját alkotják.)

1. A hogy kotoszós (tartalomkifejtő) alanyi mellékmondat

Alaptagjának, azaz a főmondati állítmány típusainak jellemzői:

a) Harmadik személyű, gyakran modális jelentésű ige: a létige, *kell, lehet, elválik, történik, bánt, tetszik, látszik, hallatszik, következik* stb.: *Lehet, hogy holnap mégis elutazunk. Nagyon bánt, hogy nem sikerült a szigorlatom.*

b) Főnév (elvont jelentésű): *dolog, ügy, tény, szabály, kár, öröm* stb.: *Kár, hogy máris elutaztok. Nagy öröm, hogy megkezdődött a vakáció.*

c) Melléknév (értékelést kifejező): *nehéz, könnyű, jó, rossz, fantasztikus, kínos, szomorú, biztos, bizonytalan* stb.: *A veszekedésekben éppen az a legkínosabb, hogy kikerülhetők lennének.*

Az alaptagok jellegéből következik, hogy gyakran csak a mellékmondat tartalmához való viszonyulást fejezik ki, modális jellegűek: *Igaz, alaposan megfáztam. Úgy látszik, hogy mégis igazad volt. Valószínű, hogy az egész család ott lesz.*

Ez a folyamat az egész nyelvtörténeten keresztül végigkísérhető; az alanyi mellékmondatok tőmondatainak egy része szófajváltással kötőszóvá, módosítószóvá is vált: *jóllehet, bizony, bezzeg*

Igen sokszor elliptikus a főmondat: a kommunikáció gazdaságossága ugyanis törli az érthetőséget nem befolyásoló főmondatbeli elemeket: *Az egyik élmény a muzsikálás oromé, a másik, hogy a muzsikát át tudom adni a hallgatóknak.*

A hogy kötőszó - akárcsak a tárgyi mellékmondatok esetében - gyakran törlődik (vagy genetikusan hiányzik). Különösen gyakori ez az alanyi függő kérdésekben és felkiáltásokban: *Nem látszik, ki bujkál a bokorban? Fantasztikus, mennyire kék ma az ég!*

Újabban terjedőben van a kötőszó nélküli kettőspontos szerkesztésmód: *A nevelésben az egyik legfontosabb szabály: bízni kell a gyerekben.*

Az **utalószó** jellemzően a főnévi mutató névmás: *Akkor az történt, hogy János megtalálta Iluskáját.* Ellipszis esetében melléknévi névmások is állhatnak utalószóként: *Olyan [dolog] is kiderült róla, hogy titokban lopta a szomszéd almáját. Mindössze annyi [baj] történt, hogy eltörött egy váza.* Az igei alaptagú modális jellegű főmondatokban az utalószó az *úgy: Úgy látszik, lassan vége felé jár a nyár. Úgy tűnik, gyorsan halad ez a munka. A* tárgyi mondatokkal ellentétben azonban **itt** nem az az *úgy* szerepe, hogy a mellékmondat igazságértékét módosítsa, mivel maguknak az alaptagoknak a jelentése miatt a mellékmondat csak függő igazságértékű lehet.

A jellemző tagmondatsorrend mindig főmondat-mellékmondat: *Jó, hogy Gyurka megjött.* A modális jellegű, a saját mellékmondatukba süllyedt főmondatok kivételt jelentenek: *A barátnőm, úgy látszik, elfelejtett felhívni.* Ritkán - kommunikatív szempontból speciálisabb esetekben - mellékmondat-főmondat sorrend is előfordul: *Hogy Gyurka megjött, az jó, de hogy újra elment, az már nagyon bánt.*

Az alanyi mellékmondatok főmondatainak jellege olyan, hogy igen nagy számban enged meg úgynevezett mondatátszövődést. Ilyen főmondatok: *kell, lehet, biztos, valószínű* stb.: *Az ötlet lehet, hogy jó volt, a kivitelezés viszont kevésbé. Ez az apró részlet nem kellene, hogy elkerülje a figyelmedet. Michael Schumachernek egy dologtól biztos, hogy nem kell tartania. A kedvenc vázám kár, hogy eltörött.* A mondatatszövődéseknek egy fajtája már grammatikalizálódott, és kettős állítmány néven vált az állítmányok egyik típusává: *ki kell mossam; meg kell nézzem* (eredetileg: *kell, hogy kimossam; kell, hogy megnézzem).*

2. A vonatkozó alanyi mellékmondat

Mivel részleges tartalomadó, alaptagjának nincsen kötöttsége: *Az eszik, aki éhes. Ki korán kel, aranyat lel.*

Kötőszava a főnévi vonatkozó névmás: *Söpörjön az, akinek kedve van hozzá.* Ellipszis (főnévi elem kihagyása) következtében melléknévi vonatkozó névmások is bevezethetik a mellékmondatot: *Nem volt a boltban olyan [baba], amilyenre Etelka vágyik? Van annyi [tej], amennyi kettőnknek is elég.* Nem tipikusan - olyan főmondat esetében, amely helyre, időre, módra utaló szót tartalmaz - vonatkozó határozószó is kötheti a mellékmondatot: *A városok közül az tetszett neki a legjobban, ahol a gyermekkorát töltötte. Soká lesz az még, amikor újra el tudok menni hozzátok. Nem éppen udvarias, ahogyan velem társalogsz.*

Az utalószók *az, azé,* illetőleg redukált szerkezetben *olyan* és *annyi: Azé kell, aki hajlandó ideadni. Volt olyan, akinek elmondtam az ügyemet. Amennyi kell, annyi van.* Az utalószó rejthet eleve redukált szerkezetet is: *Itt olyasmi [olyan dolog] hangzik fel, amihez szavakkal közelíteni sem lehet.*

A **tagmondatsorrend** tetszőleges: *Az érkezett meg, akit vártunk. Aki szépen énekel, az menjen a versenyre. Az is, amit teszek, csak történik velem.*

A tárgyi mellékmondat

A főmondat igei vagy igenévi állítmányához kapcsolódó tárgyi összetevőt fejti ki mellékmondat formájában. A tárgyi mellékmondat mindig kötött szerkesztésmódú: vonzat. A fő- és mellékmondat jelentésviszonya alapján lehet tartalomkifejtő (lényegi tartalomadó), azaz *hogy* kötőszós *(Itt tanultam meg, hogy csak a nagyon kemény munkából születik valami);* illetőleg részleges tartaloniadó, azaz vonatkozó névmási kötőszós *(Elmosogatta mindazt, amit a konyhában talált).*

1. A hogy kötőszós (tartalomkifejtő) tárgyi mellékmondat

Alaptagja - mint a tartalomkifejtő mellékmondatoké általában - szemantikailag jellemezhető, jelentéscsoportokba sorolható. A főbb jelentéscsoportok a következők:

- a mondás, közlés igéi: *mond, ír, kijelent, vall, hazudik, kér, kérdez, (le)tagad, közöl, állít* stb.;
- értelmi működést jelentő igék: *tud, (meg)ért, (meg)ismer, hisz, (meg)gondol, képzel, határoz* stb.;
- érzelemmel, akarattal kapcsolatos igék: *szeret, akar, kíván, remél, enged, hagy, megbocsát* stb.;
- az érzékelés, észlelés ígér *(meg)lát, (meg)hall, meghallgat, tapasztal, megkóstol, megtekint, (meg)érez* stb.;
- az általános cselekvésfogalom jelentéskörébe tartozó igék: *tesz, végez, művel, cselekszik* stb.

Az alaptag jelentéséből az alábbi szerkesztésbeli sajátosságok következnek:

A) A kommunikáció során unos-untalan használt főmondatok elkopnak, tartalmilag kiürülnek, a tényleges mondanivalót a mellékmondat hordozza: *Tudod, nemrég olvastam H. Hesse „Der Steppenwolf" című regényét. A* devalválódást az is mutathatja, hogy a főmondat elveszti eredeti elöl álló pozícióját, és belesüllyed a saját mellékmondatába: *Köszönöm azt a szeretetet, amivel - érzem - változatlanul gondomat viselitek. Ennyi, gondolom, csak elég a magyarázkodásból.*

B) A 'közlés' jelentésmozzanatát tartalmazó alaptagok tárgyi mellékmondata úgynevezett függő idézet: *Nelh azt mondta, hogy holnap az esti vonattal érkezik Velencére.* Függő idézetek természetesen nemcsak a tárgyi mellékmondatokkal kapcsolatban merülhetnek fel, hanem minden olyan mondattípusban, amelyben közlést jelentő vagy közlésmozzanatot is tartalmazó alaptagok vannak: alanyiban, kötött határozóiban, ritkábban máshol is. Mivel azonban számszerűen itt vannak leginkább képviselve, ezen a helyen tárgyaljuk őket részletesebben. A függő idézeteket az egyenes idézetekből lehet levezetni. (Maguk az egyenes idézetek a szöveggrammatika tárgykörébe tartoznak.) A függő idézetekben az egyenes idézetekhez képest a személyviszonyok eltolódhatnak. Hogy létrejön-e a személyeltolódás, ez attól függ: megváltozik-e a kommunikációban részt vevő személyek viszonya az egyenes idézetnek függő idézetté válásakor, vagy sem. Három személy egymáshoz való viszonyát kell itt tekintetbe venni: a közlőnek

(beszélőnek), a **kommunikációs partnernek** (címzettnek) és az egyenes **idézet alanyának** személyét.

a) Soha sincs személyeltolódás, ha az egyenes idézet 3. személyre vonatkozik: *En/te/ő (mondtam/mondtad/mondta) neked/neki/nekem: Kati nem készítette el a feladatát -+, hogy Kati nem készítette el a feladatát.*

b) Személyeltolódás következik (következhet) be a függő idézetben, ha az egyenes idézet alanya 1. vagy 2. személyű volt.

Abban az esetben, ha **első** személyű az egyenes idézés idézetrészének alanya, a függő idézet személyeltolódását a **közlő** személye irányítja:

Én mondtam (neked, neki)- Én ma nem készítettem el a feladatomat —thogy én ma nem készítettem el a feladatomat. 1-»1
Te mondtad (nekem, neki): Én ma nem készítettem el a feladatomat -> hogy te ma nem készítetted el a feladatodat. 1 -»2
0 mondta (nekem, neked, neki): Én ma nem készítettem el a feladatomat -> hogy ő ma nem készítette el a feladatát 1-»3

Abban az esetben, ha az egyenes idézet alanya **második személyű,** a függő idézet a **kommunikációs partner** (a címzett) személyéhez igazodik:

(Én) mondtam neked: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy te ma nem készítetted el a feladatodat. 2-»2
(En) mondtam neki: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy ő ma nem készítette el a feladatát. 2—>3
(Te) mondtad nekem: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy én ma nem készítettem el a feladatomat. 2->1
(Te) mondtad neki: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy ő ma nem készítette el a feladatát. 2-»3
(O) mondta nekem: Te ma nem készítetted el a feladatodat — > hogy én ma nem készítettem el a feladatomat. 2-»1
(Ó) mondta neked: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy te ma nem készítetted el a feladatodat. 2->2
(O) mondta neki: Te ma nem készítetted el a feladatodat -> hogy ő ma nem készítette el afe ladatát. 2-»3

Összefoglalva:

1. személy esetén: Én (neked, neki): 1-»1
Te (nekem, neki): 1->2
O (nekem, neked, neki) 1->3
2. személy esetén: Te, ő (nekem): 2—>*1*
Én, ő (neked): 2->2
Én, te, ő (neki): 2-»3
3. személy esetén nincs személyeltolódás.

A függő idézeteket - éppen a függőség demonstrálására - *hogy* kötőszó kapcsolja. Ez azonban olykor, különösen az úgynevezett kettőspontos stílusban elmarad: *Azt írtad: bármikor ráérsz* (itt a személyeltolódás egyértelműen mutatja, hogy függő idézetről van szó). Az egyenes és függő idézetnek vannak azonban átmeneti esetei is.

(1) A kapcsolt egyenes idézés függő idézetként kötőszóval kezdődik, de egyenes idézetként folytatódik: *Mondták azt is, hogy anya, süss nekünk végre egyszer farsangi fánkot!*

(2) Az úgynevezett szabad függő beszédben nincs idéző mondat, és a függő idézetnek az egyenes idézetre (beszédre) jellemző sajátosságai vannak: *Ezért is Ascher piszkált sokat - joggal -, hogy neked folyamatosan a saját igazságodat kell képviselned, s nem szabad azzal foglalkoznod, hogy az most éppen hogyan hat. Márkus László már húszharminc évvel ezelőtt is ugyanazokon a dolgokon morgott, amiken mi szoktunk manapság: jaj, de szörnyű a világ, milyen méltatlanok a körülmények, sokan mennyire nem veszik komolyan a szakmát.*

A kötőszóval kapcsolatos szerkesztésbeli jelenségek között legfontosabb a *hogy* kötőszó hiánya a mellékmondat élén. Leíró szempontból a *hogy* törléséről szokás (kell) beszélni, s ennek feltételeit elemezni, hogy tudniillik akkor fordul elő, ha a mellékmondat kérdő vagy felszólító. A kötőszó törlése és törölhetősége azonban eredeti hiányt takar. Ezek a tagmondategyüttesek kialakulásukkor kötőszó nélküliek voltak, a függő kérdésekbe és felkiáltásokba csak utólag hatolt be a *hogy* kötőszó. Függő kérdés: *Nem tudom, elkészítették-e már a szerződést. Nem láttad, hova tettem a szemüvegemet? Hallottad, mikor nyitják a kiállítást?* Természetesen kötőszós függő kérdések is vannak: *Nem tudom, hogy a templomnak milyen az akusztikája.* Függő felkiáltás: *Tudom, mekkora munkát végeztél verseim fordításában. Fordításaidból látom, mennyire közel állunk egymáshoz. S közölte, milyen rosszul esett neki, hogy aláírtam a Chartát.* Ha a tagmondatsorrend megfordul, a kötőszó gyakoribbá válik: *Hogy milyen kevéssé gondoltam komolyan ezt az „önkritikát", azt az mutatja, hogy.... A kérdez* alaptagú mondatokban egybeesik a függő kérdés és a függő idézet, ezekben a tagmondategyüttesekben gyakoribb a *hogy* kötőszó: *Kérdeztem tőle, hogy mikor lesz már végre készen a szobafestéssel.*

Az utalószó tipikusan a főnévi mutató névmás tárgyragos alakja: *Azt tervezte, hogy tíz percre leugrik egy kis levegőt szívni.* Az utalószó gyakran rejtve marad, már csak azért is, mert az alaptag határozott ragozása mintegy pótolja: *Erezte, hogy szédül. Megtanultam, hogy menekülni csak előre lehet.* Elliptikus szerkesztésmód esetében az *annyit, olyat (olyasmit)* és *affélét* is lehet utalószó: *S viszonzásul csak annyit kértem és kérek, hogy légy következetesebb a jövőben. Olyat kérek most tőled, hogy csak egy hétig engedj zavartalanul dolgozni. Olyasmit láttam, hogy Sári a szomszéd fiúval beszélgetett.*

Bizonyos - devalválódásra hajlamos - alaptagok mellett jellegzetes az *úgy* utalószó az alaptag határozott ragozása mellett is: *úgy látom, érzem, gondolom, hiszem.* Az *úgy* kizárólag csak fókuszban állhat; szerepe, hogy a mellékmondat igazságértékét illetően fenntartást építsen be.

A taginondatsorrend főképpen főmondat-mellékmondat, de az ellenkezője is használatos: *Hogy mivel piszmogott egész délután, el sem tudom képzelni. A* tárgyi tagmondategyüttesekben (az alanyiakhoz hasonlóan) igen gyakran jön létre mondatátszövődés: *Miről szeretné, ha beszélnénk? Az Ulrichék levelét nem tudod, hogy hol van? A nyarat én úgy érzem, hogy a magyar söripar jól zárta. 1996-ban nem hiszem, hogy több lesz a rendőri akció. De ebben a sötétben nem ajánlom, hogy továbbmenjen.*

2. A vonatkozó tárgyi mellékmondat

Részleges tartalomadó. Alaptagja bármilyen tárgyas ige lehet szemantikai megkötöttség nélkül: *Nagy dühösen összesöpörte azt, amit a gyerekek szanaszét szórtak. A* **kötőszó** - mint a típus neve is mutatja - vonatkozó névmás: *Amit írtál, megértettem. Azét választom, akié a legjobban sikerült. Annyit írtam az előadáson, amennyire csak képes voltam.* Nem tipikusan - mondatvegyülés vagy elliptikus szerkesztésmód eredményeként - vonatkozó névmási határozószó is bevezetheti a mellékmondatot: *Várta, míg befejeződik az előadás. [Várt, míg befejeződik az előadás x Várta, hogy befejeződjék az előadás.] Nem szeretem azt, ahogy Laci az apjával viselkedik. [Nem szeretem azt a módot, ahogy Laci az apjával viselkedik]*

Az **utalószó** főnévi mutató névmás (olykor *mind* általános névmási előtaggal): *Azokat hívjuk meg akik ezt megérdemlik. Mindazt elhittem neki sajnos, amit elmesélt a barátnőjéről.* Ritkábban (elliptikus esetekben) a melléknévi mutató névmás egyedei használatosak utalószóként: *Olyat [olyan tollat] kaptam végre, amilyenre már régen vágytam. Annyit [annyi pénzt] adok neked, amennyire az erőmből futja.* Az utalószó rejtve maradhat, ha nincs fókuszhelyzetben, azaz nem mondathangsúlyos: *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra!*

A tagmondatok **sorrendje** itt mozgékonyabb, mint a *hogy* kötőszósaknál: a főmondat gyakrabban állhat hátul: *Amire kértél, szívesen megteszem.*

A kötött határozói mellékmondat

A kötött határozói mellékmondat egy - a főmondatbeli alaptaghoz **szótári tételként** kötött - határozói összetevőt fejez ki mellékmondat formájában. A mellékmondati bővítménynek a szintagmabelihez képest vannak eltérő vonásai. (1) Nem minden vonzatos határozó fejezhető ki *hogy* kötőszós vagy vonatkozó névmási kötőszós mellékmondattal. Pl. *sötétben van : *abban van, hogy sötét, abban van, ami sötét; szerelemből nősül : *abból nősül, hogy szerelem, abból nősül, ami szerelem.* (2) A mondatrésszel megvalósuló bővítménynek mindig van alaki kitevője: *reménykedik a szerencséjében, örül a szünetnek.* A főmondat-mellékmondat konstrukcióban az **utalószóra** hárul az a szerep, hogy megmutassa a vonzat alakját: *Megelégszik azzal, hogy kevés a fizetése.* Ha az utalószó rejtve marad, a vonzat alaki kitevője vele együtt szintén rejtve van, jóllehet a vonzatosságot a *hogy* kötőszós mellékmondat megléte igazolja: *Reménykedik, hogy a nyaralás ideje alatt nem lesz eső. Örül, hogy hajnalban énekelnek a rigók.* (Vonatkozó mondatoknál az utalószo leginkább nem maradhat el, mert nincs tartalomkifejtés, csak részleges tartalomadás.)

Ha megvalósulhat a mellékmondati bővítmény, a tagmondategyütteseknek további két rétege különíthető el: *hogy* kötőszós és vonatkozó névmással kapcsolt mellékmondatok. A különbség szintaktikai és szemantikai szempontból is megmutatkozik. Itt jegyezzük meg, hogy egyes kutatók csak a *hogy* kötőszós mondatokat tekintik vonzatosaknak. Mi nem osztjuk ezt a véleményt, bár elismerjük, hogy a tartalomkifejtők a vonzatosságnak teljesebb kategóriáját képviselik, mint a vonatkozók.

1. A hogy kotoszos (tartalomkifejtő) kötött határozói mellékmondat

Az alaptag jelentésére az jellemző, hogy mondatban kifejezhető tartalma van. Ezek az alaptagok szemantikai szempontból tovább csoportosíthatók. Egyes kutatók a *hogy* kotőszós mellékmondat megvalósulásának lehetőségét a főmondatbeli alaptag elvont (vagy konkrét, de igen általános) jelentéséhez kapcsolták; a fenti 'mondatban kifejezhető tartalom' megjelölés azonban pontosabb, jobban egybefoglalja a lehetséges előfordulásokat.

A *hogy* kotőszós kötött határozói mellékmondat alaptagja szófaji szempontból ige (igenév), főnév, melléknév lehet. Az alaptagok jelentéscsoportjainak elnagyolt jellemzése előtt fel kell hívnunk a figyelmet a következőkre. Az eddigi klasszikus leíró nyelvtanok 'állandó határozó' néven tárgyalták a kötött határozóknak egyik csoportját, azt, amelyben az alaptag és a mellékmondat jelentésviszonya már nem állapítható meg. Ugyanakkor a szintén kötött szerkesztésmódú, de egyértelmű jelentésviszonyú mellékmondatokat a megfelelő határozókhoz utalták. így: az *eltilt attól, hogy...* az állandó határozók között, viszont a *fél attól, hogy...* az okhatározók között szerepelt. Tankönyvünk elsődleges szempontnak a szerkesztésmód kötöttségét tekinti, tehát mindkét típust itt fogjuk felvenni, csupán megemlítjük, hogy az első eset aszemantikus, a másik pedig szemantikus jellegű. Természetesen sok esetben nem könnyű megítélni, mikor válik egy alaptag biztosan olyanná, hogy a mellékmondatához fűződő jelentésviszonyát már nem tudjuk megállapítani.

Az igei (igenévi) alaptagok jelentéscsoportjairól a táblázatot lásd a következő lapon.

Az egyes jelentéscsoportok között átjárás lehetséges. Több csoport tagjaiban is jelen van - elsődleges vagy mellékesebb jelentésmozzanatként - a 'közlés'-jegy. Ha az alaptag jelentésszerkezetében a 'közlés' jelentésmozzanatán kívül jelen van még egy másik is: például az 'értelmi tevékenység' *(vitatkozik vmin),* az 'érzelem' *(csúfolódik gúnyolódik vmin, panaszkodik vmire, dicsekedik vmivel)* stb., az igét kettős funkciójúnak nevezzük. A kettős funkciónak megfelelően a mellékmondat megvalósulása is kétféle lehet. Ha a főmondatban a vonzatot képviselő utalószó jelen van, a mellékmondat kötött határozói: *Jancsi gúnyolódik azon, hogy Julcsának rosszul sikerült a hajfestése.* Ha azonban nincs utalószó (rejtve sem), akkor a mellékmondat függő idézet, és nincs mondatrészi, szintaktikai kapcsolatban az alaptaggal: *Jancsi gúnyolódott, [és azt mondta,] hogy minden lány buta.* Ilyenkor nem tarthatjuk kötött határozóinak a mellékmondatot, a két tagmondat között nincs szintaktikailag szerves (mondatrészi) viszony.

Az átjárhatóság a szemantikai telítettség szempontjából is megvan, különösen az érzelem jelentéscsoportjában. Mivel az érzelemnek többnyire valamilyen oka van, a mellékmondat tartalomkifejtő jellege mellett többé-kevésbé az oki jelentésmozzanat is érezhető. Egyes főmondatok - alaptagjuk túlságosan gyakori használata következtében - devalválódtak, szervetlenné váltak: *A jövő hétig, kérlek, ments ki Miklós bácsinál! Anya, emlékszem, szintén ott volt.*

A) Az igei (igenévi) alaptagok főbb jelentéscsoportjai

	Érzelem	**Közlés, megnyilvánulás**	**Értelmi működés**
Aszemantikus	*(elálmélkodik, meglepődik vmin; bízik, csalódik, reménykedik, megnyugszik, örömet leli, hisz vmiben; belenyugszik, beletörődik vmibe; vonzódik vmihez; elégedetlenkedik vmivel* stb.	*beszél, énekel, érdeklődik, faggat, kérdezősködik, mesél, beszámol, tájékoztat, értesít, tanúskodik vitatkozik, értekezik, árulkodik vmiről; figyelmeztet, kér, panaszkodik szavaz, esküszik vmire; csúfolódik, gúnyolódik vmin; dicsekedik vmivel; hozzászól vmiltez* stb.	*gondolkodik, megbizonyosodik, értesül, (meg)emlékezik, megfeledkezik, ábrándozik vmiről; eligazodik, kételkedik vmibcn; ítél vmiből; figyel, gyanakodik vmire; töpreng vmin; eltekint, elválaszt vmitől; bajlódik, azonosít, foglalkozik, összehasonlít vmivel* stb.
Szemantikus	*fél vmitől; örül vmineklvmiért; boszszankodik, aggódik, kesereg, szégyenkezik, csodálkozik, bánkódik, megbotránkozik, felháborodik sajnálkozik vmin/vmiért; (meg)haragszik vmiert* stb. [ok]	*gratulál vmihez* [ok], *egyetért vmiben* [tekintet], *nevez, szólít vminek/vmilyennek* [állapot]	*tart, lát, vél vminek, vmilyennek* [állapot]

	Akarat, törekvés, szándék	**Állapot, állapotváltozás**
Aszemantikus	*beleavatkozik, beleköt vmibe; közrejátszik mesterkedik vmibcn; enged vmiből; oltalmaz, óvakodik, tartózkodik vmitől; meggyőz vmiről; alkalmazkodik hozzájárul vmihez; megbíz, visszaél vmivel* stb.	
Szemantikus	*akadályoz, dönt vmiben; határoz, intézkedik vmiről* [tekintet], *áldoz, fordít, törekszik vmire; küzd vmiért* [cél], *szórakoztat, kiment, bosszant vmivel* [eszköz] stb.	*megszabadít vmitől; származik vmiből* [eredet]; *lesz, válik vmivé/vmilyenné* [eredmény], *megél vmiből; felfrissül vmitől* [eszköz], *elfárad, eleped, bereked, vmitől; belefárad, belehal, belebetegszik beleizzad vmibe* [ok] stb.

B) A **melléknévi alaptagok** jelentéscsoportjai. - Ezek az igei alaptagokhoz képest kevésbé megterheltek.

'iránta; vele szemben' viszony	**'szándék, cél, rendeltetés' viszony**	**'tekintet' viszony**	**'összefüggés' viszony**
büszke, dühös, érzékeny, irigy, kényes, kíváncsi vmire; elégedett, elégedetlen vmivel stb.	*hajlandó, kénytelen, méltó, érdemes, szükséges, kész, alkalmas vmire* stb.	*vétkes, bűnös, ártatlan, biztos, bizonytalan vmiben* stb.	*arányos, azonos, egyenlő, ellentétes, vmivel* stb.

Néha két kötött határozó is jelentkezhet egy struktúrában, amelyek közül az egyik *hogy* kötőszós mellékmondattal, a másik vonatkozó mellékmondattal valósul meg: *(vmi) szükséges vkinek vmihez: A mátrai levegő szükséges ahhoz, hogy az asztmások gyógyuljanak. A mátrai levegő szükséges azoknak, akik asztmások.* (Már itt is megjegyezzük, hogy a dativusi bővítmény - amely mindig kötött - többnyire a [+élőlény] szemantikai jegyét tartalmazza; csak vonatkozó kötőszós mondatban valósulhat meg, tehát a mellékmondat mindig részleges tartalomadó.) Vonzatok egymást kizáró helyzetben is lehetnek (két struktúra): *méltó vmire* és *méltó vmihez/vkihez: Az öregség méltó arra, hogy tisztelet és megbecsülés övezze; Egy apró csalás sem méltó ahhoz, aki becsületesnek hirdeti magát.* Melléknévi alaptag frazémában (funkcióigés szerkezetben) is megjelenhet: *Boldoggá tett azzal, hogy könyvem tetszik.*

C) A **főnévi alaptagok** kapcsolatrendszere az igeiekkel és a melléknéviekkel igen szoros. Rendszerint igei (esetleg melléknévi) ekvivalenseik vannak: *törekszik vmire - törekvés vmire; akar vmit ~ akarat vmire; utasít vmire ~ utasítás vmire; örül vminek - öröm vmin; reménykedik vmiben ~ remény vmire; gondoskodik vmiről ~ gondQa van) vmire; hasonló vmihez ~ hasonlatosság vmihez;* stb. A felsorolásból látható, hogy az igei (melléknévi) vonzatot a főnév hol megtartja, hol pedig nem. Az is jellemző a főnévi alaptagokra, hogy a vonzatosság könnyedebbé tételére többnyire funkcióigés (vagy dativus possessivusos) szerkezetekben jelennek meg: *Az igazgató utasítást ad arra, hogy intézzék el az ügyet; Az óvónőnek gondja van arra, hogy minden gyerek vigyen magával pulóvert; Szegény Bélának reménye sincs arra, hogy megértse a fizikát.* Ha az alaptag a 'közlés' szemantikai jegyét tartalmazza, kettős funkciójúnak minősül. Az effajta alaptagoknak és mellékmondatuknak a viszonyára az igei alaptagnál mondottak érvényesek: *utasítást ad arra, hogy ...* - kötött határozói mellékmondat; *utasítást adott,[és azt mondta,] hogy...*- a mellékmondat függő idézet, a fő- és mellékmondat között nincsen mondatrészi viszony.

D) Ritkán határozószóhoz is kapcsolódik kötött határozói mellékmondat: *Közel voltam ahhoz, hogy jó alaposan megmossam a fejét.*

A hogy kötőszós kötött határozói tagmondategyüttesek **utalószava** nemcsak a mutató névmás különféle ragos és névutós alakjai kozul kerülhet ki, hanem lehet a személyes névmás paradigmájába tartozó határozói alak is: *Majd én gondoskodom* ***róla,*** *hogy megedd a spenótot! Emlékszem rá, hogy már találkoztunk valahol. Bízom benne,*

hogy jól vagytok. Ennek a használatnak azonban az a feltétele - a [- élőlény] szemantikai jegyen kívül -, hogy az utalószó az alaptag mögötti pozíciót töltse be: **Rá emlékszem, hogy már találkoztunk valahol. *Benne bízom, hogy jól vagytok, fia.* alaptag **előtt** kötött határozói mondatban csak a mutató névmási alak szerepelhet: *Abban bízom, hogy jól vagytok.* Ha a személyes névmás határozói alakja a [+ élőlény] szemantikai jeggyel rendelkezik, többnyire alaptaggá válik, a tagmondategyüttes pedig vonatkozó kötőszós értelmező jelzői lesz: *Rá emlékszünk, farra], aki osztálytársunk volt egykor a gimnáziumban. **Benne** bízom, [abban], aki már annyiszor segített nekem.* Kötött határozóiak azonban az alábbi típusú *hogy* kötőszós tagmondategyüttesek (kitehető bennük ugyanis határozói szerepű utalószó): *Ugye te majd gondoskodsz róla [+ élőlény] (arra nézve), hogy mindennap tiszta zoknit vegyen fel. Egyedül benne* [+élőlény] *bízom (arra nézve), hogy el tudja intézni az ügyemet.*

A tipikus **tagmondatsorrend** a tartalomkifejtőkre jellemző, főmondat-mellékmondat. A mondatatszovődés jelenségével - az alanyi és a tárgyi tagmondategyüttesekhez hasonlóan - itt is találkozunk: *Én pillanatnyilag csak egyvalakire vágyom, hogy az enyém lehessen. Ennyi jó megfejtés nem emlékszem, hogy az utóbbi időben volt. Hasonló körülmények között én se vagyok biztos benne, hogy uralkodni tudtam volna magamon. A tehetséggel valószínűnek tartom, hogy nincs gond.*

2. A vonatkozó kötött határozói mellékmondat

Mivel nem tartalomkifejtő, alaptagja a jelentés szempontjából nem jellemző: *Adtam szörpöt azoknak, akik nagyon szomjasak voltak. A takarító néni naponta pörölt azokkal, akik eldobálták az uzsonnapapírjaikat az osztályban. Siess azzal, amit úgyis meg kell csinálnod!*

fia. **utalószó** általában nem marad rejtve, és szófaji szempontból csak mutató névmási eredetű lehet: *Mindenki arra áldoz, ami fontos neki. Olyannal próbált szórakoztatni, ami nekem egyáltalán nem tetszett. Olyasmire soha nem volt hajlandó, ami átlépte a tisztesség határát.*

A **tagmondatok sorrendje** némileg szabadabb: *Csodálkozom azon, amit hallottam rólad. Amit ott találtam, arról bizony sokat írhatnék. Azzal, amit úgyis meg kell csinálnod, jobb, ha sietsz.*

Kötőszóként - nem tipikusan - vonatkozó határozószó is előfordulhat: *Erzsébet minden este gyönyörködött abban, amikor a hegylánc mögött lebukott **a** nap.*

Megjegyzés: A klasszikus grammatikák határozói mondatrészt kifejtő mellékmondatai közül kötött szerkesztésmódúnak tekintjük mindazokat, amelyek **szótári tételként** kötöttek, tehát például a következőket:

- **okhatározóiak** egy része *(örül vminek, fél vmitől): Még mindig félni kell attól, hogy a gátak átszakadnak;*
- **eszközhatározó** *(szórakoztat, bosszant vmivel, felfrissül vmitől): Szegény Milikét mindig azzal bosszantották, hogy túl nagy az orra;*

- **társhatározó** *(barátkozik, találkozik vkivel): Sajnos éppen azzal találkoztam a Déliben, akivel a legkevésbé szerettem volna;*

- **eredethatározó** *(származik, ered vmiből): Kínos helyzeted abból ered, hogy nem vagy elég előrelátó;*

- **eredményhatározó** *(válik, lesz vmivé): Egy gyerek nem mindig válik azzá, akivé a szülei nevelni akarják;*

- az **állapothatározók** egy része *(szólít, nevez, tart vmineklmilyennek): Már évek óta olyannak tartották a faluban Varga Gyulát, akit messze el kell kerülni az utcán;*

- **részeshatározó** *(ad, kell vkinek): Az iskolafogászaton adtak egy tubus finom fogkrémet annak, aki megállta sírás nélkül;*

- a **célhatározók** egy része *(áldoz, fordít vmire): Géza sok éjszakáját áldozta fel arra, hogy befejezze a tervrajzot;*

- a **tekintethatározók** többsége *(megegyezik, egyetért vmiben): Abban biztosan egyetértünk, hogy az örökös tévénézés nem használ a gyerekeknek;*

- **partitivus** *(eszik vmiből): Zsiga kapkodva evett néhány falatot abból, amit az édesanyja a konyhaasztalon hagyott.*

Az egy-egy alaptaghoz aktuálisan kapcsolódó bővítmények hierarchiája miatt a mellékmondat kötöttségének a foka ugyanazon típuson belül is változhat: a partitivus például szorosabban kapcsolódik alaptagjához, ha annak nincs tárgyi bővítménye. A mellékmondatos szerkesztésmód esetében segítséget jelent a vonzatosság meglétének megítélésében a kötőszó minősége (lásd még Az alárendelő mondatok osztályozási problémái).

A hasonlító határozói mellékmondat

A hasonlító határozói tagmondategyüttesben két cselekvést (vagy azoknak valamilyen körülményét), tulajdonságot, mennyiséget **egyenlőtlenül** hasonlítunk össze: azt hangsúlyozzuk, hogy az említett fogalmak a hasonlítottban eltérő mértékben vannak meg, mint a hasonlóban: *Jancsika jobban szeret a számítógép előtt ülni, mint/semmint/semhogy a napon futkározni. Juliska inkább szeret otthon tanulni, mintsem/mint a könyvtárban. Jobb olvasni, mint mosogatni. Több paradicsomot vettem, mint eredetileg akartam.*

Ennek a mondattípusnak a grammatikai megítélése nehézségeket okoz. A nehézségek a következőkből adódnak: (1) A hasonlító határozói mellékmondat kötött bővítményt fejt ki. A kötöttség azonban nem az alaptag jelentésstruktúrájából fakad, hanem annak grammatikai alkatából. A hasonlító határozó a **középfok vonzata** (kivételek egyes különleges általános nevmási alaptagok: *más, egyéb).* (2) Jelentéstartalmukat tekintve a hasonlító határozói mellékmondatok mind hasonlítók.

Vannak ugyan vélemények, amelyek szerint ez nem hasonlítás. Berrár Jolán ezt írja: „»A hasonlító határ zo elnevezés megtévesztő; [...] nem áll fenn az sem, hogy a megfelelő mellékmondatok »termeszetüknél fogva sajátos (hasonlító) jelentéstartalmúak« [...]. Ez a határozó tulajdonképpen összemérést fejez ki, s így fokhatározóféle; vonatkozó mellékmondat is megfelelhet neki, pl. *Te különb vagy azoknál, akikkel barátkozol".* - Az itt felsorolt érvek ellenére tartjuk hasonlítónak ezeket a mellékmondatokat. Ugyanis:

a) az összemérésben benne foglaltatik az összehasonlítás (csak nem egyfokúan, mint az egyéb hasonlító mondatokban);

b) a fokhatározói mondatok is hasonlítók, mégpedig veleszületetten azok, párhuzamos vonatkozó szerkesztésmódjuk következtében (a fokhatározói mondatok másik része következményes, de ez itt most lényegtelen) A hasonlító határozói mellékmondatok kötőszavai: *mint, ahogy, mintsem, semmint, hogysem, semhogy* mind tartalmaznak hasonlító elemet (ami persze nem a legfőbb érv, lásd az essivusi állapothatározót, amely a *mint* lexéma ellenére sem hasonlító: *Apám mint tanár dolgozik);*

c) az, hogy vonatkozó névmási kötőszava is lehet a hasonlító határozói mondatoknak, azt mutatja, hogy a kötött határozói mondatok részleges tartalomadó csoportjához is tartoznak.

Itt van tehát egy mondattípus, amely sehova sem illik igazán. Bár grammatikai kötöttségű, kötöttsége nem szabályos; van ugyan sajátos jelentésárnyalata, de ez sem az igazi: párhuzamos szerkesztésmódú nem lehet: **A kenyér jobb annál, aminél... ; * Attila inkább focizik annál, aminél... ; *Ez több annál, aminél...* Még egyszer hangsúlyozzuk: a hasonlító határozói mellékmondatoknak minden fő típussal vannak kapcsolódási pontjai, de mindegyikből ki is lógnak. A problémák teljes tudatában tekintjük a szerkesztésmód kötöttségét a legfontosabb jellemzőnek (továbbá azt, hogy vonatkozó névmási kötőszós megvalósulás is lehetséges, ami szintén a részleges tartalomadó kötöttek felé mutat), s helyezzük el ezt a mellékmondattípust a kötött bővítményt kifejtők közé.

A hasonlító határozói mondatok **alaptagja** középfokú melléknév (tulajdonság- vagy mennyiségjelölő), középfokú határozószó *(hamarabb, közelebb, inkább* stb.), valamint egyes határozatlan névmások: *más, egyéb* (amelyek névmási kategóriájukban problematikusak, nem szabályosak; lásd A névmások 6.).

A **kötőszók** egy része tagadó elemet tartalmaz (a felsorolás feljebb). Ezt a jelenséget az magyarázza, hogy az egyenlőtlen hasonlításban - az összehasonlított fogalmak intenzitásának különbözősége miatt - ellentét lappang.

Az utalószó igen gyakran hiányzik a főmondatból. Semmiképpen sem törölhető azonban abban az esetben ha a mellékmondatot vonatkozó névmás vezeti be, és a tagmondategyüttes a [+élőlény] szemantikai jegyet tartalmazza: *Te sem vagy jobb azoknál, akiket kritizálsz.* Nem valószínű tehát a Strukturális magyar nyelvtannak az a megállapítása (571), hogy az utalószó szerepét lényegében a középfok veszi át.

Az utalószó gyakori hiánya (rejtettsége), valamint a hasonlítással rendszerint együtt járó hiányos szerkesztésmód a mellékmondatban egy grammatikai problémára irányítja a figyelmet: meddig tekinthető a hasonlító határozói mellékmondat **mellékmondatnak,** mikor válik **mondatrésszé,** olyanná, amelyet a kötőszói eredetű, úgynevezett határozóvá tevő *mint* kapcsol. Más fogalmazásban: mikor lesz egy főmondat-mellékmondat konstrukcióból szintagma? A hasonlító határozói mellékmondatoknak az a halmaza szenvedi el elsősorban ezt a változást, amelyben

(1) a hasonlított (dolog, személy) a „mellékmondatban" **alanyesetű** (viszonyragtalan) **főnévvel** van kifejezve. Ennek a feltételnek a szükségességét könnyű belátni, hiszen a *mint* főnévi viszonyraggal egyenértékű *(— -náll-nél). Az alma olcsóbb, mint az ananász —> Az alma olcsóbb az ananásznál.* Ugyanezt az átalakítást azonban a főnévi igenévi alany miatt nem lehet elvégezni például az alábbi mondatban: *Jobb olvasni, mint mosogatni.* Megjegyzendő: személyes névmás is állhat a főnév helyén: *En ezt jobban tudom, mint te (= nálad).*

(2) a mellékmondat hiányos szerkezetű, nem tartalmaz állítmányt, sem olyan elemet (az alanyon kívül), amely állítmányt kíván maga mellé, s azt strukturálisan kijelöli (nem lehet például ilyen a mellékmondat: *Itt könnyebb az ilyesmi, mint Pesten).*

A hasonlított (dolog, személy) többnyire akkor fejeződhet ki alanyesetű főnévvel, ha a hasonlítás típusa:

a) **tulajdonsághasonlításban:** tulajdonságok intenzitásának hasonlítása: *Péter két centiméterrel nagyobb, mint Pál. A méz egészségesebb, mint a cukor;* mennyiségek hasonlítása: *Anna több feladatot tudott megcsinálni, mint Zsófi;*

b) cselekvéshasonlításban: a cselekvések intenzitásának hasonlítása: *Gyurka ezt a feladatot jobban megértette, mint Gyula;* cselekvések időbeli körülményének hasonlítása: *Anna hamarabb elfelejtkezett a kellemetlen estéről, mint Zsófi.*

Egyéb esetekben a mellékmondatot - hiányos szerkezete ellenére [s - mellékmondat értékűnek tekintjük.

Van olyan felfogás is, amely szerint a vitatott esetek átmeneti jellegűek a mellékmondat és az egyszerű mondatrész között: érintkeznek ugyan a hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondattal, mégsem tekinthetők annak, de olyan egyszerű mondatrésznek sem, mint a *mini* kötőszós állapothatározó. Önálló kategóriát alkotnak, nevük: kötőszós hasonlító szerkezet. Párhuzamba vonhatók az igenévi szerkezettel: az is több, mint egyszerű mondatrész, de kevesebb, mint egy mellékmondat.

A **tagmondatsorrend** mindig főmondat-mellékmondat. A hasonlító határozói mondatok tagmondatai **sohasem cserélhetők fel.**

A hasonlító határozói mondatokhoz mindig tartozik előfeltevés, tudniillik az, hogy az összehasonlított tulajdonság, mennyiség vagy cselekvés mindkét összehasonlítottban alapfokon megvan: a *Jancsikára jobban haragszom, mint Juliskára* előfeltevése: *Jancsikára és Juliskára is haragszom.* Az egyenlőtlen hasonlítás ugyanis az egyfokú hasonlításra épül rá.

Nem kötött (szabad) bővítményt kifejtő mellékmondatok

A jelzői mellékmondat

A főmondatnak egy jelzői jellegű összetevőjét fejti ki mellékmondat alakjában. Típusai a jelzős szintagmáknak megfelelően: **minőség-, mennyiség-** és **birtokos jelzői** mellékmondatok. Ezek kétféleképpen fejeződhetnek ki: tiszta jelzői vagy értelmező jelzői formában. (Mindez összefügg az alább tárgyalandó korlátozó-nem korlátozó oppozícióval, bár teljesen nem azonosítható vele.) Az értelmező grammatikai státusáról és fajtáinak megítéléséről régóta vitázik a szakirodalom. Tankönyvünkben a jelzői típusú értelmezőket itt, a határozói típusúakat pedig a megfelelő határozói mellékmondatoknál tárgyaljuk, tehát nem veszünk fel külön értelmező mellékmondat kategóriát.

A jelzői és az értelmező jelzői mondatok fő- és mellékmondata között az alábbi jelentésviszonyok lehetségesek:

- a mellékmondat **részleges tartalomadó (vonatkozó névmás** kapcsolja a mellékmondatot): *Széchenyi István olyan ember volt, aki saját vagyonából áldozott az Akadémia létrehozására.* Ez a tipikus megvalósulás.

- a mellékmondat **tartalomkifejtő** *(hogy* kötőszós):v4 *Tátrából olyan hírek érkeztek, hogy már használhatók a sípályák.* Ezek a tagmondategyüttesek ritkábbak (akárcsak az állítmányi mellékmondatoknál).

A **vonatkozó névmási** kötőszóval bevezetett mellékmondatok továbbá kétféleképpen kapcsolódhatnak alaptagjukhoz: szorosabban vagy lazábban, azaz korlátozva az alaptag jelentéskörét, vagy nem korlátozva azt.

A **korlátozó** mondatok esetében a mellékmondat leszűkíti, korlátozza a főmondatbeli alaptag jelentéskörét. A korlátozást a főmondatban utalószó jelöl(het)i: *Sári olyan mesekönyvet kapott, amelyben nagyon sok színes kép van.* A főmondat és mellékmondat szintaktikai viszonya szoros.

A **nem korlátozó** mellékmondatok esetében a főmondatbeli alaptag **eleve** korlátozott (jelentésénél vagy grammatikai szerkezeténél fogva), a mellékmondatnak ezt már nem kell leszűkítenie. A főmondat utalószó nélküli, a mellékmondat tehát szintaktikailag lazábban kapcsolódik a főmondathoz. Nem korlátozhatók a tulajdonnévi (vagy hasonlóan egyedi jelentésű), továbbá grammatikai eszközökkel determinált főmondatbeli alaptagok. Eléjük - azaz jelzői helyzetbe - nem tehető be jelentéstartalmat szűkítő utalószó, mellékmondatuk tehát nem lehet korlátozó. Néhány példa: *Ajtósi Zoli, aki rendkívül jó matematikus volt, az osztály meglepetésére jogásznak ment. Melyik könyv tetszett neked jobban, amelyiket én hoztam vagy amit Pali? Itt vannak a többiek is, akik még*

várnak a csokijukra. Még emlékszem az esküvőd napjára, amelyen minden olyan gyönyörűen ünnepélyes volt.

Kissé elnagyoltan a korlátozó mondatot jelzőinek, a nem korlátozót értelmezőinek szokták nevezni. Ez persze nem ennyire problémamentes. Mivel az értelmező jelzői mellékmondatok természete valóban abban áll, hogy **utólagos** kiegészítésként, pontosításként fűznek valamit főmondatukhoz, s a tagmondatok viszonya laza, ezek valóban nem korlátozó mellékmondatok. Ugyanakkor előfordulhat bennük utalószó - igaz, csak hátravetett helyzetben, az alaptag mögé helyezve: *Nagyon örültünk Zsuzsának és Ferinek, azoknak, akiknek a látogatására már évek óta vártunk.* Más esetben elöl álló utalószó (amely azonban az alaptag jelentéstartalmát nem korlátozza) is megjelenhet eredetileg nem korlátozó jellegű mondatban: *Nem ismerted azt a Tatay Gyurkát, aki olyan nagyon asztmás volt?*

Annyit tehát leszögezhetünk: az értelmezői mellékmondatok a hátravetett utalószó ellenére is 'nem korlátozók', az utalószós jelzői mellékmondatok pedig korlátozók. Van azonban a jelzői típusú mondatoknak egy meglehetősen széles sávja, amelyre az jellemző, hogy utalószó a felszínen nem található bennük. **Itt** az a kérdés, milyen pozícióba tehető be az utalószó a főmondatba. Ha csak az alaptag mögé (példákat lásd feljebb), a mellékmondat értelmezői, nem korlátozó. Ha az alaptag elé is, akkor esetleg rejtett utalószót tehetünk fel, s sorolhatjuk a korlátozó jelzői csoportba a mellékmondatot: *Nem találom a könyvet, amelyet karácsonyra kaptam. A* lehetséges utalószóhelyzetek: *Nem találom a könyvet, [azt], amelyet karácsonyra kaptam;* illetőleg *Nem találom [azt] a könyvet, amelyet karácsonyra kaptam. A* (tiszta) jelzői mellékmondatok jóval nagyobb részesedése a vonatkozókon belül támogatja a korlátozóként való felfogást. Tisztán „felszíni" grammatikai szempontból azonban korrektebb ezeket a mondatokat a jelzői és az értelmezői mondatok átmeneti sávjába utalni.

jelzői	jelzői x értelmezői	értelmezői
olyan könyv, amely...	*a könyv, amely...*	*a könyv, olyan, amely...*
az a lány, aki...	*a lány, aki...*	*a lány, az, aki...*

A minőségjelzői mellékmondat

Alaptagja lexikai vagy grammatikai főnév: *Azt a könyvet add kölcsön, amelyikben a Jeszenyin-versek vannak. Az olyan lövöldözőkkel szemben, akik veszélyeztetik a lakosságot, szigorúan kell fellépni.*

Az alaptag megjelenhet mindkét tagmondatban is: *Ez éppen azon a napon történt, amelyik napon meglátogattunk titeket.*

Kötőszavuk lehet *hogy* (tartalomkifejtés), illetőleg vonatkozó névmás: *Az a gond nyomasztotta a kiskereskedőt, hogy be kell zárnia a boltját. Ez csak olyan angol kiadónál lehetséges, amelyiknek nincs joga amerikai terjesztésre.* Ritkábban - megfelelő jelentésű alaptag esetén - vonatkozó névmási határozószó is kapcsolhatja a mellékmondatot (akárcsak az állítmányi mellékmondatoknál) *Még mindig magam előtt látom azt a he-*

lyet, ahol négy órán keresztül szedtük az áfonyát. Emlékszem arra a délelőttre, amikor először találkoztunk. Nem tetszik nekem az a mód, ahogyan újabban viselkedsz.

Az utalószó: *olyan, az, akkora, afféle.* Hiánya kétségessé teheti a mellékmondat hovatartozásának megítélését (lásd fent). A minőségjelzői mellékmondatoknak egy altípusában, amelyet kijelölő jelzői mellékmondatnak szokás nevezni, a főnévi mutató névmási utalószó egyeztetődik az alaptaggal, felveszi annak viszonyragjait: *Sokat gondolok arra a varázslatos hangversenyre, amelyen a Liszt Ferenc Kamarazenekar játszott.*

A tagmondatsorrend főleg főmondat-mellékmondat. A jelzői mellékmondat igen gyakran be is ékelődik a főmondatba, mégpedig alaptagja után: *Nem tudom, hogy ugyanaz a kiadó, amelyik előző könyvemet kiadta, hajlandó-e mostani verseskötetemet is elfogadni. A* mellékmondat-főmondat sorrend ritka, nem tipikus.

Formailag ide vonhatók az álvonatkozó mondatok. Jellemzőjük, hogy mellérendeléssé alakíthatók, mellérendelő értékűek. Két típusuk van.

a) Az úgynevezett áljelzőinek nevezett típusban megvan a szabályos főmondatbeli alaptag, a vonatkozó mellékmondat azonban nem ennek ad részleges tartalmat, hanem tartalmilag tovább építi az első tagmondatot egy időben rákövetkező esemény megnevezésével: *Már két nappal a rablás után elfogták Z. Lászlót, akit előzetes letartóztatásba helyeztek (~ Már két nappal a rablás után elfogták Z. Lászlót, és előzetes letartóztatásba helyezték). A Szlavisztikai Doktori Iskola ülésszakot rendezett április 21-én, ahol a doktoranduszok olvasták fel tanulmányaikat.*

b) A második típust többféle névvel illeti a szakirodalom: mondatfejes mondat, mondatelőzményű mondat, egész mondatra vonatkozó arai-vei bevezetett mellékmondat: *Döncikét kicsúfolták az óvodában, amit nagyon zokon vett (~ Döncikét kicsúfolták az óvodában, és ő ezt nagyon zokon vette). A magyarok elvesztették a meccset, ami minden szurkolót elkeserített (~A magyarok elvesztették a meccset, és ez minden szurkolót elkeserített). A* jelenség lényege tehát abban áll, hogy a második tagmondat a teljes első tagmondatra vonatkozik (egész tagmondatnyi az „alaptagja"). Csak *ami* kötőszó kapcsolhatja, mindig utalószó nélküli, mindig főmondat-mellékmondat sorrendű. A mellérendelő viszonyt a tagmondatok között a mélyszerkezet is igazolja.

A mennyiségjelzői mellékmondat

Csak részleges tartalmat fejt ki. *{Hogy* kötőszóval alakult egyedei mind következményesek - lásd ott.)

Grammatikailag problémátlan: *Annyi földet sem kapott vissza, amennyin/amelyen újra kezdhette volna az életét. A* korrelatív kötőszó és utalószó (a párhuzamos szerkesztésmód) miatt gyakran lehet hasonlító. Kifejezőeszközeit lásd a táblázatban (502. o.).

A birtokos jelzői mellékmondat

Tartalomkifejtő és részleges tartalomadó lehet: *A rossz bizonyítvány annak a következménye, hogy egész évben nem voltál szorgalmas. Annak a segítségére lenne szükségem, aki tud szépen stoppolni.* Ez utóbbi a tipikus

A birtokos jelzői mellékmondatok kötött szerkesztésmódúak.

Kötőszavuk a *hogy,* illetőleg a főnévi vonatkozó névmás: *Annak a gondját magamra vállalom, hogy holnapra ünnepi ebéd legyen. Mindig is érdekelt azoknak a további sorsa, akikkel összehozott a véletlen.* Ritkán - mondatkeveredés eredményeként - vonatkozó határozószó is kapcsolhatja a mellékmondatot: *Tanúja voltam annak, mikor elesett.*

Az utaloszo főnévi mutató névmás (ritkán az *olyan,* de grammatikai főnévi értelemben): *Annak a fejét simogatta meg Mária néni, aki a legszomorúbban nézett. Olyanoknak a segítségére semmi szükségem, akik csak kényszerűségből jönnének.* Mivel a szerkesztésmód kötött, az utalószó nem marad el (a mellékmondat mindig korlátozó).

Egészen kivételes esetek azért vannak - jellemzően - a *hogy* kötőszósak között: *Híre támadt, hogy Kinizsi serege megérkezett.* (A *hír* tartalomváró főnév sajátos mivolta engedi meg itt az utalószóhiányt.) Az *Ideje, hogy elinduljunk* mondat kétféleképpen is elemezhető: *Ideje [van annak], hogy ...;* valamint *[Eljött az] ideje [annak], hogy ...* Az első parafrázis részeshatározói (dativus possessivusi) mellékmondatot eredményez, a második birtokos jelzőit.

Az értelmező jelzői mellékmondat

Tartalomkifejtő és részleges tartalomadó lehet (a két kifejtésmód aránya az eddigiekhez hasonló): *Hallottam a véleményedet, azt, hogy fölöslegesnek tartod a holnapi megbeszélést. A sajátodat vidd el, azt, amelyik oda van ledobva az asztalra.* Nem korlátozó jelentésűek. Érintkezési sávjukról az utalószó nélküli jelzői mondatokkal fentebb már volt szó. Egy mellékmondat akkor elemezhető kétségtelenül értelmezőinek, ha

A) értelmezői helyzetű utalószava van

B) nincs utalószava, de alaptagja olyan, amely csak értelmezői helyzetű utalószót kaphatna:

a) névmások

- személyes névmás (paradigmatikus alakjaival egyetemben): *Nem láttátok őt, aki az előbb még itt volt? Szeretlek téged, aki mindig olyan jóságos vagy hozzám. Tanácsot kértem tőle, aki a legjobban ért ehhez a kérdéshez. A* megszólításhoz tartozó értelmezői mellékmondat tulajdonképpen egy törölt személyes névmásra vonatkozik: *Szidike, [te], aki ott hátul állsz, gyere előre!*

- visszaható névmás: *Csodálkozott önmagán, aki ilyen teljesítményre volt képes.*

- kérdő névmás: *Mit mondhatok még, amit eddig nem hallottatok?*

- általános és határozatlan: *Jöjjön ide mindenki, akinek van tombolajegye! Nincs senki, aki ezt a feladatot megcsinálta? Valamit, amit el kellett volna hoznom, sajnos otthon felejtettem.*

b) főnév (egyedi jelentésű vagy grammatikai eszközökkel egyedített, a példákat lásd feljebb); névmásszerű melléknevek: *saját, szegény, legtöbb, harmadik* stb.: *Láttam szegényt, aki a tűző napon kapált. A legtöbb, amit tehetek, a hallgatás.*

Az **utalószók** ugyanolyan típusúak, mint az egyéb jelzői tagmondategyüttesekben csak - az értelmezői helyzet miatt - egyeztetődnek: *Láttál már sziklacsúcsot, olyat, amelyen zerge áll?* A birtokos jelzőnek megfelelő értelmező jelzői tagmondategyüttes utalószava az *azé: Ez András hegedűje, azé, aki egy pillanatra leszaladt a büfébe.*

A kötőszók is megfelelnek a jelzői mellékmondatokban használatosaknak. Kivételesen vonatkozó névmási határozószó is lehet: *Elege volt a XX. századból, abból, amikor mindig csak vér folyt.*

A tagmondatok jellemzően főmondat-mellékmondat sorrendűek.

A jelzői mellékmondatok grammatikai kifejezőeszközei

	Minőségjelzői	**Mennyiségjelzői**	**Birtokos jelzői**	**Értelmező jelzői**
Alaptag	főnév	főnév	főnév	főnév (utalószóval), névmások, névmásszerű melléknevek
Kötőszó	*hogy,* vonatkozó névmás, (vonatkozó határozószó: *ahol, amikor, ahogy)*	*ahány, amennyi, {amely)*	*hogy,* főnévi vonatkozó névmás, (vonatkozó határozószó: *amikor)*	*hogy,* vonatkozó névmások, (vonatkozó határozószó: *amikor)*
Utalószó	*olyan, az, akkora* (elöl álló helyzetben)	*annyi*	*annak olyannak*	*olyan, az, akkora, annyi, azé* (hátul álló helyzetben)

A célhatározói mellékmondat

Főmondatbeli alaptagja ige vagy igenév, ehhez kapcsolódó összetevőt fejt ki. A célhatározói jelentésű mellékmondatok egy része kötött szerkesztésmódú, különösen ilyenek a valamire való törekvést jelentő igékhez kapcsolódó mellékmondatok: *Törekszik arra, hogy minél hamarabb önálló legyen. Küzd azért, hogy a gyerekeit fel tudja nevelni.* Ezek a kötött határozói mondatok közé tartoznak.

Azt látjuk azonban, hogy nemcsak a kötött, hanem a szabad szerkesztésmódú célhatározói mondatok kötőszava is legfőképpen az aszemantikus *hogy,* valamint a vonatkozó névmás. A célhatározói tagmondategyüttesek ezzel a tulajdonságukkal ugyancsak eltérnek az egyéb szabad határozói bővítményt kifejtő mellékmondatoktól.

Történetileg természetesen meg tudjuk magyarázni ezt a jelenséget: a célhatározói mondatok minden valószínűség szerint a tárgyi mondattípusból fejlődtek ki, egy közbeeső tagmondat elmaradásával, azaz ellipszissel. Körülbelül így: *Nóra leült [(és/mert) azt akarta], hogy kipihenje magát. Minden érvet felhozott,*

[(mert) azt akarta], hogy meggyőzze ellenfelét. Ezt a keletkezési folyamatot igazolja a célhatározói mellékmondatok bevezetőjeként gyakran előforduló *hadd* partikula is, amely tárgyi mellékmondat főmondatából keletkezett (< *hagyd hogy...): Ne zavard őket, hagyd, hogy játsszanak -> Ne zavard őket, hadd játsszanak!* Továbbá a célhatározói mellékmondatok jellegzetes igemódhasználata is megmagyarázható egy *akar, kíván* igét tartalmazó tagmondat törlődése által: ezekkel az igékkel mint főmondatbeli alaptagokkal ugyanis együtt jár a kötőmód használata: *Sietett, [(mert) azt akarta], hogy idejében odaérjen a Zeneakadémiára -* Sietett, hogy idejében odaérjen a Zeneakadémiára.* (Lásd Az igeragozás 2.3.)

Ez a *hogy* kötőszósság tehát más, mint a többi *hogy* kötőszós mondatban: a főmondat és mellékmondat között nem lehet tartalomkifejtés, az ugyanis a mellékmondat és a törölt (relatív) főmondat viszonylatában állt csak fenn. A célhatározói mondatok mélyszerkezeti elemzése is azt igazolja, hogy ezek - bár szintén az úgynevezett kategoriális alárendelések közé tartoznak (Strukturális magyar nyelvtan, 548-9.) - kissé mások, mint a többi idetartozó „tiszta" eset. Ugyanakkor elkülönülnek az úgynevezett független alárendelésektől is, amelyek ritkán ugyan, de szintén kapcsolódhatnak *hogy* kötőszóval (StrNyt. 595-6.).

A célhatározói tagmondategyüttesek **utalószavai:** *azért, avégett, avégre.* Az utalószó gyakran törlődik: *Azért ült előre, hogy jobban lásson. Előreült, hogy jobban lásson.*

A kiegészíthetőséget, pontosabban a jelenlegi főmondat és a törölt mondat viszonyát azonban befolyásolhatja az utalószó jelenléte. Utalószós főmondatban csak okságiviszony lehet a főmondat és a törölt tagmondat között: *Azért ült előre [mert azt akarta], hogy jobban lásson.* Itt mutatkozik az okhatározói és a cél határozói mondatok kapcsolata is az azonos utalószó tekintetében: *Azért ült előre, mert jobban akart lat ni* - Ha nincs utalószó, a törölt tagmondattal való okságiviszony nem kényszerítő: *Előreült [(és/men) azi akarta], hogy jobban lásson.*

A célhatározói mellékmondatok függő idézetet is tartalmazhatnak: *Elmentem az önkormányzatba, hogy adjanak már ennek a szegény asszonynak egy kis segélyt. Jutka átszaladt a szomszédba, hogy ő is hadd menjen el velük kirándulni.* Ilyenkor a főmondat utalószó nélküli.

A kötőszó - mint eddig is szó volt róla - a *hogy,* valamint a vonatkozó névmás. Tagadó célhatározói mellékmondatban *hogy ne* és *nehogy* kötőszó is állhat (a mellékmondat azt a cselekvést nevezi meg, amelyet meg kell akadályozni): *Letakartam a főzeléket, hogy ne szálljon rá a légy. Húzz fel egy pulóvert, nehogy megfázz!* A kettő közül a *nehogy* markánsabb. - A *hogy* a *csak* partikulával is társulhat: *Mindent bedobott, csak hogy elérje a célját. - A hadd* partikula mellékmondatot bevezető funkciójáról már fentebb volt szó: *Gyere ide, hadd adjak egy puszit! - A hogy* olykor elmarad a mellékmondatból, főleg az úgynevezett kettőspontos stílusban: *Lehunyta a szemét: ne lássa ezt a sok szörnyűséget.*

A vonatkozó névmással kapcsolt tagmondategyüttesek más sajátságokkal rendelkeznek, mint a *hogy* kötőszósok. Mellékmondatuk nem áll kötőmódban: *Elküldte a lányát azért, amit otthon felejtett.* Látható, hogy itt másfajta ellipszisről van szó: *Elküldte a lányát azért [a holmiért], amit otthon felejtett.*

A **tagmondatok sorrendje** jellemzően főmondat-mellékmondat, bár az ellenkezőre is van példa: *Hogy megismerje a fia menyasszonyát, Prágába utazott.*

Egyes célhatározói tagmondategyüttesek mellérendelő értékűek is lehetnek: *Egyik pillanatban elém térdelt, hogy később fegyvert fogjon rám (~ Egyik pillanatban elém térdelt, de később fegyvert fogott rám).* Ezeket álcélhatározói mondatoknak nevezik.

A helyhatározói mellékmondat

A helyhatározói mondat alaptagja ige (igenév), a mellékmondat ehhez kapcsolódó összetevőt fejt ki. A helyet kifejező mellékmondatokra - akárcsak a mondatrészekre - jellemző az irányhármasság: *Ahol nincs, ott ne keress.'* (locativus); *Onnan érkezett, ahol a legkékebb a tenger* (ablativusi irány); *Oda utazott, ahonnan a nagyszülei származnak* (lativusi irány). Az egész tagmondategyüttes irányulását a főmondat szabja meg (a mellékmondat kötőszava pedig a mellékmondati állítmány függvénye).

A helyhatározói mondatok utalószava mutató névmási határozószó, **kötőszavuk** pedig vonatkozó névmási határozószó: *Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér!* (valamint lásd a fenti példákat is). Ragos, illetőleg névutós névmások is lehetnek azonban kapcsolóelemek: *Azoknál/Azok előtt állt meg a tanár, akiknél rendetlenséget látott a padban.* Az utalószó csak ritkán marad rejtve: *Elszaladt, amerről jött.* A **tagmondatsor rendre** a mellékmondat elöl es hátul álló helyzete egyaránt jellemző.

A helyhatározói mellékmondatok kötöttség szempontjából némileg sajátosan viselkednek, s - mint mellékmondattal kifejezett bővítmények - eltérnek a mondatrésszel kifejezettektől. A helyhatározók irányjelentésük miatt többnyire kötött szerkesztésmódúak, ez a kötöttség azonban csak az **irányulás kötöttsége,** és ezzel a kötöttség legkülső körébe tartozik. Nem tartozik hozzá olyan jellegű elvontság, amely lehetővé teszi *hogy* kötőszós mellékmondat megvalósulását. A helyhatározó a legkonkrétabb határozófajta. A valódi, tartalomkifejtő, *hogy* kötőszós kötöttség csak akkor realizálódik, ha a konkrét alaptag elvonttá válik, és az eredetileg helyhatározói mellékmondat valóban tartalomkifejtő lesz. Ezeket a tagmondategyütteseket már a kötött határozóiak közé soroljuk: *Most pedig térjünk rá arra, hogy mi ennek a kérdésnek a magyarázata. Oda jutott, hogy már semmi sem érdekelte.*

A helyhatározás konkrétságával függ össze az is, hogy a tagmondategyüttesek gyakran értelmező határozóiak: a főmondatban mondatrésszel kifejeződik a konkrét hely, majd a mellékmondat ehhez még valamilyen (mellékes tartalmat adó) kiegészítést fűz: *Elutazott Mátraszentimrére [oda], ahol annyi szép nyarat töltött. A szoba belsejéből, ahol csak egy gyertya pislákolt, a teafőző duruzsolása hallatszott.*

Az átvitt értelmű helyhatározót kifejtő mellékmondatokat képes helyhatározóinak is szokták nevezni: *Addig ment el a kérdezősködésben, amíg fel nem hergelte a nagynénjét.*

Az időhatározói mellékmondat

Főmondatbeli alaptagja ige vagy igenév: *Nagyon megörültem, mikor megjött a leveled. Nagyon szoktunk örülni, amikor megérkezik hozzánk a nagyanyó.* Néha állítmányi szerepű melléknévhez, főnévhez is kapcsolódik időhatározói mellékmondat: *Sokkal szebb az erkély azóta, mióta virágoznak a petúniák. Dani éppen azóta katona, mióta elhagyta a barátnője.*

Az időhatározói mellékmondatok - első osztályozási szempontként - a határozó iránya szerint különülnek el (irányhármasság), mégpedig **tartam-, előzmény- és véghatározóra:** *Boldizsár akkor kezdett hozzá a tanuláshoz, amikor elment a barátja. Mióta elmentél, szomorú vagyok. Mire hazaérnek a gyerekek, sütök palacsintát.* Az irányulás megállapításában a főmondati alaptaggal együtt feltett kérdések segítenek (lásd a táblázatban).

Mivel a fő- és mellékmondat egyaránt egy-egy cselekvést (eseményt) ír le, a két tagmondat cselekvése (eseménye) időben különféleképpen viszonyulhat egymáshoz: az egyik megelőzheti vagy követheti a másikat, illetőleg a két cselekvés időben egybeeshet. (A kiindulópont a mellékmondat cselekvése, mindig ezt viszonyítjuk a főmondatéhoz.)

Időviszonyok az időhatározói tagmondategyüttesekben (a szemléltetésben a szaggatott vonal a mellékmondatot, a folyamatos a főmondatot jelzi):

Egyidejűség: a mellékmondat cselekvésének ideje egészben vagy részben egy időben zajlik a főmondatéval. A lehetséges változatok a tartamhatározásban:

a) ——————— b) ——————— c) — —

Példák: a) *Mialatt ebédeltek, szólt a zene; b) Mialatt a zene szólt, belépett Zsuzsi; c) Miklós, mikor megházasodott, harminckét éves volt.*

Az egyidejűség **előzményhatározóban** egyszerre kezdődő, **véghatározóban** pedig egyszerre végződő fő- és mellékmondati cselekvést (eseményt) jelent:

[" *(Mióta süt a nap, azóta jobb a kedvem.)*

I ^ddig játszottak a gyerekek a kertben, amíg sütött a nap. *Mire vége lett a viharnak, elmúlt a félelmük is.)*

Előidejuseg: a mellékmondat cselekvése megelőzi a főmondat cselekvését:

——————*(Miután lezárta a rádiót, kiment a szobából. Azóta, hogy utoljára láttalak, sok minden történt.)* Ennek egy válfaja az **érintkező** előidejűség. Ebben az esetben az hangsúlyozódik, hogy a mellékmondat cselekvésére azonnal következik a főmondaté:

——— 1 ———*(Alighogy elállt az eső, rögtön kisütött a nap is.)*

Utóidejűség: a főmondat cselekvése előzi meg a mellékmondatot:

——————*(Mielőtt elmész hazulról, kapcsold le a fűtést! Mire Péter negyvenesztendős lett, már kétszer elvált. Addig jár a korsó a kútra, míg eltörik.)* (Az utolsó mondat tagadószó beiktatásával egyidejűvé tehető: *Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik.)*

Az időhatározói tagmondategyütteseket a külső és belső időszerkezet szempontjából is vizsgálhatjuk. Az eddig elemzett időviszonyok már tulajdonképpen a külső időszerkezetek megállapításához vittek közel. A fentiek azonban még egy új viszonyítási alappal, a beszédidővel egészülnek ki. A **külső időszerkezetben** vizsgáljuk tehát a **beszédidőnek** (= a megnyilatkozás ideje = **BI),** az **eseményidőnek** (= az esemény bekövetkezésének ideje, a főmondat eseményéé = **El)** és a **referenciaidőnek** (= az időhatározói mellékmondattal kifejezett idő = Rí) egymáshoz való viszonyát. Ez azt jelenti, hogy a fő- és mellékmondat időviszonyait még a viszonyítási alapnak tekintett

Irányultság, időviszonyítás és a kifejezőeszközök rendszere az időhat

A határozó iránya	**Tartamhatározó**				**Előzmcnyhatározo**					
kérdőszó	*mikor?*				*mióta ? mikortól fogva ?*					
A fő- és mellék-mondat időbeli viszonya	egyidejű	előidejű	érintkező előidejű	utóidejű	egyidejű	előidejű	eg			
Kötőszó	*(a) mikor (a)hogy amint mialatt miközben*	*miután mikor hogy*	*amint ahogy mihelyt alighogy*	*mielőtt*	*(a) mióta hogy*	*(a) mióta hogy*	*((a)*			
Utalószó	*akkor azalatt aközben*	*azután*	*nyomban azonnal legottan tüstént máris**	*azelőtt*	*azóta attól kezdve*	*azóta attól kezdve*	*a*			

* csak utalószószerűek

jelenhez, a megnyilatkozás idejéhez képest is elemezzük. (A jelek magyarázata: < = 'megelőz'; c = 'tartalmaz, egybeesik'.) Például:

Anna már felöltözött (El), *amikor beléptem* (Rí). Külső időszerkezete: EI<RI<BI

Miután megírta a leckét (Rí), *elment sétálni* (El). Külső időszerkezete: RI<EI<BI

Majd ha megírtad a leckét (Rí), *mehetsz focizni* (El). Külső időszerkezete: BI<RI<EI

Amikor dolgozom (Rí), *szól valamilyen halk zene* (El). Külső időszerkezete: BI c RI c EI

A **belső időszerkezet,** azaz az aspektus szempontjából (lásd Mondattan) is van szerepe az időhatározói mondatoknak: a folyamatos aspektuson belül az úgynevezett progresszív aspektusú mondat referenciaidejét tipikusan időhatározói mellékmondatnak kell megadnia: *Éppen jött le a lépcsőn, amikor megcsörrent a telefon.*

Az időhatározoi mondatok érintkezései egyéb mondattípusokkal:

- Az értelmező időhatározói mondatok. - A főmondatban tartalmas mondatrészként már szerepel az időhatározó, a mellékmondat ehhez csak utólagos tartalmat fűz: *Augusztusban, amikor nyaralni megyünk, rendszerint szép az idő.*

- Az okhatározói mondatokkal az *amint, ahogy, miután* kötőszós tartamhatározók érintkeznek: *Ahogy abbahagyta a dohányzást, hízott néhány kilót. Miután magától nem sikerült leszoknia a dohányzásról, orvosi segítséget kért.*

- Mellérendelő mondatokkal való érintkezés

a) kapcsolatos mondatokkal: *Az egész család Gégének nevezte a fiút, míg [és] végre mi is így kezdtük szólítani.*

b) ellentétes mondatokkal: *Feri már indult, amikor [de akkor] a felesége visszahívta.*

c) magyarázó mondatokkal: *Lehetek-e boldog, mikor annyi embert boldogtalanná tettem?* (A mondat illokúciós értéke: *Nem lehetek boldog, hiszen annyi embert boldogtalannátettem.)*

A számhatározói mellékmondat

Alaptagja: ige vagy igenév. Kötőszava mennyiséget jelölő vonatkozó, illetőleg határozatlan névmás; utalószava: *annyiszor: Ahányszor harangszót hallok, annyiszor jutsz az eszembe.* Vonatkozó névmási kötőszavuk rendszerbeli helyüknek nem teljesen felel meg. A névmáshoz kapcsolódó morféma, a *-szór* azonban vitatott besorolású, számításba jön határozószót képző volta is (lásd A névszóragozás 4.2. és 5.). Ennél a mellékmondatcsoportnál ez látszik igazolódni: a *valahányszor, ahányszor* névmási határozószói értékűnek tűnik.

A számhatározói mondattípusban erősen jelen levő utalószó-kötőszó korreláció *(annyiszor-amennyiszer/ahányszor)* által a tagmondategyüttes minden közvetítő fázis nélkül, veleszületetten válhat hasonlító jelentésűvé.

Határozatlan névmással kapcsolt mondatok: *Valahányszor a bokszoló megütötte ellenfelét, annyiszor vissza is kapta az ütést.* A *vala-* előtagú névmással kapcsolt mondatok emlékeztet(het)nek a vonatkozó mondatok kialakulásának egyik közbülső állomására. *(Ki éhes? Egyék/ —>[Ha] valaki éhes, egyék! —>Aki éhes, egyék!)* Ezért (valamint az

időhatározóval való rokonság miatt is) nyerhetnek az ilyen tagmondategyüttesek feltételes kötőszó nélkül is feltételes jelentést: *Valahányszor meglátogatom Laci bácsit, mindig felvidulok.* A feltételesség ma a vonatkozó kötőszósokban is érezhető: *Ahányszor csak rád nézek, mindig örülök.* A tagmondatsorrend igen gyakran mellékmondat-főmondat.

Az állapothatározói mellékmondat

Az állapothatározói mellékmondat - akár a mondatrésszel kifejezett állapothatározó - kettős kötődésű. Szintaktikailag a főmondat igei (igenévi) álhtmanyához kapcsolódó összetevőt fejti ki, alaptagja tehát ige (igenév). Ugyanakkor olyan személynek, dolognak az állapotát nevezi meg, amely a főmondatban egy névszói mondatrésszel, alannyal, tárggyal, ritkábban határozóval van kifejezve: *Az áldozat keze úgy maradt, ahogyan halála pillanatában felemelte. Ezt a kertet olyannak szeretem, ahogy gyerekkoromban megismertem. A rendőrség úgy talált a betörés áldozatára, hogy vérében feküdt.*

Az állapothatározó egyik fajtájának, az essivusi állapothatározónak a típusai a mai nyelvben az utalószó ellenére is a mondatrész-értékűség felé tolódtak el: *Úgy vártalak téged, mint megmentőmet. Ezt neked úgy mondom, mint bizalmasomnak. Úgy hallgassátok az én beszédemet, mint sokat tapasztalt, tisztességben megöregedett emberét.* Grammatikai státusuk egyébként sem egyértelmű: átmenetet alkotnak a határozó és az értelmező jelző között (különösen jól látszik ez az utolsó példamondatban).

Az állapotot kifejező mellékmondatoknak az a része, amelyben az alaptag a bővítményét **szótári tételként** kapja, a kötött határozóiak között szerepel: *Olyannak tartom őt, aki meg tudja oldani még ezt a nehéz feladatot is.*

A szűkebb értelemben vett állapothatározói mellékmondat - mondatrészi megfelelőjéhez hasonlóan - **belső** állapotot vagy **külső** állapotot (körülményt), továbbá számállapotot nevez meg: *Bárki rosszul lehet anélkül is. hogy valóban beteg lenne. Mar ket hét telt el anélkül, hogy csak egy csepp eső is esett volna. Annyian tolongtak a szűk kis szobában, hogy egészen elhasználták a levegőt.* Az utolsó példamondat - a számállapot-határozói - sajátos jelentéstartalommal is rendelkezik (itt éppen következményes, de hasonlítóként is folytatódhatna: ..., *mint még soha).* Ez arra mutat rá, hogy az állapot-határozói mondatok leginkább hasonlítók vagy következményesek - mégpedig azért, mert ezeknek a sajátos jelentésárnyalatoknak egykor egyik kialakulási bázisát alkották.

Az állapothatározói tagmondategyüttesek **utalószava:** *úgy, anélkül, ahelyett, amellett, azzal kapcsolatban: Úgy festették le, ahogy az íróasztala előtt ült. Firkál ahelyett, hogy tanulna. Már hónapok óta lakott nálam anélkül, hogy reménye lett volna lakáskérdése megoldására. Azzal kapcsolatban, hogy új állásba került, sok nehézsége akadt.* Az *anélkül, ahelyett* utalószós mondatokhoz kapcsolódó mellékmondatok vagy az azt tartalmazó főmondatok igemódja többnyire feltételes: *Anélkül, hogy elmosogatnál, nem mehetsz el moziba. Márta ahelyett, hogy elpiszmogta az időt, inkább tanulhatott volna.*

A **kötőszó:** *hogy, ahogy, amint* (a tartalmatlan *hogy* kötőszóra lásd a bevezetőben az osztályozási nehézségekkel kapcsolatban mondottakat): *Anélkül hagyta ott a szüleit, hogy köszönt volna nekik. Ahogy/Amint szétdobálta, úgy maradt egy hétig a szobája.*

Az eddigi példamondatokból is kiderült, hogy mindháromféle tagmondatsorrend előfordulhat.

Az állapothatározói mellékmondatok érintkezése más mondattípusokkal:

- Értelmező állapothatározói mondatokkal: a főmondatban mondatrésszel tartalmasán ki van már fejezve az állapothatározó: *Rendetlenül maradt a szobája, [úgy], ahogy szétdobálta*

- Okhatározói mellékmondattal: *Amilyen szegény vagyok, még a rezsiköltségemet sem tudom kifizetni.*

- Idő- és okhatározói mellékmondattal (az állapot-, idő- és okhatározó gyakran lép fel komplexen): *Hogy a királylány elájult, a juhászlegény a karjába kapta őt* (amikor elájult, mivel elájult, elájult állapotában …).

A módhatározói mellékmondat

A módhatározói mellékmondat a főmondat igéjéhez (igenevéhez) kapcsolódó, a cselekvés módját megnevező összetevőt fejti ki.

A módhatározói tagmondategyüttes utalószavai: *úgy, akképpen (akként), aszerint, anélkül;* kötőszavai: *hogy, ahogy, amint: A nyilvánossá tétel agyiakképpen történik, hogy a meghívót a Kar valamennyi épületének főhelyén kifüggesztik. Nem aszerint építették fel a házat, ahogyan a tervek azt előírták. Úgy illant el otthonról, hogy senki sem vette észre. Anélkül, hogy észrevettük volna, kiosont a szobából.* Az utalószó mindig fókuszban áll, és csak ritkán marad rejtve. A módhatározói tagmondategyüttesek egyik jellemzője, hogy igen könnyen válhatnak sajátos jelentésárnyalatúvá - elsősorban hasonlítóvá - a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatokban. Erre az utalószó többnyire kitett volta jó feltételeket teremt *(Nem úgy intézte el az ügyet, ahogy megbeszéltük).*

A módhatározói mondatok bizonyos alaptagok esetében *(látszik, hallatszik, történik, lát, hall, gondol, emlékszik* stb.) formailag érintkezést mutatnak az alanyi, tárgyi, kötött határozói tagmondategyüttesekkel akkor, ha mellettük *úgy* az utalószó. (Az ilyesfajta mondatok jelentős részének a tárgyiak, alanyiak közé sorolásáról a megfelelő mellékmondatoknál volt szó.) Bizonyosan módhatározóiak azonban - mert a cselekvés módbeli körülményét nevezik meg - az alábbi típusok: *A felvétel úgy történik, hogy a jelentkezőknek egy tesztlapot kell kitölteniük. A reform idején alakult úgy, hogy a törvény megengedte egyharmados arányú képviseletet kapott a hallgatóság. Még mindig úgy emlékezett/gondolt a lányra, ahogy a legkedvesebb emlékeit dédelgeti az ember.* Az igazi érintkezést a tárgyiakkal az alábbi mondattípus jelenti: *Úgy döntött/határozott, hogy mégsem megy el a kirándulásra.* Itt az ige ragozása nem engedi meg a tárgyi utalószót, ugyanakkor azonban a mellékmondat tartalomkifejtő, azaz a főmondati keret tartalmát tölti ki.

A fokhatározói mellékmondat

A fokhatározó egyike azoknak a szabad bővítményeknek, amelyek a legtöbb szófajhoz kapcsolódhatnak, a fokhatározói mellékmondat alaptagja így lehet: ige (igenév), melléknév (benne mennyiségjelölő melléknév, azaz számnév is), valamint határozószó. Ige: *Annyira elesett, hogy alig tudott felkelni.*

Az igéhez kapcsolódó fokhatározók - ha *úgy* utalószósak - a mód- és fokhatározói mondatok átmeneti sávját alkotják: *Úgy elterült, mint egy béka. Úgy vakarta el a sebét, hogy vérezni kezdett.* Ezek a cselekvés módja mellett ugyanis annak intenzitását is kifejezik.

Az alaptag melléknév: *Olyan szép ez a lány, hogy öröm ránézni. Annyira sok a dolgom az elkövetkezendő hónapra, hogy pihenésre még csak gondolni sem tudok.* Határozószó: *Olyan jól sikerült a diplomamunkája, hogy rögtön állást is ajánlottak neki.*

Kivételesen névmás is bővülhet fokhatározói mellékmondattal: *Te annyira vagy az enyém, mint én a tied.*

Mint az eddigi példamondatokból is látható, a fokhatározói mondatok nem lehetnek meg sajátos jelentésárnyalat nélkül: mind vagy hasonlítók, vagy következményesek. Ezt lényegük, az intenzitás kifejezése hozza magával.

Mindkét sajátos jelentésárnyalatnak a kifejlődésében, illetőleg elterjedésében döntő szerepük volt a fokhatározói mellékmondatoknak. Egy cselekvés-, tulajdonság-, mennyiségfogalom intenzitásahoz ugyanis természetesebben kapcsolódik a következmény megnevezése, mint azok módjához. Azt, hogy a hasonlítás mennyire természetesen épül rá a fokhatározasra, az mutatja a legjobban, hogy ezek a tagmondategyüttesek hasonlító kötőszó nélkül, csupán a párhuzamos vonatkozó szerkesztésmód által is képesek a hasonlítás kifejezésére.

Mivel a fokhatározói mondatok külön hasonlító kötőszó nélkül, korrelatív utalószó és kötőszó segítségével is kifejezik a hasonlítást, s ez a lényegükhöz tartozik, részletesen itt tárgyaljuk őket. A fokhatározói mondatok bizonyos szempontból a hasonlító határozóiak ellenpólusának tekinthetők. A hasonlító határozóival ellentétben ugyanis a fokhatározói mondatok egyenlően (egyfokúan) hasonlítanak. Ez az egyenlő hasonlítás alapfokon és középfokon egyaránt történhet. Alapfokon: *Olyan jó volt, amilyen szép. Annyira izgalmas ez a riport, amennyire csak egy detektívregény lehet.* A középfokon hasonlító mondatokat aránymoiidatoknak is nevezik: ezek azt fejezik ki, hogy a főmondatban jelzett cselekvés, tulajdonság, mennyiség intenzitása, az intenzitás emelkedése vagy csökkenése egyenes, illetőleg fordított arányban áll a mellékmondatban megnevezettel: *Amennyivel többet tanulsz, annyival többet fogsz tudni. Minél magasabban hordod az orrodat, annál jobban fognak utálni.*

Az utalószók és kötőszók általában szabályos korrelációban állnak egymással: *úgy - ahogy; annyira - amennyire; annyival - amennyivel; annál - minél.*

A tagmondatsorrend is rendszerint mellckmondat-főmondat (éppen fordítva, mint a hasonlító határozói tagmondategyüttesekben). A mellékmondatok teljes szerkezetűek, nem hiányosak (ebben is eltérés van a hasonlító határozóiakhoz képest).

A következményes fokhatározói mondatok utalószavai: *úgy, annyira, úgyannyira, olyannyira,* kötőszavuk a *hogy: Úgy/Olyannyira elkéstem a hangversenyről, hogy már be sem engedtek.*

A következményes fokhatározói mondatok - ha *úgy* utalószavuk hátravetve a tagmondathatárra kerül, és a *hogy* kötőszóval összeforr - elveszthetik mondatrészkifejtő jellegüket, és az ok okozati viszony felerősödésével tartalmilag a következtető mondathoz (vagyis a mellérendeléshez) kerülnek közel: *Elkéstem a hangversenyről, úgyhogy* (~ tehát) *már be sem engedtek.*

A tagmondatsorrend: főmondat-mellékmondat.

Az okhatározói mellékmondat

Igéhez (igenévhez) kapcsolódó összetevőt fejt ki, ezek lehetnek az alaptagjai. Az okhatározói mellékmondat az oksági viszonyú mondatoknak egy tágabb csoportjába tartozik bele. Az ok-okozati, illetőleg az okozat-oki viszony ugyanis több mondattípusban is kifejezésre juthat; nemcsak az alárendelők között, hanem a mellérendelő viszonyúakban (következtető és magyarázó mondatok) is megjelenik. Az oksági viszony - mint tartalmi-logikai viszony - egységbe vonja az alá- és a mellérendelő típusokat, s bizonyos érintkezéseket is létrehoz az említett mondattípusok között. A tartalmi megfelelést és a grammatikai eltéréseket az alá- és mellérendelő oksági viszonyú mondatok között két-két mondatpárral mutatjuk be. Mivel az alárendelő változatban mindig a mellékmondat tartalmazza az okot, ennek elöl, illetőleg hátul álló helyzete, azaz a tagmondatsorrend szerint jön létre ok-okozati, illetőleg okozat-oki kapcsolat:

(1) mellékmondat-főmondat = ok-okozat; a mellérendelésben ennek a következtető mondatok felelnek meg;

(2) főmondat-mellekmondat = okozat-ok; a mellérendelésben ennek a magyarázó mondatok felelnek meg.

Vegyünk két egyszerű mondatot, s alakítsuk őket a megfelelések szerint: Hideg van (=ok). Befutunk (=okozat).

(1) Mivel hideg van, befutunk. ~ Hideg van, tehát befutunk

(2) Befutunk, mert hideg van. ~ Befutunk, ugyanis hideg van.

Látható tehát, hogy (1) esetében a grammatikai kifejezőeszközök élesebben elkülönítik a két mondattípust egymástól: az alárendelésben ugyanis az első tagmondatban, azaz a mellékmondatban van a kötőszó, a mellérendelésben viszont mindig a második tagmondatban. (2) esetében a kötőszók pozíciója egybeesik, itt mindössze a kötőszó minősége különíti el az alá- és mellerendelő változatot. A kötőszó minőségében a szorosabb, illetőleg a lazább okságnak (a magyarázatnak) kellene kifejezésre jutnia. A mindennapi kommunikációban azonban lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy laza okság, azaz magyarázat esetében is a *mert* kötőszó áll a második tagmondat élén: *Szeretnék veled találkozni, mielőtt elutazom, mert hamarosan elfogok utazni. A* beékelés még lazábbá teszi a tagmondatok oksági viszonyát: *Mikor fiatalabb voltam (mert voltam ám én fiatalabb is), egy osztrák emberrel kerültem össze.* Milyen fogódzókat kereshetünk tehát ezekben az esetekben az okhatározói és a magyarázó mondatok egymástól való elkülönítésére?

Kétségtelen fogódzó csak egy van: ha az első tagmondatban, a főmondatban utalószó áll. Ilyenkor szintaktikai kényszer követeli meg a folytatást, s ez biztosan alárendelés: *Azért választottam barátommá, mert igen önzetlen ember.* Ha a főmondatban nincs utalószó, a tartalmi folytatás szükségességét (a szorosabb viszonyt) még mindig mutathatják grammatikailag is megragadható főmondatbeli szerkesztésmódok. Ilyenek: tagadó főmondat: *Ma nem megyünk fel a hegyre, mert vihar közeledik;* - felszólító (tiltó) főmondat: *Ne másszatok fel a cseresznyefára, mert túl vékonyak az ágai!* - olykor a főmondat igéjének a jelentése: *Jól meg kell tanulnod a biológiát, mert holnap dolgozatot írtok. A* nyelvhasználat azonban ellentmondhat ennek: *Ezt a lehetőséget... nem küszöbölöm ki, hisz nem tudom elképzelni sem a végtelent, sem az Einstein-féle véges teret.* Mi-

nél befejezettebb a főmondat tartalma, annál kevésbé kívánja a folytatást, a viszony annál lazább. Ezeket a mondatokat a tartalmi viszonyok a magyarázat, a kötőszó minősége *(mert, mivel)* pedig az okhatározás felé közelíti. Annak a megítélése, hogy mennyire szoros a tagmondatok közötti oksági viszony, sok szubjektív elemet tartalmaz. A különféle grammatikák sokat vesződnek ezeknek a mondatoknak az elkülönítésével. A formális alapon állók inkább okhatározói mondatnak tartják őket, a jelentést jobban figyelembe vevők pedig *mert* kötőszós magyarázó mondatokról beszélnek. A legkorrektebb talán az lenne, ha az alá- és mellérendelés, az okhatározói és magyarázó mondatok közötti átmenetnek tekintenénk ezeket a tagmondategyütteseket. (Az Uj magyar nyelvtan okhatározói-magyarázó alárendelt mondatokról beszél ezekben az esetekben.) Az átmenetiséget sok esetben az is érzékelteti, hogy a beszélők a második tagmondat kapcsolására két kötőszót is használnak: egy alárendelőt és egy mellérendelőt: *Megállapíthatatlan ... mert hiszen az embert nem lehet lombikba visszahelyezni. Már nem tudnak lelkesíteni bennünket ezek az információk arra, hogy megszüntessünk valami messzi rosszat, mert hisz közvetlen szomszédságunkban is ugyanaz a rossz működik. A parasztfiú nem ismerhet gyöngédséget, mert hiszen az apja sem ismeri.*

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk: tisztán **alárendelő** a tagmondategyüttes, ha

a) ok-okozat (mellékmondat-főmondat) sorrendű: *Mivel zuhog az eső, hazamegyünk.*

b) okozat-ok (főmondat-mellékmondat) sorrendű, de a főmondatban utalószó áll: *Azért megyünk haza, mert zuhog az eső.*

Mellérendelő a tagmondategyüttes, ha

a) ok-okozat sorrendű, és a második tagmondatban következtető kötőszó van: *Zuhog az eső, tehát hazamegyünk*

b) okozat-ok sorrendű, és a második tagmondatban magyarázó kötőszó van: *Hazamegyünk, hiszen zuhog az eső.*

Minden egyéb esetben átmenettel van dolgunk, amelyet azonban elemzési szempontból egyszerűbb a kötőszó miatt az alárendelések között tárgyalni. A *mert hiszen, mert hát* kötőszós mondatok még ide sem férnek be, ezek egyéni megítélés alá esnek.

Az okhatározói tagmondategyüttesek **utalószavai:** *azért, amiatt,* a kötőszók: *mert, mivel, minthogy, merthogy, mivelhogy, amiért. A* kötőszóhasználat többnyire megoszlást mutat aszerint, hogy elöl vagy hátul álló mellékmondatban használatos-e: a *mivel, mivelhogy, minthogy* például inkább elöl álló tagmondatokban szokásos: *Minthogy éjfél is elmúlt már, haza kellene mennünk. Mivelhogy mindenki nyaral, nem tudjuk elintézni az ügyet.*

Az okhatározói tagmondategyüttesek egy része (ha a főmondati ige, igenév vonzatos) kötött szerkesztésmódú*: fél attól, hogy...; örül annak, hogy...* stb. Ezeket a kötött határozói mondatokhoz számítjuk.

Az okhatározói mondatok érintkezése más tagmondategyüttesekkel:

- az idő- és állapothatározóiakkal: *Hogy nagyon elfáradt, leült pihenni* (mivel elfáradt, amikor elfáradt, elfáradt állapotában);
- időhatározóival: *Miután a zaj elviselhetetlenné vált, kikapcsolták az erősítőket.*

Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok

A négyfajta úgynevezett sajátos jelentéstartalom: a hasonlítás, a következményesség, a feltételesség és a megengedés olyan jelentéstani többlet, amely a mondatrészkifejtésre épül rá, de el is szakadhat attól, ha a szintaktikai függés fellazul, és a szemantikai mozzanatok felerősödnek. Ezek a mondatrészkifejtéstől elszakadt tagmondategyüttesek a mellérendelés felé közelednek. A sajátos jelentéstartalmak kifejeződésére a mellékmondati bővítmény sokkal alkalmasabb, mint a mondatrészi (egy mellékmondatban egyszerűen több minden fér el). Ha a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokat visszahelyezzük főmondatukba, azaz mondatrésszé alakítjuk, a jelentéstani többlet általában elenyészik. Feltételes: *Szeretném, ha eljönnél -> Eljöttödet szeretném.* Megengedő: *Nem törődöm vele, ha elmegy is —> Nem törődöm elmenésével.* Hasonlító: *Olyan csend támadt egyszerre, mint amilyen villámcsapás után szokott következni -* Villámcsapás utáni csend támadt egyszerre.* Következményes: *Annyi a feladat, hogy lehetetlen megcsinálni —> Lehetetlen (mennyiségű) a feladat.*

Az egyszerű mondatrészek között az alábbiak kaphatnak sajátos jelentést:

feltételes lehet az időhatározó *(jó idő esetén kirándulni megyünk)* és az állapothatározó *(betegség esetén maradj otthon a munkából);*

megengedő lehet az állapothatározó *(beteg létére elment dolgozni; a hőség ellenére pulóverben érkezett);*

hasonlító lehet az essivusi állapothatározó *(a rabot igavonó állatként dolgoztatták; kolduskénl ült ott),* a mód/fokhatározó *(szava simogatásként hatott; gombamód szaporodnak a videotékák);*

következményes lehet a mód/fokhatározó *(az összeesésig hajtja magát; a nevetségességig esetlenül viselkedett).*

Hajói megfigyeljük, az a mondatrészi kör, amelyben a puszta mondatrész is lehet sajátos jelentéstartalmú, nagyjából azokat a típusokat fedi le, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy bennük megtapadjon, rájuk rakódjék a megfelelő sajátos jelentésárnyalat, és amelyektől elsődleges kifejezőeszközeiket is kapták. Itt egyedül a megengedés kivétel, amelynek forrásai között nem szerepel az állapothatározás.

A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok mondatrészkifejtéssel párosulva

A hasonlító mellékmondat

A mondatrészkifejtés, amelyre a hasonlítás elsősorban ráépült: az igéhez (igenévhez) kapcsolódó állapot/mód/fokhatározás. Nagyon kedvező helyzetet teremtettek a hasonlító jelentésárnyalat kialakulása számára a párhuzamos szerkezetű vonatkozó mondatok: *Úgy/Annyira szerette, ahogyan/amennyire az anyját egy gyerek szereti. Olyan szép, amilyen szép az anyja volt.* Mivel hasonlítani akcidenciafogalmat- cselekvés-, állapot-, tulajdonság- és mennyiségfogalmat lehet (nem pedig szubsztanciafogalmat), hasonlító jelentésárnyalatuk olyan mondatrészkifejtő mellékmondatoknak van, amelyek a fenti fogalmakat fejtik ki. Az elsődlegesen, veleszületetten hasonlító mondatok **akcidenciafogalmakat kifejtő párhuzamos szerkezetű vonatkozó mondatok.** Ezek a hasonlítás jellegzetes kötőszava *(mint)* nélkül is képesek kifejezni a hasonlító jelentésárnyalatot (lásd a fenti példákat). A mélyszerkezeti elemzésben ilyen esetekben mindkét kötőszót felveszik, amelyekből bármelyik törölhető, akár a *mint,* akár a vonatkozó névmás. (Ezek a mellékmondattípusok többnyire alig fordulnak elő - némelyik egyáltalán nem - sajátos jelentéstartalom nélkül.) Róluk a megfelelő mellékmondattípusoknál ejtettünk szót.

A hasonlító mondatok univerzális kötőszava a *mint,* ez kombinálódhat egyéb vonatkozó névmási és határozószói kötőszóval. Továbbá kapcsolhat hasonlító mondatot az *amint, ahogy, (a)miként, (a)miképpen, akár, akárcsak, amilyen, amekkora, amennyi* stb. Aránymondatokban (lásd fokhatározói mellékmondatok) a *minél, mentől;* hasonlító határozói mellékmondatokban a *minten* kívül a *mintsem, semmint, hogysem, semhogy* is szokásos. Ha a hasonlításhoz még feltételesség is társul, a mellékmondat feltételesen hasonlító lesz. A feltételes hasonlítás kötőszava a *mintha* és a *minthogyha.*

A hasonlító jelentésárnyalat megvalósulása a mondatrészkifejtő mellékmondatokban (az erős jelenléttől fokozatosan haladva a ritkább megvalósulás irányába):

Fokhatározói mellékmondatok: *Annyira jól éreztem magam nálatok, amennyire még eddig soha. Annyira jól éreztem magam nálatok, mint még soha. Annyira jól éreztem magam nálatok, mintha ez lenne az otthonom.*

Hasonlító határozói mellékmondatok: *Sajnos többet eszik, mint kellene. Ez roszszabb annál, mintha elvesztette volna az összes pénzét.*

Módhatározói mellékmondatok: *Úgy szökdösött a sziklákon, mint/akár/ahogy egy zerge. Úgy rohant felém, mintha én lennék a megmentője.*

Állapothatározói mellékmondatok: *Úgy feküdt ott, ahogy/mint egy darab fa. Úgy feküdt ott, mintha egy darab fa lett volna.*

Értelmező határozói mellékmondatok: *Mereven feküdt, mint egy halott.*

Számhatározói mellékmondatok: *Annyiszor megyek hozzád, ahányszor te látogatsz meg engem. Annyiszor kell vizsgáznom ebben a félévben, mint Zsófinak.*

Állitmanyi mellékmondatok: *Sári olyan, (mint) amilyen/mint (amilyen) az édesanyja volt lánykorában. A szoba olyan, akár/mint egy kályha. A krumpli annyi, mint/akár tavaly. Akkora a hőség, mintha a Szaharában lennénk.*

Jelzői mellékmondatok: *Annyi pénzt adok csak, amennyi egy kiló kenyérre kell. Annyi pénze van, mint/akár a pelyva. Tüzet gyújtott, akkorát, (mint) amekkora/mint (amekkora) egy máglya. Tüzet látott, akkorát, mintha máglya lett volna. Olyan fény terjedt szét, (mint) amilyen/mint (amilyen) tavasszal szokott lenni.*

Helyhatározói mellékmondatok: *Oda megyek, ahova/mint te.*

Időhatározói mellékmondatok: *Akkor érkeztem, amikor/mint a többiek*

Kötött határozói mellékmondatok: *Ollyá lettem, mint az árnyék. Olyanná változott, mintha csak árnyék lenne.* (Ellipszissel): *Ez a ruha is annyiba [annyi pénzbe] került, mint/akár a tavalyi.*

Tárgyi mellékmondatok (fokhatározó értékűek): *Annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez. Annyit nyüzsögsz, mint öt más gyerek.* (Ellipszissel): *Olyat [olyan bort] hozz, (mint) amilyet/mint (amilyet) a múlt héten! Annyit [annyi salátát] kérek, (mint) amennyit/mint (amennyit) a papa. Olyat hozz ám, mintha a királynak hoznád!*

Alanyi mellékmondatok (ellipszissel): *Annyi [annyi barack] termett, (mint) amennyi/ mint (amennyi)/akár tavaly. Olyan [olyan toll] kell nekem is, (mint) amilyen/ mint (amilyen) a barátomnak van. Kenyérből annyi kell, mintha egy egész hadsereget akarnánk megetetni.*

A következményes mellékmondat

A főmondatban megnevezett fogalomnak, cselekvésnek, esetleg az egész mondat tartalmának a következményét fejti ki. A következményes jelentésárnyalat „kívánalmai" a mondatrészkifejtcssel kapcsolatban több szempontból hasonlítanak azokhoz, amelyeket a hasonlítóknál tapasztaltunk. A fogalomkapcsolatok tekintetében meg is egyeznek: a mellékmondatban csak akcidenciafogalmak következményét nevezhetjük meg. Ezért általában ugyanaz a főmondat folytatódhat egyaránt hasonlító vagy következményes mellékmondattal: *Akkora a hőség, mint a Szaharában. Akkora a hőség, hogy már alig szuszogunk.* Mind a hasonlító mondatoknak, mind a következményeseknek az utalószava tipikusan melléknévi; tehát a főnévi természetű (szubsztanciafogalmat kifejtő) mondatok (alanyi, tárgyi stb.) csak kihagyásos jelzői úton, azaz elliptikus szerkesztésmóddal kaphatják meg ezeket a jelentésárnyalatokat: *Annyit [annyi sajtot] hozz, hogy két napra elég legyen!*

A következményes mellékmondatok kötőszava a *hogy* és az *úgyhogy* (ez a hátravetett főmondatbeli utalószó és a *hogy* kötőszó összeforrásából keletkezett); időhatározói mellékmondatokban még bizonyos feltételekkel a *míg* is: *Addig dolgozott, míg (=hogy) feltörte a lapát a tenyerét.*

A következményesség megvalósulása a mondatrészkifejtő mellékmondatokban (a tipikustól a ritka felé haladva):

Fokhatározói mellékmondatok: *Annyira jól éreztem magam, hogy nem ii akarok innen hazamenni. Olyan sok a dolgom, hogy alig tudom elvégezni. Úgy tele van a hasa, hogy egy falatot sem tud már enni.*

Módhatározói mellékmondatok: *Úgy súgta a fülébe a vallomást, hogy alig hallotta. Misi úgy tud huszonegyezni, hogy mindig ő nyer. Nem lehet verset olvasni anélkül, hogy megbabonázódjék az ember.*

Állapothatározói mellékmondatok: *Úgy feküdt ott, hogy holtnak hihették volna.*

Számhatározói mellékmondatok: *Annyiszor voltam nálad, hogy bizonyára eleged van belőlem.*

Állítmányi mellékmondatok: *Olyan ez a dolgozat, hogy csak hármast lehet rá adni. Akkora a hőség, hogy alig lehet kibírni. Annyi a hangya az idén, hogy az elképesztő.*

Jelzői mellékmondatok: *Olyan fütyülést csaptak hajnalban a rigók, hogy nem lehetett aludni. Akkora pofont kapsz, hogy leesik a fejed. Mindig volt annyi jövedelme, hogy meg tudott belőle élni.*

Kotott határozói mellékmondatok: *Arca olyanná vált, hogy megijedtem tőle.* (Ellipszissel): *Olyanokra [olyan dolgokra] tanította Sándor bácsi a kislányt, hogy csak csodálkoztam. Ez a ruha annyiba [annyi pénzbe] került, hogy alig tudtam kifizetni.*

Időhatározói mellékmondatok: *Addig dolgozott, míg megizzadt. Addig dolgozott, hogy megizzadt.*

Tárgyi mellékmondatok (fokhatározó értékűek): *Olyat ordított, hogy belezengett a ház.* (Számhatározó értékűek): *Annyit emlegetjük, hogy biztos csuklik.* (Ellipszissel): *Ehetsz annyit [annyi dinnyét], hogy kipukkad a hasad.*

Alanyi mellékmondatok (ellipszissel): *Annyi [annyi áfonya] termett, hogy alig győztük szedni. Sajnos akkorák [akkora hibák] is voltak a dolgozatban, hogy kénytelenek voltunk elégtelent adni rá.*

Mivel a következményesség is egyfajta ok-okozati viszony (ha szándéktalan is, csupán mintegy melléktermékként jön létre), a különben is oksági viszonyú mellékmondatokra „másodlagos oksági rétegként" már nem rakódik rá.

A feltételes mellékmondat

A feltételes mellékmondat azt a feltételt nevezi meg, amelynek be kell következnie ahhoz, hogy a főmondatban foglaltak megvalósulhassanak. A mellékmondat és a főmondat között oksági viszony van: a mellékmondat egyfajta okot, a főmondat pedig okozatot tartalmaz. A feltételesség genetikusan az időhatározással függ össze. A hasonlítással és a következménnyel ellentétben a feltételesség nem az akcidencia-, hanem a szubsztanciafogalmak kifejezéséhez kötődik: *Szeretem azt [a tényt], ha itt vagy velem.*

A feltételes mondatok kötőszava: *ha, hogyha,* esetleg *amennyiben.*

A feltételesség megvalósulása a mondatrészkifejtő mellékmondatokban:

Időhatározói mellékmondatok: *Meglátogatlak, ha vege a tanításnak. Ha elmúlt a fél óra, tessék bekopogni a rendelőbe!*

Számhatározói mellékmondatok: *Valahányszor meglátogatom Laci bácsit, mindig felvidulok.* (A feltételesség itt nem a szabályos kötőszóval fejeződik ki, hanem a kötőszó *vala-* előtagja indukálja.)

Állapothatározói mellékmondatok: *De ő a lányt ugy szereti, ha a nap pirosra festi Ha elmúlik a fogfájása, szívesebben fog dolgozni. Ha beteg vagy, menj orvoshoz!*

Módhatározói mellékmondatok: *Én akárkivel is úgy szoktam össze leginkább, ha mellette dolgozhattam.*

Tárgyi mellékmondatok: *Vilmos bácsi nem szerette, ha csúfolták a madarai miatt. Szeretném, hogyha sikerülnének a dolgaim.*

Alanyi mellékmondatok: *Elég, ha én vagyok depressziós. Látszik az, ha valaki jó nevelést kapott.*

Kötött határozói mellékmondatok: *Örülnék, ha sikerülne a vizsgád. Félek attól, ha egyedül leszel otthon. Abból nem sok jó lesz, ha csokira savanyú uborkát eszel. Azzal is segítek neked, ha csendben maradok. Mit nyersz vele, ha holnapra halasztód a döntést?*

Jelzői mellékmondatok: *Mi a haszna annak, ha van pénz, de nincs békesség?* (Minőségjelzői csak különleges esetben): *Olyan feltétellel kapod meg az autót, hogyha nagyon vigyázol magadra.*

A megengedő mellékmondat

A megengedés komplex jelentéskategória, amely több tényezőt: ellentétet, ráhagyást, feltételezést és fonák oksági viszonyt foglal magában. A legjellemzőbb tartalmi mozzanat talán a fonák okság: *Bár esik az eső, nem vitt esernyőt. A* mellékmondat tartalmából az következne, hogy esernyőt kell vinni, ennek azonban az ellenkezőjéről tudósít a főmondat. így tehát nem az ok-okozat teljesül, hanem az ok-fonák okozat. Mint látható, a megengedés is az oksági viszonyok tágabb családjába tartozik. Mellérendelő párhuzama a megszorító utótagú ellentétes mondat, amely ugyanazt a tartalmat fejezi ki: *Esik az eső, mégsem vitt esernyőt*

A megengedő mondatok kötőszókészlete rendkívül változatos. Ennek a heterogén eredet az oka: az ellentétes mellérendelésnek, az időhatározói mondatoknak, a feltételes mondatoknak, valamint egyes devalválódott főmondatoknak egyaránt szerepük volt a kialakulásában, s ezt a kötőszókészlet is mutatja. A kötőszók: *pedig* (pozíciója mindig a tagmondat élén - szemben a szembeállító ellentétes mellérendeléssel): *Péter alszik, János pedig klarinétozik* (szembeállító ellentét); *Péter alszik, pedig János klarinétozik* (megengedés); további kötőszók: *bár; ámbár; bárha; habár; noha; azért; azért, hogy...; jóllehet; ugyan; holott; ha ... is; annak ellenére; annak dacára, hogy...;* továbbá az *akár-, bár-* előtagú általános névmások.

A megengedés a mondatrészkifejtésben:

Állapothatározói mellékmondatok: *Bár beteg volt, mégis elment kirándulni. Jóllehet nehéz családi körülmények között él, mégis sikereket ér el. A folyó azért, hogy hallgatag mélyebb szokott lenni, mint a csörgő patak.*

Tárgyi mellékmondatok: *Nem bánom én, ha megharagszik is. Bármennyibe kerül, nem sajnálom.*

Alanyi mellékmondatok: *Nem baj az, ha haragszol is rám. Nekem mindegy, akármikor jössz.*

Kötött határozói mellékmondatok: *Nem törődöm vele, ha elbujdosik is. Nem törődöm vele, bárhova megy.*

Jelzői mellékmondatok: *Akármit csinálok, egy a magyarázata: szerelmes vagyok. Közétek, bárkik vagytok, szívesen megyek. Nincs új cipője Zolinak sem, aki pedig egyetemrejár.*

Időhatározói mellékmondatok: *Tudom, mit tegyek, ha nem szeret is.*

Mint látható, a sajátos jelentéstartalmak közül a megengedő az, amelyik a legkisebb mértékben kapcsolódik a mondatrészkifejtéshez. Ez egyben azt is jelenti, hogy a legnagyobb mértékben szakadt el tőle.

A sajátos jelentéstartalmú mondatok a mondatrészkifejtéstől elszakadva

A hasonlító mellékmondat

Két típusa szakadt el a mondatrészkifejtéstől és a tulajdonképpeni hasonlító funkciótól is. Nyomatékosító hasonlító mondatoknak is szokás ezeket a mellékmondatokat nevezni.

a) Az olyan mellékmondatok, amelyek főmondatukat rendszerint megelőzve a cselekvést egy hasonló vagy ellentétes eset felemlítésével nyomósítják: *Ahogy a fűevő sem eszi meg a mérges növényt és a baromfi sem a mérges bogyót, úgy a rókakölyök is ... azonnal meg tudja különböztetni a jót a rossztól. Vannak szép köntösbe bújtatott ostobaságok, mint ahogy vannak igen jól öltözött ostobáL* Ezek a tagmondategyüttesek mellérendelő értékűek, át is alakíthatók mellérendeléssé.

b) Azok az álhasonlító mellékmondatok, amelyek a beszélőnek vagy valamely más személynek a véleményét fejezik ki, vagy valamilyen közös tudati tartalékra utalnak. Grammatikai szempontból el is hagyhatók, inkább csak kommunikatív értékűek, a hallgató bevonását, a figyelemfelkeltést szolgálják: *//. Endre, mint tudjuk, 1222-ben Székesfehérváron adta ki az Aranybullát. Mint látom, nem vagy túl boldog. De ahogy mondtad, holnap megtarthatjuk az értekezletet. A teljes Trefort kerti felújításra - mint említettük — 1,8 milliárd forint áll az egyetem rendelkezésére. A lapot az élet írja, ahogy mondani szokták. A főnévi igenév ebben az esetben - mint Berrár Jolán írja - se nem alany, se nem állítmány, hanem egyfőtagú mondat.*

A következményes mondat

Szintén két típusa szakadt el a mondatrészkifejtéstől azáltal, hogy a tagmondatok közötti szintaktikai függés meglazult, és előtérbe került a következményességben is fellelhető ok-okozati viszony.

a) Egyes vélemények szerint idetartozik az eredetileg mondatrészkifejtő következményes mondatoknak az a csoportja, amelyben a hátravetett, a tagmondathatárra került *úgy* utalószó és a *hogy* kötőszó - immár egységes *úgyhogy* kötőszóként - a következtető mellérendelés valamelyik kötőszavával cserélhető fel: *Sietett úgy, hogy megizzadt -> Sietett, úgyhogy (~ ezért, tehát) megizzadt. A* mondatrészkifejtéstől teljesen elszakadt példa: *Nem volt időm utánajárni a kárpitosnak, úgyhogy az idén nem is lesznek áthúzatva a székeink.* (Lásd még A következtető utótagú mellérendelést.)

b) Egyes kérdő mondatok - úgynevezett szónoki kérdések - utáni következményes mellékmondatok magyarázó jellegűvé válhatnak. Szerepük az, hogy megindokolják a kérdés feltevését: *Hova tetted az eszedet, hogy ekkora butaságot csináltál?* (Hova tetted az eszedet, hiszen nagy butaságot csináltál.) *Ki ez, hogy így mer beszélni veled? Mit vétett ez a szegény, hogy ennyit kell szenvednie?* Esetleg elképzelhető ellipszis is a két tagmondat között: *Hova tetted az eszedet, [ezt azért kérdezem] hogy (=mert) ekkora butaságot csináltál.*

A feltételes mellékmondat

Viszonylag sok típusa függetlenedett a mondatrészkifejtéstől.

a) A beszélő nem nyilvánít véleményt arról, hogy a feltétel (és természetesen vele együtt a főmondatban megnevezett következmény) bekövetkezhet-e. A mellékmondat állítmánya ilyenkor kijelentő módú: *Ha sikerül, mindenki számára van remény. Ha nem adsz pénzt, nem tudom megvenni a könyvet.*

b) A beszélő bizonytalan a feltétel és a következmény megvalósulásában. A tagmondatok állítmánya többnyire feltételes mód jelen idejű: *Ha elmehetnék egy hétre valahova, ki tudnám magamat pihenni. Ha te is ott lennél, jobban mennének a dolgok.*

c) A beszélő tudja, hogy a feltétel a közlés idejében nem áll fenn, de lehetségesnek tartja a bekövetkezését. A tagmondatok állítmányai kijelentő módúak, jelen vagy jövő idejűek: *Ha férjhez mész, neked adom a nagymama meisseni étkészletét. Amennyiben megkapom az útlevelet, utazhatok Rejkjavikba.*

d) A beszélő tudja, hogy a feltétel és következménye nem valósulhat meg, bekövetkeztük irreális. A tagmondatok állítmánya rendszerint feltételes mód múlt idejű: *Ha nem halt volna meg olyan fiatalon, szép tudományos pályát futhatott volna be. Ha nem építettek volna atomerőműveket, nem lettek volna atombalesetek.* Az irrealitást azonban (folyamatos cselekvés, állapot esetében) a feltételes mód jelen ideje is kifejezheti: *Ha a zenét szavakban el lehetne mondani, akkor kár volna annyi pénzt költeni zenekarokra.*

e) A beszélő a feltételt tényként fogadja el, és ezzel mintegy nyomósítja a főmondatban foglaltakat. A mellékmondat állítmánya kijelentő módú, a főmondatok

rendszerint kérdő mondatok: *Ha előre láttad a nehézségeket, miért nem igyekeztél jobban? Ha nagyanyád járóképtelen, miért nem segítesz neki a háztartásban?*

f) A mellékmondatok modális jelentésűek, csupán vélekedést fejeznek ki a főmondatbeli esemény lehetséges voltát illetően, vagy udvariassági formulák: *Ha lehet, adjatok hírt magatokról! Ha megengeded, előbb Marínak írok. Ha egy mód van rá, értesítsetek egy lapon! Ha Isten éltet, két hónap múlva nagyapa leszek. Ha nem tévedek, ma vasárnap van. Ha a nagyságos asszonynak tetszik, megcsinálhatom még a vasalást is.*

g) A feltételes viszony mellérendelő tagmondategyüttes, esetleg két külön mondat formájában fejeződik ki. Ezek kötőszó nélküli feltételes mondatok: *Semmi gondom nem volna, csak lenne már itt a nyári szünet! Szoktasd le az alkoholról, máshogyan fog viselkedni veled is.* Kérdő mondat is kifejezhet feltételt egy rákövetkező felszólító mondattal együtt: *Akarsz kerékpártúrára menni? Először hozd rendbe a biciklidet!*

h) A főmondatukat vesztett, önállósult feltételes mellékmondatok az óhajtó mondatok egyik típusát alkotják (rendszerint egy indulatszóból álló tagolatlan tagmondat társaságában): *Ó, ha itt lehetnél! Jaj, ha sikerült volna a vizsgám!*

A megengedő mondatok

A megengedő mondatokat köti a legkevesebb szál a mondatrészkifejtéshez. Ez a mondattípus a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok közül szemantikailag és szintaktikailag is a legbonyolultabb csoport. A megengedés grammatikai státusáról és jelentésviszonyairól több, egymástól eltérő felfogást vall a szakirodalom. A bonyolultság gyökere ennek a mondattípusnak a kialakulási sajátságaiban, jelentésviszonyainak heterogenitásában van. A megengedés többnyire fonák okságot fejez ki, s mint ilyen tagja az oksági viszonyt különféle grammatikai formákban megvalósító csoportnak. A megengedés tartalmi viszonyai a megszorító utótagú ellentétes mellérendelésnek felelnek meg: *Nehéz idők voltak, de nem panaszkodtam* (ellentétes mondat); *Bár nehéz idők voltak, nem panaszkodtam* (megengedő mondat).

Ha egy pillantást vetünk az egész oksági csoport fejlődési menetére, benne a tartalmilag azonos viszonyokat megvalósító mellérendelő és alárendelő változatok viszonyára, az alábbiakat tapasztaljuk:

	ok-okozat	okozat-ok	ok-fonák okozat	fonák okozat-ok
Elsődleges változat	ALÁRENDELÉS okhatározói; mellékmondat-főmondat sorrendben	ALÁRENDELÉS okhatározói; tőmondat-mellékmondat sorrendben	MELLÉRENDELÉS megszorító utótagú, kötőszó a második tagmondatban	NINCS
Hozzáfejlodött változat	MELLÉRENDELÉS következtető; kötőszó a második tagmondatban	MELLÉRENDELÉS magyarázó; kötőszó a második tagmondatban	ALÁRENDELÉS megengedő; mellékmondat-főmondat	ALÁRENDELÉS megengedő; főmondat-mellékmondat

Már az okhatározói ~ magyarázó mondatok kapcsán említettük, hogy a mellérendelő és az alárendelő változatok mennyire közel állnak egymáshoz. Ott ugyan nem beszéltünk róla, de az okhatározó - következtető viszonyban is vannak átfedések: *Mivel nem sikerült befejeznem a munkáinál. így nyaralni sem*

tudtam elmenni. A megengedésnél az összefonódás még jellemzőbb (majdnem azt mondhatnánk, hogy ez a mellékmondatcsoport csak a rendszerkényszer miatt alakult ki, meglepően későn, kifejezőeszközeit is sokféle helyről szedte össze).

Ugyanazon tartalmi viszony jelenik meg tehát mindkétfajta csoportban. A viszony jellegéről egy generatív alapon álló tanulmány összefoglalásában azt a megállapítást olvashatjuk, hogy a megengedő mondatok **szemantikai** vonásai a **mellérendelő** mondatok szemantikájának általános jegyeit mutatják, még a szintaktikailag korlátozott mértékben alárendelő jellegű kötőszók interpretációjában is. (Nem véletlen, ugyanis az elsődleges forma a mellérendelés volt.)

A mellérendeléses formának, azaz a mellérendelő megszorító utótagú ellentétes mondatoknak a tagmondatsorrendje kotott, a kötőszó pedig mindig a második tagmondatban áll. Az alárendelő változatban a tagmondatok sorrendje kétféle is lehet: főmondat-mellékmondat, illetőleg mellékmondat-főmondat. (Mivel azonban a tagmondatok sorrendjének a megváltozása az oksági viszony megfordulását is eredményezi, a főmondat-mellékmondat sorrendű (fonák) okozat-oki viszonynak nincsen mellérendelő megfelelője.)

A megengedő mondatoknak szokatlanul nagyszámú és heterogén a **kötőszókészlete:** *bár; ámbár; habár; bárha; ha; ha ... is; holott; jóllehet; pedig; azért, hogy; annak ellenére; annak dacára, hogy; noha; ugyan; akár; bár-, akár-* előtagú általános névmások; *hiába; ám.* Megengedésre utalhat még a mellékmondat feltételes vagy felszólító módja is. A kötőszók nem egyformán kötőszó jellegűek, vannak csupán nyomósító, ráhagyó jelentésűek: *ugyan, ám.* Az alárendelő formából az következne, hogy elvileg bármelyik kötőszó bevezethet elöl vagy hátul álló tagmondatot. Azt látjuk azonban, hogy a *pedig* és a *holott* csak főmondat-mellékmondat sorrendű tagmondategyüttesben állhat (ezért ezeket egyes kutatók mellérendelő kötőszókként tartják számon). Néhány példa (természetesen a nem mondatrészkifejtő megengedő mondatok közül): *Elkészítette a munkát, bár sokat morgolódott közben. Meg voltam elégedve a társasággal, ámbár a legjobb barátnőm nagyon hiányzott. Habár elhagytál, nem szomorkodom. Erezték a bajt, ha nem tudták is kifejezetten. Még kémiára is oktatta, pedig ahhoz ő sem értett. Bejött betegen az egyetemre, holott legszívesebben otthon maradt volna. Bármit elmondhatsz nekem, nem haragszom meg érte. Bármennyire nehéz, a megoldást én egyedül a szétköltözésben látom. Noha a hangversenynek már régen vége volt, a brácsás nem ment haza. Szeretlek, jóllehet haragudnom kellene rád. Annak ellenére, hogy egy fityingem sincs, nem kérek kölcsön. Hiába hízelegsz, nem adok csokit. Némi nyugtalanság elfogta ugyan, de mégis maradt.*

Az utolsó mondat már rámutat a megengedő és a megszorító utótagú ellentétes mellérendelő mondatok érintkező sávjára. Az érintkezés leggyakoribb esete, hogy mellékmondat-főmondat tagmondatsorrend esetében a hátul álló tagmondatban (a főmondatban) a nem várt következmény kiemelésére, hangsúlyossá tételére „benne marad" az ellentétes kötőszó. Különösen gyakran fordul elő ez a jelenség olyan esetekben, amelyekben a mellékmondat kötőszava nem „erős", egyéb funkciója is van, vagy nem eléggé kötőszószerű, inkább csak nyomósító jellegű. Néhány példa az összefonódásra: *Nem mintha nem adnék neked igazat, de mégsem szavazhattam a javaslatodra. Noha igazat adok neked, mégsem szavazhattam a javaslatodra. Habár biztosra ígérte, de mégsem jött el. A betegsége múlóban volt ugyan, de dolgozni még nem mehetett. Tett*

ugyan próbát, de azzal nem sokra ment. Ha nem ért is el a dolgozat első helyezést, de az elismerés nagyon jólesett Julinak. Hiába sündörögsz körülöttem, mégsem kapsz ma fagyit. Ezekben a mondatokban tulajdonképpen a kettős jelöltség esetével van dolgunk, egyes nyelvtanok a második tagmondat kötőszavát utalószó szerepűnek is tartják - ami azonban már csak szófaji szempontból sem állja meg a helyét.

A másik érintkezési pont jelentésbeli természetű, és a főmondat-mellékmondat sorrendű tagmondategyütteseket érinti. Bizonyos kötőszók a megszorító ellentétes mellérendelésben gyakoribbak, de a megengedésben is előfordulnak *(ám, ámde).* Mivel a tagmondatsorrend is egybeeső, a besorolás - grammatikai fogódzó híján - nem nélkülözheti a szubjektivitást: *K. alig múlt harminc, ám remegett a keze. S szemében még ott ült az álom, ám ő a régi.* Ezek a mondatok vagy inkább ellentétesek, vagy a két mondattípus átmeneti sávjába tartoznak.

Szakirodalom

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NytudÉrt.* 117. sz. 1983.

Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája.* Budapest, 1986.

Berrár Jolán: *Magyar történeti mondattan.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1957.

Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. *század* közepéig. *NytudÉrt* 23. sz. 1960.

Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. *NytudÉrt.* 46. sz 1965.17-24.

Berrár Jolán: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre-Szatmári István (szerk.): *Tanulmányoka mai magyarnyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 171-87.

Dömötör Adrienne: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. *MNy.* 84 [1988]: 283-95, 415-25.

Dömötör Adrienne: A jelzői mellékmondatok In: Benkő Loránd (főszerk.)-tRácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 666-93.

Eisenberg, Péter: *Grundrif] derdeutschen Grammatik.* J. B. Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1989.

Elekfi László: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Elekfi László: *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. Linguistica Series A. Studia et dissertationes* 20. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest és Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 1997.

Engel, Ulrich: *Deutsche Grammatik.* J. Groos Verlag, Heidelberg, 1988.

Farkas Vilmos: Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói mellérendelés. *Nyr* 83 [1959]: 87-91.

Haader Lea: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk)-tRácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 506-665.

Haader Lea: A mondatátszövődes a nyelvhasználat szemszögéből. *Nyr.* 122 [1998]: 318-24.

Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Horváth László: Az oksági viszony kifejezése a magyar okhatározói mellékmondatokban. *NytudDolg.* 29. sz. 1979.

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyiudÉrt.* 16. sz. 1958.
Kenései István: Alárendelő mondatok a magyarban. *NyK.* 87 [1995]: 311-50.
Kenései István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.*): Strukturális magyarnyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 529-713.
Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 111-33.
Keszler Borbála: Subjekt - Subjektsatz. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica* XXI. 1990. 135-9.
Keszler Borbála: A két kötőszó problémája a többszörösen összetett mondatokban. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.145-7.
Keszler Borbála: Az alárendelő összetett mondatok összefoglalása. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.135-43.
Kiefer Ferenc: A faktivitás a magyarban. *NytudÉrt.* 104. sz. 1980. 491-9.
Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elméleie.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyarnyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797-886.
Klemm Antal *Magyar történeti mondattan* III. Budapest, 1942.
É. Kiss Katalin: A mondatátszövődésről. In: Szathmári István-Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *MNyTK* 154 sz. 1979. 93-104.
É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. *NytudÉrt.* 116. sz. 1983.
É. Kiss Katalin-Kiefer Ferenc-Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
Kocsány Piroska: A szabad függő beszédtől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
Kollányi Teréz: Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéshez. *Nyr.* 88 [1964]: 17-21.
Kubínyi László: Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *MNy.* 50 [1954]: 408-19.
Lotz János: *Das ungarische Sprachsystem.* Stockholm, 1939.
Molnár Ilona: A *Dicsekszik, hogy...* mondattípusról. *Nyr.* 98 [1974]: 398-405
Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kotoszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. *NytudÉrt* 94. sz. 1977.
Molnár Ilona: Egzisztenciaviszonyok *hogy* kötőszós összetett mondatban. *ANyT.* XVI. 1985. 189-207.
Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelv rendszerében. *NytudÉrt.* 60. sz. 1968.
Pataki Pál: A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ANyT.* XV. 1984. 207-18.
Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NytudÉrt.* 83. sz. 1974. 73-5.
Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. *NytudÉrt.* 39. sz. 1963.
Rácz Endre: Az alárendelt mondatok. In: Bencédy József-Fábián Pál-Rácz Endre-Velcsov Mártonné:/! *mai rtiagyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 367-430.
Rácz Endre: *Az egyeztetés mai magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Rácz Endre: Modális mellékmondatok. *NytudDolg.* 38. sz. 1991. 85-91.
Rácz Endre: *Mondatgrammatika és szöveggrammatika. Linguistica Series C. Relationes* 6. 1992.
Rácz Endre: Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)-tRácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 694-718.

Radics Katalin: A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.135-70.
Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók I—III. Budapest, 1881-1883.
Steube, A.: Erlebte Rede aus linguistischer Sicht. *Zeitschrifi für Germanistik* 6. 1985. 389-406.
Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv* I-II. Kézirat. Budapest, 1958.
Szende *Tamás: A jelentés alapvonalai.* Corvinus Kiadó, 1996.
Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 330-407.
Zolnai Gyula: Mondatátszövődés. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* XXIV/8. 1926.

Az alárendelő összetett mondatok összefoglalá

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó	
Allitmányi	A veranda olyan, *hogy* ablakai a kertre néznek. Te voltál az, *aki* betörted az ablakot? Ez a hely olyan, *ahol* szívesen időzöm. Ez az idő az, *amikor* tenni kell valamit.	A veranda *olyan,* hogy abla kertre néznek. *Annyi* csupán az egész jöved amennyit a kalapjába do A lakás maradjon *azé,* aki f lakbért. Nem *az* voltam én tíz éve, a vagyok.	
Alanyi	Lehet, *hogy* holnap mégis elutazunk. Nem hallatszik ide, *[0]* milyen szépen zúg a harang?	Akkor *az* történt, hogy belé nagy varázsló. *Olyan* is kiderült róla, hogy titokban dohányzott. Csak *annyi* történt, hogy el egy váza. *Úgy* tűnik, gyorsan halad ez munka.	
	Söpörjön az, *akinek* kedve van hozzá. Az erdők közül az tetszik jobban, *ahol* kevés az aljnövényzet. Soká lesz még az, *amikor* mehetünk nyaralni. Nem éppen udvarias, *ahogy* velem társalogsz.	*Azé* kell, akié a legszebb. Volt *olyan,* akinek elmondt ügyemet. Amennyi kell, *annyi* van.	

in

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó	
Tárgyi	Hallottam, *hogy* harangoznak Pesten. Nem tudom, *[0]* elkészítették-e már a szerződést.	*Azt* terveztük, hogy a Bükkb utazunk. *Olyat* kérek tőled, hogy egy ne kelljen mosogatni. Csak *annyit* kérek, hogy lég türelmesebb. *Úgy* gondolom, nem bírom ezt a rohanó életmódot.	
	Amit írtál a leveledben, megfogadom Hallom, *amikor* üt az óra. Látom, *ahogy* elmerül a csónak.	*Azt* mondd, ami az igazság. *Olyant* sikerült végre szerez amilyenre már régen vág *Annyit* adok a lányomnak, amennyire az erőmből fu	
Kötött határozói aszemantikus határozói	Értesítjük, *hogy* megnyerte a pályázatot Zsuzsi éppen arról ábrándozott, *akivel* tegnap megismerkedett a bálban.	Mesélj *arról,* hogy merre já Bíznak *benne,* hogy elkészü könyv.	
szemantikus állapothatározói	Olyannak tartom ezt a fiút, *akivel* nem kellene barátkoznom	*Olyannak* mondom Katát, a lyennek egykor megisme	
eredethatározói	A baj abból származik, *hogy* a szülők sokat isznak. A kellemetlenség attól ered, *aki* nem volt őszinte hozzad.	A kínos helyzet *abból* ered, nem vagy előrelátó.	
eredményhatározói	Egy gyerek nem mindig válik azzá, *amivé* a szülei nevelni akarják.	Ő tett *azzá,* ami vagyok.	

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó
társhatározoi	Sajnos éppen avval találkoztam, *akivel* a legkevésbé akartam.	*Azzal* barátkozz, akitol jót tanulhatsz
		Találkozott *olyanokkal* is, ak már húsz éve nem látott
eszközhatározói	Azzal bosszantottak, *hogy* túl nagy az orrom.	*Azzal* játszott, ami a keze üg került.
	Felfrissültem *attól,* amit hoztak nekem.	
partitivusi	Kapkodva ettem abból, *amit* elém tettek.	*Abból* kérek, ami a kirakatb
tekintethatározói	Megegyeztünk abban, *hogy* elhalasztjuk az utunkat.	A szülők is bűnösek voltak hogy fiuk kábítószer-élv vált.
részeshatározói	A frissességemet annak köszönhetem, *hogy* egész életemben koránkelő voltam.	Sokat kell tanulnia *annak,* a orvos akar lenni
	A pénzt azoknak osztották ki, *akik* a létminimum alatt éltek.	Az ösztöndíjat csak *olyanok* adják, akik még harminc aluliak.
okhatározói	Félek attól, *hogy* megharap a kutya.	Örülök *annak,* hogy meglát bennünket.
	Gyuri sohase félt azoktól, *akik* erősebbek voltak nála.	
célhatározói	Géza sok éjszakát áldoz arra, *hogy* művelődjön.	Nyelvvizsga is szükséges *ah* hogy diplomát kapj.
	Azért küzd, *ami* számára a legfontosabb.	
hasonlító határozói	Itt könnyebb az ilyesmi, *mint* Pesten.	Jobb tanuló *annál,* mintsem okokból kimaradjon a gimnáziumból.
	Jobban szeretek kirándulni, *mintsem* a kertünkben kapálni.	
helyhatározói (csak az irányulás kötöttsége teszi kötötte)	Ahhoz nem megy látogatóba, *aki* barátságtalan vele!	*Ahhoz* nem megy, aki nem
	Oda utazott, *ahonnan* származik	*Oda* nem megy, ahol nincs

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó
Nem kötött (szabad) határozói mellék-mondatok		
időhatározói	Azóta, *hogy* elhagyta a barátja, állandóan sír. Megörültem, *amikor* megjött a leveled.	*Akkor* jövök, amikor szabad kapok.
számhatározói	*Ahányszor* harangszót hallok, annyiszor jutsz az eszembe. Mindig örültem, *valahányszor* meglátogatott.	*Annyiszor* jövök, ahányszor akarod.
állapothatározói	Anélkül ment el, *hogy* köszönt volna. *Amint* szétdobálta, úgy maradt a szobája egy hétig.	Hat hónap óta lakott a laká *anélkül,* hogy lakbért fize volna. *Úgy* festették le, ahogy az íróasztala előtt ült.
módhatározói	Most játsszunk úgy, *hogy* minden második gyerek leguggol. Még mindig úgy emlékezett a lányra, *ahogy* a legkedvesebb emlékeit dédelgeti az ember.	Nem *aszerint* építették az u ahogy azt a tervek előírtá A felvétel i/gy történik, hogy jelentkezőknek tesztlapo kitölteniük.

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó	
fokhatározói	Úgy megijedt, *hogy* elbújt félelmében. Légy annyira szorgalmas, *amennyire* tudsz. Úgy szerette, *ahogy* még senki.	Minél jobban tanulsz, *annál* viheted. *Olyan* szép, hogy öröm ráné Légy *annyira* szorgalmas, amennyire tudsz. *Úgy* elkéstem, hogy nem me bemenni az órára.	
okhatározói	A kisfiú azért sírt, *mert* eltört a szemüvege. *Mivel* hideg van, befutunk.	*Azért* örülök, mert vettünk e cipőt.	
célhatározói	Előreült, *hogy* jobban lásson. Húzz fel egy zoknit, *nehogy* megfázz' Elküldte a lányát azért, *amit* otthon felejtett	*Azért* tárta ki az ablakot, ho bejöhessen a friss levegő	
Jelzői			
minőségjelzői	A Tátrából olyan hírek érkeztek, *hogy* már használhatók a sípályák. Ő az az ember, *aki* mindenkinek segít. Ez olyan város, *ahol* szívesen élnék. Oly korban élünk, *amikor* a pénznek túlságosan nagy szerepe van.	*Az* a gond nyomasztotta Ko urat, hogy be kell zárnia boltját. *Olyan* ruhát vegyél, amelyik	
mennyiségjelzői	Annyi könyve volt, *hogy* nem fért el az otthoni polcokon. Annyi pénze sose volt, *amennyire* szüksége lett volna.	*Annyi* földet sem kapott viss amennyin új életet kezdh volna.	

A mellékmondat fajtája	Kötőszó	Utalószó	
birtokos jelzői	Ez annak a következménye, *hogy* nem tanultál. Annak a segítségére lenne szükségem, *aki* jól ért a háztartási gépekhez. Tanúja voltam annak, *mikor* oktalanul gyanúsították. Tanúja voltam annak, *amint* elájult.	*Annak* a kezét szorította meg mellette állt *Olyanoknak* a részvétére nin szükségem, akik képmuta	
értelmezői	Hallottam a véleményedet, azt, *hogy* helytelennek tartod a történteket. Szeretlek téged, *aki* mindig jó vagy hozzám. Egy kisvárosban élt, olyanban, *ahol* végre nyugalmat talált. Furcsa korban élünk, olyanban, *amikor* a pénznek túlságosan nagy szerepe van.	Láttam a kiállítást, *azt,* amel francia szimbolistákat mu be. Ez Antal hegedűje, *azé,* aki kiszaladt a büfébe. Egy képet akarok neked adn *olyat,* amilyen nekem tets Virágot veszek, *annyit,* amen csak akarsz.	

A MELLÉRENDELŐ ÖSSZETETT MONDATOK

A mellérendelő összetett mondat általános jellemzése

1. A mellérendelő összetett mondat fogalma

A mellérendelő tagmondategyüttesben a tagmondatok között nincs alá-fölérendeltségi viszony, egyik tagmondat sem azonosítható a másik tagmondat valamely részével, közöttük csupán tartalmi, logikai összefüggés van. Ez a tagmondatok közötti logikai viszony grammatikai formákban és grammatikai eszközök segítségével jelenik meg.

1.1. Kötőszó **a mellérendelő tagmondategyüttesben.** A tagmondatok közötti logikai kapcsolat fajtáját gyakran kötőszó jelöli - a kötőszó utalhat a tér-, időbeli kapcsolatra: például: *és, s, meg;* a hozzátoldásra: *és ... is;* a fokozásra: *sőt, ráadásul;* az ellentétre *[nem...)hanem, de;* a vagylagosságra: *vagy;* a következményre: *ezért;* a magyarázatra: *ugyanis;* a helyesbítésre: *azaz, vagyis* stb. Bár sohasem a kötőszó létesíti a viszonyt - hiszen a lehetőségek potenciálisan már eleve benne rejlenek a tagmondatok tartalmában -, a kapcsolóelem egyértelművé, explicitté teszi a kapcsolat jellegét. A kötőszó nélküli összetett mondatoknál ugyanis a szerkezet esetenként többféleképpen is értelmezhető: *Zsófi olvasott, Gergő tévét nézett - Zsófi olvasott, ésidelezért Gergő pedig/ugyanis tévét nézett.* A mellérendelő kötőszók (vö. A kötőszó) konkretizáló szerepüknél fogva jellemzők az egyes mellérendelő típusokra, így segítségükkel a mellérendelő viszonyok grammatikalizálódása figyelhető meg. Egyesek közülük többféle viszony jelölésére is alkalmasak, több szerkezetben is megjelenhetnek. Hogy az adott szerkezetben éppen milyen kapcsolatra utalnak, azt többek között a tagmondategyüttesben elfoglalt helyük is befolyásolhatja. Például a *meg* kapcsolatos kötőszóként a két tagmondat határán áll *(Esik az eső, megfúj a szél),* ilyenkor *és* -viszonyt fejez ki; szembeállító ellentétesként a második tagmondat belsejében, a kiemelt, szembeállított rész után jelenik meg *(Ez a könyv érdekes, az meg unalmas),* ilyenkor eltérést, különbözőséget jelöl. *A pedig* szembeállító ellentétesként ugyancsak a második tagmondat belsejében áll *(Én dolgoztam egész nap, te pedig elmentél kirándulni).* Ez a kötőszó előfordulhat a második tagmondat élén vagy végén is *(Nem sikerült a dolgozata, pedig sokat készült rá, Nem sikerült a dolgozata, sokat készült rá pedig),* akkor azonban már nem mellérendelő tagmondatokat kapcsol össze, hanem alárendelő tagmondategyüttesben jelöli a megengedő sajátos jelentéstartalmat. Mindkét említett kötőszó a tagmondat belsejében az aktuális tagolás jelölésének egyik eszköze. Többfunkciós kötőszók még az *és, s, vagy, de, tehát, illetve.*

1.2. A kötőszós és a kötőszó nélküli megjelenés. A mellérendelő összetett mondatokat csoportosíthatjuk aszerint, hogy kötőszóval vagy anélkül jelennek-e meg. Egyes mellérendelő típusok ugyanis mindig kapcsolóelemmel állnak, így például a hozzátoldó kapcsolatos *(és... is, és... sem),* az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos *(nemcsak... hanem ...*

is), az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos *(is ... is, sem ... sem, hol ... hol, egyrészt... másrészt),* a fokozó kapcsolatos *(sőt),* a kifejtő magyarázó *(azaz, vagyis),* az okádó magyarázó *(ugyanis),* a következtető *(ezért),* a megszorító utótagú ellentétes *(de)* viszony. Kötőszó nélkül is kapcsolódhatnak az egyszerű kapcsolatos, a szembeállító és a kizáró ellentétes viszonyban álló mellérendelt tagmondatok.

A tagmondatokat nemcsak kötőszók, de kötőszószerű egyéb szavak (határozószók) is összekapcsolhatják. Ilyenek például a *majd, aztán, továbbá, ráadásul; néha ... néha, egyszer... másszor, egyfelől... másfelől, elsőpillantásra... valójában, nemrég... most stb.*

A mellérendelő kötőszó sohasem része egyik tagmondatnak sem, a kötőszó csak a mondatok szerkezetformájához tartozik *hozzá.* Ennélfogva a tagmondatok sorrendjének esetleges cseréjével sosem kerülhet a mondat élére. Leggyakrabban a két tagmondat határán foglal helyet *(és, vagy, ezért),* némelyik fajtája a második tagmondat belsejében szokott megjelenni *(Az eső esett, a szél pedig egész nap fújt* - ilyenek még: *viszont, azonban),* és vannak olyanok is, amelyek mindkét tagmondathoz kapcsolódnak *(Vagy nem oltottuk el a villanyt, vagy valaki más járt a lakásban).*

2. Zárt és nyílt mellérendelő szerkezetek

A mellérendelő kötőszó megjelenhet kéttagú, azaz zárt szerkezetekben, az ilyen típusú kötőszó mindig két tagmondatot kapcsol össze, s megjelenése szerint lehet egyhelyű, például *azaz, ezért, sőt, (nem...)hanem: A gyerek abbahagyta a sírást, azaz elhallgatott; Ma nagyon hideg van, ezért jól felöltöztünk;* vagy kéthelyű: *vagy... vagy, sem ... sem, egyrészt ... másrészt: Vagy takarítsd ki a lakást, vagy menj el bevásárolni!; Sem eső nem esik, sem felhő nem látszik;* sőt még háromhelyű is: *nemcsak ... hanem/de ... is: Nemcsak én kerestem őt, hanem ő is folyton telefonált.*

Kettőnél több tagmondat összekapcsolására is alkalmasak a soktagú szerkezetekben megjelenő kötőszók, melyek lehetnek sokhelyűek, azaz az összekötött tagok mindegyikéhez kötelezően kapcsolódnak, például *is ... is ... is, akár... akár... akár: A lányok is nevettek, a fiúk is hangosak voltak, a felnőtteknek is jó kedvük volt; Nekem mindegy, akár videózol, akár tévét nézel, akár rádiót hallgatsz.* A soktagú szerkezetben megjelenő kötőszók egyhelyűek is lehetnek, amelyek csak az utolsó tagmondat előtt jelennek meg, például *és, s, vagy: Apa tévét nézett, anya főzött, és a gyerekek a szobájukban játszottak; Menjünk moziba, kiránduljunk egyet, vagy aludjunk egy nagyot!*

Ennek alapján a mellérendelő tagmondategyüttesek lehetnek **zárt** szerkezetek, amelyek mindig csak kéttagúak, valamint **nyílt** szerkezetek, amelyekben korlátlan számú tagmondat kapcsolódhat egymáshoz. Zárt típusú mellérendelő viszony például az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos mellérendelés *(Ne csak én keresselek, hanem te is hívjál!),* a megszorító utótagú mellérendelés *(Szerette a szüleit, de mégsem töltött sok időt velük),* a kizáró ellentét *(Nem megyek el veled, itthon maradok),* a következtető *(Esik az eső, ezért hideg van)* és a magyarázó viszony *(Hideg van, ugyanis esik az eső).* Nyílt típusú szerkezet a legtöbb kapcsolatos mellérendelés, a választó viszony stb. (lásd a soktagú szerkezetekben megjelenő kötőszóknál említett példákat, vö. A kötőszó fejezetét).

A zárt típusban lehet valamelyik tag többtagú, vagyis a viszonyok kombinálódhatnak: *Nemcsak Jóska énekelt egy dalt, hanem Pista is mondott egy verset, sőt János is szórakoztatta a vendégeket.*

3. Tipikus és nem tipikus mellérendelő viszonyok

A mellérendelt tagmondatok viszonya lehet **valódi, tipikus** mellérendelő viszony, tehát teljesen azonos értékű tagmondatok mellérendelő kapcsolata. Az ilyen tagmondategyüttesek tagjai többé-kevésbé fölcserélhetők egymással (ez alól kivétel az az eset, amikor a tagmondatok szemantikai tartalma nem teszi lehetővé a tagmondatcserét, például *Korán felkeltem, és munkához láttam - *Munkához láttam, és korán felkeltem),* viszonyuk kölcsönös, a tagmondatok sorrendje megfordítható. Ilyenek például az egyszerű kapcsolatos, az összefoglaló, a megosztó kapcsolatos, a választó, a szembeállító és a kizáró ellentétes mellérendelés. Más típusúak például az oksági viszonyokat tartalmazó mellérendelő összetett mondatok (az okádó magyarázó, a következtető mellérendelés), ezekben a tagmondategyüttesekben a mellérendelő viszony nem megfordítható érvényű. Ugyancsak nem megfordíthatok a megszorító utótagú ellentétes kapcsolatok, valamint a fokozó kapcsolatos viszony sem.

4. Az elliptikus, kihagyásos szerkesztés

A mellérendelő tagmondategyüttesekről szólva érdemes említést tenni az elliptikus, kihagyásos szerkesztésmódról. A mellérendelő mondatok jellegzetes tulajdonsága ugyanis az ellipszis, a kihagyás lehetősege Ellipszisről, elliptikus szerkesztésmódról akkor beszélünk, ha például két azonos igét vagy igei szerkezetet tartalmazó tagmondat egyikéből - a szóismétlés elkerülésének érdekében - kihagyjuk az azonos mondattagokat, tehát hiányos tagmondatot hozunk létre. Például: *Gergő Ádámnak üzent, Zsófi pedig Annának (...). Lilla játszott tegnap Lacival, Zsolt pedig Fruzsinával (...).* Második tagmondataink kifejtett formában így lennének: ..., *Zsófi pedig Annának üzent,* illetve:..., *Zsolt pedig Fruzsinával játszott tegnap.*

Az ellipszis lehetősége természetesen az első tagmondattal kapcsolatban is fennáll, tehát ez a megoldás is elképzelhető: *Gergő Ádámnak (...), Zsófi pedig Annának üzent. Lilla Lacival (...), Zsolt pedig Fruzsinávaljátszott tegnap.* Ezeket a mondatokat azonban inkább egyszerű mondatoknak elemezzük, olyan mondatoknak, amelyek halmozott mondatrészeket, illetőleg párhuzamos szintagmákat tartalmaznak. A szakirodalomban van olyan vélekedés is, hogy ezek összetett mondatok. Mindenképpen beletartoznak az egyszerű és az összetett mondatok közötti átmeneti kategóriába.

A kihagyásos szerkesztésnek, az ellipszisnek egyrészt akkor van létjogosultsága, ha két tagmondat szintaktikai párhuzamosságot (azonos szintaktikai szerkezetet) mutat. Ez magában foglalja azt is, hogy például azonos mondatrészek kerülnek a mondat kezdő szakaszába, topikjába (amelyre az állítás vonatkozik) - példamondatunkban a *Gergő,* illetve *Zsófi,* a mondat alanyai -, valamint ugyanolyan típusú mondatrészek kapnak helyet a mondathangsulyt viselő főhangsúlyos részben (a fókuszban, illetve a fókuszt tartalmazó részben) - első példamondatunkban a részeshatározók, *Ádámnak* és *Annának* (az igével együtt) kerülnek ebbe a helyzetbe. Másrészről a szintaktikai párhuzamosság a sorrendi viszonyok hasonlóságát, azonosságát is jelenti, valamint azt, hogy kizárólag azonos típusú összetevőket, mondatrészeket tartalmaz mindkét tagmondat.

Másrészt létrejön az ellipszis akkor is, ha a teljes párhuzamosságnak morfológiai akadálya van. Például: *Te a számlákat nézd ál, ő pedig a levelekel (...).' Noéminek Tamás meg én vettünk ajándékot, Lillának pedig a bátyja (...). A* második tagmondatnak külön állítmánya van

Fókusztalan mondatok mellérendelése eseten például az azonos alanyok maradnak ki a második tagmondatból, mint a következő példában: *Kata és Károly becsomagolta a ruhákat, majd (...) megcímezte a*

csomagot. Ha a második tagmondat igei állítmanya többes számra vált *(megcímezték),* akkor a tagmondatnak már külön alanya van *(ők).*

Érdemes azt is megjegyezni, hogy a nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok esetében is létrejöhet kihagyás. Például: *Péter ránézett Katusra, mégpedig hosszasan (...). Károly adott valakinek csokoládét, de nem Bálintnak (...).* Ezek a mondattípusok átmeneti esetek az egyszerű és az összetett mondatok között (vö. az egyszerű és az összetett mondatok átmeneti eseteivel foglalkozó fejezettel).

A nem párhuzamos szerkezetű tagmondatokban létrejövő ellipszisről szólva említést kell tenni még az alárendelő tagmondatban létrejövő ellipszisről. A törlés a mellérendelő főviszony elemének ismétlése miatt történik az alárendelt tagmondatban: *Imre hallgatott, de nem tudom, hogy miért (...). András üzent valamit Áginak. de fogalmunk sincs róla. hogy mit (...).*

A kapcsolatos mellérendelés

A kapcsolatos mellérendelés a legrégibb, s ennélfogva a legkomplexebb jelentésárnyalatokat magába sűrítő mondatkapcsolat. A kapcsolatos viszonyú tagmondatok tartalma között egyszerű, természetes összefüggés van, a második tag továbbfűzi, folytatja, újabb mozzanattal egészíti ki az elsőben foglaltakat. E viszonynak többféle árnyalatát különböztetjük meg.

1. Az egyszerű **kapcsolatos viszony**

Az egyszerű kapcsolatos mellérendelésben a tagmondatok tartalma között térbeli vagy időbeli összefüggés van, egymásmellettiséget, egyidejűséget vagy egymásutániságot fejeznek ki. Tipikus kötőszavai: *és, s, meg.* Példák: *Korán lefeküdtem, és/s jól betakaróztam; Egész nap sütöttünk, főztünk, meg kitakarítottuk a lakást.* Kötőszói szerepben határozószók is megjelenhetnek a tagmondatok között, például: *majd, aztán, közben.* Példák: *Megnéztük a filmet, majd/aztán megbeszéltük a további programot; Szépen megterítettünk, közben ki-kiszaladtunk az erkélyre lesni a vendégeket.*

A kötőszó nélküli mellérendelésekben leggyakrabban ez a viszony jelenik meg: *Ágyba bújtam, jól betakaróztam; A gyerekek lementek a kertbejátszani, jót szaladgáltak*

Az egyszerű kapcsolatos mellérendelés tagmondatai általában felcserélhetők egymással: *A lányok szépen olvasnak, a fiúk meg jól számolnak - A fiúk jól számolnak, a lányok meg szépen olvasnak; Fáj a fejem, és könnyezik a szemem - Könnyezik a szemem, és fáj a fejem;* kivéve az időbeli egymásutániságot kifejezőket: *Ágyba bújtam, és jól betakaróztam - *Jól betakaróztam, és ágyba bújtam; A gyerekek lezuhanyoztak, és tiszta ruhát vettek - *Tiszta ruhát vettek, és a gyerekek lezuhanyoztak* - a tagmondatcserének szemantikai korlátai vannak.

Ez a típus nyílt szerkezet, elvileg korlátlan számú tagmondatot tartalmazhat: *Elmentünk a Mátrába, egész nap kirándultunk, estére jól elfáradtunk, (és) alig vártuk a hazaérkezést.*

Időbeli összefüggést, egyidejűséget vagy egymásutániságot kifejező és emellett egyszerű kapcsolatos viszonyú tagmondatokat kivételesen alárendelő mondattípusra jellemző kötőszó is összekapcsolhat, így például az *ami, aki* vonatkozó névmás: *A gyerekek időben lefeküdtek, ami meglepett engem. Tegnap a tanárnő behívta Zolit az irodába,*

akit mindenféle keresztkérdéseknek vetett alá. A kötőszó ezekben helyettesíthető az *és-sel,* és úgy természetesebbnek is hat *(... lefeküdtek, és ez...;... behívta Zolit az irodába, és ... vetette alá).*

2. A hozzátoldó kapcsolatos viszony

A hozzátoldó kapcsolatos mellérendelés tagmondatai nem megfordíthatok, az első, már befejezett taghoz hozzátoldásszerűen, kiegészítésképpen járul a második tagmondat. Tipikus kötőszava az *is,* a *se, sem,* a *szintén, valamint* vagy a kötőszószerepű *azonfelül, továbbá* határozószók, gyakran az egyszerű kapcsolatos *és, meg, s* vagy a hozzátoldó *is* társaságában. *Példák: A piacon zöldséget, gyümölcsöt vettünk, (meg) a közértbe is bementünk; Nem voltak a felnőttek megelégedve, (és) a gyerekek se örültek; A diákok örültek a jó eredménynek, a tanárok szintén; Megették a pogácsát, valamint a tortát is; Hideg volt, azonfelül erős szél fújt.* A hozzátoldó kapcsolatos viszony zárt szerkezet, csak kéttagú lehet, és csak kötőszóval jelenhet meg.

3. Az **ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony**

Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony formáját, kapcsolóelemeit tekintve emlékeztet a kizáró ellentétesre, valójában nem tartalmaz igazi ellentétet. Míg a kizáró ellentétes viszony kizárja az egyik tagmondat érvényét, addig az ellentétesen hozzátoldó kapcsolat összekapcsolja a tagmondatokat, mindkét tagmondatban megfogalmazott állítás egyaránt érvényes. Mindig kötőszóval jelenik meg, jellemzője a *ne(m)csak ... hanem/de... is* kötőszókapcsolat. Példák: *Nemcsak én mondom, hanem más is ezt állítja; Ne csak beszélj róla, de tedd is meg!* Ez a kapcsolattípus is zárt szerkezet.

4. Az összefoglaló kapcsolatos viszony

A kapcsolatos viszony lehet összefoglaló jelentésű is, amikor tagmondatokban foglalt valamennyi állítás egyszerre érvényes. Tipikus kötőszava az *is ... is* (ez mindig hangsúlytalan), a *sem ... sem* (a tagmondatok élén többnyire hangsúlyos, máshol hangsúlytalan). Példák: *Hallgatnak ők is, én is hallgatok; Pista sem jött el, Jóska sem telefonált; Sem eső nem esik, sem felhő nem látszik.* Ez a típus is mindig kötőszós, de akár kettőnél több tagú is lehet: *Éva sem keresett, János sem jelentkezett, Anna sem adott hírt magáról.* Ez a viszony nyílt szerkezet.

5. A megosztó kapcsolatos viszony

A megosztó kapcsolatos mellérendelés azt fejezi ki, hogy a tagmondatokban megfogalmazott tényállás fennáll, de sohasem egyszerre. Jellemző kifejezőeszközei a *hol... hol, egyszer... egyszer, részben... részben, egyrészt... másrészt (... harmadrészt), egyszer... másszor (... harmadszor).* Néha a *meg* is kapcsolódik hozzájuk. Példák: *Hol az egyik nő panaszkodott, hol (meg) a másik sorolta a sérelmeit; Egyszer villamossal mentek, egyszer buszra szálltak; Részben ő tehet róla, részben én is hibás vagyok; Egyrészt nem kellett volna erről*

beszélni, másrészt (meg) az igazat kellett volna megmondani; Egyszer én megyek a gyerekekért, másszor (meg) te hozod haza őket. Ezt a kapcsolattípust is mindig kötőszó, kötőszószerű határozószó jelzi. Ez a típus nyílt szerkezet.

6. A fokozó kapcsolatos viszony

A fokozó kapcsolatos viszony kötőszava a *sőt, ráadásul,* ami a második tagmondat élén áll: *Esőkabátot vett fel, sőt esernyőt vitt magával. A* fokozó viszony hozzátoldó jelentést is kaphat, s ilyenkor kapcsolódhat hozzá a *még* partikula, valamint az *is* is. Például: *Esőkabátot vett fel, sőt még esernyőt is vitt magával.* Ez a viszony mindig kotőszós, leggyakrabban kéttagú, de esetlegesen háromtagú is lehet: *Meleg kabátot vett fel, sőt csizmát is húzott, ráadásul még esernyőt is vitt magával.* Ez a típus zárt szerkezet (korlátlan számú tagmondat ugyanis ebben a viszonyban nem jelenhet meg).

Az ellentétes mellérendelés

Az ellentétes mellérendelésben a második tagmondat megállapítása ellentétben áll azzal, amit az első tagmondat tartalmaz, vagy ami az abban foglaltakból következnék. A tagmondatokban megnyilvánuló ellentét különböző fokú lehet az egészen enyhe szembeállítástól (amely még a kapcsolatos mellérendeléssel is rokon) a megszorító ellentéten át (amelyben a második tagmondat korlátozza az első tartalmának érvényességét) a határozott, egymás érvényét kizáró, egymásnak ellentmondó ellentétig. Az ellentét kifejezése leginkább kéttagú szerkezetekben történik.

1. A szembeállító vagy egyszerű ellentétes viszony

A szembeállító vagy egyszerű ellentét nem is fejez ki valódi ellentétet, inkább csak szembeállít egymással két (vagy esetleg több) dolgot, anélkül, hogy ezek egymás érvényét kizárnák vagy korlátoznák. Jellemző kötőszavai: *azonban, ellenben, viszont, pedig, meg.* Kéttagú mondategyüttesekben a kötőszó rendszerint a második tagmondat belsejében foglal helyet. Példák: *Egyesek megpróbáltak komolyak maradni, mások azonban pukkadoztak a nevetéstől; Én dolgoztam, te ellenben/viszont csak henyéltél; Én eljöttem, ő pedig/meg ott maradt.*

Szembeállító ellentétet esetlegesen jelölhet a megszorító ellentétes *de,* illetve a kapcsolatos *és, s* is: *Délelőtt nagy eső volt, de/és estére kisütött a nap; A szerelem mindent pótol, de/és/s a szerelmet nem pótolja semmi.*

Kötőszó nélkül is megtörténhet a szembeállítás: *A leendő miniszterelnöknek jövője van, a leköszönőnek múltja.*

A szembeállítás tipikus mellérendelő viszony, tagmondatai általában felcserélhetők egymással.

A *meg* és *a pedig* kötőszók olyan összetett mondatokban is megjelenhetnek, amelyek kapcsolatosnak, szembeállító ellentétesnek is felfoghatók: *Ez a hordó ezüst, az meg*

arany; Az egyik gyerek olvasott, a másik pedig aludt. Mindkét mondat ellentét nélküli szembeállítást fejez ki, a kapcsolatos és az ellentétes mondatok határán állnak.

Mivel ez a típus közel áll a kapcsolatos viszonyú mellérendeléshez, elképzelhető a kettőnél több tagú szerkezet is: *Én dolgoztam, te pihentél, ő meg a gyerekekkel játszott.* Ez a típus nyílt szerkezet.

2. A megszorító utútagú ellentétes viszony

A megszorító utótagú ellentétes mellérendelésben a második tagmondat tartalma ellentétben áll azzal, amit az első tagmondatban foglaltak alapján elvárnánk, tehát az első tagmondat érvényét a második tagmondat korlátozza, megszorítja. Jellemző kapcsolóelemei a *de, ám, ámde, csakhogy, mégis, mégse.* Példák: *Hajnalban keltem, de nem érzem fáradtnak magam; Bekopogott, ám meggondolta magát; Tán csodálom, ámde nem szeretem; Kirándulni akartunk, csakhogy zuhog az eső; Esik a hó, mégis fekete az utca; Többször kértelek, mégse jöttél el hozzám.*

Más típusú kötőszók is előfordulhatnak megszorító ellentétben, például a szembeállító *azonban,* a kapcsolatos *és: A közönség margóit kiáltott, a labda azonban kipattant a kapufélfáról; Rosszul érezte magát, és (mégsem)lnem feküdt le.*

A megszorító ellentétes összetett mondatok tagmondatai nem cserélhetők fel egymással, sorrendjük kötött. A megszorító ellentétes összetett mondat kéttagú, zárt szerkezet.

Ez a viszony sok tekintetben **rokonítható** a nem mondatrészkifejtő **megengedő alárendeléssel,** hiszen az első tagmondat **itt** is felfogható megengedő jellegűnek: *Beteg volt, de elment kirándulni.* (Ugyanez a tartalom megengedő alárendelő mondatösszetételben így szól: *Bár beteg volt, elment kirándulni.*) A megszorító mellérendelő összetett mondat első tagmondata azonban sohasem tartalmaz megengedő kötőszót A megszorító ellentét kötőszava mindig a második tagmondatban van. A kötőszót tartalmazó második tagmondat sohasem kerülhet az első elé, a két tagmondat nem cserélhető fel egymással (Tehát így nem jó: **De elment kirándulni, beteg volt). A* megszorító utótagú mellérendelésben a tagmondatok sorrendje kötött.

A megengedő alárendelésben ellenben a tagmondatok sorrendje megváltoztatható, a megengedő mellékmondat kötőszavával együtt mozgatható. Vagyis mind a két változat elképzelhető: *Bár beteg volt, elment kirándulni* és *Elment kirándulni, bár beteg volt.*

A megengedő jelentéstartalmat alakilag túlnyomórészt a megengedő kötőszók jelzik, tehát az elemzésben ezeknek a segítségével különíthetjük el őket a megszorító ellentétes mondatoktól

Az is előfordulhat, hogy a megengedő mellékmondat-főmondat sorrendű alárendelő tagmondategyüttes főmondatában megjelenik a megszorító ellentétes mellérendelés valamelyik jellemző kötőeleme, a *de, mégis, mégsem* stb., például: ***Bár** beteg volt, mégis elment kirándulni. Noha kevés ideje jutott az olvasásra, mégis szerette a könyvtárát.* Ilyenkor a tagmondatok felcserélhetősége már nem annyira egyértelmű, természetes; és az összetett mondat közelebb kerül a mellérendeléshez: *?Mégis elment kirándulni, **bár** beteg volt. ?Mégis szerette a könyvtárát, noha kevés ideje jutott az olvasásra. (A mégis* ezekben a mondatokban nem is kötőszó, hanem előfeltevéshez kapcsolódó partikula. Jelentése: 'a várakozással ellentétben'.)

3. A kizáró ellentétes viszony

A kizáró ellentétes mellérendelés az ellentét legnyomatékosabb kifejezése. Az első tagmondat tagad vagy tilt egy dolgot, a második pedig helyébe állítja annak éppen az ellenkezőjet, azaz kizárja a tagadás vagy a tiltás érvényét. A tagadást, tiltást rendszerint tagadó formájú mondat, tagadószó vagy tiltószó jelöli. Leggyakoribb kötőeleme a *nem ... hanem* kötőszókapcsolat, melyben valójában csak a *hanem* a kötőszó, ma azonban már így együtt tartjuk őket számon. A tagmondatokat összeköthetí még a *ne(m)/se(m)...csak* is. Példák: *Nem én kértelek,* ***hanem*** *te ajánlkoztál.* Kapcsolószerepben feltűnhet még az *ellenkezőleg: Nem aludtak egész éjjel, ellenkezőleg, mindenféle mulatságos történetekkel szórakoztatták egymást.*

A tagmondatokat kapcsolhatja az *és, s* kapcsolatos kötőszó is, különösen akkor, ha a tagadás a második tagmondatban van: *Te magad készítsd el a feladatodat, és ne* (szabatosabban: *népedig) a testvéred!*

A *hanem* kötőszó nélkül is megjelenhet ez a szerkezettípus: *Nem én kértelek, te ajánlkoztál; Nem ellenfelei győzték le, a betegség fektette két vállra. Egy szót sem szólt, csak sírt csendesen.*

Ez a viszony zárt szerkezetben jelenik meg.

A választó mellérendelés

A választó mellérendelésben a tagmondatok különféle lehetőségeket tartalmaznak, s ezek közül választani lehet vagy kell. A választás tipikus mellérendelő viszony a tagmondatok általában felcserélhetek egymással. Nyelvtanaink szerint két típust szokás megkülönböztetni: a kirekesztő (kizáró) és a megengedő választó viszonyt.

A kirekesztő választó viszonyban csak annyi választható lehetőség van, amennyit a tagmondatok felkínálnak. A szembeállított lehetőségek, állítások közül csak az egyik lehet érvényes, csak az egyik állhat fenn. Például: *Elintézed az ügyet, vagy nekem kell ezzel is foglalkoznom ?*

A megengedő választásban ezzel szemben a lehetőségek nem zárják ki egymást, sőt szükségképpen nem is merítik ki a választható dolgok körét, a felsorolt lehetőségek közül bármelyik érvényre juthat. Például: *Aludjak egyet, (vagy) sétálni menjek, vagy esetleg elolvassam a mai újságot?*

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a kizáró és a megengedő választó típus nem mindig különíthető el egymástól, sokszor csak a tágabb szövegösszefüggés, a mondat jelentése, egyéb részei teszik kizáróvá vagy megengedővé a választást. De tipikus grammatikai eszközök nem választják szét ezt a két szemantikai kategóriát, a kötőszavaik is többnyire azonosak. A szövegkörnyezettől függően ugyanaz a mondat kizáró és megengedő választó is lehet. Például: *Döntsd el: Vagy eljössz, vagy itt maradsz* - kizáró választás; *Választhatsz: Vagy eljössz, vagy itt maradsz* - megengedő választás.

A választó típust rendszerint kötőszóval - ez a *vagy,* illetve a *vagy ... vagy* - szerkesztjük. (Lásd a fenti példákat.) Néha kötőszó nélkül is megjelenhet a választó viszony, főleg kérdésben: *Él-e, hal-e?*

Az *akár... akár* kötőszós választó viszonyban a fölvetett lehetőségek kozott történhet a választás: *(Nekem mindegy,) akár jössz, akár maradsz.* Ez a kötőszópár tipikusan megengedő alárendelt viszonyú tagmondatok közötti választást jelez.

A választó mellérendelés nyílt szerkezet.

A következtető utótagú mellérendelés

A következtető utótagú mellérendelés zárt szerkezet, mindig kéttagú mondatösszetétel. A második tagmondat, a következtető utótag az első tagmondatban foglaltak következményét fejezi ki. A két tagmondat között tehát ok-okozati viszony van: az első tartalmazza az okot, a második az okozatot. A tagmondatok nem cserélhetők fel egymással, hiszen akkor az említett logikai viszony megsérül, a tagmondatok sorrendje tehát kötött. Leggyakoribb kapcsolóelemei: *ezért, így, tehát, ennélfogva, következésképpen, úgyhogy*. Példák: *Szeretnék ma még néhány dologgal foglalkozni, ezért/így hamarosan be kell fejeznem ezt a munkát; Minden érdekelte őt ezen a világon, tehát erről is mindent meg akart tudni; Zsebem üres, ennélfogva üres az én hasam is; A földre kuporodtak, úgyhogy a terem üresnek látszott.* (Lásd még A következményes mondat c. fejezetet.)

Előfordulhat kötőszó nélküli következtető mellérendelés is: *Lift nem volt, gyalog kellett menni; Az apja is Miska, legyen ő is Miska.*

A következtető mellérendelés nem tévesztendő össze a következményes jelentéstartalmú alárendeléssel. Míg a következtető viszony mellérendelt tagmondatok kapcsolatában jelenik meg, addig a következményes jelentéstartalom általában egy mondatrészkifejtő jellegű (tehát alárendelő típusú) mellékmondatra ráépülő sajátos tartalmi mozzanat. A következményes jelentéstartalmú mellékmondat mindig a főmondatban megnevezett fogalomnak, cselekvésnek, esetleg az egész mondat tartalmának a szándéktalan következményét fejti ki *(Annyi mindenre megtanította a gyerekeit, hogy csak csodálkoztunk rajta* - következményes jelentéstartalmú jelzői alárendelés). A következményes jelentéstartalmú alárendelésben a tagmondatok sorrendje megváltoztatható, nem kötött.

A magyarázó utótagú mellérendelés

A magyarázó utótagú mellérendelő viszonyban a második tagmondat, a magyarázó utótag az első tagmondatban foglaltak magyarázatát adja. Két alapvetően eltérő típusa van ennek a viszonynak: az okádó és a kifejtő (ezen belül esetleg helyreigazító) magyarázat. Ezek is kéttagú viszonyok, tehát zárt mellérendelések. A tagmondatok sorrendje kötött.

1. Az okádó magyarázó viszony

Az okádó magyarázó mellérendelés a következtetőnek a fordítottja. A magyarázó utótag okát, magyarázatát adja az első tagmondatban foglaltaknak. Itt tehát előbb szere-

pel az okozat, majd az ok, vagyis az okozat-ok sorrend figyelhető meg. Tipikus kapcsolóelemei: *ugyanis, tudniillik, hiszen, úgyis, úgyse.* Példák: *Kabát nélkül járnak az emberek, ugyanis jó idő van; Nem tudott elmenni a koncertre, tudniillik belázasodott; Dolgozni aligha tudna, hiszen már a járás is nehezére esik; Otthagytam a társaságot, úgyis nagyon elfáradtam már; Kár erőlködnie, úgyse sikerül neki.*

Kötőszó nélkül is előfordulhat: *Mindig segített a testvéreinek, nagyon szerette őket.*

Az okádó magyarázó mellérendelés **közel áll az okhatározói alárendeléshez.** Csakhogy míg ez mellérendelő viszony, tehát egyenlő értékű tagmondatok oksági viszonyát tartalmazza, addig az okhatározói alárendelésben az alárendelt tagmondat (melyben az ok jelenik meg) a főmondat egyik mondatrészét fejti ki mellékmondat formájában, s ez a mondatrész a főmondatban okhatározói mondatrészszerepű utalószóval képviselve van (lehet). Tehát: *Sár van (azért), mert esik az eső.* Az okhatározói alárendelésben a tagmondatok sorrendje megváltoztatható: *Mert esik az eső, (azért) sár van.* Előfordulhat azonban az is, hogy nem tehető ki okhatározói utalószó, s a *mert-es* tagmondat nem tekinthető a másik tagmondat mondatrészének, ilyenkor a *mert* a magyarázó mellérendelés kötőszavává válik: *Fölveszem az új ruhám, mert van ám nekem új ruhám is.*

Sokszor csak formai, grammatikai különbség van a két mondattípus között, mely nem utal tartalmi különbségre: *Azért kelek korán, mert nem tudok aludni* - okhatározói alárendelés; *Korán kelek, ugyanis nem tudok aludni* - magyarázó mellérendelés.

2. A kifejtő, helyreigazító magyarázó viszony

A kifejtő, helyreigazító magyarázó mellérendelés esetében a két tagmondat között nincs ok-okozati viszony; a második tagmondat csupán más szavakkal fejezi ki az előtagban foglaltakat, esetleg pontosabbá teszi, helyesbíti, helyreigazítja őket.

Jellemző kötőszói: *azaz, azazhogy, vagyis, mégpedig, illetve, illetőleg, tehát.* Példák: *Zsófi azonnal abbahagyta a hegedülést, azaz/azazhogy becsukta a kottát; Sári és Jóska végre megemberelték magukat, vagyis aznap már nem nyalták-falták többé egymást; Az utánunk felszólaló támogatta az elképzeléseinket, niégpedig/illetve/illetőleg/tehát továbbfejlesztette a gondolatainkat*

Kötőszó nélkül is előfordulhat: *(Amikor ez történt,) már nagyocska gyerek voltam, lehettem már négyéves is.*

Szakirodalom

Adamikné Jászó Anna-Hangay Zoltán: *Nyelvi elemzések kézikönyve.* Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1995.

Bánréti Zoltán: A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 715-98

Berrár Jolán: A mondattípusok története. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 457-86.

Berrár Jolán: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre-Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.171-88.

Deme László: A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. *Nyr.* 89 [1965]: 292-302.
Dienes Dóra: A szerkesztettsegi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. *NytudErt.* 98. sz. 1978.
Farkas Vilmos: A mellérendelő összetett mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyarnyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 408-40.
Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
Kenései István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyarnyelvtan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 529-714.
Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határeseteinek típusai. In: Faluvégi Katalin-Keszler Borbála-Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 128-33
Király Lajos: Az összetett mondatok. In: A Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 388-418.
Papp Zsuzsanna: A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd-E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 719-58.
Rácz Endre: A halmozott mondatrészek. A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. A mellérendelt mondatok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 360-6; 415-30; 431-42.
Rácz Endre-Szemere Gyula: *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.

A TÖBBSZÖRÖSEN ÖSSZETETT MONDATOK ELEMZÉSE

Többszörösen összetett mondatnak a kettőnél több tagmondatból álló mondatösszetételt nevezzük. A többszörösen összetett mondatok elemzésekor először meg kell állapítanunk a tagmondatok határát, majd meg kell számoznunk a tagmondatokat.

A többszörösen összetett mondatok altípusai

A három tagmondatból álló mondatösszetétel a többszörösen összetett mondatok legegyszerűbb formája. Ezért a többszörösen összetett mondat alaptípusait úgy kapjuk meg, ha megvizsgáljuk, hogy három tagmondat hányféle és milyen viszonyban lehet egymással.

1. Mindhárom tagmondat lehet azonos szinten, ilyenkor a tagmondatok között mellérendelő viszony áll fenn. Ezen belül két altípus fordulhat elő:

a) Az első tagmondat mellérendelő viszonyban van a másodikkal, a második meg a harmadikkal: (1) *'Az időközben megenyhült, \ az ereszről csurdogált a víz, \ az udvaron tócsák gyűltek* (Móricz Zs.).

Ez az altípus így foglalható képletbe:

(1) ©——————©——————©

b) Két tagmondat egymással szorosabb mellérendelő összetételt (tömböt*) alkot, s közösen állnak mellérendelő viszonyban egy harmadik tagmondattal: (2) *'Toldi nem*

A tömb a többszörösen összetett mondatoknak olyan részlete, mely viszonylagosan önálló alakulat a mondategész és a tagmondat között. Minden tömbben kell lennie legalább egy tőmondatnak. (De nem minden tőmondat szükségszerűen önálló tömb.) A tömb állhat egyetlen tagmondatbol vagy több tagmondatból. Ezek vagy mellérendelő (I. a 2. és a 3. példamondatot), vagy alárendelő felépítésűek, például: *Az ember önmagánál mindig többre becsüli azt, | amit alkotott \\ s minden alkotásában arra törekszik, \ hogy önmagát is megalkossa, újra és tökéletesebben* (Karinthy Frigyes).

futottéi, | [2]csak felállott szépen, | [3]S a bikát bevárta az utcaközépen (Arany J.); (3) *'Vagy bolondok vagyunk, \[2]s elveszünk egy szálig \[1]Vagy ez a mi hitünk valóságra válik* (Ady E.).

Képletük - a szorosabb összetartozást zárójellel érzékeltetve - a következő:

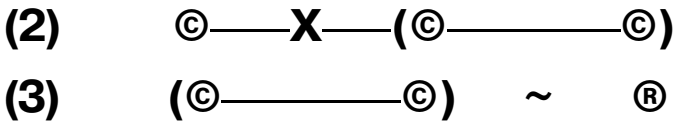

Az 1. mondatösszetétel-típus a szószerkezetcsoportok közül a szószerkezetsorral vethető egybe.

2. A tagmondatok kapcsolata lehet hierarchikus (vagy részben hierarchikus is). A három tagmondatból álló összetett mondat hierarchikus felépítésének több típusa van.

a) Két tagmondat egymással mellérendelő viszonyban áll, s nekik közösen van alárendelve egy tagmondat. Itt szintén két altípust különítünk el:

- A két mellérendelt tagmondatnak mint főmondatnak azonos módon van alárendelve egy tagmondat mint mellékmondat: (4) *'Mikor a hőmérséklet Ofok alá süllyed, | [1]akkor fagy meg a víz, | [1]azaz akkor keletkezik a jég.*

Képlete - az alárendelést alsóbb szinten való elhelyezéssel - a következő:



- A két mellérendelt tagmondatnak mint főmondatnak különböző módon (más-más mondatrész értékében) van alárendelve egy tagmondat mint mellékmondat: (5) *'Margit úgy állott ott, kitárt karokkal és elnyílt szemmel felfelé nézve, \ [2]olyan szép volt és szent, | [1]hogy szerettem volna kezet csókolni neki* (Török S.).

Képlete:



b) Két tagmondat egymással mellérendelő viszonyban áll, s egyiküknek alá van rendelve egy tagmondat mint mellékmondat: (6) *'A kisfiú magas gyermekszéken üldögélt, [2]és így a legjobb igyekezettel sem tudta elpalástolni, [3]hogy a bal térdén háromszögletű lyukat tépett valami kiálló szög* (Török Gy.); (7) *'Riminszkynek jobb dolga volt, | [2]semhogy belefogott volna a végtelen számadásba, \ ^azazhogy semmi dolga sem volt* (Krúdy Gy.).

Képlete:

(6) 

illetve:

(7) 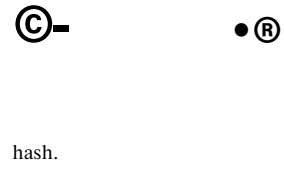

hash.

c) Egy tagmondatnak mint főmondatnak két tagmondat mint mellékmondat van alárendelve, mindkettő azonos módon. A két mellékmondat mellérendelő viszonyban áll egymással: (8) *[1]Gregorics Pál egyszerűen pénzzé fordította mindenét, | [2]hogy egy bankba tehesse, | [3]és odaadhassa a fiának* (Mikszáth K.).

Képlete:

(8) 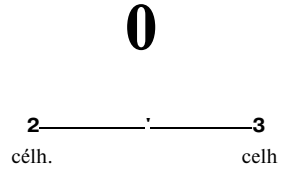

d) Egy tagmondatnak mint főmondatnak két tagmondat mint mellékmondat van alárendelve, mégpedig különböző módon. A két mellékmondat között nincsen közvetlen viszony: (9) *Akinek életét van miért félteni, | [2]Ha e tájt kerüli, \ ^nagyon bölcsen teszi* (Petőfi S.).

Képlete:

(9) 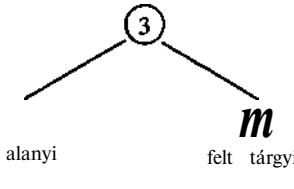

Ez utóbbi mondatösszetétel-típus a szószerkezetbokorral vethető össze.

e) Az egyik tagmondatnak mint főmondatnak alá van rendelve egy másik tagmondat mint első szintű mellékmondat, s ennek mint főmondatnak ismét alá van rendelve egy tagmondat mint második szintű mellékmondat: (10) *[1]A hold olyan szépen*

tűzte a templom kopasz tornyát, \ [2]hogy [Lajos] búcsúzóban valami meghatót szeretett volna csinálni, \ ^amiről soká megemlegessék (Németh L.); (11) *Akire az intéző azt mondja, \ 'hogy ez az ember pedig nélkülözhetetlen a gazdaságban, 'hát az nélkülözhetetlen* (Szabó P.).

Képlete:

(10) 

fokh.

nnnj. v. ertj.

(ii) 

alanyi

tárgyi

Ez a mondatösszetétel-típus a szószerkczetláncra emlékeztet.

A háromnál több tagmondatból álló szerves mondatösszetételek mind visszavezethetők ezekre az alaptípusokra.

A többszörösen alárendelő felépítésű mondatok előfordulása a leggyakoribb a háromtagú összetett mondatok körében. Elvileg a többszörös alárendelés lehetősége szinte korlátlannak tűnik (hiszen a mondathierarchia bármely szintjén helyezkedjék is el a tagmondat, elvileg bármelyik mellékmondattal kifejthető mondatrésze megjelenhet a következő alárendeltségi szinten mellékmondatformában). A láncszerű alárendelés azonban logikailag is, nyelvileg is nehézkes, ezért mind a közlő, mind pedig a befogadó részéről jelentkező kommunikációs korlátok határt szabnak a szerkesztésbeli lehetőségeknek.

A közbeékelődéses mondatok

A többszörösen összetett mondatok elemzése nem mindig egyszerű, hiszen olykor egy-egy tagmondatot többféle közbeékelődés szakít meg: (12) *'Nem jó, \ [2]ha az, \ ^ki a szövétneket tartja, \ 'egyszersmind az utat keresi* (Eötvös J.). (13) *[1]A túlhajtott ellenőrzésnek az az eredménye mindenesetre megvan, \ hogy az emberek, \ mihelyt nem tudják magukon valamelyik felügyelő tekintetét, \ [2]abban a pillanatban megállnak* (Illyés Gy.).

Az elemzési segédkönyvek az ilyen mondattípusokat sokféleképpen nevezik: beékelődéses, közbeékelődéses, megszakításos stb. mondattípusnak.

Mi leginkább a beékelődéses vagy közbeékelődéses jelzőt javasoljuk. A megszakításos elnevezés azért nem szerencsés, mert az összetett mondat szerves tagmondatait nem csupán mellékmondatok szakíthatják meg, hanem szervetlen részek is: indulatszók, megszólítások és közbevetések is *{Fiatalságunk évei, haj, messze szálltak!; Most pedig barátaim, rátérünk a lényegre; Pedig ma már seholsem szégyellik [miért is tennék?] a test test elleni küzdelmet; a* kérdésről lásd bővebben A mondattól elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések és hátravetések c. fejezetben); ezek problémája azon-

ban nem azonosítható a gyakorlókönyvekben szereplő megszakításos mondatrendű típusokéval.

A közbeékelődés ábrázolására nincs szabály. Egyesek a mondatábrázoláskor egyáltalán nem jelölik a közbeékelődést, vö. például a (14), (15), (16), (20), (21), (24) mondatok ábráival.

Mások annak a mondatnak a jelét (a kört vagy négyzetet), amelyikbe beékelődött a mellékmondat, alul nyitva hagyják, például:

(12)

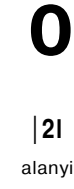

Lehetséges azonban a beékelt mondatot háromszöggel kapcsolni a főmondathoz vagy a relatív mellékmondathoz, például:

(13)

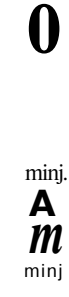

Néha előfordulhat az is, hogy a többszörösen összetett mondat egy (vagy több) tagmondatát több közbeékelődés szakítja meg:

(14) *'A Szilágyi-emléknél, \ [2]ahol a pálya nagyon hirtelen fordul, \ [1]a nő, \ [1]amint a bambusszal kormányzott, \ a bot végével megütötte János halántékát* (Gábor A.).

(14)

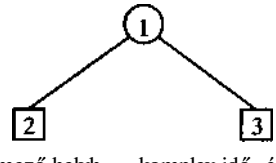

(15) *[l]Macskaházy, \[z]ki célját, \ * midőn Völgyesy távozott, \[l]elérve gondola, \[f]újra nyugtalanná lett* (Eötvös J.).

(15) 

ert.

időh.

Külön gondot okoz és megnehezíti az elemzést az, ha a közbeékelődés közvetlenül a kötőszó után történik.

(16) *Nem az a kérdés, \ hogy ideális-e egy terminus, \ hanem \ 'hogy \ ha a tárgyalt fogalomra nincsen műszó, \ "vagy nem egyértelmű, | [l]ami van, \ 'akkor jelölnünk kell a fogalmat helyben értelmezett megnevezésekkel, \ ^melyeket természetesen nem tekinthetünk terminusnak* (Ágoston Mihály).

(16) 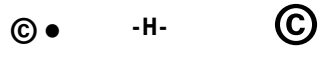

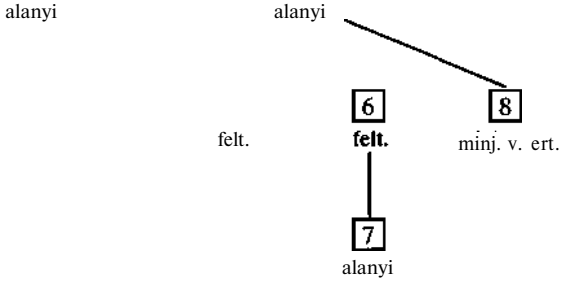

A kötőszónál történő közbeékelődésre az egymást követő két (vagy több) kötőszó figyelmeztet.

Nem mindegy azonban, hogy milyen két kötőszóról van szó.

Összetett mondatokban a következő kötőszók kerülhetnek egymás mellé: mellérendelő + mellérendelő, alárendelő + mellérendelő, mellérendelő + alárendelő és alárendelő + alárendelő.

A felsorolt típusok közül **soha sincs közbeékelődés mellérendelő + mellérendelő kötőszónál,** például: (17) *Az idő megjavult, de mégse megyünk el;* (18) *Nem törődtek velem, és ezért sokat sírtam.*

Lehetséges közbeékelődés alárendelő + mellérendelő, mellérendelő + alárendelő és alárendelő + alárendelő kötőszó esetén.

Alárendelő + mellérendelő kötőszó többnyire tömbhatáron fordul elő), például: (19) *'Kirándulást tervezünk; \ [2]ha\ * azonban \ [2]esikazeső, \ [1]nem megyünk el.*

(19)



Gyakori (de nem kivétel nélküli) a közbeékelődés mellérendelő + alárendelő kötőszónál, például:

(20) *'Milyen volt szeme kékje, \ [2]nem tudom már,*
*De | "ha kinyílnak ősszel az egek, *
[1]A szeptemberi bágyadt búcsúzásnál
Szeme színére visszarévedek (Juhász Gyula).

(20)



(21) *'Az emberek **itt** csoportokban éltek, \ [2]s | [1]aki mindjárt az első napokon nem ismerkedett, \ [2]az később már kialakult kis társaságokkal találja szembe magát, | 'amik mar csak önmagukkal vannak elfoglalva, \ és a kintrekedttel nemigen törődnek* (Gábor A.).

(21)

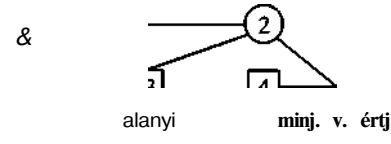

Előfordul azonban az is, hogy nincs közbeékelődés, s csupán azért kerül mellérendelő és alárendelő kötőszó egymás mellé, mert két azonos szerepű alárendelt mondat kapcsolódik egymáshoz és természetesen a fölérendelt taghoz is (a kötőszók tehát külön irányba mutatnak), például: (22) *'Megmondtam, \ [2]hogy nem fogjuk meglátogatni, | [3]és hogy ne is keressen.*

(22)

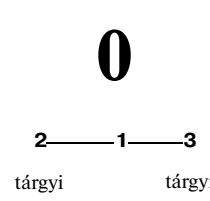

(23) *'Imponált neki ez a fiú, \ [2]akiről semmit sem tudott, \ [i]de aki igen határozott lépésekkel tudott az események között megjelenni* (Gábor A.).

(23)

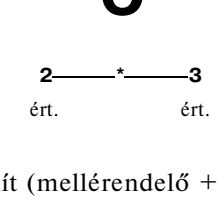

Látszólag e típushoz hasonlít (mellérendelő + alárendelő kötőszavával) a következő mondat (Itt azonban a *hanem* kötőszó egy ellentétes mellérendelt mondatot képvisel.): (24) *[1]A pusztaitól, \ ha azt akarták tudni, \ 'hová való, \ 'nem azt kérdezték, \ %ol lakik | [5]még kevésbé, \ "hogy hol született, \ [1] hanem [azt], \ [%]hogy kit szolgál* (Illyés Gy.).

(24)

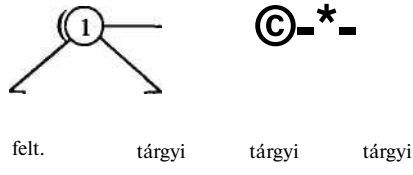

Majdnem mindig közbeékelődés van alárendelő + alárendelő kötőszó esetén, például: (25) *'Egészen bizonyos, \ [2]hogy \ %a szövetkezeti alapon vennénk át a csahosi pusztát, | 's úgy gazdálkodnánk, \ [2]sokkal jobban tudnánk boldogulni, \ "többet tudnánk termelni* (Szabó P.).

(25)

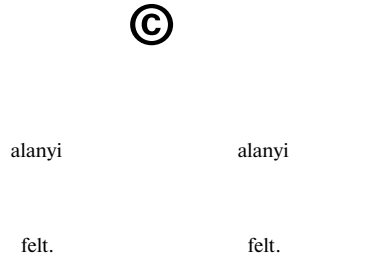

Néha kapcsolhat azonban egyetlen alárendelt mondatot is két alárendelő kötőszó a következő esetekben.

a) A mellékmondat hasonlító jelentésárnyalatú, például: (26) *Olyan meleg van, mint amilyen tavaly volt.* Itt a *mint* kötőszó a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatban az amúgy is meglevő hasonlító jelentésárnyalatot teszi explicitté. A két kötőszóból bármelyik törölhető anélkül, hogy a mellékmondat hasonlító jelentése megváltoznék.

b) Két alárendelt mondat olvadt egybe, például: (27) *Ezenkívül most már nem volt egyéb dolguk, mint [az,] hogy,Jó példával szolgáljanak"a fiataloknak...* (Kaffka M.). (Itt a hasonlító jelentésárnyalatú mellékmondat magába olvasztotta saját alanyi mellékmondatát.)

A többszörösen összetett mondatok elemzésének egyéb problémái

Ha helyesen jelöltük ki a mondathatárokat, és jól számoztuk meg a tagmondatokat, még mindig akadhatnak további nehézségeink. Jól szemlélteti ezt a következő, 25 tagmondatból álló mondategész, melyben többféle problémával is találkozunk: (28) *'A kényes, daliás katona amint benyitott csörömpölő kardjával, \ önkéntelen tisztelettel állott fel a gyönge szemű aggastyán, \ mert valami „nagy marhának" képzelte, \ "és \ mikor az a Zsiga hangjával szólító meg \ [b]hogy „kész-e már a kontraktus, \ [l] apámuram?", \ "riadtan nézett szét, \ "honnan származhat a csodálatos hang, \ [v]s nem látván semmi teremtett lelket a fényes öltözetű lovagon kívül, babonás remegés szállta meg, \ mígnem a legvégén minden a legszebben kitudódott, \ "s példás egyértelemmel az alispán úr színe előtt aláírták a kontraktust, | mely a birtok átadásáról s ennek fejében a családnak fizetendő vitalitiumról szólt | - [n]azaz aláírták volna, \ [u]de | "minthogy a szerződésbe az öreg úr bevetette azt is, \ [ll]hogy Bibók Zsigmond volt felesége, Flatt Zsuzsanna, ez idő szerint Bibók Vincéné asszonyom irányában semminemű igényt nem táplál, \ [li]az alispán elszakította az írást, | ' mert azt mondja, \ a törvények és a társadalmi erkölcsök ellenére ilyesmit nem enged írásba tétetni, | ' az asszony nem olyan portéka, \ "mely adás-vevés céljaira szolgálna, \ [l]az asszony különös ingatlan ingó, \ [22]melyet eladni, sőt haszonbérbe adni sem lehet, | "minélfogva be kellett várni, \ [u]míg a diákok még egyszer elkészítik az írást. \ ^melyben az asszonyrólszó se legyen* (Mikszáth K).

A többszörösen összetett mondatban találunk példát kötőszónál való közbeékelődésre (4-5; 14-15), mondatrészletek vagy **tagmondatok elmaradására** (az 5. és a 6., valamint a 4. és 8. tagmondat között), tagolatlan mondat **közbevetésére** (7), alárendelő kötőszós mellérendelésre (10, 17), és igeneves szerkezetet tartalmazó tagmondatra (9) is.

1. Tagmondatok elmaradása

A tagmondatok elmaradása történhet nyom nélkül. Például: *Riadtan nézett szét, honnan származliat a csodálatos hang.* A mondat eredeti formája a következő lehetett: *Riadtan nézett szét, hogy lássa, honnan származhat a csodálatos hang. A* főmondathoz tehát kapcsolódott eredetileg egy célhatározói alárendelt mondat, s ehhez egy tárgyi alárendelés. *('Riadtan nézett szét azért, \ [2]hogy lássa azt, \ ^honnan származhat a csodálatos*

Mivel a célhatározói alárendelt mondat kimaradt, így az eredetileg tárgyi alárendelt mondat vált célhatározói jellegűvé.

Lehetséges azonban, hogy az eredeti mondat a következő lehetett: *Riadtan nézett szét, azt keresve, \ honnan származhat a csodálatos hang.*

Máskor, bár kiesik egy tagmondat, de megmarad a nyoma, s egy kötőszó képviseli az egész tagmondatot, például: amikor a hasonlító - főleg módhatározói - mellékmondatba beleszövődik egy másik alárendelt mondat. Ilyenkor a *mint* kötőszó tulajdonképpen egy önálló tagmondatot képvisel, például: (29) *Dénes tréfálkozva megjegyzi, hogy úgy viselkedem, mint [az,] aki hosszas lábadozás és tépelődés után feladja magát a rendőrségen* (Karinthy Frigyes); (30) *Jancsi gazdája [úgy] bőg,* ***mint*** *[az,] aki megbőszült* (Petőfi S.); *(31)Érzem, hogy a gyomrom felkavarodik, mint [akkor szokott,] mikor tengeribetegség vesz erőt az emberen* (Zalka M.) stb.

A *hanem* kötőszó is képviselhet ellentétes mellérendelt mondatot. (Lásd a 24. példamondatot!)

2. A mondattól elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések és hátravetések

Problémát jelent a mondattól elkülönülő **szervetlen közbevetések, hátravetések és előrevetések** elemzése és ábrázolása is.

A mondattól elkülönülhetnek szavak, szószerkezetek és mondatok. Az elkülönülést a beszédben mondatfonetikai eszközökkel, írásban a közbevetést és hátravetést vesszővel (vesszőpárral), gondolatjellel (gondolatjelpárral) és zárójellel, az előrevetést vagy vesszővel, vagy kettősponttal jelöljük.

Elkülönülhetnek a mondat szerves és szervetlen részei is.

A szerves részek lehetnek szabad bővítmények, mellerendelő szerkezetek tagjai, szabad bővítményt kifejező mellékmondatok és mellérendelő mondatok. Példák a mondat szerves részeinek az elkülönülésére[1] *Körülvették a budit, és - tisztes távolból - szidalmakat szórtak rá* (Örkény I.); *A nyelvőrködésre való hajlam meglehetősen általános, főképpen laikusok körében* (Kovalovszky M); *Aztán ivott, szomjasan, sokat* (Szabó

M); *Felragyogtatta régi - sokáig nélkülözött - művészi erényeit; Akkoriban anyáimnál Karlovy Varyban - Goethe kedvelt Karlsbadjában — nyaraltam* (Szabó M.); *Ezt a munkáját a beszélő — vagy a felolvasó — sok aprósággal segítheti* (Deme L.); *Hosszú volt a nyár és száraz* (Szabó P.); *Az ágyon heverve egy ideig eljátszogatott a kutyával, aztán - minthogy vasárnap volt, s az eső már csak lassan szemezett - kettesben sétálni mentek* (Déry T.); *Makra nem volt szép fiú (ö egyenesen rondának tartotta magát), de vonzó és feltűnő jelenség lévén, buktak rá a nők* (Kertész Á.)

A mondattól elkülönülő szervetlen részek nem grammatikai, hanem kommunikatív, szemantikai kapcsolatban vannak csak a mondattal, ilyenkor a közbevetés, a hátravetés és az előrevetés gyakran a kettős közlés eszköze. A szervetlen, „más nyelvi szférából származó rész", mint ahogy a Quirk-Greenbaum-féle angol grammatika nevezi, kifejezheti a szerzőnek, a szöveg alkotójának a mellékes megjegyzéseit, vagy lehet a cselekményt továbbvivő fő résszel szemben a közönséghez fordulás eszköze is. Fónagy említi, hogy Leo Spitzert Proust zárójelei (a zárójelek köztudomásúan a közbevetés legkifejezőbb eszközei) kerek ablakocskákra emlékeztették, melyeken át az író bizalmasan közel hajol az olvasójához.

A szervetlen részek kifejezhetik a beszélő közléssel kapcsolatos érzelmeit *(szerencsére, sajnos, ne adj Isten!, jaj!* stb.), értékelhetik a közlés valóságtartalmát *(igaz, valóban, lehet, láthatóan, kétségkívül, ha hiszed, ha nem, úgy hiszem, ha igaz* stb.); vonatkozhatnak a gondolatok megformálására *(röviden szólva, egyszerűen* stb.), a közlés eredetére *(azt mondják, a szóbeszed szerint, úgy hírlik, mint kiderült, mint értesültem* stb.), a közölt esemény előfordulására *(megesik, szokás szerint* stb.); lehet figyelemfelhívó szerepük *(hallod, látod apropó, elnézést* stb). Általában nem a mondat valamelyik elemére vonatkoznak, hanem a közlés egészére vagy egy komplexebb darabjára (ilyenek a megszólítások is). Formájukat tekintve gyakran főmondat jellegűek, kommunikatív funkciójukat tekintve „kommentáló főmondatok" (Deme L.) (lásd a táblázatot is).

Példák szervetlen közbevetésekre és hátravetésekre. (32) *Az idegennek meg - a községházán őrzött feljegyzés úgy tanúsította - „eredeti foglalkozása: pék"* (Lengyel J.); (33) *Amikor ilyen lelkiállapotban vagy - megjegyzem: minden ok nélkül -, én téged, szegény barátom, legújabb elmeszüleményemmel szórakoztatlak* (Kosztolányi D.); (34) *A nyáron is - ugye papa? - bejött két párizsi* (Kosztolányi D.); (35) *A farmerok, úgy tudom, beperlik Micket* (Déry T.); (36) *Énrám meg időközben mégis ragadt egy kicsi a görögből, lassanként a gimnáziumi klasszikus emlékeim is előjönnek (szegény Patzeller tanár úr, vagyis Pacal, forog a sírjában), kisegítenek, hát így-úgy elcsevegünk* (Karinthy Ferenc); (37) *S ez azért érdemel minden további kommentár nélkül figyelmet, mert - tessék figyelmesen meghallgatni! - ez a lemez a legtöbbet talán éppen a fiataloknak mond ifjúságról, életről, szerelemről, fájdalomról* (Pesti Műsor); (38) *Nos Andris még nincs négyéves, de az utóbbi hónapokban - ahogy mondani szokták - kezdi érezni az erejét;* (39) *Ami - valljuk meg őszintén - kissé váratlan ajánlat;* (40) *Julit, aki ebben a pillanatban lépett a szobába, mint már említettem, még lánykorából ismertem* (Déry T.). (A kérdésről lásd még A bevezető szavakat és kifejezéseket, valamint az előrevetett propozítumokat tartalmazó mondatok c. fejezetben.)

A mondatszerkezettől elkülönülő szervetlen részek

	Önálló mondatok és különféle (predikatív értékű) szerkezetek	Megszólítások	Indulatszók
Előrevetések	*vitán kívül, a legfontosabb, mindent összevetve, kétségkívül, tegyük fel, jobban mondva*	*Péter,* gyere ide!	*Jaj,* elszakadt a kötél!
Közbevetések	*mint említettem; azt mondják; ne adj'isten!; látod; ha hiszed, ha nem*	Kérlek, *Péter,* gyere ide!	A könyvemet, *jaj,* otthon felejtettem!
Hátravetések	*mint említettem, úgy hiszem*	Mit csinálsz most, *Miklós?*	Elfelejtettem, *jaj!*

A mondathoz kapcsolódó szervetlen részek jelölését úgy javasoljuk megoldani, hogy a szervetlen részt vagy tagmondatot karikával jelöljük, s a mellé a mondat mellé rajzoljuk, mellyel kommunikatív, szemantikai kapcsolatban áll: (41) *[1]Annyit ő is megértett, | [2]hogy a megnehezült világban mégiscsak könnyebb vidéken meglenniük, \ mint abban a fenenagy fővárosban, \ 'ahol |[5]- úgy hírlik- \ "a betevő falatért az utolsó szál ingét kell néha odaadnia az embernek* (Bárány T.).

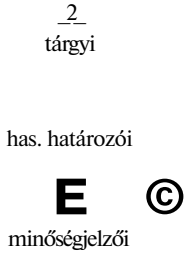

Az ábrázolás arra utal, hogy az 5. tagmondat a 4.-hez kapcsolódik, abba ékelődik, a kapcsolat azonban szervetlen.

Szakirodalom

Adamikné Jászó Anna-Hangay Zoltán: *Nyelvi elemzések kézikönyve.* Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1995.

Babajceva, V. V.: *Russzkij jazik Szintakszisz i punktuacija.* Bibliotyeka ucsityelja russzkovo jazika. Proszvescsenyija, Moszkva, 1979. 178-9, 185-6.

Bánréti Zoltán: A zárójeles megengedő szerkezetek. In: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NytudÉrt.* 117. sz. 1983. 25-34.

Borgato, G.-Salvi, G.: *Grandé grammatica italiana di consultatione.* Muilon, Bologna, 1995. 165-74.

Deme László: A helyes magyar kiejtés kérdése. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései.* Tanulmánygyűjtemény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. 199-239.
Deme László: Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 457-522.
Deme László: A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. *Nyr.* 89 [1965]: 292-302.
Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. *MNyTK.* 110. sz. 32. 1965.
Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésben kiegészülése. *NytudErt.* 98. sz. 1978. 40-2.
Fónagy Iván: írásjel. In: Király István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.112-23.
Keszler Borbála: *Die Typen der Zergliederung.* In: AnnBpL. 18 [1987]: 65-73.
Keszler Borbála: Die Grammatischen und satzphonetischen Eigenschaften der Parenthesen. *Speech Research '89.* MTA Nytud. Int. 1989. 355-8.
Keszler Borbála: Grammatikai vagy szemantikai kapcsolóelem? *Egyetemi Fonetikai Füzetek 2.* sz. 1989. 48-53.
H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. *NytudErt.* 60. sz. 1968.
Naumovics, A. N.: *Szovremennaja russzkaja punktuacija.* Vüsejsaja Skola, Minszk, 1983. 165-6.
Péchy Blanka: *Beszélni nehéz!* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974.167-8.
Rácz Endre: Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 205-458.
Rácz Endre: A többszörösen összetett mondat. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 443-6.
Rácz Endre-Szemere Gyula: *Mondattani elemzések.* Tankönyviadó, Budapest, 1970.
Repilado, Ricardo: *Dos temas de redacción.* Editorial Pueblo y Educación[2], Habana, 1975.
Varga László: A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2 Fonológia* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.468-549.
Zolnai Béla: *Nyelv és stílus.* Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1957. 96-7.

TÁRGYMUTATÓ

ablativus -> *eset: ablativus*
accusativus —> *eset: tárgyeset*
adessivus -> *eset: adesswus*
affixáció **55-60,** 183
-, analitikus 38,183
-, komplex 56
affixum 38, 39-40,41,47,48, **55-60,** lásd még *toldalék*
-, komplex 56
-, lexikális 41
akcidenciafogalom 514,515,516
akcióminőség 81,**82-3,**388,390
- képzése 265
aktuális tagolás -> *mondat aktuális tagolása*
alaki önállóság 46-9
alaki redukció 275,298
alakkiegészülés —> *paradigma: alakkiegészülése*
alaktan **37-64,** 369, lásd még *morfológia*
alakváltozat —> *morféma alakváltozatai*
alany 78, 84, 85, 87, 88, 90, 91,129,132,139, 148,154,162,194, 225, 226, 227, 228, 236, 242, 260,354,356, 364, 369, 373, **405-13**
-.általános 72,410,411,412
-, egyszerű 405-7
- és állítmány —> *állítmány és alany kapcsolata*
- és határozó váltakozása 91
- és tárgy váltakozása 91
-fakultatív 85,90,91
-, halmozott 400, **407,**461,463
-, határozatlan 410,411,412
-.határozott 410,411
-.hátravetett 461,463
-.implicit 236,412
-.kettős 227-8,408
-, lappangó, tapadasos 410, 412
-logikai 399,405,442
-, összetett 132, 252,254,350,407
-, rejtett -» *implicit*
-, saját 242,375,408
-, szerkezetszintű 91, 236, 242, 375,408, 411
-, tilos 373,409
-törlése 411-2
alanyeset —» *eset: alanyeset*
alanyi mellékmondat 473, **485-6,** 509
- alaptagja 485
-.feltételes 517
-, hasonlító 515
-, *hogy* kötőszós 485-6
- kötőszava 485-6
-, következményes 516
-, megengedő 518
tagmondatsorrendje 486
- típusai 485-6
- utalószava 486
-, vonatkozó 486
alanyi ragozás -> *igeragozás: általános; paradigma: igei*
alapszó besugárzása (irradiáció) 310
alapszófajok —> *szófaj: alapszófajok*
alaptag -> *alárendelő szintagma alaptagja*
alárendelő mondatok 372,373-4, 386,449, **472-530**
-alaptagja 472
- és mellérendelő mondatok átmeneti sávja 374
- jelentésviszonyai 476-8
-kötőszava 474-5
-, mondatrészkifejtő 372, 373, 374
-, nem mondatrészkifejtő 372, 373, 374
- osztályozási kérdései 478-9
- rendszere 480-2
- tagmondatsorrendje 475-6
- utalószava 472-4

alárendelő szintagma 29-30,191, 260, 322, 350, 351, 352-9
-, alanyos 260, 354, lásd még *alany*
- alaptagja 29, 30,191,351,352,358, lásd még *régens*
- bővítménye —> *bővítmény, vonzat*
-, határozós 260,354, lásd még *határozó*
-jelöltsége 351,354-5
-.jelzős 260,354, lásd *még jelző*
- osztályozása 353-4
-, tárgyas 260, 354, lásd még *tárgy*
alárendelő szóösszetétel —> *szóösszetétel*
álcélhatározói mondat 503
álhasonlító mondat 466,518
áljelzői mondat 500
állandó határozó —> *határozó: kötött, aszemantikus*
állandó/állandósult szókapcsolat 29, 73, 216, 239,350, 353
állapothatározói mellékmondat 508-9
- alaptagja 508
-, belső 508
- érintkezése más típusokkal 509
-, essivusi 508
.feltételes 517
-, hasonlító 514
- kötőszava 508
-, kötött szerkesztésmódú 495, 508
-, következményes 516
-, külső 508
- megengedő 517
-, számállapot-határozói 508
- tagmondatsorrendje 508
- utalószava 508
állathívó és -terelő szavak 292, 295
allativus —> *eset: allalivus*
állatnév -> *főnév: állatnév*
állexéma, álszó 28, lásd még *szó*
állítás -> *propozíció*
állítmány 78, 90,129,132,136,139, 144,145, 148, 154,162, 233, 240, 364, 365, 369,374, 394-404, 405, 410,444
-, analitikus szerkezetű 90
-, azonosító 139,397, 398,410
-, egyszerű, igei 90,374, 375,376,380, 388,395, 401, 405,408
- és alany kapcsolata 30, 90,139, 351, 369, 397,398,399-401, 407,461
- és jelző összefüggése 364, 444, 481
-.halmozott 397,461-3
-.kettős 396-7
-.minősítő 226,397,410
-, összetett, névszói-igei 132,145,252, 253,350,375,376,380,388,394,395-6, 401, 406,407,409, 410,415
-.tulajdonító 397,410
állítmányi mellékmondat 374,472,481,483^4
-azonosító 483,484
-, hasonlító 515
-kötőszava 483,484
-, következményes 516
-.minősítő 483,484
- tagmondatsorrendje 484
-.tulajdonító 483,484
allomorf 42, 59, lásd még *morféma alakváltozatai*
allomorfia 43, lásd még *alternáció*
alparadigma —» *paradigma: alparadigma*
álszó -* *állexéma*
általános névmás —> *névmás: általános*
általános ragozás —> *igeragozás: általános; paradigma: igei*
alternáció 42—6, 59-60
-, funkciós 44, 46, 50
-, funkciótlan kötött 43-4
-, funkciótlan szabad 43
alternáns 42, 51, 60, lásd még *morféma alakváltozatai*
álvonatkozó mondat 500
anafora -> *forikus funkció*
analitikus szerkesztésmód 29, 41, 61, 255, 396, lásd még *igealakok: analitikus*
analógia 102,103,181,310, 335
anyagnév —> *főnév: anyagnév*
appozíció -> *értelmező: azonosító*
aránymondat 510
artikulus 282, lásd még *névelő*
aspektus (aspektualitás, aspektuális jelentés) 81, 82-3, 88, 234-5, 243, 252,253, 265, 386,387-90, 394, 396,507, lásd még *rémaképzés, téma-réma tagolás*
-, befejezett 235, 236, 243, 265,388,390
-.beszédidő 388,505
-.dinamikus 388,390
-, eseményidő 388, 505
-, folyamatos 82,83,243,265,266,388,390
- képzése 265
-, külső időszerkezet 505

-, nem folyamatos 82, 83
-, progresszív 235, 388, 507
-, referenciaidő 388, 505
-.statikus 388
asszonynévképző —> *képző: asszonynévképző*
átmeneti szófajúság —> *szófaj: átmeneti*
attitűd, attitűdjelölés 41, 275, 277, 299, lásd még *modalitás*
autoszemantikus jelentés 69
azonosalakúság —» *homonímia*
azonosító szerkezet —> *állítmány: azonosító, értelmező: azonosító*

beékelődeses mondat —» *többszörösen összetett mondat: beékelődeses vagy közbeékelődéses*
belehallás 303
belső analitizmus 38
belső idő —> *aspektus*
belső időszerkezet 507, lásd még *aspektus*
beszéd, beszédcselekvés (beszédaktus, beszédtett) 23,193, 290, 293,300,**370,**372, 379, 386, lásd még *illokúciós aktus*
beszédidő —» *aspektus: beszédidő*
beszédmondat —> *nyilatkozat*
betűszó 341-2
bevezető szavak, kifejezések 74, 245, 301-2, **466-8,** 470
birtok-/birtokos jelentés 49, 50,184,185, 187, 260,449,450,451
birtokjel —>*jel: birtokjel*
birtoklást kifejező részeshatározó -> *határozó: dativus possessivus*
birtokos jelző —* *jelző: birtokos*
birtokos jelzői mellékmondat 498,**501**
- kötőszava 501
- utalószava 501
birtokos névmás —» *névmás: birtokos*
birtokos részeshatározó -* *határozó: birtokos részeshatározó*
birtokos személyjel —>*jel: birtokos személyjel*
birtokszó 187,450,451
bővítmény 29-30, 186,191,351,352,353, **355, 358,** 461, 463
-, kétpólusú 354
-, kötött 195, **355-8,** 405, 414, 444, lásd még *vonzat*
-, összetett 30, 254, lásd még *mondatrész: összetett*
- perfektiváló szerepe 235, 243
-, szabad 90, 92,134-5,146-7,195-204, 197,230-1,241-2,352,355,356,**357-8,** 373, 432,444,452
-, szerkezeti, strukturális 91, 92,187, 401,407,473,485
-.többtagú 30

causalis —> *eset: causalis*
célhatározói mellékmondat 271,475,478, 481,495, **502-3**
- alaptagja 502
- kötőszava 502-3
-, kötött szerkesztésmódú 495, 502
- tagmondatsorrendje 503
-utalószava 271,503
cím —» *főnév: cím*
circumfixum 56
coafixum 57
conditionalis —> • *feltételes mód*
conjunctivus —> *igemód: kötőmód*
confixum —> *circumfixum*
cselekvéshasonlítás 497
cselekvéshordozó 88

dativus possessivus —» *határozó: dativus possessivus*
dativus possessivusi mellékmondat -> *részes-határozói mellékmondat*
deixis (rámutatás) 152,157,159,165,283
delativus -* *eset: delativus*
denotátum 454,457
derivációs morféma —> *morféma: derivációs; képző*
determinánsok 139, 282 kk., 352,411
devalválódás
-, főmondaté 475,487,489,491,517
-, mellékmondaté 475
dictum -^ *propozíció*
diskurzusdeixis 468
diskurzusjelölő szavak -> *társalgásjelölő, -szervező szavak*
disztribúció 38, 39, 52, 351
-, komplementáris 43, 44
-, nem kontrasztív 43
disztribúciós elemzés 38, 52, 302, 311, 312

egzisztenciatartás 477
egzisztenciaváltoztatás 477
egyalakúvá válás 102,181, 182
egyedi név -> *főnév: egyedi név*
egyedítés (identifikáció) 284
egyenlőtlen hasonlítás 495, 496, 497
egyeztetés 59,129,168,187,193, 231, 249, 351,**355,399-401,** 405,417, 449,450,451, 452, 454,483
- alaki 400,405,456
- állítmányi mellékmondatban 484
- egyeztetett tagja 454
-, értelmi 168,400, 454,456
-, esetbeli 167,193, 355, 451, 452, 454
-, határozottságbeli 351,355,390,416, 417, 418
- irányító tagja 355,454
-jelzői mellékmondatban 500
-.számbeli 400,451,454
-, szám- és esetbeli 167, 351,355, 451, 454
-, szám- és személybeli 351,355,406
-.személybeli 231,400-1
egyfokú hasonlítás 497, 510
egyidejűség 234, 243, 505
egyszerű és összetett mondat határsavja **461-71**
elativus —» *eset: elativus*
elemszilárdulás 61,155, 209, 275, 296, 298, **344,** lásd még *ragszilárdulás, képzőszilárdulás*
ellentétes mellérendelő összetett mondat 536-8
-, kizáró 532, 538
-, megszorító utótagú 517, 520, 521, 532, 537
-.szembeállító 271,531,532,536
ellentétes mellérendelő szintagma 269, 271, 290, 359, 360
-, kizáró 272, 290,359, 360
-, megszorító utótagú 272, 359,360,454
-, szembeállító 271, 359, 360
ellentétesen hozzátoldó viszony —» *kapcsolatos mellérendelő szintagma: ellentétesen hozzátoldó*
ellipszis, elliptikus (kihagyásos) szerkesztés 356, 533-4
- célhatározói mondatban 502, 503
- főmondatban 485, 486,489, 490, 503, 515,516
- következményes mondatban 515, 516, 519
- mellérendelő mondatban 533-4
- szóösszetételben 332
előfeltevés 276, 279, 386,**390-1,** 478, 537
előhangzó 25, **45-6,**123
előidejűség 235, 236, 243, 505
-, érintkező 505
előrevetett propozitum 466, **468,** 470
elvonás 339,340-1
eredethatározói mellékmondat, kötött szerkesztésmódú 495
eredményhatározói mellékmondat, kötött szerkesztésmódú 495
értelmező 135,145,154, 270,355,444, 449, **452-60**
-, azonosító 135,139,453,455, 458
-, azonosító, mellérendelő kötőszóval 270
- grammatikai státusa 453-8
- határozó 220, 260,425, **453,**456
-, jelzős szerkezetnek megfelelő 452, 455
-, részleges 458
értelmező határozói mellékmondat 481, 504, 507,509, 514
-, hasonlító 514
értelmező jelzői mellékmondat 494, 499, **501-2**
- alaptagja 501-2
- kötőszava 502
- utalószava 501-2
eseményidő —» *aspektus: eseményidő*
eset 49,184,192,**194-205,** lásd *még főnév esetei, viszonyrag*
-, ablativus 197,203
-, accusativus -> *tárgyeset*
-, adessivus 197, 203
-, alanyeset (nominativus) 193,194, 203
-, allativus 198,203
-, causalis 200, 204
-, dativus 193,198-9, 203
-, delativus 196,203
-.elativus 196,203
-, essivus 199, 200, 203, 204
-.formális 200,204
-, íllativus 195,203
-, inessivus 195, 203
-, instrumentális 199, 204
-.határozói 194-203

-.modalis 201,204
-, nominativus —» *alanyeset*
-.sublativus 197,203
-, superessivus 196, 203
-, tárgyeset (accusativus) 194, 203, 415
-, temporalis 200,204
-, terminativus 198, 203
-, translativus 199, 204
esetalak 192
esetfunkció 193
esetrag —> *eset; főnév esetei; rag; ragozás*
esetrendszer 192
esetviszony 192
essivus —> *eset essivus*
eszközhatározói mellékmondat, kötött szerkesztésmódú 494

factivus —> *határozó: factivus*
faktivitás 390,476,477
felelőszó 74
felkiáltó mondat —> *mondatfajta: felkiáltó*
felszólító mód —> *igemód: felszólító; jel: felszólító mód jele*
felszólító mondat —> *mondatfajta: felszólító*
feltételes hasonlítás 272, 514
feltételes sajátos je lentéstartalom 271, 374
feltételes mellékmondat 475, **516-7, 519-20**
-, alanyi 517
-.állapothatározói 517
-, időhatározói 516
-, jelzői 517
- kötőszó nélkül 520
-, kötött határozói 517
-, modális jelentésű 520
-, modhatározói 517
- önállósult 520
-.számhatározói 517
-.tárgyi 517
feltételes mód (óhajtó mód) —* *igemód: feltételes; jel: feltételes mód jele*
figura etymologica 146, 229, 239, 325,333, 440
fiktív tő —> *tő: passzív*
flektáló eljárás 61, lásd még *alternáció: funkciós*
flexiós jelenségek 44,112
fokhatározói mellékmondat **509-10**
-alaptagja 509-10
-, hasonlító 510, 514
-, következményes 510,516
- tagmondatsorrendje 510
fokjelek -> *jel- fokjel*
fokozás 50, 143-4,149-50,190-1, 237, 248, lásd még *határozószó fokozása, melléknév fokozása*
fókusz 378,451,472,476,533
fonákokság 517,520
fonéma 24, **25,**32
fonetika 369
fonológia 369
fonotaktika 45
forikus funkció 152,157, 272-3, 283
formális —> *eset: formális*
főmondat 373, 386, 472, lásd még *alárendelő mondatok*
földrajzi név -> *főnév: földrajzi név*
főnév 68-9, 89,**127-41,**180, 282, 286, 325-6, 375, 378, 384, 397, 405, 407, 411, 414, 417, 423, 432,433,434, 435,436,437,438, 439, 440, 441, 442, 443, 446,450
-alakja 130-1,205
- alapalakjai 194
-, állatnév 127
-.anyagnév 129,286,400
- bővítményei **135-9,** 375
-, cím 128
-, egyedi név 128
-.elvont 127,129,185
- esetei 49, 50,132-5, 192, **194-200,** 203-4, lásd még *eset; rag; ragozás; paradigma*
-, földrajzi név 127
-, gyűjtőnév 128-9,185,400,405
- határozott **139-40,**411,416
-, helyzetjelölő 138, 445
-, intézménynév 128, 343
-jelentése 127-9
-jelezése 130,191, 205, lásd *mégjel: főnévi*
- képzői 89-90,130-1,145, 216-7, lásd még *képző: főnévképző*
-.konkrét 127-9
-, köznév 127-9
-, márkanév 128
-, mennyiségnév 128,150
-, mértékjelölő 128,135,375,444

- mondatrészszerepei 132-5, 136, 405, 407
- ragozása 130,192-201,203-4, lásd még *rag, ragozás*
- szabad bővítményei 135-6
-, személynév 127
-, tartalomváró 129, 227, 230
-, tulajdonnév 127,139, 283, 285, 286, 341,342,411,416
-, viszonyjelölő 138,445
-vonzatai 136-9,359
főnévi alaptagú szintagma 135-9, 282,286-7, 358,390
főnévi igenév 68-9, 77, 223, 226-31, 246-7, 375, 378,384, 406,407, 408,414,417,424, 432,439, 440, 441,450
-alakja 246-7
- képzője 226
- személyragozása 246-7, lásd még *személyragozás*
főnévi igenévi alaptagú szintagma 231
főnévi névmás —> *névmás: főnévi*
főtag, mondat főtagja 230, 294, 373, 378
frazeológiai egység —> *idióma*
funkcióige 73, 138, 220, 257, 285, 350
független alárendelés 478, 481, 503*
függő felszólítás 107, 386
függő idézet 487-9,491, 493, 503
függő mód —> *igemód: kötőmód*
függő óhaj 107,386
függőszók 375

generikus használat, funkció 283, 284, 285, 286
genitivusi viszony 192,193,199
genitivus objectivus 136, 330-1, 449
genitivus subjectivus 137, 330-1, 449
grammatikai helyettesítés —> *helyettesítő szerep*
grammatikai kategória 48-50
-, állítmányé 253
-, igéé 49,50,81,82
-, névszóé 48-50,184
grammatikai környezet 186
grammatikai morféma —» *morféma: inflexiós*
grammatikai szófajiság -> *szófaj: grammatikai*
grammatikai viszonyjelentés 28,38, 40-1,42, 59, 68, 69, 72, 252, 262, 349, 394
grammatikai viszonysík 48-50
gyakorító képző -> *képző: gyakorító*
gyűjtőnév —> *főnév: gyűjtőnév*
gyermek- és dajkanyelvi szavak 295, lásd még *mondatszók*

halmozás 286, lásd még *mellérendelő szintagma*
-, alanyé 400, 407,461,463,469
-, állítmányé 397,461-3,469
-, határozóé 461,463,469
-Jelzőé 448
-, tárgyé 415,461,463,469
hang 25, 31, lásd *mégfonéma*
hangsúly
-, főhangsúly 278, 279, 290, 299,378, 388, 391, lásd még *rémakiemelés*
-, érzelmi nyomaték 287,391
hasonlítás 49, 272, 374,391, lásd még/oA:o*zás*
-, egyenlőtlen 495, 496, 497
-.egyfokú 497,510
-.feltételes 272,514
-, nyomatékosító 518
hasonlító határozói mellékmondat 149,466, 478,495-7,510,514
- alaptagja 496
-kötőszava 272,466,496
- tagmondatsorrendje 497
- utalószava 496
hasonlító határozói alárendelő szintagma 272
hasonlító mellékmondat 466, 470, 475, 514-5, 518,550,
-, alanyi 515
-, állapothatározói 514
-, állítmányi 466,515
-, értelmező határozói 514
-, fokhatározói 466, 514
-, hasonlító határozói 514
-, helyhatározói 515
-, időhatározói 515
-Jelzői 515
-, kötött határozói 515
-, mellérendelő értékű 518
-, módhatározói 514
-.számhatározói 514
-, tárgyi 515
határozatlan névmás —> *névmás: határozatlan*

határozó 78,90, 92, 132,136,138,146,162, 219,228-9, 233,234, 238-40,260-7,335, 354,356, 357,364,401,**423-43,**473
-alakja 423-4
-, állandó —> *aszemantikus*
-, állapothatározó 133,134,146,195, 196,197,198,199,200, 201,202,203, 204,219, 227,228, 229,233,238,240, 241, 273, 403, 425, 427, 429, 430-1, **434-6,**466,470
-, állapot- és módhatározó elhatárolása 435
-, aszemantikus 132,133,147,193,195, 196,197,198,199, 200,228,229, 426, 431,**432,**491, lásd még *vonzat*
-, belső állapothatározó 427,**435**
-, birtokos részeshatározó 187,189,198, 443,451
-, célhatározó 134,135,147,195,196, 197,198,199, 200, 203, 204, 228, 233, 238,271,403,425,428,430,431,439-40
-, dativus possessivus 187, 229,285
-, előzményhatározó 430-1, 440, 505
-, eredethatározó 133,134,146,196, 198,398,403,409,421,425,427,430, **437**
-, eredményhatározó 133,134,146,195, 197,199, 200, 202,203,219, 398, 421, 425, 427,430,437-8
-, értelmező 220,260,425, 453,456
-, értelmezőszerű állapothatározó 466, 470
- és tárgy váltakozása 421
-, essivusi állapothatározó 146,199,427, 435,**436,** 496
-, eszközhatározó 133,134,196, 199, 203,239,403,425,429,430,431,**441-2**
-, eszközlő 86, 88,409, 442
-, factivus 427,435,436
-, fok- és mértékhatározo 133,134,146, 148,149,190, 191, 197,198,199, 201, 202. 203, 204, 219, 220, 239, 279,425, 428, 430, 431,**441**
-, halmozott 463, 461
- hasonlító 134,149,170,190,197,272, 425, 429,431,**443,**466,470,496
-, hátravetett 135,136,354,447,461, 463,464,469-70
-, helyhatározó 133,134,148,195,196, 197.198.199.201, 203, 219,261,403, 425,426,429,430,**432-3**
-, időhatározó 132,133,134,148,195, 196,197,198,200,201, 219, 238,261, 388,390,403,425,426,429,430,**433^1**
- irányhármassága **430-1,**432
-, jelzői értékű 135,136, 219, 254-5, 331, 431, 447, lásd még *hátravetett*
-, kettős 424,433,438,439, 441
-.komplex 239,429
-, kötött 132,133^, 138,195-204,426-9, lásd még *vonzat*
-, külső állapothatározó (körülményhatározó) 195,196,427,**435,**436
-, lativusi irányú helyhatározó 420
-, módhatározó 133,134,146,195,196, 197.199.201.202, 203, 204,214,219, 233,239,425,428,430,431, **438-9**
-, nuncupativus 427, 435, **436**
-, okhatározó 85,134,135,148,195,196, 197,198,199,229,238, 425, 428, 430, 431,**439**
-, összekapcsolt 200, 203, 424, 433,434, 435,436, 441
-, összetett 132, 252, 254, 350,425
-, partitivusi 149, 150,154,169,189,191, 196, 403,427,**437**
-, praedicativus 198,407,427,435,**436**
-, reszelő —> *partitivusi*
-, részeshatározó 134,135,148,187,197, 198,229,230,405,406, 425, 429,431, 442-3,451
- sajátos jelentésárnyalattal 429
-, szabad 92,134-5,241,352,357,426-9, 431, lásd még *bővítmény: szabad*
-, számhatározó 62,146, 202,403,425, 426,429, 430,**434**
-, számállapot-határozó 146, 201,403, 427,**435**
-szófaja 219,423-4
-, tárgyragos 419-20, lásd még *határozói értékű tárgy*
-, társhatározó 88,133,134,199-201, 204,425, 428,430,431,**438**
-, tartamhatározó 430-1,505
-, tekintethatározó 133,134,146,148, 195,197,199, 202, 203, 204,219,229, 425, 428,430, 431, **440-1**

-, véghatározó 430-1,440,505
határozói esetek **194-204,** lásd még *eset, főnév esetei*
határozói értékű tárgy 132,**418-20,** 431
-, fokhatározói 419
-, helyhatározói 418
-, időhatározói 419
-, módhatározói 419
-, okhatározói 419-20
-, számhatározói 419
határozói igenév 68-9, 77,210, 223,**237-45,** 249, 262,408,424, 433,434, 435, 438,439, 441
-alakja 238
- és a létige kapcsolata 106, 240-1
- mondatbeli szerepe 238
határozói igenévi alaptagú szintagma 242-3
határozók rendszere **425-31**
határozószó 39, 46, 68-69, 73, **209-22,** 244, 261,262, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 280, 290, 300-1, 335, 344, 360,364,424,432, 433, 434, 435, 437, 438, 439,440,441,443
- alaktani kérdései 216-9
-, állapothatározó-szó 214
- elhatárolása etimonjától 209-10
-, eredményhatározó-szó 214
- és határozószói névmás elhatárolása 155,213
-, fokhatározószó 214
- fokozása 217-9
-, helyhatározószó 214
-, idegen eredetű 216
-, időhatározó-szó 214
-, ikerszószerű 216
- képzése 216-7
- mondatbeli szerepe 219-20
-, módhatározószó 214
- morfológiai tagoltsága 214-6, 298
-, névmási —> *névmás: határozószói*
-.összetett 215-6,326
-ragozása 217
-, számhatározószó 214
- szófajváltása 210-2,275
-, tekintethatározó-szó 214
- tőtani problémái 219
határozószói alaptagú szintagma 219-20, 358
határozószók állománya 212
határozószók osztályozása 212-6
határozószó-képző —> *rag: képzőszerű*
határozottság-határozatlanság kategóriája 386, 388, 411, lásd *megnevelő*
határozóvá tevő *mint* 41, 68-9, 72,133,134, 149,273, 436, 466,470
hatókör
-, partikuláé 277, 279, 280
-, tagadószóé 290
hátravetés
-, határozóé 135,136,354,461,463, 464, 469-70
-Jelzőé 452,455
-, mondatrészeké 461-4,469,552
-, szervetlen részeké 552-4
helyettesítő funkció (grammatikai helyettesítés) 71-2,152-3,156,159
helyhatározói mellékmondat 481, **504**
- alaptagja 504
-, értelmező jellegű 481,482
-, hasonlító 515
- irányhármassága 504, 505
-, képes helyhatározói 504
- kötőszava 504
- kötöttsége 504
- tagmondatsorrendje 504
- utalószava 504
hogy kötőszós mondat 474,475,476,480, 481
-, alanyi 485-6
-, állítmányi 483
-, célhatározói 502-3
-, kötőszóhiánnyal 485,489
-, kötött határozol 491
-, következményes 515
-, minőségjelzői 498,499
-.tárgyi 487-489
homonímia
-, határozószóé 210
-, igealakoké 116,**122-3**
-, képzőké 312
-, módosítószóké 280
-, névmásoké 160
-, partikuláké 275,280
hozzárendelő szintagma 30, 90,351,399
identifikáció —> *egyedítés*
idióma, idiomatikus szerkezet 291,335,377
idohatározói mellékmondat 374, 388, **504-7,** 509
- alaptagja 504
- egyidejűsége 505

- előidejűsége 505
-, előzményhatározói 505
- érintkezése egyéb mondattípusokkal 374, 507
-.feltételes 516
-, hasonlító 515
- irányhármassága 505
- kifejezőeszközei 506
-, következményes 516
-.megengedő 518
-, tartamhatározói 505
- utóidejűsége 505
-, véghatározói 505
idő, időjelentés 82, 252, 394, lásd még *aspektus, igeidő, időviszonyító jelentés*
időviszonyító jelentés 234-5,243-4, lásd meg *aspektus*
igazságérték
- alárendelő mondatban 476-7
-mondatban 369,390
ige 68-9, **81-94,**301,325,374,380,390,391, 394,395,422
-, adásvételt kifejező 359
-alakja 88-9
-, alanytalan 85, 90-1, 243, 358, 409
-, állapotot, állapotváltozást kifejező 359, lásd még *mediális*
-, analitikus, összetett —> *igealakok: analitikus*
- aspektuálisjelentése 82-3, 388, lásd még *aspektus*
-, cselekvő 81, 84-5, 87, 358,380,409
-, egzisztenciális 86, 266
-.faktív 390
-, féltartalmas 82
- időjelentése —> *igeidő, aspektus*
- igenemei 83-8
-ikes 47,48,51,96,110-1,154
-, iktelen 97
-, intranzitív 81, 84-5, lásd még *tranzitivitás*
-jelentése 81-8
-képzői 89,216,390
-, kettős funkciójú 491
-, kölcsönösjelentésű 81, 87-8,164,359, 391, 428
-, létige 44,119-20,226, 240-1,380, 401-3
-.mediális 81,85-6,90,110,121,358, 380, 381-3
-, modálisjelentésű 301,406
- módja —»*igemód*
-, mozzanatos 83
-, műveltető 81, **86-7,** 312, 359,380,442
-, passzív jelentésű 86
- ragozása —> *igeragozás; paradigma: igei*
-, szenvedő 81, 88, 225,358, 380,409
-, szintetikus (egyszerű) —> *igealakok: szintetikus*
-, tárgyas 266,358,414, lásd még *ige vonzatai; tranzitivitás*
-, tárgyatlan 266, 358, lásd még *intranzitív*
-, tartalmas 82
-, tartalmatlan —> *funkcióige*
-, tartalomváró 82
-, tranzitív 84, lásd még *tranzitivitás*
-, visszaható 81,87,358,380
- vonzatai 82, 84, 88, 90-3,193, 225, 266, 358-9,409
igealakok
-, analitikus, összetett 108,111,113, 230, 252,255,395
-homonimiája 116
-, szintetikus, egyszerű 111,113
igei alaptagú szintagma 90-3, 358-9, 408, 409
igei igenév 223, 234,**236,** 248-9,408,446
igei paradigma segédszavai 108,113,255, 387
igeidő 49, 50,**104-6,**108, lásd még *aspektus; paradigma: igei*
- átvitele 106
-, elbeszélő múlt 105,114,117, 118
-, jelen 105,113
-Jövő 105-6,113
-múlt 104-6,113
-, *-nd* jeles jövő 115,118
-, praesens historicum 106
-, plusquamperfectum 105
igekötő 28,55, 68-9, 73, 88, 211, 261, 262, **264-7,**326,349,350,388,390
-alakja 265
- funkciója 265-6
-jelentésspecializáló szerepe 266
igemód 49, 50, 82, **106-8,**379,387,394
-, felszólító 98,107-8,114,117,118,380, 381-2,521

-, feltételes (óhajtó) 98, 107,113, 380, 381-2,521
-, függő 386, lásd még *kötőmód*
-, kijelentő 106-7
-, kötőmód 107-8,503
igenév 68-9, 72, 77, 89, **223-51,** 375, 395, lásd még *főnévi igenév, határozói igenév, igei igenév, melléknévi igenév*
-alakja 225,246-49
-jelentése 223-4
-képzése 223,225,246
- mondatbeli szerepe 224-5
- szófaji besorolása —» *szófajok: átmeneti*
igenévi alaptagú szintagma 224-5, 231, 234, 236, 242-3,358
igeneves szerkezetet tartalmazó mondat elemzése 461,465, 470, 550
igeragozás **104-26,** lásd még *paradigma igei, személyragozás*
-, általános 104, **109-10, 112-5,** 123, 282, 355, 416-8
-, határozott 49,104,110,**115-7,**123, 139,282,355,411,416-7
-, hiányos 120-2
-, ikes 110-1,113,118-9,123
-.sajátos 119-20
igeszemlélet —> *aspektus; ige aspektuális jelentése*
igetövek **95-103**
-, csupán *v-s* változatú 95, 97
-, egyalakú 95
-, egyalakú, tővégi időtartam-váltakoztatással 53
-, hangzóhiányos változatú 95, 96-7
-, «-es változatú 95,**101-2**
-, *st~s, szt~sz* változatú 95, 96
-, *sz-es, d-s* és v-s változatú 95, **98-9,** 100
-, íz-es és d-s változatú 95,100
-, íz-es és *v-s* változatú 95, 97-8,113, 114, 117
-, íz-es és z-s változatú 95, **100-1**
-, többalakú **95,96-102**
-, *t~s* változatú 95,96,117
-, *v-s* változatú 95, **97-9**
ikerítés, ikerszó 216, 293, 334,337-9
-, indukciós 337-8
-, párhuzamos 338
-, szoros és laza szerkezetű 339
illativus —» *eset: illativus*
illokúciós aktus 106, 379
illokúciós érték 300, 379
imperativus —> *igemód: felszólító*
indicativus —> *igemód: kijelentő*
indirekt denotatív jelentés 40, 68-9, 71, 152, 155, 213, 272
indulatszó —> *mondatszó: indulatszó*
inessivus —* *eset: inessivus*
infixum 56
inkongruencia, ínkongruens formák 189, lásd még *egyeztetés*
instrumentális —> *eset: instrumentális*
interakciós mondatszó —» *mondatszó: interakciós*
interfixum 56-7
interjekció 292, lásd még *mondatszó*
intonáció 277, 301, 370,378, 379, 384
-, emocionális 381-2
-kérdő 381-2
invariáns -» *morféma: invariáns*
irányhármasság
-, határozóké **430-1,** lásd *meghatározó irányhármassága*
-, határozószóké 214
- helyhatározói mellékmondatokban 504
- időhatározói mellékmondatokban 505
-, névutóké 259
irradiáció —> *alapszó besugárzása*
ítélet —> *prepozíció*

jel (jelmorféma) 57, **58-9,** 184
-, általános többesjel 185, 405
-, birtokjel 139,163,**186,**191. 205, 307 405,410,416,456
-, birtokos személyjel 49, 50, 59, 139, 153,187-9,191, 205,285,308,405, 411,416,450
-, birtoktöbbesítő 56,185, 205, 406
-, felszólító módé 44, 98,106,**114,117,** 118, 123,301,380,384
-, feltételes módé 44, 98,**113,**116,123, 301, 380
-, fokjel 55,56,62,149,**190-1,**205,217-19, 308, 406
-, heterogén többesjel **185-6**
-, homogén többesjel **185**
-, időjel 59
-, jelen időé 113,123

-, képzőszerű 58,190,307
-, kiemelő 139,189-90,191,205, 406
-, kijelentő módé 123,380
-, módjel 386, lásd még *igemód*
-, múlt időé 113,123
-, névszói 185-91
-, számjel 191, 205
-, többes számé 43, 59,185-6,144,191, 248,308, 405
jelentéstapadás 237,340,412
jelszerű képző 58,247,308
jelszerű viszonyszó 72, 82, 256
jeltárgy 416, 454, lásd még *denotátum*
jelző 135,136,138,145, 232-3, 236, 260, 357, 364, 375, 444-60
-, birtokos 78,135,137,138,161,162, 163,187, 229, 260, 354,442,443, 445, 449-51
-, értelmező 145,154, 229,233, 270, 287, 400, 425, 449, 451-8
- és állítmány összefüggése 364, 444, 481
-, halmozott 448
-, hátravetett 452, 455
-.kijelölő 167,416,446
-, mennyiségjelző 78,135,138,145,354, 411,444,445-6
-, minőségjelző 135,145,445-6
-, minősítő 445-8
-, mutató névmási kijelölő 445, 448-9
-.összetett 254-5,447
-, szerkezetes 448
-, többszörös 448
jelzői mellékmondat 449, 481,498-502
-feltételes 517
-, hasonlító 515
-, *hogy* kötőszós 498
-.korlátozó 498,501
-, következményes 516
-, megengedő 518
-, nem korlátozó 498-9,501
- típusai 498
- utalószava 449, 473
-.vonatkozó 498
kapcsolatos mellérendelő összetett mondat 534-6
-, egyszerű 532, 534-5
-, ellentétesen hozzátoldó 531,535
-, fokozó 531,532,536
-, hozzátoldó 531, 535
-, megosztó 532, 535-6
-, összefoglaló 532, 535
kapcsolatos mellérendelő szintagma 322,359
-, egyszerű 271,272,359, 360
-, ellentétesen hozzátoldó 269, 272,359, 360
-, fokozó 269, 272,359, 360
-, hozzátoldó 269, 272, 359,360, 361
-, összefoglaló-megosztó 271, 272, 359, 360
-, nyomósító ismétlés 359,360
kapcsoló funkció, kapcsolóelemek —» *kötőszó, kötőszói funkció*
kapcsolt egyenes idézés 489
kategoriális alárendelés 478-9, 480, 503
katafora —> *forikus funkció*
képes helyhatározói mellékmondat 504
képző 57, 58-9,184,307-20
-, akcióminőségé 265
-, általános jelentésű 310
-, aspektusé 89,265
-, asszonynévképző 131
-, automatikus 54,226, 232, 246
-, cselekvő igéé 89,315
-, denominális nomenképző 316-7,318
-, denominális verbumképző 309,315, 317,318
-, deverbális nomenképző 309,310,315-6, 318
-, deverbális verbumképző 314-5,317, 318
-, egyalakú313
-, egyszerű 313
-, foglalkozásnév-képző 131
-, folyamatos cselekvést kifejező 314-5
-, fosztóképző 57,58, 90,131,145
-, főnévi igenévé 57, 58, 98, 226,307, 308,317
-, főnévképző 57, 58, 89-90,130-1,145, 216-7, 307, 310,315-6,318
-.gyakorító 57,89,307,314-5,318
-, gyűjtőnévképző 129,131
-, határozói igenévé 57, 58, 307,308,317
-, ható 57,58,89,315
- homonímiája 312
-, igeképző 58, 89,131,144, 216, 309, 314-5, 317, 318
-, igenévképző 57, 58, 89, 223, 225, 246, 308,317,318

-, improduktív 312
-jelentése 309-10
-Jelszerű 58,308,387
-, kezdő értelmet kifejező 315,318
-, kicsinyítő, becéző 131,145,316,318
- kompozicionális jelentése 309
-, kölcsönös igéé 89
-.lexikai 41,310
-, mediális igéé 86, 89
-, melléknévi mértékképző 57, 58,131
-, melléknévi igenévé 232,317
- melléknévképző 57,58, 90,131,217, 225, 307,**316-7,** 318
- mondatszóban 292
-, mozzanatos 89, 307,**315,** 318
-.műveltető 57,58,89,308,312,315
-, névszóképző **315-7**
-, összetett 313
- pohszémiája 312
- produktivitása 58, 246,309-10, 312, 317-8
-, ragszerű 58,238,249, 308
-, rokon értelmű 58, 59,308,310-1
- sorrendje 318
-, sorszámnévképző 58,131, 317
-, szenvedő igéé 89,**315**
-, szinonim —> *rokon értelmű*
-, szintaktikai 223, 225,310
-, szófajjelölő 89,308,314
-, szófajkötő 58
-, szófajtartó 89,308,314
-, szófajváltó 58, 89,308, 314
-, termékeny 58,307,309,317-8, lásd még *képző produktivitása*
-.többalakú 313-4
-, törtszámnévképző 131,317
-, visszaható igéé 89,**315,**318
képzőfunkció 264, 310
képzőgyakoriság 310
képzőmegelevenedés 340
képzőszerű jel 58,190, 308
képzőszerű rag 58, 62,200, 202, 204, 210, 308
képzőszerű viszonyszó 72, 253, 264
képzőszerű utótag 40,47,145, 161, 308,313, 317,318,327
képzőszilárdulás 344, lásd még *elemszüardulás*
kérdés, kérdő mondat 379, 381-3,**384,**385, 387
-, eldöntendő 278,381-3,384,387
-, ismételtető (echó-) 384
-, kiegészítendő 273,298,381-3, 384, 387
-.nyitott 384,387
-, retorikai 384
-, simuló, utókérdés 278, 290,384
-.választó 384,387
kérdésteszt 280
kérdő névmás —> *névmás: kérdő*
kéthangsúlyos szerkezet 452
kétpólusú szerkezet 188
kéttagú szerkezet 532, lásd még *zárt szerkezet*
kettős közlés 552
kiemelés kategóriája 184
kijelölő jelzői mellékmondat 500
klitikum —> *simulószó*
kommunikációs jelentés -» *modális-pragmatikaijelentés*
kommunikációs-pragmatikai jelentés 68, 69, 72,292
kommunikációs-szemantikai kapcsolat 552
kontamináció 343
kopula 68, 72,119-20, 252-5, 257, 326,349, 350,394, 395, 400,401-3,407, lásd még *segédige*
-zéró 241,253,394,395
koreferencia 159, lásd még *névmási referencia*
korlátozó mellékmondat 498,501
kölcsönös névmás —> *névmás: kölcsönős*
kötőhangzó -» *előhangzó*
kötőmód -> *igemód: kötőmód*
kötőszó (mint szófaji kategória) 28, 68-9, 73, 168,211, 245,**268-74,**280, 296,301,302, 326, 335, 349, 361
-alakja 268-9
-, alárendelő **269,** 293,361,373
-.egyhelyű 271,532
-, egyszerű kapcsolatos 271
-jelentése 271-2
-, kéthelyű 271
-, megengedő 269
-, mellérendelő 269,270, 360,374,531-2
-, mondatkapcsoló 270
, mondatrészkapcsoló 270
-, összefoglaló kapcsolatos 271

-, sokhelyű 271,532
-, szembeállító ellentétes 532
-.többfunkciós 272,361
-, választó 271
kötőszó (mint kapcsolóelem összetett mondatban) 168,335, 373, 464, 474-5, 480, 481,508, 514, lásd még az egyes mellékmondat-típusoknál is
- alárendelő összetett mondatban 474-6
-, ellentétes 531, 532
-, határozatlan névmási 506
-, határozószói 532
- hiánya 374,474,485,489, 550
- és kötőszó találkozása 474,547-50
-, kapcsolatos 531-2
- kifejtő magyarázó mellérendelésben 455
- korrelációja az utalószóval 475, 500, 507,510
-, következtető 532
-, magyarázó 532
- mellérendelő mondatban 531-2
-, szinttartó 474
-, szintváltó 474
kötőszói funkció 272-3,532
kötött határozói mellékmondat 481, **490-5**
- alaptagja 491-3
-.feltételes 517
-, hasonlító 515
-, *hogy* kötőszós 491-4
-kötőszava 490,491,494
-, következményes 516
-, megengedő 518
- tagmondatsorrendje 494
-típusai 490
-utalószava 490,493-4
-.vonatkozó 490,494-5
következményes mellékmondat 269,**515-6, 519,**539
-.alanyi 516
-, állapothatározói 516
-, állítmányi 516
-, fokhatározói 516
-Jelzői 516
-kötőszava 469,515
-, kötött határozói 516
- magyarázó jellegű 519
-, módhatározói 516
-, számhatározói 516
-, tárgyi 516
-utalószava 515
következményes jelentéstartalmú alárendelő szintagma 271
következtető utótagú mellérendelő összetett mondat 270,532,539
következtető utótagú mellérendelő szintagma 269, 272,359,360
közbevetés, közbeékelődés —»*többszörösen összetett mondat*
középige —> *mediális ige*
köznév —> *főnév: köznév*
köznevesülés 286,344
kumulatív jelentéshordozó 38
külső időszerkezet —> *aspektus*
kvantorok 282

lényegi tartalomadás -> *tartalomkifejtés*
lexéma 24, **26-7,** 32, lásd még *szó*
lexikális jelentés 28,40,42
lexikalizálódás 29,39
lexikológiai elem 381-3
logikai jelentés, logikai szerep 28,29, 30, 269,271,282,289,293
logikai operátor -» *operátor: logikai*
logikai viszony 268,269,293,352, 374,399, 531

magyarázó utótagú mellérendelő összetett mondat 519,539-40
-, kifejtő 293,532,540
-, okádó 532,539-40
magyarázó utótagú mellérendelő szintagma 269,360
-, helyreigazító 272, 360
-, kifejtő 269,293,360,454,455
-, okádó 360
márkanév —> *főnév: márkanév*
más (névmás, igemás) 71
megengedő jelentés 271,537
megengedő mellékmondat 271,374,475, **517-8,520-2**
-, alanyi 518
-, állapothatározói 517
-, időhatározói 518
-Jelzői 518
-kötőszava 517,521

-, kötött határozói 518
-.tárgyi 517
- viszonya a megszorító utótagú ellentétes mellerendelő mondathoz 517, 520, 521, 522, 531, 537
megnyilatkozás -> *nyilatkozat*
megszakításos mondat —»*többszörösen összetett mondatok: megszakításos szerkezetű*
megszólítás 285, 378, 461,465,470, 545
mellékes tartalomadás —> *részleges tartalomadás*
mellekmondat
-, kötött bővítményt kifejtő 485-97
-, nem kötött bővítményt kifejtő 483-4
-, sajátos jelentéstartalmú 374, 513-22
-, szabad bővítményt kifejtő 419-512, 551
melléknév 47, 68-9, 70, 71, 90,**142-51,**181, 190,191, 202,326,359, 375,406, 407, 414, 424,437,438,441,445,446
-alakja 143-5,205
-.felsőfokú 139,190
- fokozása 49,143-4, 190
-, fokozott 139,149-50, 190, 205, 443
-jelentése 142-3
-képzői 217,316-7,318
-, kölcsönös jelentésű 164
-.középfokú 139,190
-, mennyiségjelölő 142-6
-, minősítő 142-6,190, 280
- ragozása 143-4,192, 201-2, 204, lásd még *ragozás*
- viszonyító 142-5
- vonzatai 147-8,190,359
melléknévi alaptagu szintagma **147-8,** 358
melléknévi igenév 68-9, 77,115, 223, **231-7, 247-9,** 375, 395,406,408, 424,446
-alakja 247-9
-, folyamatos, befejezett, beálló 232
- képzője 232
- mondatbeli szerepe 232-3
melléknévi igenévi alaptagú szintagma 234
mellérendelő összetett mondat 293, 374, 386, 412,461-3, 506, **531-41,** 551
- alárendelő kötőszóval 550
-, elliptikus szerkezetű 533-4
- kötőszószerű elemmel 532
- kötőszóval, kötőszó nélkül 531-2
-, nyitott, nyílt szerkezetű 532,534,535-7, 539
-, tipikus és nem tipikus 533
-, zárt szerkezetű 532,535-39
mellérendelő szintagma 30, 80,351-2,359-61, 454
-, alárendelő formájú 361
- kapcsolóelem nélkül 360
- kapcsolóelemmel 360
-, nyitott, nyílt szerkezetű 271,322, 360
-, zárt szerkezetű 270, 322,360
mellérendelő viszonyok grammatikalizálódása 531
mennyiségjelzői mellékmondat 498, 500
mennyiségnév —> *főnév: mennyiségnév*
minimális mondat —» *mondat: minimális*
minőségjelzői mellékmondat 498,**499-500**
- alaptagja 499
-.feltételes 517
, *hogy* kötőszós 499
-kötőszava 499-500
-.következményes 516
- tagmondatsorrendje 500
- utalószava 500
-.vonatkozó 499-500
mint-es szerkezet 466, 470, lásd még *határozóvá tevő mint*
mód —»*igemód*
modalis —> *eset: modalis*
modális érték 107, 276, 277-8,299, 387
modalis jelentés 28, 29, 41,42, 68, 70,252, 289,271, 276, 301,302,394,396, 406
modális főmondat, tagmondat 275 298, 301, 387,485
modális-pragmatikai jelentés 68, 69, 70, 72, 276, 277, 278
modalitás 104,106, 289,301,**386-7**
módhatározói mellékmondat **509**
- alaptagja 509
-.feltételes 517
-hasonlító 509,514
-, következményes 516
- utalószava 509
módjelek -> *igemód; jel: feltételes, felszólító, kijelentő, óhajtó*
módjelentés -> *igemód*
módosító mondatrészlet 301, 361,387,460, 465, 470

módosítószó 68,70, 73, 74, 211, 244,273, 280,291, 295, 296, 298-302,335,344, 387
-alakja 298
- homonímiája 280
-jelentése 299-300
- kombinációja 302
- kötöttsége a mondatfajtákhoz 299
mondat 31-2,369-93
- aktuális tagolása 411,531, lásd még *téma-réma tagolás*
-, bevezető kifejezést tartalmazó 466-8, 470
-.bővített 372,373
-, egyszerű 31-2,372-3,375-9
-, egyszerű és összetett határsávja 461-71
-, egzisztenciális igével 388
-, előrevetett propozitumot tartalmazó 468,470
- és nyilatkozat 31,32,371-2,379
főtagja —>*főtag*
- halmozott mondatrészekkel 461-3,469
- hátravetett, szervetlen részei 545,552-*3*
-, hiányos 373
- igazságértéke 369, 390,476-7
-, igeneves szerkezettel 465
- megszólítást tartalmazó 465
-, minimális 372,373,375-7, 394
-, *mint-es* szerkezetet tartalmazó 466
-, módosító mondatrészletet tartalmazó 465
-, mondatszót tartalmazó 464
-, nominális 230
-, összetett —> *összetett mondat*
-, rendszermondat 371
- személyviszonyai 386
- szerkezetformája 532
- szerkezetszintje 364-5
-, szervetlen részeket tartalmazó 475, 551-3
- szinteződése 363-5
- szórendje —* *szórend*
-, szövegmondat 370, 371
, tagolatlan 289,292,293,294, 298,371, 372, 473,377-8,384,461,468
-, tagolt 371-3,363,373, 405
mondatátszövődés 396, 475-6, 486, 489, 494
mondatfajta 106,276,277, 299,379-86, 387, 389
-, felszólító 230,299,379,38(M, 385,387
-, felkiáltó 278,379, 381-3,384,385, 387
-, kérdő 168,299, 379,381-3,384, 385, 387, lásd még *kérdés, kérdő mondat*
-, kijelentő 379,380, 381-3, 385
-, óhajtó 85,107, 278,299,378,379,380, 381-3,385,387, 520
-, összetett mondaté 385-6,387
mondatfejes mondat 500
mondatkeveredés —> *mondatvegyülés*
mondatnév 477
mondatrészek 29, 78,184,191, 349,394-460
-, halmozott 461-3,469
-, hátravetett 461-4, 469, 470, 552
-, összetett 30,68, 72,254, 255,407
-, szervetlen -> *szervetlen, hátravetett elemek a mondatban*
mondatszint 364-5
mondatszó 32, 68,70, 74,121, 292-304, 326, 344, 378, 461, 464,470
-alakja 292-3,296,333
- állítmányszerű használata 464
-, hangutánzó 68, 70, 74, 292,295,303
-, indulatszó 68-9, 70, 74,294,295, 301, 381,383,384,545, 553
-, interakciós 68, 70, 74, 289, 294,296-7, 302,344, 384
- kombinációja 302
-, módosítószó —> *módosítószó*
-, vonzatos 294
mondattömb 542
mondatvegyülés 490,501
morf 42
morféma 24,26,32,37,38-50, 311,369
-alakváltozatai 42-6,116
-.általános 190,192
-, automatikus 190,192
-, derivációs 58, 61,184, lásd még *képző*
-, egyedi kötött 39,48,311
-, improduktív 38, 39
-, inflexiós 46,48, 59, 61,184, lásd még *jel, rag*
-, invariáns 42
-jelentése 40-2
-.kötött 47-8
-, produktív 38,39,190,192

- sorrendi szabályai 61-2
-.szabad 46-7,48
-, szóalakzáró 89,249
- szófaji jellege 79
-, szófajkötő 59,190, 247
-, termékeny 58
- variánsai —> *alakváltozatai*
-, zéró 26, 47, 48-50, 58,59,105,108, 112,114,116,117,185, 188,194, 354, 380,399,405
morfémaosztályok 39,40,102
-, nyitott 40,102
-, zárt 40, 102
morfémaszerkezet 61,205-6
-, szabálytalan 62
morfémaszilárdulás 344, lásd még *elemszilárdulás*
morfofonológia 25, 26, 37,43,112
morfológia (alaktan) 36-64, 369
-, áttetsző 46
morfológiai természetű szerkezet -> *szószerkezet: morfológiai természetű*
mozaikszó 341-3
múlt idő -»*igeidő*
mutató névmás —> *névmás: mutató*

negáció —> *tagadás*
nem korlátozó mellékmondat 498-9, 501
népetimológia 343-4
névelő 28, 68-9, 73, 282-8, 349 386, 398, 411
-, határozatlan 282, 284-5, 286, 287, 411, 417
-, határozott 139,282, 283-4, 285,416
-hiánya 283,285-6,411
- konvencionális használata 284
-szórendje 282,286-7
névmás 40, 68-9, 71-2,152-74, 290,326, 335,375
- alakja 153, 154,155,163-4, 166, 167, 168
-, általános 72, 154,156, 157,169, 170-2, *290,406,410,417,473*
-, birtokos 158,161
-, főnévi 69,139, 156,157,166,168,169, 171, 282, 285, 286,406, 414, 416,423, 450
-, gyűjtő 170-1,411
-, határozatlan 139,154,156,157,169-70, 406,410,411,417
-, határozatlan, kötőszóként 507
-, határozószói 69,155-7,167-9,171, 424,432-5, 439, 441-3,474
-jelentése 152-3,159
- képzése 161-2
-, kérdő 139,156,157,168,381-2,384, 406,417
-, kölcsönös 156,157,158,163-5
-, magázó formájú személyes 159-60
-, megengedő 139,170-1
-, melléknévi 69, 153,156,157,166, 168, 169, 171,406, 407,417,424,446
- mondatbeli szerepe 162,164,167
-, mutató 139, 156,157, 162, 165-8,171, 282,406,411, 412,417,448-9
-, nyomatékos mutató 166
-, nyomatékos személyes 160-1
-, nyomatékos visszaható 163
- osztályozása 156-8
-, összetett 154-5
- ragozása 153
- referenciája 157,158
-, személyes 158-63, 156,157,169, 259, 267,285,406,411.412
-, tagadó 171
-törlése 159
-, visszaható 156-8, 160,162,163-5
-, vonatkozó 156.157,168-9, 272, 273, 406,417,534-5
nevmási alaptagú szintagma 153-4, 358
névmási határozószó —> *névmás: határozószói*
névmási referencia 152,153,157,158,164-5
névszó 68, 183-208, 300, 301, 424, 432, 433, 434, 438
-jelei 185-91
-képzői 315-7
-ragjai 191-204
- ragozása 183-208, lásd még *ragozás: névszóké*
névszótövek 175-82
-, egyalakú 175-6, 181
-, *egyalakú, tőbelseji* időtartam-váltakozással 53
-, egyalakú, véghangzóhiánnyal 53
-, hangátvetéses 175, 177
-, hangszínt és időtartamot váltakoztató 175,179,181

-, hangzóhiányos változatú 175, **176-7,** 181
-, *h-ra* végződő **176**
-, keverék és egyedi típusú 175,**180**
-, többalakú 175,176-80
-, tőbelseji időtartamot váltakoztató 175, **177-8,**181
-, tővégi időtartamot váltakoztató 175, **178,**181
-, véghangzóhiányos változatú 175,**178-9,** 180
-, v-s változatú 175,**179-80,**182
-, v-s, hangszínt és időtartamot váltakoztató 175,179,180
-, v-s, időtartam-váltakoztató 175,179
-, v-s, változatlan tőhangzós 175, 179
-, v-s, véghangzóhiányos 175,180
névutó 28,68-9,72,192,211,220,245,259-63, 266,273, 326, 349, 350,432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442
-alakja 260
-, birtokos személyjeles 261
-jelentése 261-2
-, ragtalan névszóhozjáruló 260
-, ragvonzó 211,261
névutómelléknév 28, 68,69,73, 259, 262-3, 326, 446,447
névutós szerkezet 259
nominativus —> *eset: alanyeset*
numerus —> *szám, szám és személy*
nuncupativus —> *határozó: nuncupativus*

nyelv és beszéd 23, 32
nyelvhelyesség
-, *-e* partikula használata 277
-, elvonással keletkezett igék 341
-, főnévi igenév egyeztetése 231
-, hangzóhiányos tövű igék használata 97
-, határozatlan névelő használata 286
-, határozói igenév és létige használata 241
-, hátravetett határozó használata 136
-, hiperkorrekció 116,119
-, idegenszerűség 254
-, nákolás 114
-, szórövidülés használata 339
nyelvi egységek 24
nyelvi funkciók 370
nyelvi szintek 24-32
nyilatkozat 31, 32, 371-2, 390, lásd még *mondat és nyilatkozat*
nyílt tőosztály 102,181
nyitott szerkezet 271,334, 360, 532, 534, 535, 536, 537
nyitott szóosztály **67,** 268

óhajtó mód —> *igemód: feltételes*
óhajtó mondat —> *mondatfajta: óhajtó*
okhatározói mellékmondat 494,507, 509, **511-2**
-alaptagja 511
- érintkezése más típusokkal 512, 540
-kötőszava 512
-, kötött szerkesztésmódú 494, 512
-tagmondatsorrendje 511,512
-utalószava 511,512
oksági viszony 269, 271, 360,449
-, fonák 517,520
-,ok-okozatsorrend 271,511
-, okozat-ok sorrend 271,511,539
onomatopoetikus igealak 52
operátor 168, 169,170
-, attitűdjelölő 299, 387, lásd még *modális-pragmatikai jelentés, partikula*
-, egzisztenciális 282
-, logikai 168,169,170, 282, 289
-, propozicionális 276,279, 289
oppozíció
-, aktív-passzív igei 87
- állítmány grammatikai kategóriáiban 396
-, aspektuális 83, 243
- fokozásban 190-1
-, határozott-határozatlan 282
- igei paradigmában 105,108,116
-, igenemeké 86, 87
-, ismert-nem ismert 282
- ragozási sorban 48, 49
-, számbeli 185
- vonzatstruktúrában 356

összetett mondat 31-2, 373-5, 379, 386, 391, lásd még *alárendelő mondatok, mellérendelő összetett mondat, többszörösen összetett mondatok*

-, előrevetéssel 551, 553
-, hátravetéssel 551-3
-, közbevetéssel 551-3
- tagmondatamak szervetlen kapcsolata 293
összetett szó —> *szóösszetétel*

paradigma 37, 48-50, lásd még *eset, igeragozás, jel, rag, ragozás, személyragozás*
-, alakkiegészüléses (suppletivismus) 119,153,161,219
-, alparadigma 184,187
-.hiányos 112,120-2,256
-, igei 49,68,104-26,417
-, sajátos, rendhagyó 112,119-20
- segédszavai 255-6
- szám- és személyparadigma 49,158, 187, 394
paradigmatikus érték 190
paradigmatikus helyettesítés 153,165
partikula 28, 68-69, 73,106, 211,272,273, **275-81,** 290, 293, 298, 301, 302,326, 335, 344, 379, 380, 384, 387, 388, 537
-alakja 275-6
-, árnyaló 277, 278-9, 387
-.becslő 277,279
-, diskurzuspartikula 299, 302,467
-, fokozó 276,277, 279, 280, 293, 384
-hatóköre 278,279,280
- homonímiája 280
-kérdő 381-2
- kombinációja 280-1, 302
- kötöttsége a mondatfajtákhoz 278
-, nyomósító 381-2
-, modális alapértéket jelölő 277-8,280, 301, 379, 293,380, 381-3, 384, 387
- poliszémiája 280
-, rémakiemelő 277,279-80,290,388,391
-, viszonyító 276, 277, 279-80
partitivusi jelentés 153, lásd még *határozó: partitivus*
partitivusi mellékmondat, kötött szerkesztésmódú 495
partner (kommunikációs) 295
passziválás, passzív transzformáció 122, 248, 409
passzív jelentés 87, 88, 236, 241,442
perfektiváló funkció 265, lásd még *aspektus*
persona —> *szám és személy*
polaritás -> *tagadás*
poliszémia 280,312
pozicionáhs szabályok 61
praedicativus —> *határozó: praedicativus*
praeterium —> *igeidő: elbeszélő múlt*
pragmatika, pragmatikai jelentés 28, 41,42, 68, 70,252,277, 278, 293, 299, 372, lásd még *modális-pragmatikai jelentés*
predikatív szerkezet —> *állítmány és alany kapcsolata*
predikatív viszony 369
prédikáció —> *propozíció, propozítum*
prefixum 55, 56, 264
prepozíció 273
preszuppozíció —> *előfeltevés*
prezentálás, prezentatív funkció 283, 297
produktivitás 38-9,246, 309-10, 312, 317-8, 331, 337
propozíció, propozitum 276,293, 299, 369, 378, 390,405
-, előrevetett 461,466, 468,470
proszó 71-2, 153

rag 57, 58, 59, lásd még *eset, paradigma, ragozás*
-, képzőszerű 58, 308
- szinonimitása 59
-, viszonyrag 158,163,183-4,191-203, 204, 205, 259, 415
ragozás 37, lásd még *igeragozás, paradigma, rag, személyragozás*
-, főnévé 192-201, 203-4, lásd *mégfőnév esetei*
-, határozószóé 217
-, igéé —> *igeragozás, személyragozás, paradigma*
-, igeneveké 246-49, lásd még *személyragozás*
-, melléknévé 143-4,201-2
-, névmásé 153,163
-.névszóké 48,183-208
-.segédigéé 119-20
-, személyes névmásé 158,161
ragszerű képző 58,238, 249, 308
ragszerű utótag 40, 47

ragszerű viszonyszó 72, 259
ragszilárdulás 39, 209, 344, lásd még *elemszilárdulás*
rámutatás —> *deixis*
redundancia 139,455
reduplikáció 57
referencia —> *névmási referencia*
r ferenciaidő —> *aspektus: referenciaidő*
régens 355-6, 358-59, 408, lásd még *alaptag*
rémaképzés, rémakiemelés 279, lásd még *partikula: rémakiemelő*
rémaszerep 284, 286
rendszermondat -> *mondat*
részeshatározói mellékmondat 501
-, kötött szerkesztésmódú 495
részleges reduplikáció 57
részleges tartalomadás 475, 479, 485, 487, 490,493,498,500,501,504
ritkább szóalkotásmódok 323,337-45
rövidítés (írásbeli) 339
rövidülés —> *szórövidülés*

sajátos jelentéstartalom 372, 374-5,478, 481,509, 510, **514-22**
-feltételes 374,429,516-7,519-20
-, hasonlító 374, 429, 466, 470, 514-5, 518, 550
- határozókban 429
-, következményes 374,515-6,519
-.megengedő 374,429,517-8,520-2
-mondatrészekben 513
- mondatrészkifejtő mondatban 514-8
- nem mondatrészkifejtő mondatban 518-22
segédige 28,68-9, 72,105,252-8, 301, 349, 350, 380, 395, 396, 401-3, lásd még *kopula, segédszó*
-, analitikus 396
-.időbeli 113
-, modális, aspektuális és pragmatikai 68, 73,111, 228,253,255-6, 256, 301, 350, 387, 396
-, mondatrészteremtő 252-3, 254-5, 256, 257, 350
-ragozása 119-20
-, szóalakteremtő 252,255-6,257,350, 395
segédigenév 28, 68-9, 72,252,**254-5,** 407, 414, 415,425
segédigeszerű szó 256-7
segédszó 29, 68-9, 72, 254-5, 369,447, lásd még *kopula, segédige*
-, igei paradigmáé 68,113, 255, 349
-, mondatrészteremtő 254-5, 350
simulószó (klitikum) 277, 282
statikus -» *aspektus*
sublativus —> *eset: sublativus*
superessivus —> *eset: superessivus*
suppletivismus —>*paradigma: alakkiegészüléses*

szabad függő beszéd 489
szám kategóriája 159,184,193
-, dologszám 48,50
számállapot-határozói mellékmondat 508
számhatározói mellékmondat 507-8
- alaptagja 507
-.feltételes 508,517
-, hasonlító 514
-kötőszava 507
-, következményes 516
- tagmondatsorrendje 508
számnév 68-9, **70-1,** 77,128,143,181, 202, 287, 424, 434,435, 443, 446, lásd még *melléknév: mennyiségjelölő*
-képzője 131,317
-, sorszámnév 139,143,145, 434
- toldalékolása 206
-, tőszámnév 128,143,145,434
-, törtszámnév 128,143,145
szavasulás 290
személy, személyszám kategóriája 49, 50, 82 108-9,158,187, 188, 248-9,252, 292, 386, 394, 408, 409, 411, lásd *mégparadigma*
személyeltolódás 487
személyes névmás —> *névmás: személyes*
személynév —> *főnév: személynév*
személyragozás 236, 246-7,248-9, 410, lásd még *szám és személy kategóriája*
-, főnévi igenévé 225, 246-7,406-7
-, igéé 50, 82,104,123, lásd még *igeragozás; paradigma: igei*
-, melléknévi igenévé 225,236, 248-9
-, segédigéé 119-20
szemantikai kapcsolat a mondat részei, részletei között 468
szerkezetszint —> *mondat: szerkezetszintje*

szervetlen, hátravetett elemek a mondatban 551-4, 545
szervetlen mondatrészek elemzése 466-8
szervetlen viszony tagmondatok között 293
szervetlenség (szintaktikai) 293, 294, 298, 301, 302
szintagma 24,28-30,32,349-66,551
-, alárendelő -> *alárendelő szintagma*
-, egzisztenciális igei alaptagú 266
-, főnévi alaptagú **135-9,**282,284,286-7, 353, 358, 359, 390
-, funkcióigés 257,350
-, határozószói alaptagú 219-20, 353, 358
-, hozzárendelő 351, 399, lásd még *állítmány és alany*
-, igei alaptagú 90-3, 353, 354, 358, 359, 408, 409
-, igenévi alaptagú 224-5, 231, 234,236, 242-3, 353, 358
-, melléknévi alaptagú 234, 353, 358, 359
-, mellérendelő —> *mellérendelő szintagma*
-, névmási alaptagú 153-4, 353, 358
-, nyílt és zárt 360
szintagmacsoportok —» *szószerkezetcsoportok*
szintaktikai bővítéskényszer 187
szintaktikai környezet 58,189, 264, 308
szintaktikai önállótlanság 259
szintaxis, szintagmatan 37, **349-66,** 369
szintetikus szerkesztésmód 41, 61, lásd még *igealakok: szintetikus*
szintctizmus
-, külső 38
szó **24,26-8**
-, szótári 26-7, 307, 321, lásd még *lexéma*
szóalak **27,** 321
-.szótári 51
-, transzparens (átható) 58, 59,190
szócsonkítás 341
szóelőfordulás **26,** 27, 31, 32, 77
szóértelmesítés —> *népetimológia*
szófaj, szófajiság **77-80,** 369
-.aktuális 78,79
-, alapszófaj **68-72**
-, átmeneti 68, 69, 77, 223-4, 375
-, grammatikai 78, 79, 80, 365, 394, 408, 409
-, helyettesítő 68-9, 71,152
-, kettős, többszörös 77, 78,140,150, 211,212,261,262,280
-, lexikai 77,78,79,369
szófaji felosztás **67-76** •
szófajkötő elem 190, lásd még *morféma: szófajkötő*
szófajtan 37, **67-305,** 369
szófajváltás 58, 59, 78-9,140,150,210-2, 225,226, 233, 236-7,244-5, 248, 266, 268, 275-6, 280, 298, 300-1, 303, 344
-.aktuális 78,79,455
-, alkalmi 140,150, 237, 406
-, lexikai 78
szóhasadás 102-3, 343
szóismétlés 293, 332-3
szókapcsolat 28, 79, 321
-, grammatikai 28, 29
-, nem grammatikai 28, 29
szóképzés 292,**307-20, lásd** még *képző*
szómondat 264
szoósszerántás 342
szóösszetétel 32, 62, 268, 275,293, 298,**321-36,** 338, 340,350
-, alanyos alárendelő 216, 325, 326-7
-. alárendelő 216, 264, 322, 324, **327-32**
-, álikerszó 334
-, alkalmi 322
- előtagja és utótagja 322
-, genitivus objectivusi 330-1
-, genitivus subjectivusi 330-1
-, határozós alárendelő 216, 264, 325, **329-30**
-, ismétléses mellérendelő 332-3
-, jelentéssűrítő 216, 324, 325,**332**
-, jelzős alárendelő 216, 325, 330-1
-, laza 323-4
-, mellérendelő 215, 324, 325,**332-5**
-, morfológiai típusú 216, 322,324, 325, **326-7**
-, nyitott és zárt szerkezetű 322,334
-.produktív 322,329,330-1,334
-, szerves 324, 325, 326-35
-, szervetlen 216, 324-5,**335**
-, szintaktikai típusú 325,**327-35**
-, szoros 323-4
-, tárgyas alárendelő 216, 325, 328-9
-, többszörös 323
-, tőismétléses (figura etymologica) 215, 332-3
-, valódi mellérendelő 333-4
szóösszevonás 342

szórend 61,282,388,390
-, fordított 264,265-6, 381, 383
-.kirekesztő 381-3,388
-, megszakított 240, 264, 387
-.mondatban 378-9,388
-nevelőé 282,286-7
-, partikuláké 277
szórövidülés 292,339-40
szószerkezet 28-9, 69, lásd még *szintagma*
-, morfológiai természetű 28, 29,41, 68, 105, 256, 259, 264, 273, 322, 349-50, 414, 425, 447
szószerkezetbokor 362, 544
szószerkezetcsoportok 361-3
szószerkezetlánc 361-2,545
szószerkezetsor 362-3,543
szótári alak —> *szóalak: szótári*
szóteremtés 338
szótövek -> *tövek*
szövegmondat —> *nyilatkozat*
szövegtan 369
szubsztanciafogalom 127,450,515, 516
szubsztitúció —> *helyettesítő szerep*
szuffixum 55,56
szuppletivizmus —> *paradigma: alakkiegészüléses*

tagadás 276, 279, 384, 391
-, kétszeres 290
tagadószó 28, 68-9, 73, **289-91,** 302, 335, 349, 384
- érintkezése más szófaji kategóriákkal 290-1
-funkciója 289-90
-hatóköre 290
tagmondatok 31-2, 293, 372
-együttese 293,531
- elmaradása 269, 550, 551
- határainak eltolódása 269, 519
-, modális jelentésű 275, 298, 301, 387, 485
tagmondatsorrend 475-6
-, alanyi mellékmondaté 486
-, állapothatározói mellékmondaté 508
-, állítmányi mellékmondaté 484
-, célhatározói mellékmondaté 503
-, fokhatározói mellékmondaté 510
-, hasonlító határozói mellékmondaté 497
-, helyhatározói mellékmondaté 504
-, jelzői mellékmondaté 500, 502
-, kötött határozói mellékmondaté 494
-, okhatározói mellékmondaté 511-512
-, számhatározói mellékmondaté 508
-, tárgyi mellékmondaté 489, 490
- többszörösen összetett mondatban 545-50
tárgy 78, 84, 86, 90, 91,110,132,162,194, 228, 350, 354, 356, 364, 375, 390,401, 409, **414-22**
- alakja 415
-, egyszerű 415
-, eredménytárgy 417, 420, 421
- és határozó összefüggése 420-1
- és eszközhatározó váltakozása 420-1
-.halmozott 415,461,463
-, határozatlan 390, 417
-, határozói értékű 132,194,390,**418-20,** 431, lásd még *határozói értékű tárgy*
-, határozott 390, **416-7**
-.hátravetett 461 463,464,470
-, iránytárgy 417, 420, 421
-.kettős 118,228
-, összetett 132,252,254, 350, 414, 415
-, ragtalan 415
- szófaja 414-5
-, többszoros 415
tárgyas ragozás —> *igeragozás: határozott; paradigma: igei*
tárgyeset -> *eset: tárgyeset*
targyhatározottság 49,109
tárgyi mellékmondat 417, 487-90, 509
-alaptagja 487,490
-.feltételes 517
-, fokhatározói értékű 516
-, hasonlító 374, 515
-, *hogy* kötőszós 487-9
- kötőszava 487, 488, 489, 490
- következményes 375, 516
-, megengedő 374, 517
-, számhatározó értékű 516
- tagmondatsorrendje 489, 490
- típusai 487
- utalószava 473, 489, 490
-, vonatkozó 490
társalgásjelölő, -szervező (diskurzusjelölő) szavak 277,291,296
társhatározói mellékmondat, kötött szerkesztésmódú 495

tartalomkifejtés 475, 478, 479, 485,487,498, 501, 503, 504
tartalomváró szó 82, 227, 230
tekintethatározói mellékmondat 475
-, kötött szerkesztésmódú 495
teljes reduplikáció 57
téma-réma (topik-komment) tagolás, szerkezet 275,279,282, 284, 285,**378-9,**405, 533
témaszerep 284,286, 472, 476, 533
temporalis —> *eset: temporalis*
terminativus -> *eset: terminativus*
tiltószó —> *tagadószo*
típus-példány viszony 371
toldalék 26,40,55-60
- alternációja 43, 44, 45, 59-60
-, egyalakú 42, 59, lásd még *toldalék alternációja*
-, többalakú 42, 60, lásd még *alternáció,*
toldalékhasadás 46
toldalékmorfémák elhatárolása 57-9
toldalékváltozatok —> *alternáció, toldalék alternációja*
tonoszintaxis 379
topik-komment szerkezet —> *téma-réma tagolás, szerkezel*
többalakúvá válás 102,181
többes szám
-.exkluzív 159
-, inkluzív 159
-jele 144,185-6,248
-, heterogén **185-6**
-, homogén **185**
többszörösen összetett mondatok **542-54**
- altípusai 542-5
-, beékelődéses vagy közbeékelődéses **545-50**
-, három tagmondatból álló 542-5
-, hierarchikus felépítésű 543-6
- kötőszavai 547-50
-, közbevetéssel 294, 550, 551-3
-, megszakításos szerkezetű 264,545-6
- szervetlen részekkel 545, 551-3
- tagmondat-elmaradással 550-1
- típusai 542-5
tőismétlés —> *figura etymologica*
tömbösödés 39, 287, 322,542
tőmorféma 26, 39-40,41, 42, 46,48, lásd még *tövek*
-.kötött 47,48
-, potenciálisan szabad 46, 48
-, relatíve szabad 46-7,48,51
-, szükségszerűen szabad 46,48
törlés 159
-.alanyé 411-2
-, szerkezetszintű alanyé 408
tőtípusok közötti mozgás 102-3,**181-2**
tőváltakozás 53-4
-.rendhagyó 180,219
tövek 51-4, lásd még *igetövek, névszótövek*
-, abszolút 61
-, alakhosszabbító 46
- alternációja 43,44,51,112, lásd még *morféma alakváltozatai*
-, becézőnévi 52
-, egyalakú 40, 42, 51, 95,175-6, 219
-, fiktív -> *passzív*
-.passzív 39,47,48,51-2,89,311
-.relatív 60,61
-, szótári 51,182
-, többalakú 42, 51, lásd még *alternáció*
- zárt és nyílt osztályai 102,181
translativus —> *eset: translativus*
transzfixum 56
transzparens szerkezet 190
tranzitivitás 81, 414, lásd még *ige: tranzitív*
tulajdonnév —> *főnév*
tulajdonsághasonlítás 391, 497

univerzálé, univerzális kategória 78, 106, 386
utalószó 162,165,166,172, 271, 335, 373, 449, 472-4, 477, 481
-, alanyi mellékmondaté 486
-, állapothatározói mellékmondaté 508
-, állítmányi mellékmondaté 483
-, birtokos jelzői mellékmondaté 501
-, célhatározói mellékmondaté 503
-, értelmező jelzői mellékmondaté 501, 502
- és kötőszó korrelációja 193,475,500, 507, 510
-, hasonlító határozói mellékmondaté 496
-, helyhatározói mellékmondaté 504
- hiánya 473-4
-, kötött határozói mellékmondaté 490, 493-4

-, következményes mellékmondaté 515
-, minőségjelzői mellékmondaté 500
-, módhatározói mellékmondaté 509
-, okhatározói mellékmondaté 511,512
- személyes névmás határozóragos alakjával kifejezve 473, 493-4
-, tárgyi mellékmondaté 489,490
utóidejűség 235,243, 505
utókérdés —> *kérdés: utókérdés*

választó mellérendelő szintagma 269, 272, 322, 359, 360
választó mellérendelő összetett mondat 538-9
valencia 358-9, 408, lásd még *tranzitivitás, vonzat*
variáns 42
viszonyítás 59,351,354-5
viszonyítás-birtokosság kategóriája 184
viszonyjelentés —> *grammatikai viszonyjelentés*
viszonyrag -> *rag: viszonyrag*
viszonysík 48-50, lásd *még paradigma*
viszonyszó 32, 68,69, 72-3,139, 210, 244, 252-91, 335
-, grammatikai természetű 68,415
-Jelszerű 72,256
-, képzőhöz hasonló szerepű 72, 253, 264
-, morfológiai természetű 69, 72, 349
-, nem morfológiai természetű 69, 72,73
-, ragszerű 72, 259
visszaható névmás -> *névmás: visszaható*
vonatkozó mondat, párhuzamos szerkezetű 475,514
vonatkozó névmás -> *névmás: vonatkozó*
vonzat 84, 85, 90-3, 133-4,136-9,146-7, 193, 194,230-1,241-2, 352, 354,355-7, 405, 408, 409, 410, 414, 426-9, 432
-, aszemantikus 132,195-200, 426
-, fakultatív 294, 355, 356, 373, 409, 414, lásd még *bővítmény, alany: fakultatív*
-.kötelező 355,373,409,410,414
-, szemantikai tartalmú 132-3,195-204
-, szerkezeti, strukturális 90, 91, 92,149, 407, 409
- szinonimitása 356
-, szintaktikai egységhez kötődő 485
vonzatkeret 84,193,266
vonzatstruktúra 356

zárt szóosztály 67
zárt tőosztály 102,181
zárt szerkezet 270, 360, 532, 535, 536, 537, 538, 539
zéró morféma -> *morjéma: zéró*
zéró kopula -> *kopula: zéró*

Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
A kiadásért felel: dr. Ábrahám István vezérigazgató
Raktári szám: 41 184
Felelős főszerkesztő: Palojtay Mária
Felelős szerkesztő: Hernádi Katalin
Műszaki szerkesztő: Görög Istvánné
Terjedelem: 51, 84 (A/5) ív
Második kiadás, 2001
Nyomdai előkészítés- HEXACO GNH Kft.
KÖ-PRINT Nyomdaipari Kft.. Budapest - 2001-047

4157 Ft (3712 Ft + áfa)

A *Magyar grammatika* olyan, teljességre törekvő összefoglaló magyar nyelvtan, mely a hagyományos grammatikák megszokott és bevált rendszerében és az elmúlt harminc év újabb kutatásainak eredményeit figyelembe véve tárgyalja nyelvünk jelenségeit. Jellemzi a nyelvi elemeket, bemutatja a nyelvi szabályokat és működésüket, valamint gyakorlati tanácsokat, útmutatást is kínál az olvasóknak a nehezebben elemezhető nyelvi szerkezetek megítéléséhez. A könyv szerzői az ELTE oktatói, akik elméleti ismereteik és oktatási tapasztalataik birtokában vállalkoztak arra, hogy modern, megújult klasszikus grammatikát írjanak. A *Magyar grammatika* elsősorban egyetemi tankönyv, hasznos segítőtársa lehet azonban minden magyar és idegen nyelvet tanító, valamint tankönyvírásra vállalkozó tanárnak is.

41184

9"789631"916867'